

॥ अहम् ॥

श्रीमत्सुधर्मस्वामिगणभृत्प्ररूपितं श्रीमद्भौतमगणधारिवाचनानुगतं श्रीमच्चन्द्रकुला-
लङ्कारश्रीमद्भयदेवसूरिसूत्रितविवरणयुतं

श्रीमद्भगवतीसूत्रम् । (प्रथमो विभागः)

प्रकाशयित्री-श्रीमत्सुरतनन्दरवास्तव्यश्रेष्ठिवर्यमूलचन्द्रात्मजसुपुत्रोत्तमचन्द्राभयचन्द्रचिहितपूर्ण-
द्रव्यसाहाय्येन शाह वेणीचन्द्र सुरचन्द्रद्वारा श्रीआगमोदयसमितिः

वीरसवत्. २४४४ वीरसवत्. १९७४ क्र।इ.प. १९१८
जीय ज्ञान मन्दिर, जयपुर मुद्रितं मोहमय्यां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे रा० रा० रामचन्द्र येसू शेडगेद्वारा

प्रतयः १०००

पण्यं ३-४-०

सपादनं रूप्यकत्रयं

॥ अहम् ॥

चन्द्रकुलाम्बरनभोमणिश्रीमदभयदेवसूरिविहितविवरणयुता ।

श्रीमद्गणधरवरसुधर्मस्वामिप्रणीता ।

व्याख्याप्रज्ञप्तिः ।

सर्वज्ञमीश्वरमनन्तमसङ्गमैश्वर्यं, सार्वर्षीयमस्मरमनीशमनीहमिहम् ।

सिद्धं शिवं शिवकरं करणव्यपेतं, श्रीमज्जिनं जितैरिपुं प्रयतः प्रणौमि ॥ १ ॥

नत्वा श्रीवर्द्धमानाय, श्रीमते च सुधर्मणे । सर्वानुयोगवृद्धेभ्यो, वाण्यै सर्वविदस्तथा ॥ २ ॥

एनटीकाचूर्णी जीवाभिगमादिवृत्तिलेशांश्च । संयोज्य पञ्चमाङ्गं विवृणोमि विशेषतः किञ्चित् ॥ ३ ॥

१ अनन्तार्थगोचरानन्तकालगोचरज्ञानव्यतिरेकात् । २ रागधनादिसङ्गरहितं । ३ प्रधानम् । ४ सर्वेभ्यो हितम् । ५ वेदोदयरहितं ।

६ स्वयम्बुद्धत्वात्परमपरमेष्ठित्वान्नास्यान्य ईशः । ७ ईहा स्पृहा विकल्पो वा । ८ अन्तर्ज्ञानलक्ष्म्या तपस्तेजसा वा बहिः शरीरतेजसा दीप्तं ।

९ आगमसिद्धमर्थतो द्वादशज्ञाप्रणयनात् निष्ठितार्थं वा मङ्गलरूपं वा । १० रोगाद्युपद्रवाभाववन्तं । ११ इन्द्रियै रहितं, निरुपयोगत्वात्तेषाम्, हेतुहेतुमद्रावः सर्वत्र । १२ स्वरूपविशेषणं भावजिनत्वादेव पूर्वोक्तरूपस्य जिनस्य ।

व्याख्यातं समवायाख्यं चतुर्थमङ्गम्, अथावसरायातस्य 'विवाहपन्नन्ति'त्तिसञ्ज्ञितस्य पञ्चमाङ्गस्य समुन्नतजयकु-
ञ्जरस्येव ललितपदैपद्धतिप्रबुद्धजनमनोरञ्जकस्य उपसर्गनिर्णीताव्ययस्वरूपस्य ध्वनोदारशब्दस्य लिङ्गविभक्तियुक्तस्य सदा-
ख्यातस्य सल्लक्षणस्य देवताधिष्ठितस्य सुवर्णमण्डितोद्देशकस्य नानाविधोद्भुतप्रवरचरितस्य पद्मत्रिशपश्रसहस्रप्रमाणसूत्र-
देहस्य चतुरनुयोगचरणस्य ज्ञानचरणनयनयुगलस्य द्रव्यास्तिकपर्यायास्तिकनयद्वितयदन्तमुशलस्य निश्चयव्यवहारनयस-
मुन्नतकुम्भद्वयस्य प्रस्तावनावचनरचनाप्रकाण्डशुण्डादण्डस्य निगमनवचनानुच्छपुच्छस्य कालाद्यष्टप्रकारप्रवचनोपचार-
चारुपरिकरस्य उत्सर्गापवादसमुच्छलदतुच्छघण्टायुगलघोपस्य यशःपटहपटुप्रतिरवापूर्णदिकचक्रवालस्य स्याद्वादविशदा-
ङ्कुशवशीकृतस्य विविधहेतुहेतिसमूहसमन्वितस्य मिथ्यात्वाज्ञानाविरमणलक्षणरिपुचलदलनाय श्रीमन्महावीरमहाराजेन
नियुक्तस्य चलनियुक्तकल्पगणनायकमतिप्रकल्पितस्य मुनियौधैरनावाधमधिगमाय पूर्वमुनिशिल्पिकल्पितयोर्वहुप्रवरगुण-

१ उत्तमस्य जयकुञ्जराभिधस्य । २ पदाश्रयणा पदानि सुप्तिडन्तानि । ३ विचक्षणा विद्वांसश्च । ४ शत्रुकृता दिव्याद्याश्च । ५ चवा-
दयः आगमनं च । ६ उभयत्र स्वरूपावचलनं । ७ हस्ति पक्षे मेघवद्वम्भीरध्वनेः, अतिशयेन सालङ्कारध्वनेः । ८ हस्तिपक्षे पुरुषचिह्नरचनया युक्तस्य
अन्यत्र पुमादिप्रथमादिना । ९ शोभनानि आख्यातानि यत्र, नित्यं प्रसिद्धस्य । १० हस्तिपक्षेऽवयवाः सुवर्णाभरणैः ११ प्रवराणि चरितानि
यत्र, पक्षे यस्य । १२ सूत्ररूपो देहो यस्य, पक्षे सूत्रोक्तलक्षणयुक्तो देहो यस्य । १३ द्रव्यानुयोगः १ चरणानुयोगः २ गणितानुयोगः ३
धर्मकथानुयोगः ४ । १४ कालः १ आत्मरूपम् २ अर्थः ३ संबन्धः ४ उपकारः ५ गुणिदेशः ६ संसर्गः ७ शब्दः ८ एतेऽष्ट । यद्वा 'काले
विणए बहुमाणे' इत्यादयोऽष्टौ ज्ञानोपचाराः । १५ हेतयः-शस्त्राणि विविधहेतव एव हेतयः पक्षे विविधहेतवो या हेतयः ।

त्वेऽपि ह्रस्वतया महतामेव वाञ्छितवस्तुसाधनसमर्थयोर्वृत्तिचूर्णिनाडिकयोस्तदन्येषां च जीवाभिगमादिविविधविवरणदवरकलेशानां संघट्टनेन बृहत्तरा अत एवामहतामप्युपकारिणी हस्तिनार्यैकादेशादिव गुरुजनवचनात्पूर्वमुनिशिलिपकुलोत्पन्नैरस्माभिर्नाडिकैवेयं वृत्तिरारभ्यते, इति शास्त्रप्रस्तावना ।

अथ 'विआहपन्नत्ति'ति कः शब्दार्थः १, उच्यते, विविधा जीवाजीवादिप्रचुरतरपदार्थविषयाः आ-अभिविधिना-कथञ्चिन्निखिलज्ञेयव्याप्त्या मर्यादया वा-परस्परसंकीर्णलक्षणाभिधानरूपया ख्यानानि-भगवतो महावीरस्य गौतमादि-विनेयान् प्रति प्रश्नितपदार्थप्रतिपादनानि व्याख्यास्ताः प्रज्ञाप्यन्ते-प्ररूप्यन्ते भगवता सुधर्मस्वामिना जम्बूनामानमभि यस्याम् १, अथवा विविधतया विशेषेण वा आख्यायन्त इति व्याख्याः-अभिलाष्यपदार्थवृत्तयस्ताः प्रज्ञाप्यन्ते यस्याम् २, अथवा व्याख्यानाम्-अर्थप्रतिपादनानां प्रकृष्टाः ज्ञप्तयो-ज्ञानानि यस्यां सा व्याख्याप्रज्ञप्तिः ३, अथवा व्याख्यायाः-अर्थकथनस्य प्रज्ञायाश्च-तद्धेतुभूतबोधस्य व्याख्यासु वा प्रज्ञाया आप्तिः-प्राप्तिः आत्तिर्वा-आदानं यस्याः सकाशादसौ व्याख्याप्रज्ञासिव्याख्याप्रज्ञात्तिर्वा ४-५, व्याख्याप्रज्ञाद्वा-भगवतः सकाशादाप्तिरात्तिर्वागणधरस्य यस्याः सा तथा ६, अथवा विवाहा-विविधा विशिष्टा वाऽर्थप्रवाहा नयप्रवाहा वा प्रज्ञाप्यन्ते-प्ररूप्यन्ते प्रबोध्यन्ते वा यस्यां, विवाहा वा-विशिष्टसन्ताना विवाधा वा-प्रमाणावाधिताः प्रज्ञा आप्यन्ते यस्याः विवाहा चासौ विवाधा चासौ वा प्रज्ञप्तिश्च-अर्थप्रज्ञप्तिश्चार्थप्ररूपणा विवाहप्रज्ञप्तिर्विवाहप्रज्ञाप्तिः विवाधप्रज्ञाप्तिर्विवाधप्रज्ञाप्तिर्वा ७-८-९-१०, इयं च भगवतीत्यपि पृज्यत्वेनाभिधीयते

१ मतिमतां, पक्षे उच्चानां । २ राज्ञः ।

इति । इह व्याख्यातारः शास्त्रव्याख्यानारम्भे फलयोगमङ्गलसमुदायार्थादीनि द्वाराणि वर्णयन्ति, तानि चेह व्याख्यायां विशेषावश्यकदिभ्योऽवसेयानि, शास्त्रकारास्तु विघ्नविनायकोपशमननिमित्तं विनयेजनप्रवर्तनाय च (मङ्गलं) शिष्टजनसमयसमाचरणाय वा मङ्गलाभिधेयप्रयोजनसम्बन्धानुदाहरन्ति, तत्र च सकलकल्याणकारणतयाऽधिकृतशास्त्रस्य श्रेयोभूतत्वेन विघ्नः संभवतीति तदुपशमनाय मङ्गलान्तरव्यपोहेन भावमङ्गलमुपादेयं, मङ्गलान्तरस्यानैकान्तिकत्वादना-
त्यन्तिकत्वाच्च, भावमङ्गलस्य तु तद्विपरीततयाऽभिलषितार्थसाधनसमर्थत्वेन पूज्यत्वात्, आह च—“किं पुण तमणे-
गंतियमच्चंतं च ण जओऽभिहाणार्हं । तद्विवरीयं भावे तेण विसेसेण तं पुज्जं ॥ १ ॥” भावमङ्गलस्य च तपःप्रभृतिभेद-
भिन्नत्वेनानेकविधत्वेऽपि परमेष्ठिपञ्चकनमस्काररूपं विशेषेणोपादेयं, परमेष्ठिनां मङ्गलत्वलोकोत्तमत्वशरण्यत्वाभिधानात्,
आह च—“चैत्तारि मंगल” मित्यादि, तन्नमस्कारस्य च सर्वपापप्रणाशकत्वेन सर्वविघ्नोपशमहेतुत्वात्, आह च—“एष
पञ्चनमस्कारः, सर्वपापप्रणाशनः । मङ्गलानां च सर्वेषां, प्रथमं भवति मङ्गलम् ॥ १ ॥” अत एवायं समस्तश्रुतस्कन्धाना-
मादावुपादीयते, अत एव चायं तेषामभ्यन्तरतयाऽभिधीयते, यदाह—“सो सबसुयक्खंधऽवभंतरभूओ”ति, अतः
शास्त्रस्यादोवेव परमेष्ठिपञ्चकनमस्कारमुपदर्शयन्नाह—

- १ विघ्नविनायकोपशमस्य नियमेन भावाभावात् । २ परमप्रकर्षवद्विघ्नविनायकोपशमाभावात् । ३ एकान्तिकात्यन्तिकविघ्नोपशमस्य ।
४ किं पुनः १, तदभिधानादि यतोऽनैकान्तिकं नात्यन्तिकं च । तद्विपरीतं भावे—तेन विशेषेण तत्पूज्यम् ॥ १ ॥ ५ विघ्नविघ्नवकाश्चत्वारः ।
६ चत्वारो मङ्गलं । ७ स सर्वश्रुतस्कन्धाभ्यन्तरभूतः ।

णमो अरिहंताणं णमो सिद्धाणं णमो आयरियाणं णमो उवज्झायाणं णमो लोए सव्वसाहूणं (सू० १)॥
 तत्र नम इति नैपातिकं पदं द्रव्यभावसङ्कोचार्थम्, आह च—“नैवाइयं पयं० दव्वभावसंकोयण पयत्थो” ‘नमः’ कर-
 चरणमस्तकसुप्रणिधानरूपो नमस्कारो भवत्वित्यर्थः, केभ्य इत्याह—‘अहंद्भ्यः’ अमरवरविनिर्मिताशोकादिमहाप्राति-
 हार्यरूपां पूजामर्हन्तीत्यहन्तः, यदाह—“अरिहंति वंदेणनमंसणाणि अरिहंति पूयसक्कारं । सिद्धिगमणं च अरहा अरहंता
 तेण बुच्चंति ॥ १ ॥” अतस्तेभ्यः, इह च चतुर्थ्यर्थे षष्ठी प्राकृतशैलीवशात्, अविद्यमानं वा रहः—एकान्तरूपो देशः अन्तश्च
 —मध्यं गिरिगुहादीनां सर्ववेदितया समस्तवस्तुस्तोमगतप्रच्छन्नत्वस्याभावेन येषां ते अरहोऽन्तरः अतस्तेभ्योऽरहोऽ-
 न्तर्भ्यः, अथवा—अविद्यमानो रथः—स्यन्दनः सकलपरिग्रहोपलक्षणभूतोऽन्तश्च—विनाशो जराद्युपलक्षणभूतो येषां ते
 अरथान्ता अतस्तेभ्यः, अथवा ‘अरहंताणं’ति क्वचिदप्यासक्तिमगच्छद्भ्यः क्षीणरागत्वात्, अथवा अरह्यद्भ्यः—प्रकृष्ट-
 रागादिहेतुभूतमनोज्ञेतरविषयसंपर्केऽपि वीतरागत्वादिकं स्वं स्वभावमत्यजद्भ्य इत्यर्थः, ‘अरिहंताणं’ति पाठान्तरं, तत्र
 कर्मारिहन्तुभ्यः, आह च—“अट्ठविहंपिय कम्मं अरिभूयं होइ सैयलजीवाणं । तं कम्ममरिं हंता अरिहंता तेण बुच्चंति
 ॥ १ ॥” ‘अरुहंताणं’ मित्यपि पाठान्तरं, तत्र ‘अरोहद्भ्यः’ अनुपजायमानेभ्यः, क्षीणकर्ममवीजत्वात्, आह च—“दग्धे

१ नैपातिकं पदं । द्रव्यभावसंकोचनं पदार्थः । २ वन्दनमस्यनानि अहन्ति पूजासत्कारौ चार्हन्ति । सिद्धिगमनस्यार्हाश्च तेनार्हन्त उच्यन्ते ॥ १ ॥
 ३ देशीभाषया । ४ सर्वजीवानामप्यष्टविधं कर्म अरिभूतं भवति । तं कर्म्मरिं यतो वातयति तेनारिहन्तार उच्यन्ते ॥ १ ॥ ५ ‘सन्व’ इत्यपि ।

बीजे यथाऽत्यन्तं, प्रादुर्भवति नाङ्कुरः । कर्मबीजे तथा दग्धे, न रोहति भवाङ्कुरः ॥ १ ॥” नमस्करणीयता चैषां भीम-
 भवगहनभ्रमणभीतभूतानामनुपमानन्दरूपपरमपदपुरपथप्रदर्शकत्वेन परमोपकारित्वादिति । ‘णमो सिद्धाणं’ ति, सितं-
 वज्रमष्टप्रकारं कर्मन्धनं ध्मातं-दग्धं जाज्वल्यमानशुक्लध्यानानलेन यैस्ते निरुक्तविधिना सिद्धाः, अथवा ‘पिधु गतौ’
 इति वचनात् सेधन्ति स्म-अपुनरावृत्त्या निर्वृतिपुरीमगच्छन्, अथवा ‘पिधु संराज्जौ’ इतिवचनात् सिद्ध्यन्ति स्म-निष्ठि-
 तार्था भवन्ति स्म, अथवा ‘पिधूञ् शास्त्रे माङ्गल्ये च’ इतिवचनात् सेधन्ति स्म-शासितारोऽभूवन् मङ्गल्यरूपतां चानु-
 भवन्ति स्मेति सिद्धाः, अथवा सिद्धाः-नित्याः, अपर्यवसानस्थितिकत्वात्, प्रख्याता वा भव्यैरुपलब्धगुणसन्दोहत्वात्,
 आह च-“ध्मातं सितं येन पुराणकर्म, यो वा गतो निर्वृत्तिसौधमूर्ध्नि । ख्यातोऽनुशास्ता परिनिष्ठितार्थो, यः सोऽस्तु
 सिद्धः कृतमङ्गलो मे ॥ १ ॥” अतस्तेभ्यो नमः, नमस्करणीयता चैषामविप्रणाशिज्ञानदर्शनमुखवीर्यादिगुणयुक्तया
 स्वविषयप्रमोदप्रकर्षोत्पादनेन भव्यानामतीवोपकारहेतुत्वादिति । ‘णमो आयरियाणं’ ति, आ-मर्यादया तद्विषयवि-
 नयरूपया चर्यन्ते-सेव्यन्ते जिनशासनार्थोपदेशकतया तदाकाङ्क्षिभिरित्याचार्याः, उक्तञ्च-“सुत्तथविज्ज लक्खणजुत्तो
 गच्छस्स मेढिभूओ य । गणतत्तिविप्पमुक्को अत्थं वाएइ आयरिओ ॥ १ ॥” ति, अथवा-आचारो-ज्ञानाचारादिः पञ्चधा
 आ-मर्यादया वा चारो-विहार आचारस्तत्र साधवः स्वयंकरणात् प्रभाषणात् प्रदर्शनाच्चेत्याचार्याः, आह च-

१. सूत्रार्थविल्लक्षणयुक्तो गच्छस्यालम्बनभूतश्च । गणतत्तिविप्रमुक्तः सन्नर्थं वाचयत्याचार्यः ॥ १ ॥ १:

“पंचविहं आचारं आश्रमाणां तहा पयासंता । आचारं दंसंता आयरिया तेण बुच्चंति ॥ १ ॥” अथवा आ-ईपट् अपरि-
पूर्णं इत्यर्थः, चारा-हेरिका ये ते आचाराः, चारकल्पा इत्यर्थः, युक्तायुक्तविभागनिरूपणनिपुणा विनेयाः अतस्तेषु साधवो
यथावच्छास्त्रार्थोपदेशकतया इत्याचार्या अतस्तेभ्यः, नमस्यता चैषामाचारोपदेशकतयोपकारित्वात् । ‘णमो उवज्झायाणं’ति
उप-समीपमागत्याधीयते ‘इड् अध्ययने’ इतिवचनात् पठ्यते ‘इण गता’वितिवचनाद्वा अधि-आधिक्येन गम्यते, ‘इक्
स्मरणे’ इति वचनाद्वा स्मर्यते सूत्रतो जिनप्रवचनं येभ्यस्ते उपाध्यायाः, यदाह-‘द्वारसंगो जिणक्खाओ, सज्झाओ कहिओ
बुहे । तं उवइसंति जम्हा उवझाया तेण बुच्चंति ॥ १ ॥” अथवा उपाधानमुपाधिः-संनिधिस्तेनोपाधिना उपाधौ वा
आयो-लाभः श्रुतस्य येषामुपाधीनां वा-विशेषणानां प्रक्रमाच्छोभनानामायो-लाभो येभ्यः अथवा उपाधिरेव-संनिधि-
रेव आयम्-इष्टफलं देवजनितत्वेन अयानाम्-इष्टफलानां समूहस्तदेकहेतुत्वाद्येषाम् अथवा आधीनां-मनःपीडाना-
मायो-लाभ आध्यायः अधियां वा-नजः कुत्सार्थत्वात् कुबुद्धीनामायोऽध्यायः ‘ध्वै चिन्तायाम्’ इत्यस्य धातोः प्रयोगा-
न्नजः, कुत्सार्थत्वादेव च दुर्ध्यानं वाऽध्यायः उपहृत आध्यायः अध्यायो वा यैस्ते उपाध्याया अतस्तेभ्यः, नमस्यता
चैषां सुसंप्रदायायातजिनवचनाध्यापनतो विनयनेन भव्यानामुपकारित्वादिति । ‘णमो सबसाहूणं’मिति, साध-
यन्ति ज्ञानादिशक्तिभिर्मोक्षमिति साधवः समतां वा सर्वभूतेषु ध्यायन्तीति निरुक्तिन्यायात्साधवः, यदाह-

१ पञ्चविहमाचारमात्ररन्तस्तथा प्रकाशयन्तः । आचारं दर्शयन्तो यतस्तेनाचार्यो उच्यन्ते ॥ १ ॥ २ जिनाख्याता द्वादशाङ्गी बुधैः स्वाध्यायः
अथितत्वां यस्मादुपदिशन्ति तस्मादुपाध्याया उच्यन्ते ॥ १ ॥

“निर्वाणसाहए जोए, जम्हा साहेति साहुणो । समा य सबभूएसु, तम्हा ते भावसाहुणो ॥१॥” साहायकं वा संयमकारिणां धारयन्तीति साधवः, निरुक्तेरेव, सर्वे च ते सामायिकादिविशेषणाः प्रमत्तादयः पुलाकादयो वा जिनकल्पिकप्रतिमाकल्पिक-यथालन्दकल्पिकपरिहारविशुद्धिकल्पिकस्थविरकल्पिकस्थितकल्पि(कास्थितकल्पि)कस्थितास्थितकल्पिककल्पातीतभेदाः प्रत्ये-कबुद्धस्वयम्बुद्धबुद्धबोधितभेदाः भारतादिभेदाः सुषमदुष्पमादिविशेषिता वा साधवः सर्वसाधवः, सर्वग्रहणं च सर्वेषां गुण-वतामविशेषनमनीयताप्रतिपादनार्थम्, इदं चार्हदादिपदेष्वपि बोद्धव्यं, न्यायस्य समानत्वादिति, अथवा-सर्वेभ्यो जीवेभ्यो हिताः सार्वस्ते च ते साधवश्च सार्वस्य वा-अर्हतो न तु बुद्धादेः साधवः सार्वसाधवः, सर्वान् वा शुभयोगान् साधयन्ति-कुर्वन्ति सार्धान् वा-अर्हतः साधयन्ति-तदाज्ञाकरणादाराधयन्ति प्रतिष्ठापयन्ति वा दुर्नयनिराकरणादिति सर्वसाधवः सार्वसाधवो वा, अथवा-श्रव्येषु-श्रवणार्हेषु वाक्येषु, अथवा सव्यानि-दक्षिणान्यनुकूलानि यानि कार्याणि तेषु साधवो-निपुणाः श्रव्यसाधवः सव्यसाधवो वाऽतस्तेभ्यः, ‘नमो लोए सवसाहूणं’ति क्वचित्पाठः, तत्र सर्वशब्दस्य देशसर्वताया-मपि दर्शनादपरिशेषसर्वतोपदर्शनार्थमुच्यते ‘लोके’ मनुष्यलोके न तु गच्छादौ ये सर्वसाधवस्तेभ्यो नम इति, एषां च नमनीयता मोक्षमार्गसाहाय्यकरणेनोपकारित्वात्, आह च-“असहाए सहायत्तं करेति मे संयमं करेतस्स । एएण कारणेणं णमामिऽहं सवसाहूणं ॥ १ ॥” ति । ननु यद्ययं सङ्क्षेपेण नमस्कारस्तदा सिद्धसाधूनामेव युक्तः, तद्ग्रहणेऽन्येषाम-

१ निर्वाणसाधकात् योगान् यस्मात्साधयन्ति ततः साधवः । सर्वभूतेषु समाश्र तस्मात्ते भावसाधवः ॥ १ ॥ २ यतोऽसहायस्य मे संयमं कुर्वति साहायं कुर्वन्ति, एतेन कारणेन सर्वसाधून्नाम्यहम् ॥ १ ॥

प्यहदादीनां ग्रहणात्, यतोऽहदादयो न साधुत्वं व्यभिचरन्ति, अथ विस्तरेण तदा ऋपभादिव्यक्तिसमुच्चारणतोऽसौ वाच्यः स्यादिति, नैवं, यतो न साधुमात्रनमस्कारेऽहदादिनमस्कारफलमवाप्यते, मनुष्यमात्रनमस्कारे राजादिनमस्कारफलवदिति कर्तव्यो विशेषतोऽसौ, प्रतिव्यक्तिं तु नासौ वाच्योऽशक्यत्वादेवेति । ननु यथाप्रधानन्यायमङ्गीकृत्य सिद्धान्तिरानुपूर्वीं युक्ताऽन्न, सिद्धानां सर्वथा कृतकृत्यत्वेन सर्वप्रधानत्वात्, नैवम्, अहदुपदेशेन सिद्धानां ज्ञायमानत्वादहतामेव च तीर्थप्रवर्त्तनेनात्यन्तोपकारित्वादित्यहदादिरेव सा, नन्वेवमाचार्यादिः सा प्राप्नोति, क्वचित्काले आचार्येभ्यः सकाशादहदादीनां ज्ञायमानत्वात्, अत एव च तेषामेवात्यन्तोपकारित्वात्, नैवम्, आचार्याणामुपदेशदानसामर्थ्यमहदुपदेशत एव, न हि स्वतन्त्रा आचार्यादय उपदेशतोऽर्थज्ञापकत्वं प्रतिपद्यन्ते, अतोऽहन्त एव परमार्थेन सर्वार्थज्ञापकाः, तथा अहत्परिपदरूपा एवाचार्यादयोऽतस्तान् नमस्कृत्याहन्नमस्करणमयुक्तम्, उक्तं च—“णं य कोइवि परिसाए पणमित्ता पणमए रन्नो”ति ॥ १ ॥ एवं तावत्परमेष्ठिनो नमस्कृत्याधुनातनजनानां श्रुतज्ञानस्यात्यन्तोपकारित्वात् तस्य च द्रव्यभावश्रुतरूपत्वात् भावश्रुतस्य च द्रव्यश्रुतहेतुकत्वात्सञ्ज्ञाऽक्षररूपं द्रव्यश्रुतं नमस्कृद्ब्रह्माह—

णमो वंभीए लिचीए (सू० २) ॥

लिपिः—पुस्तकादावक्षरविन्यासः, सा चाष्टादशप्रकाराऽपि श्रीमन्नाभेयजिनेन स्वसुताया ब्राह्मीनामिकाया दर्शिता ततो ब्राह्मीत्यभिधीयते, आह च—“ले^३ हं लिवीविहाणं जिणेण वंभीइ दाहिणकरेण” इत्यतो ब्राह्मीतिस्वरूपविशेषणं लिपेरिति ॥ ननु

१ न च कोऽपि पर्यधन्यं प्रणम्य राजानं प्रणमेत् । २ लेखो लिपिविधानं तद्वक्षिणहस्तेन जिनेन ब्राह्म्या (दर्शितम्) ।

अधिकृतशास्त्रस्यैव मङ्गलत्वात्किं मङ्गलेन? अनवस्थादिदोषप्राप्तेः, सत्यं, किन्तु शिष्यमतिमङ्गलपरिग्रहार्थं मङ्गलोपादानं शिष्ट-
समयपरिपालनाय वेत्युक्तमेवेति, अभिधेयादयः पुनरस्य सामान्येन व्याख्याप्रज्ञप्तिरिति नाम्नैवोक्ता इति ते पुनर्नोच्यन्ते,
तत एव श्रोतृप्रवृत्त्यादीष्टफलसिद्धेः, तथाहि—इह भगवतोऽर्थव्याख्या अभिधेयतया उक्ताः, तासां च प्रज्ञापना बोधो
वाऽनन्तरफलं, परम्परफलं तु मोक्षः, स चास्याऽऽप्तवचनत्वादेव फलतया सिद्धो, न ह्याप्तः साक्षात् पारम्पर्येण वा यन्न
मोक्षाङ्गं तत्प्रतिपादयितुमुत्सहते, अनाप्तत्वप्रसङ्गात्, तथाऽयमेव सम्बन्धो यदुतास्य शास्त्रस्येदं प्रयोजनमिति ॥ २ ॥
तदेवमस्य शास्त्रस्यैकश्रुतस्कन्धरूपस्य सातिरेकाध्ययनशतस्वभावस्य उद्देशकदशसहस्री (१००००) प्रमाणस्य पट्टत्रिंशत्प्रश्न-
(३६०००) सहस्रपरिमाणस्य अष्टाशीतिसहस्राधिकलक्षद्वय (२८८०००) प्रमाणपदराशेर्मङ्गलादीनि दर्शितानि। अथ प्रथमे
शते ग्रन्थान्तरपरिभाषयाऽध्ययने दशोद्देशका भवन्ति, उद्देशकाश्च—अध्ययनार्थदेशाभिधायिनोऽध्ययनविभागाः, उद्दि-
श्यन्ते—उपधानविधिना शिष्यस्याचार्येण यथा—एतावन्तमध्ययनभागमधीप्वेत्येवमुद्देशास्त एवोद्देशकाः, तांश्च सुखधरण-
स्मरणादिनिमित्तमाद्याभिधेयाभिधानद्वारेण संग्रहीतुमिमां गाथामाह—

रायगिह चलण दुर्कले कंखैपओसे य पगँइ पुढँवीओ । जाँवते नेरँइए बाँले गुरुँए य चलणीँओ ॥ १ ॥

अधिकृतगाथार्थो यद्यपि वक्ष्यमाणोद्देशकदशकाभिगमे स्वयमेवावगम्यते तथाऽपि चालानां सुखावबोधार्थमभिधीयते—
तत्र ‘रायगिहे’ति लुप्तसप्तम्येकवचनत्वाद्राजगृहेनगरे वक्ष्यमाणोद्देशकदशकस्यार्थो भगवता श्रीमहावीरेण दर्शित इति व्या-
ख्येयम्, एवमन्यत्रापीष्टनिमित्त्यन्तताऽवसेया। ‘चलण’ति चलनविषयः प्रथमोद्देशकः ‘चलमाणे चलिए’ इत्याद्यर्थनिर्णयार्थ

इत्यर्थः १, 'दुःखे'ति दुःखविषयो द्वितीयः 'जीवो भदन्त ! स्वयंकृतं दुःखं वेदयती'त्यादिप्रश्ननिर्णयार्थ इत्यर्थः २, 'कंख-
पओसे'ति काङ्क्षा-मिथ्यात्वमोहनीयोदयसमुत्थोऽन्यान्यदर्शनग्रहरूपो जीवपरिणामः स एव प्रकृतो दोषो-जीवदूषणं काङ्क्षा-
प्रदोपस्तद्विषयस्तृतीयः, 'जीवेन भदन्त ! काङ्क्षामोहनीयं कर्म कृतमित्याद्यर्थनिर्णयार्थ इत्यर्थः ३, चकारः समुच्चये, 'पगइ'ति
प्रकृतयः-कर्मभेदाश्चतुर्थोद्देशकस्यार्थः, 'कति भदन्त ! कर्मप्रकृतयः ?' इत्यादिश्चासौ ४, 'पुढवीओ'ति रत्नप्रभादिपृथिव्यः
पञ्चमे वाच्याः, 'कति भदन्त ! पृथिव्यः ?' इत्यादि च सूत्रमस्य ५, 'जावंते'ति यावच्छब्दोपलक्षितः पष्ठः 'यावतो भदन्त !
अथकाशान्तरात्सूर्य' इत्यादिसूत्रश्चासौ ६, 'नेरइए'ति नैरयिकशब्दोपलक्षितः सप्तमः, 'नैरयिको भदन्त ! निरये उत्पद्यमान'
इत्यादि च तत्सूत्रं ७, 'वाले'ति बालशब्दोपलक्षितोऽष्टमः, 'एकान्तवालो भदन्त ! मनुष्य' इत्यादिसूत्रश्चासौ ८, 'गुरुए'ति
गुरुकविषयो नवमः, 'कथं भदन्त ! जीवा गुरुकत्वमागच्छन्ति ?' इत्यादि च सूत्रमस्य ९, चः समुच्चयार्थः, 'चलणाओ'ति बहुव-
चननिर्देशाच्चलनाद्या दशमोद्देशकस्यार्थाः, तत्सूत्रं चैवम्- 'अन्ययूथिका भदन्त ! एवमाख्यान्ति-चलद् अचलितमित्यादी'ति
प्रथमशतोद्देशकसङ्ग्रहणिगार्थाः ॥ १ ॥ तदेवं शास्त्रोद्देशो कृतमङ्गलादिकृत्योऽपि प्रथमशतस्यादौ विशेषतो मङ्गलमाह—

नमो सुयस्स ॥ सू० ३ ॥

'नमो सुयस्स'ति नमस्कारोऽस्तु 'श्रुताय' द्वादशाङ्गीरूपायार्हत्प्रवचनाय, नन्विष्टदेवतानमस्कारो मङ्गलार्थो भवति, न
च श्रुतमिष्टदेवतेति कथमयं मङ्गलार्थ इति ? अत्रोच्यते, श्रुतमिष्टदेवतैव, अर्हतां नमस्करणीयत्वात्, सिद्धवत्, नमस्कु-
र्वन्ति च श्रुतमर्हन्तो, 'नमस्तीर्थये'ति भणनात्, तीर्थं च श्रुतं संसारसागरोत्तरणासाधारणकारणत्वात्, तदाधारत्वेनैव

च सङ्घस्य तीर्थशब्दाभिधेयत्वात्, तथा सिद्धानपि मङ्गलार्थमर्हन्तो नमस्कुर्वन्त्येव—“कौञ्ज नमोक्कारं सिद्धानमभिगहं तु सो गिण्हे” इति वचनादिति ॥ ३ ॥ एवं तावत्प्रथमशतोद्देशकाभिधेयार्थलेशः प्राग्दर्शितः, ततश्च ‘यथोद्देशं निर्देश’ इति न्यायमाश्रित्यादितः प्रथमोद्देशकार्यप्रपञ्चो वाच्यः, तस्य च गुरुपर्वक्रमलक्षणं सम्बन्धमुपदर्शयन् भगवान् सुधर्मस्वामी जम्बूस्वामिनमाश्रित्येदमाह—

तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे नामं नयरे होत्था, वणणओ, तस्स णं रायगिहस्स वहिया नगरस्स उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए गुणसिलए नामं चेइए होत्था, सेणिए राया, चेह्णणा देवी ॥ सू० ४ ॥

अथ कथमिदमवसीयते यदुत—सुधर्मस्वामी जम्बूस्वामिनमभि संबन्धग्रन्थमुक्तवानिति ? उच्यते, सुधर्मस्वामिवाचनाया एवानुवृत्तत्वात्, आह च—“तित्थं च सुहम्माओ निरवच्चा गणहरा सेसा ” सुधर्मस्वामिनश्च जम्बूस्वाम्येव प्रधानः शिष्योऽतस्तमाश्रित्येयं वाचना प्रवृत्तेति, तथा पष्ठाङ्गे उपोद्घात एवं दृश्यते—यथा किल सुधर्मस्वामिनं प्रति जम्बूनामा प्राह—“जइ णं भंते ! पंचमस्स अंगस्स विवाहपन्नत्तीए समणेणं भगवया महावीरेणं अयमट्ठे पन्नत्ते, छट्ठस्स णं भंते ! के अट्ठे पन्नत्ते ?” इति, तत एवमिहापि सुधर्मैव जम्बूनामानं प्रत्युपोद्घातमवश्यमभिहितवानित्यवसीयत इति । अयं चोपोद्घातग्रन्थो मूलटीकाकृता समस्तं शास्त्रमाश्रित्य व्याख्यातोऽप्यस्माभिः प्रथमोद्देशकमाश्रित्य व्याख्यास्यते,

१ सिद्धानां नमस्कारं कृत्वा एव सोऽभिग्रहं गृह्णाति । २ गुधर्म्मणस्तीर्थं च शेषा गणधरा निरपत्याः (सिद्धाः) । ३ यदि भदन्त ! पञ्चमस्याङ्गस्य व्याख्याप्रज्ञप्तेः श्रमणेन भगवता महावीरेणायमर्थः प्रज्ञप्तः पष्ठस्य भदन्त ! कोऽर्थः प्रज्ञप्तः ? । ४ जम्बूस्वामिनो वाननामाश्रित्य ।

प्रतिशतं प्रत्युद्देशकमुपोद्घातस्येह शास्त्रेऽनेकधाऽभिधानादिति, अयं च प्राग् व्याख्यातो नमस्कारादिको ग्रन्थो वृत्तिकृता न व्याख्यातः कुतोऽपि कारणादिति । 'ते णं काले णं'ति, ते इति-प्राकृतशैलीवशात्तस्मिन् यत्र तन्नगरमासीत्, णंकारोऽन्यत्रापि वाक्यालङ्कारार्थो यथा "इमा णं भंते ! पुढवी" त्यादिषु 'काले' अधिकृतावसर्पिणीचतुर्थविभागलक्षण इति, 'ते णं'ति तस्मिन् यत्रासौ भगवान् धर्मकथामकरोत् 'समए णं'ति समये-कालस्यैव विशिष्टे विभागे, अथवा तृतीयैवेयं, ततस्तेन कालेन हेतुभूतेन तेन समयेन हेतुभूतैव 'रायगिहे'ति एकारः प्रथमैकवचनप्रभवः "कथरे आगच्छइ दित्तरूवे" इत्यादाविव, ततश्च राजगृहं नाम नगरं 'होत्थ'ति अभवत् । नन्विदानीमपि तन्नगरमस्तीत्यतः कथमुक्तमभवदिति ? उच्यते, वर्णकग्रन्थोक्तविभूतियुक्तं तदैवाभवत् न तु सुधर्मस्वामिनो वाचनादानकाले, अवसर्पिणीत्वात्कालस्य तदीयशुभभावानां हानिभावात् । 'वन्नओ'ति इह स्थानके नगरवर्णको वाच्यः, ग्रन्थगौरवभयादिह तस्यां लिखितत्वात्, स चैवम्—"रिद्धत्थिमियसमिद्धे" ऋद्धं-पुरभवनादिभिर्वृद्धं स्तिमितं-स्थिरं स्वचक्रपरचक्रादिभयवर्जितत्वात् समृद्धं-धनधान्यादिविभूतियुक्तत्वात्, ततः पदत्रयस्य कर्मधारयः, 'पमुइयजणजाणवए' प्रमुदिता-हृष्टाः प्रमोदकारणवस्तूनां सद्भावाज्जना-नगरवास्तव्यलोका जानपदाश्च-जनपदभवास्तत्रायाताः सन्तो यत्र तत् प्रमुदितजनजानपदमित्यादिरौपपातिंकार्त् सव्याख्यानोऽत्र दृश्यः । 'तस्स णं'ति पष्ठ्याः पञ्चम्यर्थत्वात्तस्माद्राजगृहान्नगरात् 'बहिय'ति बहिस्तात् 'उत्तरपुरच्छिमे'ति उत्तरपौरस्त्ये 'दिस्सीभाए'ति दिशां भागो दिश्रूपो वा भागो गगनमण्डलस्य दिग्भागस्तत्र 'गुण-

सिलकं' नाम 'चेइयं'ति चित्तेल्ल्यादिचयनस्य भावः कर्म वेति चैत्यं-सज्ज्ञाशब्दत्वाद्देवविभ्वं तदाश्रयत्वात्तद्गुहमपि चैत्यं, तच्चेह व्यन्तरायतनं न तु भगवतामर्हतामायतनं 'होत्थ'त्ति बभूव, इह च यन्न व्याख्यास्यते तत्प्रायः सुगमत्वादित्य-वसेयमिति ॥ ४ ॥

ते नं काले नं ते नं समएणं समणे भगवं महावीरे आइगरे तित्थगरे सहसंबुद्धे पुरिसुत्तमे पुरिसस्सीहे पुरि-सवरपुंडरीए पुरिसवरगंधहत्थीए लोगुत्तमे लोगनाहे लोगप्पदीवे लोगप्पज्जोयगरे अभयदए चक्खुदए मग-दए सरणदए धम्मदेसए धम्मसारहीए धम्मवरचाउरंतचक्कवट्ठी अप्पडिहयवरनाणदंसणधरे वियट्ठउमे जिणे जाणए बुद्धे बोहए मुत्ते मोयए सव्वन्नू सव्वदरिसी सिवमयलमरुमणंतमक्खयमन्वावाहमपुणराव-त्तायं सिद्धिगइनामधेयं ठाणं संपाविउकामे जाव समोसरणं ॥ सू० ५ ॥

'समणे'त्ति 'श्रमु तपसि खेदे चे'ति वचनात् श्राम्यति-तपस्यतीति श्रमणः, अथवा सह शोभनेन मनसा वर्त्तत इति समनाः, शोभनत्वं च मनसो व्याख्यातं स्तवप्रस्तावात्, मनोमात्रसत्त्वस्यास्तवत्वात्, संगतं वा-यथा भवत्येवमणति-भापते समो वा सर्वभूतेषु सन् अणति-अनेकार्थत्वाद्भानूनां प्रवर्त्तत इति समणो निरुक्तिवशाद् भवति, 'भगवं'ति भगवान्-ऐश्वर्यादियुक्तः पूज्य इत्यर्थः, 'महावीरे'त्ति वीरः 'सूर वीर विक्रान्तावि'तिवचनात् रिपुनिराकरणतो विक्रान्तः, स च चक्रवर्त्यादिरपि स्यादतो विशेष्यते-महांश्चासौ दुर्जयान्तररिपुतिरस्करणाद्धीरश्चेति महावीरः, एतच्च

देवैर्भगवतो गौणं नाम कृतं, यदाह—“अर्थले भयभेरवाणं खंतिखमे परिसहोवसगाणं । देवेहिं (से नामं) कए (समणे भगवं) महावीरेत्ति,” ‘आदिकरे’त्ति, आदौ—प्रथमतः श्रुतधर्मम्—आचारादिग्रन्थात्मकं करोति—तदर्थप्रणायकत्वेन प्रणयतीत्येवंशील आदिकरः, आदिकरत्वाच्चासौ किंविध इत्याह—‘तित्थयरे’त्ति तरन्ति तेन संसारसागरमिति तीर्थं—प्रवचनं तदव्यतिरेकाच्चेह सङ्गस्तीर्थं तत्करणशीलत्वात्तीर्थकरः, तीर्थकरत्वं चास्य नान्योपदेशपूर्वकमित्यत आह—‘सहसंबुद्धे’त्ति, सह—आत्मनैव सार्द्धमनन्योपदेशत इत्यर्थः, सम्यग्—यथावद् बुद्धो—हेयोपादेयोपेक्षणीयवस्तुत्वं विदितवानिति सहसंबुद्धः । सहसंबुद्धत्वं चास्य न प्राकृतस्य सतः, पुरुषोत्तमत्वादित्यत आह—‘पुरिसोत्तमो’त्ति, पुरुषाणां मध्ये तेन तेन रूपादिनाऽतिशयेनोद्भूतत्वादूर्ध्ववर्त्तित्वादुत्तमः पुरुषोत्तमः, अथ पुरुषोत्तमत्वमेवास्य सिंहाद्युपमानत्रयेण समर्थयन्नाह—‘पुरिससीहे’त्ति, सिंह इव सिंहः पुरुषश्चासौ सिंहश्चेति पुरुषसिंहः, लोकेन हि सिंहे शौर्यमतिप्रकृष्टमभ्युपगतमतः शौर्ये स उपमानं कृतः, शौर्यं तु भगवतो बाल्ये प्रत्यनीकदेवेन भाष्यमानस्याप्यभीतत्वात् कुलिशकठिनमुष्टिप्रहारप्रहतिप्रवर्द्धमानामरशरीरकुञ्जताकरणाच्चेति, तथा ‘पुरिसवरपुण्डरीए’त्ति, वरपुण्डरीकं—प्रधानधवलसहस्रपत्रं पुरुष एव वरपुण्डरीकमिवेति पुरुषवरपुण्डरीकं, धवलत्वं चास्य भगवतः सर्वाशुभमलीमसरहितत्वात् सर्वैश्च शुभानुभावैः शुद्धत्वात्, अथवा पुरुषाणां—तत्सेवकजीवानां वरपुण्डरीकमिव—वरच्छत्रमिव यः सन्तापातपनिवारणसमर्थत्वात् भूपाकारणत्वाच्च स पुरुषवरपुण्डरीकमिति, तथा—‘पुरिसवरगंधहत्थि’त्ति पुरुष एव वरगन्धहस्ती पुरुषवरगन्धहस्ती, यथा गन्धहस्तिनो गन्धेनापि

१ अचलो भयभैरवयोः क्षान्तिक्षमः परीषहोपसर्गाणां । देवैः (तस्य नाम) कृतं (श्रमणो भगवान्) महावीर इति ।

समस्तेतरहस्तिनो भज्यन्ते तथा भगवतस्तद्देशविहरणेन ईतिपरचक्रदुर्भिक्षडमरमरकादीनि दुरितानि नश्यन्तीति पुरुषवर-
गन्धहस्तीत्युच्यत इत्यत उपमात्रयात्पुरुषोत्तमोऽसौ । न चायं पुरुषोत्तम एव, किन्तु ? लोकस्याप्युत्तमो, 'लोकनाथत्वाद्',
एतदेवाह—'लोगणाहे'ति, लोकस्य—सञ्ज्ञिभव्यलोकस्य नाथः—प्रभुर्लोकनाथः, नाथत्वं च योगक्षेमकारित्वं, 'योगक्षेम-
कृन्नाथ' इति वचनात्, तच्चास्याप्राप्तस्य सम्यग्दर्शनादेर्योगकरणेन लब्धस्य च परिपालनेनेति, लोकनाथत्वं च यथाऽत्र-
स्थितसमस्तवस्तुस्तोमप्रदीपनादेवेत्यत आह—'लोगपईवे'ति लोकस्य—विशिष्टतिर्यग्नरमरूपस्याऽऽन्तरतिमिरनिराकरणेन
प्रकृष्टप्रकाशकारित्वात्प्रदीप इव प्रदीपः, इदं विशेषणं द्रष्टृलोकमाश्रित्योक्तम्, अथ दृश्यं लोकमाश्रित्याह—'लोगपज्जोय-
गरे'ति, लोकस्य—लोकयत इति लोकः अनया व्युत्पत्त्या लोकालोकस्वरूपस्य समस्तवस्तुस्तोमस्वभावस्याखण्डमार्त्तण्ड-
मण्डलमिव निखिलभावस्वभावभावाससमर्थकेवलालोकपूर्वकप्रवचनप्रभापटलप्रवर्त्तनेन प्रद्योतं—प्रकाशं करोतीत्येवंशीलो
लोकप्रद्योतकरः । उक्तविशेषणोपेतश्च 'मिहिरहरिहरहिरण्यगर्भादिरपि तत्तीर्थिकमतेन भवतीति कोऽस्य विशेष इत्या-
शङ्कायां तद्विशेषाभिधानायाह—'अभघदए'ति, न भयं दयते—ददाति प्राणापहरणरसिकेऽप्युपसर्गकारिणि प्राणिनीत्य-
भयदयः, अभया वा—सर्वप्राणिभयपरिहारवती दया—अनुकम्पा यस्य सोऽभयदयः, हरिहरमिहिरादयस्तु नैवमिति
विशेषः, न केवलमसावपकारिणां तदन्येषां वाऽनर्थपरिहारमात्रं करोति अपि त्वर्थप्राप्तिमपि करोतीति दर्शयन्नाह—
'चक्खुदये'ति, चक्षुरिव चक्षुः—श्रुतज्ञानं शुभाशुभार्थविभागोपदर्शकत्वात्, यदाह—“चक्षुष्मन्तस्त एवेह, ये श्रुतज्ञान-
चक्षुषा । सम्यक् सदैव पश्यन्ति, भावान् हेयेतरान्नराः ॥ १ ॥” तद्वयत इति चक्षुर्दयः, यथा हि लोके कान्तारगतानां

चौरैर्विलुप्तधनानां वद्धचक्षुषां चक्षुरुद्धाटनेन चक्षुर्दत्त्वा वाञ्छितमार्गदर्शनेनोपकारी भवति, एवमयमपि संसारारण्यव-
 र्त्तिनां रागादिचौरविलुप्तधर्मधनानां कुवासनाऽऽच्छादितसज्ज्ञानलोचनानां तदपनयनेन श्रुतचक्षुर्दत्त्वा निर्वाणमार्गं यच्छ-
 न्नोपकारीति दर्शयन्नाह—‘मगदए’त्ति, मार्ग—सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रात्मकं परमपदपुरपथं दयत इति मार्गदयः, यथा हि
 लोके चक्षुरुद्धाटनं मार्गदर्शनं च कृत्वा चौरादिविलुप्तान् निरुपद्रवं स्थानं प्रापयन् परमोपकारी भवतीत्येवमयमपीति
 दर्शयन्नाह—‘सरणदए’त्ति शरणं—त्राणं नानाविधोपद्रवोपद्रुतानां तद्रक्षास्थानं, तच्च परमार्थतो निर्वाणं तद्व्यत इति
 शरणदयः, शरणदायकत्वं चास्य धर्मदेशनयैवेत्यत आह—‘धम्मदेसए’त्ति, धर्म—श्रुतचारित्रात्मकं देशयतीति धर्मदेशकः,
 ‘धम्मदये’त्ति पाठान्तरं, तत्र च धर्मे—चारित्ररूपं दयत इति धर्मदयः, धर्मदेशनामात्रेणापि धर्मदेशक उच्यत इत्यत
 आह—‘धम्मसारहि’त्ति धर्मरथस्य प्रवर्त्तकत्वेन सारथिरिव धर्मसारथिः, यथा रथस्य सारथी रथं रथिकमश्वान् रक्षति
 एवं भगवान् चारित्रधर्माङ्गानां—संयमात्मप्रवचनाख्यानां रक्षणोपदेशाद्धर्मसारथिर्भवतीति, तीर्थान्तरीयमेतेनान्येऽपि
 धर्मसारथयः सन्तीति विशेषयन्नाह—‘धम्मवरचाउरन्तचक्कवट्ठी’त्ति, त्रयः समुद्राश्चतुर्थश्च हिमवान् एते चत्वारोऽन्ताः—
 पृथिव्यन्ताः एतेषु स्वामितया भवतीति चातुरन्तः स चासौ चक्रवर्त्ती च चातुरन्तचक्रवर्त्ती वरश्चासौ चातुरन्तचक्रवर्त्ती
 च वरचातुरन्तचक्रवर्त्ती—राजातिशयः, धर्मविषये वरचातुरन्तचक्रवर्त्ती धर्मवरचातुरन्तचक्रवर्त्ती, यथा हि पृथिव्यां शेष-
 राजातिशायी वरचातुरन्तचक्रवर्त्ती भवति तथा भगवान् धर्मविषये शेषप्रणेदृणां मध्ये सातिशयत्वात्तथोच्यत इति, अथवा
 धर्म एव वरमितरचक्रापेक्षया कपिलादिधर्मचक्रापेक्षया वा चतुरन्तं—दानादिभेदेन चतुर्विभागं चतसृणां वा नरनारका-

दिगतीनामन्तकारित्वाच्चतुरन्तं तदेव चातुरन्तं यच्चक्रं भावारातिच्छेदात् तेन वर्त्तितुं शीलं यस्य स तथा, एतच्च धर्मदे-
 शकत्वादिविशेषणकदम्बकं प्रकृष्टज्ञानादियोगे सति भवतीत्याह—‘अप्पडिह्यवरनाणदंसणधरे’ति अप्रतिहते—कटकु-
 ख्यादिभिरस्खलिते अविसंवादके वा अत एव क्षायिकत्वाद्वा वरे—प्रधाने ज्ञानदर्शने केवलाख्ये विशेषसामान्यबोधात्मके
 धारयति यः स तथा, छद्मवानर्थेवविधसंवेदनसंपदुपेतः कैश्चिदभ्युपगम्यते, स च मिथ्योपदेशित्वाभोपकारी भवतीति
 निश्छद्मताप्रतिपादनायाऽस्याह, अथवा—कथमस्याप्रतिहतसंवेदनत्वं संपन्नम्?, अत्रोच्यते, आवरणाभावाद्, एनमेवास्याऽऽ-
 वेदयन्नाह—‘विद्यदृच्छउमे’ति व्यावृत्तं—निवृत्तमपगतं छद्म—शठत्वमावरणं वा यस्यासौ व्यावृत्तछद्मा, छद्माभावश्चास्य
 रागादिजयाज्जात इत्यत आह—‘जिणे’ति, जयति—निराकरोति रागद्वेषादिरूपानरातीति जिनः, रागादिजयश्चास्य
 रागादिस्वरूपतज्जयोपायज्ञानपूर्वक एव भवतीत्येतदस्याह—‘जाणए’ति, जानाति छाद्मस्थिकज्ञानचतुष्टयेनेति ज्ञायकः,
 ज्ञायक इत्यनेनास्य स्वार्थसंपत्त्युपाय उक्तः, अधुना तु स्वार्थसंपत्तिपूर्वकं परार्थसंपादकत्वं विशेषणचतुष्टयेनाह—‘बुद्धे’ति,
 बुद्धो जीवादितत्त्वं बुद्धवान्, तथा ‘बोहए’ति जीवादितत्त्वस्य परेषां बोधयिता, तथा ‘मुत्ते’ति मुक्तो बाह्याभ्यन्तर-
 ग्रन्थिबन्धनेन मुक्तत्वात्, तथा ‘मोयए’ति परेषां कर्मबन्धनान्मोचयिता । अथ मुक्तावस्थामाश्रित्य विशेषणान्याह—
 ‘सन्वन्नू सन्वदरिसी’ति, सर्वस्य वस्तुस्तोमस्य विशेषरूपतया ज्ञायकत्वेन सर्वज्ञः, सामान्यरूपतया पुनः सर्वदर्शी, न तु
 मुक्तावस्थायां दर्शनान्तराभिमतपुरुषवद्भविष्यज्जडत्वम्, एतच्च पदद्वयं क्वचिन्न दृश्यत इति, तथा ‘सिवमयल’मित्यादि,
 तत्र ‘शिव’ सर्वाऽऽवाधारहितत्वाद् ‘अचल’ स्वाभाविकप्रायोगिकचलनहेत्वभावाद् ‘अरुजम्’ अविद्यमानरोगं तन्निबन्ध-

नशरीरमनसोरभावात् 'अनन्तम्' अनन्तार्थविषयज्ञानस्वरूपत्वात् 'अक्षयम्' अनाशं साद्यपर्यवसितस्थितिकत्वात् अक्षतं वा परिपूर्णत्वात्पौर्णमासीचन्द्रमण्डलवत् 'अव्याबाधं' परेषामपीडाकारित्वात् ('अपुणरावर्त्तियं' ति कर्मबीजाभावाद्भवावताररहितं) 'सिद्धिगइनामधेयं' ति सिध्यन्ति-निष्ठितार्था भवन्ति यस्यां सा सिद्धिः सा चासौ गम्यमानत्वाद्भूतिश्च सिद्धिगतिस्तदेव नामधेयं-प्रशस्तं नाम यस्य तत्तथा, 'ठाणं' ति तिष्ठति-अनवस्थाननिबन्धनकर्माभावेन सदाऽवस्थितो भवति यत्र तत्स्थानं-क्षीणकर्मणो जीवस्य स्वरूपं लोकाग्रं वा, जीवस्वरूपविशेषणानि तु लोकाग्रस्याऽऽधेयधर्माणामाधारेऽध्यारोपादवसेयानि, तदेवंभूतं स्थानं 'संपाविउकामे' ति यातुमनाः, न तु तत्प्राप्तः, तत्प्राप्तस्याकरणत्वेन विवक्षितार्थानां प्ररूपणाऽसम्भवात्, प्राप्नुकाम इति च यदुच्यते तदुपचाराद्, अन्यथा हि निरभिलाषा एव भगवन्तः केवलिनो भवन्ति- 'मोक्षे भवे च सर्वत्र, निःस्पृहो मुनिसत्तमः' इति वचनादिति, 'जाव समोसरणं' ति, तावद्भगवद्वर्णको वाच्यो यावत्समवसरणं-समवसरणवर्णक इति, स च भगवद्वर्णक एवम्- "भुयमोयगभिंनेलकज्जलपहृडभमरगणनिद्धनिकुरुं व निचियकुंचियपयाहिणावत्तमुद्धसिरए" भुजमोचको-रत्नविशेषः भृङ्गः-कीटविशेषोऽङ्गारविशेषो वा नैलं-नीलीविकारः कज्जलं-मषी प्रहृष्टभ्रमरगणः-प्रतीतः एत इव स्निग्धः-कृष्णच्छायो निकुरम्बः-समूहो येषां ते तथा ते च ते निचिताश्च-निविडाः कुञ्चिताश्च-कुण्डलीभूताः प्रदक्षिणावर्त्ताश्च मूर्द्धनि शिरोजा यस्य स तथा, एवं शिरोजवर्णकादिः "रतुप्पलपत्तमउयसुकुमालकोमलतले" इति पादतलवर्णकान्तः शरीरवर्णको भागवतो वाच्यः, पादतलविशेषणस्य चाय-

१ जभावात् प्र० । २ औपपा० सू० १० साधुवर्णनं सू० १४-१५-१६-१७- देवागमः सू० २२-२३-२४-२५-२६

मर्थः—रक्तं—लोहितम् उत्पलपत्रवत्—कमलदलवत् मृदुकम्—अस्तब्धं सुकुमालानां मध्ये कोमलं च तलं—पादतलं यस्य स तथा, तथा—“अट्टसहस्रवरपुरिसलक्खणधरे आगासगएणं चक्केणं आगासगयाहिं चामराहिं आगासफल्लिहामएणं सपायपीढेणं सीहासणेणं’ आकाशस्फटिकम्—अतिस्वच्छस्फटिकविशेषस्तन्मयेन उपलक्षित इति गम्यं, ‘धम्मद्वयएणं पुरओ पक्खिज्जमाणेणं’ देवैरिति गम्यते ‘चउदसहिं समणसाहस्सीहिं छत्तीसाए अज्जियासाहस्सीहिं सद्धिं संपरिवुडे’ साहस्त्रीशब्दः सहस्रपर्यायः सार्द्धं सह, तेषां विद्यमानतयाऽपि सार्द्धमिति स्यादत उच्यते—संपरिवृतः—परिकरित इति, ‘पुवाणुपुविं चरमाणे’ न पश्चानुपूर्व्यादिना ‘गामाणुगामं दूइज्जमाणे’ ग्रामश्च प्रतीतः अनुग्रामश्च—तदनन्तरं ग्रामो ग्रामानुग्रामं तद् ‘द्रवन्’ गच्छन् ‘सुहंसुहेणं विहरमाणे जेणेव रायगिहे नगरे जेणेव गुणसिलए चेइए तेणेव उवागच्छइ उवागच्छित्ता अहापडिरूवं उगहं ओगिण्हइ ओगिण्हित्ता संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ’ति । सम-वसरणवर्णके च ‘समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी वहवे समणा भगवंतो अप्पेगइया उगगपवइया’ इत्यादि साध्यादिवर्णको वाच्यः, तथाऽसुरकुमाराः शेषभवनपतयो व्यन्तरा ज्योतिष्का वैमानिका देवा(देव्य)श्च भगवतः समीपमागच्छन्तो वर्णयितव्याः ॥ ५ ॥

परिसा निगगया, धम्मो कहिओ, परिसा पडिगया (सू० ६) ॥

“परिसा निगगय”ति राजगृहाद्राजादिलोको भगवतो वन्दनार्थं निगतः, तन्निर्गमश्चैवम्—“तए णं रायगिहे नगरे सिंघा-डगतिगचउक्कचच्चरचउम्मुहमहापहपेहसु चहुज्जणो अन्नमन्नस्स एवमाइक्खइ ४—एवं खलु देवाणुप्पिया ! समणे भगवं

महावीरे इह गुणसिलए चेइए अहापडिरूवं उगहं ओगिणिहत्ता संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ, तं सेयं खलु तहारूवाणं अरुहंताणं भगवंताणं नामगोयस्सवि सवणयाए किमंग पुण वंदणमंसणयाए ?त्तिकट्ठु वहवे उग्गा उग्गपुत्ता” इत्यादिवांच्यो यावद्भगवन्तं नमस्यन्ति पथुपासते चेति, एवं राजनिर्गमोऽन्तःपुरनिर्गमश्च तत्पर्युपासना चौर्यपातिकवद्वाच्या । ‘धम्मो कहिओ’त्ति, धर्मकथेह भगवतो वाच्या, सा चैवं-‘एणं समणे भगवं महावीरे सेणियस्स रत्तो चिल्लणांपमुहाण य देवीणं तीसे य महत्तिमहालियाए परिसाए सबभासाणुगामिणीए सरस्सईए धम्मं परिकहेइ, तंजहा-अत्थि लोए अत्थि अलोए एवं जीवा अजीवां बंधे मोक्खे’ इत्यादि । तथा “जह णरगा गम्मंती जे णरयां जा य वेयणा णरए । सारीरमाणसाइं दुक्खाइं तिखिखजोणीए ॥१॥” इत्योदि । ‘पडिगया परिस’त्ति लोकः स्वस्थानं गतः, प्रतिगमश्च तस्या एवं वाच्यः-‘तए णं सा महइमहालिया महच्चपरिसा’ महाऽतिमहती आलप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वादतिशयातिशयगुर्वी माहृत्या पर्यत्-प्रशस्ता प्रधानपरिपत्, महार्चानां वा-सत्पूजानां महाच्चा वा पर्यत् महाच्चपर्यदिति, ‘समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिए धम्मं सोच्चा निसम्म हट्ठुट्ठा समणं भगवं महावीरं तिक्खुत्तो आयाहिणपयाहिणं करेइ करेत्ता वंदइ नमंसइ २ एवं वयासी-सुयक्खाए णं भंते ! निगंथे पावयणे, णत्थि णं अन्ने केइ समणे वा माहणे वा एरिसं धम्ममाइ-विक्खत्ताए, एवं वइत्ता जामेव दिसिं पाउब्भूया तामेव दिशं पडिगय’त्ति ॥

तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स जेठे अंतेवासी इंदभूती नामं अणगारे गोयम-

सगोत्तरेण सत्तुस्सेहे समचउरंसंठाणसंठिए वज्जरिसहनारायसंघयणे कणगपुलगणिघसपम्हगोरे उगगतवे
दित्ततवे तत्ततवे महत्तवे ओराले घोरे घोरगुणे घोरतवस्सी घोरबंभचेरवासी उच्छृढसरीरे संखित्तविड-
लत्तेयलेसे चोद्धसपुब्बी चउनाणोवगए सव्वक्खरसन्निवाई समणस्स भगवओ महावीरस्स अदूरसामंते
उट्टंजाणू अहोसिरे द्वाणकोटोवगए संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ (सू० ७) ।

तेन कालेन तेन समयेन श्रमणस्य भगवतो महावीरस्य 'जेट्ठे'त्ति प्रथमः 'अंतेवासि'त्ति शिष्यः, अनेन पदद्वयेन
तस्य सकलसङ्घनायकत्वमाह, 'इंदभूइ'त्ति, इन्द्रभूतिरिति मातापितृकृतनामधेयः 'नामं'त्ति विभक्तिपरिणामान्नाम्नेत्यर्थः,
अन्तेवासी किल विवक्षया श्रावकोऽपि स्यादित्यत आह—'अणगारे'त्ति, नास्यागारं विद्यत इत्यनगरः, अयं चावगीत-
गोत्रोऽपि स्यादित्यत आह—'गोयमसगोत्तेणं'ति गौतमसगोत्र इत्यर्थः, अयं च तत्कालोचितदेहमानापेक्षया न्यूनाधि-
कदेहोऽपि स्यादित्यत आह—'सत्तुस्सेहे'त्ति सप्तहस्तोच्छ्रयः, अयं च लक्षणहीनोऽपि स्यादित्यत आह—'समचउरंसं-
ठाणसंठिए'त्ति, समं—नाभेरुपरि अधश्च सकलपुरुषलक्षणोपेतावयवतया तुल्यं तच्च तच्चतुरस्रं च—प्रधानं समचतुरस्रम्,
अथवा—समाः—शरीरलक्षणोक्तप्रमाणविसंवादिन्यश्चतस्रोऽस्रयो यस्य तत्समचतुरस्रम्, अस्रयस्त्विह चतुर्दिग्विभागोपल-
क्षिताः शरीरावयवा इति, अन्ये त्वाहुः—समा—अन्यूनाधिकाः चतस्रोऽप्यस्रयो यत्र तत्समचतुरस्रम्, अस्रयश्च पर्यङ्कास-
नोपविष्टस्य जानुनोरन्तरम् आसनस्य ललाटोपरिभागस्य चान्तरं दक्षिणस्कन्धस्य वामजानुनश्चान्तरं वामस्कन्धस्य दक्षि-
णजानुनश्चान्तरमिति, अन्ये त्वाहुः—विस्तारोत्सेधयोः समत्वात् समचतुरस्रं तच्च तत् संस्थानं च—आकारः समचतुरस्र-

संस्थानं तेन संस्थितो-व्यवस्थितो यः स तथा, अयं च हीनसंहननोऽपि स्यादित्यत आह-‘वज्ररिसहनारायसंघयणे’
 त्ति, इह संहननम्-अस्थिसञ्चयविशेषः, इह वज्रादीनां लक्षणमिदम्-‘रिसहो यं होइ पट्टो वज्रं पुण कीलियं वियाणाहि ।
 उभओ मक्कडवंधो नारायं तं वियाणाहि ॥ १ ॥’ त्ति, तत्र वज्रं च तत् कीलिकाकीलितकाष्ठसंपुटोपमसामर्थ्ययुक्तत्वात्
 ऋषभश्च लोहादिमयपट्टवज्रकाष्ठसंपुटोपमसामर्थ्यान्वितत्वाद् वज्रर्षभः स चासौ नाराचं च उभयतो मर्कटवन्धनिवज्रकाष्ठसं-
 पुटोपमसामर्थ्योपेतत्वाद् वज्रर्षभनाराचं(तच्च)तत् संहननम्-अस्थिसञ्चयविशेषोऽनुपमसासर्थ्ययोगाद् यस्यासौ वज्रर्षभनारा-
 चसंहननः, अन्ये तु कीलिकादिमत्त्वमस्मामेव वर्णयन्ति, अयं च निन्द्यवर्णोऽपि स्यादित्यत आह-‘कणयपुलयनिह-
 सपम्हगोरे’ कनकस्य-सुवर्णस्य ‘पुलगं’ति यः पुलको-लवस्तस्य यो निकपः-कषपट्टके रेखालक्षणः, तथा ‘पम्ह’त्ति-
 पद्मपक्ष्माणि-केशराणि तद्गद्गौरो यः स तथा, वृद्धव्याख्या तु-कनकस्य न लोहादेर्यः पुलकः-सारो वर्णातिशयस्तत्प्रधानो
 यो निकपो-रेखा तस्य यत्पक्ष्म-वहलत्वं तद्गद्गौरो यः स तथा, अथवा-कनकस्य यः पुलको-द्रुतत्वे सति विन्दुस्तस्य
 निकपो-वर्णतः सदृशो यः स तथा, ‘पम्ह’त्ति पद्मं तस्य चेह प्रस्तावात्केशराणि गृह्यन्ते ततः पद्मवद्गौरो यः स तथा,
 ततः पदद्वयस्य कर्मधारयः, अयं च विशिष्टचरणरहितोऽपि स्यादित्यत आह-‘उगगतवे’त्ति, उग्रम्-अप्रधृष्यं तपः-
 अनशनादि यस्य स उग्रतपाः, यदन्येन प्राकृतपुंसा न शक्यते चिन्तयितुमपि तद्विधेन तपसा युक्त इत्यर्थः, ‘दित्ततवे-
 त्ति, दीप्तं-जाज्वल्यमानदहन इव कर्मवर्तनगहनदहनसमर्थतया ज्वलितं तपो-धर्मध्यानादि यस्य स तथा, ‘तत्ततवे’त्ति,

१ ऋषभो भवति पट्टो वज्रं पुनः कीलिकां विजानीहि । उभयतो मर्कटवन्धस्तं नाराचं विजानीहि ॥ १ ॥

तप्तं तपो येनासौ तप्ततपाः, एवं हि तेन तत्तपस्तप्तं येन कर्माणि संताप्य तेन तपसा स्वात्माऽपि तपोरूपः संतापितो यतोऽन्यस्यास्पृश्यमिव जातमिति, 'महातवे'ति आशंसादोपरहितत्वात्प्रशस्ततपाः, 'ओराले'ति भीम उग्रादिविशेषण-
अतिनिर्घृणः, परीपहेन्द्रियादिरिपुणविनाशमाश्रित्य निर्दय इत्यर्थः, अन्ये त्वाहुः—'ओराले'ति उदारः—प्रधानः 'घोरे'ति घोरः-
घोरा—अन्यैर्दुरनुचरा गुणा—मूलगुणादयो यस्य स तथा, 'घोरतवस्सि'ति घोरैस्तपोभिस्तपस्वीत्यर्थः, 'घोरगुणे'ति, उच्चैर्दुरनुचरा शरीरं येन तत्संस्कारत्यागात्स तथा, 'संखित्ताचिउलतेयलेसे'ति, 'उच्छूढसरीरे'ति, उच्छूढम्-
वाप्सि'ति, घोरं—दारुणमल्पसत्त्वैर्दुरनुचरत्वाद्यद्ब्रह्मार्थं तत्र वस्तुं शीलं यस्य स तथा, 'संखित्ताचिउलतेयलेसे'ति, सक्षिता—शरीरान्तर्लीनत्वेन
उच्चैर्दुरनुचरा शरीरं येन तत्संस्कारत्यागात्स तथा, 'संखित्ताचिउलतेयलेसे'ति, 'उच्छूढसरीरे'ति, सक्षिता—शरीरान्तर्लीनत्वेन
भवा तेजोज्वाला यस्य स तथा, 'मूलदीकाकृता तु 'उच्छूढसरीरसंखित्ताचिउलतेयलेसे'ति कर्मधारयं कृत्वा व्याख्यात-
मिति, 'चउदसपुन्वि'ति चतुर्दश पूर्वाणि विद्यन्ते यस्य तेनैव तेषां रचितत्वादसौ चतुर्दशपूर्वी, अनेन तस्य श्रुतकेव-
लितामाह, स चावधिज्ञानादिविकलोऽपि स्यादत आह—'चउणाणोचगए'ति, केवलज्ञानवज्ज्ञानचतुष्कसमन्वित इत्यर्थः,
उक्तविशेषणद्वययुक्तोऽपि कश्चिन्न समग्रश्रुतविषयव्यापिज्ञानो भवति चतुर्दशपूर्वविदां पदस्थानकपतितत्वेन श्रवणादित्यत
आह—'सव्वक्खरसन्निवाह'ति, सर्वे च तेऽक्षरसन्निपाताश्च—तत्संयोगाः सर्वेषां वाऽक्षराणां सन्निपाताः सर्वाक्षरसन्नि-
पातास्ते यस्य ज्ञेयतया सन्ति स सर्वाक्षरसन्निपाती, श्रव्याणि वा—श्रवणसुखकारीणि अक्षराणि साङ्गत्येन नितरां वदितुं

शीलमस्येति श्रव्याक्षरसंनिवादी, स चैवंगुणविशिष्टो भगवान् विनयराशिरिव साक्षादितिकृत्वा शिष्याचारत्वाच्च 'सम-
 णस्स भगवओ महावीरस्स अदूरसामंते विहरती' ति योगः' तत्र दूरं च-विप्रकृष्टं सामन्तं च-संनिकृष्टं तन्निषेधा-
 ददूरसामन्तं तत्र, नातिदूरे नातिनिकट इत्यर्थः, किंविधः संस्तत्र विहरतीत्याह-'उहुंजाणु'त्ति, ऊर्द्धं जानुनी यस्यासावूर्द्धजानुः
 शुद्धपृथिव्यासनवर्जनादौपग्रहिकनिषद्याया अभावाच्चोत्कुडुकासन इत्यर्थः, 'अहोसिरे'त्ति अधोमुखः नोर्द्धं तिर्यग्वा
 विक्षिप्तदृष्टिः, किन्तु नियतभूभागनियमितदृष्टिरिति भावः, 'झाणकोटोवगए'त्ति, ध्यानं-धर्म्यं शुक्लं वा तदेव कोष्ठः-
 कुशूलो ध्यानकोष्ठस्तमुपगतः-तत्र प्रविष्टो ध्यानकोष्ठोपगतः, यथा हि कोष्ठके धान्यं प्रक्षिप्तमविप्रसृतं भवति एवं स
 भगवान् ध्यानतोऽविप्रकीर्णेन्द्रियान्तःकरणवृत्तिरिति, 'संजमेणं'ति संवरेण 'तवस'त्ति अनशनादिना, चशब्दः समुच्च-
 यार्थो लुप्तोऽत्र द्रष्टव्यः, संयमतपोग्रहणं चानयोः प्रधानमोक्षाङ्गत्वव्यापनार्थं, प्रधानत्वं च संयमस्य नवकर्मानुपादानहे-
 तुत्वेन तपसश्च पुराणकर्मनिर्जरणहेतुत्वेन, भवति चाभिनवकर्मानुपादानात् पुराणकर्मक्षपणाच्च सकलकर्मक्षयलक्षणो मोक्ष
 इति, 'अप्पाणं भावेमाणे विहरइ'त्ति, आत्मानं वासयंस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥

तए णं से भगवं गोयमे जायसेहु जायसंसए जायकोउहल्ले उप्पन्नसहे उप्पन्नसंसए उप्पन्नकोउहल्ले संजा-
 यसेहु संजायसंसए संजायकोउहल्ले समुप्पन्नसहे समुप्पन्नसंसए समुप्पन्नकोउहल्ले उट्ठाए उट्ठइ उट्ठाए उट्ठत्ता
 जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ उवागच्छत्ता समणं भगवं महावीरं तिकखुत्तो आयाहि-
 णपयाहिणं करेइ २ ता वंदइ नमंसइ २ ता णच्चासन्ने णाइदूरे सुस्ससमाणे णमंसमाणे अभिसुहे विणएणं

पंजलिउडे पञ्जुवासमाणे एवं वयासी-से नूनं भंते ! चलमाणे चलिए ? उदीरिजमाणे उदीरिए ? वेइज-
 माणे वेइए ? पहिजमाणे पहीणे ? छिजमाणे छिन्ने ? भिजमाणे भिन्ने ? दहु (डज्झ) माणे दहु ?
 भिजमाणे मए८, निज्जिजमाणे निज्जिन्ने ? हंता गोयमा ! चलमाणे चलिए जाव गिज्जिजमाणे गिज्जिण्णे ॥ (सू०७)
 'ततः' ध्यानकोषोपगतविहरणानन्तरं णमिति वाक्यालङ्कारार्थः 'स' इति प्रस्तुतपरामर्शार्थः, तस्य तु सामान्योक्तस्य
 विशेषावधारणार्थमाह—'भगवं गोयमे'ति, किमियाह—'जायसहे'इत्यादि, जातश्रद्धादिविशेषणः सन् उत्तिष्ठतीति योगः,
 तत्र जाता-प्रवृत्ता श्रद्धा-इच्छा वक्ष्यमाणार्थतत्त्वज्ञानं प्रति यस्यासौ जातश्रद्धः, तथा जातः संशयो यस्य स जातसंशयः,
 संशयस्तु अनवधारितार्थं ज्ञानं, स चैवं तस्य भगवतो जातः-भगवता हि महावीरेण 'चलमाणे चलिए'इत्यादौ सूत्रे चल-
 न्नर्थश्चलितो निर्दिष्टः, तत्र च य एव चलन् स एव चलित इत्युक्तः, ततश्चैकार्थविषयावेतौ निर्देशौ, चलन्निति च वर्त्त-
 मानकालविषयः चलित इति चातीतकालविषयः, अतोऽत्र संशयः-कथं नाम य एवार्थो वर्त्तमानः स एवातीतो भवति ?
 विरुद्धत्वादनयोः कालयोरिति, तथा 'जायकोउहल्ले'ति, जातं कुतूहलं यस्य स जातकुतूहलो, जातौलुक्य इत्यर्थः, कथ-
 मेतान् पदार्थान् भगवान् प्रज्ञापयिष्यतीति, तथा 'उत्पन्नसहे'ति, उत्पन्ना-प्रागभूता सती भूता श्रद्धा यस्य स उत्पन्न-
 श्रद्धः, अथ जातश्रद्ध इत्येतावदेवास्तु किमर्थमुत्पन्नश्रद्ध इत्यभिधीयते ? प्रवृत्तश्रद्धत्वेनोत्पन्नश्रद्धत्वस्य लब्धत्वात्, न
 हेतुत्वप्रदर्शनं चोचितमेव, वाक्यालङ्कारत्वात्तस्य, यथाहुः—('प्रवृत्तदीपामप्रवृत्तभास्करां, प्रकाशचन्द्रां बुबुधे विभावीम्'
 ॥

इह यद्यपि प्रवृत्तदीपत्वादेवाप्रवृत्तभास्करत्वमवगतं तथाऽप्यप्रवृत्तभास्करत्वं प्रवृत्तदीपत्वादेहेतुतयोपन्यस्तमिति, 'उप्प-
 न्नसंसए उप्पन्नकोउहल्ले'ति प्राग्वत्, तथा 'संजायसहे'इत्यादि पदपदं प्राग्वत्, नवरमिह संशब्दः प्रकर्षादिवचनो,
 यथा—"संजातकामो बलभिद्विभूत्यां, मानात् प्रजाभिः प्रतिमाननाच्च ।" (संजातकामः-) ऐन्द्रैश्वर्ये प्रकर्षेण जातेच्छः
 कार्त्तवीर्यं इति । अन्ये तु 'जायसहे'इत्यादि विशेषणद्वादशकमेवं व्याख्यान्ति-जाता श्रद्धा यस्य प्रष्टुं स जातश्रद्धः,
 किमिति जातश्रद्धः? इत्यत आह-यस्माज्जातसंशयः, इदं वस्त्वेवं स्यादेवं वेति, अथ जातसंशयोऽपि कथमित्यत आह-यस्माज्जा-
 तकुतूहलः कथं नामास्यार्थमवभोत्स्ये ? इत्यभिप्रायवानिति, एतच्च विशेषणत्रयमवग्रहापेक्षया द्रष्टव्यम्, एवमुत्पन्नसंजा-
 तसमुत्पन्नश्रद्धत्वादय ईहापायधारणाभेदेन वाच्याः, अन्ये त्वाहुः-जातश्रद्धत्वाद्यपेक्षयोत्पन्नश्रद्धत्वादयः समानार्था विव-
 क्षितार्थस्य प्रकर्षवृत्तिप्रतिपादनाय स्तुतिमुखेन ग्रन्थकृतोक्ताः, न चैवं पुनरुक्तं दोषाय-यदाह-—'एवक्ता हर्षभयादिभि-
 राक्षिसमनाः स्तुवंस्तथा निन्दन् । यत्पदमसकृद् ब्रूते तत्पुनरुक्तं न दोषाय ॥ १ ॥' इति । 'उद्धाए उट्टेइ'ति उत्थानमु-
 त्था-ऊर्द्ध्वं वर्त्तनं तथा उत्थया 'उत्तिष्ठति' ऊर्द्ध्वो भवति, 'उट्टेइ' इत्युक्ते क्रियारम्भमात्रमपि प्रतीयते यथा वक्तुमुत्तिष्ठते
 इति ततस्तद्व्यवच्छेदायोक्तमुत्थयेति, 'उद्धाए उट्टित्त'ति उपागच्छतीत्युत्तरक्रियाऽपेक्षया उत्थानक्रियायाः पूर्वकालता-
 ऽभिधानाय उत्थयोत्थायेति क्त्वाप्रत्ययेन निर्दिशतीति । 'जेणेव'त्यादि, इह प्राकृतप्रयोगादव्ययत्वाद्वा येनेति यस्मिन्नेव
 दिग्भागे श्रमणो भगवान् महावीरो वर्त्तते 'तेणेव'ति तस्मिन्नेव दिग्भागे उपागच्छति, तत्कालापेक्षया वर्त्तमानत्वादाग-
 मत्क्रियाया वर्त्तमानविभक्त्या निर्देशः कृतः, उपागम्य च श्रमणं ३ कर्मतापन्नं 'तिक्खुत्तो'ति त्रीन्

वारान् त्रिकृतः 'आयाहिणपयाहिणं करेइ'ति आदक्षिणाद्-दक्षिणहस्तादारभ्य प्रदक्षिणः-परितो भ्राम्यतो दक्षिण एव आदक्षिणप्रदक्षिणोऽतस्तं करोतीति, 'वंदइ'ति 'वंदते' वाचा सौति 'नमस्यति' कायेन प्रणमति 'नच्चासन्ने'ति, 'न' नैव 'अत्यासन्नः' अतिनिकटः, अवग्रहपरिहारात्, नात्यासन्ने वा स्थाने, वर्तमान इति गम्यं, 'णाइदूरे' ति 'न' नैव 'अतिदूरः' अतिविप्रकृष्टः, अनौचित्यपरिहारात्, नातिदूरे वा स्थाने, 'सुस्तसमाणे'ति भगवद्वचनानि श्रोतुमिच्छन्, 'अभिमुहे'ति, अभि-भगवन्तं लक्ष्मीकृत्य मुखमस्येत्यभिमुखः, तथा 'विणएणं'ति विनयेन हेतुना 'पंज-लिउडे'ति प्रकृष्टः-प्रधानो ललाटतटघटितत्वेनाञ्जलिः-हस्तन्यासविशेषः कृतो-विहितो येन सोऽध्याहितादिदर्शनात् प्राञ्जलिकृतः 'पञ्जुवासमाणे'ति 'पर्युपासीनः' सेवमानः, अनेन च विशेषणकदम्बकेन श्रवणविधिरूपदर्शितः, आह च-
 "णिंहाविगहापरिवज्जिणहि गुत्तेहि पंजलिउडेहिं । भत्तिवहुमाणपुवं उवउत्तेहिं सुणेयवं ॥ १ ॥" ति । 'एवं चयासि'ति 'एवं' वक्ष्यमाणप्रकारं वस्तु 'अवादीत्' उक्तवान्-'से' इति तद् यदुक्तं पूज्यैः 'चलच्चलित'मित्यादि, 'णूणं' ति एवमर्थे, तत्र तत्रास्यैवं व्याख्यातत्वात्, अथवा 'से' इतिशब्दो मागधदेशीप्रसिद्धोऽथशब्दार्थे वर्त्तते, अथशब्दस्तु वाक्योपन्यासार्थः परिप्रश्नार्थो वा, यदाह-"अथ प्रक्रियाप्रश्नानन्तर्यमङ्गलोपन्यासप्रतिवचनसमुच्चयेण" 'नून'मिति निश्चितं 'भंते'ति गुरोराम-
 न्नणं, ततश्च हे भदन्त !-कल्याणरूप ! मुखरूप ! इति वा 'भदि कल्याणे सुखे च' इति वचनात्, प्राकृतशैल्या वा भवस्य-
 संसारस्य भयस्य वा-भीतेरन्तर्हेतुत्वाद्भवान्तो भयान्तो वा तस्यामन्त्रणं हे भवान्त ! हे भयान्त ! वा, भान् वा-ज्ञानादिभिर्दीप्य-

१ परिवर्जितनिद्राविकथैर्गुप्तैः कृतप्राञ्जलिभिरुपयुक्तैर्भक्तिबहुमानपूर्वं श्रोतव्यम् ॥ १ ॥

मान ! 'भा दीप्तौ' इति वचनात्, आज्ञमान ! वा-दीप्यमान ! 'आज्ञ दीप्तौ' इति वचनात् ॥ अयं च आदित आरभ्य
 'भंते'ति पर्यन्तो ग्रन्थो भगवता सुधर्मस्वामिना पञ्चमाङ्गस्य प्रथमशतस्य प्रथमोद्देशकस्य सम्बन्धार्थमभिहितः । अथानेन
 सम्बन्धेनायातस्य पञ्चमाङ्गप्रथमशतप्रथमोद्देशकस्येदमादिसूत्रम्—'चलमाणे चलि'इत्यादि, अथ केनाभिप्रायेण भगवता
 सुधर्मस्वामिना पञ्चमाङ्गस्य प्रथमशतप्रथमोद्देशकस्यार्थानुक्तयनं कुर्वतैवमर्थवाचकं सूत्रमुपन्यस्तं नान्यानीति ? अत्रोच्यते,
 इह चतुर्षु पुरुषार्थेषु मोक्षाख्यः पुरुषार्थो मुख्यः, सर्वातिशायित्वात्, तस्य च मोक्षस्य साध्यस्य साधनानां च सम्यग्दर्शना-
 दीनां साधनत्वेनाव्यभिचारिणामुभयनियमस्य शासनाच्छास्त्रं सद्भिरिष्यते, उभयनियमस्त्वेवं-सम्यग्दर्शनादीनि मोक्षस्यैव
 साध्यस्य साधनानि नान्यस्यार्थस्य, मोक्षश्च तेषामेव साधनानां साध्यो नान्येषामिति, स च मोक्षो विपक्षक्षयात्, तद्विपक्षश्च
 बन्धः, स च मुख्यः कर्मभिरात्मनः सम्बन्धः, तेषां तु कर्मणां प्रक्षयेऽयमनुक्रम उक्तः—'चलमाणे' इत्यादि तत्र 'चलमाणे'ति
 चलत्-स्थितिक्षयादुदयमागच्छद् विपाकाभिमुखीभवद्यत्कर्मैति प्रकरणगम्यं तच्चलितम्-उदितमिति व्यपदिश्यते, चलनकालो
 हि उदयावलिका, तस्य च कालस्यासङ्ख्येयसमयत्वादादिमध्यान्तयोगित्वं, कर्मपुद्गलानामप्यनन्ताः स्कन्धा अनन्तप्रदेशाः,
 ततश्च ते क्रमेण प्रतिसमयेमेव चलन्ति, तत्र योऽसावाद्यश्चलनसमयस्तस्मिंश्चलदेव तच्चलितमुच्यते, कथं पुनस्तद्वर्तमानं
 सदतीतं भवतीति ? अत्रोच्यते-यथा पट उत्पद्यमानकाले प्रथमतन्तुप्रवेशे उत्पद्यमान एवोत्पन्नो भवतीति, उत्पद्यमा-
 नत्वं च तस्य प्रथमतन्तुप्रवेशकालादारभ्य पट उत्पद्यते इत्येवं व्यपदेशदर्शनात् प्रसिद्धमेव, उत्पन्नत्वं तूपपत्त्या प्रसाध्यते,
 तथाहि-उत्पत्तिक्रियाकाल एव प्रथमतन्तुप्रवेशेऽसावुत्पन्नः, यदि पुनर्नोत्पन्नोऽभविष्यत्तदा तस्याः क्रियाया वैयर्थ्यमभवि-

प्यत्, निष्फलत्वाद्, उत्पाद्योत्पादनार्था हि क्रियाः भवन्ति, यथा च प्रथमे क्रियाक्षणे नासाबुत्पन्नस्तथोत्तरेष्वपि क्षणेष्व-
 नुत्पन्न एवासौ प्राप्नोति, को ह्युत्तरक्षणाक्रियाणामात्मनि रूपविशेषो? येन प्रथमया नोत्पन्नस्तदुत्तराभिस्तूपाद्यते, अतः सर्व-
 दैवानुत्पत्तिप्रसङ्गः, दृष्टा चोत्पत्तिः, अन्यतन्तुप्रवेशे पटस्य दर्शनाद्, अतः प्रथमतन्तुप्रवेशकाल एव किञ्चिदुत्पन्नं पटस्य,
 यावच्चोत्पन्नं न तदुत्तरक्रिययोत्पाद्यते, यदि पुनरुत्पाद्येत तदा तदेकदेशोत्पादन एव क्रियाणां कालानां च क्षयः स्यात्,
 यदि हि तदंशोत्पादननिरपेक्षा अन्याः क्रिया भवन्ति तदोत्तरांशानुक्रमणं युज्यते नान्यथा, तदेवं यथा पट उत्पद्यमान
 एवोत्पन्नस्तथैवासङ्घातसमयपरिमाणत्वादुदयावलिकाया आदिसमयात्प्रभृति चलदेव कर्म चलितं, कथं?, यतो यदि हि
 तत्कर्म चलनाभिमुखीभूतमुदयावलिकाया आदिसमय एव न चलितं स्यात्तदा तस्याद्यस्य चलनसमयस्य वैयर्थ्यं स्यात्,
 तत्राचलितत्वात्, यथा च तस्मिन् समये न चलितं तथा द्वितीयादिसमयेष्वपि न चलेत्, को हि तेषामात्मनि रूपवि-
 शेषो? येन प्रथमसमये न चलितमुत्तरेषु चलतीति, अतः सर्वदैवाचलनप्रसङ्गः, अस्ति चान्त्यसमये चलनं, स्थितेः परि-
 मितत्वेन कर्माभावाभ्युपगमाद्, अत आवलिकाकालादिसमय एव किञ्चिच्चलितं, यच्च तस्मिंश्चलितं तच्चोत्तरेषु समयेषु न
 चलति, यदि तु तेष्वपि तदेवाद्यं चलनं भवेत्तदा तस्मिन्नेव चलने सर्वेषामुदयावलिकाचलनसमयानां क्षयः स्यात्, यदि
 हि तत्समयचलननिरपेक्षण्यन्यसमयचलनानि भवन्ति तदोत्तरचलनानुक्रमणं युज्येत नान्यथा, तदेवं चलदपि तत्कर्म
 चलितं भवतीति १। तथा 'उदीरिजमाणे उदीरिण'ति, उदीरणा नाम अनुदयप्राप्तं चिरेणाऽऽगमिना कालेन यद्वे-
 दयितव्यं कर्मदलिकं तस्य विशिष्टाध्यवसायलक्षणेन करणेनाकृष्योदये प्रक्षेपणं सा चासङ्क्षेयसमयवर्तिनी, तथा च पुन-

स्त्रीरण्या उदीरणाप्रथममय एवोदीर्यमाणं कर्म पूर्वोक्तपट्टघान्तेनोदीरितं भवतीति २ । तथा 'वेदज्ञमाणे वेदज्ञं'-
 ति, वेदज्ञ-रूपेणो भोगः, अनुभव उत्पद्यते, तच्च वेदनं स्थितिक्षयादुदयप्राप्तस्य कर्मण उदीरणाकरणेन योदयमुपनीतस्य
 भवति, तस्य च वेदनाकालस्यानन्तरेयसमयत्वादाद्यसमये वेदितं भवतीति ३ । तथा 'पट्टिज्ञमाणे पट्टीणे'
 ति, प्रहाणं तु-जीवप्रदेशैः सह संश्लिष्टस्य कर्मणस्तेभ्यः पतनम्, एतदयसन्तोयसमयपरिमाणमेव, तस्य तु प्रहाणस्यादि-
 समये प्रधीयमाणं कर्म प्रहोणं स्यादिति ४ । तथा 'छिज्जमाणे छिन्ने'ति, छेदनं तु-कर्मणो दीर्यकालानां स्थितानां इत्य-
 ताकरणं, तच्चापवर्तनाभिभावेन करणविशेषेण करोति, तदपि च छेदनमसन्तोयसमयमेव, तस्य त्यादिसमये स्थितितत्त-
 द्धिज्जमानं कर्म छिन्नमिति ५ । तथा 'भिज्जमाणे भिन्ने'ति भेदस्तु-कर्मणः शुभस्याशुभस्य वा तीव्रसस्यापवर्तना-
 करणेन मन्दताकरणं, मन्दस्य चोद्धर्तनाकरणेन तीव्रताकरणं, सोऽपि चासन्तोयसमय एव, ततश्च तदाद्यसमये रस्ततो
 भिज्जमानं कर्म भिन्नमिति ६ । तथा 'डड्ढमाणे द्दुट्टे'ति, दाहस्तु-कर्ममदलिकदारुणां ध्यानाग्निना तद्रूपापनयनमरू-
 ण्मेवजननमित्यर्थः, यथा हि काष्ठस्याग्निना दग्धस्य काष्ठरूपापनयनं भस्मात्मना च भवनं दाहस्तथा कर्मणोऽपीति,
 तस्याग्नन्तर्मुहूर्त्तवृत्तित्वेनासन्तोयसमयस्यादिसमये दह्यमानं कर्म दग्धमिति ७ । तथा 'मिज्जमाणे मडे'ति, म्रियमाण-
 नातुः कर्म मृतमिति व्यपदिश्यते, मरणं व्यायुःपुल्लानां क्षयः, तच्चासन्तोयसमयवृत्तिं भवति, तस्य च जन्मनः प्रथम-
 समयादारभ्यावीचिह्नमरणेनानुक्षणं मरणस्य भावान्म्रियमाणं मृतमिति ८ । तथा 'निज्जमाणे निज्जिणे'ति, निर्जा-
 यमाणं-निर्गमगुणभवेन धीयमाणं कर्म निर्जीर्ण-क्षीणमिति व्यपदिश्यते, निर्जरण्यासन्तोयसमयभावित्वेन तत्प्रथम-

समय एव पटनिष्पत्तिदृष्टान्तेन निर्जीर्णत्वस्योपपद्यमानत्वादिति, पटदृष्टान्तश्च सर्वपदेषु सभावनिको वाच्यः ९ ॥ तदे-
वमेतान्नव प्रश्नान् गौतमेन भगवता भगवान् महावीरः पृष्टः सन्नुवाच—‘हन्ते’ त्यादि, अथ कस्माद् भगवन्तं गौतमः
पृच्छति ?, विरचितद्वादशाङ्गतया विदितसकलश्रुतविषयत्वेन निखिलसंशयातीतत्वेन च सर्वज्ञकल्पत्वात्तस्य, आह च—
“संखाईए उ भवे साहइ जं वा परो उ पुच्छेज्जा । ण च णं अणाइसेसी वियाणई एस छउमत्थो ॥ १ ॥”ति, नैवम्,
उक्तगुणत्वेऽपि छद्मस्थतयाऽनाभोगसम्भवात्, यदाह—“न हि नामानाभोगश्छद्मस्थस्येह कस्यचिन्नास्ति । यस्मान्ज्ञाना-
वरणं ज्ञानावरणप्रकृति कर्म ॥ १ ॥” इति, अथवा जानत एव तस्य प्रश्नः संभवति, स्वकीयबोधसंवादनार्थमज्ञलोक-
बोधनार्थं शिष्याणां वा स्ववचसि प्रत्ययोत्पादनार्थं सूत्ररचनाकल्पसंपादनार्थं वेति । तत्र ‘हन्ता गोयमे’ति, हन्तेति को-
मलामन्त्रणार्थः, दीर्घत्वं च मागधदेशीप्रभवमुभयत्रापि, ‘चलमाणे’इत्यादेः प्रत्युच्चारणं तु चलदेव चलितमित्यादीनां स्वा-
नुमतत्वप्रदर्शनार्थम् । वृद्धाः पुनराहुः—‘हन्ता गोयमा’ इत्यत्र ‘हन्ते’ति एवमेतदिति अभ्युपगमवचनः, यदनुमतं तत्प्रदर्श-
नार्थं ‘चलमाणे’ इत्यादि प्रत्युच्चारितमिति, इह च यावत्करणलभ्यानि पदानि सुप्रतीतान्येव ॥ एवमेतानि नव पदानि
कर्माधिकृत्य वर्त्तमानातीतकालसामानाधिकरण्यजिज्ञासया पृष्टानि निर्णीतानि च, अथैतान्येव चलनादीनि परस्परतः
किं तुल्यार्थानि भिन्नार्थानि वेति पृच्छां निर्णयं च दर्शयितुमाह—

एए णं भंते ! नव पया किं एगद्धा णाणाघोसा नाणावज्जणा उदाहु नाणद्धा नाणाघोसा नाणावज्जणा ?,

१ सङ्ख्यातीतानपि भवान् कथयति यद्वा परः पृच्छेत् । न चावध्यादिरहितो जानात्येव छद्मस्य इति (गणधरः) ॥ २ ॥

गोयमा ! चलमाणे चलिए १ उदीरिजमाणे उदीरिए २ वेइजमाणे वेइए ३ पहिजमाणे पहीणे ४ ते एए णं चत्तारि पया एगढा नाणाघोसा नाणावंजणा उप्पन्नपक्खस्स, छिजमाणे छिन्ने भिजमाणे भिन्ने द्हह—(डज्झ)—माणे द्हहे मिजमाणे मडे निज्जिजमाणे निज्जिणे एए णं पंच पया णाणढा नाणाघोसा नाणावंजणा विगयपक्खस्स (सू० ८) ॥

व्यक्तं, नवरम् 'एगढ'ति 'एकार्थानि' अनन्यविषयाणि एकप्रयोजनानि वा 'नाणाघोस'ति इह घोषाः—उदात्तादयः 'नाणावंजण'ति इह व्यञ्जनानि—अक्षराणि 'उदाहु'ति उताहोनिपातो विकल्पार्थः 'नाणढ'ति भिन्नाभिधेयानि, इह च चतुर्भङ्गी पदेषु दृष्टा, तत्र कानिचिदेकार्थानि एकव्यञ्जनानि यथा क्षीरं क्षीरमित्यादीनि १, तथाऽन्यानि एकार्थानि नानाव्यञ्जनानि यथा क्षीरं पय इत्यादीनि २, तथाऽन्यान्यनेकार्थान्येकव्यञ्जनानि यथाऽर्कगव्यमाहिषाणि क्षीराणि ३, तथाऽन्यानि नानार्थानि नानाव्यञ्जनानि यथा घटपटलकुटादीनि ४ । तदेवं चतुर्भङ्गीसंभवेऽपि द्वितीयचतुर्थभङ्गकौ प्रश्नसूत्रे गृहीतौ, परिदृश्यमाननानाव्यञ्जनतया तदन्ययोरसम्भवात्, निर्वचनसूत्रे तु चलनादीनि चत्वारि पदान्याश्रित्य द्वितीयः, छिद्यमानादीनि तु पञ्च पदान्याश्रित्य चतुर्थ इति । ननु चलनादीनामर्थानां व्यक्तभेदत्वात् कथमाद्यानि चत्वारि पदान्येकार्थानि ? इत्याशङ्क्याह—'उप्पन्नपक्खस्स'ति उत्पन्नमुत्पादो, भावे क्लीबे क्तप्रत्ययविधानात्, तस्य पक्षः—परिग्रहोऽङ्गीकारः 'पक्ष परिग्रहे' इति धातुपाठादिति उत्पन्नपक्षः, इह च पष्ठ्यास्तृतीयार्थत्वाद् उत्पन्नपक्षेण—उत्पादाङ्गी-कारेण—उत्पादाख्यं पर्यायं परिगृह्य एकार्थान्येतान्युच्यन्ते, अथवा 'उत्पन्नपक्षस्य' उत्पादाख्यवस्तुविकल्पस्याभिधाय-

कानीति शेषः, सर्वेषामेवामुत्पादमाश्रित्यैकार्थकारित्वादेकान्तमुद्भूतमध्यभावित्वेन तुल्यकालत्वाच्चैकार्थिकत्वमिति भावः,
 स पुनरुत्पादाख्यः पर्यायो विशिष्टः केवलोत्पाद एव, यतः कर्मचिन्तायां कर्मणः प्रहाणेः फलद्वयं केवलज्ञानमोक्षप्राप्ती,
 तत्रैतानि पदानि केवलोत्पादविषयत्वादेकार्थान्युक्तानि, यस्मात् केवलज्ञानपर्यायो जीवेन न कदाचिदपि प्राप्तपूर्वः
 यस्माच्च प्रधानस्तत्तत्तदर्थ एव पुरुषप्रयासः, तस्मात्स एव केवलज्ञानोत्पत्तिपर्यायोऽभ्युपगतः, एषां च पदानामेकार्थाना-
 मपि सतामयमर्थः सामर्थ्यप्रापितक्रमः, यदुत-पूर्वं तच्चलति-उदेतीत्यर्थः, उदितं च वेद्यते, अनुभूयत इत्यर्थः, तच्च
 द्विधा-स्थितिक्षयादुदयप्राप्तमुदीरणया चोदयमुपनीतं, ततश्चानुभवानन्तरं तत् प्रहीयते, दत्तफलत्वाज्जीवादपयातीत्यर्थः,
 एतच्च टीकाकारमतेन व्याख्यातम्, अन्ये तु व्याख्यान्ति-स्थितिवन्धाद्यविशेषितसामान्यकर्मश्रयत्वादेकार्थिकान्ये-
 तानि केवलोत्पादपक्षस्य च साधकानीति, चत्वारि चलनादीनि पदान्येकार्थिकानीत्युक्ते शेषाण्यनेकार्थिकानीति साम-
 र्थ्यादिवगतमपि सुखावबोधाय साक्षात्प्रतिपादयितुमाह-‘छिज्जमाणे’ इत्यादि, व्यक्तं, नवरं ‘णाणद्ध’ति नानार्थानि, ना-
 नार्थत्वं त्वेवं-छिद्यमानं छिन्नमित्येतत्पदं स्थितिवन्धाश्रयं, यतः सयोगिकेवली अन्तकाले योगनिरोधं कर्तुकामो वेदनी-
 यनामगोत्राख्यानं तिसृणां प्रकृतीनां दीर्घकालस्थितिकानां सर्वापवर्त्तनयाऽऽन्तमौद्भूतिकं स्थितिपरिमाणं करोति । तथा
 ‘भिद्यमानं भिन्न’मित्येतत्पदमनुभागवन्धाश्रयं, तत्र च यस्मिन् काले स्थितिघातं करोति तस्मिन्नेव काले रसघातमपि
 करोति, केवलं रसघातः स्थितिखण्डकेभ्यः क्रमप्रवृत्तेभ्योऽनन्तगुणाभ्यधिकः, अतोऽनेन रसघातकरणेन पूर्वस्माद्विज्ञा-
 त्वं भवति । तथा ‘दद्यमानं दग्ध’मित्येतत्पदं प्रदेशवन्धाश्रयं, प्रदेशवन्धस्त्वनन्तानन्तप्रदेशानां स्कन्धानां कर्मत्वापादनं,

तस्य च प्रदेशवन्धकर्मणः सत्कानां पञ्चह्रस्वाक्षरोच्चारणकालपरिमाणयाऽसङ्ख्यातसमयया गुणश्रेणीरचनया पूर्वं रचितानां
शैलेइयवस्थाभाविमुच्छिन्नक्रियध्यानाग्निना प्रथमसमयादारभ्य यावदन्त्यसमयस्तावत्प्रतिसमयं क्रमेणासङ्ख्येयगुणवृद्धानां
कर्मपुद्गलानां दहनं—दाहः, अनेन च दहनार्थेनेदं पूर्वस्मात्पदाद्भिन्नार्थं पदं भवति, दाहश्चान्यत्रान्यथा रुढोऽपीह मोक्षचिन्ता-
ऽधिकारान्मोक्षसाधन उक्तलक्षणकर्मविषय एव ग्राह्य इति । तथा 'स्त्रियमाणं मृत'मित्येतत्पदमायुःकर्मविषयं, यत आयुष्क-
पुद्गलानां प्रतिसमयं क्षयो मरणम्, अनेन च मरणार्थेन पूर्वपदेभ्यो भिन्नार्थत्वाद्भिन्नार्थं पदं भवति । तथा 'स्त्रियमाणं मृत'मित्य-
नेनायुः कर्मैवोक्तं, यतः कर्मैव तिष्ठजीवतीत्युच्यते, कर्मैव च जीवादपगच्छत् स्त्रियत इत्युच्यते, तच्च मरणं सामान्येनोक्तमपि
विशिष्टमेवाभ्युपगन्तव्यं, यतः संसारवर्त्तानि मरणानि अनेकशोऽनुभूतानि दुःखरूपाणि चेति किं तैः?, इह पुनः पदेऽपुनर्भ-
वमरणमन्त्यं सर्वकर्मक्षयसहचरितमपवर्गहेतुभूतं विवक्षितमिति । तथा 'निर्जोर्ण'मित्येतत्पदं सर्वकर्मभाव-
विषयं, यतः सर्वकर्मनिर्जरणं न कदाचिदप्यनुभूतपूर्वं जीवेनेति, अतोऽनेन सर्वकर्मभावरूपनिर्जरणार्थेन पूर्वपदेभ्यो
भिन्नार्थत्वाद्भिन्नार्थं पदं भवति । अथैतानि पदानि विशेषतो नानार्थान्यपि सन्ति सामान्यतः कस्य पक्षस्याभिधायक-
तया प्रवृत्तानीत्यस्यामाशङ्क्यामाह—'विगद्यपक्खस्स'ति, विगतं विगमो—वस्तुनोऽवस्थान्तरापेक्षया विनाशः, स एव
पक्षो—वस्तुधर्मः, तस्य वा पक्षः—परिग्रहो विगतपक्षस्तस्य विगतपक्षस्य वाचकानीति शेषः, विगतत्वं त्विहाशेषकर्मभावो-
ऽभिमतो, जीवेन तस्याप्राप्तपूर्वतयाऽत्यन्तमुपादेयत्वात्, तदर्थत्वाच्च पुरुषप्रयासस्येति, एतानि चैवं विगतार्थानि भव-
न्ति, छिद्यमानपदे हि स्थितिखण्डनं विगम उक्तः, भिद्यमानपदे त्वनुभावभेदो विगमः, दह्यमानपदे त्वकर्मताभवनं

विगत- तदेवमेतानि विगमः उक्तं; सूत्रमुपन्यस्तमिति,
विगमः, चियमाणपदे पुनरायुःकर्माभावो निर्वर्णमाणपदे त्वशेषकर्माभावो विगमः उक्तः, यदुत-केनाभिप्रायेणेदं सूत्रमुपन्यस्तमिति,
विगमः, चियमाणपदे पुनरायुःकर्माभावो निर्वर्णमाणपदे त्वशेषकर्माभावो विगमः उक्तः, यदुत-केनाभिप्रायेणेदं सूत्रमुपन्यस्तमिति,
विगमः, चियमाणपदे पुनरायुःकर्माभावो निर्वर्णमाणपदे त्वशेषकर्माभावो विगमः उक्तः, यदुत-केनाभिप्रायेणेदं सूत्रमुपन्यस्तमिति,

१ उत्पद्यमानकालमुत्पन्नं

तथा छेदभेददाहमरणनिर्जरान्यकर्मार्थान्यपि व्याख्येयानि, तद्व्याख्यानं च प्रतीतमेव, भिन्नार्थता पुनरेषामेवं-कुठारा-
दिना लतादिविषयश्लेदः, तोमरादिना शरीरादिविषयो भेदः, अग्निना दूर्वा[द्यर्था]दिविषयो दाहः, मरणं तु प्राणत्यागः,
निर्जरा तु अतिपुराणीभवनमिति, 'विगयपक्वस्स'ति भिन्नार्थान्यपि सामान्यतो विनाशाभिधायकान्येतानीत्यर्थः, न च
वक्तव्यं-किमेतैश्चलनादिभिर्हि निरूपितैः?, अतत्त्वरूपत्वादेपाम्, अतत्त्वरूपत्वस्य सिद्धत्वात्, तदसिद्धिश्च निश्चयन-
यमतेन वस्तुस्वरूपस्य प्रज्ञापयितुमारब्धत्वात्, तथाहि-व्यवहारनयश्चलितमेव चलितमिति मन्यते, निश्चयस्तु चलदपि
चलितमिति, अत्र च बहुवक्तव्यं तच्च विशेषपावद्वयकादिहैवाभिधास्यमानजमालिचरिताद्वाऽवसेयमिति ॥ इहाद्ये प्रश्नोत्त-
रसूत्रद्वये मोक्षतत्त्वं चिन्तितं, मोक्षः पुनर्जाविस्य, जीवाश्च नारकादयश्चतुर्विंशतिविधाः, यदाह-"नेरइया १ असुराई १०
पुढवाई ५ वेदियादओ ३ चेव । पंचिदियतिरिय १ नरा १ वंतर १ जोइसिय १ वेमाणी १ (२४) ॥ १ ॥" तत्र नार-
कांस्तावत् स्थित्यादिभिश्चिन्तयन्नाह-

नेरइयाणं भंते ! केवइकालं ठिई पन्नत्ता ?, गोयमा ! जहन्नेणं दस वाससहस्साइं उक्कोसेणं तेत्तीसं साग-
रोवमाइं ठिई पन्नत्ता ? । नेरइयाणं भंते ! केवइकालस्स आणमंति वा पाणमंति वा ऊससंति वा णीस-
संति वा ?, जहा ऊसासपए २ । नेरइया णं भंते आहारद्धी ?, जहा पन्नवणाए पढमए आहारुइसए तथा

१ नैरयिकाः १ असुरादयः १० पृथ्व्यादयः ५ द्वीन्द्रियादयः ३ पञ्चेन्द्रियतिर्यग्नौ व्यन्तराज्योतिष्का वैमानिकाः । * विशेषा०
गा-४१४-४२६ पर्यन्तं ॥

भाणियन्वं ३ । ठिई उस्साहारे किं वाऽऽहरेति ३६ सन्वओ वावि ३७ । कतिभागं ? ३८ सन्वाणि च ३९
कीस च धुज्जो परिणमंति ? ॥ १ ॥ (सू० ९)

निर्गतमयम्—इष्टफलं कर्म येभ्यस्ते निरयास्तेषु भवा नैरयिका नारकास्तेषां नैरयिकाणां 'भंते'ति भदन्त ! 'केवइकालं'
ति क्रियांश्चासौ कालश्चेति कियत्कालस्तं कियत्कालं यावत् 'ठिई'ति आयुःकर्मवशात्तरकेऽवस्थानं 'पन्नत्त'ति 'प्रज्ञप्ता' प्ररू-
पिता ? भगवन्निरन्यतीर्थकश्चेति प्रश्नः, 'गोयमे'त्यादि निर्वचनं व्यक्तमेव, नवरं 'दस वाससहस्साइ'ति प्रथमपृथिवी-
प्रथमप्रस्तटापेक्षया 'तेत्तीसं सागरोचमाइ'ति सप्तमपृथिव्यपेक्षयेति, मध्यमा तु जघन्यापेक्षया समयाद्यधिका सामर्थ्यगम्येति ॥
अनन्तरं नारकाणां स्थितिरुक्ता, ते चोच्छ्वासादिमन्त इत्युच्छ्वासादिनिरूपणायाह—'नैरइयाण'मित्यादि व्यक्तं, नवरं
केवइकालस्स'ति प्राकृतशैल्या कियत्कालात् कियता कालेनेत्यर्थः, 'आणमंति'ति आनन्ति 'अन प्राणने' इति धातुपा-
ठात् मकारस्यागमिकत्वात्, 'पाणमंति'ति प्राणन्ति, वाशब्दौ समुच्चयार्थौ, एतदेव पदद्वयं क्रमेणार्थतः स्पष्टयन्नाह—
'ऊससंति वा नीससंति च'ति यदेवोक्तमानन्ति तदेवोक्तमुच्छ्वासन्तीति, तथा यदेवोक्तं प्राणन्ति तदेवोक्तं निःश्वसन्ती-
ति, अथवा आनमन्ति प्राणमन्तीति 'णमुग्रहत्वे' इत्येतस्यानेकार्थत्वेन श्वसनार्थत्वात्, अन्ये त्वाहुः—'आनन्ति वा प्राणन्ति
वा' इत्यनेनाध्यात्मक्रिया परिगृह्यते, 'उच्छ्वासन्ति वा निःश्वसन्ति वा' इत्यनेन च बाह्येति । 'जहा ऊसासपए'ति' एतस्य
प्रश्नस्य निर्वचनं यथा उच्छ्वासपदे प्रज्ञापनायाः सप्तमपदे तथा वाच्यं, तच्चेदम्—'गोयमा ! सययं संतयामेव आणमंति
वा पाणमंति वा ऊससन्ति वा नीससंति वा' इति, तत्र 'सततम्' अनवरतम्, अतिदुःखिता हि ते, अतिदुःखन्याप्तस्य च

निरन्तरमेवोच्छ्वासनिःश्वासी दृश्येते, सततत्वं च प्रायोवृत्त्याऽपि स्यादित्यत आह—‘संतयामेव’ति सन्ततमेव नैकसमयेऽपि तद्विरहोऽस्तीति भावः, दीर्घत्वं चेह प्राकृतत्वात्, आनमन्तीत्यादेः पुनरुच्चारणं शिष्यवचने आदरोपदर्शनार्थं, गुरुभिराद्रियमाणवचना हि शिष्याः सन्तोषवन्तो भवन्ति, तथा च पौनःपुन्येन प्रश्नश्रवणार्थनिर्णयादिषु घटन्ते लोके चादेयवचना भवन्ति, तथा च भव्योपकारस्तीर्थाभिवृद्धिश्चेति ॥ अथ तेषामेवाहारं प्रश्नयन्नाह—‘णेरइयाणमि’त्यादि व्यक्तं, नवरम् ‘आहाररि’ति आहारमर्थयन्ते—प्रार्थयन्त इत्येवंशीलाः अर्थो वा—प्रयोजनमेषामस्तीत्यर्थिनः, आहारेण—भोजनेनार्थिन आहारार्थिनः, आहारस्य—भोजनस्य वाऽर्थिन आहारार्थिनः, ‘जहा पन्नवणाए’ति ‘आहाररि’ इत्येतत्पदप्रभृति यथा प्रज्ञापनायाश्चतुर्थोपाङ्गस्य ‘पढमए’ति आद्ये ‘आहारउदेसए’ति आहारपदस्याष्टाविंशतितमस्योद्देशकः पदशब्दलोपाच्चाहारोद्देशकः तत्र भणितं ‘तहा भाणियवं’ति तेन प्रकारेण वाच्यमिति। तत्र च नारकाहारवक्तव्यतायां बहूनि द्वाराणि भवन्ति, तत्सङ्ग्रहार्थं पूर्वोक्तस्थित्युच्छ्वासलक्षणद्वारद्वयदर्शनपूर्विकां गायामाह—‘ठिङ्गाहा’ व्याख्या, स्थितिर्नारकाणां वाच्या, उच्छ्वासश्च, तौ चोक्तावेव। तथा ‘आहारे’ति आहारविषयो विधिर्वाच्यः, स चैवम्—‘णेरइयाणं भंते ! आहाररि ? , हुंता आहाररि ३ । णेरइयाणं भंते ! केवइकालस्स आहारइ समुप्पज्जइ ? , ‘आहारार्थः’ आहारप्रयोजनमाहारार्थित्वमित्यर्थः, ‘गोयमा ! णेरइयाणं दुविहे आहारे पन्नत्ते’ अभ्यवहारक्रियेत्यर्थः ‘तंजहा—आभोगनिवत्तिए य’ तत्राभोगः—अभिसन्धिस्तेन निर्वर्तितः—कृत आभोगनिर्वर्तितः, आहारयामीतीच्छापूवक इत्यर्थः, अनाभोगनिर्वर्तितस्तु आहारयामीति विशिष्टेच्छामन्तरेणापि, प्रावृट्काले प्रचुरतरप्रश्नवणाद्यभिव्यङ्ग्यशीतपुद्गलाद्याहारवत्, ‘तत्थ णं जे से अणाभोगनि-

वृत्तिः से णं अणुसमयमविरहिण आहारद्वे समुप्पज्जइ 'अणुसमयं'ति प्रतिक्षणं सततातितीव्रक्षुद्धेदनीयकर्मोदयत ओज-
 आहारादिना प्रकारेणेति, 'अविरहिण'ति बुद्धस्खलितन्यायादपि न विरहितः, अथवा प्रदीर्घकालोपभोग्याहारस्य सकृ-
 द्ग्रहणेऽपि भोगोऽनुसमयं स्यादतो ग्रहणस्यापि सातत्यप्रतिपादनार्थमविरहितमित्याह । 'तत्थ णं जे से आभोगनिवृत्तिः से
 णं असंखेज्जसमइए अंतोमुहुत्तिः आहारद्वे समुप्पज्जइ' असंज्ञातसामयिकः पल्योपमादिपरिमाणोऽपि स्यादत आह-
 'अंतोमुहुत्तिः'ति, इदमुक्तं भवति-आहारयामीत्यभिलाष एतेषां गृहीताहारद्रव्यपरिणामतीव्रतरदुःखजननपुरस्सरमन्त-
 मुहूर्त्तान्निवर्त्तत इति ४ । 'किं वाऽऽहारैरिति, किंस्वरूपं वा वस्तु नारका आहारयन्ति ? इति वाच्यं, वाशब्दः समु-
 च्चये, तत्रेदं प्रश्ननिर्वचनसूत्रम्- 'णेरइया णं भंते ! किमाहारमाहारैरिति ? गोयमा ! दद्वओ अणंतपएसियाइ' अनन्तप्रदेशवन्ति
 पुद्गलद्रव्याणीत्यर्थः, तदन्येषामयोग्यत्वात्, 'खेत्तओ असंखेज्जपएसवगाढां' न्यूनतरप्रदेशवगाढानि हि न तद्ग्रहणप्रा-
 योग्यानि, अनन्तप्रदेशवगाढानि तु न भवन्त्येव, सकललोकस्याप्यसंख्येयप्रदेशपरिमाणत्वात्, 'कालओ अणंतरच्छिइ-
 याइ' जघन्यमध्यमोत्कृष्टस्थितिकानीत्यर्थः, स्थितिश्चाहारयोग्यस्कन्धपरिणामेनावस्थानमिति 'भावओ वन्नमंताइ गंधमं-
 ताइ रसमंताइ फासमंताइ आहारिंति ५ । जाइ भावओ वन्नमंताइ आहारिंति ताइ किं एगवन्नाइ आहारैरिति ? जाव किं
 पंचवन्नाइ आहारैरिति ? गोयमा ! ठाणमगणं पडुच्च एगवन्नाइपि आहारिंति जाव पंचवन्नाइपि आहारिंति, विहाणमगणं
 पडुच्च कालवन्नाइपि आहारैरिति जाव सुक्खिन्नाइपि आहारैरिति तत्र 'ठाणमगणं पडुच्च'ति तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानं-सा-
 मान्यं यथैकवर्णं द्विवर्णमित्यादि, 'विहाणमगणं पडुच्च'ति विधानं-विशेषः कालादिरिति ६ । 'जाइ वन्नओ कालवन्नाइ

आहारैति तां किं एगुणकालां आहारैति जाव दसगुणकालां आहारैति संखेज्जगुणकालां असंखेज्जगुणकालां
 अनंतगुणकालां आहारैति ? गोयमा ! एकगुणकालां आहारैति जाव अनन्तगुणकालां आहारैति ७, एवं जाव
 सुक्खिलां ११, एवं गंधओवि १३ रसओवि १८ । जां भावओ फासमंतां ठाणमगणं पडुच्च नो एगफासां आहारैति
 नो दुफासां आहारैति नो तिफासां आहारैति' एकस्पर्शानामसम्भवादन्येषां चाल्पप्रदेशिकतासूक्ष्मपरिणामाभ्यां ग्रह-
 णयोग्यत्वात्, 'चउफासां आहारैति जाव अट्टफासां आहारैति' बहुप्रदेशिकतावादपरिणामाभ्यां ग्रहणयोग्यत्वा-
 दिति, 'विहाणमगणं पडुच्च कक्खडां आहारैति जाव लुक्खां आहारैति १९ । जां फासओ कक्खडां आहा-
 रैति तां किं एगगुणकक्खडां आहारैति जाव अनन्तगुणकक्खडां आहारैति ? गोयमा ! एगगुणकक्खडां आहा-
 रैति जाव अणंतगुणकक्खडां आहारैति २०, एवं अट्ठवि फासा भाणियवा जाव अणंतगुणलुक्खां आहारैति २७ ।
 जां भंते ! अणंतगुणलुक्खां आहारैति तां किं पुट्ठां आहारैति ? गोयमा ! पुट्ठां आहारैति नो
 अपुट्ठां आहारैति २८' 'पुट्ठां'ति आत्मप्रदेशस्पर्शवन्ति, तत्पुनरात्मप्रदेशस्पर्शनमवगाढक्षेत्राद्विहरिषु भवति अत उच्य-
 ते- 'जां भंते ! पुट्ठां आहारैति तां किं ओगाढां आहारैति ? गोयमा ! ओगाढां नो अणो-
 गाढां 'अवगाढानी'ति आत्मप्रदेशैः सहैकक्षेत्रावगाढानीत्यर्थः २९ । जां भंते ! ओगाढां आहारैति तां किं अणं-
 तरोगाढां आहारैति परंपरोगाढां आहारैति ? गोयमा ! अणंतरोगाढां आहारैति नो परंपरोगाढां आहारैति' 'अन-
 न्तरावगाढानी'ति येषु प्रदेशेष्व्वात्माऽवगाढस्तेष्वेव चान्यवगाढानि तान्यनन्तरावगाढानि अन्तराऽभावेनावगाढत्वात्,

यानि च तदन्तरवर्त्तीनि तान्यवगाढसम्बन्धात्परम्परावगाढानीति ३० । 'जाइं भंते ! अणंतरोगाढां आहारंति ताइं किं
 अणूइं आहारंति वायराइं आहारंति ? गोयमा ! अणूइंपि आहारंति वायराइंपि आहारंति' तत्राणुत्वं वादरत्वं चापेक्षिकं
 तेषामेवाहारयोग्यानां स्कन्धानां प्रदेशवृद्ध्या वृद्धानामवसेयम् ३१ । जाइं भंते ! अणूइंपि आहारंति वायराइंपि आहारं-
 ति ताइं किं उड्डुंपि आहारंति ? एवं अहेवि तिरियंपि १, गोयमा ! उड्डुंपि आहारंति एवं अहेवि तिरियंपि ३२ । जाइं
 भंते ! उड्डुंपि आहारंति अहेवि तिरियंपि आहारंति ताइं किं आइं आहारंति मज्झे आहारंति पज्जवसाणे आहारंति १,
 गोयमा ! तिहावि' अयमर्थः—आभोगनिर्वर्त्तितस्याहारस्यान्तर्माहूर्त्तिकस्यादिमध्यावसानेषु सर्वत्राहारयन्तीति ३३ । 'जाइं
 भंते ! आइं मज्झे अवसाणेवि आहारंति ताइं किं सविसए आहारंति ? गोयमा ! सविसए नो
 अविसए आहारंति' तत्र स्वः—स्वकीयो विषयः स्पृष्टावगाढानन्तरावगाढाख्यः स्वविषयस्तस्मिन्नाहारयन्ति ३४ । 'जाइं
 भंते ! सविसए आहारंति ताइं किं अणुपुब्बिं आहारंति ? गोयमा ! अणुपुब्बिं आहारंति नो
 अणुपुब्बिं आहारंति' तत्रानुपूर्व्या यथाऽऽसन्नं, नातिक्रम्य ३५ । 'जाइं भंते ! अणुपुब्बिं आहारंति ताइं किं तिदिंसिं
 आहारंति जाव छद्दिंसिं आहारंति ? गोयमा ! नियमा छद्दिंसिं आहारंति' इह नारकाणां लोकमध्यवर्त्तित्वेन पणामप्यूङ्क्षा-
 दिदिशामलोकेनानावृतत्वात् पद्सु दिक्ष्वाहारग्रहणमस्ति तत उक्तं—नियमात् पड्दिशि, दिक्त्रयादिविकल्पास्तु लोका-
 न्तवर्त्तिषु पृथिवीकायिकादिषु दिशां त्रयस्य द्वयस्य एकस्याश्चालोकेनावरणे भवन्तीति । यद्यपि वर्णतः पञ्चवर्णानीत्या-
 द्युक्तं तथापि प्राचुर्येण यद्वर्णगन्धादियुतानि द्रव्याण्याहारयन्ति तद् दर्शयति—'ओसन्नं कारणं पडुच्च'ति बाहुल्यल-

क्षणं कारणमाश्रित्य, तत्र च प्रकृत्यशुभानुभाव एव कारणमिति, 'वन्नओ कालनीलाइं गंधओ दुब्धिगंधाइं रसओ तित्त-
 कडुरसाइं फासओ कक्खडगुरुयसीयलुक्खाइं' एतानि च प्रायो मिथ्यादृष्ट्य एवाहारयन्ति, न तु भविष्यतीर्थकरादय
 इति । अथ तानि यथास्वरूपाण्येव नारका आहारयन्त्यन्यथा वेत्यस्यामाशङ्क्यामभिधीयते—'तेसिं पि पोरणे वन्नगुणे गंध-
 गुणे रसगुणे फासगुणे विप्परिणामइत्ता परिपीलइत्ता परिसाडइत्ता परिविद्धंसइत्ता' विपरिणामादयो विनाशार्थत्वेनै-
 कार्था एव ध्वनयः 'अन्ने य अपुब्बे वन्नगुणे गंधगुणे रसगुणे फासगुणे उप्पाएत्ता आयसरीरोगाढे पोगले सबप्पणयाए
 आहारमाहारैरिति' 'सबप्पणयाए'ति सर्वात्मना सर्वरत्नप्रदेशैरित्यर्थः ३६ । व्याख्यातं सूत्रे सङ्ग्रहाथायाः 'किं वाऽऽहा-
 रैरिति'ति पदम् । अथ 'सन्वओ वा' इति व्याख्यायते—तत्र 'सर्वतः' सर्वप्रदेशैर्येनैरयिका आहारयन्तीति, वाऽपीति वचनाद-
 भीक्ष्णमाहारयन्तीत्यपि वाच्यं, तच्चैवम्—'नेरइयाणं भन्ते ! सबओ आहारैरिति सबओ परिणामेति सबओ ऊससंति सब-
 ओ नीससंति अभिक्खणं आहारैरिति अभिक्खणं परिणामेति अभिक्खणं ऊससंति अभिक्खणं नीससंति आहच्च आहा-
 रैरिति ४ ? , हुंता गोयमा ! नेरइया सबओ आहारैरिति १२ । 'सबओ'ति सर्वात्मप्रदेशैः 'अभिक्खणं'ति अनवरतं पर्याप्तत्वे
 सति 'आहच्चे'ति कदाचित् न सर्वदा अपर्याप्तकावस्थायामिति ३७ । तथा 'कइभागं'ति आहारतयोपात्तपुद्गलानां कतिथं
 भागमाहारयन्ति इति वाच्यं, तच्चैवम्—'नेरइयाणं भन्ते ! जे पोगले आहारत्ताए गिण्हंति तेणं तेसिं पोगलाणं सेया-
 लंसि कइभागमाहारैरिति ? कइभागं आसायंति ? , गोयमा ! असंखेज्जइभागं आहारैरिति अणंतभागं आसाइंति' 'सेया-
 लंसि'ति एष्यत्काले, ग्रहणकालोत्तरकालमित्यर्थः, 'असंखेज्जइभागमाहारैरिति' इत्यत्र केचिद्भ्याचक्षते—गवादिप्रथमबृहद्ग्रा-

सग्रहण इव कांश्चिद्गृहीतासत्तेयभागमात्रान् पुद्गलानाहारयन्ति तदन्ये तु पतन्तीति । अन्ये त्वाचक्षते—ऋजुसूत्रनयदर्शना-
 त्स्वशरीरतया परिणतानामसत्तेयभागमाहारयन्ति, ऋजुसूत्रो हि गवादिप्रथमचूद्ग्रामसग्रहण इव गृहीतानां शरीरत्वेना-
 परिणतानामाहारतां नेच्छति, शरीरतया परिणतानामपि केवाग्निदेव विगिष्टाहारकार्यकारिणां तामभ्युपगच्छति, शुद्ध-
 नयत्वात्तस्येति । अन्ये पुनरित्यमभिदधति—‘अमंखेलाइभागमाहारैति’ति शरीरतया परिणमन्ति, शेषास्तु किङ्कीभूय मनु-
 ज्वाभ्यवहृताहारवन्मलीभवन्ति, न शरीरत्वेन परिणमन्तीत्यर्थः । ‘अणंतभागं आसाइति’ति आहारतया गृहीतानामन-
 न्तभागमास्वादयन्ति, तद्रसादीन् रसनादीन्द्रियद्वारेणोपलभन्ते इत्यर्थः । ‘सन्वाणि वंति दारं, तत्र सर्वोण्येवाहार-
 द्रव्याण्याहारयन्तीति वाच्यं, वाशब्दः समुच्चये, तच्चैवम्—‘नेरइयाणं भंते । जे पोगले आहारत्ताए परिणमैति ते किं
 सवे आहारैति गो सवे आहारैति ?, गोयमा । सवे अपरिसेसिए आहारैति’ इह विगिष्टग्रहणगृहीता आहारपरिणाम-
 योग्या एव ग्राह्याः, उज्झितशेषा इत्यर्थः, अन्यथा पूर्वापरसूत्रयोर्विरोधः स्यात्, इष्टा नैवं व्याख्या, यदाह—“जं जए
 सुत्ते भणियं तहेव जइ तं वियालणा नरिय । किं कालियाणुओगो दिडो दिडिप्पहाणेहि ? ॥ ३९ ॥” ‘कीस व भुज्जो ?
 परिणमंति’ति द्वारगाथापदं, तत्र ‘कीस’ति पदावयवे पदसमुदायोपचारात् ‘कीसत्ताए’ति इत्थं, किंस्वतया—किंस्व-
 भावतया कीदृशतया वा केन प्रकारेण किंस्वरूपतयेत्यर्थः, वाशब्दः समुच्चये, ‘भुज्जो’ति भूयो भूयः पुनः पुनः परि-
 णमन्ति आहारद्रव्याणीति प्रकृतमित्येतदत्र वाच्यं, तच्चैवम्—‘नेरइया णं भंते । जे पोगले आहारत्ताए गेण्हंति ते णं

१ सत्ते यद्यथा भणितं तत्तथैव यदि विचारणा नालि । किं कालिकानुगोणो वृष्टः दृष्टिप्रपानैः ? ॥ १ ॥

तेसिं पोगगला कीसत्ताए भुज्जो परिणमंति ? गोयमा ! सोइंदियत्ताए जाव फासिंदियत्ताए अणिठत्ताए अकंतत्ताए अपियत्ताए अमणुन्नत्ताए अमणामत्ताए अणिच्छियत्ताए अभिज्झियत्ताए अहत्ताए नो उहुत्ताए दुक्खत्ताए नो सुहत्ताए एएसिं भुज्जो परिणमंति' तत्र 'अनिष्टतया' सदैव तेषां [नारकाणां] सामान्येनावल्लभतया, तथा 'अकान्त-तया' सदैव तद्भावेनाक्रमनीयतया, तथा 'अप्रियतया' सर्वेपामेव द्वेष्यतया, तथा 'अमनोज्ञतया' कथयाऽप्यमनोरमतया, तथा 'अमनोऽम्यतया' चिन्तयाऽपि अमनोगम्यतया, तथा 'अनीप्सिततया' आप्तुमनिष्टतया, एकार्थाश्चैते शब्दाः, 'अहिज्झियत्ताए'ति अभिध्येयतया तृतेरनुत्पादकत्वेन पुनः पुनरप्यभिलापनिमित्ततया, अहुद्यत्वेनेत्यन्ये, अशुभत्वेनेत्यर्थः, 'अहत्ताए'ति गुरुपरिणामतया 'नो उहुत्ताए'ति नो लघुपरिणामतयेति सद्ब्रह्मार्थः ॥ इदं च सद्ब्रह्मणिगाथाविवरणसूत्रं क्वचित् सूत्रपुस्तक एव दृश्यत इति ॥ अथ नैरयिकाऽऽहाराधिकारात्तद्विषयमेव प्रश्नचतुष्टयमाह—

नेरइयाणं भंते ! पुब्बाहारिया पोगगला परिणया १ ? , आहारिया आहारिज्जिमाणा पोगगला परिणया २ ? , अणाहारिया आहारिज्जिस्समाणा पोगगला परिणया ३ ? , अणाहारिया पोगगला परिणया ४, गोयमा ! नेरइयाणं पुब्बाहारिया पोगगला परिणया १, आहारिज्जिमाणा पोगगला परिणया परिणमंति य २, अणाहारिया आहारिज्जिस्समाणा पोगगला नो परिणया परिणमिस्संति ३, अणाहारिया अणाहारिज्जिस्समाणा पोगगला नो परिणता णो परिणमिस्संति ४ ॥ (सू० १०) नेरइयाणं भंते ! पुब्बाहारिया पोगगला चिया पुच्छा, जहा परिणया तहा चियावि, एवं चिया उवचिया उदीरिया वेइया

निज्जिज्ञा, गाहा—परिणय चिया उवचिय उदीरिया वेइया य निज्जिज्ञा । एक्कंमि पदंमि (मी) चउव्विह पोगगला
होति ॥ १ ॥ (सू० ११)

‘पुनवाहारिय’त्ति ये पूर्वमाहुताः—पूर्वकाल एकीकृताः संगृहीता इतियावत् अभ्यवहुता वा ‘पोगगले’ति स्कन्धाः
‘परिणय’त्ति ते ‘परिणताः’ पूर्वकाले शरीरेण सह संपृक्ताः परिणतिं गता इत्यर्थः, इति प्रथमः प्रश्नः १, इह च सर्वत्र
प्रश्नत्वं कालुपाठादवगम्यते । तथा ‘आहारिय’त्ति पूर्वकाले ‘आहुताः’ संगृहीता—अभ्यवहुता वा, ‘आहरिज्जमाण’त्ति,
ये च वर्त्तमानकाले ‘आह्रियमाणाः’ सङ्गृह्यमाणा अभ्यवह्रियमाणा वा पुद्गलाः ‘परिणय’त्ति ते परिणता इति
द्वितीयः २ । तथा ‘अणाहारिय’त्ति येऽतीतकालेऽनाहुताः ‘आहारिज्जिस्समाणे’त्ति ये चानागते काले आह-
रिष्यमाणाः पुद्गलास्ते परिणता इति तृतीयः ३ । तथा ‘अणाहारिया अणाहारिज्जिस्समाणा’ इत्यादि अतीतानाग-
ताहरणक्रियानिषेधाच्चतुर्थः ४ । इह च यद्यपि चत्वार एव प्रश्ना उक्तास्तथाऽप्येते त्रिपटिः संभवन्ति, यतः पूर्वाहुता
आह्रियमाणा आहरिष्यमाणा अनाहुता अनाह्रियमाणा अनाहरिष्यमाणाश्चेति पट् पदानीह सूचितानि, तेषु चैकैकपदा-
श्रयणेन पट्, द्विकयोगे पञ्चदश, त्रिकयोगे विंशतिः, चतुष्कयोगे पञ्चदश, पञ्चकयोगे पट्, षड्योगे एक इति ॥ अत्रो-
त्तरमाह—‘गोयमे’त्यादि व्यक्तं, नवरं ये पूर्वमाहुतास्ते पूर्वकाल एव परिणताः, ग्रहणानन्तरमेव परिणामभावात् १ ।
ये पुनराहुता आह्रियमाणाश्च ते परिणताः, आहुतानां परिणामभावादेव, परिणमन्ति च आह्रियमाणानां परिणामभावस्य
वर्त्तमानत्वादिति २ । वृत्तिकृता तु द्वितीयप्रश्नोत्तरविकल्प एवंविधो दृष्टः—यदुत आहुता आहरिष्यमाणाः पुद्गलाः परि-

गताः परिणस्यन्ते च, यनोऽयं तेनैवं व्याख्यातः—यदुत ये पुनराहता आहरिष्यन्ते पुनस्तेषां केचित्परिणताः परिणताश्च
 ये मृगताः गरीरेण सह, ये तु न तावत्संपृच्यन्ते कालान्तरे तु मृद्वयन्ते ते परिणस्यन्त इति २ । ये पुनरनाहता आह-
 रिष्यन्ते पुनस्ते नो परिणताः, अनाहतानां संपर्काभावेन परिणामाभावात्, यस्मात्त्वाहरिष्यन्ते ततः परिणस्यन्ते, आह-
 तस्यापदर्थं परिणामभावादिति ३ । चतुर्थस्यतीतभविष्यदाहरणक्रियाया अभावेन परिणामाभावादवसेय इति ४ । एत-
 दनुसारेणैव प्राग्दर्शितविकल्पानामुत्तरसूत्राणि वाच्यानीति ॥ अथ गरीरसंपर्कलक्षणपरिणामालुहलानां चयादयो भव-
 न्नीति तदर्थेनार्थं प्रश्नयन्नाह—‘नेरहयाणं मित्यादि चयादिभूत्राणि परिणामसूत्रसमानीतिकृत्वाऽतिदेशतोऽधीतानीति,
 तथाहि—‘जहा परिणया तहा चियाची’त्यादि, इह च पुस्तकेषु वाचनाभेदो दृश्यते तत्र न संमोहः कार्यः,
 मर्धवाभिधेयस्य नुत्यत्वात्, केवलं परिणतसूत्रानुसारेण प्रश्नभूत्राणि व्याकरणानि च मतिमताऽध्येयानीति, तत्र ‘चिताः’
 गरीरे नयं गताः, ‘उपचिताः’ पुनर्वहुगः प्रदेगसामीप्येन गरीरे चिता एवेति, उदीरितास्तु स्वभावतोऽनुदितान् पुह्ल-
 नुदयप्राप्तं कर्मदलिके करणविशेषेण प्रक्षिप्य यान् वेदयते, उदीरणा लक्षणं चेदम्—“जं करणेणाकह्वि उदए दिज्जद
 उदीरणा एसा ।” तथा ‘वेदिताः’ स्वेन रसविपाकेन प्रतिसमयमनुभूयमानाः अपरिसमाप्तोपाधुभावा इति । तथा ‘नि-
 र्जीर्णाः’ कार्त्स्न्येनानुममयमशेषतद्विपाकहानियुक्ता इति । ‘गाह’ति परिणतादिसूत्राणां संग्रहणाय गाथा भवति, सा
 चयम्—‘परिणये’त्यादि व्याख्यातार्था, नवरम्-एकैकस्मिन् पदे परिणतचितोपचितादौ चतुर्विधाः आहताः १ आहता

? अथयसायेनाहृष्टा यदुदयमानीयते कर्म एषोदीरणा ॥ * कर्मप्रकृति उदीर० गा० १

कर्मद्रव्याणामेव च मन्देतरेतानुभावचिन्ताऽस्ति न द्रव्यान्तराणामितिकृत्वा कर्मद्रव्यवर्गणामधिकृत्येत्युक्तम्, 'अणू-
चेत्र वायरा चैव'ति चेवशब्दः समुच्चयार्थः, ततश्चाणवश्च वादराश्च, सूक्ष्माश्च स्थूलाश्चेत्यर्थः, सूक्ष्मत्वं स्थूलत्वं चैषां
कर्मद्रव्यापेक्षयैवावगन्तव्यं नान्यापेक्षया, यत औदारिकादिद्रव्याणां मध्ये कर्मद्रव्याण्येव सूक्ष्माणीति । एवं चयोपच-
योदीरणवेदननिर्जराः शब्दार्थभेदेन वाच्याः, किन्तु चयसूत्रे उपचयसूत्रे च 'आहारदव्ववगगणमहिक्किचे'ति यदुक्तं
तत्रायमभिप्रायः—शरीरमाश्रित्य चयोपचयौ प्राग् व्याख्यातौ, तौ चाहारद्रव्येभ्य एव भवतो नान्यतः, अत आहारद्र-
व्यवर्गणामधिकृत्येत्युक्तमिति, उदीरणादयस्तु कर्मद्रव्याणामेव भवन्त्यतस्तत्सूत्रेष्टुक्तं कर्मद्रव्यवर्गणामधिकृत्येति ।
'उयट्टिंसु'ति अपवर्त्तितवन्तः, इहापवर्त्तनं कर्मणां स्थित्यादेरध्यवसायविशेषेण हीनताकरणम्, अपवर्त्तनस्य चोपलक्ष-
णत्वादुद्धर्त्तनमपीह दृश्यं, तच्च स्थित्यादेर्वृद्धिकरणस्वरूपं, 'संकामेंसु'ति संक्रमितवन्तः, तत्र संक्रमणं मूलप्रकृत्यभिन्ना-
नामुत्तरप्रकृतीनामध्यवसायविशेषेण परस्परं संचारणं, तथा चाह—“मूलप्रकृत्यभिन्नाः संक्रमयति गुणत उत्तराः प्रकृतीः ।
नन्यात्माऽमूर्त्तत्वादध्यवसायप्रयोगेण ॥ १ ॥” अपरस्त्वाह—“भोत्तूण आउयं खलु दंसणमोहं चरित्तमोहं च । सेसाणं
पगईणं उत्तरविहिसंकमो भणिओ ॥ १ ॥” एतदेव निदर्शयते—यथा कस्यचित्सद्वेद्यमनुभवतोऽशुभकर्मपरिणतिरेवंविधा
जाता येन तदेव सद्देद्यमसद्देद्यतया संक्रामतीति, एवमन्यत्रापि योज्यमिति । 'निधत्तेंसु'ति निधत्तान् कृतवन्तः, इह च
विश्लिष्टानां परस्परतः पुद्गलानां निचयं कृत्वा धारणं रूढिशब्दत्वेन निधत्तमुच्यते, उद्धर्त्तनापवर्त्तनव्यतिरिक्तकरणा-

१ आयुर्दर्शनमोहं चारित्रमोहं च मुक्त्वा । शेषाणां प्रकृतीनामुत्तरविधिसंकमो भणितः ॥ १ ॥

कालसमयः अतीतः कालसमयः (अतीतकालसमयः) अतीतकालस्य चोत्सर्पिण्यादेः समयः—परमनिकृष्टोऽंशोऽतीत-
कालसमयस्तत्र 'पटुप्पन्न' इति प्रत्युत्पन्नो-वर्त्तमानः, नोऽतीतकालेत्यादौ अतीतानागतकालविषयग्रहणप्रतिषेधो विषया-
तीतत्वात्, विषयातीतत्वं च तयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेनासत्त्वादिति, प्रत्युत्पन्नत्वेऽप्यभिमुखान् गृह्णाति नान्यान्, 'ग्रहण-
समयपुरस्कृष्टे' इति ग्रहणसमयः पुरस्कृतो-वर्त्तमानसमयस्य पुरोवर्त्ती येषां ते ग्रहणसमयपुरस्कृताः, प्राकृतत्वादेवं
निर्देशः, अन्यथा पुरस्कृतग्रहणसमया इति स्याद्, ग्रहीष्यमाणा इत्यर्थः १, उदीरणा च पूर्वकालगृहीतानामेव भवति,
ग्रहणपूर्वकत्वादुदीरणायाः, अत उक्तम्—अतीतकालसमयगृहीतानुदीरयन्तीति, गृह्यमाणानां ग्रहीष्यमाणानां चागृहीत-
त्वादुदीरणाऽभावस्तत उक्तं—'नो पटुप्पन्ने' त्यादि २ । वेदनानिर्जरासूत्रयोरप्येवैवोपपत्तिरिति ३-४ ॥ अथ कर्माधिकारा-
देवेयमष्टसूत्री—

नेरहयाणं भन्ते ! जीवाओ किं चलियं कम्मं बंधंति अचलियं कम्मं बंधंति ? गोयमा ! नो चलियं कम्मं बंधंति
अचलियं कम्मं बंधंति ? । नेरहयाणं भन्ते ! जीवाओ किं चलियं कम्मं उदीरंति अचलियं कम्मं उदीरंति ? गोयमा !
नो चलियं कम्मं उदीरंति अचलियं कम्मं उदीरंति २ । एवं वेदंति ३ उयदंति ४ संकामंति ५ निहत्तंति ६ नि-
कायंति ७, सन्वेसु अचलियं नो चलियं । नेरहयाणं भन्ते ! जीवाओ किं चलियं कम्मं निज्जरंति अचलियं
कम्मं निज्जरंति ? गोयमा ! चलियं कम्मं निज्जरंति नो अचलियं कम्मं निज्जरंति ८, गाहा-बंधोदयवेदोय-
इसंक्रमे तह निहत्तणनिकाये । अचलियं कम्मं तु भवे चलियं जीवाउ निज्जरए ॥ १ ॥ (सू० १४) एवं

ठिई आहारो य भाणियव्वो, ठिती-जहा ठितिपदे तथा भाणियव्वा, सव्वजीवाणं आहारोऽवि जहा पन्न-
 वणाए पढमे आहारुद्देसए तथा भाणियव्वो, एत्तो आढत्तो-नेरइयाणं भंते ! आहारद्दी ? जाव दुक्खत्ताए
 भुज्जो भुज्जो परिणमंति, गोयमा ! । असुरकुमाराणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता ? जहन्नेणं दस वा-
 ससहस्साइं उक्कोसेणं सातिरेणं सागरोवमं, असुरकुमाराणं भंते ! केवइयं कालस्स आणमंति वा पाणमंति
 वा ? गोयमा ! जहन्नेणं सत्तण्हं थोवाणं उक्कोसेणं साइरेगस्स पक्खस्स आणमंति वा पाणमंति वा, असु-
 रकुमाराणं भंते ! आहारद्दी ? हंता आहारद्दी, असुरकुमाराणं भंते ! केवइकालस्स आहारद्दे समुप्प-
 ज्जइ ? गोयमा ! असुरकुमाराणं दुविहे आहारं पन्नत्ते, तंजहा-आभोगनिव्वत्तिए य अणाभोगनिव्वत्तिए
 य, तत्थ णं जे से अणाभोगनिव्वत्तिए से अणुसमयं अविरहिए आहारद्दे समुप्पज्जइ, तत्थ णं जे से आभो-
 गनिव्वत्तिए से जहन्नेणं चउत्थभत्तस्स उक्कोसेणं साइरेगस्स वाससहस्सस्स आहारद्दे समुप्पज्जइ, असुर-
 कुमाराणं भंते ! किमाहारमाहारंति ? गोयमा ! दव्वओ अणंतपएसियाइं दव्वाइं खित्तकालभावपन्नवणा-
 गमेणं सेसं जहा नेरइयाणं जाव तेणं तेसिं पोगला कीसत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमंति ? गोयमा ! सोइ-
 दियत्ताए सुखत्ताए सुवन्नत्ताए ४ इहत्ताए इच्छियत्ताए भिजियत्ताए उहुत्ताए णो अहत्ताए सुहत्ताए
 णो दुहत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमंति, असुरकुमारा णं पुव्वाहारिया पुगला परिणया असुरकुमाराभि-
 लावेण जहा नेरइयाणं जाव नो अचलियं कम्मं निज्जरंति । नागकुमाराणं भंते ! केवइयं कालं ठिती पन्न-

ता ? गोयमा ! जहन्नेणं दस वाससहस्साहं उक्कोसेणं देसुणाहं दो पलिओवमाहं, नागकुमाराणं भंते !
 केवइकालस्स आणमंति वा पा० ? गोयमा ! जहन्नेणं सत्तण्हं थोवाणं उक्कोसेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स आणमंति
 वा पा०, नागकुमाराणं आहारही ? हंता आहारही, नागकुमाराणं भंते ! केवइकालस्स आहारहे समु-
 प्पज्जइ ? गोयमा ! नागकुमाराणं दुविहे आहारे पन्नत्ते, तंजहा-आभोगनिव्वत्तिए य अणाभोगनिव्वत्तिए
 य, तत्थ णं जे से अणाभोगनिव्वत्तिए से अणुसमयमविरहिए आहारहे समुप्पज्जइ, तत्थ णं जे से आभोग-
 निव्वत्तिए से जहन्नेणं चउत्थभत्तस्स उक्कोसेणं दिवसपुहुत्तस्स आहारहे समुप्पज्जइ, सेसं जहा असुरकुमा-
 राणं जाव नो अचलियं कम्मं निजरंति । एवं सुवन्नकुमारावि जाव थणियकुमाराणंति । पुढविकाइयाणं
 भंते ! केवईयं कालं ठिई पन्नत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बावीसं वाससहस्साहं, पुढवि-
 क्काइया केवइकालस्स आणमंति वा पा० ? गो० वेमाय आणमंति वा पा० ? पुढविकाइया आहारही ? हंता
 आहारही, पुढविकाइयाणं केवइकालस्स आहारहे समुप्पज्जइ ? गोयमा ! अणुसमयं अविरहिए आहारहे
 समुप्पज्जइ, पुढविकाइया किमाहारेति ! गोयमा ! दव्वओ जहा नेरइयाणं जाव निव्वाघाएणं छदिसिं
 वाघायं पडुच सिय तिदिसिं सिय चउदिसिं सिय पंचदिसिं, वन्नओ कालनीलपीतलोहियहालिइसुक्कि-
 ह्याणि, गंधओ सुरभिगंध २ रसओ तित्त ५ फासओ कक्खड ८ सेसं तहेव, णाणत्तं कइभागं आहारेंति ?
 कइभागं फासाहंति ? गोयमा ! असंखिज्जइभागं आहारेन्ति अणंतभागं फासाहंति जाव तेसिं पोग्गला

कीसत्ताए भुज्जो परिणमंति ?, गोयमा ! फासिंदियवेमायत्ताए भुज्जो परिणमंति, सेसं जहा नेर-
 इयाणं जाव नो अचलियं कम्मं निज्जरंति । एवं जाव वणस्सइकाइयाणं, नवरं ठिती वन्नेयव्वा जाव (इया)
 जस्स, उस्सासो वेमायाए । बेइंदियाणं ठिई भाणियव्वा ऊसासो वेमायाए, बेइंदियाणं आहारे पुच्छा,
 गोयमा ! आभोगनिव्वत्तिए य अणाभोगनिव्वत्तिए य तहेव, तत्थ णं जे से आभोगनिव्वत्तिए से णं
 असंखेज्जसमए अंतोमुहुत्तिए वेमायाए आहारट्टे समुप्पज्जइ, सेसं तहेव जाव अणंतभागं आसायंति, बेइ-
 दियाणं भंते ! जे पोगगले आहारत्ताए गेण्हंति ते किं सव्वे आहारंति ?, गोयमा !
 बेइंदियाणं दुविहे आहारे पन्नत्ते, तंजहा-लोमाहारे पक्खेवाहारे य, जे पोगगले लोमाहारत्ताए गिण्हंति
 ते सव्वे अपरिसेसिए आहारंति, जे पोगगले पक्खेवाहारत्ताए गिण्हंति तेसिणं पोगगलाणं असंखिज्जइभागं
 आहारंति अणेगाइं च णं भागसहस्साइं अणासाइज्जमाणाइं अफासिज्जमाणाइं चिद्धंसमागच्छंति, एसि
 णं भंते ! पोगगलाणं अणासाइज्जमाणाणं अफासाइज्जमाणाण य कयरे कयरे अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा
 विसेसाहिया वा ?, गोयमा ! सव्वत्थोवा पुग्गला अणासाइज्जमाणा अणंतगुणा, बेइंदि-
 याणं भंते ! जे पोगगला आहारत्ताए गिण्हंति ते णं तेसिं पुग्गला कीसत्ताए भुज्जो परिणमंति ?, गोय-
 मा ! जिंभदियफासिंदियवेमायत्ताए भुज्जो परिणमंति, बेइंदियाणं भंते ! पुव्वाहारिया पुग्गला परि-
 णया तहेव जाव चलियं कम्मं निज्जरंति । तेइंदियचउरिंदियाणं णाणत्तं ठिईए जाव णेगाइं च णं भागसहस्साइं

अणाघाइज्जमाणाइं अणासाइज्जमाणाइं अफासाइज्जमाणाइं विद्धंसमागच्छंति, एएसिणं भंते ! पोग्गलाणं अणाघाइज्जमाणाइं ३ पुच्छा, गोयमा ! सन्वत्थोवा पोग्गला अणाघाइज्जमाणा अणासाइज्जमाणा अणंतगुणा अफासाइज्जमाणा अणंतगुणा, तेइंदियाणं घाणिंदियाजिब्भंदियाफासिंदियवेमायाए भुज्जो २ परिणमंति, चउरिंदियाणं चक्खिंदियघाणिंदियजिब्भंदियाफासिंदियत्ताए भुज्जो परिणमंति । पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं ठिई भणिज्जणं ऊसासो वेमायाए, आहारो अणाभोगनिव्वत्तिए अणुसमयं अविरहिओ, आभोगनिव्वत्तिओ जहन्नेणं अंतोमुहुत्तस्स उक्कोसेणं छट्ठभत्तस्स, सेसं जहा चउरिंदियाणं जाव चलियं कम्मं निज्जेरंति । एवं मणुस्साणवि, नवरं आभोगनिव्वत्तिए जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अट्ठमभत्तस्स सोइंदियवेमायत्ताए भुज्जो भुज्जो परिणमंति सेसं जहा चउरिंदियाणं, तहेव जाव निज्जेरंति । वाणमंतराणं ठिईए नाणत्तं, परिणमंति अवसेसं जहा नागकुमाराणं, एवं जोइसियाणवि, नवरं उस्सासो जहन्नेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स उक्कोसेणवि मुहुत्तपुहुत्तस्स, आहारो जहन्नेणं दिवसपुहुत्तस्स उक्कोसेणवि दिवसपुहुत्तस्स 'सेसं तहेव । वेमाणियाणं ठिई भाणियव्वा ओहिया, ऊसासो जहन्नेणं मुहुत्तपुहुत्तस्स उक्कोसेणं तेत्तीसाए पक्खाणं, आहारो आभोगनिव्वत्तिओ जहन्नेणं दिवसपुहुत्तस्स उक्कोसेणं तेत्तीसाए वाससहस्साणं, सेसं चलियाइयं तहेव जाव निज्जेरंति (सू० १५)

‘नेरइयाण’मित्यादिव्यक्ता च नवरं ‘जीवाओ किं चलियं’ति जीवप्रदेशेभ्यश्चलितं-तेष्वनवस्थानशीलं तदितरत्त्वचलितं तदेव वध्नाति, यदाह-“कृतस्सैदेशैः स्वकदेशस्थं रागादिपरिणतो योग्यम् । वध्नाति योगहेतोः कर्म स्नेहाक्त इव

च मलम् ॥ १ ॥” इति । एवमुदीरणावेदनाऽपवर्त्तनासंक्रमणनिधत्तनिकाचनानि भाव्यानि, निर्जरा तु पुद्गलानां निर-
नुभावीकृतानामात्मप्रदेशेभ्यः सातनं, सा च नियमाच्चलितस्य कर्मणो नाचलितस्येति, इह सद्ग्रहणीगाथा—‘बंधोदये’त्या-
दिर्भावितार्थो, केवलमुदयशब्देनोदीरणा गृहीतेति । उक्ता नारकवक्तव्यता, अथ चतुर्विंशतिदण्डकक्रमगतमसुरकुमा-
रवक्तव्यतामाह—‘असुरकुमाराण’मित्यादि, तत्रासुरकुमारवक्तव्यता नारकवक्तव्यतावन्नेया, यतः ‘ठिङ्गसासाहारे’-
त्यादिगाथोक्तानि सूत्राणि ४० ‘परिणयचिण्’ इत्यादिगाथागृहीतानि ६ ‘भेइयचिण्’ इत्यादिगाथागृहीतानि १८
‘बंधोदये’ त्यादिगाथागृहीतानि ८, तदेवं द्विसप्ततिः सूत्राणि नारकप्रकरणोक्तानि त्रयोविंशतावसुरादिप्रकरणेषु समानि,
नवरं विशेषोऽयम्—‘उक्कोसेणं साइरेगं सागरोवम’मिति यदुक्तं तद्वलिसञ्ज्ञमसुरकुमारराजमाश्रित्योक्तं, यदाह—
“चमर १ बलि २ सार १ महियं’ति, ‘सत्तण्हं थोवाणं’ति सप्तानां स्लोकानामुपरीति गम्यते, स्लोकलक्षणं चैवमाच-
क्षते—“हेट्टस्स अणवगल्लस्स, निरुवकिट्टस्स जंतुणो । एगे ऊसासनीसासे, एस पाणुत्ति बुच्चइ ॥ १ ॥ सत्तपाणूणि से
थोवे, सत्त थोवाणि से लवे । लवाणं सत्तहत्तरिए, एस मुहुत्ते वियाहिए ॥ २ ॥” इदं जघन्यमुच्छ्वासदिमानं जघन्य-
स्थितिकानाश्रित्यावगन्तव्यम्, उक्तं चोत्कृष्टस्थितिकानाश्रित्येति । ‘चउत्थभत्तस्स’ति चतुर्थभक्तमित्येकोपवासस्य
सञ्ज्ञा ततस्तस्योपरि, एकत्र दिने भुक्त्वाऽहोरात्रं चातिक्रम्य तृतीये भुञ्जत इति भावः । नागकुमारवक्तव्यतायाम् ‘उक्को-

१ चमरबलिनोः सागरमधिकं च ॥ २ हट्टस्यागलनस्य निरुपकृष्टस्य जन्तोरिक उच्छ्वासनिःश्वासो य एष प्राण इत्युच्यते ॥ १ ॥ सप्त
प्राणास्ते स्लोकः सप्त स्लोका अथ लवः । लवानां या सप्तसप्ततिरेष मुहूर्त्त इति व्याख्यातः ॥

सेणं देसूणाइं दो पलिओवमाइं'ति यदुक्तं तदुत्तरश्रेणिमाश्रित्यावसेयं, यदाह—“दाहिण दिवहुपलियं दो देसूणुत्तरि-
 छाणं”इति । ‘मुहुत्तपुहुत्तस्स’ति, मुहूर्त्त उक्तलक्षण एव, पृथक्त्वं तु द्विप्रभृतिरानवभ्यः सङ्ख्याविशेषः समये प्रसिद्धः,
 एवं ‘सुवन्नकुमाराणवि’ति नागकुमाराणामिव सुपर्णकुमाराणादपि स्थित्यादि वाच्यम्, इदं च कियदूरं यावद्वाच्यम् ?
 इत्याह—‘जाव थणियकुमाराणं’ति यावत्करणाद् विद्युत्कुमारादिपरिग्रहः, एषां चेहायं क्रमोऽवसेयः—“असुरा १ नाग
 २ सुवन्ना ३ विज्जू ४ अग्गी य ५ दीव ६ उदही य ७ । दिसि ८ वाऊ ९ थणियाविय १० दस भेया भवणवासीणं
 ॥ १ ॥” अथ भवनपतिवक्तव्यताऽनन्तरं दण्डक्रमादेव पृथिव्यादीनां स्थित्यादि निरूपयन्नाह—‘पुढवी’त्यादि व्यक्त-
 मावनस्पतिसूत्रात्, नवरम्—‘अंतोमुहुत्त’न्ति मुहूर्त्तस्यान्तरन्तर्मुहूर्त्तं, भिन्नमुहूर्त्तमित्यर्थः, ‘उक्कोसेणं वावीसं वासस-
 हस्साइं’ति यदुक्तं तत् खरपृथिवीमाश्रित्यावगन्तव्यं, यदाह—“सैणहा य १ सुद्ध १२ वालुय १४ मणोसिला १६ सक्करा
 य १८ खरपुढवी २२ । एगं बारस चोइस सोलस अट्टार वावीसा ॥ १ ॥” इति । ‘वेमायाए’त्ति विषमा विविधा वा
 मात्रा—कालविभागो विमात्रा तथा, इदमुक्तं भवति—विषमकाला पृथिवीकायिकानामुच्छ्वासादिक्रिया—इयत्कालादिति
 न निरूपयितुं शक्यते, ‘जहा नेरइयाण’मित्यतिदेशात्, ‘खेत्तओ असंखेज्जपएसोगाढाइं कालओ अन्नथरठिइयाइं’

१ दाक्षिणात्यानां सार्द्धपत्यमुत्तरत्यानां देशोने द्वे ॥ ४ असुराः १ नागाः २ सुपर्णाः ३ विद्युतः ४ अग्नयश्च ५ द्वीपा ६ उदधयश्च ।
 ७ दिशः ८ वायवः ९ स्तनिताः १० अपि च भवनवासिनां दश भेदाः ॥ १ ॥ ३ श्लक्षणा च शुद्धा वालुका मनःशिला शर्करा च खर-
 पृथ्वी । एतासां क्रमत एकं द्वादश चतुर्दश षोडशाष्टादश द्वाविंशतिः सहस्राणि ॥

इत्यादि दृश्यं, 'निव्वाघाएणं छद्दिंसि'ति व्याघात आहारस्य लोकान्तनिष्कुटेपु संभवति नान्यत्र, ततो निष्कुटे-
भ्योऽन्यत्र पदसु दिक्षु, कथं?—चतसृषु पूर्वादिदिक्षु ऊर्ध्वमधश्च पुद्गलग्रहणं करोति, तस्य स्थापना—
पडुच्च'ति व्याघातं प्रतीत्य, व्याघातश्च निष्कुटेपु, तत्र च 'सिय तिदिंसि'ति स्यात्—कदाचित्सिपु
हणं भवति, कथं? यदा पृथिवीकायिकोऽधस्तने उपरितने वा कोणेऽवस्थितः स्यात्तदाऽधस्तादलोकः पूर्वदक्षिणयोश्चा-
लोक इत्येवं तिसृणामलोकेनाऽऽवृतत्वात्तदन्योसु तिसृषु पुद्गलग्रहणम्, एवमुपरितनकोणेऽपि वाच्यं, यदा पुनरध उपरि
चालोको भवति तदा चतसृषु [दिक्षु], यदा तु पूर्वादीनां पण्णां दिशामन्यतरस्यामलोको भवति तदा पञ्चस्विति,
'फासओ कक्खडाइ'ति इह कर्कशादयो रूक्षान्ताः स्पर्शा दृश्याः, 'सेसं तहेव'ति शेषं—भणितावशेषं तथैव यथा
नारकाणां तथा पृथिवीकायिकानामपि, तच्चेदम्—“जाइ भंते ! लुक्खाइं आहारेंति ताइं किं पुछाइं अपुछाइं?, जइ
पुछाइं किं ओगाढाइं अणोगाढाइं?” इत्यादि । 'नाणत्तं'ति नानात्वं भेदः पुनः पृथिवीकायिकानां नारकापेक्षयाऽऽहारं
प्रतीदं यथा 'कइभाग'मित्यादि तत्र 'फासाइंति'ति स्पर्शं कुर्वन्ति स्पर्शनेन्द्रियेणाहारपुद्गलानां कतिभागं
स्पृशन्तीत्यर्थः, अथवा स्पर्शेनास्वादयन्ति प्राकृतशैल्या फासायंति, स्पर्शेन वाऽऽददति—गृह्णन्ति उपलभन्त इति 'फासा-
इंति', इदमुक्तं भवति—यथा रसनेन्द्रियपर्याप्तिका रसनेन्द्रियद्वारेणाहारमुपभुञ्जाना आस्वादयन्तीति व्यपदिश्यन्ते
एवमेते स्पर्शनेन्द्रियद्वारेणेति, 'सेसं जहा नेरइयाणं'ति, तच्चैवम्—'पुढविकाइयाणं भंते ! पुढाहारिया पोगला परिण-

या इत्यादि, प्राग्वच्च व्याख्येयमिति । एवं 'जाव वणस्सइकाइयाणं'ति, अनेन पृथिवीकाधिकसूत्रामिवाष्कायिकादिसूत्राणि समानीत्युक्तं, स्थितौ पुनर्विशेषोऽत एवाह-नवरं 'ठिई वण्णेयञ्चा जा जस्स'त्ति, तत्र जघन्या सर्वेषामन्तर्मुहूर्तम्, उत्कृष्टा त्वपां सप्त वर्षसहस्राणि तेजसामहोरात्रत्रयं वायूनां त्रीणि वर्षसहस्राणि वनस्पतीनां दशेति, उक्ता चेयं पृथिव्यादि-क्रमेण-"वावीसाइं सहस्सा" १ सत्त सहस्साइं २ तिन्निऽहोरत्ता ३ । वाए तिन्नि सहस्सा ४ दस वाससहस्सिया रुक्खे ५ ॥ १ ॥" ति । 'बेइंदियाणं ठिइ भणिऊण ऊसासो वेमाथाए'त्ति वक्तव्य इति शेषः, स्थितिश्च द्वीन्द्रियाणां द्वादश वर्षाणि, द्वीन्द्रियाणामाहारसूत्रे यदुक्तम्-"तत्थ णं जे से आभोगनिव्वत्तिए से णं असंखेज्जसमइए अंतोमुहुत्तिए वेमाथाए आहारइ ससुप्पज्जइ"त्ति, तस्यायमर्थः-असंख्यातसामयिक आहारकालो भवति, स चावसर्पिण्यादिरूपोऽप्य-स्तीत्यत उच्यते-आन्तर्मौहूर्तिकः, तत्रापि विमात्रया अन्तर्मुहूर्ते समयसंख्यातत्वस्यासंख्येयभेदत्वादिति । 'बेइंदियाणं, दुविहे आहारे पन्नत्ते, लोमाहारे पक्खेवाहारे य'त्ति, तत्र लोमाहारः खल्वोघतो वर्षादिषु यः पुद्गलप्रवेशः स मूत्रा-द्गम्यत इति, प्रक्षेपाहारस्तु कावलिकः, तत्र प्रक्षेपाहारे बहवोऽस्पृष्टा एव शरीरादन्तर्वहिश्च विध्वंसन्ते स्थौल्यसौक्ष्म्या-भ्याम्, अत एवाह-"जे पोगगले पक्खेवाहारत्ताए गिण्हंती"त्यादि 'अणेगाइं च णं भागसहस्साइं'ति असंख्येया भागा इत्यर्थः, 'अणासाइज्जमाणाइं'ति रसनेन्द्रियतः 'अफासाइज्जमाणाइं'ति स्पर्शनेन्द्रियतः 'कयरे'इत्यादि यत्पदं तदेवं दृश्यम्-"कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुल्ला वा चिसेसाहिया व'त्ति व्यक्तं च 'संव्वत्थोवा

१ द्वाविंशतिः सहस्राणि सप्त सहस्राणि त्रीण्यहोरात्राणि । वायौ त्रीणि सहस्राणि वृक्षे दश वर्षसहस्राणि ॥ १ ॥

पोगगला अणासाइज्जमाणे'त्यादि, येऽनास्वाद्यमानाः केवलं रसनेन्द्रियविषयास्ते स्तोकाः, अस्पृश्यमाणानामनन्तभाग-
 वर्त्तिन इत्यर्थः, ये त्वस्पृश्यमाणाः केवलं स्पर्शनविषयास्तेऽनन्तगुणा रसनेन्द्रियविषयेभ्यः सकाशादिति, 'तेइंदियचउरिं-
 दियाणं नाणत्तं ठिईए'त्ति, तच्चेदम्—'जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तेइंदियाणं एगूणपन्नासं राइंदियाइं चउरिंदियाणं
 छम्मासा' तथाऽऽहारेऽपि नानात्वं, तत्र च 'तेइंदियाणं भंते ! जे पोगगले आहारत्ताए गेण्हंति' इत्यत आरभ्य तावत्सूत्रं
 वाच्यं यावत् 'अणेगाइं च णं भागसहस्साइं अणाघाइज्जमाणाइं' इत्यादि, इह च द्वीन्द्रियसूत्रापेक्षयाऽनाघ्रायमा-
 णानीत्यतिरिक्तमतो नानात्वम्, एवमल्पबहुत्वसूत्रे परिणामसूत्रे च, चतुरिन्द्रियसूत्रेषु तु परिणामसूत्रे 'चक्खिंदिय-
 त्ताए घाणिंदियत्ताए' इत्यधिकमिति नानात्वमिति । पञ्चेन्द्रियतिर्यक्सूत्रे 'ठिईं भणिज्जणं'ति जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं
 उक्कोसेणं तिन्नि पलिओवमाइं'ति, इत्येतद्रूपां स्थितिं भणित्वा 'उस्सासो'त्ति उच्छ्वासो विमात्रया वाच्य इति, तथा
 तिर्यक्पञ्चेन्द्रियाणामाहारार्थं प्रति यदुक्तम्—'उक्कोसेणं छट्ठभत्तस्स'त्ति तदेवकुल्लरकुरुतिर्यधु लभ्यते । मनुष्यसूत्रे
 यदुक्तम् 'अष्टमभक्तस्से'त्ति तदेवकुर्वादिमिथुनकनरानाश्रित्य समवसेयमिति । 'वाणमंतराण'मित्यादि, वानमन्तराणां
 स्थितौ नानात्वम्, 'अवसेस्स'त्ति स्थितेरवशेषमायुष्कवर्जमित्यर्थः, प्रागुक्तमाहारादि वस्तु यथा नागकुमाराणां तथा दृश्यं,
 व्यन्तराणां नागकुमाराणां च प्रायः समानधर्मत्वात्, तत्र व्यन्तराणां स्थितिर्जघन्येन दश वर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण तु
 पल्योपममिति । 'जोइसियाणंपी'त्यादि, ज्योतिष्काणामपि स्थितेरवशेषं तथैव यथा नागकुमाराणां, तत्र ज्योतिष्काणां
 स्थितिर्जघन्येन पल्योपमाष्टभागः उत्कर्षेण पल्योपमं वर्षलक्षाधिकमिति, नवरम् 'उस्सास'त्ति केवलमुच्छ्वासस्तेषां न नाग-

कुमारसमानः किन्तु वक्ष्यमाणः, तथा चाह—‘जहन्नेणं मुहुत्तपुहुत्तस्से’त्यादि, पृथक्त्वं द्विप्रभृतिरा नवम्यः, तत्र यज्ज-
घन्यं मुहूर्त्तपृथक्त्वं तद्वित्रा मुहूर्त्ताः, यच्चोत्कृष्टं तददौ नव वेति, आहारोऽपि विशेषित एव, तथा चाह—‘आहारो’
इत्यादि, ‘वेमाणियाणं ठिई भाणियद्वा’ ‘ओहिथ’ति औघिकी-सामान्या, सा च पत्योपमादिका त्रयस्त्रिंशत्सागरोप-
मान्ता, तत्र जघन्या सौधर्ममाश्रित्य, उत्कृष्टा चानुत्तरविमानानीति, उच्छ्वासप्रमाणं तु जघन्यं जघन्यस्थितिकेदेवाना-
श्रित्य इतरत्तूत्कृष्टस्थितिकानाश्रित्येत्यर्थः, अत्र गाथा—“जस्स जइ सागराइं तस्स ठिई तत्तिएहिं पक्खेहिं । ऊसासो देवाणं
वाससहस्सेहिं आहारो ॥१॥” ति । तदेतावता ग्रन्थेनोक्ता चतुर्विंशतिदण्डकवक्तव्यता, इयं च केषुचित्सूत्रपुस्तकेषु ‘एवं
ठिई आहारो’ इत्यादिनाऽतिदेशवाक्येन दर्शिता, सा चेतो विवरणग्रन्थादवसेयेति ॥ उक्ता नारकादिधर्मवक्तव्यता, इयं
चारम्भपूर्विकेति आरम्भनिरूपणायाह—

जीवा णं भन्ते ! किं आचारंभा परारंभा तदुभयारंभा अनारम्भा ?, गोयमा ! अत्थेगह्या जीवा
आचारंभाविव परारंभाविव तदुभयारंभाविव नो अणारंभा अत्थेगह्या जीवा नो आचारंभा नो परारंभा
नो तदुभयारंभा अणारंभा ॥ से केणहेणं भन्ते ! एवं बुचइ-अत्थेगह्या जीवा आचारंभाविव ? एवं पडि-
उच्चारयेयन्वं, गोयमा ! जीवा दुविहा पणत्ता, तंजहा-संसारसमावन्नगा य असंसारसमावन्नगा य,
तत्थ णं जे ते असंसारसमावन्नगा ते णं सिद्धा, सिद्धा णं नो आचारंभा जाव अणारम्भा, तत्थ णं जे ते

१ यस्य यावन्ति सागरोपमाणि स्थितिस्तस्य तावद्भिः पक्षैरुच्छ्वासस्वतिभिर्विषयसहस्रैः आहारस्तु देवानाम् ॥

સંસારસમાવત્તગા તે દુવિહા પદ્ધત્તા, તેજહા-સંજયા ય અસંજયા ય, તત્થ ણં જે તે સંજયા તે દુવિહા પ્પણત્તા, તેજહા-પમત્તસંજયા ય અપ્પમત્તસંજયા ય, તત્થ ણં જે તે અપ્પમત્તસંજયા તે ણં નો આયારંભા નો પરારંભા જાવ અણારંભા, અસુભં જોગં પહુચ્ચ આયારંભાવિ જાવ નો અણારંભા, તત્થ ણં જે તે અસંજયા તે અવિરત્તિ પહુચ્ચ આયારંભાવિ જાવ નો અણારંભા, સે તેણદ્દેણં ગોયમા ! એવં બુચ્છહ-અત્થેગહયા જીવા જાવ અણારંભા ॥ નેરહયાણં ભંતે ! કિં આયારંભા પરારંભા તદુભયારંભા અણારંભા ? ગોયમા ! નેરહયા આયારંભાવિ જાવ નો અણારંભા, સે કેણદ્દેણં ભન્તે એવં બુચ્છહ ? ગોયમા ! અવિરત્તિ પહુચ્ચ, સે તેણદ્દેણં જાવ નો અણારંભા, એવં જાવ અસુરકુમારાણવિ જાવ પંચિંદિયતિરિક્કલ્લજોણિયા, મણુસ્સા જહા જીવા, નવરં સિદ્ધિવિરહિયા ભાણિયવ્વા, વાણમંતરા જાવ વેમાણિયા જહા નેરહયા । સલેસ્સા જહા ઓહિયા, કણ્હલેસસ્સ નીલ્લેસસ્સ કાડલેસસ્સ જહા ઓહિયા જીવા, નવરં પમત્તઅપ્પમત્તા ન ભાણિયવ્વા, તેડલેસસ્સ પમ્હલેસસ્સ સુક્કલેસસ્સ જહા ઓહિયા જીવા, નવરં સિદ્ધા ન ભાણિયવ્વા ॥ (સૂ. ૧૬)

આરમ્ભો-જીવોપધાતઃ, ઉપદ્રવણમિત્યર્થઃ, સામાન્યેન વાડશ્રવદ્વારપ્રવૃત્તિઃ, તત્ર ચાત્માનમારભન્તે આત્મના વા સ્વયમારભન્તે इत्यात्मारम्भाः, तथा परमारभन्ते परेण वाडरम्भय'तीति परारम्भाः, तदुभयम्-आत्मपररूपं, तदुभयेन वाडरम्भन्त इति तदुभयारम्भाः, आत्मपरोभयारम्भवर्जितास्त्वनारम्भा इति प्रश्नः, अत्रोत्तरं स्फुटमेव, नवरम्

अस्तिशब्दस्याव्ययत्वेन बहुवार्थत्वाद् ‘अस्ति’ विद्यन्ते सन्तीत्यर्थः, अथवाऽस्ति अयं पक्षो यदुत ‘एगइय’ति एकका एके केचनेत्यर्थः जीवाः, आत्मारम्भा अपीत्यादावपिशब्द उत्तरपदापेक्षया समुच्चये, स चात्मारम्भत्वादिधर्माणामेकाश्रयताप्रतिपादनार्थः भिन्नाश्रयताप्रतिपादनार्थो वा, एकाश्रयत्वं च कालभेदेनावगन्तव्यं, तथाहि—कदाचिदात्मारम्भाः कदाचित्परारम्भाः कदाचित्तदुभयारम्भाः, अत एव नो अनारम्भाः, भिन्नाश्रयत्वं त्वेवम्—एके जीवा असंयता इत्यर्थः आत्मारम्भा वा परारम्भा वेत्यादि । अथैकस्वभावत्वाज्जीवानां भेदमसंभावयन्नाह—‘सै केणेणं’ति अथ केन कारणेनेत्यर्थः, ‘दुविहा पन्नत्त’ति मयाऽन्यैश्च केवलिभिः, अनेन समस्तसर्वविदां मताभेदमाह, मतभेदे तु विरोधिवचनतया तेषामसत्यवचनतापत्तिः, पाटलीपुत्रस्वरूपाभिधायकविरुद्धवचनपुरुषकदम्बकवदिति, प्रमत्तसंयतस्य हि शुभोऽशुभश्च योगः स्यात् संयतत्वात्प्रमादपरत्वाच्च इत्यत आह—‘सुभं जोगं पडुच्च’ति शुभयोगः—उपयुक्ततया प्रत्युपेक्षणादिकरणम्, अशुभयोगस्तु तदेवानुपयुक्ततया, आह च—“पुढवी आउक्काए तेऊवाऊवणस्सइतसाणं । पडिलेहणापमत्तो छण्हं पि विराहओ होइ ॥ १ ॥” तथा “सैवो पमत्तजोगो समणस्स उ होइ आरंभो” । ति अतः शुभाशुभौ योगावात्मा (ना) रम्भादिकारणमिति । ‘अविरइं पडुच्च’ति, इहायं भावः—यद्यप्यसंयतानां सूक्ष्मैकेन्द्रियादीनां नात्मारम्भकादित्वं साक्षादस्ति तथाऽप्यविरतिं प्रतीत्य तदस्ति तेषां, न हि ते ततो निवृत्ताः, अतोऽसंयतानामविरति-

१ प्रतिलेखनाप्रमत्तः (कुम्भकारशालादिस्थितः) पृथिव्यतेजोवायुवनस्पतित्रसानां घण्णामपि विराघको भवति ॥१॥ २ श्रमणस्य तु सर्वः प्रमत्तयोग आरम्भो भवति ॥

गत्या-
वतिः
पदेनी-
तः १

२ ॥

सत्र कारणमिति, निवृत्तानां तु कथमिदमाधारमभरन्नेऽप्यनात्मत्वं, यदाह—“नो जगत्प्राप्तये भवे विराहमा-
त्यर्थः ॥ अथात्मागमभक्त्यादितरे नारहादिषु” इति । ‘मे नेण्डेणं’ इति नार मेन हारणेने-
‘मणुस्मे’ लादौ जयमर्थः—मनुष्येषु संयत्तां यममतामजमेराः पूर्वाद्याः मतिं नाने कथा जीमानाडपेरत्त्याः
किन्तु संतागमापत्ताः, इमे व मे न ताव्याः, भगवन्ति गेरेर नेपमिति, एतेराह—‘सिद्धिरिति’ इत्यादि । उदने-
रादयो यथा नारत्तान्धाऽभ्येज्याः, चयं यममतामजयोदिनि ॥ ‘ताममभारपादिभिर्देवीनां निरुतिताः मे य नने-
ध्वजनिनो जीपयस्मिणो, यदाह—“हृणादिद्व्यन्ताविष्णवः, पवित्राणो व ‘तामनः । रक्तिकृष्टे र ताणं, ‘अममजदः
मनुष्यने ॥ १ ॥” तत्र ‘मनेऽया’ नेऽयापत्तो जीमाः ‘नरा ओदिमं’ इति कथा नारहादिविनामतिं जीमा जीमा ‘प्रोसः
‘जीमा णं भंने । किं आचारं भा पारं भं’ लादिना द्वायेन तथा मनेरेता जीमा प्रति याव्या, नरेराजानमंभारताम-
पकात्स्यामन्भं न संतागमापत्तोलादिभिर्देवतामिनां भंतानां भंयनादिविदेवतामो नेदति नुतामनामता, ता-
चायं पात्रकमः—‘मनेता णं भंने । जीमा किं आचारं भं’ लादि नरेर मरे, नरे—जीवन्ताने मनेरेता इति पारमिति,
अममेसो द्वाद्रकः, हृणादिदेवतामंभारतये वद, तदेवमेने मता, नर ‘तन्मनेमने’ लादि, हृणादेरेदम मनेनेदम
१ मनेनेमिति यममता व ममात्य या विमलभा भवेय मरुति निरुद्विधादः य (वदेत्य) निरुद्विधादः ॥ १ ॥

कापोतलेश्यस्य च जीवरारोर्दण्डको यथा औघिकजीवदण्डकस्तथाऽध्येतव्यः—प्रमत्ताप्रमत्तविशेषणवर्जः, कृष्णादिषु हि अप्रशस्तभावलेख्यासु संयतत्वं नास्ति, यच्चोच्यते—“पुंघपडिवण्णओ पुण अन्नयरीए उ लेसाए”ति, तद्भव्यलेख्यां प्रतीत्येति मन्तव्यं, ततस्तासु प्रमत्ताद्यभावः, तत्र सूत्रोच्चारणमेवम्—“कण्हलेसाणं भंते । जीवा किं आयांरंभा परारंभा तदुभयांरंभा अन्तारंभा ४ ? गोयमा ! आयांरंभावि जाव नो अणांरंभा, से केण्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ ? गोयमा ! अवरिइं पडुच्च” एवं नीलकापोतलेश्यादण्डकावपीति, तथा तेजोलेश्यादेर्जीवरारोर्दण्डकाः ३ यथा औघिका जीवास्तथा वाच्याः, नवरं तेषु सिद्धा न वाच्याः, सिद्धानामलेश्यत्वात्, तच्चैवम्—‘तेजलेस्साणं भंते ! जीवा किं आयांरंभा ४ ? गोयमा ! अत्थेगइया आयांरंभावि जाव नो अणांरंभा, अत्थेगइया नो आयांरंभा जाव अणांरंभा, से केण्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ ? गोयमा ! दुविहा तेजलेस्सा पन्नत्ता, तंजहा—संजया य असंजया ये’त्यादि ॥ भवेहेतुभूतमारम्भं निरूप्य भवाभावहेतुभूतं ज्ञानादिधर्मकदम्बकं निरूपयन्नाह—

इहभविए भंते ! नाणे परंभविए नाणे तदुभयभविए नाणे ? गोयमा ! इहभविएवि नाणे परंभविएवि नाणे तदुभयभविएवि नाणे । दंसणंपि एवमेव । इहभविए भंते ! चरित्ते परंभविए चरित्ते तदुभयभविए चरित्ते ? गोयमा ! इहभविए चरित्ते नो परंभविए चरित्ते नो तदुभयभविए चरित्ते । एवं तवे संजमे ॥ (सू० १७)

१ पूर्वप्रतिपन्नचारित्रः पुनरन्यतरस्यां लेख्यायाम् ॥

‘इहभविष्य’ इत्यादि व्यक्तं, नवरम्-इह भवे- (ग्रन्थाग्रम् १०००) वर्त्तमानजन्मनि यद्वर्त्तते न तु भवान्तरे तदैहभविकं, काकुपाठाच्चेह प्रश्नताऽवसेया, तेन किमैहभविकं ज्ञानमुत ‘परभविष्य’ति परभवे-वर्त्तमानानन्तरभाविन्यनुगामितया यद्वर्त्तते तत्परभविकम्, आहोश्चित् ‘तदुभयभविष्य’ति तदुभयरूपयोः-इहपरलक्षणयोर्भवयोर्यदनुगामितया वर्त्तते तत्तदुभयभविकम्, इदं चैवं न पारभविकाद्भिद्यत इति परतरभवेऽपि यदनुयाति तद्भाष्यम्, इहभवव्यतिरिक्तत्वेन परतरभवस्यापि परभवत्वात्, इत्यतानिर्देशश्चेह सर्वत्र प्राकृतत्वादिति प्रश्नः, निर्वचनमपि सुगमं, नवरम् ‘इहभविष्य’ति ऐहभविकं यदिहाधीतं नानन्तरभवेऽनुयाति, पारभविकं यदनन्तरभवेऽनुयाति, तदुभयभविकं तु यदिहाधीतं परभवे परतरभवे चानुवर्त्तत इति । ‘दंसर्णपि एवमेव’ति, दर्शनमिह सम्यक्त्वमवसेयं, मोक्षमार्गाधिकारात्, यदाह-“सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गाः” (तत्त्वा० अ-१ सू-१), यत्र तु ज्ञानदर्शनयोरेव ग्रहणं स्यात्तत्र दर्शनं सामान्यावबोधरूपमवसेयमिति, ‘एवमेव’ति ज्ञानवत् प्रश्ननिर्वचनाभ्यां समवसेयं, चारित्रसूत्रे निर्वचने विशेषः, तथाहि-चारित्रमैहभविकमेव, न हि चारित्रवानिह भूत्वा तेनैव चारित्रेण पुनश्चारित्रो भवति, यावज्जीवताऽवधिकत्वात्तस्य, किञ्च-चारित्रिणः संसारे सर्वविरतस्य देशविरतस्य च देवेष्वेवोत्पादात् तत्र च विरतेरत्यन्तमभावात् मोक्षगतावपि चारित्रसंभवाभावात्, चारित्रं हि कर्मक्षपणायानुष्ठीयते मोक्षे च तस्याकिञ्चित्करत्वात् यावज्जीवमिति प्रतिज्ञासमाप्तेः तदन्यस्याश्चाग्रहणाद् अनुष्ठानरूपत्वात् चारित्रस्य शरीराभावे च तदयोगाद्, अत एवोच्यते-‘सिद्धे नोचरिती नोअचरिती’ ‘नो अचरिती’ति चाविरतेरभावादिति । अनन्तरं चारित्रमुक्तं, तच्च द्विधा तपःसंयमभेदादिति, तयोर्निरूपणयातिदेश-

माह—‘एवं तवे संजमे’ति प्रश्ननिर्वचनाभ्यां चारित्रवत्तपःसंयमौ वाच्यौ, चारित्ररूपत्वात्तयोरिति । ननु सत्यपि ज्ञाना-
 देर्मोक्षहेतुत्वे दर्शन एव यतिव्यं, तस्यैव मोक्षहेतुत्वात्, यदाह—“भट्टेण चरित्ताओ सुट्ठयरं दंसणं गहेयवं । सिज्झंति चरण-
 रहिया दंसणरहिया न सिज्झंति ॥ १ ॥” इति यो मन्यते तं शिक्षयितुं प्रश्नयन्नाह—

असंबुडे णं भंते ! अणगारे किं सिज्झइ बुज्झइ सुच्चइ परिनिव्वाइ सब्बदुक्खाणमंतं करेइ ? गोयमा ! नो
 इण्ठे समट्ठे । से केणट्ठेणं जाव नो अंतं करेइ ? गोयमा ! असंबुडे अणगारे आउयवज्जाओ सत्त कम्मपग-
 गडीओ सिढिलवंधणवद्धाओ धणियबंधणवद्धाओ पकरेइ रहस्सकालठिइयाओ दीहकालठिइयाओ पकरेइ
 मंदाणुभावाओ तिब्बाणुभावाओ पकरेइ अप्पएसग्गाओ बहुप्पएसग्गाओ पकरेइ आउयं च णं कम्मं सिय
 बंधइ सिय नो बंधइ अस्सायावेयणिज्जं च णं कम्मं भुज्जो उवचिणाइ अणाइयं च णं अणवदगं दीह-
 मद्धं चाउरंतं सारकंतारं अणुपरियइइ, से एएणट्ठेणं गोयमा ! असंबुडे अणगारे णो सिज्झइ ५ । संबुडे णं
 भंते ! अणगारे सिज्झइ ५ ? हंता सिज्झइ जाव अंतं करेइ, से केणट्ठेणं ? गोयमा ! संबुडे अणगारं आउ-
 यवज्जाओ सत्त कम्मपगडीओ धणियबंधणवद्धाओ सिढिलवंधणवद्धाओ पकरेइ दीहकालठिइयाओ हस्स-
 कालठिइयाओ पकरेइ तिब्बाणुभावाओ मंदाणुभावाओ पकरेइ बहुप्पएसग्गाओ अप्पएसग्गाओ पक-
 रेइ, आउयं च णं कम्मं न बंधइ, अस्सायावेयणिज्जं च णं कम्मं नो भुज्जो उवचिणाइ, अणाइयं च णं

१ चारित्राज्जेनापि दर्शनं सुष्ठुतरं गृहीतव्यम् । चरणरहिताः सिध्यन्ति दर्शनरहिता न सिध्यन्ति ॥ १ ॥

अणवद्गगं दीहमच्छं चाउरंतसंसारकंतारं वीहवयद्, से एणण्टेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ-संबुडे अणगारे सिज्झइ जाव अंतं करेइ ॥ (सू० १८)

‘असंबुडे ण’मित्यादि व्यक्तं, नवरम् ‘असंबुडे णं’ति ‘असंवृतः’ अनिरुद्धाश्रवद्वारः ‘अणगारे’ति अविद्यमानगृहः, साधुरित्यर्थः ‘सिज्झइ’ति ‘सिध्यति’ अवाप्तचरमभवतया सिद्धिगमनयोग्यो भवति ‘बुज्झइ’ति स एव यदा समुत्पन्नेकेवलज्ञानतया स्वपरपर्यायोपेतान्निखिलान् जीवादिपदार्थान् जानाति तदा बुध्यत इति व्यपदिश्यते ‘सुच्चइ’ति स एव संजातकेवलबोद्धो भवोपग्राहिकर्मभिः प्रतिसमग्रं विमुच्यमानो मुच्यत इत्युच्यते ‘परिनिव्वाइ’ति स एव तेषां कर्मपुत्रलानामनुसमग्रं यथा यथा क्षयमामोति तथा तथा शीतीभवन् परिनिर्वातीति प्रोच्यते ‘सव्वदुक्खाणमंतं करेइ’ति स एव चरमभवायुपोऽन्तिमसमये क्षपितशेषकर्माशः सर्वदुःखानामन्तं करोतीति भण्यते इति प्रश्नः, उत्तरं तु कण्ठ्यं, नवरं ‘नो इणट्ठे समेट्ठे’ति ‘नो’ नैव ‘इणट्ठे’ति ‘अयम्’ अनन्तरोक्तत्वेन प्रत्यक्षः ‘अर्थः’ भावः ‘समर्थः’ बलवान्, वक्ष्यमाणदूषणमुद्गरप्रहारजर्जरितत्वात्, ‘आउयवज्जाओ’ति यस्मादेकत्र भवग्रहणे सकृदेवान्तर्मुहूर्त्तमात्रकाले एवायुषो वन्धस्तत् उक्तमायुर्वर्ज्जा इति ‘सिद्धिलब्धं धणवज्जाओ’ति श्लथवन्धनं-स्पृष्टता वा बद्धता वा निधत्तता वा तेन बद्धाः—आत्मप्रदेशेषु संवन्धिताः पूर्वावस्थायामशुभतरपरिणामस्य कथञ्चिदभावादिति शिथिलवन्धनवज्जाः, एताश्चाशुभा एव द्रष्टव्याः, असंवृतभावस्य निन्दाप्रस्तावात्, ताः किमित्याह—‘धणियवंधणवज्जाओ पकरे’ति गाढतरवन्धना वज्जा-वस्था वा निधत्तावस्था वा निकाचिता वा ‘प्रकरोति’ प्रशब्दस्यादिकर्मार्थत्वात्कर्तुमारभते, असंवृतत्वस्याशुभयोगरूपत्वेन

गाढतरप्रकृतिवन्धहेतुत्वात्, आह च—“जोर्गा पयडिपएसं”ति, पौनःपुन्यभावे त्वसंवृतत्वस्य ताः करोत्येवेति, तथा ह्रस्वकालस्थितिका दीर्घकालस्थितिकाः प्रकरोति, तत्र स्थितिः—उपात्तस्य कर्मणोऽवस्थानं तामल्पकालां महतीं करोतीत्यर्थः, असंवृतत्वस्य कपायरूपत्वेन स्थितिबन्धहेतुत्वात्, आह च—“ठिईमणुभागं कसायओ कुणइ”ति । तथा ‘मंदाणुभावे’त्यादि, इहानुभावो विपाको रसविशेष इत्यर्थः, ततश्च मन्दानुभावाः—परिपेलवरसाः सतीर्गाढरसाः प्रकरोति, असंवृतत्वस्य कपायरूपत्वादेव अनुभागबन्धस्य च कपायप्रत्ययत्वादिति, ‘अप्पपएसे’त्यादि, अल्पं—स्तोकं प्रदेशाग्रं—कर्मदलिकपरिमाणं यासां ताः तथा ता बहुप्रदेशाग्राः प्रकरोति, प्रदेशबन्धस्यापि योगप्रत्ययत्वाद्, असंवृतत्वस्य च योगरूपत्वादिति, ‘आलयं चे’त्यादि, आयुः पुनः कर्म स्यात्—कदाचिद्भ्राति स्यात्—कदाचिद् न बध्नाति, यस्मात्रिभागाद्यवशेषायुषः परमवायुः प्रकुर्वन्ति, तेन यदा त्रिभागादिस्तदा बध्नाति, अन्यदा न बध्नातीति, तथा ‘असाए’त्यादि असातवेदनीयं च—दुःखवेदनीयं कर्म पुनः ‘भूयो भूयः’ पुनः पुनः ‘उपचिनोति’ उपचितं करोति, ननु कर्मसप्तकान्तवर्त्तित्वादसातवेदनीयस्य पूर्वोक्तविशेषणेभ्य एव तदुपचयप्रतिपत्तेः किमेतद्ब्रह्मणेन ? इति, अत्रोच्यते, असंवृतोऽत्यन्तदुःखितो भवतीति प्रतिपादनेन भयजननादसंवृतत्वपरिहारार्थमिदमित्यदुष्टमिति, ‘अणाइयं’ति अविद्यमानादिकम् अज्ञातिकं वा—अविद्यमानस्वजनम् ऋणं—वाऽतीतम् ऋणजन्यदुःस्थितानिमित्ततयेति ऋणातीतम्, अणं वाऽणकं—पापमतिशयेनेतं—गतमणातीतम्, ‘अणवयगं’ति, ‘अवयगं’ति देशीवचनोऽन्तवाचकस्तत्तन्निषेधाद् अणवयगम्, अनन्तमि-

१ योगात्प्रकृतिदेशबन्धौ ॥ २ कपायतः स्थित्यनुभागबन्धं करोति ॥

लर्थः अथवाऽवनतम्—आसन्नमग्रम्—अन्तो यस्य तत्तथा तन्निषेधाद् अनवनताग्रम्, एतदेव वर्णनाशादवनता(नवता)ग्र-
 मिति, अथवाऽनवगतम्—अपरिच्छिन्नमग्रं—परिमाणं यस्य तत्तथा, अत एव 'दीर्घमद्ध'ति 'दीर्घाद्धं' दीर्घकालं 'दीर्घाध्वं
 वा' दीर्घमार्गं 'चाउरंत'न्ति चतुरन्तं—देवादिगतिभेदात् पूर्वादिदिग्भेदाच्च चतुर्विभागं तदेव स्वार्थिकाणूप्रत्ययोपादाना-
 च्चातुरन्तं 'संसारकंतरं'ति भवारण्यम् 'अणुपरियद्ग्रह'ति पुनः पुनर्भ्रमतीति ॥ असंवृतस्य तावदिदं फलं, संवृतस्य
 तु यत्स्यात्तदाह—'संवुडेण'मित्यादि व्यक्तं, नवरं संवृतः—अनगारः प्रमत्ताप्रमत्तसंयतादिः, स च चरमशरीरः स्यादचर-
 मशरीरो वा, तत्र यश्चरमशरीरस्तदपेक्षयेदं सूत्रं, यस्त्वचरमशरीरस्तदपेक्षया परम्परया सूत्रार्थोऽवसेयः, ननु पारम्पर्येणासं-
 वृतस्यापि सूत्रोक्तार्थस्यावश्यभावो, यतः शुक्लपाक्षिकस्यापि मोक्षोऽवश्यंभावी, तदेवं संवृतासंवृतयोः फलतो भेदाभाव एवेति,
 अत्रोच्यते, सत्यं, किन्तु यत्संवृतस्य पारम्पर्यं तदुत्कर्षतः सप्ताष्टभवप्रमाणं, यतो वक्ष्यति—'जहन्नियं चरित्तरांहणं आराहिता
 सत्तदभवगहणेहि सिज्झइ'ति, यच्चासंवृतस्य पारम्पर्यं तदुत्कर्षतोऽपार्द्धपुद्गलपरावर्तमानमपि स्याद्, विराधनाफलत्वा-
 त्तस्येति, 'वीइवयइ'ति व्यतिव्रजति व्यतिक्रामतीत्यर्थः ॥ अनगारः संवृतत्वात्सिध्यतीत्युक्तं, यस्तु तदन्यः स विशिष्टगुण-
 विकलः सन् किं देवः स्यान्न वा ? इति प्रश्नयन्नाह—

जीवे णं भंते ! अस्संजए अविरए अप्पडिहयपच्चक्खायपावकम्मे इओ चुए पेच्चा देवे सिया ? गोयमा !
 अत्थेगइए देवे सिया अत्थेगइए नो देवे सिया । से केणहेणं जाव इओ चुए पेच्चा अत्थेगइए देवे सिया अत्थे-
 गइए नो देवे सिया ? गोयमा ! जे इमे जीवा गामागरनगरनिगमरायहाणिखेडकब्बडमंडबदोणमुहपट्टणा-

समसन्निवेशेसु अकामतण्हाए अकामबुहाए अकामबंभचेरवासेणं अकामसीतातवदंसमसगअण्हाणसं-
यजल्लमलंपकपरिदाहेणं अप्पतरं वा भुज्जतरं वा कालं अप्पाणं परिकिलेसंति अप्पाणं परिकिलेसित्ता काल-
मासे कालं किच्चा अन्नयेरेसु वाणमंतरेसु देवलोगेसु देवत्ताए उववत्तारो भवंति ॥ केरिसाणं भंते ! तेसिं
वाणमंतराणं देवाणं देवलोगा पणत्ता ? गोयमा ! से जहानामए-इहं मणुस्सलोगंमि असोगवणे इ वा सत्त-
वन्नवणे इ वा चंपयवणे इ वा चूयवणे इ वा तिलगवणे इ वा लाउयवणे इ वा निगोहवणे इ वा छत्तोववणे इ
वा असणवणे इ वा सणवणे इ वा अयसिवणे इ वा कुसुंभवणे इ वा सिद्धत्थवणे इ वा बंधुजीवगवणे इ
वा णिच्चं कुसुमियमाइयलवइयथवइयगुलइयगोच्छियजमलियजुवलियविणमियपणमियसुविभत्तपिंडिमंजरि-
वडंसगधरे सिरीए अतीव अतीव उवसोभेमाणे उवसोभेमाणे चिट्ठइ, एवामेव तेसिं वाणमंतराणं देवाणं
देवलोगा जहत्तेणं दसवाससहस्सट्ठितीएहिं उक्कोसेणं पलिओवमट्ठितीएहिं बहूहिं वाणमंतरेहिं देवोहिं तदेवी-
हि य आइण्णा वित्तिकिण्णा उवत्थडा संथडा फुडा अवगाढगाढसिरीए अतीव अतीव उवसोभेमाणा
चिट्ठंति, एरिसगाणं गोयमा ! तेसिं वाणमंतराणं देवाणं देवलोगा पणत्ता, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ-
जीवे णं असंजए जाव देवे सिया ॥ सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति भगवं गोयमे समणं भगवं महावीरं वंदति
नमंसति वंदइत्ता नमंसइत्ता संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरति ॥ (सू० १९) ॥

॥ पढमे सए पढमो उद्देसो समत्तो ॥

'जीवे ण'मित्यदि व्यक्तं, नवरम् 'असंजए'ति असाधुः संयमरहितो वा, 'अविरए'ति प्राणातिपातादिविरतिरहितः
 विशेषेण वा तपसि रतो यो न भवति सोऽविरतः, 'अप्पडिहए'त्यादि, प्रतिहतं-निराकृतमतीतकालकृतं निन्दादिकर-
 णेन प्रत्याख्यातं च वर्जितमनागतकालविषयं पापकर्म-प्राणातिपातादि येन स प्रतिहतप्रत्याख्यातपापकर्मा तन्निषेधादप्र-
 तिहतप्रत्याख्यातपापकर्मा, अनेनातीतानागतपापकर्मानिषेध उक्तः, असंयतोऽविरतश्चेत्यनेन वर्तमानपापासंवरणमभिहि-
 तम्, अथवा 'न' नैव 'प्रतिहतं' तपोविधानेन मरणकालाद् आराक्षपितं प्रत्याख्यातं च मरणकालेऽप्याश्रधनिरोधेन
 पापकर्म येन स तथा, अथवा 'न' नैव प्रतिहतं सम्यग्दर्शनप्रतिपत्तिः प्रत्याख्यातं च सर्वविरत्यङ्गीकरणतः पापकर्म-
 ज्ञानावरणाद्यशुभं कर्म येन स तथा, 'इओ'ति इतः प्रज्ञापकप्रत्यक्षातिर्यग्भवान्मनुष्यभवाद्वा द्युतो-मृतः 'पेच्च'ति
 जन्मान्तरे देवः स्यात् ? इति प्रश्नः, 'जे इमे जीवे'ति ये इमे प्रत्यक्षासन्नाः पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो मनुष्या वा 'गामे'त्यादि
 ग्रामादिष्वधिकरणभूतेषु, तत्र ग्रामो-जनपदप्रायजनाश्रितः स्थानविशेषः, आकरो लोहाद्युत्पत्तिस्थान नकरं-कररहितं
 निगमो-वणिग्जनप्रधानं स्थानं राजधानी-यत्र राजा स्वयं वसति खेटं-धूलिप्राकारं कर्वटं-कुनगरं मडम्बं-सर्वतो
 दूरवर्त्तिं सन्निवेशान्तरं द्रोणमुखं-जलपथस्थलपथोपेतं पत्तनं-त्रिविधदेशागतपण्यस्थानं, तच्च द्विधा-जलपत्तनं स्थलपत्तनं
 चेति, रत्नभूमिरित्यन्ये, आश्रमं-तापसादिस्थानं सन्निवेशो-घोषादिः, एषां द्वन्द्वस्ततस्तेषु, अथवा ग्रामादयो ये सन्निवेशा-
 स्ते तथा तेषु 'अकामतण्हाए'ति अकामानां-निर्जराद्यनभिलाषिणां सतां तृष्णा-दृड् अकामतृष्णा तथा, एवमकाम-
 क्षुधा, 'अकामबंभचेरवासेण'ति अकामानां-निर्जराद्यनभिलाषिणां सताम् अकामो वा-निरभिप्रायो ब्रह्मचर्येण-

ख्यादिपरिभोगाभावमात्रलक्षणेन वासो-रात्रौ शयनमकामब्रह्मचर्यवासोऽतस्तेन, 'अकामअण्हाणगसेयजल्लमलंपंक-
 परिदाहेण'ति अकामा येऽस्नानकादयस्तेभ्यो यः परिदाहः स तथा तेन, तत्र स्वेदः-प्रस्वेदः याति च लगति चेति
 जल्लो-रजोमात्रं मलः-कठिनीभूतं रज एव पङ्क्तो-मल एव स्वेदेनार्द्रोभूत इति, 'अप्पतरो वा भुज्जतरो वा कालं'ति
 प्राकृतत्वेन विभक्तिविपरिणामादल्पतरं वा भूयस्तरं वा बहुतरं कालं यावत्, वाशब्दौ देवत्वं प्रत्यल्पतरकालयोः सम-
 ताऽभिधानार्थौ, केवलं देवत्वे सामान्यतः सत्यपि अल्पतरकालमकामनिर्जरावतामविशिष्टं तत्स्याद् इतरेषां तु विशिष्ट-
 मिति, 'अप्पाणं परिकिलेसंति'ति विवाधयन्ति, 'कालमासे'ति कालो-मरणं तस्य मासः-प्रक्रमादवसरः काल-
 मासस्तत्र 'कालं किञ्च'ति मृत्वा 'वाणमन्तरेसु'ति वनान्तरेषु-वनविशेषेषु भवा अवर्णागमकरणाद् वानमन्तराः, अन्ये
 त्वाहुः-वनेषु भवा वानास्ते च ते व्यन्तराश्चेति वानव्यन्तरास्तेषामेते वानमन्तरा वानव्यन्तरा वाऽतस्तेषु 'देवलोकेषु'
 देवाश्रयेषु 'देवत्ताए उववत्तारो भवंति'ति ये इमे इत्यत्र यच्छब्दोपादानात्ते देवतयोपपत्तारो भवन्तीति द्रष्टव्यम् ॥
 'नेसिं'ति ये देवलोकेष्वकामनिर्जरावन्तो देवतयोत्पद्यन्ते तेषामिति 'से जहानामए'ति 'से'ति अथ 'यथा' येन प्रका-
 रेण नामेति संभावेन वाक्यालङ्कारे वा 'ए' इत्यामन्त्रणार्थोऽलङ्कारार्थ एव वा 'इहं'ति इह मर्त्यलोके 'असोगवणे इ
 व'ति अशोकवनम्, इतिशब्द उपप्रदर्शने, अनुस्वारलोपः सन्धिश्च प्राकृतत्वात्, 'वा' इति विकल्पार्थः, अथवा 'असो-
 गवणे' इत्यत्र प्रथमैकवचनकृत एकारः, इवशब्दस्तु वाक्यालङ्कारे, अशोकादयस्तु प्रसिद्धा एव नवरं 'सत्तवन्न'त्ति
 सप्तपर्णः सप्तच्छद इत्यर्थः 'कुसुमिय'त्ति संजातकुसुमं 'माइय'त्ति मयूरितं संजातपुष्पविशेषमित्यर्थः, 'लवइय'त्ति लव-

कितं संजातपल्लवत्वमद्वुरवदित्यर्थः, 'अवश्य'ति स्तत्रकितं संजातपुष्पस्तत्रकमित्यर्थः, 'गुलङ्ग'ति संजातगुल्मकं, गुल्मं
 च लतासमूहः, 'गुच्छिद्य'ति संजातगुच्छं, गुच्छश्च पत्रसमूहः, यद्यपि च स्तवकगुच्छयोगविशेषो नामकोशेऽधीतस्तथा-
 ऽपीह पुष्पपत्रकृतो विशेषो भावनीयः, 'जमलिंग'ति यमलतया-समश्रेणितया तत्तत्तूणां व्यवस्थितत्वात् संजातयमल-
 त्वेन यमलितं, 'जुवलिय'ति युगलतया तत्तत्तूणां संजातत्वेन युगलितं, 'विणमियं'ति विंगेण पुष्पफलभरेण नमि-
 तमितिकृत्वा विनमितं, 'पणमिय'ति तेनैव नमयितुमारब्धत्वात्पणमितं प्रशब्दस्यादिकर्मार्थत्वादिति, तथा 'सुविभक्ताः'
 अतिविभक्ताः सुनिष्पन्नतया पिण्ड्यो-लुब्धयो मज्ज्यश्च प्रतीतास्ता एवायतंसका-शेपरकास्तान् धारयति यत्तत्सुविभक्त-
 पिण्डीमज्जर्यवतंसकधरं, ततः कुसुमितादीनां कर्मधारय इति, 'सिरीण'ति श्रिया-चनलक्ष्म्या 'उवसोभेमाणे'ति इह
 द्विर्वचनमाभीक्ष्ण्ये भृगत्ये इत्यर्थः, 'आइन्न'ति क्वचित्प्रदेशे देवानां देवीनां च वृन्देरात्मीयात्मीयावाऽऽममर्यादानुष्ठानेन
 व्याप्ताः, आइन्नब्दोऽत्र मर्यादावृत्तिः, तथा क्वचित्तु 'विइइन्न'ति तैरेव वृन्दैर्निजावामसीमोहत्तनेन व्याप्ताः, विशब्दो
 विशेषवाची, 'उवत्थउ'ति उपस्तीर्णाः, उपशब्दः सामीप्यार्थः, स्वरू च आच्छादनार्थस्तत्तत्तथोत्पत्तिनिपतद्भिधानवर-
 तकीडासकैरुपर्युपरि च्छादिताः, 'संथउ'ति संस्तीर्णाः, संगच्छः परस्परसंश्लेषार्थः, ततश्च क्वचित्तैरेव क्रीडमानैरन्योऽन्य-
 स्पृक्षया समन्ततश्चलद्भिराच्छादिता इति, 'फुउ'ति 'स्पृष्टाः' आसनशयनमणपरिभोगद्वारेण परिभुक्ताः स्फुटा वा-
 प्रकाशा व्यन्तरसुरनिकरकिरणविसरनिराकृतान्धकारतया, 'अवगाउगाड'ति गाढं-वाहमवगाढास्तैरेव सकलक्रीडास्था-
 नपरिभोगनिहितमनोभिरधोऽपि व्याप्ताः, गाढावगाढा इति वाच्ये प्राकृतत्वादवगाढगाढाः, इह च देवत्वयोग्यस्य

जीवस्याभिधानेन तदयोग्यः सामर्थ्यादवसीयत एवेति 'अत्थेगइए नो देवे सिया' इत्येतस्यादाबुक्तस्य पक्षस्य निर्वचनं कृतं द्रष्टव्यमिति ॥ अथोद्देशकनिगमनार्थमाह—'सेवं भंते सेवं भंते' इति, यन्मया पृष्टं तद्भगवद्भिः प्रतिपादितं तदेव मिथ्यमेव भदन्त ! नान्यथा, अनेन भगवद्भुक्त्वे बहुमानं दर्शयति, द्विर्वचनं चेह भक्तिसंभ्रमकृतमिति, एवं कृत्वा भगवान् गौतमः श्रमणं भगवन्तं महावीरं वन्दते नमस्यति चेति ॥

॥ प्रथमशते प्रथमोद्देशकविवरणं समाप्तमिति ॥

व्याख्यातः प्रथमोद्देशकः, अथ द्वितीय आरभ्यते, अस्य चैवं संबन्धः—प्रथमोद्देशके चलनादिधर्मकं कर्म कथितं तदेवेह निरूप्यते, तथोद्देशकार्थसङ्ग्रहिण्यां 'दुक्खे' इति यदुक्तं तदिहोच्यते, तत्प्रस्तावनार्थं च पूर्वोक्तमेव ग्रन्थं स्मरन्नाह—

रायगिहे नगरे समोसरणं, परिसा निगगया जाव एवं वयासी-जीवे णं भंते ! सयंकडं दुक्खं वेदेइ ? गोयमा ! अत्थेगइयं वेएइ अत्थेगइयं नो वेएइ, से केणहेणं भंते ! एवं बुच्चइ—अत्थेगइयं वेदेइ अत्थेगइयं नो वेएइ ? गोयमा ! उदिन्नं वेएइ अणुदिन्नं नो वेएइ, से तेणहेणं एवं बुच्चइ—अत्थेगइयं वेएइ अत्थेगइयं नो वेएइ, एवं चउव्वीसदंडएणं जाव वेमाणिए ॥ जीवा णं भंते ! सयंकडं दुक्खं वेएन्ति ? गोयमा ! अत्थेगइयं वेयन्ति अत्थेगइयं णो वेयन्ति, से केणहेणं ? गोयमा ! उदिन्नं वेयन्ति नो अणुदिन्नं वेयन्ति, से तेणहेणं, एवं जाव वेमाणिया ॥ जीवे णं भंते ! सयंकडं आउयं वेएइ ? गोयमा ! अत्थेगइयं वेएइ अत्थेगइयं नो वेएइ जहा

दुःखलेणं दो दंडगा तथा आजएणधि दो दंडगा एगत्तपुहुत्तिया, एगत्तेणं जाय वेमाणिया पुहुत्तेणधि तहेव ॥ (सू० २०)

‘रायगिहे’इत्यादि पूर्ववत्, ‘जीवे ण’मित्यादि तत्र ‘सयंकडं दुक्खं’ति यत्परकृतं तत्र वेदयतीति प्रतीतमेवातः स्वयंकृतमिति पृच्छति स ‘दुक्खं’ति सांसारिकं सुखमपि वस्तुतो दुःखमिति दुःखहेतुत्वाद् ‘दुःखं’ कर्म वेदयतीति, काकुपाठात् प्रश्नः, निर्वचनं तु बहुदीर्घं तद्वेदयति, अनुदीर्घस्य हि कर्मणो वेदनमेव नास्ति तस्मादुदीर्घं वेदयति नानुदीर्घं, न च वन्धानन्तरमेवोदेति अतोऽवश्यं वेद्यमर्थकं वेदयत्येकं न वेदयति इत्येवं व्यपदिश्यते, अवश्यं वेद्यमेव च कर्म “कंडाण कम्माण ण मोक्खो अस्थि” इति वचनादिति । एवं ‘जाव वेमाणिण’ इत्यनेन चतुर्विंशतिदण्डकः सूचितः, स चैवम्—‘नेरइए णं भंते ! सयंकडं’मित्यादि । एवमेकत्वेन दण्डकः, तथा बहुत्वेनान्यः, स चैवम्—‘जीवा णं भंते ! सयंकडं दुक्खं वेदंती’त्यादि तथा ‘नेरइयाणं भंते ! सयंकडं दुक्खं’मित्यादि, नन्वेकत्वे योऽर्थो बहुत्वेऽपि स एवेति किं बहुत्वप्रश्नेन ? इति, अत्रोच्यते, कचिद्वस्तुनि एकत्वबहुत्वयोरर्थविशेषो दृष्टो यथा सम्यक्त्वादेः एकं जीवमाश्रित्य पट्पट्टिसागरोपमाणि साधिकानि स्थितिकाल उक्तो नानाजीवानाश्रित्य पुनः सर्वोद्धा इति, एवमत्रापि संभवेदिति शङ्कायां बहुत्वप्रश्नो न दुष्टः अब्युत्पन्नमतिशिष्यव्युत्पादनार्थत्वाद्देति ॥ अथायुःप्रधानत्वान्नारकादिव्यपदेशस्यायुराश्रित्य दण्डकद्वयम्—एतस्य चेयं वृद्धोक्तभावना—यदा सप्तमक्षितावायुर्वर्द्धं पुनश्च कालान्तरे परिणामविशेषानुवृत्तिः ।

१ कृतानां कर्मणां मोक्षो नैवान्नि ॥

यधरणीप्रायोगं निर्वर्त्तितं वासुदेवेनेव तत्तादृशमङ्गीकृत्योच्यते-पूर्ववद्धं कश्चिन्न वेदयति, अनुदीर्णत्वात्तस्य, यदा पुनर्यत्रैव वद्धं तत्रैवोत्पद्यते तदा वेदयतीत्युच्यते, तथैव तस्योदितत्वादिति ॥ अथ चतुर्विंशतिदण्डकमाहारादिभिर्नि-

रूपयन्नाह—

नेरइया णं भंते ! सव्वे समाहारा सव्वे समसरीरा सव्वे समुस्सासनीसासा ? , गोयमा ! नो इण्हं समेहे । से केणहेणं भंते ! एवं वुच्चइ-नेरइया नो सव्वे समाहारा नो सव्वे समसरीरा नो सव्वे समुस्सास-
निस्सासा ? , गोयमा ! नेरइया दुविहा पन्नत्ता, तंजहा-महासरीरा य अप्पसरीरा य, तत्थ णं जे ते महा-
सरीरा ते बहुतराए पोग्गले आहारेंति बहुतराए पोग्गले उस्ससंति बहुत-
राए पोग्गले नीससंति अभिक्खणं आहारेंति अभिक्खणं परिणामंति अससंति अभिक्खणं
नी०, तत्थ णं जे ते अप्पसरीरा ते णं अप्पतराए पुग्गले आहारेंति अप्पतराए पुग्गले परिणामंति अप्प-
तराए पोग्गले उस्ससंति अप्पतराए पोग्गले नीससंति आहच्च आहारेंति आहच्च परिणामंति आहच्च
उस्ससंति आहच्च नीससंति, से तेणहेणं गोयमा ! एवं वुच्चइ-नेरइया नो सव्वे समाहारा जाव नो सव्वे
समुस्सासनिस्सासा ॥ नेरइया णं भंते ! सव्वे समक्कमा ? , गोयमा ! णो इण्हं समेहे, से केणहेणं ? , गो-
यमा ! नेरइया दुविहा पणत्ता, तंजहा-पुव्वोववन्नगा य पच्छोववन्नगा य, तत्थ णं जे ते पुव्वोववन्नगा
ते णं अप्पक्कमतरागा, तत्थ णं जे ते पच्छोववन्नगा ते णं महाक्कमतरागा, से तेणहेणं गोयमा !० ॥ नेर-

રૂયા નં ભંતે ! સઙ્ગે સમવત્તા ? ગોયમા ! નો રૂણ્ટે સમઢે, સે કેળેટું તહેવ ? ગોયમા ! જે તે પુલ્લોવવત્તગા
 તે નં વિસુદ્ધવત્તરાગા, તત્થ નં જે તે પલ્લોવવત્તગા તે નં અવિમુદ્ધવત્તરાગા તહેવ સે તેળેટું પંચં ॥
 નેરૂયા નં ભંતે ! સઙ્ગે સમલેસ્સા ? ગોયમા ! નો રૂણ્ટે સમઢે, સે કેળેટું જાવ નો સઙ્ગે સમલેસ્સા ?
 ગોયમા ! નેરૂયા રૂવિહા પળણ્ણા, તંજહા-પુલ્લોવવત્તગા ય પલ્લોવવત્તગા ય, તત્થ નં જે તે પુલ્લોવવત્તગા
 તે નં વિસુદ્ધલેસ્સતરાગા, તત્થ નં જે તે પલ્લોવવત્તગા તે નં અવિમુદ્ધલેસ્સતરાગા, સે તેળેટું ॥ નેરૂયા
 નં ભંતે ! સઙ્ગે સમવેયના ? ગોયમા ! નો રૂણ્ટે સમઢે, સે કેળેટું ? ગોયમા ! નેરૂયા રૂવિહા પલ્ણા,
 તંજહા-સન્નિભૂયા ય અસન્નિભૂયા ય, તત્થ નં જે તે સન્નિભૂયા તે નં મહાવેયના, તત્થ નં જે તે અસન્નિભૂયા
 તે નં અપ્પવેયનતરાગા, સે તેળેટું ગોયમા ! ॥ નેરૂયા સઙ્ગે સમકિરિયા ? ગોયમા ! નો રૂણ્ટે સમઢે,
 સે કેળેટું ? ગોયમા ! નેરૂયા તિવિહા પળણ્ણા, તંજહા-સમ્મદિટ્ઠી મિચ્છાદિટ્ઠી સમ્મામિચ્છદિટ્ઠી, તત્થ
 નં જે તે સમ્મદિટ્ઠી તેસિ નં ચત્તારિ કિરિયાઓ પળણ્ણાઓ, તંજહા-આરંભિયા ? પરિં ૨ માગાં ૩
 અપ્પચં ૪, તત્થ નં જે તે મિચ્છાદિટ્ઠી તેસિ નં પંચ કિરિયાઓ કલંતિ-આરંભિયા જાવ મિચ્છાદંસળવ-
 સિયા, પંચ સમ્મામિચ્છાદિટ્ઠીનંપિ, સે તેળેટું ગોયમા ! ॥ નેરૂયા નં ભંતે ! સઙ્ગે સમાડયા સઙ્ગે સમો-
 વવત્તગા ? ગોયમા ! નો રૂણ્ટે સમઢે, સે કેળેટું ? ગોયમા ! નેરૂયા ચત્તિવિહા પલ્ણા, તંજહા-અત્યેગરૂયા
 સમાડયા સમોવવત્તગા ? અત્યેગરૂયા સમાડયા વિસમાડયા સમોવવત્તગા સમોવવત્તગા ૩

અત્યેગદ્યા વિસમાડયા વિસમોવવન્નગા ૪ સે તેણદ્દેણં ગોયમા !૦ ॥ અસુરકુમારા ણં ભંતે ! સન્વે
 સમાહારા સન્વે સમસરીરા, જહા નેરહયા તહા ભાણિયન્વા, નવરં કમ્મવન્નલેસ્સાઓ પરિવણેય-
 વ્વાઓ, પુન્વોવવન્નગા મહાકમ્મતરાગા અવિસુદ્ધવન્નતરાગા અવિસુદ્ધલેસતરાગા, પચ્છોવવન્નગા પસત્યા,
 સેસં તહેવ, एवं જાવ થણિયકુમારાણં ! પુઢવિક્કાદ્યાણં આહારકમ્મવન્નલેસ્સા જહા નેરહયાણં ॥ પુઢવિક્કાદ્-
 યા ણં ભંતે ! સન્વે સમવેયણા ?, હંતા સમવેયણા, સે કેણદ્દેણં ભંતે ! સમવેયણા ?, ગોયમા ! પુઢવિક્કાદ્યા
 સન્વે અસન્નીભૂયા અણિદાણ વેયણં વેદંતિ સે તેણદ્દેણં ॥ પુઢવિક્કાદ્યા ણં ભંતે ! સન્વે સમકિરિયા ?,
 હંતા સમકિરિયા, સે કેણદ્દેણં ?, ગોયમા ! પુઢવિક્કાદ્યા સન્વે માર્હ મિચ્છાદિદ્દી તાણં ણિયયાઓ પંચ
 કિરિયાઓ કજ્જંતિ, તંજહા-આરંભિયા જાવ મિચ્છાદંસણવત્તિયા, સે તેણદ્દેણં સમાડયા સમોવવન્નગા,
 જહા નેરહયા તહા ભાણિયન્વા, જહા પુઢવિક્કાદ્યા તહા જાવ ચડરિંદિયા ! પંચિંદિયતિરિક્ખજોણિયા
 જહા નેરહયા નાણત્તં કિરિયાસુ, પંચિંદિયતિરિક્ખજોણિયા ણં ભંતે ! સન્વે સમકિરિયા ?, ગો, ણો તિ, ૦,
 સેકેણદ્દેણં, ગો ૦ પંચિંદિયતિરિક્ખજોણિયા તિવિહા પન્નત્તા, તંજહા-સમ્મદિદ્દી મિચ્છાદિદ્દી સમ્મામિચ્છા-
 દિદ્દી, તત્થ ણં જે તે સમ્મદિદ્દી તે દુવિહા પન્નત્તા, તંજહા-અસ્સંજયા ય સંજયાસંજયા ય, તત્થ ણં જે તે
 સંજયાસંજયા તેસિણં તિન્નિ કિરિયાઓ કજ્જંતિ, તંજહા-આરંભિયા પરિગ્ગહિયા માયાવત્તિયા, અસંજયાણં
 ચત્તારિ, મિચ્છાદિદ્દીણં પંચ, સમ્મામિચ્છાદિદ્દીણં પંચ, મણુસ્સા જહા નેરહયા નાણત્તં જે મહાસરીરા તે

बहुतराए पोगले आहारंति आहच आहारंति जे अप्सरीरा ते अप्सरीरा ते अप्सरीरा आह-
रंति सेसं जहा नेरइयाणं जाव वेयणा । मणुस्सा णं भंते । सब्बे समक्खिरिया ? गोयमा । णो तिण्ठे समंढे, तत्थ
से केण्ठेणं ? गोयमा ! मणुस्सा तिप्पिहा पन्नत्ता, तंजहा-सम्मदिट्ठी सम्मभिच्छादिट्ठी, तत्थ
णं जे ते सम्मदिट्ठी ते तिप्पिहा पणत्ता, तंजहा-संजया अस्संजया संजयासंजया य, तत्थ णं जे ते वीयरगसंजया य, तत्थ
ते दुप्पिहा पणत्ता, तंजहा-सरागसंजया य वीयरगसंजया य, तत्थ णं जे ते वीयरगसंजया य, तत्थ णं जे ते
रिया, तत्थ णं जे ते सरागसंजया ते दुप्पिहा पणत्ता, तंजहा-पमत्तासंजया य अपमत्तासंजया य, तत्थ णं जे ते
अप्पमत्तासंजया तेसिणं एगा मायावत्तिया य, तत्थ णं जे ते संजयासंजया तेसि णं आइल्लोओ तिप्पि
याओ कज्जंति, तं-आरंभिया य मायावत्तिया य, तत्थ णं पंन-आरंभि० १ परि० २ माया० ३
क्खिरियाओ कज्जंति, तंजहा-आरंभिया ? परिग्गट्ठिया ? मायावत्तिया ३, अस्संजयाणं चत्तारि क्खिरियाओ
कज्जंति-आरं० १ परि० २ मायावत्ति० ३ अप्पच० ४, मिच्छादिट्ठीणं पंन ५ । वाणमंतरजोतिसंवेमाणि या जहा असुरकुमारा,
अप्पच० ४ मिच्छादंसण० ५, सम्मभिच्छादिट्ठीउववत्तगा य अप्पचेदणतरा अमाधिसम्मदिट्ठीउववत्तगा य महा-
नवरं वेयणाए नाणत्तं-माधिमिच्छादिट्ठीउववत्तगा य अप्पचेदणतरा अमाधिसम्मदिट्ठीउववत्तगा ? ओत्थिया णं
वेयणतरागा भाणियन्त्वा, जोतिसंवेमाणि या ॥ सलेस्सा णं भंते । नेरइया सब्बे समाहारगा ? ओत्थिया णं
सलेस्साणं सुक्कलेस्साणं, एणसि णं तिण्ठं एक्को गमो, कण्हलेस्साणं नीललेस्साणंपि एक्को गमो नवरं वेदणाए

मायिभिच्छादिद्वीउववन्नगा य अमायिसग्मदिद्वीउवव० भाणियव्वा । मणुस्सा किरियासु सरागवीयरा-
गपमत्तापमत्ता ण भाणियव्वा । काउलेसाएवि एसेव गमो, नवरं नेरइए जहा ओहिए दंडए तथा भाणि-
यव्वा, तेउलेस्सा पम्हलेस्सा जस्स अत्थि जहा ओहिओ दंडओ तथा भाणियव्वा नवरं मणुस्सा सरागा
वीयरागा य न भाणियव्वा, गाहा-दुक्खाउए उदिन्ने आहारे कम्मवन्नलेस्सा य । समवेयणसमकिरिया समा-
उए चेव बोद्धव्वा ॥ १ ॥ (सू० २१)

‘नेरइए’ इत्यादि व्यक्तं, नवरं ‘महासरीरा य अप्पसरीरा ये’ इत्यादि, इहाल्पत्वं महत्त्वं चापेक्षिकं, तत्र जघन्यम्-
अल्पत्वमङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रत्वम्, उत्कृष्टं तु महत्त्वं पञ्चधनुःशतमानत्वम्, एतच्च भवधारणीयशरीरोपेक्षया, उत्तरवैक्रि-
यापेक्षया तु जघन्यमङ्गुलसङ्ख्यातभागमात्रत्वम्, इतरत्तु धनुःसहस्रमानत्वमिति, एतेन च किं समशरीरा इत्यत्र प्रश्ने
उत्तरमुक्तं, शरीरविषमताऽभिधाने सत्याहारोच्छ्वासयोर्वैषम्यं सुखप्रतिपाद्यं भवतीति शरीरप्रश्नस्य द्वितीयस्थानोक्तस्यापि
प्रथमं निर्वचनमुक्तम् ॥ अथाहारोच्छ्वासप्रश्नयोर्निर्वचनमाह—‘तत्थ ण’मित्यादि ये यतो महाशरीरास्ते तदपेक्षया बहुत-
रान् पुद्गलान् आहारयन्ति, महाशरीरत्वादेव, इदयते हि लोके बृहच्छरीरो बह्वशी स्वल्पशरीरश्चाल्पभोजी, हस्तिशश-
कवत्, बाहुल्यापेक्षं चेदमुच्यते, अन्यथा बृहच्छरीरोऽपि कश्चिदल्पमश्नाति अल्पशरीरोऽपि कश्चिद्भूरि भुङ्क्ते, तथावि-
धमनुष्यवत्, न पुनरेवमिह, बाहुल्यपक्षस्यैवाश्रयणात्, ते च नारका उपपातादिसद्देद्यानुभवादन्यत्रासद्देद्योदयवर्तित्वे-
नैकान्तेन यथा महाशरीरा दुःखितास्तीव्राहाराभिलाषाश्च भवन्तीति । ‘बहुतराए पोगगले परिणामेति’ इति आहार-

पुद्गलानुसारित्वात्परिणामस्य बहुतरानित्युक्तं, परिणामश्चापृष्टोऽव्याहारकार्यमिति कुत्वोक्तः । तथा 'बहुतराए' पोगले बहुच्छ-
उस्संसंति'ति उच्छासतया गृह्णाति, 'निस्संसंति'ति निःश्वसतया विमुञ्चति, महाशरीरत्वादेव, दृश्यते हि ब्रह्म-
रीरस्तज्जातीयेतरापेक्षया बहुच्छासनिःश्वस इति, दुःखितोऽपि तथैव, दुःखिताश्च नारका इति बहुतरांस्तानुच्छसन्तीति । स
तथाऽऽहारस्यैव कालकृतं वैषम्यमाह—'अभिक्खणं आहारेंति'ति, अभीक्षणं-पौनःपुन्येन यो यतो महाशरीरः स
तदपेक्षया शीघ्रशीघ्रतराहारग्रहण इत्यर्थः, 'अभिक्खणं ऊस्संसंति' अभिक्खणं नीसंसंति' एते हि महाशरीरत्वेन
दुःखिततरत्वाद् 'अभीक्षणम्' अनवरतमुच्छासादि कुर्वन्तीति ॥ तथा—'(तट्ठणं) जे ते' इत्यादि, ये ते, इह 'ये' इत्ये-
तावतैवार्यसिद्धौ यत्ते इत्युच्यते तद्भाषामात्रमेवेति, 'अप्पसरीरा अप्पतराए' पोगले आहारेंति'ति ये यतोऽल्पश-
रीरास्ते तदाहरणीयपुद्गलापेक्षयाऽल्पतरान् पुद्गलानाहारयन्ति, अल्पशरीरत्वादेव 'आहच आहारेंति'ति, कदाचि-
दाहारयन्ति कदाचिन्नाहारयन्ति, महाशरीराहारग्रहणान्तरालापेक्षया, बहुतरकालान्तरालतयेत्यर्थः, 'आहच ऊस्संसंति'
नीसंसंति'ति एते ह्यल्पशरीरत्वेनैव महाशरीरापेक्षयाऽल्पतरदुःखत्वाद् आहत्य-कदाचित् सान्तरमित्यर्थः उच्छासादि
कुर्वन्ति, यच्च नारकाः सन्ततमेवोच्छासादि कुर्वन्तीति प्रागुक्तं तन्महाशरीरापेक्षेत्येत्वगन्तव्यमिति, अथवाऽपर्याप्तकाले-
ऽल्पशरीराः सन्तो लोमाहारापेक्षया नाहारयन्ति अपर्याप्तत्वेन च नोच्छसन्ति, अन्यदा त्याहारयन्ति उच्छ-
सन्ति चेत्यत आहत्याहारयन्ति आहत्योच्छसन्तीत्युक्तं, 'से तेणेट्ठेणं गोयमा ! एवं बुद्ध-नेरइया सत्त्वे नो समा-
हारे'त्यादि निगमनमिति ॥ समकर्मसूत्रे—'पुब्बोववन्नगा य पच्छोववन्नगा य'ति 'पूर्वोत्पन्नाः' प्रथमतः मुत्पन्नास्तदन्ये

तु पश्चादुत्पन्नाः, तत्र पूर्वोत्पन्नानामायुषस्तदन्यकर्मणां च बहुतरवेदनादल्पकर्मत्वं, पश्चादुत्पन्नानां च नारकाणामायुष्का-
दीनामल्पतराणां वेदितत्वात् महाकर्मत्वम्, एतच्च सूत्रं समानस्थितिका ये नारकास्तानङ्गीकृत्य प्रणीतम्, अन्यथा हि
रत्नप्रभायामुत्कृष्टस्थितेनारकस्य बहुन्यायुषि क्षयमुपगते पल्योपमावशेषे च तिष्ठति तस्यामेव रत्नप्रभायां दशवर्षसहस्र-
स्थितिनारकोऽन्यः कश्चिदुत्पन्न इतिकृत्वा प्रागुत्पन्नं पल्योपमायुष्कं नारकमपेक्ष्य किं वक्तुं शक्यं महाकर्ममेति ? ॥ एवं
वर्णसूत्रे पूर्वोत्पन्नस्याल्पं कर्म ततस्तस्य विशुद्धो वर्णः, पश्चादुत्पन्नस्य च बहुकर्मत्वादविशुद्धतरो वर्ण इति ॥ एवं लेख्या-
सूत्रेऽपि, इह च लेख्याशब्देन भावलेख्या ग्राह्याः, बाह्यद्रव्यलेख्या तु वर्णद्वारेणैवोक्तेति ॥ 'समवेयण'ति 'समवेदनाः'
समानपीडाः 'सन्निभूय'ति सञ्ज्ञा-सम्यग्दर्शनं तद्वन्तः सञ्ज्ञिनः सञ्ज्ञिनो भूताः-सञ्ज्ञित्वं गताः सञ्ज्ञिभूताः, अथ-
वाऽसञ्ज्ञिनः सञ्ज्ञिनो भूताः सञ्ज्ञिभूताः, च्विप्रत्यययोगात्, मिथ्यादर्शनमपहाय सम्यग्दर्शनजन्मना समुत्पन्ना इति-
यावत्, तेषां च पूर्वकृतकर्मविपाकमनुसरतामहो महहुःखसङ्कटमिदमकस्मादस्माकमापतितं न कृतो भगवदर्हत्प्रणीतः सकल-
दुःखक्षयकरो विषयविषमविषपरिभोगविप्रलब्धचेतोभिर्द्धर्म इत्यतो महहुःखं मानसमुपजायतेऽतो महावेदनास्ते, अस-
ञ्ज्ञिभूतास्तु मिथ्यादृष्टयः, ते तु स्वकृतकर्मफलमिदमित्येवमजानन्तोऽनुपतप्तमानसा अल्पवेदनाः स्युरित्येके, अन्ये
त्वाहुः-सञ्ज्ञिनः-सञ्ज्ञिपञ्चेन्द्रियाः सन्तो भूता-नारकत्वं गताः सञ्ज्ञिभूताः, ते महावेदनाः, तीव्राशुभाध्यवसायेनाशुभ-
तरकर्मबन्धनेन महानरकेपूत्पादात्, असञ्ज्ञिभूतास्त्वनुभूतपूर्वासञ्ज्ञिभवाः, ते चासञ्ज्ञित्वादेवात्यन्ताशुभाध्यवसायाभावा-

द्रुलप्रभायामनतितीव्रवेदननरकेषूत्पादादल्पवेदनाः, अथवा ‘सञ्ज्ञभृताः’ पर्याप्तकीभृताः, असञ्ज्ञनस्तु-अपर्याप्तकाः, ते च क्रमेण महावेदना इतरे च भवन्तीति प्रतीयत एवेति ॥ ‘समकिरिय’ति, समाः-तुल्याः क्रियाः-कर्मनिबन्धन-यस्याः आरम्भः-पृथिव्याद्युपमर्दः स प्रयोजनं-कारणं यस्याः भूता आरम्भिक्यादिका येषां ते समक्रियाः, ‘आरंभिय’ति आरम्भः-पृथिव्याद्युपमर्दः स प्रयोजनं यस्याः साऽऽरम्भिकी १, ‘परिग्राहिय’ति, परिग्रहो-धर्मोपकरणवर्जवस्तुस्वीकारो धर्मोपकरणमूर्च्छा च स प्रयोजनं यस्याः सा पारिग्रहिणी २, ‘मायावस्त्रिय’ति, माया-अनार्जवं उपलक्षणत्वात्कोधादिरपि च सा प्रत्ययः-कारणं यस्याः सा मायाप्रत्यया ३, ‘अप्पचक्खणाणकिरिय’ति अप्रत्याख्यानेन-निवृत्यभावेन क्रिया-कर्मबन्धादिकरणमप्रत्याख्यानक्रियेति ४ ‘पंच किरियाओ कर्जंति’ति क्रियन्ते, कर्मकर्तरि प्रयोगोऽयं तेन भवन्तीत्यर्थः, ‘मिच्छादंसणवत्तिथ’ति मिच्छादर्शनं प्रत्ययो-हेतुर्यस्याः सा मिथ्यादर्शनप्रत्यया, ननु मिथ्यात्वाविरतिकपाययोगाः कर्मबन्धहेतव इति प्रसिद्धिः इह तु आरम्भादयस्तेऽभिहिता इति कथं न विरोधः १, उच्यते, आरम्भपरिग्रहशब्दाभ्यां योगपरिग्रहो, शेषाणां पक्षात्, शेषपदैस्तु शेषबन्धहेतुपरिग्रहः प्रतीयत एवेति, तत्र सम्यग्दृष्टीनां चतस्र एव, मिथ्यात्वाभावात्, शेषाणां तु पश्चापि, सम्यग्मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेनैव विवक्षितत्वादिति ॥ ‘सन्वे समाडया’इत्यादिप्रश्नस्य निर्वचनचतुर्भङ्गा भावना क्रियते, निबद्धशवर्षसहस्रप्रमाणायुषो युगपच्चोत्पन्ना इति प्रथमभङ्गः १, तेष्वेव दशवर्षसहस्रस्थितिषु नरकेष्वेकं प्रथमतस्तुत्पन्ना अपरे तु पश्चादिति द्वितीयः, अन्यैर्विषममायुर्निबद्धं कैश्चिद्दशवर्षसहस्रस्थितिषु कैश्चित्च पञ्चदशवर्षसहस्रस्थितिषु उत्पत्तिः पुनर्युगपदिति तृतीयः २, केचित्सगरौपमस्थितयः केचित्तु दशवर्षसहस्रस्थितय इत्येवं विषमा-

युयो विषममेव चोत्पन्ना इति चतुर्थः ४, इह सद्ग्रहगाथा—“आहारार्इसु समा कम्मे वन्ने तहेव लेसाए । वियणाए किरि-
 याए आउयउववत्तिचउभंगी ॥ १ ॥” ‘असुरकुमारा णं भन्ते !’ इत्यादिनाऽसुरकुमारप्रकरणमाहारादिपदनवकोपेतं
 सूचितं, तच्च नारकप्रकरणवन्नेयम्, एतदेवाह—‘जहा नेरइया’ इत्यादि, तत्राहारकसूत्रे नारकसूत्रसमानेऽपि भावना
 विशेषेण लिख्यते—असुरकुमाराणामल्पशरीरत्वं भवधारणीयशरीरापेक्षया जघन्यतोऽङ्गुलासङ्ख्येयभागमानत्वं, महा-
 शरीरत्वं तूत्कर्षतः ससहस्रप्रमाणत्वम्, उत्तरवैक्रियापेक्षया त्वल्पशरीरत्वं जघन्यतोऽङ्गुलसङ्ख्येयभागमानत्वं महाशरी-
 रत्वं तूत्कर्षतो योजनलक्षमानमिति, तत्रैते महाशरीरा बहुतरान् पुद्गलानाहारयन्ति, मनोभक्षणलक्षणाहारापेक्षया, देवानां
 ह्यसौ स्यात् प्रधानश्च, प्रधानापेक्षया च शास्त्रे निर्देशो वस्तूनां विधीयते, ततोऽल्पशरीरग्राह्याहारपुद्गलापेक्षया बहुतरांस्ते
 तानाहारयन्तीत्यादि प्राग्वत्, अभीक्ष्णमाहारयन्ति अभीक्ष्णमुच्छ्वसन्ति च इत्यत्र ये चतुर्थादेरुपर्याहारयन्ति स्लोकसप्तकादे-
 श्वोपर्युच्छ्वसन्ति तानाश्रित्याभीक्ष्णमित्युच्यते, उत्कर्षतो ये सातिरेकवर्षसहस्रस्योपरि आहारयन्ति सातिरेकपक्षस्य चोपर्युच्छ्वस-
 न्ति तानङ्गीकृत्य एतेषामल्पकालीनाहारोच्छ्वासत्वेन पुनः पुनराहारयन्तीत्यादिव्यपदेशविषयत्वादिति, तथाऽल्पशरीरा अल्प-
 तरान् पुद्गलानाहारयन्ति उच्छ्वसन्ति च अल्पशरीरत्वादेव, यत्पुनस्तेषां कादाचित्कत्वमाहारोच्छ्वासयोस्तन्महाशरीराहारोच्छ्वा-
 सान्तरालापेक्षया बहुतमान्तरालत्वात्, तत्र हि अन्तराले ते नाहारादि कुर्वन्ति तदन्यत्र कुर्वन्तीत्येवं विवक्षणादिति,
 महाशरीराणामप्याहारोच्छ्वासयोरन्तरालमस्ति किन्तु तदल्पमित्यविवक्षणादेवाभीक्ष्णमित्युक्तं, सिद्धं च महाशरीराण

१ आहारादिषु समाः कर्मणि वर्णे तथैव लेख्यायाम् । वेदनायां क्रियायामागुरुपत्तिचतुर्भङ्गी ॥ १ ॥

तेपामाहारोच्छ्वासयोरल्पान्तरत्वम् अल्पशरीराणां तु महान्तरत्वं, यथा सौधर्मदेवानां सप्तहस्तमानतया महाशरीराणां
 तयोरन्तरं क्रमेण वर्षसहस्रद्वयं पक्षद्वयं च, अनुत्तरसुराणां च हस्तमानतया अल्पशरीराणां त्रयस्त्रिंशद्वर्षसहस्राणि त्रय-
 स्त्रिंशदेव च पक्षा इति, एषां च महाशरीराणामभीक्ष्णहारोच्छ्वासाभिधानेनाल्पस्थितिकत्वमवसीयते, इतरेषां तु विप-
 र्ययो वैमानिकवदेवेति, अथवा लोमाहारापेक्षयाऽभीक्ष्णम्-अनुसमयमाहारयन्ति महाशरीराः पर्याप्तकावस्थायाम्, उच्छ्वा-
 सस्तु यथोक्तमानेनापि भवन् परिपूर्णभावापेक्षया पुनः पुनरित्युच्यते, अपर्याप्तकावस्थायां त्वल्पशरीरा लोमाहारतो नाहा-
 रयन्ति ओजाहारत एवाहरणात् इति कदाचित्ते आहारयन्तीत्युच्यते, उच्छ्वासापर्याप्तकावस्थायां च नोच्छ्वासन्त्यन्यदा
 तूच्छ्वासन्तीत्युच्यते आहृत्योच्छ्वासन्तीति । 'कम्मवन्नलेस्साओ परिवत्तेयव्वाओ'ति कम्मदीनि नारकापेक्षया विपर्य-
 येण वाच्यानि, तथाहि-नारका ये पूर्वोत्पन्नास्तेऽल्पकर्मकशुद्धतरवर्णशुभतरलेक्ष्या उक्ताः असुरास्तु ये पूर्वोत्पन्नास्ते महा-
 कर्माणोऽशुद्धवर्णा अशुभतरलेक्ष्याश्चेति, कथम् ? ये हि पूर्वोत्पन्ना असुरास्तेऽतिकन्दर्पदर्पाध्मातचित्तत्वाशारकाननेकप्रका-
 रया यातनया यातयन्तः प्रभूतमशुभं कर्म संचिन्वन्तीत्यतोऽभिधीयन्ते ते महाकर्माणः, अथवा ये वज्राशुपस्ते तिर्य-
 गादिप्रायोग्यकर्मप्रकृतिवन्धनान्महाकर्मणः तथाऽशुभवर्णा अशुभलेक्ष्याश्च ते, पूर्वोत्पन्नानां हि क्षीणत्वात् शुभकर्मणः
 शुभवर्णादयः-शुभो वर्णो लेक्ष्या च हसतीति, पश्चादुत्पन्नास्त्वज्ज्वायुपोऽल्पकर्मणो बहुतरकर्मणामवन्धनादशुभकर्मणा-
 मक्षीणत्वाच्च शुभवर्णादयः स्युरिति ॥ वेदनासूत्रं च यद्यपि नारकाणामिवासुरकुमाराणामपि तथाऽपि तद्भावनायां
 विशेषः, स चायम्-ये सञ्जिभूतास्ते महावेदनाः, चारित्रविराधनाजन्यचित्तसन्तापात्, अथवा सञ्जिभूताः सञ्जिभू-

र्धमवाः पर्याप्ता वा ते शुभवेदनामाश्रित्य महावेदना इतरे त्वल्पवेदना इति । एवं नागकुमारादयोऽपि ९ औचित्येन वाच्याः ॥ 'पुढविक्काइया णं भंते ! आहारकम्मचल्लेस्सा जहा नेरइयाणं'ति चत्वार्यपि सूत्राणि नारकसूत्राणीव पृथिवीकायिकाभिलाषेनाधीयन्त इत्यर्थः, केवलमाहारसूत्रे भावनैवं-पृथिवीकायिकानामङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रशरीरत्वेऽप्यल्पशरीरत्वम् इतरच्चेत आगमवचनादवसेयम् 'पुढविक्काइयस्स ओगाहणट्ठयाए चउट्ठाणवडि'ए'त्ति, ते च महाशरीरा लोमाहारतो बहुतरान् पुद्गलानाहारयन्तीति(न्ति) उच्छ्वसन्ति च अभीक्ष्णं महाशरीरत्वादेव, अल्पशरीराणामल्पाहारोच्छ्वास-त्वमल्पशरीरत्वादेव, कादाचित्कत्वं च तयोः पर्यासकेतरावस्थापेक्षमवसेयम् ॥ तथा कर्मादिसूत्रेषु पूर्वपश्चादुत्पन्नानां पृथिवी-कायिकानां कर्मवर्णलेइयाविभागो नारकैः सम एव, वेदनाक्रिययोस्तु नानात्वमत एवाह- 'असन्नि'त्ति मिथ्यादृष्टयोऽमनस्का वा 'असन्निभूय'त्ति असज्जिभूता असज्जिज्ञां या जायते तामित्यर्थः, एतदेव व्यनक्ति- 'अणिदाए'त्ति अनिर्द्धारणया वेदनां वेदयन्ति, वेदनामनुभवन्तोऽपि न पूर्वोपात्ताशुभकर्मपरिणतिरियमिति मिथ्यादृष्टत्वादवगच्छन्ति, विमनस्कत्वाद्वा मत्तमूर्च्छितादिवदिति भावना । 'माईमिच्छादिट्ठि'त्ति मायावन्तो हि तेषु प्रायेणोत्पद्यन्ते, यदाह- 'उम्ममग्गेसओ मग्गणा-सओ गूढहियय माइल्लो । सदसीलो य ससल्लो तिरियाउं बंधए जीवो ॥ १ ॥'त्ति, ततस्ते मायिन उच्यन्ते, अथवा माये-हानन्तानुबन्धिकपायोपलक्षणम् अतोऽनन्तानुबन्धिकपायोदयवन्तोऽत एव मिथ्यादृष्टयो-मिथ्यात्वोदयवृत्तय इति । 'ताणं

१ पृथ्वीकायिकः पृथ्वीकायिकस्य शरीरापेक्षया चतुःस्थानपतितः (अनन्तभागानन्तगुणवर्ज्ये) ॥ २ उन्मार्गदेशको मार्गनाशको गूढहृदयो मायावी । शठस्वभावः सशल्यश्च जीवस्तिर्यगायुर्वन्धाति ॥ १ ॥

णियइयाओ'त्ति तेषां पृथिवीकायिकानां नैयतिक्यो-नियता न तु त्रिप्रभृतय इति, पञ्चैवेत्यर्थः, 'से तेणट्ठेणं समकि-
 रिय'त्ति निगमनं, 'जाव चउरिंदिय'त्ति, इह महाशरीरत्वमितरच्च स्वावगाहनाऽनुसारेणावसेयम्, आहारश्च द्वीन्द्रि-
 यादीनां प्रक्षेपलक्षणोऽपीति । 'पंचिंदियतिरिक्खजोगिया जहा नेरइय'त्ति प्रतीतं, नवरमिह महाशरीरा अभीक्ष्ण-
 माहारयन्ति उच्छ्वसन्ति चेति यदुच्यते तत्संज्ञातवर्षायुषोऽपेक्षेत्यवसेयं, तथैव दर्शनात्, नासंज्ञातवर्षायुषः, तेषां
 प्रक्षेपाहारस्य षष्ठस्योपरि प्रतिपादितत्वात्, अल्पशरीराणां त्वाहारोच्छ्वासयोः कादाचित्कत्वं वचनप्रामाण्यादिति, लोमा-
 हारापेक्षया तु सर्वेषामप्यभीक्ष्णमिति घटत एव, अल्पशरीराणां तु यत्कादाचित्कत्वं तदपर्याप्तकत्वे लोमाहारोच्छ्वासयो-
 रभवनेन पर्याप्तकत्वे च तद्भावेनावसेयमिति ॥ तथा कर्मसूत्रे यत्पूर्वोत्पन्नानामल्पकर्मत्वमितरेषां तु महाकर्मत्वं तदायु-
 ष्कादितद्भववेद्यकर्मपेक्षयाऽवसेयम् ॥ तथा वर्णलेश्यासूत्रयोर्यत्पूर्वोत्पन्नानां शुभवर्णाद्युक्तं तत्तारुण्यात् पश्चादुत्पन्नानां
 चाशुभवर्णादि बाल्यादवसेयं, लोके तथैव दर्शनादिति । तथा 'संजयासंजय'त्ति देशविरताः स्थूलात् प्राणातिपाता-
 देर्निवृत्तत्वादितरंस्मादनिवृत्तत्वाच्चेति । 'मणुस्सा जहा नेरइय'त्ति तथा वाच्या इति गम्यं, 'नाणत्तं'त्ति नानात्वं भेदः
 पुनरयं, तत्र 'मणुस्सा णं भंते ! सब्बे समाहारगा ?' इत्यादि प्रश्नः, 'नो इणट्ठे समट्ठे' इत्याद्युत्तरं 'जाव दुविहा मणुस्सा
 पत्तत्ता, तंजहा-महासरीरा य अण्णसरीरा य, तत्थ णं जे ते महासरीरा ते बहुतराए पोगले आहारेंति, एवं
 'परिणामेंति ऊससंति नीससंति' ॥ इह स्थाने नारकसूत्रे 'अभिकवणं आहारेंती'त्यधीतम्, इह तु 'आहचे'त्यधी-
 यते, महाशरीरा हि देवकुर्वादिमिथुनकाः, ते च कदाचिदेवाहारयन्ति कावलिकाहारेण, 'अट्ठमभत्तस्स आहारो'त्ति-

वचनात्, अल्पशरीरास्त्वभीक्ष्णमल्पं च, चालानां तथैव दर्शनात् समूर्च्छिममनुष्याणामल्पशरीराणामनवरतमाहारस-
 म्भवाच्च, यच्चेह पूर्वोत्पन्नानां शुद्धवर्णादि तत्तारुण्यात् समूर्च्छिमापेक्षया वेति । 'सरागसंजय'त्ति अक्षीणानुपशान्तकपायाः
 'वीयरगसंजय'त्ति उपशान्तकपायाः क्षीणकपायाश्च, 'अकिरिय'त्ति वीतरागत्वेनारम्भादीनामभावादक्रियाः, 'एगा
 मायावत्तिय'त्ति अप्रमत्तसंयतानामेकैव मायाप्रत्यया 'किरिया कज्जइ'त्ति क्रियते-भवति कदाचिदुडुहारक्षणप्रवृत्ता-
 नामक्षीणकपायत्वादिति, 'आरंभिय'त्ति प्रमत्तसंयतानां च 'सर्वः प्रमत्तयोग आरम्भ' इतिकृत्वाऽऽरम्भिकी स्यात्,
 अक्षीणकपायत्वाच्च मायाप्रत्ययेति । 'वाणमंतरजोइसवेमाणि' जहा असुरकुमार'त्ति, तत्र शरीरस्याल्पत्वमहत्त्वे
 स्वावगाहनानुसारेणावसेये । तथा वेदनायामसुरकुमाराः 'सन्निभूया य असन्निभूया महावेयणा असन्निभूया
 अप्पवेयणा' इत्येवमधीताः, व्यन्तरा अपि तथैवाध्येतव्याः, यतोऽसुरादिषु व्यन्तरान्तेषु देवेषु असञ्ज्ञिन उत्पद्यन्ते, यतोऽन्नै-
 वोद्देशके वक्ष्यति—'असन्नी णं जहन्नेणं भवणवासीसु उक्कोसेणं वाणमंतरेसु'त्ति, ते चासुरकुमारप्रकरणौक्तयुक्तेरल्पवेदना भव-
 न्तीत्यवसेयं, यत्तु प्रागुक्तं सञ्ज्ञिनः सम्यग्दृष्टयोऽसञ्ज्ञिनस्त्विदरे इति तद्दृष्टव्याख्यानुसारेणैवेति, ज्योतिष्कैवमानिकेषु त्वस-
 ञ्ज्ञिनो नोत्पद्यन्तेऽतो वेदनापदे तेष्वधीयते 'दुविहा जोतिसिया-मायिमिच्छदिद्दी उववन्नगा ये' त्यादि, तत्र मायिमिथ्यादृष्टयो-
 ऽल्पवेदना इतरे च महावेदनाः शुभवेदनामाश्रित्येति, एतदेव दर्शयन्नाह-नवरं 'वेयणाए'इत्यादि ॥ अथ चतुर्विंशतिदण्डक-
 मेव लेख्याभेदविशेषणमाहारादिपदैर्निरूपयन् दण्डकसप्तकमाह—'सलेस्साणं भंते ! नेरइया सव्वे समाहारग'त्ति अनेना-
 हारशरीरोच्छ्वासकर्मवर्णलेख्यावेदनाक्रियोपपाताख्यपूर्वोक्तनवपदोपेतनारकादिचतुर्विंशतिपददण्डको लेख्यापदविशेषितः

सूचितः, तदन्ये च कृष्णलेश्यादिविशेषिताः । पूर्वोक्तनवपदोपेता एव यथासम्भवं नारकादिपदात्मकाः पङ्कटकाः सूचित-
ताः । तदेवमेतेषां सप्तानां दण्डकानां सूत्रसङ्क्षेपार्थं यो यथाऽध्येतव्यस्तं तथा दर्शयन्नाह—‘ओहियाण’मित्यादि, तत्रौघिकानां
पूर्वोक्तानां निर्विशेषणानां नारकादीनां तथा सलेश्यानामाधिकृतानामेव शुक्ललेश्यानां तु सप्तमदण्डकवाच्यानामेषां त्रया-
णामेको गमः—सदृशः पाठः, सलेश्यः शुक्ललेश्यश्चेत्येवंविधविशेषणकृत एव तत्र भेदः, औघिकदण्डकसूत्रवदनयोः सूत्र-
मिति हृदयं, तथा ‘जस्सत्थि’ इत्येतस्य वक्ष्यमाणपदस्येह सम्बन्धाद्यस्य शुक्ललेश्याऽस्ति स एव तद्दण्डकेऽध्येतव्यः,
तेनेह पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो मनुष्या वैमानिकाश्च वाच्याः, नारकादीनां शुक्ललेश्याया अभावादिति, ‘किण्हल्लेसनीलल्लेसाणं’पि
एगो गमो’ औघिक एवेत्यर्थः, विशेषमाह—‘नवरं वेयणा’इत्यादि, कृष्णलेश्यादण्डके नीललेश्यादण्डके च वेदनासूत्रे
“दुविहा णेरइया पन्नत्ता—सन्निभूया य असन्निभूया य’त्ति औघिकदण्डकाधीतं नाध्येतव्यम्, असज्जिनां प्रथमपृथिव्यामेवो-
त्पादात्, ‘असंण्णी खलु पढम’मिति वचनात्, प्रथमायां च कृष्णनीललेश्ययोरभावात्, तर्हि किमध्येतव्यमित्याह—
‘मायिमिच्छदिट्ठिउववन्नगा ये’त्यादि, तत्र मायिनो मिथ्यादृष्टयश्च महावेदना भवन्ति, यतः प्रकर्षपर्यन्तवर्त्तिनीं स्थि-
तिमशुभां ते निर्वर्त्तयन्ति, प्रकृष्टायां च तस्यां महती वेदना संभवति, इतरेषां तु विपरीतेति । तथा मनुष्यपदे क्रिया-
सूत्रे यद्यप्यौघिकदण्डके ‘तिविहा मणुस्सा पन्नत्ता, तंजहा—संजया ३, तत्थ णं जे ते संजया ते दुविहा पन्नत्ता, तंजहा-
सरागसंजया य वीयरगसंजया य, तत्थ णं जे ते सरागसंजया ते दुविहा पन्नत्ता, तंजहा—पमत्तसंजया य अप्पमत्तसं-

जया य'ति पठितं, तथाऽपि कृष्णनीलेश्यादण्डकयोर्नाध्येतव्यं, कृष्णनीलेश्योदये संयमस्य निषिद्धत्वात्, यच्चोच्यते 'पुत्रपण्डिवन्नओ पुण अन्नयरीए उ लेस्साए'ति तत्कृष्णादिद्रव्यरूपां द्रव्यलेश्यामङ्गीकृत्य न तु कृष्णादिद्रव्यसाचिव्यजनितात्मपरिणामरूपां भावलेश्याम्, एतच्च प्रागुक्तमिति, एतदेव दर्शयन्नाह—'मणुस्से'त्यादि, तथा कापोतलेश्यादण्डकोऽपि नीलादिलेश्यादण्डकवध्येतव्यो, नवरं नारकपदे वेदनासूत्रे नारका औधिकदण्डकवदेव वाच्याः, ते चैवम्—'नेरइया दुविहा पन्नत्ता, तंजहा—सन्निभूया य असन्निभूया य'ति, असञ्जिज्ञानां प्रथमपृथिव्युत्पादेन कापोतलेश्यासम्भवादत्त आह—'काउलेस्सा-णवी'त्यादि । तथा तेजोलेश्या पद्मलेश्या च यस्य जीवविशेषस्यास्ति तमाश्रित्य यथौघिको दण्डकस्तथा तयोर्दण्डकौ भणितव्यौ, तदस्तिता चैवम्—नारकाणां विकलेन्द्रियाणां तेजोवायूनां चाद्यास्तिन्न एव, भवनपतिपृथिव्यम्बुवनस्पतिव्यन्तराणामाद्याश्चतस्रः, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्याणां पद्म, ज्योतिषां तेजोलेश्या, वैमानिकानां तिस्रः प्रशस्ता इति, आह च—'किण्हानीलाकाऊतेउलेसा य भवणवंतरिया । जोइससोहम्मीसाण तेउलेसा मुणेयबा ॥ १ ॥ कप्पे सणकुमारे माहिदे चेव वंभलोगे य । एएसु पम्हलेसा तेण परं सुक्कलेस्सा उ ॥ २ ॥' तथा—'पुढवीआउवणस्सइवायरपत्तेय लेस चत्तारि [तेजोलेश्यान्ताः] गव्भयतिरियनरेसु छल्लेसा तिन्नि सेसाणं ॥ ३ ॥' केवलमौघिकदण्डके क्रियासूत्रे मनुष्याः

१ भवनव्यन्तराः कृष्णनीलकापोतेजोलेश्याः, ज्योतिष्कसौधर्मेशानास्तेजोलेश्या ज्ञातव्याः ॥ १ ॥ सनकुमारे कल्पे माहेन्द्रे ब्रह्मलोके चेव । एतेषु पद्मलेश्या ततः परं शुक्कलेश्यैव ॥ २ ॥ पृथिव्यव्वनस्पतिवादप्रत्येकानां चतस्रो लेश्याः (तेजोऽन्ताः) । गर्भजतिर्यङ्मनराणां पद्म लेश्याः शेषाणां तिस्रः ॥ ३ ॥

सरागवीतरागविशेषणा अधीताः इह तु तथा न वाच्याः, तेजःपद्मलेखयोर्नीतरागत्वासम्भवात् शृङ्खलेश्यायोमेव तत्त-
म्भवात्, प्रमत्ताप्रमत्तास्तूच्यन्त इति, एतदेव दर्शयन्नाह—‘तेजलेसा पद्मलेसे’त्यादि । ‘गात्रं’ति, उद्देशत्वादितः सूत्रा-
र्थसद्ब्रह्माया गतार्थाऽपि सुराद्योधार्यमुच्यते—दुःखमायुद्योदीर्णं वेदयतीत्येकत्वमहुत्वान्यां दण्डकचतुष्टयमुक्तं, तथा
‘आहारे’ति नेरइया किं समाहारा ? इत्यादि, तथा ‘किं समकम्मा ?’ तथा ‘किं समगत्ता ?’ तथा ‘किं समलेसा ?’ तथा
‘किं समवेयणा ?’ तथा ‘किं समकिरिया ?’ तथा ‘किं ममाडया समोचनत्तगं’ति गार्थार्थः ॥ प्राह मलेइया नारत्ता इत्यु-
क्तमथलेइया निरूपयन्नाह—

कइ णं भंते ! लेस्साओ पत्तत्ताओ ? गोयमा ! छहेस्साओ पत्तत्ता, तंजहा—लेसाणं धीयओ उतेसओ
भाणियव्वो जाव इदी ॥ (सृ० २२ ॥

तत्रात्मनि कर्मपुद्गलानां लेशनात्—संश्लेषणादोश्या, योगपरिणामश्रैताः, योगनिरोधे लेखयानामभवात्, योगश्च गरी-
रनामकर्मपरिणतिविशेषः, ‘लेस्साणं धीओ उतेसओ’ति प्रज्ञापनायां लेख्यापदस्य चतुष्केगकस्योह द्वितीगोदेजको
लेइयास्वरूपानगमाय भणितव्यः, प्रथम इति कचिदुच्यते सोऽप्याठ इति । अथ कियइरं यानदित्ताह—‘जान इहो’ इति-
वक्तव्यतां यावत्, स चायं सद्भेदपतः—‘कइ णं भंते ! लेसाओ पत्तत्ताओ ? गोयमा ! छहेसाओ पत्तत्ताओ, तंजहा—
कणहलेसा ६, एवं सर्वत्र प्रश्न उत्तरं च वाच्यं, ‘नेरइयाणं तित्ति कणहलेस्सा ३, तिरिस्साजोणियाणं ६, एणिदियाणं ४,
पुढनिआउवणस्सईणं ४, तेउवाउवेइदियनेइदियचउरिदियाणं ३, पंचिंदियतिरिस्साजोणियाणं ६’ इत्यादि च न वाच्यं

यावत् 'एएसि णं भंते ! जीवाणं कण्हलेस्साणं जाव सुक्कलेस्साणं कयरेरहिंतो अप्पड्डिया वा महड्डिया वा ? गोयमा ! कण्हलेस्सेहिंतो नीललेसा महड्डिया, नीललेसेहिंतो कावोयलेसे'त्यादि ॥ अथ पशवः पशुत्वमश्रुवते इत्यादिवचनविप्रलम्भाद् यो मन्यतेऽनादावपि भवे एकधैव जीवस्यावस्थानमिति तद्वोधनार्थं प्रश्नयन्नाह—

जीवस्स णं भंते ! तीतद्धाए आदिट्ठस्स कइविहे संसारसंचिट्ठणकाले पणत्ते ? गोयमा ! चउब्बिहे संसारसंचिट्ठणकाले पणत्ते, तंजहा-णेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले तिरिक्ख० मणुस्स० देवसंसारसंचिट्ठणकाले य पणत्ते ॥ नेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले णं भंते ! कतिविहे पणत्ते ? गोयमा ! तिविहे पणत्ते, तंजहा-सुन्नकाले असुन्नकाले मिस्सकाले ॥ तिरिक्खजोणियसंसारपुच्छा, गोयमा ! दुविहे पणत्ते, तंजहा-असुन्नकाले य मिस्सकाले य, मणुस्साण य देवाण य जहा नेरइयाणं ॥ एयस्स णं भंते ! नेरइयसंसारसंचिट्ठणकालस्स सुन्नकालस्स असुन्नकालस्स मीसकालस्स य कयरेरहिंतो अप्पा वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा ? गोयमा ! सव्व० असुन्नकाले मिस्सकाले अणंतगुणे सुन्नका० अणं० गुणे ॥ तिरि० जो० भंते ! सव्व० असुन्नकाले मिस्सकाले अणंतगुणे, मणुस्सदेवाण य जहा नेरइयाणं ॥ एयस्स णं भंते ! नेरइयस्स संसारसंचिट्ठणकालस्स जाव देवसंसारसंचिट्ठणजावविसेसाहिए वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवे मणुस्ससंसारसंचिट्ठणकाले, नेरइयसंसारसंचिट्ठणकाले असंखेज्जगुणे, देवसंसारसंचिट्ठणकाले असंखेज्जगुणे, तिरिक्खजोणिए अणंतगुणे ॥

(सु० २३)

'जीवस्स ण'मित्यादि व्यक्तं, नवरं किंविधस्य जीवस्य ? इत्याह—'आदिष्टस्य' अमुष्य नारकादेरित्येवं विशेषितस्य
 'तीतद्वाए'त्ति अनादावतीते काले 'कतिविधः' उपाधिभेदात्कृतिभेदः संसारस्य—भवाद्भवान्तरे संचरणलक्षणस्य संस्था-
 नम्—अवस्थितिक्रिया तस्य कालः—अवसरः संसारसंस्थानकालः, अमुष्य जीवस्यातीतकाले कस्यां कस्यां गतावस्थान-
 मासीत् ? इत्यर्थः, अत्रोत्तरं—चतुर्विध उपाधिभेदादिति भावः, तत्र नारकभवानुगमं नारावस्थानकालस्तिथा—शून्यता-
 लोऽशून्यकालो मिश्रकालश्चेति, तिरश्चां शून्यकालो नास्तीति तेषां द्विविधः, मनुष्यदेवानां त्रिविधोऽप्यस्ति, आत न-
 "मुन्नामुन्नो मीसो तिविहो संसारचिह्णकालो । तिरियाण मुन्नवज्जो मेसाणं ऐइ तिविहोवि ॥ १ ॥" तत्राशून्यकाल-
 स्तावदुच्यते, अशून्यकालस्वरूपपरिज्ञाने हि सतीतरौ मुन्नानौ भविष्यत इति, तत्र वर्तमानकाले सप्तसु पृथिवीषु ये
 नारका वर्तन्ते तेषां मध्याद्यावन्न कश्चिदुद्धर्तते न चान्य उल्लघते तानन्मात्रा एव ते आमते न कालस्तान्नारकाननीकृत्या-
 शून्य इति भण्यते, आह च—"आदिष्टसमस्याणं नेरइयाणं न जाय एण्होमि । उयइर अन्नो ना उयवज्जइ नो असुनो न
 ॥ १ ॥" मिश्रकालस्तु तेषामेव नारकाणां मध्यादेकादय उद्भूताः यावदेकोऽपि शेषमात्रमिश्नकालः, शून्यकालस्तु यदा
 त एवादिष्टसामयिका नारकाः सामस्येनोद्भूता भवन्ति नैकोऽपि तेषां शेषोऽस्ति स शून्यकाल इति, आत न—"उयइ
 १ शून्योऽशून्यो मिश्रविधः ससारस्थानकालः । तिरश्चां शून्यवर्त्यः शेषाणां भवति त्रिविधोऽपि ॥ १ ॥ २ आदिष्टसामयिकानां नेर-
 मिश्रणां यावदेकोऽपि नोद्धर्तते अन्यो वोत्पद्यते सोऽशून्य एव ॥ १ ॥ ३—एकस्मिन्पटुद्भूते यावदेकोऽपि निष्ठति तावन्निर्गतः । चर्धमानेषु
 संधेषु निलेपितेषु शून्यस्तु ॥ १ ॥

१ शून्योऽशून्यो मिश्रविधः ससारस्थानकालः । तिरश्चां शून्यवर्त्यः शेषाणां भवति त्रिविधोऽपि ॥ १ ॥ २ आदिष्टसामयिकानां नेर-
 मिश्रणां यावदेकोऽपि नोद्धर्तते अन्यो वोत्पद्यते सोऽशून्य एव ॥ १ ॥ ३—एकस्मिन्पटुद्भूते यावदेकोऽपि निष्ठति तावन्निर्गतः । चर्धमानेषु

संधेषु निलेपितेषु शून्यस्तु ॥ १ ॥

एकमिव ता मीसो धरइ जाव एक्कोवि । निछेविपहिं सवेहिं वट्टमाणेहिं सुन्नो उ ॥ १ ॥” इदं च मिश्रनारकसंसारवस्थानकालचिन्तासूत्रं न तमेव वार्त्तमानिकनारकभवमङ्गीकृत्य प्रवृत्तम्, अपि तु वार्त्तमानिकनारकजीवानां गत्यन्तरगमने तत्रैवोत्पत्तिमाश्रित्य, यदि पुनस्तमेव नारकभवमङ्गीकृत्येदं सूत्रं स्यात्तदाऽशून्यकालापेक्षया मिश्रकालस्यानन्तगुणता सूत्रोक्ता न स्यात्, आह च—“एयं पुण ते जीवे पडुच्च सुत्तं न तव्भवं चेव । जइ होज्ज तव्भवं तो अनन्तकालो ण संभवइ ॥ १ ॥” कस्मात् ? इति चेद् उच्यते, ये वार्त्तमानिका नारकास्ते स्वायुष्ककालस्यान्ते उद्धर्त्तन्ते, असंख्यातमेव च तदायुः, अत उत्कर्षतो द्वादशमौहूर्त्तिकशून्यकालापेक्षया मिश्रकालस्यानन्तगुणत्वाभावप्रसङ्गादिति, आह च—“किं^३ कारणमाइद्धा नेरइया जे इमम्मि समयम्मि । ते ठिइकालस्संते जग्हा सबे खविज्जंति ॥ १ ॥” इति । ‘संवत्थोवे असुन्नकाले’त्ति नारकाणामुत्पादोद्धर्त्तनाविरहकालस्योत्कर्षतोऽपि द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणत्वात्, ‘मीसकाले अणंतगुणे’त्ति मिश्राख्यो विवक्षितनारकजीवनिर्लेपनाकालोऽशून्यकालापेक्षयाऽनन्तगुणो भवति, यतोऽसौ नारकेतरेव्वागमनगमनकालः, स च त्रसवनस्पत्यादिस्थितिकालमिश्रितः सन्ननन्तगुणो भवति, त्रसवनस्पत्यादिगमनागमनानामनन्तत्वात्, स च नार-

१-एतत्सूत्रं पुनस्तान् जीवान् प्रतीत्य, नैव तद्वत्, यदि तद्वत् प्रतीत्य भवेत्तदाऽनन्तकालो न संभवति (असंख्यातसमयस्थितिकालात्) ॥ १ ॥ २-किं कारणमसम्भवे ? अस्मिन् समये ये नैरयिका आदिष्टाः स्थितिकालस्यान्ते ते सर्वे यस्मादुद्धर्त्तिष्यन्ते ॥ १ ॥

कनिल्लेपनाकालो वनस्पतिकायस्थितेरनन्तभागे वर्तत इति, उक्तं च—“द्यौवो अमुन्नकालो सो उकोमेण वारसमुद्भूतो । तत्तो य अणंतगुणो मीसो नित्थवणाकालो ॥ १ ॥ आगमणमणकालो तन्नादुत्तम्भीसिओ अणंतगुणो । अह निल्लेपण- कालो अणंतभागे वणद्धाए ॥ २ ॥” इति । ‘सुन्नकाले अणंतगुणे’ति सर्वेषां विवक्षितनारकजीवानां प्रायो वनस्पति- ज्वनन्तानन्तकालमगस्थानात्, एतदेव वनस्पतिज्वनन्तानन्तकालावस्थानं जीवानां नारकभवान्तरकाल उत्कृष्टो देवितः समय इति, उक्तं च—“सुद्धो य अणंतगुणो सो पुण पायं वणस्सइगयाणं । एयं चेत्त न नारयभवंतरं देसियं जेहं ॥ १ ॥” इति । ‘तिरिक्खजोणियाणं सन्नवत्थोवे अस्सुन्नकाले’ति, न चान्तमुद्भूतमानः, अयं न यद्यपि सामान्येन तिरप्पामुक्क- स्तथाऽपि विकलेन्द्रियसंमूर्च्छिमानामेवागसेयः, तेषामेवान्तमुद्भूतमानस्य निरुत्कृष्टस्योक्तात्, यदाह—“भिन्नमुद्भूतो विगल्लिदिण्णु सम्मुच्छिमेसुनि स एव” एकेन्द्रियाणां तूद्भूतनोपपातधिरत्ताभावेनाशून्यकालाभावात्, आह च—“एवमेव असंखभागे वड्डइ उवट्ठणोववायंमि । एगनिगोए निच्चं एयं मेमेसुनि न एत्त ॥ १ ॥” वृथिआदिषु पुनः ‘अणुगमयम- संखेज’ति वचनाद्विरुद्धाभाव इति, ‘मिस्सकाले अणंतगुणे’ति नारकत्वं, शून्यज्ञानस्तु तिरश्चां नास्त्येव, यतो नात्त-

१—अशून्यकालः लोकाः ग उत्कृष्टेन द्वादशमुद्गूर्ध्वः । ततश्चानन्तगुणो निधो निर्लेपनाकालः ॥ १ ॥ चागमणमणकालमगस्थितानि- तोऽनन्तगुणः । अयं न निर्लेपनकालोऽनन्तभागे वनकाण्ड ॥ २ ॥ २—शून्यज्ञानान्तगुणः न पुनः प्रायो तिरतिगजानात् । एतदेव चोत्कृष्टं नारकभवान्तरं दर्शितं ज्येष्ठम् (अस्ति) ॥ ३—निकलेन्द्रियेषु भिन्नमुद्गूर्ध्वः समन्वितेनपि स एव (द्वादशः ॥) ४—एकस्मिन्निगोदे एकोऽसदस्यातभागे नित्यमुद्भूतनोपपातयो र्भित्ते शेषनिगोदेऽप्येवं स एव (अतस्तस्यातभागः ॥)

मानिकसाधारणवनस्पतीनां तत उद्धृतानां स्थानमन्यन्नास्ति, 'मणुस्सदेवाणं जहा नेरइयाणं'ति, अशून्यकालस्यापि द्वादशमुहूर्त्तप्रमाणत्वात्, अत्र गाथा—“एवं नरामराणवि तिरियाणं नवरि नत्थि सुवन्ना । जं निगयाण नेसिं भायण-मन्नं तओ नत्थि ॥ १ ॥” इति । ‘एयस्से’त्यादि व्यक्तम् । किं संसार एवावस्थानं जीवस्य स्यादुत मोक्षेऽपि ? इति शङ्कायां पृच्छामाह—

जीवे णं भंते ! अंतकिरियं करेज्जा ? गोयमा ! अत्थेगतिया करेज्जा अत्थेगतिया नो करेज्जा, अंतकिरियापयं नेयव्वं ॥ (सू० २४)

‘जीवे णं’मित्यादि व्यक्तं, नवरम् ‘अंतकिरियं’ति अन्त्या च सा पर्यन्तवर्तिनी क्रिया चान्त्यक्रिया, अन्यस्य चार्कमाप्तस्य क्रिया अन्तक्रिया, कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणां मोक्षप्राप्तिमित्यर्थः । ‘अंतकिरियापयं नेयव्वं’ति, तच्च प्रज्ञापनायां विशतितमं, तच्चैवम्—‘जीवे णं भंते ! अंतकिरियं करेज्जा ? गोयमा ! अत्थेगइए करेज्जा अत्थेगइए णो करेज्जा, एवं नेरइए जाव वेमाणिए’ भव्यः कुर्यान्नेतर इत्यर्थः, ‘नेरइया णं भंते ! नेरइएसु वड्डमाणे अंतं करेज्जा ? गोयमा ! नो इण्णे समेठ्ठे’इत्यादि नवरं ‘मणुस्सेसु अंतं करेज्जा’ मनुष्येषु वर्त्तमानो नारको मनुष्यीभूत इत्यर्थः ॥ कर्मलेशादन्तक्रियाया अभावे केचिज्जीवा देवेषूपपद्यन्तेऽतस्तद्विशेषाभिधानायाह—

अह भंते ! असंजयभविद्यदव्वदेवाणं ? अविराहियसंजमाणं २ विराहियसं० ३ अविराहियसंजमासं-

१ एवं—नारकवन्नरामराणां, तिरश्चामपि, परं तिरश्चां न शून्यकालः, यस्मात्ततो निर्गतानां तेषामन्यत्स्थानं नास्ति (अनन्तानन्तत्वात्)

ज० ४ विराहियसंजमासं० ५ असत्तीणं ६ तावसाणं ७ कंदप्पियाणं ८ चरगपरिन्वायगाणं ९ किब्बिसि-
याणं १० तेरिच्छियाणं ११ आजीवियाणं १२ आभिओगियाणं १३ सल्लिगीणं दंसणवावत्तगाणं १४ पणसि-
णं देवलोगेसु उववत्तमाणाणं कस्स कहिं उक्वाए पणत्ते १, गोयमा ! अस्संजयमवियदन्वदेवाणं जहत्तेणं
भवणवासीसु उक्कोसेणं उवरिमगेविज्जाएसु १, अविराहियसंजमाणं जहत्तेणं सोहम्मे कप्पे उक्कोसेणं सब्बट्ट-
सिद्धे विमाने २, विराहियसंजमाणं जहत्तेणं भवणवासीसु उक्कोसेणं सोहम्मे कप्पे ३, अविराहियसंजमा० २,
णं जह० सोहम्मे कप्पे उक्कोसेणं अचुए कप्पे ४, विराहियसंजमासं० जहत्तेणं भवणवासीसु उक्कोसेणं
जोतिसिएसु ५, असत्तीणं जहत्तेणं भवणवासीसु उक्कोसेणं चाणमंतरेसु ६, अवसेसा सन्धे जह० भवणवा०
उक्कोसगं वोच्छामि-तावसाणं जोतिसिएसु, कंदप्पियाणं सोहम्मे, चरगपरिन्वायगाणं पंभलोए कप्पे, कि-
ब्बिसियाणं लंतगे कप्पे, तेरिच्छियाणं सट्ठसारे कप्पे, आजीवियाणं अचुए कप्पे, आभिओगियाणं अगुए
कप्पे, सल्लिगीणं दंसणवावत्तगाणं उवरिमगेवेज्जाएसु १४ ॥ (म् ०२६)

‘अहं भन्ते’ इत्यादि व्यक्तं, नगरम् ‘अथे’ति परिप्रश्नार्थः ‘असंलग्नमनिगदन्वदेवानं’ति इह प्रजापतादीनां लि-
ख्यते-असंयताः-चरणपरिणामग्रन्थाः भव्याः-देवत्वयोग्या अत एव द्रव्यदेवाः, समासश्चैवं-असंयताश्च ते भव्यद्र-
व्यदेवाश्चेति असंयतभव्यद्रव्यदेवाः, तत्रैतेऽसंयतमभ्यद्रष्टव्यः कित्तेलोकं, यतः कित्तोकम्-“अणुपयमदगएहि य चाहं-

१ अणुनतेर्भावात्तेर्वाक्यतपसाऽज्ञाननिर्गत्या न । देवायुर्निबध्नाति यथ जीवः सम्यग्दृष्टिः ॥ १ ॥

तयोऽकामनिजराए य । देवाउयं निवंधइ सम्मदिट्ठी य जो जीवो ॥ १.॥” एतच्चायुक्तं, यतोऽमीषामुत्कृष्टत उपरिमैत्रै-
वेयकेषूपपात उक्तः, सम्यग्दृष्टीनां तु देशविरतानामपि न तत्रासौ विद्यते, देशविरतश्रावकाणामच्युतादूर्ध्वमगमनात्,
नाप्येते निह्नुवाः, तेषामिहैव भेदेनाभिधानात्, तस्मान्मिथ्यादृष्टय एवाभव्या भव्या वा असंयतभव्यद्रव्यदेवाः श्रमण-
गुणधारिणो निखिलसामाचार्यनुष्ठानयुक्ता द्रव्यलिङ्गधारिणो गृह्यन्ते, ते ह्यखिलकेवलक्रियाप्रभावत एवोपरिमैत्रैवेयकेषू-
त्पद्यन्त इति, असंयताश्च ते सत्यथ्यनुष्ठाने चारित्रपरिणामशून्यत्वात्, ननु कथं तेऽभव्या भव्या वा श्रमणगुणधारिणो
भवन्ति ? इति, अत्रोच्यते, तेषां हि महामिथ्यादर्शनमोहप्रादुर्भावे सत्यपि चक्रवर्त्तिप्रभृत्यनेकभूपतिप्रवरपूजासत्कारस-
न्मानदानान् साधून् समवलोक्य तदर्थं प्रव्रज्याक्रियाकलापानुष्ठानं प्रति श्रद्धा जायते, ततश्च ते यथोक्तक्रियाकारिण
इति । तथा ‘अविराहियसंजमाणं’ति प्रव्रज्याकालादारभ्याभग्नचारित्रपरिणामानां संज्वलनकषायसामर्थ्यात् प्रमत्त-
गुणस्थानकसामर्थ्याद्वा स्वल्पमायादिदोषसम्भवेऽथ्यनाचरितचरणोपघातानामित्यर्थः, तथा ‘विराहियसंजमाणं’ति
उक्तविपरीतानाम्, ‘अविराहियसंजमासंजमाणं’ति प्रतिपत्तिकालादारभ्याखण्डितदेशविरतिपरिणामानां श्रावकाणां,
‘विराहियसंजमासंजमाणं’ति उक्तव्यतिरेकिणाम् ‘असन्नीणं’ति मनोलब्धिरहितानामकामनिर्जरावतां, तथा ‘ताव-
साणं’ति पतितपत्राद्युपभोगवतां बालतपस्विनां, तथा ‘कन्दर्पिषाणं’ति कन्दर्पः-परिहासः स येषामस्ति तेन वा ये
चरन्ति ते कन्दर्पिकाः कान्दर्पिका वा-व्यवहारतश्चरणवन्त एव कन्दर्पकौकुच्यादिकारकाः, तथाहि—“कहकहकहस्स

१-कहकहकेहेन हसनं कन्दर्पः अनिभृताश्चोष्णापाः । कन्दर्पकथाकथनं कन्दर्पोपदेशः कन्दर्पप्रशंसा च ॥ १ ॥

करपा-
 हसनं कंदूप्यो अणिहुया य उहाया । कंदूप्यकहाकहणं कंदूपुनएस् संसा य ॥ १ ॥ भुमनयणवयणदसणच्छदेहिं करपा-
 अतो ।
 २ ॥ वाया कुण्डुओ पुण तं जंपइ जेण हरमए अतो । सो तपि-
 चकन्नमार्इहिं । तं तं करेइ जह जह हसइ परो अत्तणा आत्तं ॥ २ ॥ वाया कुण्डुओ पुण तं जंपइ जेण हरमए अतो । सो तपि-
 नाणाविहजीवरुए कुपइ मुहत्तूरए चेव ॥ ३ ॥ इत्यादि, 'ओ संजओवि एयासु जप्पमत्थासु भावणं कुणइ । सो तपि-
 हेसु गच्छइ सुरेसु भइओ चरणहीणो ॥ १ ॥' ति, अतस्तेषां कन्दर्पिणां, 'नरगपरिब्बायगाणं' ति चरकपरिब्राजका
 -धाटिभक्ष्योपजीविनस्तिदण्डिनः, अथवा चरकाः-कच्छोटकादयः परित्राजकास्तु-रूपितमुनिसूनवोऽतस्तेषां, 'निन्वि-
 सियाणं' ति किल्वियं-पापं तदस्ति येषां ते किल्विपिकाः, ते च व्यवहारतधरणन्तोऽपि ज्ञानाचरणं ताद्विनः, यथो-
 क्तम्-“क्षणस्स केवलीणं धम्मागरियस्स सवसाहणं । मार्इ अवन्नमार्इ किल्विसियं भाणं कुणइ ॥ १ ॥” अतस्तेषां, तथा
 'तेरिच्छियाणं' ति 'तिरथां' गवाथादीनां देशनिरतिभाजाम् 'आजीवियाणं' ति पापण्डिविशेषाणां नाहयधारिणां, गोत्रा-
 लकशिष्याणामित्यन्ये, आजीनन्ति वा येऽत्रियेकिलोक्तो लब्धिपूजाल्गात्यादिभिलाषधरणादीनि ते आजीविकाऽस्ति-
 त्वेनाजीविका अतस्तेषां, तथा 'आमिओगियाणं' ति अभियोजनं-विद्यामन्त्रादिभिः परेषां वग्गीकरणाद्यभियोगः, स
 १ भूनयनवदनदन्तोष्ठेन करपादकृणीदिकैस्तत्तत्करोति यथा तथा परो हसति आत्मना अहंशम् ॥ २ ॥ ताना इच्छुनितः पुनराज्ज-
 ल्पति येनान्यो हसति । नानाविधजीवरुतान् गुरावूर्याणि न करोति ॥ ३ ॥ २ यः संयतोऽप्येतान्मशन्नान् वापनां करोति स तपान्निपु-
 सुरेण गच्छति चरणहीनस्तु भक्तः (स्वादा न वा) ॥ ३ ज्ञानस्य केवलिना पर्मानार्गस्य सर्वसाधनां चानर्गवारी गायी न किल्वियपिभी-
 भावना करोति ॥ ३ ॥

च द्विधा, यदाह—“दुविहो खलु अभिओगो दवे भावे य होइ नायधो । दवंमि होति जोगा विज्जा मंता य भावंमि ॥ १ ॥” इति, सोऽस्ति येषां तेन वा चरन्ति ये तेऽभियोगिका आभियोगिका वा, ते च व्यवहारतश्चरणवन्त एव मन्त्रादिप्रयोक्तारः, यदाह—“कौउयभूर्इकम्मे पसिणापसिणे निमित्तमाजीवी । इहिरससायगरुओ अहिओगं भावणं कुणइ ॥ १ ॥” इति, [कौतुकं—सौभाग्याद्यर्थं स्वपनकं भूतिकर्म—ज्वरितादिभूतिदानं प्रश्नापश्रं च—स्वप्नविद्यादि,] ‘सल्लिगीणं’ति रजोहरणादिसाधुलिङ्गवतां किंविधानामित्याह—‘दंसणवावन्नगाणं’ति दर्शनं—सम्यक्त्वं व्यापन्नं—भ्रष्टं येषां ते तथा तेषां, निह्वानामित्यर्थः । ‘एएसि णं देवलोएसु उववज्जमाणं’ति, अनेन देवत्वादन्यत्रापि केचिदुत्पद्यन्त इति प्रतिपादितं, ‘विराहियसंजमाणं जहन्नेणं भवणवईसु उक्कोसेणं सोहम्मे कप्पे’त्ति, इह कश्चिदाह—विराधित-संयमानामुत्कर्षेण सौधर्मे कल्पे इति यदुक्तं तत्कथं घटते ? द्रौपद्याः सुकुमालिकाभवे विराधितसंयमाया ईशाने उत्पाद-श्रवणात् इति, अत्रोच्यते, तस्याः संयमविराधना उत्तरगुणविषया वकुशत्वमात्रकारिणी न तु मूलगुणविराधनेति, सौ-धर्मोत्पादश्च विशिष्टतरसंयमविराधनायां स्यात्, यदि पुनर्विराधनमात्रमपि सौधर्मोत्पत्तिकारकं स्यात्तदा वकुशादीनामु-त्तरगुणादिप्रतिसेवावतां कथमन्युतादिषूत्पत्तिः स्यात् ? कथञ्चिद्विराधकत्वात्तेषामिति । ‘असन्नीणं जहन्नेणं भवणवा-सीसु उक्कोसेणं वाणमंतरेसु’त्ति इह यद्यपि ‘चमरवलि सारमहिय’मित्यादिवचनादसुरादयो महर्द्धिकाः ‘पलिओवमसु-

१ अभियोगः खलु द्विविधो द्रव्यतो भावतश्च भवति ज्ञातव्यः । द्रव्यतश्चूर्णादयो योगा भावतो योगा विद्या मन्त्राश्च ॥ १ ॥

२ स्वपनकं भूतिदानं प्रश्नाप्रश्नादिनिमित्तमाजीवी च । ऋद्धिरससातगौरवितोऽभियोगिकां भावनां करोति ॥ १ ॥

क्रोसं वंतरियाणं'ति इति वचनाच्च व्यन्तरा अल्पार्द्धास्तथाऽप्यत एव वचनादवसीयते-मन्ति व्यन्तरेभ्यः सकाशाद-
 ल्पार्द्धयो भवनपतयः केचनेति ॥ असञ्जी देवेगूतपद्यत इत्युक्तं स चायुषा इति तदायुनिरूपयन्नाह—

कतिविहे णं भंते ! असन्नियाउणं पणत्ते ? गोयमा ! नउच्चित्ते असन्निआउणं पणत्ते, तंजहा-नेरइयअ-
 सन्निआउणं तिरिक्खं मणुस्सं देव० । असञ्जी णं भंते ! जीवे किं नेरउयाउयं पकरेउ तिरि० मणु० देवाउयं
 पकरेइ ? हंता गोयमा ! नेरइयाउयं पकरेउ तिरि० मणु० देवाउयं पकरेउ, नेरइयाउयं पकरेमाने जहत्तेणं
 दसवाससहस्साहं उक्कोसेणं पलिओनमस्स असंवेज्जउभागं पकरेति निरिगगजोणियाउयं पकरेमाणं जहत्तेणं
 अंतोसुद्धत्तं उक्कोसेणं पलिओचमस्स असंवेज्जउभागं पकरेउ, मणुस्साउणं पकरेउ, देवाउयं जहा नेर-
 इया ॥ एयस्स णं भंते ! नेरइयअसन्निआउयस्स तिरि० मणु० देवअसन्निआउयस्स कपरे कपरे जाव
 विसेसाहिणं वा ? गोयमा ! सच्चत्थोवे देवअसन्निआउणं, मणुस्सं असंवेज्जुणे, तिरि० असंवेज्जुणे,
 नेरइणं असंवेज्जुणे । सेवं भंते ! सेवं भंते ! सि ॥ (म् २३) ॥ चिनिओ उोसओ समत्तो ॥

‘कइविहे णं’मित्यादि व्यक्तं, नवरम् ‘असन्निआउणं’ति असञ्जी सन् यत्तरभागयोगमायुर्वाप्ताति तद्व-
 ङ्गयायुः, ‘नेरइयअसन्निआउणं’ति नैरधिकप्रायोगयमसञ्जयायुर्नैरगितामङ्गयायुः, एवमन्यान्यपि ॥ एतच्चास-
 ङ्गयायुः संबन्धमात्रेणापि भवति यथा भिक्षोः पात्रम्, अतस्तत्कुतस्तत्क्षणसंबन्धमिदोपनिष्पन्नायाह—‘असञ्जी’-
 त्यादि व्यक्तं, नवरं ‘पकरेउ’ति वप्ताति ‘दसवाससहस्साहं’ति रक्तप्रभाप्रथमप्रतरगाश्रित्य ‘उक्कोसेणं पलि-

ओवमस्स असंखिज्जइभागं'ति रत्नप्रभावचतुर्थप्रतरे मध्यमस्थितिकं नारकमाश्रित्येति, कथम्?, यतः प्रथमप्रस्तटे दशवर्षाणां सहस्राणि जघन्या स्थितिरुत्कृष्टा नवतिः सहस्राणि, द्वितीये तु दश लक्षाणि जघन्या इतरा तु नवतिर्लक्षाणि, एवैव तृतीये जघन्या इतरा तु पूर्वकोटी, एवैव चतुर्थे जघन्या इतरा तु सागरोपमस्य दशभागः एवं चात्र पल्योपमासङ्ख्येयभागो मध्यमा स्थितिर्भवति, तिर्यक्सूत्रे यदुक्तं 'पलिओवमस्स असंखिज्जइभागं'ति तन्मिथुनकतिरश्चोऽधिकृत्येति । 'मणुस्साउए वि एवं चेव'त्ति जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कर्षतः पल्योपमासङ्ख्येयभाग इत्यर्थः, तत्र चासङ्ख्येयभागो मिथुनकनरानाश्रित्य । 'देवा जहा नेरइय'त्ति, देवा इति असञ्ज्ञिविषयं देवायुरुपचारात्तथा वाच्यं 'जहा नेरइय'त्ति यथाऽसञ्ज्ञिविषयं नारकायुः, तच्च प्रतीतमेव, नवरं भवनपतिव्यन्तरानाश्रित्य तदवसेयमिति ॥ 'एयस्स णं भंते !'इत्यादिना यदसङ्ख्यायुपोऽल्पचहुत्वमुक्तं तदस्य इस्वदीर्घत्वमाश्रित्येति ॥

॥ प्रथमशतके द्वितीय उद्देशकः ॥ २ ॥

द्वितीयोद्देशकान्तिमसूत्रेष्वायुर्विशेषो निरूपितः, स च मोहदोषे सति भवतीत्यतो मोहनीयविशेषं निरूपयन्नादौ च सङ्ग्रहागाथायां यदुक्तं 'कंखपओसे'त्ति तदर्थयन्नाह—

जीवाणं भंते ! कंखामोहणिज्जे कम्ममे कडे ?, हंता कडे ॥ से भंते ! किं देसेणं देसे कडे ? १ देसेणं सन्वे

कहे ? २ सत्त्वेणं देसे कहे ? ३ सत्त्वेणं सत्त्वे कहे ? ४, गोयमा । नो देसेणं देसे कहे ? नो देसेणं सत्त्वे कहे
२ नो सत्त्वेणं देसे कहे ३ सत्त्वेणं सत्त्वे कहे ४ ॥ नेरइया णं भंते ! कंणामोहणिले कम्म कहे ? , हुंता कहे,
जाव सत्त्वेणं सत्त्वे कहे ४ । एवं जाव वेमाणियाणं दंउओ भाणियब्बो (सू० २७)
'जीवाण'मित्यादि व्यक्तं, नवरं जीवानां सम्बन्धि यत् 'कंणामोहणिले' ति मोहयतीति मोहनीयं कर्म तत्र चारित्रमोहनी-
यमपि भवतीति विशिष्यते-कक्षा-अन्यान्यदर्शनग्रहः, उपलक्षणत्वाचास्य गङ्गादिपरिग्रहः, ततः कक्षाया मोहनीयं कक्षा-
मोहनीयं, मिथ्यात्वमोहनीयमित्यर्थः, 'कहे' ति कृतं क्रियानिष्पाद्यमिति प्रश्नः, उत्तरं तु 'हुंता कहे' ति अकृतस्य कर्मत्वानुप-
पत्तेः ॥ इह च वस्तुनः करणे चतुर्भूमी दृष्टा, यथा देशेन हस्तादिना वस्तुनो देशस्याच्छादनं करोति १ अथवा हस्तादिदेशेन स-
मस्तस्य वस्तुनः २ अथवा मर्वात्मना सर्वस्य वस्तुनः ४ इत्येतां कक्षामोहनीयकुरणं प्रति प्रश्न-
यन्नाह—'से' ति तस्य कर्मणः भदन्त ! 'किम्' इति प्रश्ने 'देशेन' जीवस्यांगेन 'देसा' कक्षामोहनीयस्य कर्मणोऽंशः कृतः ?
इत्येको भङ्गः १, अथ 'देशेन' जीवांगेनैव सर्वं कक्षामोहनीयं कृतम् ? इति द्वितीयः २ उत 'सत्त्वेण' मर्वात्मना देशः
कक्षामोहनीयस्य कृतः ? इति तृतीयः ३ उताहो ! 'सत्त्वेण' मर्वात्मना सर्वं कृतम् ? इति चतुर्थः ४ । अनोत्तरं—'सत्त्वेणं
सत्त्वे कहे' ति जीवस्वाभाव्यात् सर्वस्य प्रदेशावगाढतदेकसमयगन्धनीयहर्म्यपुद्गलान्यने मर्गजीवमदेशानां व्यापार इत्यत
उच्यते—सर्वात्मना 'सर्व' तदेककालकरणीयं कक्षामोहनीयं कर्म 'कृतं' कर्मतया वक्ष्यम्, जत एव च भङ्गप्रतिषेध

इति, अत एवोक्तम्—“एगपएसोगाढं सबपएसेहिं कम्मुणो जोगं । बंधइजहुत्तहेडुं”ति, [‘एगपएसोगाढं’ति जीवापेक्षया कर्मद्रव्यापेक्षया च ये एके प्रदेशास्तेष्ववगाढं], सर्वजीवप्रदेशव्यापारत्वाच्च तदेकसमयबन्धनार्हं सर्वमिति गम्यम् । अथवा सर्वं यत्किञ्चित् काङ्क्षामोहनीयं तत्सर्वात्मना कृतं न देशेनेति ॥ जीवानामिति सामान्योक्तौ विशेषो नावगम्यत इति विशेषावगमाय नारकादिदण्डकेन प्रश्रयन्नाह—‘नेरइयाण’मित्यादि भावितार्थमेव ॥ क्रियानिष्पाद्यं कर्मोक्तं, तत्क्रिया च त्रिकालविययाऽतस्तां दर्शयन्नाह—

जीवा णं भंते ! कंखामोहणिज्जं कम्मं करिंसु । तं भंते ! किं देसेणं देसं करिंसु ?, एएणं अभिलावेणं दंडओ भाणियव्वो जाव वेमाणियाणं, एवं करेति एत्थवि दंडओ जाव वेमाणियाणं, एवं करे-
स्संति, एत्थवि दंडओ जाव वेमाणियाणं ॥ एवं चिए चिणिंसु चिणंति चिणिस्संति, उवचिए उवचिणिंसु उव-
चिणंति उवचिणिस्संति, उदीरेंसु उदीरेंति उदीरिस्संति, वेदिंसु वेदंति वेदिस्संति, निज्जेंसु निज्जेंति निज्ज-
रिस्संति, गाहा-कडचिया उवचिया उदीरिया वेदिया य निज्जिन्ना । आदिति ए चउभेदा तियभेदा
पच्छिमा तिन्नि ॥ १ ॥ (सू० २८)

‘जीवा णं’मित्यादि व्यक्तं, नवरं ‘करिंसु’ति अतीतकाले कृतवन्तः, उत्तरं तु हन्त ! अकार्षुः, तदकरणेऽनादिसं-

१ स्वावगाढप्रदेशावगाढं यथोक्तहेतोः सकाशाद् योग्यं कर्म बध्नाति सर्वात्मप्रदेशैः ॥

साराभावप्रसङ्गात् । एवं 'करंति' सम्प्रति कुर्वन्ति, एवं 'करिस्सन्ति' अनेन च भविष्यत्कालता करणस्य दशितेति ॥
कृतस्य च कर्मणश्चयादयो भवन्तीति तान् दर्शयन्नाह—

'एवं चिण' इत्यादि व्यक्तं, नवरं चयः—प्रदेशानुभागादेर्वर्जनम् उपचयस्तदेव पौनःपुन्येन, अन्ये त्वाहुः—चयनं—कर्म-
पुद्गलोपादानमात्रम् उपचयनं तु चित्तस्यावाधाकालं मुक्त्वा वेदनार्थं निगूः, स चैतम्—प्रथमस्थितौ बहुतरं कर्मदलिकं
निषिञ्चति ततो द्वितीयायां विशेषहीनम् एवं यावदुत्कृष्टायां विशेषहीनं निषिञ्चति, उक्तं च—“मोचूण सगमनाहं पड-
माइ ठिईइ बहुतरं दणं । सेसं विमेमहीणं जावुफोमंति सपासिं ॥ १ ॥”ति । उदीरणम्—अनुदिनस्य करणनिशेषादुदयप्र-
वेशनं, वेदनम्—अनुभवनं, निर्जरणं—जीवप्रदेशेभ्यः कर्मप्रदेशानां ज्ञातनमिति । इह च सूत्रसद्भागाया भवति, सा च
गाहा—‘कडचिण’त्यादि, भावितार्था च, नवरम् ‘आइतिणं’ति कृतचित्तोपचितलक्षणे ‘चउमेय’ति सामान्यक्रियाका-
लत्रयक्रियाभेदात्, ‘तियमेय’ति सामान्यक्रियाविरहात्, ‘पच्छिम’ति उदीरिगनेदितनिर्जाणा मोहपुद्गला इति ज्ञेयः,
‘तिन्नि’ति त्रयसिविधा इत्यर्थः । नन्वाद्ये सूत्रत्रये कृतचित्तोपचितान्युक्तानि उत्तरेषु कस्मान्नोदीरितनेदितनिर्जाणानि ?
इति, उच्यते, कृतं चित्तमुपचितं न कर्म चिरमप्यवतिष्ठत इति करणादीनां विहालक्रियामात्रातिरिक्तं चिरावस्थानलक्षण-
कृतत्वाद्याश्रित्य कृतादीन्युक्तानि, उदीरणानां तु न चिरावस्थानमस्तीति निहाल्यर्चिना क्रियामात्रेणैव तान्यभिवृता-
नीति ॥ जीवाः काष्ठांमोहनीयं कर्म वेदयन्तीत्युक्तम्, अथ तद्वेदनकरणप्रतिपादनाय प्रमानयन्नाह—

१ सकीयागनाभां मुक्त्वा प्रथमाया स्थितौ बहुतरं ब्रह्मं स्थापयति, शेषायां ऋगजो विदोपक्षेपेन यावत् सर्वोमागुत्कृष्टा ॥ १ ॥

जीवाणं भंते ! कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदंति ? , हंता वेदंति । कहन्नं भंते ! जीवा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदंति ? ,
 गोयमा ! तेहिं तेहिं कारणेहिं संकिया कंखिया वितिगिच्छिया भेदसमावन्ना कलुससमावन्ना, एवं खलु
 जीवा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेदंति ॥ (सू० २९)

‘जीवाणं भंते !’ इत्यादि व्यक्तं, नवरं ननु जीवाः काङ्क्षामोहनीयं वेदयन्तीति प्राग् निर्णीतं किं पुनः प्रश्नः ? , उच्यते,
 वेदनोपायप्रतिपादनार्थम्, उक्तं च—“पुब्वभणियं पि पच्छा जं भणइ तत्थ कारणं अत्थि । पडिसेहो य अणुन्ना हेउ-
 विसेसोवलं भोत्ति ॥ १ ॥” ‘तेहिं तेहिं’ति तैस्तैर्दर्शनान्तरश्रवणकुतीर्थिकसंसर्गादिभिर्विद्वत्प्रसिद्धैः, द्विवचनं चेह
 वीप्सायां, कारणैः—शङ्कादिहेतुभिः, किमित्याह—शङ्किताः—जिनोक्तपदार्थान् प्रति सर्वतो देशतो वा संजातसंशयाः काङ्क्षि-
 ताः—देशतः सर्वतो वा संजातान्यान्यदर्शनग्रहाः ‘वितिगिच्छिय’ति विचिकित्सिताः—संजातफलविषयशङ्काः भेदसमापन्ना
 इति—किमिदं जिनशासनमाहोन्धिदिदमित्येवं जिनशासनस्वरूपं प्रति मतेद्वैधीभावं गताः, अनध्यवसायरूपं वा मतिभङ्गं
 गताः, अथवा यत एव शङ्कितादिविशेषणा अत एव मतेद्वैधीभावं गताः ‘कलुषसमापन्नाः’ नैतदेवमित्येवं मतिविप-
 र्यासं गताः । ‘एवं खलु’ इत्यादि, ‘एवम्’ इत्युक्तेन प्रकारेण ‘खलु’ति वाक्यालङ्कारे निश्चयेऽवधारणे वा । एतच्च जी-
 वानां काङ्क्षामोहनीयवेदनमित्यमेवावसेयं, जिनप्रवेदितत्वात्, तस्य च सत्यत्वादिति तत्सत्यतामेव दर्शयन्नाह—

१ पूर्वं भणितमपि पश्चात्पुनर्यद्गण्यते तत्र प्रतिषेधोऽनुज्ञा हेतुविशेषोपलम्भः एतेषामन्यतमत् कारणमस्ति ॥ १ ॥

से नृणं भंते ! तमेव सचं णीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं ? , हंता गोयमा ! तमेव सचं णीसंकं जं जिणेहिं प्रवेदितं ॥ (सू० ३०)

‘से नृण’मित्यादि व्यक्तं, नवरं ‘तदेव’ न पुरुषान्तरेः प्रवेदितं, रागाद्युपहतत्वेन तत्प्रवेदितस्यासत्यत्वमन्भवात्, ‘सत्यं’ सूतृतं, तच्च व्यवहारतोऽपि स्यादत आह—‘निःशङ्कम्’ अविद्यमानसन्देहमिति ॥ अथ जिनप्रवेदितं सत्यमित्यभि-
प्रायवान् यादृशो भवति तद्दर्शयन्नाह—

से नृणं भंते ! एवं मणं धारेमाणे एवं पकरेमाणे एवं चिट्टेमाणे एवं संचरेमाणे आणाण आराहणं भवति ? , हंता गोयमा ! एवं मणं धारेमाणे जाव भवइ ॥ (सू० ३१)

‘से नृण’मित्यादि व्यक्तं, नवरं ‘नूनं’निश्चितम् ‘एवं मणं धारेमाणे’ति ‘तदेव मत्वं निःशङ्कं यज्जिनैः प्रवेदित’मित्यनेन प्रकारेण मनो-मानसमुत्पन्नं सत् धारयन्-स्थिरीकुर्वन् ‘एवं पकरेमाणे’ति उक्तरूपेणानुत्पन्नं सत् प्रकुर्वन्-विदधानः ‘एवं चिट्टेमाणे’ति उक्तन्यायेन मनश्चेष्टयन् नान्यमतानि सत्यानीत्यादिचिन्तायां व्यापारयन् नेष्टमानो वा विधेयेषु तपोध्यानादिषु ‘एवं संचरेमाणे’ति उक्तवेदेव मनः संगृह्यन्-मतान्तरेभ्यो निवर्त्तयन् प्राणातिपातादीन् वा प्रत्याचक्षाणो जीव इति गम्यते, ‘आणाण’ति आज्ञायाः-ज्ञानाद्यासंस्कारूपजिनोपदेशस्य ‘आराहणं’ति आराधकः-पालयिता भवतीति ॥ अथ कस्मात्तदेव सत्यं यज्जिनैः प्रवेदितम् ? इति, अत्रोच्यते, यथावद्वस्तुपरिणामाभिधानादिति तमेव दर्शयन्नाह—

से नूनं भंते ! अतिथत्तं अतिथत्ते परिणमइ नतिथत्तं नतिथत्ते परिणमइ ? , हंता गोयमा ! जाव परिणमइ ॥ जणं भंते ! अतिथत्तं अतिथत्ते परिणमइ नतिथत्तं नतिथत्ते परिणमइ तं किं पयोगसा वीससा ? , गोयमा ! पयोगसावि तं वीससावि तं ॥ जहा ते भंते ! अतिथत्तं अतिथत्ते परिणमइ तथा ते नतिथत्तं नतिथत्ते परिणमइ ? जहा ते नतिथत्तं नतिथत्ते परिणमइ तथा ते अतिथत्तं अतिथत्ते परिणमइ ? , हंता गोयमा ! जहा मे अतिथत्तं अतिथत्ते परिणमइ तथा मे नतिथत्तं नतिथत्ते परिणमइ, जहा मे नतिथत्तं नतिथत्ते परिणमइ तथा मे अतिथत्तं अतिथत्ते परिणमइ ॥ से णूनं भंते ! अतिथत्तं अतिथत्ते गमणिज्जं जहा परिणमइ दो आलावगा तथा ते इह गमणिज्जेणवि दो आलावगा भाणियन्वा जाव जहा मे अतिथत्तं अतिथत्ते गमणिज्जं ॥ (सू० ३२)

‘से णूनमि’त्यादि ‘अतिथत्तं अतिथत्ते परिणमइ’त्ति, अस्तित्वं-अङ्गुल्यादेः अङ्गुल्यादिभावेन सत्त्वम्, उक्तञ्च—
“सर्वमस्ति स्वरूपेण, पररूपेण नास्ति च । अन्यथा सर्वभावानामेकत्वं संप्रसज्यते ॥ १ ॥” तच्चेह ऋजुत्वादियपर्यायरूपमवसेयम्, अङ्गुल्यादिद्रव्यास्तित्वस्य कथञ्चिद्वजुत्वादियपर्यायान्यतिरिक्तत्वात् अस्तित्वे-अङ्गुल्यादेरेवाङ्गुल्यादिभावेन सत्त्वे वक्तृत्वादियपर्याये इत्यर्थः ‘परिणमति’ तथा भवति, इदमुक्तं भवति-द्रव्यस्य प्रकारान्तरेण सत्ता प्रकारान्तरसत्तायां वर्तते यथा मृद्द्रव्यस्य पिण्डप्रकारेण सत्ता घटप्रकारसत्तायामिति । ‘नतिथत्तं नतिथत्ते परिणमइ’त्ति नास्तित्वम्-अङ्गुल्यादेरङ्गुलादिभावनासत्त्वं तच्चाङ्गुलादिभाव एव, ततश्चाङ्गुल्यादेर्नास्तित्वमङ्गुलाद्यस्तित्वरूपमङ्गुल्यादेर्नास्तित्वे अङ्गुलादेः

पर्यायान्तरेणास्तित्वरूपे परिणमति, यथा मृदो नास्तित्वं तन्वादिरूपं मृन्नास्तित्वरूपे पटे इति, अथवाऽस्तित्वमिति—धर्म-
धर्मिणोरभेदात् सद्रस्तु अस्तित्वे—सत्त्वे परिणमति, तत्सदेव भवति, नात्यन्तं विनाशि स्याद्, विनाशस्य पर्यायान्तरगम-
नमात्ररूपत्वात्, दीपादिविनाशस्यापि तमिस्रादिरूपतया परिणामात्, तथा 'नास्तित्वम्' अत्यन्ताभावरूपं यत् खरवि-
पांणादि तत् 'नास्तित्वे' अत्यन्ताभाव एव वर्तते, नात्यन्तमसतः सत्त्वमस्ति, खरविपाणस्येवेति, उक्तं च—“नासतो
जायते भावो, नाभावो जायते सतः ।” अथवाऽस्तित्वमिति धर्मभेदात् सद् 'अस्तित्वे' सत्त्वे वर्तते, यथा पटः पटत्व
एव, नास्तित्वं चासत् 'नास्तित्वे' असत्त्वे वर्तते, यथा अपटोऽपटत्व एवेति ॥ अथ परिणामहेतुदर्शनायाह—
'जं न'मित्यादि 'अतिथत्तं अतिथत्ते परिणमद्'ति पर्यायः पर्यायान्तरतां यातीत्यर्थः 'नत्थित्तं नत्थित्ते परिण-
मद्'ति वस्त्वन्तरस्य पर्यायस्तत्पर्यायान्तरतां यातीत्यर्थः, 'पओगस'त्ति सकारस्यागमिकत्वात् 'प्रयोगेण' जीवव्यापारेण
'वीसस'त्ति यद्यपि लोके विश्रसनाब्दो जरापर्यायतया रूढस्तथाऽपीह स्वभावार्थो दृश्यः, इह प्राकृतत्वाद् 'वीससाप'त्ति
वाच्ये 'वीससा' इत्युक्तमिति, अत्रोत्तरम्—'पओगसावि तं'ति प्रयोगेणापि तद्—अस्तित्वादि, यथा कुलालव्यापारान्मृ-
त्पिण्डो घटतया परिणमति, अङ्गुलिः कज्जुता वा वक्रतयेति, 'अपिः' समुच्चये, 'वीससावि तं'ति, यथा शुभ्राभ्रमशु-
भ्राभ्रतया, नास्तित्वस्यापि नास्तित्वपरिणामे प्रयोगविश्रसयोरेतान्येवोदाहरणानि, वस्त्वन्तरापेक्षया मृत्पिण्डादेरस्तित्वस्य
नास्तित्वात्, सत्सदेव स्यादिति व्याख्यानान्तरेऽप्येतान्येवोदाहरणानि पूर्वोत्तरावस्थयोः सद्रूपत्वादिति, यदपि—'अभा-

वोऽभाव एव स्याद् इति व्याख्यातं तत्रापि प्रयोगेणापि तथा विस्मयसाधपि अभावोऽभाव एव स्यात् न
 प्रयोगादेः साफल्यमिति व्याख्येयमिति ॥ अथोक्तेहत्वोरुभयत्र समतां भगवदभिमतां च दर्शयन्नाह—
 'जहा ते' इत्यादि, 'यथा' प्रयोगविश्रसाभ्यामित्यर्थः 'ते' इति तव मतेन अथवा सामान्येनास्तित्वनास्तित्वपरिणामः
 प्रयोगविश्रसाजन्य उक्तः, सामान्यश्च विधिः क्वचिदतिशयवति वस्तुन्यन्यथाऽपि स्याद् अतिशयवांश्च भगवानिति
 तमाश्रित्य परिणामान्यथात्वमाशङ्कमान आह—'जहा ते' इत्यादि, 'ते' इति तव सम्बन्धि अस्तित्वं, शेषं
 तथैवेति ॥ अथोक्तस्वरूपस्यैवार्थस्य सत्यत्वेन प्रज्ञापनीयतां दर्शयितुमाह—'से णूण' मित्यादि, अस्तित्वम-
 स्तित्वे गमनीयं सद्दस्तु सत्त्वेनैव प्रज्ञापनीयमित्यर्थः, 'दो आलावग' ति 'से णूणं भंते ! अतिथत्तं अतिथत्ते
 गमणिज्ज' मित्यादि 'पओगसावि तं वीससावि तं' इत्येतदन्त एकः, परिणामभेदाभिधानात्, 'जहा ते भंते !
 अतिथत्तं अतिथत्ते गमणिज्ज' मित्यादि 'तहा मे अतिथत्तं अतिथत्ते गमणिज्ज' मित्येतदन्तस्तु द्वितीयोऽस्तित्वना-
 स्तित्वपरिणामयोः समताऽभिधायीति ॥ एवं वस्तुप्रज्ञापनाविषयां समभावतां भगवतोऽभिधायाथ शिष्यविषयां
 तां दर्शयन्नाह—

जहा ते भंते ! एत्थ गमणिज्जं तहा ते इहं गमणिज्जं, जहा ते इहं गमणिज्जं तहा ते एत्थं गमणिज्जं ?,
 हंता ! गोयमा !, जहा ! मे एत्थं गमणिज्जं जाव तहा मे एत्थं (इहं) गमणिज्जं ॥ (सू० ३३)

'जहा ते' इत्यादि 'यथा' स्वकीयपरकीयताऽनपेक्षतया समत्वेन विहितमिति प्रवृत्त्या उपकारबुद्ध्या वा 'ते' तव भद-

न्त ! 'एतथं'ति एतस्मिन् मयि संनिहिते स्वशिल्पे गमनीयं-वस्तु प्रज्ञापनीयं 'तथा' तेनैव समतालक्षणप्रकारेण उपकारधिया'वा 'इह'ति 'इह' अस्मिन् गृहिपापण्डिकादौ जने गमनीयं ? वस्तु प्रकाशनीयमिति प्रश्नः । अथवा 'एतथं'ति स्वात्मनि यथा गमनीयं सुखप्रियत्वादि तथा 'इह' परात्मनि, अथवा यथा प्रत्यक्षाधिकरणार्थतया 'एतथ'मित्येतच्छब्दरूपं गमनीयं तथा 'इह'मित्येतच्छब्दरूपमिति ? , समानार्थत्वाद् द्वयोरपीति ॥ काङ्क्षामोहनीयकर्मवेदनं सप्रसङ्गमुक्तम्, अथ तस्यैव बन्धमभिधातुमाह—

जीवाणं भंते ! कंखामोहणिज्जं कम्मं बंधंति ? , हंता बंधंति । कहं णं भंते ! जीवा कंखामोहणिज्जं कम्मं बंधंति ? , गोयमा ! पमादपच्चया जोगनिमित्तं च ॥ से णं भंते ! पमाए किंपवहे ? , गोयमा ! जोगप्पवहे । से णं भंते ! जोए किंपवहे ? , गोयमा ! वीरियप्पवहे । से णं भंते वीरिए किंपवहे ? , गोयमा ! सरीरप्पवहे । वा वीरिए इ वा पुरिसक्कारपरक्कमे इ वा ॥ (सू० ३४)

'जीवाणं भंते ! कंखे'त्यादि 'पमायपच्चय'ति 'प्रमादप्रत्ययात्' प्रमत्ततालक्षणाद्धेतोः प्रमादश्च मद्यादिः, अथवा प्रमादग्रहणेन मिथ्यात्वाविरतिकपायलक्षणं बन्धहेतुत्रयं गृहीतम्, इष्यते च प्रमादेऽन्तर्भावोऽस्य, यदाह—“पमाओ य

१ प्रमादश्च मुनीन्द्रैरष्टभेदो भणितः । अज्ञानं संशयश्चैव मिथ्याज्ञानं तथैव च ॥ १ ॥ रागो द्वेपो मतित्रंशो धर्मे चानादरः । योगानां दुष्प्रणिधानमष्टधाऽपि वर्जयितव्यः ॥ २ ॥

मुणिर्देहि, भणिओ अट्ठभेयओ । अण्णाणं संसओ चेव, मिच्छानाणं तहेव य ॥ १ ॥ रागो दोसो मइळभंसो,
 धम्ममि य अणायरो । जोगाणं दुप्पणीहाणं, अट्ठहा वज्जियवओ ॥ २ ॥” त्ति । तथा ‘योगनिमित्तं
 च’ योगाः—मनःप्रभृतिव्यापाराः ते निमित्तं—हेतुर्यत्र तत्तथा वदन्तीति, क्रियाविशेषणं चेदम्, एतेन च योगा-
 ख्यश्चतुर्थः कर्मबन्धहेतुरुक्तः, चशब्दः समुच्चये । अथ प्रमादादेरेव हेतुफलभावं दर्शनायाह—‘सै ण’मित्यादि
 ‘पमाए किंपवहे’त्ति प्रमादोऽसौ कस्मात् प्रवहति—प्रवर्तत इति किंप्रवहः?, पाठान्तरेण किंप्रभवः?, ‘जो-
 गप्पवहे’त्ति योगी—मनःप्रभृतिव्यापारः, तत्प्रवहत्वं च प्रमादस्य मद्याद्यादित्रयस्य च मनःप्रभृति-
 व्यापारसम्भावे भावात्, ‘वीरियप्पवहे’त्ति वीर्यं नाम वीर्यान्तरायकर्मक्षयक्षयोपशमसमुत्थो जीवपरिणामविशेषः,
 ‘सरीरप्पवहे’त्ति वीर्यं द्विधा—सकरणमकरणं च, तत्रालेशस्य केवलिनः कृत्स्नयोर्ज्ञेयदृश्ययोः केवलं ज्ञानं दर्शनं चोप-
 युज्जानस्य योऽसावपरिस्पन्दोऽप्रतिघो जीवपरिणामविशेषस्तदकरणं तदिह नाधिक्रियते, यस्तु मनोवाक्कायकरणसाधनः
 सलेशजीवकर्तृको जीवप्रदेशपरिस्पन्दात्मको व्यापारोऽसौ सकरणं वीर्यं तच्च शरीरप्रवहं, शरीरं विना तदभावादिति ।
 ‘जीवप्पवहे’त्ति इह यद्यपि शरीरस्य कर्मापि कारणं न केवलमेव जीवस्तथाऽपि कर्मणो जीवकृतत्वेन जीवप्राधान्यात्
 जीवप्रवहं शरीरमित्युक्तम् । अथ प्रसङ्गतो गोशालकमतं निषेधयन्नाह—‘एवं सह’त्ति, ‘एवम्’ उक्तन्यायेन जीवस्य
 काङ्क्षामोहनीयकर्मबन्धकत्वे सति ‘अस्ति’ विद्यते नतु नास्ति, यथा गोशालकमते नास्ति जीवानामुत्थानादि, पुरुषार्थो-
 साधकत्वात्, नियतित एव पुरुषार्थसिद्धेः, यदाह—“प्राप्तव्यो नियतिवलाश्रयेण योऽर्थः सोऽवश्यं भवति नृणां शुभो-

शुभो वा । भूतानां महति कृतेऽपि हि प्रयत्ने, नाभाव्यं भवति न भाविनोऽस्ति नाशः ॥ १ ॥” इति । एवं हि अप्रा-
माणिकाया नियतेरभ्युपगमः कृतो भवति अध्यक्षसिद्धपुरुषकारापलापश्च स्यादिति । ‘उट्टाणे इ व’त्ति उत्थानमिति वेति
वाच्ये प्राकृतत्वात्सन्धिलोपाभ्यामेवं निर्देशः, तत्र ‘उत्थानम्’ ऊर्ध्वीभवनम् ‘इतिः’ उपप्रदर्शने वाशब्दो विकल्पे समु-
च्चये वा ‘कम्मे इ व’त्ति कर्म-उत्क्षेपणापक्षेपणादि ‘बले इ व’त्ति बलं-शरीरः प्राणः ‘वीरिए इ व’त्ति वीर्यं-जीवो-
त्साहः ‘पुरिसक्कारपरक्कमे इ व’त्ति पुरुषकारश्च पौरुषाभिमानः पराक्रमश्च स एव साधिताभिमतप्रयोजनः पुरुषकारप-
राक्रमः अथवा पुरुषकारः-पुरुषक्रिया सा च प्रायः स्त्रीक्रियातः प्रकर्षवती भवतीति तत्त्वभावत्वादिति विशेषेण तद्ग-
हणं, पराक्रमस्तु शत्रुनिराकरणमिति ॥ काङ्क्षामोहनीयस्य वेदनं बन्धश्च सहेतुक उक्तः, अथ तस्यैवोदीरणामन्यच्च तद्ग-
तमेव दर्शयन्नाह—

से णूणं भंते ! अप्पणा चेव उदीरेइ अप्पणा चेव गरहइ अप्पणा चेव संवरइ ?, हंता ! गोयमा ! अप्पणा
चेव तं चेव उच्चारयेयव्वं ३ ॥ जं तं भंते ! अप्पणा चेव उदीरेइ अप्पणा चेव गरहेइ अप्पणा चेव संवरइ तं
किं उदिन्नं उदीरेइ ? अणुदिन्नं उदीरेइ २ अणुदिन्नं उदीरणाभविं कम्मं उदीरेइ ३ उदयाणंतरपच्छाकडं
कम्मं उदीरेइ ४ ?, गोयमा ! नो उदिणं उदीरेइ ? नो अणुदिन्नं उदीरेइ २ अणुदिन्नं उदीरणाभविं कम्मं
उदीरेइ ३ णो उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं उदीरेइ ४ ॥ जं तं भंते ! अणुदिन्नं उदीरणाभविं कम्मं उदीरेइ
तं किं उट्टाणेणं कम्मेणं बलेणं वीरिएणं पुरिसक्कारपरक्कमेणं अणुदिन्नं उदीरणाभविं क० उदी० ? उदाहु तं

अणुद्वाणेणं अकम्ममेणं अयलेणं अवीरिएणं अपुरिसक्कारपरक्कमेणं अणुदिन्नं उदीरणाभविणं कम्मं उदी० ? गोयमां ! तं० उद्वाणेणवि कम्मं० यले० वीरिए० पुरिसक्कारपरक्कमेणवि अणुदिन्नं उदीरणाभविणं कम्मं उदीरेइ, णो तं अणुद्वाणेणं अकम्ममेणं अवलेणं अवीरिएणं अपुरिसक्कार० अणुदिन्नं उदी० भ० क० उदी०, एवं सति अत्थि उद्वाणे इ वा कम्मं इ वा वले इ वा वीरिए इ वा पुरिसक्कारपरक्कमे इ वा ॥ से नूणं भंते ! अप्पणा चेव उवसामेइ अप्पणा चेव गरहइ अप्पणा चेव संवरइ ? हंता गोयमा ! एत्थ वि तहेव भाणियव्वं, नवरं अणुदिन्नं उवसामेइ सेसा पडिसेहेयव्वा तिन्नि ॥ जं तं भंते ! अणुदिन्नं उवसामेइ तं किं उद्वाणेणं जाव पुरिसक्कारपरक्कमेति वा, से नूणं भंते ! अप्पणा चेव वेदेइ अप्पणा चेव गरहइ ? एत्थवि सच्चेव परिवाडी, नवरं उद्दिन्नं वेएइ नो अणुदिन्नं वेएइ, एवं जाव पुरिसक्कारपरक्कमे इ वा । से नूणं भंते ! अप्पणा चेव निज्जेरेति अप्पणा चेव गरहइ, एत्थवि सच्चेव परिवाडी नवरं उदयाणंतरपच्छाकडं कम्मं निज्जेरेइ एवं जाव परिक्कमेइ वा ॥ (सू० ३५)

‘अप्पणा चेव’ति ‘आत्मनैव’ स्वयमेव जीवः, अनेन कर्मणो वन्धादिषु मुख्यवृत्त्याऽऽत्मन एयाधिकारः उक्तो, नाप-
रस्य, आह च—“अणुमेत्तोवि न कस्सइ वंधो परवत्थुपच्चया भणिओ ”ति । ‘उदीरेइति’ करणविशेषेणाकृष्य भवि-

१ परवत्सुप्रत्ययिकोऽणुमात्रोऽपि वन्धो न कस्यापि भणितः ॥

व्यक्तालोके कर्म क्षणायोदयावलि कायां प्रवेशयति । तथा 'गरहह'स्ति आत्मनैव गर्हते निन्दतीत्यतीतकालकृतं कर्म
 स्वरूपतः तत्कारणगर्हणद्वारेण वा जातविशेषबोधः सन् । तथा 'संवरह'स्ति संवृणोति न करोति वर्त्तमानकालिकं कर्म
 स्वरूपतस्तत्त्वसंवरणद्वारेण वेति, गर्हदौ च यद्यपि गुर्वादीनामपि सहकारित्वमस्ति तथाऽपि न तेषां प्राधान्यं
 जीववीर्यस्यैव तत्र कारणत्वात्, गुर्वादीनां च वीर्योल्लासनमात्र एव हेतुत्वादिति ॥ अथोदीरणमेवाश्रित्याह—
 'जं तं भते !' इत्यादि व्यक्तं, नवरम् अथोदीरयतीत्यादिपदत्रयोद्देशेऽपि कस्मात् 'तं किं उदिन्नं उदीरेह'इत्या-
 दिनाऽऽद्यपदस्यैव निर्देशः कृतः !, उच्यते—उदीरणादिके कर्मविशेषणचतुष्टये उदीरणमेवाश्रित्य विशेषणस्य सद्भावाद्
 इतरयोस्तु तदभावाद्, एवं तर्हि उद्देशसूत्रे गर्हिते संवृणोतीत्येतत् पदद्वयं कस्मादुपात्तम् ? उत्तरत्रानिर्देश्यमाणत्वात्त-
 स्येति, उच्यते—कर्मण उदीरणायां गृहसंवरणे प्राय उपायावित्यभिधानार्थम्, एवमुत्तरत्रापि वाच्यमिति । प्रश्नार्थश्चे-
 होत्तरव्याख्यानाद्बोद्धव्यः, तत्र 'नो उदिन्नं उदीरेह'स्ति १ उदीर्णत्वादेव, उदीर्णस्याप्युदीरणे उदीरणाऽविरामप्रसङ्गात् ।
 'नो अणुदिन्नं उदीरेह'स्ति २ इहानुदीर्णं—चिरेण भविष्यदुदीरणम् अभविष्यदुदीरणं च तन्नोदीरयति तद्विषयोदीर-
 णायाः सम्प्रत्यनगतकाले चाभावात् । 'अणुदिन्नं उदीरणाभविष्यं कम्मं उदीरेह'स्ति ३ अनुदीर्णं स्वरूपेण किन्त्वन्-
 न्तरसमय एव यदुदीरणाभविकं तदुदीरयति, विशिष्टयोग्यताप्राप्तत्वात्, तत्र भविष्यतीति भवा सैव भविका उदीरणा
 भविका यस्येति प्राकृतत्वाद् उदीरणाभविकम्, अन्यथा भविकोदीरणमिति स्यात्, उदीरणायां वा भव्यं—योग्यमुदी-
 रणाभव्यमिति । 'नो उदयाणंतरपच्छाकड'न्ति ४ उदयेनानन्तरसमये पश्चात्कृतम्—अतीततां नीतं यत्तत्तथा

तदपि नोदीरयति, तस्यातीतत्वात् अतीतस्य चासत्त्वाद् असतश्चानुदीरणीयत्वादिति ॥ इह च यद्यप्युदीरणा-
दिषु कालस्वभावादीनां कारणत्वमस्ति तथाऽपि प्राधान्येन पुरुषवीर्यस्यैव कारणत्वमुपदर्शयन्नाह—‘जं तं’-
मित्यादि व्यक्तं, नवरम् उत्थानादिनोदीरयतीत्युक्तं, तत्र च यदापन्नं तदाह—‘एवं सह’ति ‘एवम्’ उत्थाना-
दिसाध्ये उदीरणे सतीत्यर्थः, शेषं तथैव ॥ काङ्क्षामोहनीयस्योदीरणोक्ता, अथ तस्यैवोपशमनमाह—‘से णूण’ मित्यादि,
उपशमनं मोहनीयस्यैव, यदाह—‘मोहस्सेवोवसमो खाओवसमो चउण्ह घाईणं । उदयक्खयपरिणामा अट्ठहवि होति
कम्ममाणं ॥ १ ॥” उपशमश्चोदीर्णस्य क्षयः अनुदीर्णस्य च विपाकतः प्रदेशतश्चाननुभवनं, सर्वथैव विष्कम्भितोदयत्वमि-
त्यर्थः, अयं चानादिमिथ्याहृष्टेरौपशमिकसम्यक्त्वलाभे उपशमश्रेणिगतस्य चेति, ‘अणुदिन्नं उवंसामेति’ति उदी-
र्णस्य त्ववश्यं वेदनादुपशमनाभाव इति । उदीर्णं सद्ब्रूयते इति वेदनसूत्रं, तत्र ‘उदिन्नं वेएइ’ति अनुदीर्णस्य वेदनाभा-
वात्, अथानुदीर्णमपि वेदयति तर्हि उदीर्णानुदीर्णयोः को विशेषः स्यात् ? इति । वेदितं सन्निर्जयित इति निर्जरासूत्रं,
तत्र ‘उदयाणंतरपच्छाकडं’ति उदयेनानन्तरसमये यत्पश्चात्कृतम्—अतीततां गमितं तत्तथा तत् ‘निर्जरयति’ प्रदेशे-
भ्यः शातयति, नान्यद्, अननुभूतरसत्वादिति । उदीरणोपशमवेदनानिर्जरणसूत्रोक्तार्थसङ्ग्रहात्—‘तैइएण उदीरेंति

१ उपशमो मोहस्यैव क्षयोपशमो घातिनां चतुर्णां च । उदयक्षयपरिणामा अष्टानामपि कर्मणां भवन्ति ॥ १ ॥ २ तृतीयेनोदीरयन्ति
उपशमयन्ति च पुनरपि द्वितीयेन । वेदयन्ति निर्जरयन्ति च प्रथमचतुर्थयोः सर्वेऽपि ॥ १ ॥

पञ्चासिः
भयदेवी-
वृत्तिः १

उवसामेति य पुणोवि वीएणं । वेइति निजरंति य पढमचउत्थेहिं सबेडवि ॥ १ ॥” अथ
निर्जरान्तं सूत्रप्रपञ्चं नारकादिचतुर्विंशतिदण्डकैर्नियोजयन्नाह—
नेरइयाणं भंते ! कंखामोहणिलं न—
पढविवादासयं—

पुढविक्काइयाणं भंते ! कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएइ?, जहा ओहिया जीवा तथा नेरइया, जाव थणियकुमारा ॥
कम्मं वेदंति ?, गोयमा ! तेसिणं जीवाणं णो एवं तक्का इ वा सण्णा इ वा पण्णा इ वा मणे इ वा वह ति
वा—अम्हे णं कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएमो, वेएंति पुण ते । से णूणं भंते ! तमेव सच्चं नीसकं जं जिणेहिं पवे-
इयं, सेसं तं चेव, जाव पुरिसक्कारपरिक्खमेइ वा । एवं जाव चउरिंदियाणं पंचिंदिमिं
वेमाणिया जहा ओहिया जीवा ॥ (सु० ३६)
इह च 'जहा ओहिया

इहं व 'जहा ओहिया जीवा ॥ (सू० ३६)

तेषु च यत्र यत्र जीवपदं प्रागधीतं तत्र तत्र नारकादिपदमध्ययमिति । पञ्चेन्द्रियाणामेव शङ्कितत्वादयः काङ्क्षामोहनीयवेदनप्रकारा घटन्ते नैकेन्द्रियादीनाम्, अतस्तेषां विशेषेण तद्वेदनप्रकारदर्शनायाह—‘पुढवि-
क्षाइयाण’मित्यादि व्यक्तं, नवरम्—‘एवं तस्मा इ व’त्ति एवं-वक्ष्यमाणोद्देशेन तर्को-विमर्शः, स्त्रीलिङ्गनि-
र्देशश्च प्राकृतत्वात्, ‘सन्नाइ व’त्ति सञ्ज्ञा-अर्थाविग्रहरूपं ज्ञानं, ‘पण्णा इ व’त्ति प्रज्ञा-अशेषविशेषविषयं ज्ञानमेव,

‘मणे इ व’त्ति मनः स्मृत्यादिशेषमतिभेदरूपं, ‘वइ इ व’त्ति वाग्वचनं, ‘सेसं तं चेव’त्ति शेषं तदेव यथा औघिक-
प्रकरणेऽधीतं, तच्चेदम्—‘हंता गोयमा ! तमेव सच्चं नीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं । से णूणं भंते ! एवं मणं धारेमाणे’इत्या-
दि तावद्वाच्यं यावत् ‘से णूणं भंते ! अप्पणा चेव निज्जेइ अप्पणा चेव गरहइ’ इत्यादेः सूत्रस्य ‘पुरिसक्कारपरक्कमेइ
व’त्ति पदम् । ‘एवं जाव चउरिंदिय’त्ति पृथिवीकायप्रकरणवदप्कायादिप्रकरणानि चतुरिन्द्रियप्रकरणान्तान्यध्येयानि,
तिर्यक्पञ्चेन्द्रियप्रकरणादीनि तु वैमानिकप्रकरणान्तानि औघिकजीवप्रकरणवत्तदभिलापेनाध्येयानीति, अत एवाह—
‘पंचेदिए’त्यादि ॥ भवतु नाम शेषजीवानां काङ्क्षामोहनीयवेदनं निर्ग्रन्थानां पुनस्तन्न संभवति जिनागमावदातबुद्धित्वा-
त्तेयामिति प्रश्नयन्नाह—

अत्थि णं भंते ! समणावि निगंगा कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएइ ? , हंता अत्थि, कहन्नं भंते ! समणा निगं-
था कंखामोहणिज्जं कम्मं वेएइ ? , गोयमा ! तेहिं २ नाणंतरेहिं दंसणंतरेहिं चरित्तंतरेहिं लिगंतरेहिं पवयणं-
तरेहिं पावयणंतरेहिं कप्पंतरेहिं मगंतरेहिं भंगंतरेहिं णयंतरेहिं ! नियमंतरेहिं पमाणंतरेहिं
संकिया कंखिया वित्तिगिच्छिया भेयसमावत्ता एवं खलु समणा निगंगा कंखामोहणिज्जं
कम्मं वेइत्ति, से नूणं भंते ! तमेव सच्चं नीसंकं जं जिणेहिं पवेइयं, हंता गोयमा ! तमेव सच्चं नीसंकं, जाव
पुरिसक्कारपरक्कमेइ वा सेवं भंते सेवं भंते ॥ (सू० ३७) पढमसए तत्तिओ ॥ १-३ ॥

‘अत्थि णं’मित्यादि काक्काऽध्येयम् ‘अस्ति’विद्यतेऽयं पक्षः—यदुत ‘अमणा’ व्रतिनः, अपिशब्दः श्रमणानां काङ्क्षा-

मोहनीयस्यावेदनसंभावनार्थः, ते च शाक्यादयोऽपि भवन्तीत्याह—‘निर्ग्रन्थाः’ सबाह्याभ्यन्तरग्रन्थान्निर्गताः, साधव इत्यर्थः, ‘णाणन्तरेहिं’ति एकसाञ्जानादन्यानि ज्ञानानि ज्ञानान्तराणि तैर्ज्ञानविशेषैर्ज्ञानविशेषेषु वा शङ्किता इत्यादिभिः संबन्धः, एवं सर्वत्र, तेषु चैवं शङ्कादयः स्युः—यदि नाम परमाण्वादिसकलरूपिद्रव्यावसानविषयग्राहकत्वेन सहातीतरूपा प्यवधिज्ञानानि सन्ति तत्किमपरेण मनःपर्यायज्ञानेन ? तद्विषयभूतानां मनोद्रव्याणामवधिनेव दृष्टत्वात्, उच्यते चान्ते मनःपर्यायज्ञानमिति किमत्र तत्त्वमिति ज्ञानतः शङ्का, इह समाधिः—यद्यपि मनोविषयमप्यवधिज्ञानमस्ति तथाऽपि न मनःपर्यायज्ञानमवधावन्तर्भवति, भिन्नस्वभावत्वात्, तथाहि—मनःपर्यायज्ञानं मनोमात्रद्रव्यग्राहकमेवाददर्शनपूर्वकं च, अवधिज्ञानं तु किञ्चिन्मनोव्यतिरिक्तद्रव्यग्राहकं किञ्चिच्चोभयग्राहकं दर्शनपूर्वकं च न तु केवलमनोद्रव्यग्राहकम् इत्यादि बहु वक्तव्यमतोऽवधिज्ञानातिरिक्तं भवति मनःपर्यायज्ञानमिति । तथा दर्शनं—सामान्यबोधः, तत्र यदि नाभेन्द्रयानिन्द्रयनिमित्तः सामान्यार्थविषयो बोधो दर्शनं तदा किमेकश्चक्षुर्दर्शनमन्यस्त्वचक्षुर्दर्शनम्, अथेन्द्रयानिन्द्रयभेदाद् भेदस्तदा चक्षुष इव श्रोत्रादीनामपि दर्शनभावात् पण्डिन्द्रयनोइन्द्रियजानि दर्शनानि स्युर्न द्वे एवेति, अत्र समाधिः—सामान्यविशेषात्मकत्वाद्भेदस्तुनः क्वचिद्विशेषतस्तन्निर्देशः क्वचिच्च सामान्यतः, तत्र चक्षुर्दर्शनमिति विशेषतः अचक्षुर्दर्शनमिति च सामान्यतः, यच्च प्रकारान्तरेणापि निर्देशस्य सम्भवे चक्षुर्दर्शनमचक्षुर्दर्शनं चेत्युक्तं तदिन्द्रियाणामप्राप्तकारित्वप्राप्तकारिविभागात्, मनसस्त्वप्राप्तकारित्वेऽपि प्राप्तकारीन्द्रियवर्गस्य तदनुसरणीयस्य बहुत्वात्तद्दर्शनस्याचक्षुर्दर्शनशब्देन ग्रहण-

मिति । अथवा दर्शनं-सम्यक्त्वं तत्र च शङ्का-“मिच्छत्तं जमुदिन्नं तं खीणं अणुदियं च उवसंतं” । इत्येवंलक्षणं क्षायो-
पशमिकम्, औपशमिकमप्येवंलक्षणमेव, यदाह-“खीणम्मि अणुदिज्जंतं य सेसमिच्छत्ते । अंतोमुहुसमेतं उवस-
मसम्मं लहइ जीवो ॥ १ ॥” ततोऽनयोर्न विशेषः उक्तश्चासाविति, समाधिश्च-क्षयोपशमो हि उदीर्णस्य क्षयोऽनुदीर्णस्य
च विपाकानुभवापेक्षयोपशमः, प्रदेशानुभवस्तूदयोऽस्त्येव, उपशमे तु प्रदेशानुभवोऽपि नास्तीति, उक्तं च-“वेएइ संत-
कम्मं खओवसमिएसु नाणुभावं सो । उवसंतकसाओ पुण वेदेइ ण संतकम्मं ति (पि) ॥ १ ॥” तथा चारित्रं-चरणं
तत्र यदि सामायिकं सर्वसावद्यविरतिलक्षणं छेदोपस्थापनीयमपि तल्लक्षणमेव, महाव्रतानामवद्यविरतिरूपत्वात्, तत्को-
ऽनयो भेदः ? उक्तश्चासाविति, अत्र समाधिः-ऋजुजडवक्रजडानां प्रथमचरमजिनसाधूनामाश्वासनाय छेदोपस्थापनी-
यमुक्तं, व्रतारोपणे हि मनाक् सामायिकाशुद्धावपि व्रताखण्डनाच्चारित्रिणो वयं चारित्रस्य व्रतरूपत्वादिति बुद्धिः स्यात्, आह च-
सामायिकमात्रे तु तदशुद्धौ भग्नं नश्चारित्रं सामायिकमात्रत्वादित्येवमनाश्वासस्तेषां स्यादिति, आह च-
“रिउवक्कजडा पुरिमेयराण सामाइए वयारुहणं । मणयममुद्धेवि जओ सामाइए हुंति हु वयाइं ॥ १ ॥” इति । तथा

१ यन्मिथ्यात्वमुदीर्णं तत्क्षीणमनुदितं चोपशान्तम् ॥ २ उदीर्णे क्षीणेऽनुदीर्यमाणे च शेषमिथ्यात्वेऽन्तमुहूर्त्तमात्रमुपशमसम्यक्त्वं
जीवो लभते ॥ १ ॥ ३ क्षायोपशमिकेषु भावेषु स सत्कर्म वेदयति अनुभावं न, उपशान्तकपायः पुनः सत्कर्मापि न वेदयति (प्रदेश-
तोऽपि) ॥ १ ॥ ४ पूर्वपश्चिमजिनानामृजुवक्रजडाः साधव इति सामायिके सत्यपि व्रतारोहः, यतः सामायिके मनागशुद्धेऽपि व्रतानि
भवन्ति ॥ १ ॥

लिङ्गं-साधुवेपः, तत्र च यदि मध्यमजिनैर्यथालब्धस्वरूपं लिङ्गं साधूनामुपदिष्टं तदा किमिति प्रथमचरमजिनाभ्यां सप्रमाणधवलवसनरूपं तदेवोक्तं?, सर्वज्ञानमविरोधिवचनत्वादिति, अत्रापि ऋजुजडवक्त्रजडऋजुप्रज्ञशिष्याना-
 श्रित्य भगवतां तस्योपदेशः, तथैव तेषामुपकारसम्भवादिति समाधिः । तथा प्रवचनमत्रागमः, तत्र च यदि मध्य-
 मजिनप्रवचनानि चतुर्थमधर्मप्रतिपादकानि कथं प्रथमेतरजिनप्रवचने पञ्चयामधर्मप्रतिपादके? सर्वज्ञानमविरुद्धवचन-
 त्वात्, अत्रापि समाधिः-चतुर्थमोऽपि तत्त्वतः पञ्चयाम एवासौ, चतुर्थत्रतस्य परिग्रहेऽन्तर्भूतत्वात्, योपा हि नापरि-
 गृहीता भुज्यते इति न्यायादिति । तथा प्रवचनमधीते वेत्ति वा प्रावचनः-कालापेक्षया बहुागमः पुरुषः, तत्रैकः प्रावच-
 निक एवं कुरुते अन्यस्त्वेवमिति किमत्र तत्त्वमिति, समाधिश्चेह-चारित्रमोहनीयक्षयोपगमविशेषेण उत्सर्गापवादादि-
 भावितत्वेन च प्रावचनिकानां विचित्रा प्रवृत्तिरिति नासौ सर्वथाऽपि प्रमाणम्, आगमाविरुद्धप्रवृत्तेरेव प्रमाणत्वादिति ।
 तथा कल्पो-जिनकल्पिकादिसमाचारः, तत्र यदि नाम जिनकल्पिकानां नाम्यादिरूपो महाकष्टः कल्पः कर्मक्षयाय तदा
 स्थविरकल्पिकानां वस्त्रपात्रादिपरिभोगरूपो यथाशक्तिकरणात्मकोऽकष्टस्वभावः कथं कर्मक्षयायेति, इह च समाधिः-
 द्वावपि कर्मक्षयेहेतू, अवस्थाभेदेन जिनोक्तत्वात्, कष्टाकष्टयोश्च विशिष्टकर्मक्षयं प्रत्यकारणत्वादिति । तथा मार्गः-पूर्व-
 पुरुषक्रमागता सामाचारी, तत्र केपात्रिद्विधैत्यवन्दनानेकविधकायोत्सर्गकरणादिकाऽवश्यकसामाचारी तदन्येषां तु न
 तथेति किमत्र तत्त्वमिति, समाधिश्च-गीतार्थाशठप्रवर्त्तिताऽसौ सर्वाऽपि न विरुद्धा, आचरितलक्षणोपेतत्वात्, आच-

रितलक्षणं चेदम्—“असंख्येण समाइत्थं जं कत्थइ केणइ असावज्जं । न निवारियमन्नोहिं बहुमणुमथमेयमायारियं ॥ १ ॥”
 ति । तथा मत्तं—समान एवागमे आचार्याणामभिप्रायः, तत्र च सिद्धसेनदिवाकरो मन्यते—केवलिनो युगपद् ज्ञानं दर्शनं
 च, अन्यथा तदावरणक्षयस्य निरर्थकता स्यात्, जिनभद्रगणिकमाश्रमणस्तु भिन्नसमये ज्ञानदर्शने, जीवस्वरूपत्वात्,
 तथा तदावरणक्षयोपशमे समानेऽपि क्रमेणैव मतिश्रुतोपयोगौ, न चैकतरोपयोगे इतरक्षयोपशमाभावः, तत्क्षयोपशमस्यो-
 त्कृष्टतः पट्टपट्टिसागरोपमप्रमाणत्वादतः किं तत्त्वमिति, इह च समाधिः—यदेव मतमागमानुपाति तदेव सत्यमिति मन्त-
 व्यमितरत्पुनरुपेक्षणीयम्, अथ चावहुश्रुतन नैतदवसातुं शक्यते तदैवं भावनीयम्—आचार्याणां संप्रदायादिदोषादयं
 मतभेदः, जिनानां तु मतमेकमेवाविरुद्धं च, रागादिविरहितत्वात्, आह च—“अणुवक्यपराणुगहपरायणा जं जिणा
 जुगप्पवरा । जियरागदोसमोहा य गणणहावाइणो तेणं ॥ १ ॥”ति । तथा भङ्गाः—द्वयादिसंयोगभङ्गाः, तत्र च द्रव्य-
 तो नाम एका हिंसा न भावत इत्यादि चतुर्भङ्गशुक्ता, न च तत्र प्रथमोऽपि भङ्गो युज्यते, यतः किल द्रव्यतो हिंसा—ईर्ष्या-
 समित्या गच्छतः पिपीलिकादिव्यापादनं, न चेयं हिंसा, तल्लक्षणायोगात्, तथाहि—“जो उ पमत्तो पुरिसो तस्स उ जोगं
 पडुच्च जे सत्ता । वावज्जंती नियमा तेसिं सो हिंसओ होइ ॥ १ ॥”ति, उक्ता चेयमतः शङ्का, न चेयं युक्ता, एतद्वाथो-

१ अशठेन समाचीर्णं यदसावद्यं केनापि कुत्रचित् । अन्यैर्न निवारितं बहुनुमतमेतदाचरितम् ॥ १-॥ २ यतः अनुपकृतपरानुग्रहप-
 रायणा युगप्रवरा जितरागद्वेषमोहाश्च जिनास्ततो नान्यथावादिनः ॥ २ ॥ ३ यस्तु प्रमत्तः पुरुषस्तस्यैव योगं प्रतीत्य ये सत्त्वा व्यापाद्यन्ते
 स नियमात्तेषां हिंसको भवति ॥ १ ॥

कृत्तृसालक्षणस्य द्रव्यभावहिंसाश्रयत्वात्, द्रव्यहिंसायास्तु मरणमात्रतया रुद्धत्वादिति । तथा नया-द्रव्यास्तिकादयः, तत्र यदि नाम द्रव्यास्तिरुतेन नित्यं वस्तु पर्यायास्तिरुतेन कथं तदेनानित्यं ? विरुद्धत्वात्, इति शङ्का, इयं चायुक्ता, द्रव्यापेक्षयैव तस्य नित्यत्वात्, पर्यायापेक्षया नानित्यत्वात्, हृदये चापेक्षयैकत्रैकदा विरुद्धानामपि धर्माणां समावेशो, यथा जनकापेक्षया य एव पुत्रः स एव पुत्रापेक्षया पितेति । तथा नियमः-अभिग्रहः, तत्र यदि नाम सर्वविरतिः सामाधिकं तदा किमन्येन पौरुष्यादिनियमेन ? सामागिर्नैव सर्वगुणावासेः, उक्तध्यामी इति शङ्का, इयं चायुक्ता, यतः सत्यपि सामाधिकं युक्तः पौरुष्यादिनियमः, अग्रमादवृद्धिहेतुत्वादिति, आह च—“सामादए नि तु सापञ्जनाग-रुवे उ गुणकरं एयं । अपमायबुद्धिजगत्तणेण आणाओ विजेयं ॥ १ ॥” इति । तथा प्रमाणं-प्रत्यक्षादि, तत्रागमप्रमाणम्-आदित्यो भूमेरुपरि योजनशतैरष्टाभिः संचरति चक्षुःप्रत्यक्षं च तस्य भुगो निर्गच्छतो प्राक्कमिति किमत्र नत्यमिति सन्देहः, अत्र समाधिः-न हि सम्यक् प्रत्यक्षमिदं, दूरतरदेशतो विभ्रमादिति ॥ प्रथमशते तृतीयोद्देशकः ॥ २ ॥

अनन्तरोद्देशके कर्मण उदीरणेदनाद्युक्तमिति तस्यैव भेदादीन् दर्शयितुं तथा द्वारगाथायां ‘पगइ’ति चतुर्थं तच्चाभिधायमाह—

कति णं भन्ते ! कम्मप्पगडीओ पणत्ताओ ? गोयमा ! अट्ट कम्मप्पगडीओ पणत्ताओ, कम्मप्पगडीए

१ सर्वसाधयत्यागरूपे सामागिके सत्यप्येतत्पौरुष्यादि गुणकरमगम-बुद्धिजनकत्वाद्युक्तातो विशेषम् ॥ १ ॥

पढमो उद्देशो नेयव्वो जाव अणुभागो सम्मत्तो । गाहा-कइ पयडी कह बंधइ कइहि व ठाणेहि बंधइ पय-
डी । कइ वेदेइ य पयडी अणुभागो कइविहो कस्स ? ॥ १ ॥ (सू० ३८)

‘कइ ण’मित्यादि व्यक्तं, नवरं ‘कम्मपगडीए’ति प्रज्ञापनायां त्रयोविंशतितमस्य कर्मप्रकृत्यभिधानस्य पदस्य प्रथ-
मोद्देशको नेतव्यः, एतद्वाच्यानां चार्थानां सङ्ग्रहगाथाऽस्तीत्यत आह-गाहा, सा चेयम्-‘कइ’त्यादि, तत्र ‘कइप्पगडी’ति
द्वारं, तच्चैवम्-‘कइ णं भंते ! कम्मप्पगडीओ [पन्नत्ताओ ? गोयमा ! अट्ठ, तंजहा-णाणावरणिज्ज’मित्यादि । ‘कह बंधइ’
त्यादि द्वारमिदं चैवम्-‘कहन्नं भंते ! जीवे अट्ठ कम्मपगडीओ बंधइ ? गोयमा ! णाणावरणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं
दंसणावरणिज्जं कम्मं निग (य) च्छइ’ विशिष्टोदयावस्थं जीवस्तदासादयतीत्यर्थः ‘दरिसणावरणिज्जस्स कम्मस्स उद-
एणं दंसणमोहणिज्जं कम्मं निगच्छइ’ विपाकावस्थां करोतीत्यर्थः, ‘दंसणमोहणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं मिच्छत्तं निग-
च्छइ, मिच्छत्तेणं उदिन्नेणं एवं खलु जीवे अट्ठकम्मप्पगडीओ बंधइ’ इत्यादि, न चैवमिहेतरेतराश्रयदोषः, कर्मबन्धप्रवाह-
स्यानादित्वादिति । ‘कइहि व ठाणेहि’ति द्वारं, तच्चैवम्-‘जीवे णं भंते ! णाणावरणिज्जं कम्मं कइहि ठाणेहि बंधइ ?
गोयमा ! दोहिं ठाणेहि, तंजहा-राणेण य दोसेण य’ इत्यादि । ‘कइ वेएइ य’ति द्वारमिदं चैवम्-‘जीवे णं भंते ! कइ
कम्मप्पगडीओ वेएइ ? गोयमा ! अत्थेगइए वेएइ अत्थेगतिए नो वेएइ, जे वेएइ से ते अट्ठ’इत्यादि, ‘जीवे णं भंते !
णाणावरणिज्जं कम्मं वेएइ ? गोयमा ! अत्थेगइए वेएइ अत्थेगतिए नो वेएइ’ केवलिनोऽवेदनात्, ‘णेरइए णं भंते !
णाणावरणिज्जं कम्मं वेएइ ? गोयमा ! नियमा वेएइ’इत्यादि । ‘अणुभागो कइविहो कस्स’ति कस्य कम्मणः कति-

कहिंसा

तत्र असः ? इति द्वारम्, इदं चैवम्—“णाणावरणिजस्स णं भंते ! कम्मस्स कतिविहे अणुभागे पणत्ते ? गोयमा ! चा-वहे अणुभागे पणत्ते, तंजहा-सोयावरणे सोयचिन्नाणावरणे” इत्यादि, द्रव्येन्द्रियावरणो भावेन्द्रियावरणश्चेत्यर्थः ॥ स-य कर्मचिन्ताऽधिकारान्मोहनीयमाश्रित्याह—

जीवे णं-भंते ! मोहणिज्जेणं कडेणं कम्मेणं उदिन्नेणं उवट्टाएज्जा ? हंता उवट्टाएज्जा । से भंते ! किं वीरिय-त्ताए उवट्टाएज्जा अवीरियत्ताए उवट्टाएज्जा ? गोयमा ! वीरियत्ताए उवट्टाएज्जा नो अवीरियत्ताए उवट्टा-एज्जा, जह वीरियत्ताए उवट्टाएज्जा किं बालवीरियत्ताए उवट्टाएज्जा पंडियवीरियत्ताए उवट्टाएज्जा बालपंडि-यवीरियत्ताए उवट्टाएज्जा ? गोयमा ! बालवीरियत्ताए उवट्टाएज्जा णो पंडियवीरियत्ताए उवट्टाएज्जा णो बालपंडियवीरियत्ताए उवट्टाएज्जा । जीवेणं भंते ! मोहणिज्जेणं कडेणं कम्मेणं उदिन्नेणं अवक्कमेज्जा ? हंता अव-क्कमेज्जा, से भंते ! जावबालपंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा ३ ! गोयमा ! बालवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा नो पंडि-यवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा, सिय बालपंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा । जहा उदिन्नेणं दो आलावगा तथा उवसंते-णचि दो आलावगा भाणियन्वा, नवरं उवट्टाएज्जा पंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्जा बालपंडियवीरियत्ताए ॥ से भंते ! किं आयाए अवक्कमइ अणायाए अवक्कमइ ? गोयमा ! आयाए अवक्कमइ णो अणायाए अवक्कमइ, मोहणिज्जं कम्मं वेएमाणे से कहमेयं भंते ! एवं ? गोयमा ! पुब्बि से एयं एवं रोयइ इयाणि से एयं एवं नो रोयइ एवं खल्ल एवं ॥ (म० ३९)

'मोहगिज्ञेण'ति मिथ्यात्वमोहनीयेन 'उदिण्णेण'ति उदितेन 'उवहाएज्ज'त्ति'उपतिष्ठेत्' उपस्थानं-परलोकक्रियास्व-
 भ्युपगमं कुर्यादित्यर्थः, 'वीरियत्ताए'त्ति वीर्ययोगाद्वीर्यः-प्राणी तद्भावो वीर्यता, अथवा वीर्यमेव स्वार्थिकप्रत्यया-
 द्वीर्यता वीर्याणां वा भावो वीर्यता, तथा, 'अवीरियत्ताए'त्ति अविद्यमानवीर्यतया वीर्याभावेनेत्यर्थः, 'नो अवी-
 रियत्ताए'त्ति वीर्यहेतुकत्वादुपस्थानस्येति । 'बालवीरियत्ताए'त्ति बालः-सम्यगर्थानवबोधात् सद्बोधकार्यविरत्यभा-
 वाच्च मिथ्यादृष्टिस्तस्य या वीर्यता-परिणतिविशेषः सा तथा तथा । 'पंडियवीरियत्ताए'त्ति पण्डितः-सकला-
 वद्यवर्जकस्तदन्यस्य परमार्थतो निर्ज्ञानत्वेनापण्डितत्वाद्, यदाह-"तज्ज्ञानमेव न भवति यस्मिन्नुदिते विभाति
 रागगणः । तमसः कुतोऽस्ति शक्तिर्दिनकरकिरणाग्रतः स्यातुम् ? ॥ १ ॥" इति, सर्वविरत इत्यर्थः । 'बालपंडियवी-
 रियत्ताए'त्ति बालो देशे विरत्यभावात् पण्डितो देश एव विरतिसद्भावादिति बालपण्डितो-देशविरतः, इह मिथ्यात्वे
 उदिते मिथ्यादृष्टित्वाज्जीवस्य बालवीर्येणैवोपस्थानं स्यान्नेतराभ्याम्, एतदेवाह-'गोयमे'त्यादि ॥ उपस्थानविपक्षोऽ-
 पक्रमणमतस्तदाश्रित्याह-'जीवे णमि'त्यादि 'अवक्कमेज्ज'त्ति 'अपक्रामेत्' अपसर्पेत्, उत्तमगुणस्थानकाद् हीनतरं
 गच्छेदित्यर्थः, 'बालवीरियत्ताए अवक्कमेज्ज'त्ति मिथ्यात्वमोहोदये सम्यक्त्वात् संयमादेशसंयमाद्वा 'अपक्रा-
 मेत्' मिथ्यादृष्टिर्भवेदिति । 'णो पंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्ज'त्ति, नहि पण्डितत्वात्प्रधानतरं गुणस्थानकमस्ति
 यतः पण्डितवीर्येणापसर्पेत्, 'सिय बालपंडियवीरियत्ताए अवक्कमेज्ज'त्ति स्यात्-कदाचिच्चारित्रमोहनीयोदयेन
 संयमादपगत्य बालपण्डितवीर्येण देशविरतो भवेदिति । वाचनान्तरे त्वेवम्-'बालवीरियत्ताए नो पंडियवीरियत्ताए नो

बालपंडियवीरियत्ताए'त्ति, तत्र च मिथ्यात्वमोहोदये बालवीर्यस्यैव भावादितरवीर्यद्वयनिषेध इति । उदीर्णविपक्षत्वादुप-
 शान्तस्येत्युपशान्तसूत्रद्वयं तथैव, नवरम् 'उवट्टाएज्जा पंडियवीरियत्ताए'त्ति उदीर्णालापकोपक्षयोपशान्तालापकयोरेयं
 विशेषः—प्रथमालापके सर्वथा मोहनीयेनोपशान्तेन सतोपतिष्ठेत क्रियासु पण्डितवीर्येण, उपशान्तमोहावस्थायां पण्डितवी-
 र्यस्यैव भावादितरयोश्चाभावात् । वृद्धैस्तु काञ्चिद्वाचनमाश्रित्येदं व्याख्यातं—मोहनीयेनोपशान्तेन सतान मिथ्यादृष्टिर्जायते,
 साधुः श्रावको वा भवतीति । द्वितीयालापके तु 'अचकमेज्ज बालपंडियवीरियत्ताए'त्ति, मोहनीयेन हि उपशान्तेन संयत-
 त्वाद्वालपण्डितवीर्येणापक्रामन् देशसंयतो भवति, देशतस्तस्य मोहोपशमसद्भावात्, न तु मिथ्यादृष्टिः, मोहोदय एव तस्य
 भावात्, मोहोपशमस्य चेहाधिकृतत्वादिति । अथापक्रामतीति यदुक्तं तत्र सामान्येन प्रश्रयज्ञाह—'से भंते ! किं'मित्यादि,
 'से'त्ति असौ जीवः, अथार्थो वा सेशब्दः, 'आयाए'त्ति आत्मना 'अणायाए'त्ति अनात्मना, परत इत्यर्थः 'अपक्रामति'
 अपसरणंति, पूर्वं पण्डितत्वरुचिर्भूत्वा पश्चान्मिश्ररुचिर्मिथ्यारुचिर्वा भवतीति, कोऽसौ ? इत्याह—मोहनीयं कर्म मिथ्यात्वमो-
 हनीयं चारित्रमोहनीयं वा वेदयन्, उदीर्णमोह इत्यर्थः । 'से' कहमेयं भंते !'त्ति अथ 'कथं' केन प्रकारेण 'एतद्'
 अपक्रमणम् 'एवं'ति मोहनीयं वेदयमानस्येति, इहोत्तरं—'गोयमे'त्यादि, 'पूर्वम्' अपक्रमणात् प्राग् 'असौ' अपक्रमण-
 कारी जीवः 'एतद्' जीवादि अहिंसादि वा वस्तु 'एवं' यथा जिनैरुक्तं 'रोचते' श्रद्धते करोति वा, 'इदानीं' मोहनीयो-
 दयकाले 'सः' जीवः 'एतत्' जीवादि अहिंसादि वा 'एवं' यथा जिनैरुक्तं 'नो रोचते' न श्रद्धते न करोति वा, 'एवं'
 खलु' उक्तप्रकारेण 'एतद्' अपक्रमणम्, 'एवं' मोहनीयवेदने इत्यर्थः ॥ मोहनीयकर्मोधिकारात् सामान्यकर्म चिन्तयज्ञाह—

से नूनं भंते ! नेरइयस्स वा तिरिक्खजोणियस्स वा मणूस्स वा देवस्स वा जे कडे पावे कस्से नत्थि तस्स अवेइयत्ता मोक्खो ? , हंता गोयमा ! नेरइयस्स वा तिरिक्ख० मणु० देवस्स वा जे कडे पावे कस्से नत्थि तस्स अवेइत्ता मोक्खो । सेकेण्डेणं भंते ! एवं बुद्धि-नेरइयस्स वा जाव मोक्खो, एवं खलु मए गोयमा ! दुविहे कस्से पणत्ते, तंजहा-पएसकस्से य अणुभागकस्से य, तत्थ णं जं तं पएसकस्सं तं नियमा वेएइ, तत्थ णं जं तं अणुभागकस्सं तं अत्थेगइयं वेएइ अत्थेगइयं नो वेएइ । णायमेयं अरहया सुयमेयं अरहया चिन्नायमेयं अरहया इमं कस्सं अयं जीवे अज्झोवगमियाए वेयणाए वेदिस्सइ इमं कस्सं अयं जीवे उवक्कमियाए वेदणाए वेदिस्सइ, अहाकस्सं अहानिकरणं जहा तं भगवया दिडं तथा तं विप्परिणमिस्सतीति, से तेण्डेणं गोयमा ! नेरइयस्स वा ४ जाव मोक्खो ॥ (सू० ४०)

‘नेरइयास्स वे’त्यादौ नास्ति मोक्षः इत्येवं संवन्धात्पृष्ठी, ‘जे कडे’त्ति तैरेव यद्वृद्धं ‘पावे कस्से’त्ति ‘पापम्’ अशुभं नरकगत्यादि, सर्वमेव वा ‘पापं’ दुष्टं, मोक्षव्याघातहेतुत्वात्, ‘तस्स’त्ति तस्मात्कर्मणः सकाशात् ‘अवेइयत्त’त्ति तत्कर्मानुभूय ‘एवं खलु’त्ति वक्ष्यमाणप्रकारेण ‘खलु’ वाक्यालङ्कारे ‘मए’त्ति मया, अनेन च वस्तुप्रतिपादने सर्वज्ञत्वेनात्मनः स्वातन्त्र्यं प्रतिपादयति, ‘पएसकस्से य’त्ति प्रदेशाः—कर्मपुद्गला जीवप्रदेशेष्वोत्प्रेतास्तद्रूपं कस्सं प्रदेशकर्म ‘अणुभागकस्से य’त्ति अनुभागः—तेषामेव कर्मप्रदेशानां संवेद्यमानताविषयो रसस्तद्रूपं कर्मानुभागकर्म, तत्र यत्प्रदेशकर्म तन्नियमाद्वेदयति, विपाकस्याननुभवनेऽपि कर्मप्रदेशानामवश्यं क्षपणात्, प्रदेशेभ्यः प्रदेशान्नियमाच्छातयतीत्यर्थः, अनुभागकर्म च

तथाभावं वेदयति वा न वा, यथा मिथ्यात्वं तत्क्षयोपशमकालेऽनुभागकर्मतया न वेदयति प्रदेशकर्मतया तु वेदयत्ये-
वेति । इह च द्विविधेऽपि कर्मणि वेदयितव्ये प्रकारद्वयमस्ति, तच्चाहैव ज्ञायते इति दर्शयन्नाह—‘ज्ञातं’ सामान्येनाव-
गतम् ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं वेदनाप्रकारद्वयम् ‘अर्हता’ जिनेन ‘सुयं’ ति ‘स्मृतं’ प्रतिपादितम् अनुचिन्तितं वा, तत्र स्मृत-
मिव स्मृतं केवलित्वेन स्मरणाभावेऽपि जिनस्यात्यन्तमन्यभिचारसाधर्म्यादिति, ‘विणायं’ ति विविधप्रकारैः—देशकाला-
दिविभागरूपैर्ज्ञातं विज्ञातं, तदेवाह—‘इमं कर्म अयं जीवे’ति, अनेन द्वयोरपि प्रत्यक्षतामाह केवलित्वादहृतः, ‘अज्ज्ञो-
वगमियाए’ति प्राकृतत्वादभ्युपगमः—प्रज्ञयाप्रतिपत्तितो ब्रह्मचर्यभूमिशयनकेशलुञ्चनादीनामङ्गीकारस्तेन निर्वृत्ता अभ्यु-
पगमिकी तथा ‘वेयइस्सह’ति भविष्यत्कालनिर्देशः भविष्यत्पदार्थो विशिष्टज्ञानवतामेव ज्ञेयः अतीतो वर्तमानश्च पुनरनु-
भवद्वारेणान्यस्यापि ज्ञेयः संभवतीति ज्ञापनार्थः, ‘उवक्कमियाए’ति उपक्रम्यतेऽनेनेत्युपक्रमः—कर्मवेदनोपायस्तत्र भवा औ-
पक्रमिकी—स्वयमुदीर्णस्योदीरणाकरणेन बोदयमुपनीतस्य कर्मणोऽनुभवस्तथा औपक्रमिकया वेदनया वेदयिष्यति, तथा च
‘अहाकम्मं’ति यथाकर्म—वद्धकर्मनतिक्रमेण ‘अहानिगरणं’ति निकरणानां—नियतानां देशकालादीनां करणानां—विप-
रिणामहेतूनामनतिक्रमेण यथा यथा तत्कर्म भगवता दृष्टं तथा तथा विपरिणस्यतीति, इतिशब्दो वाक्यार्थसमाप्ताविति ॥
अनन्तरं कर्मचिन्तितं, तच्च पुद्गलात्मकमिति परमाण्वादपुद्गलांश्चिन्तयन्नाह—अथवा परिणामाधिकारापुद्गलपरिणाममाह—
एसं णं भंते ! पोग्गले तीतमणंतं सासयं समयं सुवीति वत्तव्वं सिया ? , हंता गोयमा ! एसं णं भंते ! पोग्गले पडुप्पन्नसासयं समयं भवतीति
अतीतमणंतं सासयं समयं सुवीति वत्तव्वं सिया । एसं णं भंते ! पोग्गले पडुप्पन्नसासयं समयं भवतीति

वत्तव्वं सिया ? , हंता गोयमा ! तं चेव उच्चारयेव्वं । एस णं भंते ! पोग्गले अणागयमणंतं सासयं समयं
 भविस्सतीति वत्तव्वं सिया ? , हन्ता गोयमा ! तं चेव उच्चारयेव्वं । एवं खंघेणवि तिन्नि आलावगा, एवं
 जीवेणवि तिन्नि आलावगा भाणियव्वा ॥ (सू० ४१) ॥ छउमत्थे णं भंते ! मणूसे अतीतमणंतं सासयं समयं
 सुवीति केवलेण संजमेणं केवलेणं संवरे० केवलेणं बंभचेरवासेणं केवलाहिं पवयणमाईहिं सिज्झिस्सु बुज्झि-
 सु जाव सव्वदुक्खाणमंतं करिंस्सु ? गोयमा ! नो इण्ठे सम्भे । से केण्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ तं चेव जाव
 अंतं करिंस्सु ? गोयमा ! जे केइ अंतकरा वा अंतिमसरीरिया वा सव्वदुक्खाणमंतं करिंस्सु वा करेति वा करि-
 स्संति वा सव्वे ते उप्पन्नानाणंदंसणधरा अरहा जिणे केवली भवित्ता तओ पच्छा सिज्झंति बुज्झंति सुचंति
 परिनिव्वायंति सव्वदुक्खाणमंतं करिंस्सु वा करेति वा करिस्संति वा, से तेण्ठेणं गोयमा ! जाव सव्वदुक्खा-
 णमंतं करिंस्सु०, पडुप्पन्नेऽवि एवं चेव नवरं सिज्झंति भाणियद्वं, अणागएवि एवं चेव, नवरं सिज्झिस्संति
 भाणियव्वं, जहा छउमत्थो तथा आहोहिओवि तथा परमाहोहिओऽवि तिन्नि तिन्नि आलावगा भाणि-
 यव्वा । केवली णं भंते ! मणूसे तीतमणंतं सासयं समयं जाव अंतं करिंस्सु ? हंता सिज्झिस्सु जाव अंतं क-
 रिंस्सु, एते तिन्नि आलावगा भाणियव्वा छउमत्थस्स जहा नवरं सिज्झिस्सु सिज्झंति सिज्झिस्संति । से णूणं
 भंते ! तीतमणंतं सासयं समयं पडुप्पन्नं वा सासयं समयं अणागयमणंतं वा सासयं समयं जे केइ अंतकरा
 वा अंतिमसरीरिया वा सव्वदुक्खाणमंतं करिंस्सु वा करेति वा करिस्संति वा सव्वे ते उप्पन्नानाणंदंसणधरा

अरहा जिणे केवली भविता तओ पच्छा सिज्झंति जाव अंतं करेसंति वा? हंता गोयमा! तीतमणंतं सासयं
समयं जाव अंतं करेसंति वा। से नूणं भंते! उप्पन्ननाणदंसणधरे अरहा जिणे केवलि अलमत्थुत्ति वत्त-
वं सिया? हंता गोयमा! उप्पन्ननाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली अलमत्थुत्ति वत्तवं सिया। सेवं भंते!
सेवं भंते! ति ॥ (सू० ४२) ॥ चउत्थो उद्देशो समत्तो ॥ १-४ ॥

भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्-वाचित्तिकम्) इत्यनेनाधारे द्वितीया, ततश्च सर्वस्मिन्नतीत इत्यर्थः, 'अणंतं'
कालं 'धुवि'त्ति अभूदिति, एतद्वक्तव्यं स्यात्? सद्भूतार्थत्वात्, 'पटुप्पन्नं'ति प्रत्युत्पन्नं वर्त्तमानमित्यर्थः, वर्त्तमानस्यापि
शाश्वतत्वं सदाभावाद्, एवमनागतत्वापीति। अनन्तरं स्कन्ध उक्तः, स्कन्धश्च स्वप्नदेशापेक्षया जीवोऽपि स्यादिति
जीवसूत्रं, जीवाधिकाश्च प्रायो यथोत्तरप्रधानजीववस्तुवक्तव्यतामुद्देशकान्तं यावदाह- 'छउमत्थे ण'मित्यादि, इह छद्म-
स्योऽवधिज्ञानरहितोऽवसेयो, न पुनरेकेवलमात्रम्, उत्तरत्रावधिज्ञानिनो वक्ष्यमाणत्वादिति, 'केवलेण'ति असहायेन
शुद्धेन वा परिपूर्णेन वाऽसाधारणेन वा, यदाह- 'केवलमेगं सुद्धं सगलमसाहारणं अणंतं च' 'संजमेण'ति पृथिव्यादि-
रक्षणरूपेण 'संवरेण'ति इन्द्रियकपायनिरोधेन 'सिज्झसु' इत्यादौ च बहुवचनं प्राकृतत्वादिति। एतच्च गौतमेनाने-

१ केवलमेकं शुद्धं सकलमसाधारणमनन्तं च ॥

नाभिप्रायेण पृष्टं—यदुत उपशान्तमोहाद्यवस्थायां सर्वविशुद्धाः संयमादयोऽपि भवन्ति विशुद्धसंयमादिसाध्या च सिद्धि-
रिति सा छद्मस्थस्यापि स्यादिति । ‘अंतकरे’ ति भवान्तकारिणः, ते च दीर्घतरकालापेक्षयाऽपि भवन्तीत्यत आह—
‘अंतिमसरीरिया व’त्ति अन्तिमं शरीरं येपामस्ति तेऽन्तिमशरीरिकाः, चरमदेहा इत्यर्थः, वाशब्दौ समुच्चये । ‘संव्व-
दुक्खाणमंतं करैसु’ इत्यादौ ‘सिञ्झिसु सिञ्झंती’त्याद्यपि द्रष्टव्यं, सिद्ध्याद्यविनाभूतत्वात् सर्वदुःखान्तकरणस्येति,
‘उप्पन्नानाणदंसणधरे’ति उत्पन्ने ज्ञानदर्शने धारयन्ति ये ते तथा, न त्वनादिसंसिद्धज्ञानाः, अत एव ‘अरह’त्ति पूजार्हाः
‘जिण’त्ति रागादिजेतारः, ते च छद्मस्था अपि भवन्तीत्यत आह—‘केवली’ति सर्वज्ञाः, ‘सिञ्झंती’ त्यादिषु चतुर्षु पदेषु
वर्तमाननिर्देशस्य शेषोपलक्षणत्वात् ‘सिञ्झिसु सिञ्झंति सिञ्झिस्संती’त्येवमतीतादिनिर्देशो द्रष्टव्यः, अत एव ‘संव्वदु-
क्खाण’ मित्यादौ पञ्चमपदेऽसौ विहित इति । ‘जहा छउमत्थो’ इत्यादेरियं भावना—‘आहोहिणं भंते ! मणूसेऽती-
तमणंतं सासय’ मित्यादि दण्डकत्रयं, तत्राधः—परमावधेरधस्ताद् योऽवधिः सोऽधोऽवधिस्तेन यो व्यवहरत्यसौ आधो-
ऽवधिकः—परिमितक्षेत्रविषयावधिकः ‘परमाहोहिओ’त्ति परम आधोऽवधिकाद् यः स परमाधोऽवधिकः, प्राकृतत्वाच्च
व्यत्ययनिर्देशः, ‘परमोहिओ’त्ति क्वचित्पाठो व्यक्तश्च, स च समस्तरूपिद्रव्यासङ्घातलोकमात्रालोकखण्डासङ्घातावस-
र्पिणीविषयावधिज्ञानः, ‘तिन्नि आलावग’त्ति कालत्रयभेदतः, ‘केवली ण’मित्यादि केवलिनोऽप्येते एव त्रयो दण्डकाः
विशेषस्तु सूत्रोक्त एवेति । ‘से णूण’मित्यादिषु कालत्रयनिर्देशो वाच्य एवेति, ‘अलमत्थुत्ति वत्तन्वं सिध’त्ति ‘अल-

मस्तु' पर्याप्तं भवतु नातः परं किञ्चिद् ज्ञानान्तरं प्राप्तव्यमस्यास्तीत्येतद्वक्तव्यं 'स्यात्' भवेत्, सत्यत्वादस्येति ॥
 प्रथमशते चतुर्थोद्देशकः समाप्तः ॥ १-४ ॥

अनन्तरोद्देशकस्यान्तिमसूत्रेष्वर्हदादय उक्तास्ते च पृथिव्यां भवन्तीति अथवा पृथिवीतोऽप्युद्धृत्य मनुजत्वमवाप्ताः
 सन्तस्ते भवन्तीति पृथिवीप्रतिपादनायाह तथा 'पुढवि'त्ति यदुद्देशकसङ्ग्रहिण्यामुक्तं तत्प्रतिपादनाय चाह—
 कति नं भन्ते ! पुढवीओ पन्नत्ताओ, गोयमा ! सत्त पुढवीओ पन्नत्ताओ, तेजहा-रयणप्पभा जाव तम-
 तमा ॥ इमीसे नं भन्ते ! रयणप्पभाए पुढवीए कति निरयावाससयसहस्सा पन्नत्ता, गोयमा ! तीसं निर-
 यावाससयसहस्सा पन्नत्ता, गाहा—तीसा य पन्नवीसा पन्नरस दसेव या सयसहस्सा । तिन्नेगं पंचूणं पंचेव
 अणुत्तरा निरया ॥ १ ॥ केवइया नं भन्ते ? असुरकुमारावाससयसहस्सा पन्नत्ता, एवं—चउसद्धी असुराणं
 चउरासीई य होइ नागाणं । बावत्तरिं सुवन्नाण वाउकुमाराण छन्नउई ॥ १ ॥ दीवदिसाउदहीणं विज्जुकुमा-
 रिंदधणियमग्गीणं । छण्हं पि जुयलयाणं छावत्तरिमो सयसहस्सा ॥ २ ॥ केवइया नं भन्ते ! पुढविक्काइयावा-
 ससयसहस्सा पणत्ता, गोयमा ! असंखेज्जा पुढविक्काइयावाससयसहस्सा पणत्ता, गोयमा ! जाव असंखिज्जा
 जोतिसियविमाणावाससयसहस्सा पणत्ता । सोहम्मे नं भन्ते ! कप्पे केवइया विमाणावाससयसहस्सा
 पणत्ता, गोयमा ! वत्तीसं विमाणावाससयसहस्सा पणत्ता, एवं—वत्तीसद्धावीसा वारस अट्ट चउरा
 सयसहस्सा । पन्ना चत्तालीसा छच्च सहस्सा सहस्सारे ॥ १ ॥ आणथपाणयकप्पे चत्तारि सयाऽऽरणच्चुए

निद्रि । मम विमानमवाहं वायुनि एतसु कल्पेभ्युं ॥ ३ ॥ एकारसुत्तरं हेदिमेसु सन्तारं संगं न ममि-
 सप । मयस्यो इदिमप नयेव अपुनररिमाणा ॥ ३ ॥ (सू० ४३)

नन 'मयगन्तव'ति नरकवर्गं प्रायः प्रथमरूपेण दृश्यन्तीत्यादिव्युपि प्रत्यनम्भवात् रत्नानां प्रभा-दीधियेत्यां सा
 रत्नप्रभा, सात्कृत्वादिदं दृश्यं-नरकप्रभा गानुत्तमभा पद्मप्रभा भूमप्रभा तमःप्रभेति, दृश्यार्थेन रत्नप्रभायदिति, 'तम-
 तम'ति तमन्मसःप्रभेत्यादि, तत्र प्रकृतं नमन्तमनमन्त्येव प्रभा यस्याः सा तमन्तमःप्रभा ॥ एतासु न नरकावात्ता
 मरन्तीति गान् आगामाधिकाराच्च श्रेयसीवावासान् परिमाणतो दर्शयन्नाह-'इमीसे न'मित्यादि, 'अस्यां' विनेयमत्य-
 'वायां' नम्यावासमयमहस्स'ति आवसन्ति येन ते आत्रामाः नरकाश्च ते आद्यानाद्येति नरकावात्तालेयां यानि रात-
 मदद्यानि तानि तथेति । श्रेयसीवावासानि तु गाथाऽनुसारेणाध्येयानि, अत एवाह-'गाह'ति, सा चेत्यं-'तीसा य
 नक्षत्रीमा' इत्यादि, तुगाभिलाषश्च-'नकर'णभाप नं भेते ! पुढनीए कइ निरयावाससयसहरसा पन्नत्ता ?, गोयमा ?
 पणनीभं निरयावासमयमहस्सा पन्नत्ता' इत्यादिरिति । 'छण्द'पि जुगलयाणं'ति, दक्षिणोत्तरदिग्भेदेनासुरादिनिकायो
 त्रिभेदो भवतीति जुगलान्युक्तानि, तत्र पद्मसु जुगलेषु प्रत्येकं पद्मसतिर्भवन्लक्षणांमिति । एतां चासुरादिनिकायगु-
 गत्राणां दक्षिणोत्तरदिशोरयं विभागः-"वेडतीसा चउचत्ता अट्टतीसं च सयसहस्साओ । पन्ना चत्तालीमा दाहिणओ

१ अनुविधनानुसारादिगच्छविशग मतमहसाणि । पद्याशचत्तारिगग दक्षिणस्यां भवनानि भवन्ति ॥ ३ ॥ [४० लक्षाः

पन्नामन्त्येवम्]

हुंति भवणाइं ॥ १ ॥” ‘चत्तालीस’त्ति द्वीपकुमारादीनां पण्णां प्रत्येकं चत्वारिंशद्भवन्लक्षाः, “तीसा चत्तालीसा चोत्तीसं चैव सयसहस्राइं । छायाला छत्तीसा उत्तरओ होंति भवणाइं ॥ १ ॥” ‘छत्तीस’त्ति द्वीपकुमारादीनां पण्णां प्रत्येकं पट्त्रिंशद्भवन्लक्षणीति ॥ अथाधिकृतोद्देशकार्थसद्भाय गाथामाह—

पुढवि द्विति” ओगीहणसरीरिसंघयणीमेव संठोणे । लेस्सा “दिही णोणे जोगुंव”ओगे य दस ठाणा ॥ १ ॥
 इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि नेरइ-
 याणं केवइया ठितिठाणा पणत्ता ? गोयमा ! असंखेज्जा ठितिठाणा पणत्ता, तंजहा—जहन्निया ठिती
 समयाहिया जहन्निया ठिई दुसमयाहिया जाव असंखेज्जसमयाहिया जहन्निया ठिई तप्पाउग्गुक्कोसिया
 ठिती ॥ इमीसे णं भंते रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि
 जहन्नियाए ठितीए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवत्ता माणोवत्ता मायोवत्ता लोभोवत्ता ? गोयमा !
 सन्वेवि ताव होज्जा कोहोवत्ता ? अहवा कोहोवत्ता य माणोवत्ते य २, अहवा कोहोवत्ता य माणो-
 वत्ता य ३, अहवा कोहोवत्ता य मायोवत्ते य ४, अहवा कोहोवत्ता य मायोवत्ता य ५, अहवा
 कोहोवत्ता य लोभोवत्ते य ६, अहवा कोहोवत्ता य लोभोवत्ता य ७ । अहवा कोहोवत्ता य माणो-
 वत्ते य मायोवत्ते य ? , कोहोवत्ता य माणोवत्ते य मायोवत्ता य २, कोहोवत्ता य माणोवत्ता

१ त्रिंशच्चत्वारिंशच्चतुस्त्रिंशच्चैव शतसहस्राणि पट्टन्त्वारिंशत् पण्णां प्रत्येकं पट्त्रिंशदुत्तरस्यां भवन्ति ॥ १ ॥

य मायोवडत्से य ३, कोहोवडत्ता य माणोवडत्ता य ४ एवं कोहमाणलोभेणवि चड ४, एवं कोहमायालोभेणवि चड ४ एवं १२, पच्छा माणेण मायाए लोभेण य कोहो भइयव्वो, ते कोहं अमुंचता ८, एवं सत्तावीसं भंगा णेयव्वा ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि समयाहियाए जहन्नट्ठितीए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवडत्ता माणोवडत्ता मायोवडत्ता लोभोवडत्ता ?, गोयमा ! कोहोवडत्ते य माणोवडत्ते य मायोवडत्ते य लोभोवडत्ते य, कोहोवडत्ता य माणोवडत्ता य मायोवडत्ता य लोभोवडत्ता य, अहवा कोहोवडत्ते य माणोवडत्ते य, अहवा कोहोवडत्ते य माणोवडत्ता य एवं असीति भंगा नेयव्वा, एवं जाव संखिजसमयाहिया ठिई असंखेजसमयाहियाए ठिईए तप्पाडग्गुक्कोसियाए ठिईए सत्तावीसं भंगा भाणियव्वा ॥ (सू० ४४)

‘पुढवी’त्यादि, तत्र पुढवीति लुप्तविभक्तित्वाद्निर्देशस्य पृथिवीषु, उपलक्षणत्वाच्चास्य पृथिव्यादिषु जीवावासेष्विति द्रष्टव्यमिति । ‘ठिई’त्ति ‘सूचनत् सूत्र’मिति न्यायात् स्थितिस्थानानि वाच्यानीति शेषः । एवम् ‘ओगाहणे’ति अवगाहनास्थानानि, शरीरादिपदानि तु व्यक्तान्येव, एकारान्तं च पदं प्रथमैकवचनान्तं दृश्यम्, इत्येवमेतानि स्थितिस्थानादीनि दश वस्तूनि इहोद्देशके विचारयितव्यानीति गाथासमासार्थः, विस्तारार्थं तु सूत्रकारः स्वयमेव वक्ष्यतीति, तत्र रत्नप्रभापृथिव्यां स्थितिस्थानानि तावत्प्ररूपयन्नाह—‘इमीसे ण’मित्यादि व्यक्तं, नवरम् ‘एगमेगंसि निरयावासंसि’त्ति प्रतिनरकावासमित्यर्थः ‘ठितिठाण’त्ति आयुषो विभागाः ‘असंखेज्ज’त्ति सङ्ख्यातीतानि, कथं ?, प्रथमपृथि-

व्यपेक्षया जघन्या स्थितिर्दश वर्षसहस्राणि उत्कृष्टा तु सागरोपगम्, एतस्यां चैकैकसमयवृद्ध्याऽसशोयानि स्थितिस्थानानि भवन्ति, असशोयत्वात्सागरोपमसमयानामिति, एवं नरकावासापेक्षयाऽप्यसशोयान्येव तानि केवलं तेषु जघन्योत्कृष्टविभागो ग्रन्थान्तरादवसेयो, यथा प्रथमप्रस्तटनरकेषु जघन्या स्थितिर्दश वर्षसहस्राणि उत्कृष्टा तु नवतिरिति, एतदेव दर्शयन्नाह—‘जहणिया ठिती’त्यादि, जघन्या स्थितिर्दशवर्षसहस्रादिका इत्येकं स्थितिस्थानं, तच्च प्रतिनरकं भिन्नरूपं, सैव समयाधिकेति द्वितीयम्, इदमपि विचित्रम्, एवं यावदसशोयसमयाधिका सा, सर्वान्तिमस्थितिस्थानदर्शनायाह—‘तप्पाजग्गुक्षोसिय’ति, उत्कृष्टा असावनेकविधेति विशेष्यते तस्य—विवक्षितनरकावासस्य प्रायोग्या—उचिता उत्कर्षिका तत्प्रायोग्योत्कर्षिका इत्यपरं स्थितिस्थानम्, इदमपि चित्रं, विचित्रत्वादुत्कर्षस्थितेरिति ॥ एवं स्थितिस्थानानि प्ररूप्य तेज्वेव क्रोधाद्युपयुक्तत्वाच्चाकारकाणां विभागेन दर्शयन्निदमाह—इमीसे णं इत्यादि, ‘जहणियाए ठिईए चट्टमाणस्स’ति या यत्र नरकावासे जघन्या तस्यां वर्तमानाः, ‘किं कोहोवउत्ते’त्यादि प्रश्ने ‘सव्वेवी’त्याद्युत्तरं, तत्र च प्रतिनरकं जघन्यस्थितिकानां सदैव भावात् तेषु च क्रोधोपयुक्तानां बहुत्वात्सप्तविंशतिर्भङ्गाः, एकादिसप्तातसमयाधिकजघन्यस्थितिकानां तु कादाचित्कत्वात् तेषु च क्रोधाद्युपयुक्तानामेकत्वानेकत्वसम्भवादशीतिर्भङ्गाः, एकेन्द्रियेषु तु सर्वकपायोपयुक्तानां प्रत्येकं बहूनां भावादभङ्गकम्, आह च—“संभवइ जहिं विरहो असीई भंगा तहिं करेज्जाहि । जहियं न होइ विरहो अभंगयं सत्तवीसा वा ॥ १ ॥” अयं च तत्सत्तापेक्षो विरहो द्रष्टव्यो, न तूत्पादापेक्षया, यतो रत्नप्रभायां चतुर्विंशति-
 १-यत्र (एकादिसद्व्यातसमयाधिकादौ) विरहः संभवति तत्राशीतिं भग्नानां कुर्यात्। यत्र न विरहो भवति तत्राग्रकं सप्तविंशतिर्वा ॥ १ ॥

मुहूर्त्ता उत्पादविरहकाल उक्तः, ततश्च यत्र सप्तविंशतिर्भङ्गका उच्यन्ते तत्रापि विरहभावादशीतिः प्राप्नोति, सप्तविंशते-
 श्चाभाव एवेति, तत्र 'सम्बन्धे' ताव होज्ज कोहोवउत्ता'ति, प्रतिनरकं स्वकीयस्वकीयस्थित्यपेक्षया जघन्यस्थितिकानां
 नारकाणां सदैव बहूनां सद्भावात् नारकभवस्य च क्रोधोदयप्रचुरत्वात्सर्व एव क्रोधोपयुक्ता भवेत्युरित्येको भङ्गः
 १ । 'अहवा'इत्यादिना द्वित्रिचतुःसंयोगभङ्गा दर्शिताः, तत्र द्विकसंयोगे बहुवचनान्तं क्रोधममुञ्चता षड् भङ्गाः
 कार्याः, तथाहि-क्रोधोपयुक्तश्च मानोपयुक्ताश्च १ तथा क्रोधोपयुक्ताश्च मानोपयुक्ताश्च २, एवं मायया एकत्वबहुत्वाभ्यां
 द्वौ, लोभेन च द्वौ, एवमेते द्विकसंयोगे षट् । त्रिकसंयोगे तु द्वादश भवन्ति १२, तथाहि-क्रोधे नित्यं
 बहुवचनं मानमाययोरैकवचनमित्येकः १, मानैकत्वे मायाबहुत्वे च द्वितीयः २, माने बहुवचनं मायायामे-
 कत्वमिति तृतीयः ३, मानबहुत्वे मायाबहुत्वे च चतुर्थः ४, पुनः क्रोधमानलोभैरित्यमेव चत्वारः ४, पुनः क्रोधमाया
 लोभैरित्यमेव चत्वारः ४, एवमेते द्वादश १२ । चतुष्कसंयोगे त्वष्टौ, तथाहि-क्रोधे बहुवचनेन मानमायालोभेषु चैकव-
 चनेनैकः, एवमेव लोभे बहुवचनेन द्वितीयः, एवमेतावेकवचनान्तमायया जातौ, एवमेव बहुवचनान्तमाययाऽन्यौ द्वौ,
 एवमेते चत्वार एकवचनान्तमानेन जाताः, एवमेव बहुवचनान्तमानेन चत्वार इत्येवमष्टौ, एवमेते जघन्यस्थितिषु नार-
 केषु सप्तविंशतिर्भवन्ति, जघन्यस्थितौ हि बहवो नारका भवन्त्यतः क्रोधे बहुवचनमेव ॥ 'समयाहियाए जहन्नडिइए
 वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता' इत्यादि प्रश्नः, इहोत्तरम्-'कोहोवउत्ते य' इत्यादयोऽशीतिर्भङ्गाः, इह समया-
 धिकायां यावत्सम्यग्यसमयाधिकायां जघन्यस्थितौ नारका न भवन्त्यपि, भवन्ति चेदेको वाऽनेको वेति ततः क्रोधादि-

त्वेकत्वेन चत्वारो विकल्पाः, बहुत्वेन चान्ये चत्वार एव ४, द्विकसंयोगे चतुर्विंशतिः, तथाहि—क्रोधमानयोरेकत्वब-
 हुत्वाभ्यां चत्वारः ४, एवं क्रोधमाययोः ४, एवं क्रोधलोभयोः ४, एवं मानमाययोः ४, एवं मानलोभयोः ४, एवं माया-
 लोभयोरिति ४ द्विकसंयोगे चतुर्विंशतिः । त्रिकसंयोगे द्वात्रिंशत्, तथाहि—क्रोधमानमायास्वेकत्वेनैकः, एष्वेव माया-
 बहुत्वेन द्वितीयः, एवमेतौ मानैकत्वेन, द्वावेवान्यौ तद्वहुत्वेन, एवमेते चत्वारः क्रोधैकत्वेन चत्वार एवान्ये क्रोधबहु-
 बहुत्वेन द्वितीयः, एवमेतौ मानैकत्वेन, तथैवान्येऽष्टौ क्रोधमानलोभेषु, तथैवान्येऽष्टौ लोभस्य बहुत्वेन द्वितीयः, एव-
 त्वेनेत्येवमष्टौ क्रोधमानमायात्रिके जाताः, तथाहि—क्रोधादिष्वेकत्वेनैको लोभस्य बहुत्वेन, एवमेतेऽष्टौ
 मानमायालोभेष्विति द्वात्रिंशत् । चतुष्कसंयोगे षोडश, तथाहि—क्रोधादिष्वेकत्वेन, एव मानबहुत्वेन, एकादिसङ्ख्यातान्त-
 मेतौ मायैकत्वेन, तथाऽन्यौ मायाबहुत्वेन, एवमेते चत्वारो मानैकत्वेन, तथाऽन्ये चत्वार एव मानबहुत्वेन, एकादिसङ्ख्यातान्त-
 क्रोधैकत्वेन, एवमन्येऽष्टौ क्रोधबहुत्वेनेति षोडश, एवमेते सर्व एवाशीतिरिति, एते च जघन्यस्थितौ एकादिसङ्ख्यातान्त-
 समयाधिकायां भवन्ति, असङ्ख्यातसमयाधिकायास्तु जघन्यस्थितेरारभ्योत्कृष्टस्थितिं यावत्सप्तविंशतिर्भङ्गास्त एव, तत्र
 नारकाणां बहुत्वादिति ॥ अथावगाहनाद्वारं तत्र—
 इमीसे णं भंते ! रघणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि निरयावासंसि नेरइ-
 याणं केवइया ओगाहणाठाणा पन्नत्ता ? गोघमा ! असंखेज्जा ओगाहणाठाणा पन्नत्ता, तंजहा—जहन्निया
 ओगाहणा, पदेसाहिया जहन्निया ओगाहणा, दुप्पएसाहिया जहन्निया ओगाहणा, जाव असंखिज्जपएसाहिया
 जहन्निया ओगाहणा, तप्पाउग्गुक्कोसिया ओगाहणा ॥ इमीसे णं भंते ! रघणप्पभाए पुढवीए तीसाए निर-

यावाससयसहसेसु एगमेगंसि निरयावासंसि जहन्नियाए ओगाहणाए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता ?,
 असीइभंगा भाणियव्वा जाव संखिजपएसहिद्या जहन्निया ओगाहणा, असंखिजपएसहिद्याए जहन्नियाए
 ओगाहणाए वट्टमाणाणं तप्पाडगुक्कोसियाए ओगाहणाए वट्टमाणाणं नेरइयाणं दोसुवि सत्तावीसं भंगा ॥
 इमीसे णं भंते ! रयण० जाव एगमेगंसि निरयावासंसि नेरइयाणं कइ सरीरया पणत्ता ? गोयमा ! तिन्नि
 सरीरया पणत्ता, तंजहा—वेडविण तेयए कम्मए ॥ इमीसे णं भंते ! जाव वेडविण्यसरीरे वट्टमाणा नेर-
 इया किं कोहोवउत्ता ? सत्तावीसं भंगा भाणियव्वा, एएणं गमएणं तिन्नि सरीरा भाणियव्वा ॥ इमीसे णं
 भंते ! रयणप्पभाए पुढविण जाव नेरइयाणं सरीरया किंसंघयणी पन्नत्ता ? गोयमा ! छण्हं संघयणाणं
 असंघयणी, नेवढी नेव छिरा नेव ण्हारुणि जे पोगला अणिढा अकंता अप्पिया असुहा अमणुत्ता अम-
 णामा, एतेसिं सरीरसंघायत्ताए परिणमंति ॥ इमीसे णं भंते ! जाव छण्हं संघयणाणं असंघयणे वट्टमा-
 णाणं नेरइया किं कोहोवउत्ता ? सत्तावीसं भंगा ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभा जाव सरीरिया किंसंठिया
 पन्नत्ता ? गोयमा ! दुविहा पन्नत्ता, तंजहा—भवधारणिज्जा य उत्तरविडविद्या य, तत्थ णं जे ते भवधार-
 णिज्जा ते हुंडसंठिया पणत्ता, तत्थ णं जे ते उत्तरवेडविद्या तेवि हुंडसंठिया पणत्ता । इमीसे णं जाव
 हुंडसंठाणे वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता ? सत्तावीसं भंगा ॥ इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए

नेरइयाणं कति लेस्साओ पन्नत्ता ? गोयमा ! एगा काउलेस्सा पणत्ता । इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए जाव काउलेस्साए वट्टमाणा सत्तावीसं भंगा ॥ (सू० ४५)

‘ओगाहणाठाण’ति अवगाहन्ते-आसते यस्यां साऽवगाहना-तनुस्तदाधारभूतं वा क्षेत्रं तस्याः स्थानानि-प्रदेश-वृद्ध्या विभागाः अवगाहनास्थानानि, तत्र ‘जहन्निय’ति जघन्याऽङ्गुलसत्त्वयभागमात्रा सर्वनरकेषु ‘तप्पाउग्गुक्कोसिय’ति तस्य विवक्षितनरकस्य प्रायोग्या या उत्कर्षिका सा तत्प्रायोग्योत्कर्षिका यथा त्रयोदशप्रस्तटे धनुःसप्तकं रत्नित्रयमङ्गुलपट्टं चेति । ‘जहन्नियाए’इत्यादि जघन्यायां तस्यामेव चैकदिसत्त्वातान्तप्रदेशाधिकायामवगाहनायां वर्त्तमानानां नारकाणामल्पत्वात् क्रोधाद्युपयुक्त एकोऽपि लभ्यतेऽतोऽशीतिर्भङ्गाः । ‘असंखेज्जपएसे’त्यादि, असत्त्वातप्रदेशाधिकायां तत्प्रायोग्योत्कृष्टायां च नारकाणां बहुत्वात् तेषु च बहूनां क्रोधोपयुक्तत्वेन क्रोधे बहुवचनस्य भावात् मानादिषु त्वेकत्व-बहुत्वसम्भवात्सप्तविंशतिर्भङ्गा भवन्तीति । ननु ये जघन्यस्थितयो जघन्यावगाहनाश्च भवन्ति तेषां जघन्यस्थितिकत्वेन सप्तविंशतिर्भङ्गाः प्राप्नुवन्ति जघन्यावगाहनत्वेन चाशीतिरिति विरोधः ? अत्रोच्यते, जघन्यस्थितिकानामपि जघ-न्यावगाहनाकालेऽशीतिरेव, उत्पत्तिकालभावित्वेन जघन्यावगाहनानामल्पत्वादिति, या च जघन्यस्थितिकानां सप्त-विंशतिः सा जघन्यावगाहनत्वमतिक्रान्तानामिति भावनीयम् ॥ शरीरद्वारे ‘सत्तावीसं भंग’ति, अनेन यद्यपि वैक्रि-यशरीरे सप्तविंशतिर्भङ्गा उक्तास्तथाऽपि या स्थित्याश्रया अवगाहनाश्रया च भङ्गप्ररूपणा सा तथैव दृश्या, निरव-काशत्वात्तस्याः, शरीराश्रयायाश्च सावकाशत्वात्, एवमन्यत्रापि विमर्शनीयमिति । ‘एएणं गमेणं तित्ति सरीरया भाणि-

यन्व'त्ति, वैक्रियशरीरसूत्रपाठेन त्रीणि शरीरकाणि वैक्रियतैजसकर्मणानि भणितव्यानि, त्रिष्वपि भङ्गकाः सप्तविंशति-
र्वाच्येत्यर्थः, ननु विग्रहगतौ केवले ये तैजसकर्मणशरीरे स्यातां तयोरल्पत्वेनाशीतिरपि भङ्गकानां संभवतीति कथमु-
च्यते ? तयोः सप्तविंशतिरेवेति, अत्रोच्यते, सत्यमेतत् केवलं वैक्रियशरीरानुगतयोस्तयोरिहाश्रयणं केवलयोश्चानाश्रय-
णमिति सप्तविंशतिरेवेति, यच्च द्वयोरेवातिदेश्यत्वे त्रीणीत्युक्तं तच्च त्रयाणामपि गमस्यात्यन्तसाम्योपदर्शनार्थमिति ॥
संहननद्वारे 'छण्हं संघयणां असंघयणि'त्ति, षण्णां संहननानां-वज्रर्पभनाराचादीनां मध्यादेकतरेणापि संहननेना-
संहननानीति, कस्मादेवमित्यत आह—'नेवद्वी'त्यादि, नैवास्थ्यादीनि तेषां सन्ति अस्थिसञ्चयरूपं च संहननमुच्यत
इति, 'अनिद्व'त्ति इष्यन्ते स्मेतीष्टास्तन्निषेधादनिष्टाः, अनिष्टमपि किञ्चित्कमनीयं भवतीत्यत उच्यते-अकान्ताः, अका-
न्तमपि किञ्चित्कारणवशात् प्रीतये भवतीत्याह-(ग्रन्थाग्रम् २०००) 'अप्पिया' अप्रीतिहेतवः, अप्रियत्वं तेषां कुतः ?,
यतः 'असुभ'त्ति अशुभस्वभावाः, ते च सामान्या अपि भवन्तीत्यतो विशेष्यते-'अमणुण'त्ति न मनसाः-अन्तःसं-
वेदनेन शुभतया ज्ञायन्त इत्यमनोज्ञाः, अमनोज्ञता चैकदाऽपि स्यादत आह-'अमणाम'त्ति न मनसा अम्यन्ते—
गम्यन्ते पुनः पुनः स्मरणतो ये ते अमनोऽमाः, एकार्थिका वैते शब्दाः अनिष्टताप्रकर्षप्रतिपादनार्था इति । 'एतेसिं
सरीरसंघायत्ताए'त्ति सङ्घाततया, शरीररूपसञ्चयतयेत्यर्थः ॥ संस्थानद्वारे 'किंसंठिय'त्ति किं संस्थितं-संस्थानं येषां
तानि किंसंस्थितानि, 'भवधारणिज्ज'त्ति, भवधारणं-निजजन्मातिवाहनं प्रयोजनं येषां तानि भवधारणीयानि, आज-

न्मधारणीयानीत्यर्थः, 'उत्तरवेडव्विय'त्ति पूर्ववैक्रियापेक्षयोत्तराणि-उत्तरकालभावीनि वैक्रियाणि उत्तरवैक्रियाणि, 'हुंडसंठिय'त्ति सर्वत्रासंस्थितानि ॥

इमीसे णं जाव किं सम्मदिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी ? तिन्निवि । इमीसे णं जाव सम्महंसणे वट्टमाणा नेरइया सत्तावीसं भंगा, एवं मिच्छादंसणेवि, सम्मामिच्छादंसणे असीति भंगा ॥ इमीसे णं भंते ! जाव किं नाणी अन्नाणी ?, गोयमा ! नाणीवि अन्नाणीवि, तिन्नि नाणाइं नियमा, तिन्नि अन्नाणाइं भयणाए । इमीसे णं भंते ! जाव आभिणिवोहियनाणे वट्टमाणा सत्तावीसं भंगा, एवं तिन्नि नाणाइं तिन्नि अन्नाणाइं भाणियव्वाइं ॥ इमीसे णं जाव किं मणजोगी वट्टजोगी कायजोगी ? तिन्निवि । इमीसे णं जाव मणजोए वट्टमाणा कोहोवउत्ता ?, सत्तावीसं भंगा । एवं वट्टजोए एवं कायजोए ॥ इमीसे णं जाव नेरइया किं सागारोवउत्ता अणागारोवउत्ता ?, गोयमा ! सागारोवउत्तावि अणागारोवउत्तावि । इमीसे णं जाव सागारोवओगे वट्टमाणा किं कोहोवउत्ता ?, सत्तावीसं भंगा । एवं अणागारोवउत्तावि सत्तावीसं भंगा ॥ एवं सत्तावि पुढविओ नेयव्वाओ, नाणत्तं लेसासु गाहा-काऊ य दोसु तइयाए मीसिया नीलिया चउत्थीए । पंचमियाए मीसा कण्हा तत्तो परमकण्हा ॥ १ ॥ (सु० ४६)

दृष्टिद्वारे 'सम्मामिच्छादंसणे असीइभंग'त्ति मिश्रदृष्टीनामल्पत्वात्तद्भावस्यापि च कालतोऽल्पत्वादेकोऽपि लभ्यते इत्यशीतिर्भङ्गाः ॥ ज्ञानद्वारे 'तिन्नि नाणाइं नियम'त्ति ये ससम्यक्त्वा नरकेषूत्पद्यन्ते तेषां प्रथमसमयादारभ्य भव-

प्रत्ययस्यावधिज्ञानस्य भावात् त्रिज्ञानिनं एव ते, ये तु मिथ्यादृष्टयस्ते सञ्ज्ञिभ्योऽसञ्ज्ञिभ्यश्चोत्पद्यन्ते, तत्र ये सञ्ज्ञि-
भ्यस्ते भवप्रत्ययादेव विभङ्गस्य भावात् ज्यज्ञानिनः, ये त्वसञ्ज्ञिभ्यस्तेषामाद्यादन्तर्मुहूर्त्तात्परतो विभङ्गस्योत्पत्तिरिति
तेषां पूर्वमज्ञानद्वयं पश्चाद्विभङ्गोत्पत्तावज्ञानत्रयमित्यत उच्यते—‘तिन्नि अण्णाणां भयणाए’ति ‘भजनया’ विकल्प-
नया कदाचिद्धे कदाचित्त्रीणीत्यर्थः, अत्रार्थे गाथे स्वाताम्—‘सञ्ज्ञी नेरइएसुं उरलपरिच्चायणंतरे समए’। विवभंगं ओहिं
वा अविगहे विगहे लहइ ॥ १ ॥ अस्सञ्ज्ञी नेरइएसुं पज्जत्तो जेण लहइ विवभंगं । नाणा तित्तेव तओ अन्नाणा दोन्नि
तित्तेव ॥ २ ॥” ‘एवं तित्ति णाणे’त्यादि, आभिनिवोधिकज्ञानवत् सप्तविंशतिभङ्गकोपेतानि आद्यानि त्रीणि ज्ञानानि
अज्ञानानि चेति, इह च त्रीणि ज्ञानानीति यदुक्तं तदाभिनिवोधिकस्य पुनर्गणनेनान्यथा द्वे एव ते वाच्ये स्यातामिति ।
‘तिन्नि अन्नाणां’ इत्यत्र यदि मत्यज्ञानश्रुताज्ञाने विभङ्गात्पूर्वकालभाविनी विवक्ष्येते तदाऽशीतिर्भङ्गा लभ्यन्ते, अल्प-
त्वात्तेषां, किन्तु जघन्यावगाहनास्ते ततो जघन्यावगाहनाश्रयैर्नैवाशीतिर्भङ्गास्तेषामवसेया इति ॥ योगद्वारे ‘एवं काय-
जोए’ति, इह यद्यपि केवलकर्मणकाययोगेऽशीतिर्भङ्गाः संभवन्ति तथाऽपि तस्याविवक्षणात् सामान्यकाययोगाश्रयणाच्च
सप्तविंशतिरुक्तेति ॥ उपयोगद्वारे ‘सागारोवउत्त’ति, आकारो-विशेषांशग्रहणशक्तिस्तेन सहेति साकारः, तद्विकलोऽ-
नाकारः सामान्यग्राहीत्यर्थः । ‘णाणत्तं लेसासु’ति, रत्नप्रभापृथिवीप्रकरणवच्छेषपृथिवीप्रकरणान्यध्येयानि, केवलं लेइयासु

१ सञ्ज्ञी औदारिकपरित्यागानन्तरसमयेऽविग्रहो वा नैरयिकेपुलभते विभङ्गमवधिं वा ॥ १ ॥ असञ्ज्ञी येन पर्याप्तः सन्
विभङ्गं लभते नरकेषु । ततो ज्ञानानि त्रीणि अज्ञानानि त्रीणि द्वे वा ॥ २ ॥

विशेषः, तांसां भिन्नत्वाद्, अत एव तद्दर्शनाय गाथा—‘काऊ’ इत्यादि, तत्र ‘तहयाए मीसिय’ति वालुकाप्रभाप्रकरणे उपरितननरकेषु कापोती अधस्तनेषु तु नीली भवतीति यथासम्भवं प्रश्रसूत्रे उत्तरसूत्रे चाध्येतव्य इत्यर्थः, यच्च सूत्राभिलाषेषु नरकावाससंज्ञानानात्वं तत् ‘तीसा य पन्नवीसा’ इत्यादिना पूर्वप्रदर्शितेन समवसेयमिति, एवं सूत्राभिलाषः कार्यः—‘सक्करप्पभाए णं भंते ! दुढवीए पणवीसाए निरयावाससयसहस्सेसु एकमेकंसि निरयावासंसि कइ लेस्साओ पन्नत्ताओ ? गोयमा ! एगा काउलेस्सा पणत्ता ! सक्करप्पभाए णं भंते ! जाव काउलेसाए वट्टमाणा नेरइया किं कोहोवउत्ता ?’ इत्यादि ‘जाव सत्तावीसं भंगा’ । एवं सर्ववृथिवीषु गाथाऽनुसारेण वाच्याः ॥

चउसट्टीए णं भंते ! असुरकुमारायाससयसहस्सेसु एगमेगंसि असुरकुमारावासंसि असुरकुमाराणं केवइया ठिइठाणा पणत्ता ? गोयमा ! असंखेज्जा ठितिठाणा पणत्ता, जहन्निया ठिई जहा नेरइया तहा, नवरं पडिलोमा भंगा भाणियव्वा—सन्वेवि ताव होज्ज लोभोवउत्ता, अहवा लोभोवउत्ता य मायोवउत्ते य, अहवा लोभोवउत्ता य मायोवउत्ता य, एएणं गमेणं नेयव्वं जाव थणियकुमाराणं, नवरं पाणत्तं जाणियव्वं ॥ (सू० ४७) ॥

असुरकुमारप्रकरणे ‘पडिलोमा भंग’त्ति, नारकप्रकरणे हि क्रोधमानादिना क्रमेण भङ्गकनिर्देशः कृतः, असुरकुमारादिप्रकरणेषु लोभमायादिनाऽसौ कार्य इत्यर्थः, अत एवाह—‘सन्वेवि ताव होज्ज लोहोवउत्त’त्ति, देवा हि प्रायो लोभवन्तो भवन्ति तेन सर्वेऽप्यसुरकुमारा लोभोपयुक्ताः स्युः, द्विकसंयोगे तु लोभोपयुक्त्वे बहुवचनमेव, मायोपयोगे त्वेकत्ववहुत्वाभ्यां द्वौ भङ्गकौ, एवं सप्तविंशतिर्भङ्गकाः कार्याः, ‘नवरं पाणत्तं जाणियव्वं’ति नारकाणामसुरकुमारादीनां च

પરસ્પરં નાનાત્વં જ્ઞાત્વા પ્રશ્નસૂત્રાણિ ઉત્તરસૂત્રાણિ ચાધ્યેયાનીતિ હૃદયં, તત્ત્વં નારકાણામસુરકુમારાદીનાં ચ સંહનનસં-
 સ્થાનલેશ્યાસૂત્રેષુ ભવતિ, તત્ત્વૈવમ્—‘ચડસઢીએ નં ભંતે ! અસુરકુમારાવાસસયસહસ્સેસુ’ એમમેંગંસિ અસુરકુમારાવાસંસિ અસુ-
 રકુમારાણં સરીરગાં કિંસંઘયણી ?, ગોયમા ! અસંઘયણી, જે પોગલા ઇદ્દા કંતા તે તેસિં સંઘાયત્તાએ પરિણમંતિ, एवं
 સંઠાણેવિ, નવરં ભવધારણિજ્ઞા સમચરંસંઠિયા ઉત્તરવેડવિયા અન્નચરસંઠિયા एवं લેસાંસુવિ, નવરં કંઈ લેસાઓ પન્ન-
 ત્તાઓ ?, ગોયમા ! ચત્તારિ, તંજહા—કિણ્હા નીલા કાઝ તેઝલેસા, ચડસઢીએ નં જાવ કળહેલેસાએ વઢમાણા કિં કોહોવ-
 ઉત્તા ?, ગોયમા ! સબ્બેવિ તાવ હોજ્જ લોહોવઉત્તા’ इत्यादि, एवं ‘નીલાકાઝતેઝવિ’ નાગકુમારાદિપ્રકરણેષુ તુ ‘ચુલસીએ
 નાગકુમારાવાસસયસહસ્સેસુ’ इत्येवं “ચડસઢી અસુરાણં નાગકુમારાણ હોઢ ચુલસીઈ” इत्यादेर्वचनात् प्रश्नसूत्रेषु भवन-
 सङ्ख्यानानात्वमवगम्य सूत्राभिलापः कार्य इति ॥

અસંઘેલેસુ નં ભંતે ! પુઢવિકાઠયાવાસસયસહસ્સેસુ એમમેંગંસિ પુઢવિકાઠયાણં કેવ-
 તિયા ઠિતિઠાણા પળત્તા ?, ગોયમા ! અસંઘેલ્લા ઠિતિઠાણા પળત્તા, તંજહા—જહન્નિયા ઠિઈ જાવ તંપ્પા-
 ડગ્ગુક્કોસિયા ઠિઈ ! અસંઘેલેસુ નં ભંતે ! પુઢવિકાઠયાવાસસયસહસ્સેસુ એમમેંગંસિ પુઢવિકાઠયાવાસંસિ
 જહન્નિયાએ ઠિતીએ વઢમાણા પુઢવિકાઠયા કિં કોહોવઉત્તા માણોવઉત્તા માયોવઉત્તા લોભોવઉત્તા ?, ગોયમા !
 કોહોવઉત્તાવિ માણોવઉત્તાવિ માયોવઉત્તાવિ લોભોવઉત્તાવિ, एवं પુઢવિકાઠયાણં સન્ઘેસુવિ ઠાણેસુ અન્ન

गयं, नवरं तेउलेस्साए असीति भंगा, एवं आउक्काइयावि, तेउक्काइयावाउक्काइयाणं सन्वेसुवि ठाणेसु अमं-
गयं ॥ वणस्सइक्काइया जहा पुढविक्काइया ॥ (सू० ४८) ॥

‘एवं पुढविक्काइयाणं सन्वेसु ठाणेसु अमंगयं’ति, पृथिवीकायिका एकैकस्मिन् कपाये उपयुक्ता बहवो लभ्यन्त
इत्यभङ्गकं दशस्वपि स्थानेषु, नवरं ‘तेउलेस्साए असीई भंग’ति, पृथिवीकायिकेषु लेख्याद्वारे तेजोलेख्या वाच्या, सा
च यदा देवलोकान्नुतौ देव एकोऽनेको वा पृथिवीकायिकेपूतद्यते तदा भवति, ततश्च तदैकत्वादिभवनादशीतिभङ्गका
भवन्तीति । इह पृथिवीकायिकप्रकरणे स्थितिस्थानद्वारं साक्षाल्लिखितमेवास्ति, शेषाणि तु नारकवद्वाच्यानि, तत्र च ‘नवरं
पाणत्तं जाणियवं’ इत्येतस्यानुवृत्तेर्नानात्वमिह प्रश्नत उत्तरतश्चावसेयं, तच्च शरीरादिषु सप्तसु द्वारेष्विदम्—‘असंखिजेसु
णं भंते ! पुढविक्काइयावाससयसहस्सेसु जाव पुढविक्काइयाणं कइ सरीरा पन्नत्ता ! तिन्नि सरीरा, तंजहा-
ओरालिए तेयए कम्मए’ एतेषु च ‘कोहोवत्तावि माणोवत्तावी’ त्यादि वाच्यं, तथा ‘असंखेजेसु णं जाव पुढविक्काइयाणं
सरीरगा किंसंघयणी ?’ इत्यादि तथैव, नवरं ‘पोगला मणुन्ना अमणुन्ना सरीरसंघायत्ताए परिणमंति’ एवं संस्थानद्वा-
रेऽपि, किन्तु उत्तरे ‘हुडसंठिया’ एतावदेव वाच्यं न तु ‘दुविहा सरीरगा पन्नत्ता, तंजहा-भवधारणिज्जा य उत्तरवेउ-
व्वियाय’ इत्यादि, पृथिवीकायिकानां तदभावादिति । लेख्याद्वारे पुनरेवं वाच्यं—‘पुढविक्काइयाणं भंते ! कइ लेस्साओ पन्न-
त्ताओ ? गोयमा ! चत्तारि, तंजहा-कण्हलेसा जाव तेउलेसा’ एतासु च तिसृष्वभङ्गकमेव, तेजोलेख्यायां त्वशीतिभ-
ङ्गकाः, एतच्च प्रागेवोक्तमिति । दृष्टिद्वारे इदं वाच्यम्—‘असंखेजेसु जाव पुढविक्काइया किं सम्मादिद्धी मिच्छादिद्धी

सममामिच्छादिद्वी ?, गोयमा ! मिच्छादिद्वी, शेषं तथैव । ज्ञानद्वारे तथैव, नवरं 'पुढविकाइया णं भंते ! किं णाणी अन्नाणी ?, गोयमा ! णो णाणी अन्नाणी नियमा दो अन्नाणी' । योगद्वारेऽपि तथैव, नवरं 'पुढविकाइया णं भंते ! किं मणजोगी वइजोगी कायजोगी ?, गोयमा ! नो मणजोगी नो वयजोगी कायजोगी' ॥ 'एवं आउक्काइयावि'त्ति पृथिवी-कायिकवदक्कायिका अपि वाच्याः, ते हि दशस्वपि स्थानकेष्वभङ्गकाः, तेजोलेइयायां चाशीतिभङ्गकवन्तो, यतस्तेष्वपि देव उत्पद्यत इति । 'तेउक्काइए' त्यादौ 'सन्वेसु ठाणेसु'त्ति स्थितिस्थानादिषु दशस्वप्यभङ्गकं, क्रोधाद्युपयुक्तानामेकैव तेषु बहूनां भावात्, इह देवा नोत्पद्यन्त इति तेजोलेइया तेषु नास्ति, ततस्तत्सम्भवाद्वाशीतिरपीत्यभङ्गकमेवेति, एतेषु च सूत्राणि पृथिवीकायिकसमानि केवलं वायुकायसूत्रेषु शरीरद्वारे एवमध्येयम्—'असंखेजेसु णं भंते ! जाव वाउक्काइयाणं कइ सरीरा पन्नत्ता ?, गोयमा ! चत्तारि, तंजहा-ओरालिए वेउविए तेयए कम्मए'त्ति ॥ 'वणस्सइकाइए' त्यादि, वन-स्पत्यः पृथिवीकायिकसमाना वक्तव्याः, दशस्वपि स्थानकेषु भङ्गकाभावात्, तेजोलेइयायां च तथैवाशीतिभङ्गकसद्भा-वादिति । ननु पृथिव्यम्बुवनस्पतीनां दृष्टिद्वारे सास्वादनभावेन सम्यक्त्वं कर्मग्रन्थेष्वभ्युपगम्यते, तत एव च ज्ञानद्वारे मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं च, अल्पाश्चैते इत्येवमशीतिर्भङ्गाः सम्यग्दर्शनाभिनिबोधिकश्रुतज्ञानेषु भवन्तु, नैवं, पृथिव्यादिषु सास्वादनभावस्यात्यन्तविरलत्वेनाविवक्षितत्वात्, तत एवोच्यते—'उभयाभावो पुढवाइएसु विगलेसु होज्ज उववण्णो ।' ति, 'उभयं' प्रतिपद्यमानपूर्वप्रतिपन्नरूपमिति ॥

१ पूर्वप्रतिपन्नप्रतिपद्यमानोभयाभावः पृथिव्यादिषु विकलेषुपपन्नो भवेत् ॥

बेइंदियतेइंदियचउरिंदियाणं जेहिं ठाणेहिं नेरतियाणं असीइभंगा तेहिं ठाणेहिं असीइं चेव, नवरं
 अब्भहिया सम्मत्ते आभिणिबोहियनाणे सुयनाणे य, एणहिं असीइभंगा, जेहिं ठाणेहिं नेरतियाणं सत्ता-
 वीसं भंगा तेसु ठाणेसु सव्वेसु अभंगं ॥ पंचिंदियतिरिक्खजोणिया जहा नेरइया तहा भाणियव्वा, नवरं
 जेहिं सत्तावीसं भंगा तेहिं अभंगं कायव्वं जत्थ असीति तत्थ असीतिं चेव ॥ मणुस्साणवि जेहिं ठाणेहिं
 नेरइयाणं असीतिभंगा तेहिं ठाणेहिं मणुस्साणवि असीतिभंगा भाणियव्वा, जेसु ठाणेसु सत्तावीसा तेसु
 अभंगं, नवरं मणुस्साणं अब्भहियं जहन्निया ठिई आहारए य असीति भंगा ॥ वाणमंतरजोइसवेमाणिया
 जहा भवणवासी, नवरं णाणत्तं जाणियव्वं जं जस्स, जावअणुत्तरा, सेवं भंते ! सेजं भंते ! (सू० ४९) ॥
 पंचमो उद्देशो सम्मतो ॥ ५ ॥

‘बेइंदिए’त्यादोवेवमक्षरघटना-‘जेहिं ठाणेहिं नेरइयाणं असीइभंगा तेहिं ठाणेहिं बेइंदियतेइंदियचउरिं-
 दियाणं असीइं चेव’त्ति, तत्रैकादिसङ्ख्यातान्तसमयाधिकायां जघन्यस्थितौ १ तथा जघन्यायामवगाहनायां च २
 तत्रैव च सङ्ख्येयान्तप्रदेशवृद्धायां ३ मिश्रदृष्टौ च नारकाणामशीतिर्भङ्गका उक्ताः, विकलेन्द्रियाणामप्येतेषु स्थानेषु मिश्र-
 दृष्टिवर्जेष्वशीतिरेव, अल्पत्वात्तेषाम् एकैकस्यापि क्रोधाद्युपयुक्तस्य सम्भवात्, मिश्रदृष्टिस्तु विकलेन्द्रियेष्वेकेन्द्रियेषु च
 न संभवतीति न विकलेन्द्रियाणां तत्राशीतिर्भङ्गकसम्भव इति, वृद्धैस्त्वह सूत्रे कुतोऽपि वाचनाविशेषाद् यत्राशीति-
 स्तत्राप्यभङ्गकमिति व्याख्यातमिति । इहैव विशेषाभिधानायाह-नवरमित्यादि, अयमर्थः-दृष्टिद्वारे ज्ञानद्वारे च नार-

काणां सप्तविंशतिरुक्ता, विकलेन्द्रियाणां तु 'अवमहिय'ति अभ्यधिकान्यशीतिर्भङ्गकानां भवति, कः? इत्याह—सम्यक्त्वे,
 अल्पीयसां हि विकलेन्द्रियाणां सास्वादनभावेन सम्यक्त्वं भवति, अल्पत्वाच्चैतेषामेकत्वस्यापि सम्भवेनाशीतिर्भङ्गकानां
 भवति, एवमाभिनवोधिके श्रुते चेति । तथा 'जेही' त्यादि, येषु स्थानकेषु नैरयिकाणां सप्तविंशतिर्भङ्गकास्तेषु स्थानेषु द्वि त्रि
 चतुरिन्द्रियाणां भङ्गकाभावः, तानि च प्रागुक्ताशीतिर्भङ्गकस्थानविशिष्टानि मन्तव्यानि, भङ्गकाभावश्च क्रोधाद्युपयुक्ताना-
 मेकदैव बहूनां भावादिति । विकलेन्द्रियसूत्राणि च पृथिवीकायिकसूत्राणीवाध्येयानि, नवरमिह लेख्याद्वारे—तेजोलेख्या
 नाध्येतव्या, दृष्टिद्वारे च 'वेइंदिया णं भंते ! किं सम्महिट्ठी मिच्छादिट्ठी सम्मामिच्छादिट्ठी ? गोयमा ! सम्महिट्ठीवि
 मिच्छहिट्ठीवि नो सम्मामिच्छादिट्ठी, सगमहंसणे वट्टमाणा वेइंदिया किं कोहोवउत्ता ?' इत्यादि प्रश्नोत्तरमशीतिर्भङ्गकाः ।
 तथा ज्ञानद्वारे—'वेइंदिया णं भंते ! किं णाणी अन्नाणी ? गोयमा ! णाणीवि अन्नाणीवि, जइ णाणी दुन्नाणी मइणाणी
 सुयणाणी च' शेषं तथैवाशीतिश्च भङ्गा इति । योगद्वारे 'वेइंदिया णं भंते ! किं मणजोगी वइजोगी कायजोगी ? गोयमा !
 णो मणजोगी वइजोगी कायजोगी च' शेषं तथैव । एवं त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियसूत्राण्यपि ॥ 'पंचेदिये'त्यादि जहिं सत्तावीसं
 भंग'ति, यत्र नारकाणां सप्तविंशतिर्भङ्गकास्तत्र पञ्चेन्द्रियतिरश्चामभङ्गकं, तच्च जघन्यस्थित्यादिकं पूर्वं दर्शितमेव, भङ्गका-
 भावश्च क्रोधाद्युपयुक्तानां बहूनामेकदैव तेषु भावादिति, सूत्राणि चेह नारकसूत्रवदध्येयानि, नवरं शरीरद्वारेऽयं विशेषः—
 'असंख्वेज्जेसु णं भंते ! पंचिंदियतिरिक्खजोणियावासेसु पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं केवइया सरीरा पन्नत्ता ? गोयमा ?
 चत्तारि, तंजहा—ओरालिए वेजविए तेयए कम्मए' सर्वत्र चाभङ्गकमिति । तथा संहननद्वारे 'पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं

एवं संस्थानद्वारेऽपि छ
 केवइया संघयणा पन्नत्ता १, गोयमा ! छ संघयणा पं०, तंजहा-वइरोसहनारायं जाव छेवटं'ति । एवं संस्थानद्वारेऽपि छ
 संठाणा पन्नत्ता, तंजहा-समचवरंसे ६ । एवं लेइयाद्वारे- 'कइ लेसाओ पन्नत्ताओ १, गोयमा ! छ लेस्सा पं०, तंजहा-किण्ह-
 लेस्सा' ६ ॥ 'मणुस्साणवि'त्ति, यथा नैरधिका दशसु द्वारेव्वभिहितास्तथा मनुब्ब्या अपि भणितव्या इति प्रक्रमः, एत-
 देवाह- 'जेही' त्यादि, तत्र नारकाणां जघन्यस्थितावेकादिसत्त्वातान्तसमयाधिकायां १ तथा जघन्यावगाहनायां २
 तस्यामेव सत्त्वातान्तप्रदेशाधिकायां ३ मिश्रे च ४ अशीतिर्भङ्गका उक्ताः, मनुब्ब्याणामप्येतेष्वशीतिरेव, तत्कारणं च
 तदहत्त्वमेवेति, नारकाणां मनुब्ब्याणां च सर्वथा साम्यपरिहारायाह- 'जेसु सत्तावीसा' इत्यादि, सप्तविंशतिर्भङ्गकस्था-
 नानि च नारकाणां जघन्यस्थित्यसत्त्वातसमयाधिकजघन्यस्थितिप्रभृतीनि, तेषु च जघन्यस्थितौ विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वेन
 तद्वर्जेषु मनुब्ब्याणामभङ्गकं, यतो नारकाणां बाहुल्येन क्रोधोदय एव भवति तेन तेषां सप्तविंशतिर्भङ्गका उक्तस्थानेषु
 तद्वर्जेषु मनुब्ब्याणां तु प्रत्येकं क्रोधाद्युपयोगवतां बहूनां भावान्न कपायोदये विशेषोऽस्ति, तेन तेषां तेषु स्थानेषु भङ्गका-
 युज्यन्ते, मनुब्ब्याणां तु प्रत्येकं क्रोधाद्युपयोगवतां बहूनां भावान्न कपायोदये विशेषोऽस्ति, तेन तेषां तेषु स्थानेषु भङ्गका-
 भाव इति । इहैव विशेषाभिधानायाह- नवरमित्यादि, येषु स्थानेषु नारकाणामशीतित्सेषु मनुब्ब्याणामप्यशीतिः तथा
 'जेसु सत्तावीसा तेषु अभंगय' मित्युक्तं, केवलं मनुब्ब्याणामिदमभ्यधिकं यदुत जघन्यस्थितौ तेषामशीतिर्न तु नारकाणां
 तत्र सप्तविंशतिरुक्त्यभङ्गकम् । तथाऽऽहारकशरीरे अशीतिराहारकशरीरवतां मनुब्ब्याणामल्पत्वान्नारकाणां तन्नास्त्येवेत्ये-
 तदप्यभ्यधिकं मनुब्ब्याणामिति, इह च नारकसूत्राणां मनुब्ब्यसूत्राणां च प्रायः शरीरादिषु चतुर्षु ज्ञानद्वार एव च विशेषः,
 तथाहि- 'असंखेज्जेसु णं भंते ! मणुस्सावासेसु मणुस्साणं कइ सरीरा पन्नत्ता १, गोयमा ! पंच, तंजहा-ओरालिप्प वेउबिप्प

आहारए तेयए कम्मए, असंखेज्जेसु णं जाव ओरालियसरीरे वट्टमाणा मणुस्सा किं कोहोवउत्ता ४ ? गोयमा ! कोहोवउ-
 त्तावि ४, एवं सर्वशरीरेकेषु नवरमाहारकेऽशीतिर्भङ्गकानां वाच्या । एवं संहननद्वारेऽपि नवरं 'मणुस्साणं भंते ! कइ
 संघयणा पणत्ता ? गोयमा ! छस्संघयणा पणत्ता, तंजहा-वइरोसहनाराए जाव छेवहे' । संस्थानद्वारे 'छ संठाणा
 पणत्ता, तंजहा-समचउरंसे जाव हुंडे' । लेइयाद्वारे 'छ लेसाओ, तंजहा-किण्हलेस्सा जाव सुक्कलेसा' । ज्ञानद्वारे 'मणु-
 स्साणं भंते ! कइ णाणाणि ? गोयमा ! पंच, तंजहा-आभिणिवोहियणाणं जाव केवलणाणं' । एतेषु च केवलवर्जेष्वभङ्गकं,
 केवलेतु कषायोदय एव नास्तीति ॥ 'वाणमंतरे'त्यादि, व्यन्तरादयो दशस्वपि स्थानेषु यथा भवनवासिनस्तथा वाच्याः, यत्रा-
 सुरादीनामशीतिर्भङ्गकाः यत्र च सप्तविंशतित्तत्र च व्यन्तरादीनामपि ते तथैव वाच्याः, भङ्गकास्तु लोभमादौ विधायाध्ये-
 तव्याः, तत्र भवनवासिभिः सह व्यन्तराणां साम्यमेव, ज्योतिष्कादीनां तु न तथेति तैस्तेषां सर्वथा साम्यपरिहारसूचना-
 याह-'णवरं णाणत्तं जाणियव्वं जंजस्स'त्ति, 'यत्' लेइयादिगतं 'यस्'ज्योतिष्कादेः 'नानात्वम्' इतरापेक्षया भेदस्तद्
 ज्ञातव्यमिति, परस्परतो विशेषं ज्ञात्वैतेषां सूत्राण्यध्येयानीतिभावः । तत्र लेइयाद्वारे-ज्योतिष्काणामेकैव तेजोलेइया
 वाच्या, ज्ञानद्वारे त्रीणि ज्ञानानि, अज्ञानान्यपि त्रीण्येव, असंजिज्ञानं तत्रोपपाताभावेन विभङ्गस्यापर्याप्तकावस्थायामपि
 भावात् । तथा वैमानिकानां लेइयाद्वारे तेजोलेइयादयस्त्रिस्तो लेइया वाच्याः । ज्ञानद्वारे च त्रीणि ज्ञानान्यज्ञानानि चेति,
 वैमानिकसूत्राणि चैवमध्येयानि-'संखेज्जेसु णं भंते ! वेमाणियावाससयसहस्सेसु एगमेगंसि वेमाणियावासंसि केवइया
 ठिइठाणा पन्नत्ता ?' इत्येवमादीनि ॥ प्रथमशते पञ्चम उद्देशः समाप्तः १-५ ॥

अथ पष्ठो व्याख्यायते, तस्य चायं सम्बन्धः--अनन्तरोद्देशकेऽन्तिमसूत्रेषु 'असंखेज्जेसु णं भंते ! जाव जोतिसियवे-
माणियावासेसु' तथा 'संखेज्जेसु णं भंते ! वेमाणियावासंसयसहसेसु' इत्येतदधीतं, तेषु च ज्योतिष्कविमानावासाः प्रत्यक्षा
एवेति तद्गतदर्शनं प्रतीत्य तथा 'जावन्ते' इति यदुक्तमादिगाथायां तच्च दर्शयितुमाह--

जावइयाओ य णं भंते ! उवासंतराओ उदयंते सूरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छति अत्थमंतेविय णं सूरिए
तावतियाओ चेव उवासंतराओ चक्खुप्फासं हव्वमागच्छति ?, हंता ! गोयमा ! जावइयाओ णं उवासंत-
राओ उदयंते सूरिए चक्खुप्फासं हव्वमागच्छति अत्थमंतेवि सूरिए जाव हव्वमागच्छति । जावइयाणं
भंते ! खित्तं उदयंते सूरिए आतावेणं सव्वओ समंता ओभासेइ उज्जोएइ तवेइ पभासेइ, अत्थमंतेविय णं
सूरिए तावइयं चेव खित्तं आयावेणं सव्वओ समंता ओभासेइ उज्जोएइ तवेइ पभासेइ ?, हंता गोयमा !
जावतियणं खेत्तं जाव पभासेइ ॥ तं भंते ! किं पुढं ओभासेइ अपुढं ओभासेइ ?, जाव छद्विसिं ओभा-
सेति, एवं उज्जोवेइ तवेइ पभासेइ जाव नियमा छद्विसिं ॥ से नूनं भंते ! सव्वंति सव्वावंति फुसमाणकालस-
मयंसि जावतियं खेत्तं फुसइ तावतियं फुसमाणे पुढेत्ति वत्तव्वं सिया ?, हंता ! गोयमा ! सव्वंति जाव
वत्तव्वं सिया ॥ तं भंते ! किं पुढं फुसइ अपुढं फुसइ ? जाव नियमा छद्विसिं ॥ (सू० ५०) ॥

'जावइयाओ' इत्यादि, यत्परिभाषात् 'उवासंतराओ'ति 'अवकाशान्तरात्' आकाशविशेषादवकाशरूपान्तरालाद्वा,
यावत्प्रवकाशान्तरे स्थित इत्यर्थः 'उदयन्ते'ति 'उदयन्' उद्गच्छन् 'चक्खुप्फासं'ति, चक्षुषी-दृष्टेः स्पर्श इव स्पर्शो न

तु स्पर्श एव चक्षुषोऽप्राप्तकारित्वादिति चक्षुःस्पर्शस्तं 'हृन्वं'ति शीघ्रं, स च किल सर्वाभ्यन्तरमण्डले सप्तचत्वारिंशति
 योजनानां सहस्रेषु द्वयोः शतयोस्त्रिषष्टौ (४७२६३) च साधिकायां वर्तमान उदये दृश्यते, अस्तसमयेऽप्येवम्, एवं
 प्रतिमण्डलं दर्शने विशेषोऽस्ति, स च स्थानान्तरादवसेयः, 'सन्वओ समंत'ति 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्तात्'
 विदिक्षु, एकार्थौ वैतौ, 'ओभासेइ'त्यादि 'अवभासयति' ईप्स्यकाशयति यथा स्थूलतरमेव वस्तु दृश्यते 'उद्द्योतयति' भृशं
 प्रकाशयति यथा स्थूलमेव दृश्यते 'तपति' अपनीतशीतं करोति यथा वा सूक्ष्मं पिपीलिकादि दृश्यते तथा करोति 'प्रभा-
 सयति' अतितापयोगाद्विशेषतोऽपनीतशीतं विधत्ते यथा वा सूक्ष्मतरं वस्तु दृश्यते तथा करोतीति ॥ एतत्क्षेत्रमेवाश्रित्याह-
 'तं भंते'त्यादि 'तं भंते'ति-यत् क्षेत्रमवभासयति यदुद्योतयति तपति प्रभासयति च 'तत्' क्षेत्रं किं भदन्त ! स्पृष्टमवभासयति
 अस्पृष्टमवभासयति ?, इह यावत्करणादिदं दृश्यम्- 'गोयमा ! पुढं ओभासेइ नो अपुढं, तं भंते ! ओगाढं ओभासेइ अणो-
 गाढं ओभासेइ ?, गोयमा ! ओगाढं ओभासेइ नो अणोगाढं, एवं अणंतरोगाढं ओभासेइ नो परंपरोगाढं, तं भंते !, किं अणुं
 ओभासइ वायरं ओभासइ ?, गोयमा ! अणुपि ओभासइ वायरंपि ओभासइ, तं भंते ! उहुं ओभासइ तिरियं ओभासइ
 अहे ओभासइ ?, गोयमा ! उहुंपि इ, तं भंते ! आइ ओभासइ मज्जे ओभासइ अंते ओभासइ ?, गोयमा ! आइ इ,
 तं भंते !, सविसए ओभासइ अविसए ओभासइ ?, गोयमा ! सविसए ओभासइ नो अविसए, तं भंते ! आणुपुब्बि ओभा-
 सेइ अणणुपुब्बि ओभासइ ?, गोयमा ! आणुपुब्बि ओभासइ नो अणणुपुब्बि, तं भंते ! कइदिसिं ओभासइ ?, गोयमा !
 नियमा छहिसिं'ति । एतेषां च पदानां प्रथमोद्देशकनारकाहारसूत्र (वज्राख्या) दृश्येति । य एव 'ओभासइ' इत्य-

नेन सह सूत्रप्रपञ्च उक्तः स एव 'उज्जोयई'त्यादिना पदत्रयेण वाच्य इति दर्शयन्नाह-एवं 'उज्जोवेई'त्यादि । स्पृष्टं क्षेत्रं प्रभासयतीत्युक्तम्, अथ स्पर्शनामेव दर्शयन्नाह--'संव्वंति'त्ति प्राकृतत्वात् 'सर्वतः सर्वासु दिक्षु 'संव्वावंति'त्ति प्राकृतत्वादेव सर्वात्मना सर्वेण वाऽऽत्तेपेनापत्तिः-व्याप्तिर्यस्य क्षेत्रस्य तत्सर्वापत्तिः, अथवा सर्व-क्षेत्रम्, इति शब्दो विषयभूतं क्षेत्रं सर्वं न तु समस्तमेवेत्यस्यार्थस्योपप्रदर्शनार्थः, तथा सर्वेणात्तेपेनापो-व्याप्तिर्यस्य क्षेत्रस्य तत्सर्वापम्, इति शब्दः सामान्यतः 'सर्वेणात्तेपेन व्याप्तिर्न तु प्रतिप्रदेशं सर्वेणेत्यस्यार्थस्योपप्रदर्शनार्थः, अथवा सहव्यापेन-आतपव्याप्त्या यत्तत्सव्यापम्, इति शब्दस्तु तथैव । 'फुसमाणकालसमयं'ति स्पृश्यमानक्षणे, अथवा स्पृशतः-सूर्यस्य स्पर्शनायाः कालसमयः स्पृशत्कालसमयस्तत्र आत्तेपेनेति गम्यते, यावत्क्षेत्रं स्पृशति सूर्य इति प्रकृतं तावत्क्षेत्रं स्पृश्यमानं स्पृष्टमिति वक्तव्यं स्यादिति प्रश्नः, हन्तेत्याद्युत्तरं, स्पृश्यमानस्पृष्टयोश्चैकत्वं प्रथमसूत्रादवगन्तव्यमिति ॥ स्पर्शनामेवाधिकृत्याह-

लोयंते भंते ! अलोयंतं फुसइ अलोयंतेवि लोयंतं फुसइ !, हंता गोयमा ! लोयंते अलोयंतं फुसइ अलोयंतेवि लोयंतं फुसइ ३ । तं भंते ! किं पुंढं फुसइ अपुंढं फुसइ ? जाव नियमा छद्दिसिं फुसइ । दीवंते भंते ! सागरंतं फुसइ सागरंतेवि दीवंतं फुसइ !, हंता जाव नियमा छद्दिसिं फुसइ, एवं एएणं अभिलावेणं उदयंते पोयंतं फुसइ छिंदंते दूसंतं छांयंते आयवंतं जाव नियमा छद्दिसिं फुसइ ॥ (सू० ५१) ॥

'लोयंते भंते ! अलोयंतं'मित्यादि, लोकान्तः-सर्वतो लोकावसानम्, अलोकान्तस्तु तदनन्तर एवेति । इहापि 'पुंढं फुसइ' इत्यादिसूत्रप्रपञ्चो दृश्यः, अत एवोक्तं 'जाव नियमा छद्दिसिं'ति एतद्भावना चैवं-स्पृष्टमलोकान्तं लोकान्तः

स्पृशति, स्पृष्टत्वं च व्यवहारतो दूरस्थस्यापि दृष्टं यथा चक्षुःस्पर्श इत्यत उच्यते—अवगाढम्—आसन्नमित्यर्थः, अवगाढत्वं
 चासत्तिमात्रमपि स्यादत उच्यते—अनन्तरावगाढम्—अव्यवधानेन संबद्धं, न तु परम्पराऽवगाढं—शृङ्खलाकटिका
 म्परासम्बद्धं, तं चाणुं स्पृशति, अलोकान्तस्य क्वचिद्विवक्षया प्रदेशमात्रत्वेन सूक्ष्मत्वात्, वादरमपि स्पृशति, क्वचिद्विव-
 क्षयैव बहुप्रदेशत्वेन वादरत्वात्, तन्मूर्ध्वमधस्तिर्यक् च स्पृशति, ऊर्ध्वादिदिक्षु लोकान्तस्यालोकान्तस्य च भावात्, तं चादौ
 मध्येऽन्ते च स्पृशति, कथम् ?, अधस्तिर्यग्गूर्ध्वलोकप्रान्तानामादिमध्यान्तकल्पनात्, तं च स्वविषये स्पृशति—स्पृष्टावगा-
 ढादौ, नाविषयेऽस्पृष्टादाविति, तं चानुपूर्व्यां स्पृशति, आनुपूर्वीं चेह प्रथमे स्थाने लोकान्तस्ततोऽनन्तरं द्वितीये स्थानेऽ-
 लोकान्त इत्येवमवस्थानतया स्पृशति, अन्यथा तु स्पर्शनैव न स्यात्, तं च पद्मसु दिक्षु स्पृशति, लोकान्तस्य पार्श्वतः
 सर्वतोऽलोकान्तस्य भावात्, इह च विदिक्षु स्पर्शना नास्ति, दिशां लोकविष्कम्भप्रमाणत्वाद् विदिशां च तत्परिहारेण
 भावादिति । एवं द्वीपान्तसागरान्तादिसूत्रेषु स्पृष्टादिपदभावना कार्या, नवरं द्वीपान्तसागरान्तादिसूत्रे ‘छाद्दिंस्’
 इत्यस्यैवं भावना—योजनसहस्रावगाढा द्वीपाश्च समुद्राश्च भवन्ति, ततश्चोपरितनानधस्तनान्श्च द्वीपसमुद्रप्रदेशानाश्रित्य
 ऊर्ध्वाधोदिग्द्वयस्य स्पर्शना वाच्या, पूर्वादिदिशां तु प्रतीतैव, समन्ततस्तेषामवस्थानात् । ‘उदयन्ते पोयन्ते’ति नद्याद्युद-
 कान्तः ‘पोतान्तं’ नौपर्यवसानम्, इहाप्युच्छ्रयापेक्षया ऊर्ध्वदिक्स्पर्शना वाच्या जलनिमज्जेन वेति । ‘छिदन्ते दूंसन्त’न्ति
 छिद्रान्तः ‘दूष्यान्तं’ वस्त्रान्तं स्पृशति, इहापि पद्मदिक्स्पर्शनाभावना वस्त्रोच्छ्रयापेक्षया, अथवा कम्बलरूपवस्त्रपोद्गलि-
 कायां तन्मध्योत्पन्नजीवभक्षणेन तन्मध्यरन्ध्रापेक्षया लोकान्तसूत्रवत् पद्मदिक्स्पर्शना भावयितव्या । ‘छायन्ते आयवन्ते’ति

इह छायाभेदेन पट्टिदिग्भावनैवम्-आतपे व्योमवर्त्तिपक्षिप्रभृतिद्रव्यस्य या छाया तदन्त आतपान्तं चतसृषु दिक्षु स्पृशति
 तथा तस्या एव छायाया भूमेः सकाशात्तद्द्रव्यं यावदुच्छ्रयोऽस्ति, ततश्च छायान्त आतपान्तमूर्ध्वमधश्च स्पृशति, अथवा
 प्रासादवरण्डिकादीर्या छाया तस्या भित्तेरवतरन्त्या आरोहन्त्या वाऽन्त आतपान्तमूर्ध्वमधश्च स्पृशतीति भावनीयम्, अथवा
 तयोरेव छायाऽऽतपयोः पुद्गलानामसंक्षेपप्रदेशावगाहित्वादुच्छ्रयसद्भावः, तत्सद्भावाच्चोर्ध्वाधोविभागः, ततश्च छायान्त
 आतपान्तमूर्ध्वमधश्च स्पृशतीति ॥ स्पर्शनाऽधिकारादेव च प्राणतिपातादिपापस्थानप्रभवकर्मस्पर्शनामधिकृत्याह-

अतिथिं नं भंते ! जीवाणं पाणाइवाएणं किरिया कज्जइ ? हुंता अतिथि । सा भंते ! किं पुट्ठा कज्जइ अपुट्ठा
 कज्जइ ? जाव निव्वाघाएणं छविंसिं वाघायं पटुच्च सिय तिदिंसिं सिय चउदिंसिं सिय पंचदिंसिं । सा भंते !
 किं कडा कज्जइ तदुभयकडा कज्जइ ? गोयमा ! अत्तकडा कज्जइ गो परकडा कज्जइ गो तदुभयकडा कज्जइ ।
 परकडा कज्जइ तदुभयकडा कज्जइ ? गोयमा ! अत्तकडा कज्जइ गो परकडा कज्जइ गो तदुभयकडा कज्जइ नो अणा-
 सा भंते ! किं अणुपुण्विं कडा कज्जइ अणुपुण्विं कडा कज्जइ ? गोयमा ! अणुपुण्विं कडा कज्जइ नो अणुपुण्विं
 कज्जइ ? हुंता अतिथि । सा भंते ! किं
 पुणुपुण्विं कडा कज्जइ, जा य कडा जा य कज्जइ जा य कज्जिस्सइ सन्वा सा अणुपुण्विं कडा कज्जइ ? तं
 कडत्ति वत्तन्वं सिया । अतिथिं नं भंते ! नेरइयाणं पाणाइवायकिरिया कज्जइ ? हुंता अतिथि । सा भंते ! किं
 पुट्ठा कज्जइ अपुट्ठा कज्जइ जाव नियमां छविंसिं कज्जइ, सा भंते ! किं कडा कज्जइ अकडा कज्जइ ? तं
 चेव जाव नो अणुपुण्विं कडत्ति वत्तन्वं सिया, जहा नेरइया तहा एगिंदियवज्जा भाणियन्वा,

णिया, एगिंदिया जहा जीवा तथा भाणियन्वा, जहा पाणाहवाए तथा मुसावाए तथा अदिनादाने मेहुणे परिगहे कोहे जाव मिच्छादंसणसल्ले, एवं एए अट्टारस, चउवीसं दंडगा भाणियन्वा, सेवं भंते ! सेवं भंते ! स्ति भगवं गोयमे समणं भगवं जाव विहरति ॥ (सू० ५२) ॥

‘अत्थि’ स्ति असत्यं पक्षः—‘किरिया कज्जइ’स्ति, क्रियत इति क्रिया—कर्म सा क्रियते—भवति, ‘पुट्ठे’ इत्यादेर्व्याख्या पूर्ववत् । ‘कडा कज्जइ’स्ति कृता भवति, अकृतस्य कर्मणोऽभावात्, ‘अत्तकडा कज्जइ’स्ति आत्मकृतमेव कर्म भवति, नान्यथा । ‘अणानुपुण्वि कडा कज्जइ’स्ति पूर्वपश्चाद्विभागो नास्ति यत्र तदनानुपूर्वीशब्देनोच्यत इति । ‘जहा नेरइया तथा एगिंदियवज्जा भाणियन्व’स्ति नारकवदसुरादयोऽपि वाच्याः, एकेन्द्रियवर्जाः, ते त्वन्यथा, तेषां हि दिक्पदे ‘निवाघाएणं छहिंसिं वाघायं पडुच्च सिय तिदिसिं’ इत्यादेर्विशेषाभिलापस्य जीवपदोक्तस्य भावात्, अत एवाह—‘एगिंदिया जहा जीवा तथा भाणियन्व’स्ति ‘जाव मिच्छादंसणसल्ले’ इह यावत्करणात् ‘माणे माया लोभे पेजे’ अनभिव्यक्त-मायालोभस्वभावमभिष्वङ्गमात्रं प्रेम ‘दोसे’ अनभिव्यक्तक्रोधमानस्वरूपमप्रीतिमात्रं द्वेषः ‘कलहः’ राटिः ‘अवभक्खाणे’ असद्वेषाविष्करणं ‘पेसुत्ते’ प्रच्छन्नमसद्वेषाविष्करणं ‘परपरिवाए’ विप्रकीर्णं परेषां गुणदोषवचनम् ‘अरइरइ’ अरतिः—मोहनीयोदयाच्चित्तोद्वेगस्तफला रतिः—विषयेषु मोहनीयोदयाच्चित्ताभिरतिरतिरतिः, ‘मायामोसे’ तृतीयकपायद्वितीयाश्रवयोः संयोगः, अनेन च सर्वसंयोगा उपलक्षिताः, अथवा वेषान्तरभाषान्तरकरणेन यत्परवज्जनं तन्मायामृपेति, मिथ्या-

तच्च प्रवाहतः

दर्शनं शल्यमिव विविधव्यथानिवन्धनत्वान्मिथ्यादर्शनशल्यामिति ॥ एवं तावद्भौतमद्वारेण कर्म प्ररूपितं, तच्च प्रवाहतः—
शाब्धतमित्यतः शाब्धतानेव लोकादिभावान् रोहकाभिधानमुनिपुङ्गवद्वारेण प्ररूपयितुं प्रस्तावयन्नाह—

तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी रोहे नामं अणगारे पगइभदए पग-
इमडए पगइविणीए पगइउवसंते पगइपयणुकोहमाणमायालोभे भिउमद्वसंपन्ने अल्लीणे भदए विणीए सम-
णस्स भगवओ महावीरस्स अदूरसामंते उहुंजाणू अहोसिरे ज्ञाणकोटोवगए संजमेणं तवसा अप्पणं भावे-
माणे विहरइ, तए णं से रोहे नामं अणगारे जायसहुंजाव पज्जुवासमाणे एवं वदासी-पुंन्वि भंते ! लोए पच्छा
अलोए पुंन्वि अलोए पच्छा लोए !, रोहा ! लोए य अलोए य पुंन्विपेते पच्छापेते दोवि एए सासया भावा,
अणाणुपुण्वी एसा रोहा ! ! पुंन्वि भंते ! जीवा पच्छा अजीवा पुंन्वि अजीवा पच्छा जीवा ?, जहेव लोए य
अलोए य तहेव जीवा य अजीवा य, एवं भवसिद्धीया य अभवसिद्धीया य सिद्धी असिद्धी सिद्धा असिद्धा, कुकु-
पुंन्वि भंते ! अंडए पच्छा कुकुडी पुंन्वि कुकुडी पच्छा अंडए !, रोहा ! से णं अंडए कओ !, भयवं ! कुकु-
डीओ, सा णं कुकुडी कओ !, भंते ! अंडयाओ, एवामेव रोहा ! से य अंडए सा य कुकुडी, पुंन्विपेते पच्छा
पेते दुवेते सासया भावा, अणाणुपुण्वी एसा रोहा ! ! पुंन्वि भंते ! लोयंते पच्छा सत्तमे
लोयंते !, रोहा ! लोयंते य अलोयंते य जाव अणाणुपुण्वी एसा रोहा ! ! पुंन्वि भंते ! लोयंते पच्छा सत्तमे
उवासंतरे पुच्छा, रोहा ! लोयंते य सत्तमे उवासंतरे पुंन्विपि दोवि एते जाव अणाणुपुण्वी एसा रोहा ! ! एवं

લોયંતે ય સત્તમે ય તણુવાએ, એવં ઘણવાએ ઘણોદહિ સત્તમા પુઢવી, એવં લોયંતે એકેકેણં સંજોએયન્વે હમેહિ
 ઠાણેહિ-તંજહા-ઓવાસવાયઘણડહિ પુઢવી દીવા ય સાગરા વાસા । નેરહયાઈ અતિથય સમયા કમ્માઈ
 લેસ્સાઓ ॥ ૧ ॥ દિઢી દંસણ ણાણા સન્ન સરીરા ય જોગ ઉવઓગે । દન્વપએસા પજ્જવ અઢ્ઢા કિં પુન્નિવ લોયંતે ?
 ॥ ૨ ॥ પુન્નિવ ભંતે ! લોયંતે પચ્છા સન્વઢ્ઢા ? । જહા લોયંતેણં સંજોહયા સન્વે ઠાણા એતે એવં અલોયંતેણવિ
 સંજોએયન્વા સન્વે । પુન્નિવ ભંતે ! સત્તમે ઉવાસંતેરે પચ્છા સત્તમે તણુવાએ ?, એવં સત્તમે ઉવાસંતરં સન્વેહિ
 સમં સંજોએયન્વં જાવ સન્વઢ્ઢાએ । પુન્નિવ ભંતે ! સત્તમે તણુવાએ પચ્છા સત્તમે ઘણવાએ, એયંપિ તેહેવ નેયન્વં
 જાવ સન્વઢ્ઢા, એવં ઉવરિહં એકેકં સંજોયંતેણં જો જો હિઢિહો તં તં છુત્તેણં નેયન્વં જાવ અતીયઅણાગયઢ્ઢા
 પચ્છા સન્વઢ્ઢા જાવ અણાણુપુઢવી એસા રોહા ! સેવં ભંતે ! સેવં ભંતેત્તિ ! જાવ વિહરહ ॥ (સ્વ. ૬૩) ભંતેત્તિ ભગવં
 ગોયમે સમણં જાવ એવં વયાસી-કત્તિવિહા ણં ભંતે ! લોયદિત્તી પણત્તા ?, ગોયમા ! અઢ્ઢવિહા લોયદિત્તી
 પણત્તા, તંજહા-આગાસપહિએ વાએ ? વાયપહિએ ઉદહી ૨ ઉદહીપહિયા પુઢવી ૩ પુઢવિપહિયા તસા
 થાવરા પાણા ૪ અજીવા જીવપહિયા ૫ જીવા કમ્મપહિયા ૬ અજીવા જીવસંગહિયા ૭ જીવા કમ્મસંગ-
 હિયા ૮ । સે કેણદ્ઢેણં ભંતે ! એવં બુચ્છહ ?-અઢ્ઢવિહા જાવ જીવા કમ્મસંગહિયા ?, ગોયમા ! સે જહાનામાએ-કેહ
 પુરિસે વતિથમાડોવેહ વતિથમાડોવિત્તા ઉપ્પિ સિતં બંધહ ૨ મજ્જેણં ગંઢિં બંધહ ૨ ઉવરિહં ગંઢિં મુયહ ૨ ઉવ-
 રિહં દેસં વામેહ ૨ ઉવરિહં દેસં વામેત્તા ઉવરિહં દેસં આયાયસ્સ પૂરેહ ૨ ઉપ્પિપિસિ તં બંધહ ૨ મજ્જિહં

गंठिं मुयइ । से नूणं गोयमा ! से आउयाए तस्स वाउयायस्स उप्पि उवरितले चिट्ठइ ?, हंता चिट्ठइ, से तेणेठ्ठेणं जाव जीवा कम्मसंगहिया, से जहा वा केइ पुरिसे वत्थिमाडोवेइ २ कडीए बंधइ २ अत्थाहमतार-
मपोरसियंसि उदगंसि ओगाहेज्जा, से नूणं गोयमा ! से पुरिसे तस्स आउयायस्स उवरिमतले चिट्ठइ ?, हंता
चिट्ठइ, एवं वा अट्ठविहा लोयट्ठिई पणत्ता जाव जीवा कम्मसंगहिया ॥ (सू० ५४) ॥

‘पगइभइए’ति स्वभावत एव परोपकारकरणशीलः ‘पगइमउए’ति स्वभावत एव भावमार्दविकः, अत एव ‘पगइ-
विणीए’ति तथा ‘पगइउवसंते’ति क्रोधोदयाभावात् ‘पगइपयणुकोहमाणमायालोभे’ सत्यपि कपायोदये तत्कार्यो-
भावात् प्रतनुक्रोधादिभावः ‘मिउमइवसंपन्ने’ति मृदु यन्मार्दवम्-अत्यर्थमहङ्कृतियस्तत्संपन्नः-प्राप्तो गुरूपदेशाद् यः
स तथा, ‘आलीणे’ति गुरुसमाश्रितः संलीनो वा, ‘भइए’ति अनुपतापको गुरुशिक्षागुणात्, ‘विणीए’ति गुरुसेवागु-
णात् ‘भवसिद्धीया य’ति भविष्यतीति भवा भवा सिद्धिः-निर्वृतिर्येषां ते भवसिद्धिकाः, भव्या इत्यर्थः, ‘सत्तमे उवासं-
तरे’ति सप्तमपृथिव्या अधोवर्त्याकाशमिति । सूत्रसङ्ग्रहाद्ये-के?, तत्र ‘ओवासे’ति सप्तावकाशान्तराणि ‘वाय’ति तनु-
वाताः घनवाताः ‘घणउदहि’ति घनोदधयः सप्त ‘पुढवि’ति नरकपृथिव्यः सप्तैव ‘दीवा य’ति जम्बूदीपादयोऽसङ्ख्याताः
असङ्ख्येया एव ‘सागराः’ लवणादयः ‘वास’ति वर्षाणि भरतादीनि सप्तैव ‘नेरइयाइ’ति चतुर्विंशतिदण्डकः ‘अत्थि,
य’ति अस्तिकायाः पञ्च ‘समय’ति कालविभागाः कर्माण्यष्टौ लेख्याः षट्, दृष्टयो-मिथ्यादृष्ट्यादयस्त्रिंशः, दर्शनानि
चत्वारि ज्ञानानि पञ्च सङ्ज्ञाश्चतस्रः शरीराणि पञ्च योगास्त्रयः उपयोगौ द्वौ द्रव्याणि षट् प्रदेशा अनन्ताः पर्यवा अनन्ता

एव 'अद्ध'ति अतीताद्धा अनागताद्धा सर्वाद्धा चेति, 'किं पुंन्वि लोयंति'त्ति, अयं सूत्राभिलापनिर्देशः, तथैव पश्चिम-
 सूत्राभिलापं दर्शयन्नाह—'पुंन्वि भन्ते ! लोयंते पच्छा सम्बद्धे'त्ति । एतानि च सूत्राणि शून्यज्ञानादिवादनिरासेन विचि-
 त्रवाह्याध्यात्मिकवस्तुसत्ताऽभिधानार्थानि ईश्वरादिकृतत्वनिरासेन चानादित्वाभिधानार्थानीति । लोकान्तादिलोकपदार्थ-
 प्रस्तावादथ गौतममुखेन लोकस्थितिप्रज्ञापनायाह—अयं सूत्राभिलापः—आकाशप्रतिष्ठितो वायुः—तनुवातघनवातरूपः, त-
 स्यावकाशान्तरोपरि स्थितत्वात्, आकाशं तु स्वप्रतिष्ठितमेवेति न तत्प्रतिष्ठाचिन्ता कृतेति । तथा वातप्रतिष्ठित उदधिः-
 घनोदधिस्तनुवातघनवातोपरि स्थितत्वात् २ । तथा उदधिप्रतिष्ठिता पृथिवी, घनोदधीनामुपरि स्थितत्वात् रत्नप्रभादीनां,
 बाहुल्यापेक्षया चेदमुक्तम्, अन्यथा ईषत्प्राग्भारा पृथिवी-आकाशप्रतिष्ठितैव । तथा पृथिवीप्रतिष्ठितास्त्रसंस्थावराः प्राणाः,
 इदमपि प्राधिकमेव, अन्यथाऽऽकाशपर्वतविमानप्रतिष्ठिता अपि ते सन्तीति ४ । तथाऽजीवाः—शरीरादिपुद्गलरूपा जीव-
 प्रतिष्ठिताः, जीवेषु तेषां स्थितत्वात् ५ । तथा जीवाः कर्मप्रतिष्ठिताः, कर्मसु—अनुदयावस्थकर्मपुद्गलसमुदायरूपेषु संसारि-
 जीवानामाश्रितत्वात्, अन्ये त्वाहुः—जीवाः कर्मभिः प्रतिष्ठिताः—नारकादिभावेनावस्थिताः ६ । तथा अजीवा जीवसंगृहीताः,
 मनोभाषादिपुद्गलानां जीवैः संगृहीतत्वात्, अथाजीवाः जीवप्रतिष्ठितास्तथाऽजीवा जीवसंगृहीता इत्येतयोः को भेदः ?,
 उच्यते, पूर्वस्मिन् वाक्ये आधाराधेयभाव उक्तः, उत्तरे तु संग्राह्यसंग्राहकभाव इति भेदः, यच्च यस्य संग्राह्यं तत्तस्याधेय-
 मप्यर्थापत्तिः स्याद् यथाऽपूपस्य तैलमित्याधाराधेयभावोऽप्युत्तरवाक्ये दृश्य इति ७ । तथा जीवाः कर्मसंगृहीताः,
 संसारिजीवानामुदयप्राप्तकर्मवशवर्तित्वात्, ये च यद्गशास्ते तत्र प्रतिष्ठिताः, यथा घटे रूपादय इत्येवमिहाप्याधाराधे-

यता दृश्येति । 'से' जहानामए केइ'त्ति, स 'यथानामकः' यत्प्रकारनामा, देवदत्तादिनामेत्यर्थः, अथवा 'से' इति स 'यथा' इति दृष्टान्तार्थः 'नाम' इति संभावनायाम् 'ए' इति वाक्यालङ्कारे, 'वत्थि'ति 'वत्ति' इति 'आडोवेइ'त्ति आटो-पयेत् वायुना पूरयेत्, 'उप्पि' सिम्यं बंधइ'त्ति उपरि सितं 'पिब्बु' बन्धने' इति वचनात् क्तप्रत्ययस्य च भावार्थत्वात् कर्मार्थत्वाद्वा बन्ध-ग्रन्थिमित्यर्थः 'बन्नाति' करोतीत्यर्थः, अथवा 'उप्पिसि'त्ति उपरि 'त'मिति वत्ति 'से' आडयाए'त्ति, सोऽन्कायस्तस्य वायुकायस्य 'उप्पि'ति उपरि, उपरिभावश्च व्यवहारतोऽपि स्यादित्यत आह-उपरितले सर्वोपरीत्यर्थः, यथा वायुराधारो जलस्य दृष्ट एवमाधाराधेयभावो भवति आकाशघनवातादीनामिति भावः, आधाराधेयभावश्च प्रागेव सर्वपदेषु व्यञ्जित इति । 'अत्थाहमतारमपोरुसियंसि'त्ति, अस्ताघम्-अविद्यमानस्ताघम्-अगाधमित्यर्थः, अस्ताधो वा निरस्ताधस्तलमिवेत्यर्थः, अत एवातारं-तरीतुमशक्यं, पाठान्तरेणापारं-पारवर्जितं पुरुषः प्रमाणमस्येति पौरुषेयं तत्प्रति-षेधादपौरुषेयं ततः कर्मधारयोऽतस्तत्र, मकारश्चेह्वालाक्षणिकः, 'एवं वा' इत्यत्र वाशब्दो दृष्टान्तान्तरतासूचनार्थः ॥ लोक-स्थित्यधिकारादेवेदमाह- 'अत्थि ण'मित्यादि, अन्ये त्वाहुः-अजीवा जीवपइडिया' इत्यादेः पदचतुष्टयस्य भावनार्थमिदमाह-

अत्थि णं भंते ! जीवा य पोग्गला य अन्नमन्नवद्धा अन्नमन्नपुद्धा अन्नमन्नसिणेहपडिवद्धा अन्न-मन्नघडत्ताए चिद्धंति ?, हंता ! अत्थि । से केणट्ठणं भंते ! जाव चिद्धंति ?, गोयमा ! से जहानामए-हरदे सिया पुण्णे पुण्णप्पमाणे वोसइमाणे समभरघडत्ताए चिद्धइ, अहे णं केइ पुरिसे तंसि हरदंसि एगं महं नावं सयासवं सयच्छिडुं ओगाहेज्जा, से नूणं गोयमा ! सा णावा तेहिं आसवदारेहिं आपूरमाणी २ पुण्णा

पुण्णप्पमाणा वोलट्टमाणा वोसट्टमाणा समभरघडत्ताए चिट्ठइ, हंता चिट्ठइ, से तेणेट्ठेणां गोयमा ! अत्थि णं जीवा य जाव चिट्ठंति ॥ (सू० ५५) ॥

‘पोग्गले’ति कर्मशरीरादिपुद्गलाः ‘अण्णमण्णवद्ध’त्ति अन्योऽन्यं जीवाः पुद्गलानां पुद्गलाश्च जीवानां संवद्धा इत्यर्थः, कथं वद्धाः इत्याह—‘अन्नमन्नपुट्ठा’पूर्वं स्पर्शनामात्रेणान्योऽन्यं स्पृष्टास्ततोऽन्योऽन्यं वद्धाः, गाढतरं संवद्धा इत्यर्थः, ‘अण्णमण्णमोगाढ’त्ति परस्परेण लोलीभावं गताः, अन्योऽन्यं स्नेहप्रतिबद्धा इति, अत्र रागादिरूपः स्नेहः, यदाह—‘स्नेहा भ्यक्तशरीरस्य रेणुना, श्लिष्यते यथा गात्रम् । रागद्वेषक्लिन्नस्य कर्मबन्धो भवत्येवम् ॥ १ ॥’ इति, अत एव ‘अण्णमण्णवद्धत्ताए’त्ति अन्योऽन्यं घटा—समुदायो येषां तेऽन्योऽन्यघटास्तद्भावस्तत्ता तथाऽन्योऽन्यघटतया । ‘हरए सिय’त्ति ‘इदो’ नदः ‘स्यात्’ भवेत् ‘पुण्णे’त्ति भूतो जलस्य, स च किञ्चिन्मूत्रोऽपि व्यवहारतः स्यादत आह—‘पुण्णप्पमाणे’त्ति पूर्णप्रमाणः पूर्णं वा जलेनात्मनो मानं यस्य स पूर्णात्ममानः ‘वोलट्टमाणे’त्ति व्यपलोड्यन् अतिजलभरणाच्छर्द्यमानजल इत्यर्थः ‘वोसट्टमाणे’त्ति जलप्राचुर्यादेव विकशन्—स्फारीभवन् वर्द्धमान इत्यर्थः ‘समभरघडत्ताए’त्ति समो न विषमो घटैकदेशमनाश्रितत्वेन भरौ—जलसमुदायो यत्र स समभरः सर्वथा भूतो वा समभरः, समशब्दस्य सर्वशब्दार्थत्वात्, समभरश्चासौ घटश्चेति समासः, समभरघट इव समभरघटस्तद्भावस्तत्ता तथा समभरघटतया, सर्वथा भूतघटाकास्तयेत्यर्थः, ‘अहे णं’ति अहेशब्दोऽर्थार्थः अथशब्दश्चानन्तर्यार्थः, णमिति वाक्यालङ्कारे, ‘महं’ति महती ‘सयासवं’ति आश्रवति—ईषत्क्षरति—जलं यैस्ते आश्रवाः—सूक्ष्मरन्ध्राणि सन्तो—विद्यमानाः सदा वा—सर्वदा शतसङ्ख्या वाऽऽश्रवा यस्यां सा सदाश्रवाः शता-

श्रवा वाऽतस्ताम्र, एवं 'सयच्छिडु' नवरं छिद्रं-महत्तरं रन्ध्रम्, 'ओगाहेज्ज'त्ति 'अवगाहयेत्' प्रवेशयेद् आसवदारोहिं'ति आश्रवच्छिद्रैः 'आपूरमाणी'त्ति आपूर्यमाणा जलेनेति शेषः, इह द्विर्वचनमाभीक्ष्ण्ये, 'पुण्णे'त्यादि प्राग्वन्नवरं 'वोसट्टमाणा' इत्यादौ वृद्धैरयं विशेष उक्तः- 'वोसट्टमाणा' भृता सती या तत्रैव निमज्जति सोच्यते 'समभरघडत्ताए'त्ति इदक्षितसमभरघटवद् इदस्याधस्त्योदकेन सह तिष्ठतीत्यर्थः, यथा नौश्च इदोदकं चान्योऽन्यावगाहेन वर्तते एवं जीवाश्च पुद्गलाश्चेति भावना ॥ लोकस्थितावेवेदमाह—

अत्थि णं भंते ! सया समियं सुद्धमे सिणेहकाये पवडइ ? हंता अत्थि । से भंते ! किं उहु पवडइ अहे पवडइ तिरिए पवडइ?, गोयमा ! उहुवि पवडइ अहे पवडइ तिरिएवि पवडइ, जहा से बादरे आउयाए अन्नमन्नसमाउत्ते चिरं पि दीहकालं चिडइ तहा णं सेवि?, नो इण्ठे समंठे, से णं खिप्पामेव विद्धंसमागच्छइ । सेवं भंते ! सेवं भंतेत्ति ! ॥ छट्ठो उदेसो समत्तो ॥ १ । ६ ॥ (सू० ५६) ॥

'सदा' सर्वदा 'समियं'ति सपरिमाणं न बादराकायवदपरिमितमपि, अथवा 'सदा' इति सर्वर्तुषु 'समित'मिति रात्रौ दिवसस्य च पूर्वापरयोः प्रहरयोः, तत्रापि कालस्य स्निग्धेतरभावमपेक्ष्य बहुत्वमल्पत्वं चावसेयमिति, यदाह— "पढमचरिमाउ सिसिरे गिम्हे अद्धं तु तासिं वज्जेत्ता । पायं ठवे सिणेहाइरक्खणद्धा पवेसे वा ॥ १ ॥" लेपितपात्रं बहिर्न स्थापयेत् स्नेहादिरक्षणार्थायेति, 'सूक्ष्मः स्नेहकाय' इति अप्कायविशेष इत्यर्थः 'उहु'त्ति ऊर्ध्वलोके वर्तुलवैताल्यादिषु 'अहे'त्ति

१ प्रथमचरमपौरुष्यो शिशिरर्त्तौ ग्रीष्मे तु तयोरद्धं वर्जयित्वा स्नेहादिरक्षणार्थं लिप्तपात्राणि स्थापयेत् प्रविशेद्वा ॥ १ ॥

अधोलोकग्रामेषु 'तिरियं'ति तिर्यग्लोके 'दीहकालं चिट्ठइ'ति तडागादिपूरणात्, 'विद्धंसमागच्छइ'ति स्वल्पत्वात्स्येति ॥ प्रथमशते षष्ठः ॥ १ । ६ ॥

अथ सप्तम आरभ्यते, तस्य चैवं सम्बन्धः—विध्वंसमागच्छतीत्युक्तं प्राक् इह तु तद्विपर्यय उत्पादोऽभिधीयते, अथवा लोकस्थितिः प्रागुक्ता इहापि सैव, तथा 'नेरइए'ति यदुक्तं सङ्ग्रहिण्यां तच्चावसरायातमिहोच्यत इति, तत्रादिसूत्रम्—

नेरइए णं भंते ! नेरइएसु उववज्जमाणे किं देसेणं देसं उववज्जइ देसेणं सव्वं उववज्जइ सव्वेणं देसं उववज्जइ सव्वेणं सव्वं उववज्जइ ?, गोयमा ! नो देसेणं देसं उववज्जइ नो देसेणं सव्वं उववज्जइ नो सव्वेणं देसं उववज्जइ सव्वेणं सव्वं उववज्जइ, जहा नेरइए एवं जाव वेमाणिए १ ॥ (सू० ५७) ॥

'नेरइए णं भंते ! नेरइएसु उववज्जमाणे'ति, ननूत्पद्यमान एव कथं नारक इति व्यपदिश्यते?, अनुत्पन्नत्वात्, तिर्यगादिवद् इति, अत्रोच्यते, उत्पद्यमान उत्पन्न एव, तदायुष्कोदयात्, अन्यथा तिर्यगाद्यायुष्काभावाच्चाकारकायुष्कोदयेऽपि यदि नारको नासौ तदन्यः कोऽसौ ? इति, 'किं देसेणं देसं उववज्जइ'ति देशेन च देशेन च यदुत्पादनं प्रवृत्तं तद्देशेनदेशं, छान्दसत्वाच्चाव्ययीभावप्रतिरूपः समासः, एवमुत्तरत्रापि, तत्र जीवः किं 'देशेन' स्वकीयावयवेन 'देशेन' नारकावयविनोऽंशतयोत्पद्यते अथवा 'देशेन' देशमाश्रित्योत्पादयित्वेति शेषः, एवमन्यत्रापि । तथा 'देसेणं सव्वं'ति

इत्यर्थः नारकावयवितयोत्पद्यत इत्यर्थः अत्रो-
देशेन च सर्वेण च यत् प्रवृत्तं तद्देशेनसर्वं, तत्र देशेन-स्वावयेन सर्वतः-सर्वात्मना नारकावयवितयोत्पद्यत इत्यर्थः अत्रो-
देशेन च सर्वेण च यत् प्रवृत्तं तद्देशेनसर्वं, तत्र देशेन-स्वावयेन सर्वतः-सर्वात्मना नारकावयवितयोत्पद्यत इत्यर्थः अत्रो-
देशेन च सर्वेण च यत् प्रवृत्तं तद्देशेनसर्वं, तत्र देशेन-स्वावयेन सर्वतः-सर्वात्मना नारकावयवितयोत्पद्यत इत्यर्थः अत्रो-

किं देसेणं देसं उववज्जइ ? जहा उववज्जमाणे तहेव उववज्जमाणेऽवि दंढगो भाणियव्वो ३ । नेरइए णं भंते ! नेरइएहिंतो उववज्जमाणे किं देसेणं देसं आहारेइ तहेव जाव सव्वेण वा देसं आहारेइ ? सव्वेण वा सव्वं आ० १, एवं जाव वेमाणिए ४ । नेरइ० भंते ! नेर० उववन्ने किं देसेणं देसं उववन्ने, एसोऽवि तहेव जाव सव्वेणं सव्वं उववन्ने ? जहा उववज्जमाणे उववज्जमाणे य चत्तारि दंढगा तथा उववन्नेणं उव्वेणवि चत्तारि दंढगा भाणियव्वा, सव्वेणं सव्वं उववन्ने सव्वेण वा देसं आहारेइ सव्वेण वा सव्वं आहारेइ, एएणं अभिलावेणं उववन्नेवि उव्वेणवि नेयव्वं ८ ॥ नेरइए णं भंते ! नेरइएसु उववज्जमाणे किं अद्धेणं अद्धं उववज्जइ ? १ अद्धेणं सव्वं उववज्जइ १. २ सव्वेणं अद्धं उववज्जइ ? ३ सव्वेणं सव्वं उववज्जइ० ? ४, जहा पढमिल्लेणं अट्ट दंढगा तथा अद्धेणवि अट्ट दंढगा भाणियव्वा, नवरं जहिं देसेणं देसं उववज्जइ तहिं अद्धेणं अद्धं उववज्जइ इति भाणियव्वं, एयं णाणत्तं, एते सव्वेवि सोलसदंढगा भाणियव्वा ॥ (सू० ५८)

तत्र 'देशेन देश'मिति आत्मदेशेनाभ्यवहार्यद्रव्यदेशमित्येवं गमनीयम् । उत्तरम्—'सव्वेण वा देसमाहारेइ'ति, उत्पत्त्यनन्तरसमयेषु सर्वात्मप्रदेशैराहारपुद्गलान् कांश्चिद्विमुञ्चति, तत्तत्तापिकागततैलग्राहकविमोचकापूपवद्, अत उच्यते—देशमाहारयतीति, 'सव्वेण वा सव्वं'ति सर्वात्मप्रदेशैरुत्पत्तिसमये आहारपुद्गलानादत्ते एव प्रथमतः तैलभृततत्तत्तापिकाप्रथमसमयपतितापूपवदित्युच्यते—सर्वमाहारयतीति । उत्पादस्तदाहारेण सह प्राग्दण्डकाभ्यामुक्तः, अथोत्पादप्रतिपक्षत्वाद्धर्तमानकालनिर्देशसाधर्म्याच्चोद्धर्तनादण्डकस्तदाहारदण्डकेन सह ४ । तदनन्तरं च नोद्ध-

र्त्तनाऽनुपन्नस्य स्यादित्युत्पन्नतदाहारदण्डकौ, उत्पन्नप्रतिपक्षत्वाच्चोद्धृततदाहारदण्डकाविति । पुस्तकान्तरे तूत्पादतदा-
हारदण्डकानन्तरमुत्पादे सत्युत्पन्नः स्यादित्युद्धृततदाहारदण्डकौ, ततस्तूत्पादप्रतिपक्षत्वादुद्धर्त्तनाया उद्धर्त्तनातदाहारद-
ण्डकौ, उद्धर्त्तनायां चोद्धृतः स्यादित्युद्धृततदाहारदण्डकौ, कण्ठ्याश्चैत इति । एवं तावदष्टाभिर्दण्डकैर्देशसर्वाभ्यामुत्पा-
दादि चिन्तितम्, अथाष्टाभिरेवाद्धसर्वाभ्यामुत्पादाद्येव चिन्तयन्नाह—‘नेरइएण’मित्यादि ‘जहा पढमिल्लेण’ति यथा
देशेन, ननु देशस्य चार्धस्य च को विशेषः ? उच्यते, देशस्त्रिभागादिरनेकधा, अर्द्धं त्वेकधैवेति ॥ उत्पत्तिरुद्धर्त्तना च

देशेन, ननु देशस्य चार्धस्य च को विशेषः ? उच्यते, देशस्त्रिभागादिरनेकधा, अर्द्धं त्वेकधैवेति ॥ उत्पत्तिरुद्धर्त्तना च

प्रायो गतिपूर्विका भवतीति गतिसूत्राणि—
जीवे णं भंते ! किं विग्गहगतिसमावन्नगे, एवं जाव वेमाणि । जीवा णं भंते ! किं विग्गहगतिसमावन्नया अविग्गहगइ-
सिय अविग्गहगतिसमावन्नगे, एवं जाव वेमाणि । जीवा णं भंते ! किं विग्गहगतिसमावन्नया अविग्गहगइ-
सिय अविग्गहगतिसमावन्नगे, एवं जाव वेमाणि । जीवा णं भंते ! किं विग्गहगतिसमावन्नया अविग्गहगइ-

समावन्नगा ? गोयमा ! विग्गहगइसमावन्नगावि अविग्गहगइसमावन्नगावि । नेरइया णं भंते ! किं विग्गह-
हगतिसमावन्नया अविग्गहगतिसमावन्नगा ? गोयमा ! सन्वेवि ताव होज्जा अविग्गहगतिसमावन्नगा य विग्गहगइ-
अहवा अविग्गहगतिसमावन्नगा य विग्गहगतिसमावन्ने य ? अहवा अविग्गहगतिसमावन्ने य ? अहवा अविग्गहगतिसमावन्न

समावन्नगा य ३ ॥ एवं जीवेगिंदियज्जो तियभंगो ॥ (सू० ५९)

‘विग्गहगइसमावन्नए’त्ति विग्रहो-वर्कं तत्प्रधाना गतिर्विग्रहगतिः, तत्र यदा वक्रेण गच्छति तदा विग्रहगतिसमापन्न
उच्यते, अविग्रहगतिसमापन्नस्तु कजुगतिकः स्थितो वा, विग्रहगतिनिषेधमात्राश्रयणात्, यदि चाविग्रहगतिसमापन्न

ऋजुगतिक एवोच्यते तदा नारकादिपदेषु सर्वदेवाविग्रहगतिकानां यद्वहुत्वं वक्ष्यति तन्न स्याद्, एकादीनामपि तेषूपाद-
 श्रवणात्, टीकाकारेण तु केनाप्यभिप्रायेणाविग्रहगतिस्मापन्न ऋजुगतिक एव व्याख्यात इति । 'जीवा णं भंते !'
 इत्यादि प्रश्नः, तत्र जीवानामानन्त्यात् प्रतिसमं विग्रहगतिमतां तन्निषेधवतां च बहूनां भावादाह—'विग्रहगह' इत्यादि ।
 नारकाणां त्वल्पत्वेन विग्रहगतिमतां कदाचिदसम्भवात् सम्भवेऽपि चैकादीनामपि तेषां भावाद् विग्रहगतिप्रतिषेधवतां
 च सदैव बहूनां भावात् आह—'सन्वेवि ताव होज्ज अविग्गे'त्यादि विकल्पत्रयम्, असुरादिषु एतदेवातिदेशत
 आह—'एव'मित्यादि जीवानां निर्विशेषाणामेकेन्द्रियाणां चोक्तयुक्त्या विग्रहगतिस्मापन्नत्वे तत्प्रतिषेधे च बहुत्वमेवेति
 न भङ्गत्रयं, तदन्येषु तु त्रयमेवेति, 'तियभंगो'ति त्रिकरूपो भङ्गस्त्रिकभङ्गो, भङ्गत्रयमित्यर्थः ॥ गत्यधिकाराच्चयवनसूत्रम्—
 देवे णं भंते ! महिहिण्ण महज्जुइण्ण महव्वले सहायसे महासुक्खे महाणुभावे अविउक्कतियं चयमाणे किंचिवि
 कालं हिरियत्तियं दुगुंछावत्तियं परिसहवत्तियं आहारं नो आहारेइ, अहे णं आहारेइ, आहारिज्जमाणे आहा-
 रिण्ण परिणामिज्जमाणे परिणामिण्ण पहीणे य आउए भवइ जत्थ उववज्जइ तमाउयं पडिसंवेइ, तंजहा—तिरि-
 क्खजोणियाउयं वा मणुस्साउयं वा ? हंता गोयमा ! देवे णं महिहिण्ण जाव मणुस्साउयं वा ॥ (सू० ६०) ॥
 'महिहिण्ण'ति महद्धिंको विमानपरिवाराद्यपेक्षया 'महज्जुइण्ण'ति महाद्युतिकः शरीराभरणाद्यपेक्षया 'महव्वले'ति
 महाबलः शरीरप्राणापेक्षया 'महायसे'ति 'महायशाः' बृहत्प्रख्यातिः 'महेसक्खे'ति महेशो—महेश्वर इत्याख्या—अभि-
 धानं यस्यासौ महेशाख्यः 'महासोक्खे'ति क्वचित् 'महाणुभावे'ति 'महानुभावः' विशिष्टवैक्रियादिकरणाचिन्त्यसामर्थ्यः

‘अविउक्तियं चयमाणे’ति च्यवमानता किलोत्पत्तिसमयेऽप्युच्यत इत्यत आह—व्युत्क्रान्तिः—उत्पत्तिस्तन्निषेधादव्युत्क्रान्तिकम्, अथवा व्युत्क्रान्तिः—मरणं तन्निषेधादव्यवक्रान्तिकं तद्यथा भवत्येवं च्यवमानो जीवमानो, जीवन्नेव मरणकाल इत्यर्थः, ‘अविउक्तियं चयं चयमाणे’ति क्वचिदृश्यते, तत्र च ‘चयं’ शरीरं ‘चयमाणे’ति त्यजन् ‘किञ्चिद्वि कालं’ति कियन्तमपि कालं यावन्नाहारयेदिति योगः, कुतः ? इत्याह—‘हीप्रत्ययं’ लज्जानिमित्तं, स हि च्यवनसमयेऽनुपक्रान्त एव पश्यत्युत्पत्तिस्थानमात्मनः, दृष्ट्वा च तदेवभवविसदृशं पुरुषपरिभुज्यमानस्त्रीगर्भाशयरूपं जिह्रेति, ह्रिया च नाहारयति, तथा ‘जुगुप्साप्रत्ययं’ कुत्सानिमित्तं, शुक्रादेरुत्पत्तिकारणस्य कुत्साहेतुत्वात्, ‘परीसहवत्तियं’ति इह प्रक्रमात् परीपहशब्देनारतिपरीपहो ग्राह्यः, ततश्चारतिपरीपहनिमित्तं, दृश्यते चारतिप्रत्ययाल्लोकेऽप्याहारग्रहणवैमुख्यमिति, ‘आहारं’ मनसा तथाविधपुद्गलोपादानरूपम्, ‘अहे णं’ति अथ लज्जादिक्षणानन्तरमाहारयति बुभुक्षावेदनीयस्य चिरं सोढुमशक्यत्वादिति, ‘आहारिज्जमाणे आहारिण’इत्यादौ भावार्थः प्रथमसूत्रवत्, अनेन च क्रियाकालनिष्ठाकालयोरभेदाभिधानेन तदीयाऽऽहारकालस्याल्पतोक्ता, तदनन्तरं च ‘पहीणे य आउए भवइ’ति ‘चः’ समुच्चये प्रक्षीणं प्रहीणं वाऽऽयुर्भवति, ततश्च यत्रोत्पद्यते मनुजत्वादौ ‘तमाउयं’ति तस्य—मनुजत्वादेरायुस्तदायुः ‘प्रतिसंवेदयति’ अनुभवतीति ?, ‘तिरिक्खजोणियाउयं वा’इत्यादौ देवनारकायुषोः प्रतिषेधो, देवस्य तत्रानुत्पादादिति ॥ उत्पत्त्यधिकारादिदमाह—

जीवे णं भंते गव्भं वक्कमाणे किं सइदिए वक्कमइ ?, गोयमा ! सिय सइदिए वक्कमइ सिय अणिदिए वक्कमइ, से केणट्ठेणं ?, गोयमा ! दव्विदिआइं पडुच अणिदिआइं पडुच

सइंदिए वक्कमइ, से तेणट्टेणं०। जीवे णं भंते ! गव्वं वक्कममाणे किं ससरीरी वक्कमइ असरीरी वक्कमइ? गोयमा !
सिय ससरीरी व० सिय असरीरी वक्कमइ, से केणट्टेणं? गोयमा ! ओरालियेवउन्वियआहारयाइ पडुच
असरीरी व० तेयाकम्मा० प० सस० वक्क० से तेणट्टेणं गोयमा !०। जीवे णं भंते ! गव्वं वक्कममाणे तप्पढम-
याए किमाहारमाहारेइ? गोयमा ! माउओयं पिउसुक्कं तं तदुभयसंसिद्धं कलुसं किव्विसं तप्पढमयाए आ-
हारमाहारेइ। जीवे णं भंते ! गव्वमगए समाणे किमा हारमाहारेइ? गोयमा ! जं से माया नाणाविहाओ
रसविगइओ आहारमाहारेइ तदेक्खेसेणं ओयमाहारेइ। जीवस्स णं भंते ! गव्वमगयस्स समाणस्स अत्थि
उचारेइ वा पासवणेइ वा खेलेइ वा सिवाणेइ वा वंतेइ वा पित्तेइ वा? णो इणट्टे समट्ठे, से केणट्टेणं? गो-
यमा ! जीवे णं गव्वमगए समाणे जमाहारेइ तं चिणाइ तं सोइंदियत्ताए जाव फासिंदियत्ताए अट्ठिअट्ठि-
मिज्जेसमंसुरोमनहत्ताए, से तेणट्टेणं०। जीवे णं भंते ! गव्वमगए समाणे पभू सुहेणं कावलियं आहारं आहा-
रित्ताए? गोयमा ! णो इणट्टे समट्ठे, से केणट्टेणं? गोयमा ! जीवे णं गव्वमगए समाणे सव्वओ आहारेइ स-
व्वओ परिणामेइ सव्वओ उस्ससइ सव्वओ निस्ससइ अभिक्खणं आहारेइ अभिक्खणं परिणामेइ अभि-
क्खणं उस्ससइ अभिक्खणं निस्ससइ आहच आहारेइ आहच परिणामेइ आहच उस्ससइ आहच नीससइ॥
माउजीवरसहरणी पुत्ताजीवरसहरणी माउजीवपडिबद्धा पुत्तजीवं फुडा तम्हा आहारेइ तम्हा परिणामेइ,
अचरावि य णं पुत्ताजीवपडिबद्धा माउजीवफुडा तम्हा चिणाइ तम्हा उवचिणाइ से तेणट्टेणं० जाव नो पभू

सुहेणं कावलियं आहारं आहारित्तए ॥ कहं णं भंते ! माइअंगा पणत्ता ? गोयमा ! तओ माइयंगा पणत्ता, तंजहा-मंसे सोणिए मत्थुल्लेगे । कहं णं भंते ! पिइयंगा पणत्ता ? गोयमा ! तओ पिइयंगा पणत्ता, तंजहा-अट्ठि अट्ठिमिंजा केसमंसुरोमनहे । अम्मापिइए णं भंते ! सरीए केवइयं कालं संचिट्ठइ ? गोयमा ! जावइयं से कालं भवधारणिज्जे सरीए अववाचन्ने भवइ एवतियं कालं संचिट्ठइ, अहे णं समए समए चोक्क-सिल्लमाणे २ चरमकालसमयंसि वोच्छिन्ने भवइ ॥ (सू० ६१) ॥

‘गवभं चक्कममाणे’त्ति, गवभं व्युत्कामन् गर्भ उत्पद्यमान इत्यर्थः ‘दव्विदियाइ’ति निर्वृत्युपकरणलक्षणानि, तानि हीनिद्रयपर्याप्तौ सत्यां भविष्यन्तीत्यनिन्द्रिय उत्पद्यते, ‘भाविंदियाइ’ति लब्धयुपयोगलक्षणानि, तानि च संसारिणः सर्वावस्थाभावीनीति । ‘ससरीरि’त्ति सह शरीरेणेति सशरीरी, इन्समासान्तभावात्, ‘असरीरि’त्ति शरीरवान् शरीरी तन्निषेधादशरीरी ‘वक्कमइ’त्ति व्युत्कामति, उत्पद्यत इत्यर्थः, ‘तप्पदमयाए’त्ति तस्य-गर्भव्युत्क्रमणस्य प्रथमता तत्प्रथमता तया ‘कि’मिति माकृतत्वात् कथम् ? ‘माउओयं’ति ‘मातुरोज’ जनन्या आर्त्तव, शोणितमित्यर्थः, ‘पिउसुक्कं’ति पितुः शुक्रम, इह यदिति शेषः ‘तं’ति आहारमिति योगः, ‘तदुभयसंसिद्धं’ति तथोरुभयं तदुभयं द्वयं तच्च तत् संश्लिष्टं च संसृष्टं वा-संसर्गवत् तदुभयसंश्लिष्टं तदुभयसंसृष्टं वा ‘जं से’त्ति या तस्य गर्भसत्त्वस्य माता ‘रसविगईओ’त्ति रसरूपा विकृतीः-दुग्धाद्या रसविकारास्ताः ‘तदेगदेसेणं’ति तासां रसविकृतीनामेकदेशस्तदेकदेशस्तेन सह ओज आहारयतीति । ‘उच्चारैइ व’त्ति उच्चारो-विष्टा ‘इति’ उपप्रदर्शने ‘वा’ विकल्पे खेळो-निष्ठीयनं ‘सिंघाणं’ति नासिकाश्लेष्मा

'कैममंसुरोमनहृत्ताप'ति इह इमश्रुणि-कूर्चकेशः रोमाणि-कक्षादिकेशः । 'जीवे ण' मित्यादि, 'संव्वओ'त्ति संवात्मना
 'अभिवव्वणं'ति पुनः पुनः 'आहव'त्ति कदाचिदाहारयति, तथास्वभावत्वात्, यतश्च सर्वत आहारय-
 तीत्यादि ततो मुखेन न प्रभुः कावलिकमाहारमाहर्तुमिति भावः, अथ कथं सर्वत आहारयति ? इत्याह—'माउजीवर-
 सहरणी'त्यादि, रसो द्वियते-आदीयते यया सा रसहरणी नाभिनालमित्यर्थः, मातृजीवस्य रसहरणी मातृजीवरसहरणी,
 किमित्याह—'पुत्तजीवरसहरणी' पुत्रस्य रसोपादाने कारणत्वात्, कथमेवमित्याह—मातृजीवप्रतिबद्धा सती सा यतः
 'पुत्तजीवं फुड'त्ति पुत्रजीवं स्पृष्टवती, इह च प्रतिबद्धता गाढसम्बन्धः, तदंशत्वात्, स्पृष्टता च सम्बन्धमात्रम्, अत-
 दंशत्वात्, अथवा मातृजीवरसहरणी पुत्रजीवरसहरणी चेति द्वे नाड्यौ स्तः, तयोश्चाद्या मातृजीवप्रतिबद्धा पुत्रजीवस्पृ-
 ष्टेति, 'तम्हे'ति यस्मादेवं तस्मान्मातृजीवप्रतिबद्धया रसहरण्या पुत्रजीवस्पर्शनादाहारयति । 'अवरावि य'त्ति पुत्रजीव-
 रसहरण्यपि च पुत्रजीवप्रतिबद्धा सती मातृजीवं स्पृष्टवती 'तम्ह'त्ति यस्मादेवं तस्माच्चिनोति शरीरम्, उक्तं च तत्रान्तरे—
 "पुत्रस्य नाभौ मातुश्च, हृदि नाडी निवध्यते । ययाऽसौ पुष्टिमामोति, केदार इव कुल्यया ॥१॥" इति ॥ गर्भाधिकारादेवेद-
 माह—'कइण'मित्यादि 'माहअंग'त्ति आर्त्तविकारबहुलानीत्यर्थः 'मत्थुलुंग'त्ति मस्तकभेजकम्, अन्ये त्वाहुः-मेदः
 क्षिप्फितादि मस्तुलुङ्गमिति । 'पिइयंग'त्ति पैतृकाङ्गानि शुक्रविकारबहुलानीत्यर्थः, 'अट्ठिमिज'त्ति अस्थिमध्यावयवः,
 केशादिकं बहुसमानरूपत्वादेकमेव, उभयव्यतिरिक्तानि तु शुक्रशोणितयोः समविकाररूपत्वात् मातापित्रोः साधारणा-
 नीति । 'अम्ममापिइण णं'ति अम्बापैतृकं, शरीरावयवेषु शरीरोपचाराद्, उक्तलक्षणानि मातापित्रङ्गानीत्यर्थः, 'जावइयं

से कालं'ति यावन्तं कालं 'से'ति तत् तस्य वा जीवस्य 'भवधारणीयं' भवधारणप्रयोजनं मनुष्यादिभवोपग्राहकमित्यर्थः, 'अन्वाचये'ति अविनष्टम्, 'अहे'णं'ति उपचयान्तिमसमयादनन्तरमेतद् अम्मापैवृहं शरीरं 'वोक्कसिज्जमाणे'ति व्यवकृष्यमाणं होयमानं ॥ गर्भाधिकारादेवापरं सूत्रम्—

जीवे णं भंते ! गब्भगणं समाणे नेरइणसु उववज्जेज्जा ?, गोयमा ! अत्थेगइणं उववज्जेज्जा अत्थेगइणं नो उववज्जेज्जा, से केणट्ठेणं ?, गोयमा ! से णं सन्ती पंचिदिणं सव्वाहिं पज्जत्ताणं वीरियलङ्गीणं वेउव्वियलङ्गीणं पराणीणं आगणं सोचा निसम्म पणसे निच्छुभइ नि० २ वेउव्वियससुग्घाणं समोहणइ समो० २ चाउरंगिणिं सेन्नं विउव्वइ चाउरंगिणीसेत्तं विउव्वेत्ता चाउरंगिणीणं सेणाणं पराणीणं सद्धिं संगमं संगामेइ, से णं जीवे अत्थकामणं रज्जकामणं भोगकामणं कामकामणं अत्थकंखिणं रज्जकंखिणं भोगकंखिणं कामकंखिणं अत्थपियासिणं रज्जपियासिणं भोगपियासिणं कामपियासिणं तच्चित्ते तम्मणे तल्लेसे तदज्जवसिणं तत्तिव्वज्जवसाणे तदद्वोवउत्ते तदप्पियकरणे तज्भावणाभाविणं पयंसि णं अंतरंसि कालं करेज्ज नेरइणसु उववज्जइ, से तेणट्ठेणं गोयमा ! जाव अत्थेगइणं उववज्जेज्जा अत्थेगइणं नो उववज्जेज्जा ! जीवे णं भंते ! गब्भगणं समाणे देवलोगेसु उववज्जेज्जा ?, गोयमा ! अत्थेगइणं उववज्जेज्जा अत्थेगइणं नो उववज्जेज्जा, से केणट्ठेणं ?, गोयमा ! से णं सन्ती पंचिदिणं सव्वाहिं पज्जत्ताणं तहासुत्तस समणत्तस या माहणत्तस वा अंतिणं एगमवि आयरियं भम्मियं सुवयणं सोणा निसम्म तओ भवइ संयेगजायसद्धे निव्वयम्ममाणुरागरत्ते,

से णं जीवे धम्मकामए पुण्णकामए सगगकामए मोक्खकामए धम्मकंखिए पुण्णकंखिए सगगमोक्खकं० धम्म-
 पिवासिए पुण्णसगगमोक्खपिवासिए तच्चित्ते तम्मणे तल्लेसे तदज्झवसिए तत्तिव्वज्झवसाणे तदद्वोवउत्ते तद-
 प्पियकरणे तव्भावणाभाविए एयंसि णं अंतरंसि कालं करे० देवलो० उव०, से तेणट्ठेणं गोयमा !० । जीवे णं
 भंते ! गव्वभगए समाणे उत्ताणए वा पासिल्लए वा अंबखुल्लए वा अच्छेल्ल वा चिट्ठेल्ल वा निसीएल्ल वा
 तुयट्ठेल्ल वा माऊए सुयमाणीए सुवइ जागरमाणीए सुहिए भवइ दुहियाए सुहिए भवइ दुहिए भवइ ?,
 हंता गोयमा ! जीवेणं गव्वभगए समाणे जाव दुहियाए दुहिए भवइ, अहे णं पसवणकालसमयंसि सीसेण
 वा पाएहिं वा आगच्छइ सममागच्छइ तिरियमागच्छइ विणिहायमागच्छइ ॥ वणवज्झाणि य से कम्माइं
 बद्धाइं पुट्ठाइं निहत्ताइं कडाइं पट्टवियाइं अभिनिविट्ठाइं अभिसमन्नागयाइं उदिन्नाइं नो उवसंताइं भवंति
 तओ भवइ दुरूवे दुव्वन्ने दुग्गंधे दूरसे दुप्फासे अणिट्ठे अकंते अप्पिए असुभे अमणुत्ते अमणामे हीणस्सरे दीणस्सरे
 अणिट्ठस्सरे अकंतस्सरे अध्पियस्सरे असुभस्सरे अमणुत्तस्सरे अमणामस्सरे अणाएल्लवयणे पच्चायाए यावि
 भवइ, वन्नवज्झाणि य से कम्माइं नो बद्धाइं पसत्थं नेयव्वं जाव आदेज्जवयणं पच्चायाए यावि भवइ, सेवं
 भंते ! सेवं भंते ! (सू० ६२) त्ति सत्तमो उद्देशो समत्तो ॥ १-७ ॥

‘गव्वभगए समाणे’त्ति गर्भगतः सन् मृत्वेति शेषः ‘एगइए’त्ति सर्गवराजादिगर्भरूपः, सज्जित्वादिविशेषणानि च
 गर्भस्थस्यापि नरकप्रायोग्यकर्मबन्धसम्भवाभिधायकतयोक्तानि, वीर्यलब्ध्या वैक्रियलब्ध्या संग्रामयतीति योगः, अथवा-

वीर्यलब्धिको वैक्रियलब्धिकश्च सन्निति, 'पराणीएणं'ति 'पराणीकं' शत्रुसैन्यं 'सोच'ति आकर्ष्य 'निशम्य' मनसाऽवधार्य
 'पएसे निच्छुभइ'ति (प्रदेशान्) गर्भदेशाद्वहिः क्षिपति 'समोहणइ'ति 'समवहन्ति' समवहतो भवति तथाविधपुद्गलग्रह-
 णार्थं, 'सद्ग्रामं सद्ग्रामयति' युद्धं करोति, 'अन्थकामए'इत्यादि अर्थे-द्रव्ये कामो-वाञ्छामात्रं यस्यासावर्थकामः,
 एवमन्यान्यपि विशेषणानि, नवरं राज्यं-नृपत्वं भोगा-गन्धरसरपर्शाः कामौ-शब्दरूपे काङ्क्षा-गृद्धिः, आसक्तिरित्यर्थः,
 अर्थे काङ्क्षा संजाताऽस्येत्यर्थकाङ्क्षितः, पिपासेव पिपासा-प्राप्तेऽप्यर्थेऽनृत्यसिः, 'तच्चित्ते'ति तत्र-अर्थादौ चित्तं-सामान्यो-
 पयोगरूपं यस्यासौ तच्चित्तः, 'तम्मणे'ति तत्रैव-अर्थादौ मनो-विशेषोपयोगरूपं यस्य स तन्मनाः, 'तल्लेसे'ति लेख्या-
 आत्मपरिणामविशेषः, 'तदज्झवसिए'ति इहाध्यवसायोऽध्यवसितं, तत्र तच्चित्तादिभावयुक्तस्य सतस्तस्मिन्-अर्थादा-
 वेवाध्यवसितं-परिभोगक्रियासंपादनविषयमस्येति तदध्यवसितः, 'तत्तिन्वज्झवसाणे'ति तस्मिन्नेव-अर्थादौ तीव्रम्-
 आरम्भकालादारभ्य प्रकर्षयायि अध्यवसानं-प्रयत्नविशेषलक्षणं यस्य स तथा, 'तदद्वोचउत्ते'ति तदर्थम्-अर्थादिनिमि-
 त्तमुपयुक्तः-अवहितस्तदर्थोपयुक्तः, 'तदप्पियकरणे'ति तस्मिन्नेव-अर्थादावर्पितानि-आहितानि करणानि-इन्द्रियाणि
 कृतकारितानुमतिरूपाणि वा येन स तथा, 'तव्भावणाभाविए'ति असकृदनादौ संसारे तद्भावनया-अर्थादिसंस्कारेण
 भावितो यः स तथा, 'एयंसि णं अंतरंसि'ति 'एतस्मिन्' सद्ग्रामकरणावसरे कालं-मरणमिति । 'तहारूवस्स'ति
 तथाविधस्य, उचितस्येत्यर्थः, 'अमणस्स' साधोः, वाशब्दो देवलोकोत्पादहेतुत्वं प्रति श्रमणमाहनवचनयोस्तुल्यत्वप्र-
 काशनार्थः, 'माहणस्स'ति मा हन इत्येवमादिशति स्वयं स्थूलप्राणातिपातादिनिवृत्तेत्याद्यः स माहनः, अथवा ब्राह्म-

णो-ब्रह्मचर्यस्य देशतः सद्भावाद् ब्राह्मणो देशविरतः तस्य वा 'अंति ए'ति समीपे एकमप्यास्तामनेकम् 'आर्यम्' आराद्
 यातं पापकर्मभ्य इत्यार्यम्, अत एव धार्मिकमिति, 'तओ'ति तदनन्तरमेव 'संवैगजायसंहि'ति संवेगेन-भवंभयेन
 जाता श्रद्धा-श्रद्धानं धर्मादिषु यस्य स तथा 'तिव्वधम्ममाणुरागंरत्ति'ति तीव्रो यो धर्मानुरागो-धर्मबहुमानेस्तेन रक्त
 इव यः स तथा, 'धम्मकाम ए'ति धर्मः-श्रुतचारित्रलक्षणः पुण्यं-तत्फलभूतं शुभकर्ममिति । 'अंवखुज ए व'ति आम्र-
 फलवत्कुजः 'अच्छेज'ति आसीत सामान्यतः, एतदेवं विशेषत उच्यते-'चिंहेज'ति ऊर्ध्वस्थानेन 'निसीएज'ति निप-
 दस्थानेन 'तुयेटेज'ति शयीत, 'सममागच्छइ'ति, समम्-अविषमं 'सम्म'ति पाठे 'सम्यग्' अनुपघातहेतुत्वादागच्छति-
 मातुरुदराद् योन्या निष्क्रामति 'तिरियमागच्छइ'ति तिरश्चीनो भूत्वा जठरान्निर्गन्तुं प्रवर्त्तते यदि तदा 'विनिघातं'
 मरणमापद्यते, निर्गमाभावादिति । गर्भान्निर्गतस्य च यत्स्यात्तदाह-'वणवज्झाणि य'ति वर्णः-श्लाघा वध्यो-हन्तव्यो
 येषां ताति वर्णवद्धानि, अथवा वर्णाद्वाह्यानि वर्णवाह्यानि अशुभानीत्यर्थः, चशब्दो वाक्यान्तरत्वद्योतनार्थः, 'से'ति तस्य
 गर्भनिर्गतस्य 'बद्धां'ति सामान्यतो बद्धानि 'पुट्ठां'ति पोषितानि गाढतरबन्धतः 'निहत्तां'ति उद्धर्त्तनापवर्तनकरणवर्ज-
 शेषकरणायोग्यत्वेन व्यवस्थापितानीत्यर्थः, अथवा बद्धानि, कथम् ?-यतः पूर्वं स्पृष्टानीति, 'कडां'ति निकाचितानि सर्व-
 करणायोग्यत्वेन व्यवस्थापितानीत्यर्थः, 'पट्टवियां'ति मनुष्यगतिपञ्चेन्द्रियजातित्रसादिनामकर्मादिना सहोदयत्वेन व्यव-
 स्थापितानीत्यर्थः, 'अभिनिचिंटां'ति तीव्रानुभावतया निविष्टानि, 'अभिसमन्नागयां'ति उदयाभिमुखीभूतानीति, ततश्च
 'उदिन्नां'ति 'उदीर्णानि' स्वत उदीरणाकरणेन वोदितानि, व्यतिरेकमाह-'नो उवसंतां'ति, अनिष्टादीनि व्याख्या-

तान्येवैकार्थानि वा, 'हीणस्सरे'ति अल्पस्वरः 'दीणस्सरे'ति दीनस्येव-दुःस्थितस्येव स्वरो यस्य स दीनस्वरः 'अणादे-
यवयणे पद्यायाए यावि'ति, इहैवमक्षरघटना-प्रत्याजातश्चापि-समुत्पन्नोऽपि चानादेयवचनो भवतीति ॥ प्रथमशते
सप्तमः ॥ १-७ ॥

गर्भवक्तव्यता सप्तमोद्देशकस्यान्ते उक्ता, गर्भवासश्चायुषि सतीत्यायुर्निरूपणायाह, तथाऽऽदिगाथायां यदुक्तं 'बाले'ति
तदभिधानाय चाष्टमोद्देशकसूचकसूत्रम्—

रायगिहे समोसरणं जाव एवं वयासी-एगंतबालेणं भंते ! मणूसे किं नेरइयाउयं पकरेइ तिरिक्खं मणु० दे-
वा० पक० ? , नेरइयाउयं किच्चा नेरइएसु उव० तिरियाउयं कि० तिरिएसु उवव० मणुस्साउयं० मणुस्से०
उव० देवाउ० कि० देवलोएसु० उववज्जइ ! , गोयमा ! एगंतबाले णं मणुस्से नेरइयाउयंपि पकरेइ तिरि० मणु०
देवाउयंपि पकरेइ, नेरइयाउयंपि किच्चा नेरइएसु उव० तिरि० मणु० देवाउयं किच्चा तिरि० मणु० देवलोएसु
उववज्जइ ॥ (सू० ६३) ॥

'एगंतबाले'इत्यादि, 'एकान्तबालः' मिथ्यादृष्टिरविरतो वा, एकान्तग्रहणेन मिश्रतां व्यवच्छिनत्ति, यच्चैकान्तबालत्वे
समानेऽपि नानाविधायुर्बन्धनं तन्महारम्भाद्युन्मार्गदेशनादितनुकपायत्वादिकामनिर्जरादितद्धेतुविशेषवशादिति, अत एव
बालत्वे समानेऽप्यविरतसम्यग्दृष्टिर्मनुष्यो देवायुरेव प्रकरोति न शेषाणि ॥ एकान्तबालप्रतिपक्षत्वादेकान्तपण्डितसूत्रं, तत्र च—

एगंतपंडिए णं भंते ! मणुस्से किं नेर० पकरेइ जाव देवाउयं किचा देवलोएसु उवव० !, गोयमा ! एगंत-
पंडिए णं मणुस्से आउयं सिय पकरेइ सिय नो पकरेइ, जइ पकरेइ नो नेरइया० पकरेइ नो तिरि० नो मणु०
देवाउयं पकरेइ, नो नेरइयाउयं किचा नेर० उव० णो तिरि० णो मणुस्स० देवाउयं किचा देवेसु उव०, से केण-
ट्टेणं जाव देवा० किचा देवेसु उववज्जइ ?, गोयमा ! एगंतपंडियस्स णं मणुस्स केवलमेव दो गईओ पन्ना-
यंति, तंजहा—अंतकिरिया चैव कप्पोवत्तिथा चैव, से तेणट्टेणं गोयमा ! जाव देवाउयं किचा देवेसु उवव-
ज्जइ ॥ बालपंडिएणं भंते ! मणूस्से किं नेरइयाउयं पकरेइ जाव देवाउयं किचा देवेसु उववज्जइ ?, गोयमा !
नो नेरइयाउयं पकरेइ जाव देवाउयं किचा देवेसु उववज्जइ, से केणट्टेणं जाव देवाउयं किचा देवेसु उववज्जइ ?,
गोयमा ! बालपंडिए णं मणुस्से तहारूवस्स समणस्स वा माहणस्स वा अंतिए एगमवि आयरियं धम्मियं
सुवयणं सोच्चा निसम्म देसं उवरमइ देसं नो उवरमइ देसं णो पच्चक्खाइ देसं णो पच्चक्खाइ, से तेणट्टेणं देसो-
वरमदेसपच्चक्खाणेणं नो नेरइयाउयं पकरेइ जाव देवाउयं किचा देवेसु उववज्जइ, से तेणट्टेणं जाव देवेसु
उववज्जइ । (सू० ६४)

‘एगंतपंडिए णं’ति एकान्तपण्डितः—साधुः ‘मणुस्से’ति विशेषणं स्वरूपज्ञापनार्थमेव, अमनुष्यस्यैकान्तपण्डितत्वा-
योगात्, तदयोगश्च सर्ववित्तेरन्यस्याभावादिति, ‘एगंतपंडिए णं मणुस्से आउयं सिय पकरेइ सिय नो पकरेइ’ति,
सम्यक्त्वसप्तके क्षपिते न वद्मात्यायुः साधुः अर्वाक् पुनर्वद्मातीत्यत उच्यते—स्यात्प्रकरोतीत्यादि, ‘केवलमेव दो गईओ

पन्नायंति'ति केवलशब्दः सकलार्थस्तेन साकल्येनैव(द्वे)गती 'प्रज्ञायेते' अवबुध्येते केवलाना, तयोरेव सत्त्वादिति 'अंत-
किरिय'ति निर्वाणं 'कप्पोवत्तिय'ति कल्पेपु-अनुत्तरविमानान्तदेवलोकेषूपपत्तिः सैव कल्पोपपत्तिका, इह च कल्पशब्दः
सामान्येनैव वैमानिकदेवाऽऽवासाभिधायक इति ॥ एकान्तपण्डितद्वितीयस्थानवर्तित्वाद्बालपण्डितसूत्रं,
तत्र च—'बालपंडिए णं'ति श्रावकः 'देसं उवरमइ'ति विभक्तिविपरिणामाद्देशात् 'उपरमते' विरतो भवति, ततो 'देसं'
स्थूलं प्राणातिपातादिकं 'प्रत्याख्याति' वर्जनीयतया प्रतिजानीते ॥ आयुर्वन्धस्य क्रियाः कारणमिति क्रियासूत्राणि पञ्च, तत्र

पुरिसे णं भंते ! कच्छंसि वा ? दहंसि वा ? उदगंसि वा ? दवियंसि वा ? वलयंसि वा ? नूमंसि वा ?
गहणंसि वा ? गहणविदुगंसि वा ? पञ्चयंसि वा ? पञ्चयविदुगंसि वा ? वणंसि वा ? वणविदुगंसि
वा ? मियवित्तीए मियसंकप्पे मियपणिहाणे मियवहाए गंता एए मिएत्तिकाउं अन्नयरस्स मियस्स वहाए कूड-
पासं उद्दाइ, ततो णं भंते ! से पुरिसे कतिकिरिए पणत्ते ? गोयमा ! जावं च णं से पुरिसे कच्छंसि वा ?
(१२) जाव कूडपासं उद्दाइ तावं च णं से पुरिसे सिय तिकि० सिय चउ० सिय पंच०, से केणट्टेणं सिय ति०
सिय च० सिय पं० ? गोयमा ! जे भविए उद्दवणयाए णो मारणयाए तावं च णं से पुरिसे
काइयाए अहिगरणियाए पाउसियाए तिहिं किरियाहिं पुडे, जे भविए उद्दवणयाएवि बंधणयाएवि णो
मारणयाए तावं च णं से पुरिसे काइयाए अहिगरणियाए पाउसियाए चउहिं किरियाहिं
पुडे, जे भविए उद्दवणयाएवि बंधणयाएवि मारणयाए तावं च णं से पुरिसे काइयाए अहिगरणियाए

પાડસિયાએ જાવ પંચહિં પુઢે, સે તેળેળું જાવ પંચકિરિએ, સૂં (૬૬) પુરિસે નં ભંતે ! કચ્છંસિ વા જાવ
 વળવિદુગંસિ વા તળાઈં ઝસવિય ૨ અગણિકાયં નિસસરહ તાવં ચ નં સે ભંતે ! સે પુરિસે કતિકિરિએ ?,
 ગોયમા ! સિય તિકિરિએ સિય ચડકિં સિય પંચં, સે કેળેળું ?, ગોયમા જે ભવિએ ડસસવળયાએ તિહિં,
 ડસસવળયાએવિ નિસસરળયાએવિ નો દહળયાએ ચડહિં, જે ભવિએ ડસસવળયાએવિ નિસસરળયાએવિ દહળયા-
 એવિ તાવં ચ નં સે પુરિસે કાદયાએ જાવ પંચહિં કિરિયાહિં પુઢે, સે તેળં ગોયમા ! (સૂં ૬૬) ||-
 પુરિસે નં ભંતે ! કચ્છંસિ વા જાવ વળવિદુગંસિ વા મિયવિત્તીએ મિયસંકપ્પે મિયપણિહાળે મિયવ-
 હાએ ગંતા એએ મિયેત્તિકાડં અન્નયરસસ મિયસસ વહાએ ડસું નિસિરહ, તતો નં ભંતે ! સે પુરિસે કદ-
 કિરિએ ?, ગોયમા ! સિય તિકિરિએ સિય ચડકિરિએ સિય પંચકિરિએ, સે કેળેળું ?, ગોયમા ! જે ભવિએ
 નિસસરળયાએ નો વિદ્દંસળયાએવિ નો મારળયાએ તિહિં, જે ભવિએ નિસસરળયાએવિ વિદ્દંસળયાએવિ નો માર-
 ળયાએ ચડહિં, જે ભવિએ નિસસરળયાએવિ વિદ્દંસળયાએવિ મારળયાએવિ તાવં ચ નં સે પુરિસે જાવ પંચહિં
 કિરિયાહિં પુઢે, સે તેળેળું ગોયમા ! સિય તિકિરિએ સિય ચડકિરિએ સિય પંચ કિરિએ (સૂં ૬૭) । પુરિસે નં
 ભંતે ! કચ્છંસિ વા જાવ અન્નયરસસ મિયસસ વહાએ આયયકન્નાયયં ડસું આયામેત્તા ચિદ્દિજ્ઞા, અન્નયરે પુરિસે
 મગ્ગઓ આગમ્મ સયપાણિણા અસિણા સીસં છિંદેજ્ઞા સે ય ડસું તાએ ચેવ પુબ્બાયામળયાએ તં વિંધેજ્ઞા
 સે નં ભંતે ! પુરિસે કિં મિયવેરેળં પુઢે પુરિસવેરેળં પુઢે ?, ગોયમા ! જે મિયં મારેદ સે મિયવેરેળં પુઢે, જે પુરિસં

मारेइ से पुरिसवेरेणं पुढे, से केणट्टेणं भंते ! एवं बुद्धइ जाव से पुरिसवेरेणं पुढे ?, से नूणं गोयमा ! कज्जमाणे कडे संधिजमाणे संधिए निव्वत्तिजमाणे निव्वत्तिए निसिद्धेत्ति वत्तव्वं सिया ?, हंता भगवं ! कज्जमाणे कडे जाव निसिद्धेत्ति वत्तव्वं सिया, से तेणट्टेणं गोयमा ! जे भियं मारेइ से भियवेरेणं पुढे, जे पुरिसं मारेइ से पुरिसवेरेणं पुढे ॥ अंतो छण्हं मासाणं मरइ काइयाए जाव पंचहिं किरियाहिं पुढे, बाहिं छण्हं मासाणं मरइ काइयाए जाव पारियावणियाए चवहिं किरियाहिं पुढे (सू० ६८) । पुरिसे णं भंते ! पुरिसं सत्तीए समभिधंसेज्जा सयपाणिणा वा से असिणा सीसं छिंदेज्जा तओ णं भंते ! से पुरिसे कत्तिकिरिए ?, गोयमा ! जावं च णं से पुरिसे तं पुरिसं सत्तीए अभिसंधेइ सयपाणिणा वा से असिणा सीसं छिंदइ तावं च णं से पुरिसे काइयाए अहिगरणि० जाव पाणाइवायकिरियाए पंचहिं किरियाहिं पुढे, आसन्नवहएण य अणवकंखवत्तिएणं पुरिसवेरेणं पुढे ॥ (सू० ६९)

‘कच्छंसि व’त्ति ‘कच्छे’ नदीजलपरिवेष्टिते वृक्षादिमति प्रदेशे ‘दहंसि व’त्ति इदे प्रतीते ‘उदगंसि व’त्ति उदके-जलाश्रयमात्रे ‘दक्खिंसि व’त्ति ‘द्रविके’ तृणादिद्रव्यसमुदाये ‘वलयंसि व’त्ति ‘वलये’ वृत्ताकारनद्या-द्युदककुटिलगतियुक्तप्रदेशे ‘नूमंसि व’त्ति ‘नूमे’ अवतमसे ‘गहणंसि व’त्ति ‘गहने’ वृक्षवल्लीलतावितानवीरुत्स-मुदाये ‘गहणविदुगंसि व’त्ति ‘गहनविदुगे’ पर्वतैकदेशावस्थितवृक्षवल्यादिसमुदाये ‘पव्वयंसि व’त्ति पर्वते ‘पव्वयविदुगंसि व’त्ति पर्वतसमुदाये ‘वणंसि व’त्ति ‘वने’ एकजातीयवृक्षसमुदाये ‘वणविदुगंसि व’त्ति नाना-

विधवृक्षसमूहे 'मिगविन्तीए'ति मृगैः-हरिणैर्वृत्तिः-जीविका यस्य स मृगवृत्तिकः, स च मृगरक्षकोऽपि स्यादित्यत आह- 'मियसंकप्पे'ति मृगेषु सङ्कल्पो-वधाध्यवसायः छेदनं वा यस्यासौ मृगसङ्कल्पः, स च चलचित्ततयाऽपि भवतीत्यत आह- 'मियपणिहाणे'ति मृगवधैकाग्रचित्तः 'मिगवहाए'ति मृगवधाय 'गंत'ति गत्वा कच्छादाविति योगः 'कूडपासं'ति कूटं च-मृगग्रहणकारणं गत्तादि पाशश्च-तद्वन्धनमिति कूटपाशम् 'उद्दाइ'ति मृगवधायोद्दाति, रचयतीत्यर्थः, 'तओ णं'ति ततः कूटपाशकरणात् 'कइकरिए'ति कतिक्रियः?, क्रियाश्च कायिक्यादिकाः, 'जे भविए'ति यो भव्यो योग्यः कर्त्तव्यावत् 'जावं च णं'मिति शेषः, यावन्तं कालमित्यर्थः, कस्याः कर्त्ता इत्याह- 'उद्दवणयाए'ति कूटपाशधारणतायाः, ताप्रत्ययश्चेह स्वार्थिकः, 'तावं च णं'ति तावन्तं कालं 'काइयाए'ति गमनादिकायचेष्टारूपया 'अहिगरणियाए'ति अधिकरणेन-कूटपाशरूपेण निर्वृत्ता या सा तथा तथा 'पाउसियाए'ति प्रद्वेषो-मृगेषु दुष्टभावस्तेन निर्वृत्ता प्राद्वेषिकी तथा 'तिहिं किरियाहिं'ति क्रियन्त इति क्रियाः-चेष्टाविशेषाः, 'पारितावणियाए'ति परितापनप्रयोजना पारितापनिकी, सा च वद्धे सति मृगे भवति प्राणातिपातक्रिया च घातिते इति १ ॥ 'ऊसविए'ति उत्सर्पः ऊसिक्किरणेत्यर्थः ऊर्द्धीकृत्येति वा 'निसिरइ'ति निसृजति-क्षिपति यावदिति शेषः २ ॥ 'उसुं'ति वाणम् 'आययकणायत्तं'ति कर्णं यावदायतः-आकृष्टः कर्णायतः आयतं-प्रयत्नवद् यथा भवतीत्येवं कर्णायत आयतकर्णायतस्तम् 'आयामेत्त'ति 'आयम्य' आकृष्य 'मगओ'ति पृष्ठतः 'सयपणिणं'ति 'स्वकपाणिना' स्वकहस्तेन 'पुन्वायामणयाए'ति पूर्वार्कपणेण, 'से णं भंते ! पुरिसे'ति 'सः' शिरश्छेत्ता पुरुषः 'मियवेरेणं'ति इह वैरं

वैरहेतुत्वाद् वधः पापं वा वैरं वैरहेतुत्वादिति, अथ शिरश्छेत्तपुरुषहेतुकत्वादियुनिपातस्य कथं धनुर्द्धरपुरुषो मृगवधेन
 स्पृष्ट इत्याकूतवतो गौतमस्य तदभ्युपगतमेवार्थमुत्तरतया प्राह—क्रियमाणं धनुःकाण्डादि कृतमिति व्यपदिश्यते?;
 युक्तिस्तु प्राग्वत्, तथा सन्धीयमानं—प्रत्यञ्चायामारोप्यमाणं काण्डं धनुर्वाऽऽरोप्यमाणप्रत्यञ्चं 'सन्धिगतं' कृतसन्धानं
 भवति?, तथा 'निर्वृत्यमानं' नितरां वर्तुलीक्रियमाणं प्रत्यञ्चाकर्षणेन निर्वृत्तितं—वृत्तीकृतं मण्डलाकारं कृतं भवति?;
 तथा 'निसृज्यमानं' निक्षिप्यमाणं काण्डं निसृष्टं भवति?, यदा च निसृष्टं तदा निसृज्यमानताया धनुर्द्धरेण कृतत्वात् तेन
 काण्डं निसृष्टं भवति, काण्डनिसर्गाच्च मृगस्तेनैव मारितः, ततश्चोच्यते—'जे मियं मारेइ' इत्यादीति ३ ॥ इह च क्रियाः
 प्रक्रान्ताः, ताश्चानन्तरोक्ते मृगादिवधे यावत्यो यत्र कालविभागे भवन्ति तावतीस्तत्र दर्शयन्नाह—'अन्तो छण्ह'मि-
 त्यादि, षण्मासान् यावत् प्रहारहेतुकं मरणं परतस्तु परिणामान्तरापादितमितिकृत्वा षण्मासाद्ध्वं प्राणातिपातक्रिया
 न स्यादिति हृदयम्, एतच्च व्यवहारनयापेक्षया प्राणातिपातक्रियाव्यपदेशमात्रोपदर्शनार्थमुक्तम्, अन्यथा यदा कदाऽप्य-
 धिकृतं प्रहारहेतुकं मरणं भवति तदैव प्राणातिपातक्रिया इति ४ ॥ 'सत्तीए'ति शक्त्या—प्रहरणविशेषेण 'समभिधंसेज्ज'ति
 हन्यात् 'सयपाणिण'ति स्वकहस्तेन 'से'ति तस्य 'काइयाए'ति 'कायिक्या' शरीरस्पन्दरूपया 'आधिकरणिक्या' शक्ति-
 खड्गव्यापाररूपया 'प्राद्धेपिक्या' मनोदुष्प्रणिधानेन 'पारितापनिक्या' परितापनरूपया 'प्राणातिपातक्रियया' मारणरूपया
 'आसन्ने'त्यादि शक्त्याऽभिध्वंसकः असिना वा शिरश्छेत्ता पञ्चभिः क्रियाभिः स्पृष्टः, तथा पुरुषवैरेण च स्पृष्टः, मारि-
 तपुरुषवैरभावेन किम्भूतेनेत्याह—आसन्नो वधो यस्माद्धैरात्तत्तथा तेनासन्नवधकेन, भवति च वैराद्धो वधकस्य तमेव

वधमाश्रित्यान्यतो वा तत्रैव जन्मनि जन्मान्तरे वा, यदाह—वंहमारणअव्वक्खाणदाणपरधणविलोवणाईणं । सव्वज-
हन्नो उदओ दसगुणिओ एक्कसिकयाणं ॥ १ ॥”ति, ‘चः’ समुच्चयेऽनवकाङ्क्षणा—परप्राणनिरपेक्षा स्वगतापायपरिहार-
निरपेक्षा वा वृत्तिः—वर्त्तनं यत्रैव वैरे तत्तथा तेनानवकाङ्क्षणवृत्तिकेनेति ५ ॥ क्रियाऽधिकार एवेदमाह—

दो भंते ! पुरिसा सरिसया सरित्त्था सरिस्सभंडमत्तोवगरणा अन्नमत्तेणं सद्धिं संगामं संगामं
मेन्ति, तत्थ णं एगे पुरिसे पराइज्जइ, से कहमेयं भंते ! एवं ? गोयमा ! सवीरिए पराइ-
णइ अवीरिए पराइज्जइ, से केणट्टेणं जाव पराइज्जइ ? गोयमा ! जस्स णं वीरियवज्झाईं कम्माईं णो बद्धाईं
णो पुट्ठाईं जाव नो अभिस्समत्तागयाईं नो उदिन्नाईं उवसंताईं भवंति से णं पराइणइ, जस्स णं वीरियवज्झाईं
कम्माईं बद्धाईं जाव उदिन्नाईं नो उवसंताईं भवंति से णं पुरिसे पराइज्जइ, से तेणट्टेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ-
सवीरिए पराइणइ अवीरिए पराइज्जइ ॥ (सू० ७०) ॥

‘सरिसय’ति सहशकौ कौशलप्रमाणादिना ‘सरित्त्थय’ति ‘सहकृत्वचौ’ सहशच्छवी ‘सरिस्सवयसौ’
समानयौवनाद्यवस्थौ ‘सरिसभंडमत्तोवगरण’ति भाण्डं—भाजनं मृन्मयादि मात्रो—मात्रया युक्त उपधिः स च कांस्य-
भाजनादिभोजनभण्डिका भाण्डमात्रा वा—गणिमादिद्रव्यरूपः परिच्छदः उपकरणानि—अनेकधाऽऽवरणप्रहरणादीनि

१ वधमारणाभ्याह्यानदानपरधनविलोपनादीनामेकशः कृतानामपि सर्वजघन्य उदयो दशगुणितः ॥ १ ॥

ततः सदृशानि भाण्डमात्रोपकरणानि ययोस्तौ तथा, अनेन च समानविभूतिकत्वं तयोरभिहितं, 'सवीरिए'त्ति सवीर्यः 'वीरियवज्झाङ्गं'ति वीर्यं वध्यं येषां तानि तथा ॥ वीर्यप्रस्तावादिदमाह—

जीवा नं भंते ! किं सवीरिया अवीरिया ? गोयमा ! सवीरियावि अवीरियावि, से केणट्टेणं ? गोयमा ! गोयमा ! जीवा दुविहा पन्नत्ता, तंजहा-संसारसमावन्नगा य असंसारसमावन्नगा य, तत्थ नं जे ते असंसारसमावन्नगा-संसारसमावन्नगा ते नं सिद्धा, सिद्धा नं अवीरिया, तत्थ नं जे ते संसारसमावन्नगा ते दुविहा पन्नत्ता, तंजहा-सेलेसिपडिवन्नगा य असेलेसिपडिवन्नगा य, तत्थ नं जे ते सेलेसिपडिवन्नगा ते नं लद्धिवीरिएणं सवीरिया करणवीरिएणं अवीरिया, तत्थ नं जे ते असेलेसिपडिवन्नगा ते नं लद्धिवीरिएणं सवीरिया करणवीरिएणं सवीरियावि, से तेणट्टेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ-जीवा दुविहा पणत्ता, तंजहा-सवीरियावि अवीरियावि । नेरइया नं भंते ! किं सवीरिया अवीरिया ? गोयमा ! नेरइया लद्धिवीरिएणं सवीरिया करणवीरिएणं सवीरियावि अवीरियावि, से केणट्टेणं ? गोयमा ! जेसि नं नेरइयाणं अत्थि उट्टाणे कम्मे बले वीरिए पुरिसक्कारपरक्कमे ते नं नेरइया लद्धिवीरिएणवि सवीरिया करणवीरिएणवि सवीरिया, जेसि नं नेरइयाणं नत्थि उट्टाणे जाव परक्कमे ते नं नेरइया लद्धिवीरिएणं सवीरिया करणवीरिएणं अवीरिया, से तेणट्टेणं, जहा नेरइया एवं जाव पंचिंदियतिरिक्खजोणिया, मणुस्सा जहा ओहिया जीवा, नवरं सिद्धवज्जा भाणियन्वा, वाणमंतरजोइसवेमाणिया जहा नेरइया, सेवं भंते ! सेवं भंते ! ति ॥ (सू० ७०) ॥ पढमसए अट्ठमो उद्देशो समत्तो ॥

‘सिद्धा णं अवीरिय’त्ति सकरणवीर्याभावादवीर्याः सिद्धाः, ‘सेलेसिपडिवन्नगा य’त्ति शीलेशः—सर्वसंवररूपचरण-प्रभुस्तस्येयमवस्था शैलेशो वा—मेरुस्तस्येव याऽवस्था स्थिरतासाधर्म्यात्सा शैलेशी, सा च सर्वथा योगनिरोधे पञ्चह्रस्वाक्ष-रोच्चारकालमाना तां प्रतिपन्नका ये ते तथा, ‘लद्धिवीरिएणं सवीरिय’त्ति वीर्यान्तरायक्षयक्षयोपशमतो या वीर्यस्य लब्धिः सैव तद्धेतुत्वाद्दीर्यं लब्धिवीर्यं तेन सवीर्याः, एतेषां च क्षायिकमेव लब्धिवीर्यं, ‘करणवीरिएणं’त्ति लब्धिवीर्यका-र्यभूता क्रिया करणं तद्रूपं करणवीर्यं, ‘करणवीरिएणं सवीरियावि’त्ति तत्र ‘सवीर्याः’ उत्थानादिक्रि-यावन्तः अवीर्यास्तूथानादिक्रियाविकलाः, ते चापर्याप्त्यादिकालेऽवगन्तव्या इति । ‘नवरं सिद्धवज्जा भाणियव्व’त्ति, औधिकजीवेषु सिद्धाः सन्ति मनुष्येषु तु नेति, मनुष्यदण्डके वीर्यं प्रति सिद्धस्वरूपं नाध्येयमिति ॥ प्रथमशतेऽष्टमः॥१—८॥

अष्टमोद्देशकान्ते वीर्यमुक्तं, वीर्याच्च जीवा गुरुत्वाद्यासादयन्तीति गुरुत्वादिप्रतिपादनपरः तथा सङ्ग्रहण्यां यदुक्तं ‘गुरुए’त्ति तत्प्रतिपादनपरश्च नवमोद्देशकः, तत्र च सूत्रम्—

कहन्नं भन्ते ! जीवा गरुयत्तं हव्वमागच्छन्ति ?, गोयमा ! पाणाइवाएणं सुसावाएणं अदिन्ना० मेहुण० परि० कोह० माण० माया० लोभ० पे० दोस० कलह० अब्भक्खाण० पेसुन्न० रतिअरति० परपरिवाय० मायामोसमिच्छादंसण-सल्लेणं, एवं खलु गोयमा ! जीवा गरुयत्तं हव्वमागच्छन्ति । कहन्नं भन्ते ! जीवा लहुयत्तं हव्वमागच्छन्ति ?, गोयमा ! पाणाइवायवेरमणेणं जाव मिच्छादंसणसल्लेवेरमणेणं एवं खलु गोयमा ! जीवा लहुयत्तं हव्वमाग-

च्छन्ति, एवं संसारं आउलीकरेति एवं परिचीकरेति दीहीकरेति हस्सीकरेति एवं अणुपरियदंति एवं वीइ-
चयंति-पसत्था चत्तारि अप्पसत्था चत्तारि ॥ (सू० ७२) ॥

‘गुरुक्त्वम्’ अशुभकर्मोपचयरूपमधस्ताद्रमनहेतुभूतं ‘लघुक्त्वं’ गौरवविपरीतम्, एवम् ‘आउलीकरेति’
ति, इहैवंशब्दः पूर्वोक्ताभिलाषसंस्वनार्थः, स चैवम्-‘कहन्नं भंते ! जीवा संसारं आउलीकरेति ?, गोयमा ! पाणाइवा-
एण’मित्यादि, एवमुत्तरत्रापि, तत्र ‘आउलीकरेति’ प्रचुरीकुर्वन्ति कर्मभिरित्यर्थः, ‘परिचीकरेति’ति स्लोकं कुर्वन्ति
कर्मभिरेव, ‘दीहीकरेति’ति दीर्घं प्रचुरकालमित्यर्थः, ‘हस्सीकरेति’ति अल्पकालमित्यर्थः ‘अणुपरियदंति’ति पौनः-
पुन्येन भ्रमन्तीत्यर्थः, ‘वीइचयंति’ति व्यतिव्रजन्ति व्यतिक्रामन्तीत्यर्थः, ‘पसत्था चत्तारि’ति लघुत्वपरीतत्वह्रस्वत्व-
व्यतिव्रजनदण्डकाः प्रशस्ताः मोक्षाङ्गत्वात्, ‘अप्पसत्था चत्तारि’ति गुरुत्वाकुलत्वदीर्घत्वानुपरिवर्तनदण्डका अप्र-
शस्ताः अमोक्षाङ्गत्वादिति ॥ गुरुत्वलघुत्वाधिकारादिदमाह—

सत्तमे णं भंते ओवासंतरे किं गुरुए लहुए गुरुयलहुए अगुरुयलहुए ?, गोयमा ! नो गुरुए नो लहुए नो
गुरुयलहुए अगुरुयलहुए । सत्तमे णं भंते ! तणुवाए किं गुरुए लहुए गुरुयलहुए अगुरुयलहुए ?, गोयमा ! नो
गुरुए नो लहुए गुरुयलहुए नो अगुरुयलहुए । एवं सत्तमे घणवाए सत्तमे घणोदही सत्तमा पुढवी, उवासंतराई
सब्वाइं जहा सत्तमे ओवासंतरे, (सेसा) जहा तणुवाए, एवं-ओवासवायघणउदहिपुढवी दीवा य सागरा चासा।
नेरइया णं भंते ! किं गुरुया जाव अगुरुलहुया ?, गोयमा ! नो गुरुया नो लहुया गुरुयलहुयावि अगुरुलहुयावि,

से केणट्टेणं ?, गोयमा ! वेउन्वियतेयाइं पडुच्च नो गुरुया नो लहुया गुरुयलहुया नो अगुरुलहुया, जीवं च कम्मणं च पडुच्च नो गुरुया नो लहुया नो गुरुयलहुया अगुरुयलहुया, से तेणट्टेणं जाव वेमाणिया, नवरं णाणत्तं जाणियव्वं सरीरेहिं । धम्मत्थिकाए जाव जीवत्थिकाए चउत्थपएणं । पोगलत्थिकाए णं भंते ! किं गुरुए लहुए गुरुयलहुए अगुरुयलहुए ?, गोयमा ! णो गुरुए नो लहुए गुरुयलहुएवि अगुरुयलहुएवि, से केणट्टेणं ?, गोयमा ! गुरुयलहुयदव्वाइं पडुच्च नो गुरुए नो लहुए गुरुयलहुए नो अगुरुयलहुए, अगुरुयलहुयदव्वाइं पडुच्च नो गुरुए नो लहुए नो गुरुयलहुए अगुरुयलहुए, समया कम्माणि य चउत्थपदेणं । कण्हलेसा णं भंते ! किं गुरुया जाव अगुरुयलहुया ?, गोयमा ! नो गुरुया नो लहुया गुरुयलहुयावि अगुरुयलहुयावि, से केणट्टेणं ?, गोयमा ! दव्वलेसं पडुच्च तत्थियपदेणं भावलेसं पडुच्च चउत्थपदेणं, एवं जाव सुक्कलेसा, दिट्ठीदंसणनाणअन्नाणसण्णा चउत्थपदेणं णेयव्वाओ, हेड्डिस्सा चत्तारि सरीरा नायव्वा तत्थियपदेणं, कम्म य चउत्थयपएणं, मणजोगो वइजोगो चउत्थपएणं पदेणं, कायजोगो तत्थिएणं पदेणं, सागारोवओगो अणागारोवओगो चउत्थपदेणं, सव्वपदेसा सव्वदव्वा सव्वपज्जवा जहा पोगलत्थिकाओ, तीतद्धा अणागयद्धा सव्वद्धा चउत्थपएणं पदेणं ॥ (सू० ७३)॥

इह चैयं गुरुलघुव्यवस्था—“निच्छयओ सव्वगुरुं सबलहुं वा न विज्जए दवं । ववहारओ उ जुज्जइ वायरखंधेसु नऽ-

? निश्चयतः सर्वगुरु सर्वलघु वा द्रव्यं न विद्यते । व्यवहारतस्तु चादस्कन्धेषु युज्यते गुरुत्वं लघुत्वं च नान्येषु ॥ १ ॥

णेषु ॥ १ ॥ अगुरुलहू चउफासो अरुविद्या य होंति नायद्या । सेसा उ अट्टफासा-गुरुलहुया निच्छयणयस्स ॥ २ ॥
 ‘चउफास’ति सूक्ष्मपरिणामानि ‘अट्टफास’ति वादराणि, गुरुलघुद्रव्यं रूपि, अगुरुलघुद्रव्यं त्वरूपि रूपि चेति, व्यव-
 हारतस्तु गुर्वादीनि चत्वार्यपि सन्ति, तत्र च निदर्शनानि-गुरुल्लोष्टोऽधोगमनात्, लघुर्धूमः ऊर्ध्वगमनात्, गुरुलघुर्वा-
 युस्तिर्यग्गमनात्, अगुरुलध्वाकाजं तत्स्वभावत्वादिति । एतानि चावकाशान्तरादिसूत्रं, ण्येतद्वाधाऽनुसारेणावगन्तव्यानि,
 तद्यथा—“ओवासवायधणउदहीपुढविदीया य सागरावासा । नेरइयाई अरिथि य समया कम्माइ लेसाओ ॥ १ ॥ दिट्ठी
 दंसणणाणे सण्णि सरीरा य जोग उवओगे । दयपएसा पज्जय तीयाआगामिसघट्ट ॥ २ ॥”ति । ‘वेउञ्जिन्यतेयाई
 पडुच्च’ति नारकादौ वैक्रियतैजसशरीरे प्रतीत्य गुरुलघुका एव, यतो वैक्रियतैजसवर्गणात्मके ते, एताश्च गुरुलघुका
 एव, यदाह—“ओरालियवेउवियआहारगतेय गुरुलहू दयं”ति, ‘जीवं च कम्मणं च पडुच्च’ति जीवापेक्षया कर्मणशरी-
 रापेक्षया च नारका अगुरुलघुका एव, जीवस्यारूपित्वेनागुरुलघुत्वात् कर्मणशरीरस्य च कर्मणवर्गणात्मकत्वात् कर्मण-
 वर्गणानां चागुरुलघुत्वात्, आह च—“कम्मगमणभासाई एयाई अगुरुलहुयाई”ति । ‘णाणत्तं जाणियव्वं सरी-

१ चतुःस्पर्शानि अरुषिद्रव्याणि च अगुरुलघूनि भवन्ति शेषाणि-रूपिद्रव्याण्यट्टस्पर्शानि गुरुलघूनि निग्रयनयेन ज्ञातव्यानि ॥ १ ॥
 २ अवकाशो वातो घनोदधिः पृथ्व्यो ह्रीपाश्च सागरा वर्षाणि । नेरयिक्कत्तयोऽन्तिकयाः समयाः कर्माणि लेस्याः ॥ १ ॥ दृष्टयो दर्श-
 नानि ज्ञानानि सञ्ज्ञाः शरीराणि योगा उपयोगा द्रव्याणि प्रदेशाः पर्यवा अतीतानागतसर्वकालाः ॥ २ ॥ ३-ओदारिवैकियाहारकत्तेजसि
 गुरुलघूनि द्रव्याणि । ४ कर्मणं मनो भागादि एतान्यगुरुलघूनि ॥

रेहि'ति, यस्य यानि शरीराणि भवन्ति तस्य तानि ज्ञात्वाऽसुरादिसूत्राण्यध्येयानीति हृदयं, तत्रासुरादिदेवा नारकवद्वाच्याः,
 पृथिव्यादयस्तु औदारिकतैजसे प्रतीत्य गुरुलघवो जीवं कर्मणं च प्रतीत्या गुरुलघवः इति, वायवस्तु औदारिकवैक्रियतैजसानि
 प्रतीत्य गुरुलघवः, एवं पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चोऽपि, मनुष्यास्तवौदारिकवैक्रियतैजसाहारकाणि प्रतीत्येति । 'धम्ममत्थिकाए'ति, इह
 यावत्करणाद् 'अहम्मत्थिकाए आगासत्थिकाए'ति हृदयं 'चउत्थपएणं'ति एते 'अगुरुलहु' इत्यनेन पदेन वाच्याः, शेषाणां
 तु निषेधः कार्यो, धर्मास्तिकायादीनामरूपितयाऽगुरुलघुत्वादिति ॥ पुद्गलास्तिकायसूत्रे उत्तरं निश्चयनयाश्रयम्, एकान्तगुरु-
 लघुनोस्तन्मतेनाभावात् 'गुरुलहुयदब्वाइ'ति औदारिकादीनि चत्वारि 'अगुरुलहुयदब्वाइ'ति कर्मणादीनि ३ ॥ 'समया
 कम्मणि य चउत्थपएणं'ति समयाः—अमूर्त्ताः कर्माणि च—कर्मणवर्गणात्मकानीत्यगुरुलघुत्वमेपां । 'दब्बलेसं पडुच्च तइय-
 पएणं'ति द्रव्यतः कृष्णलेइया औदारिकादिशरीरवर्णः औदारिकादिकं च गुरुलध्वितिकृत्वाऽनेन तृतीयविकल्पेन व्यपदेश्या,
 भावलेइया तु जीवपरिणतिसस्याश्चामूर्त्तत्वादगुरुलध्वित्यनेन व्यपदेश इत्यत आह—'भावलेसं पडुच्च चउत्थपदेणं'ति ।
 'दिट्ठीदंसणे'त्यादि, दृष्ट्यादीनि जीवपर्यायत्वेनागुरुलघुत्वादगुरुलघुलक्षणेन चतुर्थपदेन वाच्यानि । अज्ञानपदं त्विह
 ज्ञानविपक्षत्वादधीतम्, अन्यथा द्वारेषु ज्ञानपदमेव दृश्यते । 'हेट्ठिल्लए'ति औदारिकादीनि 'तइयपएणं'ति गुरुलघुपदेन,
 गुरुलघुवर्गणात्मकत्वात् । 'कम्मय चउत्थपएणं'ति अगुरुलघुद्रव्यात्मकत्वात् कर्मणशरीराणां, मनोयोगवाग्योगौ
 चतुर्थपदेन वाच्यौ, तद्रव्याणामगुरुलघुत्वात्, काययोगः कर्मणवर्जस्तृतीयेन, गुरुलघुत्वात्तद्रव्याणामिति । 'सब्बदब्बे'
 त्यादि, 'सर्वद्रव्याणि' धर्मास्तिकायादीनि 'सर्वप्रदेशाः' तेषामेव निर्विभागा अंशाः 'सर्वपर्यवाः' वर्णोपयोगादयो द्रव्य-

धर्माः, एते पुद्गलास्तिकायवद् व्यपदेश्याः, गुरुलघुत्वेनागुरुलघुत्वेन चेत्यर्थः, यतः सूक्ष्माण्यभूतीनि च द्रव्याण्यगुरुलघूनि, इतराणि तु गुरुलघूनि, प्रदेशपर्यवास्तु तत्तद्भवभाव इति ॥ गुरुलघुत्वाधिकारादिदमाह—

से नूनं भंते ! लाघवियं अपिच्छा असुच्छा अगेही अपडिबद्धया समणां णिगंथाणं पसत्थं ? हंता गोयमा ! लाघवियं जाव पसत्थं ॥ से नूनं भंते ! अकोहत्तं अमाणत्तं अमायत्तं अलोभत्तं समणां निगंथाणं पसत्थं ? हंता गोयमा ! अकोहत्तं अमाणत्तं जाव पसत्थं ॥ से नूनं भंते ! कंखापदोसे खीणे समणे निगंथे अंतकरे भवति अंतिमसारीरिए वा बहुमोहेवि यं पुंविं विहरित्ता अह पच्छा संखुडे कालं करेति तओ पच्छा सिज्झति ३ जाव अंतं करेइ ? हंता गोयमा ! कंखापदोसे खीणे जाव अंतं करेति ॥ (सू० ७४) ॥

‘लाघवियं’ति लाघवमेव लाघविकम्—अल्पोपधिकम् ‘अपिच्छ’ति अल्पोऽभिलाप आहारादिषु ‘असुच्छ’ति उपधावसंरक्षणानुबन्धः ‘अगेहि’ति भोजनादिषु परिभोगकालेऽनासक्ति अप्रतिवद्धता—स्वजनादिषु स्नेहाभाव इत्येतत्पञ्चकमिति गम्यं, श्रमणानां निर्ग्रन्थानां ‘प्रशस्तं’ सुन्दरम्, अथवा लाघविकं प्रशस्तं, कथम्भूतमित्याह—‘अपिच्छा’ अल्पेच्छारूपमित्यर्थः, एवमितराण्यपि पदानि ॥ उक्ता लाघविकस्य प्रशस्तता, तच्च क्रोधाद्यभावाविनाभूतमिति क्रोधादिदोषाभावप्रशस्तताऽभिधानार्थं क्रोधादिदोषाभावविनाभूतकाङ्क्षाप्रदोषक्षयकार्याभिधानार्थं च क्रमेण सूत्रे, व्यक्ते च, नवरं काङ्क्षा—दर्शनान्तरग्रहो गृद्धिर्वा सैव प्रकृष्टो दोषः काङ्क्षाप्रदोषः काङ्क्षाप्रद्वेपं वा, रागद्वेपावित्यर्थः ॥ काङ्क्षाप्रदोषः प्रागुक्तः, प्रदोषत्वं च काङ्क्षायास्तद्विषयभूतदर्शनान्तरस्य विपर्यस्तत्वादिति दर्शनान्तरस्य विपर्यस्ततां दर्शयन्नाह—

अण्णउत्थिया णं भंते ! एवमाइक्खंति एवं भासंति एवं पण्वेति एवं परूवेति-एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं दो आउयाइं पकरेति, तंजहा-इहभविआउयं च परभविआउयं च, जं समयं इहभविआउयं पकरेति तं समयं परभविआउयं पकरेति, जं समयं परभविआउयं पकरेति तं समयं इहभविआउयं पकरेति, इहभविआउयस्स पकरणयाए परभविआउयं पकरेइ, परभविआउयस्स पकरणयाए इहभविआउयं पकरेति, एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं दो आउयाइं पकरेति, तं०-इहभविआउयं च परभविआउयं च, जे से कहमेवं भंते ! एवं !, खलु गोयमा ! जणं ते अण्णउत्थिया एवमातिक्खंति जाव परभविआउयं च, जे ते एवमाहंसु मिच्छं ते एवमाहंसु, अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि जाव परूवेमि-एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं एगं आउयं पकरेति, तं०-इहभविआउयं वा परभविआउयं वा, जं समयं इहभविआउयं पकरेति णो तं समयं परभविआउयं पकरेति, जं समयं परभविआउयं पकरेइ णो तं समयं इहभविआउयं पकरेइ, इहभविआउयस्स पकरणताए णो परभविआउयं पकरेति, परभविआउयस्स पकरणताए णो इहभविआउयं पकरेति, एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं एगं आउयं पकरेति, तं०-इहभविआउयं वा परभविआउयं वा, सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति भगवं गोयमे जाव विहरति ॥ (सू० ७५) ॥

‘अण्णउत्थिए’इत्यादि, अन्ययूथं-विवक्षितसङ्घादपरः सङ्घस्तदस्ति येषां तेऽन्ययूथिकाः, तीर्थान्तरीया इत्यर्थः, ‘एवम्’इति वक्ष्यमाणम् ‘आइक्खंति’त्ति आख्यान्ति सामान्यतः ‘भासंति’त्ति विशेषतः ‘पण्वेति’त्ति उपपत्तिभिः

‘परुर्वेति’ति भेदकथनतः, द्वयोर्जीवयोरैकस्य वा समयभेदेनायुद्धयकरणे नास्ति विरोध इत्युक्तम्—‘एगो जीवे’इत्यादि, स्वप-
र्यायत्वात्, ज्ञानसम्यक्त्वपर्यायवत्, स्वपर्यायकर्तृत्वं च जीवस्याभ्युपगन्तव्यमेव, अन्यथा सिद्धत्वादित्पर्यायाणामनुत्पाद-
‘दो आउयाइं पकरेइ’ति जीवो हि स्वपर्यायसमूहात्मकः, स च यदैकमायुःपर्यायं करोति तदाऽन्यमपि करोति, स्वप-
र्यायत्वात्, ज्ञानसम्यक्त्वपर्यायवत्, स्वपर्यायकर्तृत्वं च जीवस्याभ्युपगन्तव्यमेव, अन्यथा सिद्धत्वादित्पर्यायाणामनुत्पाद-
‘दो आउयाइं पकरेइ’ति जीवो हि स्वपर्यायसमूहात्मकः, स च यदैकमायुःपर्यायं करोति तदाऽन्यमपि करोति, स्वप-
र्यायत्वात्, ज्ञानसम्यक्त्वपर्यायवत्, स्वपर्यायकर्तृत्वं च जीवस्याभ्युपगन्तव्यमेव, अन्यथा सिद्धत्वादित्पर्यायाणामनुत्पाद-

युर्वेदयते, तदैव तेन यदि परभवायुर्वेदं तदा दानाध्ययनादीनां वैयर्थ्यं स्यादिति, एतच्चायुर्वेदन्धकालादन्यत्रावसेयम्,
अन्यथाऽऽयुर्वेदन्धकाले इहभवायुर्वेदयते परभवायुस्तु प्रकरोत्येवेति ॥ अन्ययूथिकप्रस्तावादिदमाह—

तेणं कालेणं तेणं समएणं पासावच्चिज्जे कालासवेसियपुत्ते णामं अणगारे जेणेव थेरा भगवंतो तेणेव
उवागच्छति २ त्ता थेरे भगवंते एवं वयासी-थेरा सामाइयं ण जाणंति थेरा सामाइयस्स अट्ठं ण याणंति
थेरा पच्चक्खाणं ण याणंति थेरा पच्चक्खाणस्स अट्ठं ण याणंति थेरा संजमं ण याणंति थेरा संजमस्स अट्ठं ण
याणंति थेरा संवरं ण याणंति थेरा संवरस्स अट्ठं ण याणंति थेरा विवेगं ण याणंति थेरा विवेगस्स अट्ठं ण
याणंति थेरा विउस्सगं ण याणंति थेरा विउस्सगस्स अट्ठं ण याणंति ६ । तए णं ते थेरा भगवंतो कालासवे-
सियपुत्तं अणगारं एवं वयासी-जाणामो ण अज्जो ! सामाइयं जाणामो णं अज्जो ! सामाइयस्स अट्ठं जाव
जाणामो णं अज्जो ! विउस्सगस्स अट्ठं । तए णं से कालासवेसियपुत्ते अणगारे थेरे भगवंते एवं वयासी—
जति णं अज्जो ! तुब्भे जाणह सामाइयं जाणह, सामाइयस्स अट्ठं जाव जाणह विउस्सगस्स अट्ठं किं भे
अज्जो ! सामाइए किं भे अज्जो सामाइयस्स अट्ठे ? जाव किं भे विउस्सगस्स अट्ठे ?, तए णं ते थेरा भगवंतो
कालासवेसियपुत्तं अणगारं एवं वयासी-आया णे अज्जो ! सामाइए आया णे अज्जो ! सामाइयस्स अट्ठे
जाव विउस्सगस्स अट्ठे । तए णं से कालासवेसियपुत्ते अणगारे थेरे भगवंते एवं वयासी—जति भे अज्जो !
आया सामाइए आया सामाइयस्स अट्ठे एवं जाव आया विउस्सगस्स अट्ठे अवइहु कोहमाणमायालोभे

किमदं अजो ! गरहह !, कालास० संजमड्याए, से भंते ! किं गरहा संजमे अगरहा संजमे ?, कालास० गरहा
 संजमे नो अगरहासंजमे, गरहावि य णं सव्वं दोसं पविणेति सव्वं बालियं परिणाए, एवं खु णे आया संजमे
 उवहिए भवति, एवं खु णे आया संजमे उवचिए भवति, एवं खु णे आया संजमे उवट्टिए भवति, एत्थ णं से
 कालासवेसियपुत्ते अणगारे संबुद्धे धेरे भगवंते वंदति णमंसति २ एवं वयासी-एएसि णं भंते ! पयाणं
 पुव्वि अपणाणयाए असवणयाए अवोहियाए अणभिगमेणं अदिट्ठाणं अससुयाणं असुयाणं अविण्णायाणं
 अब्बो गडाणं अब्बोच्छिन्नाणं अणिज्जूहाणं अनुवधारियाणं एयमदं णो सद्वहिए णो पत्तिइए णो रोइए
 इयाणिं भंते ! एतेसिं पयाणं जाणयाए सवणयाए बोहीए अभिगमेणं दिट्ठाणं सुयाणं सुयाणं विण्णायाणं वोग-
 डाणं वोच्छिन्नाणं णिज्जूहाणं उवधारियाणं एयमदं सद्वहामि पत्तियामि रोएमि एवमेयं से जहेयं तुब्भे वदह,
 तए णं ते धेरा भगवंतो कालासवेसियपुत्ते अणगारं एवं वयासी-सद्वहाहि अजो ! पत्तियाहि अजो ! रोएहि
 अजो ! से जहेयं अम्हे वदामो । तए णं से कालासवेसियपुत्ते अणगारे धेरे भगवंतो वदह नमंसइ २ एवं वदासी-
 इच्छामि णं भंते ! तुब्भं अंतिए चाउल्लामाओ धम्माओ पंचमहव्वइयं सपडिक्कमणं धम्मं उवसंपज्जित्ता णं
 विहरित्तए, अहासुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिबधं । तए णं से कालासवेसियपुत्ते अणगारे धेरे भगवंते वदइ नमंसइ
 वंदित्ता नमंसित्ता चाउल्लामाओ धम्माओ पंचमहव्वइयं सपडिक्कमणं धम्मं उवसंपज्जित्ता णं विहरइ । तए णं से
 कालासवेसियपुत्ते अणगारे बहूणि वासाणि सामण्णपरियाणं पाउणइ जस्सट्टाए कीरइ नगभावे मुंडभावे

अण्हाणयं अदंतधुवणयं अच्छत्तयं अणोवाहणयं भूमिसेज्जा फलहसेज्जा कट्टसेज्जा केसलोओ बंभचेरवासो
परघरपवेसो लद्धावलद्धी उच्चावया गामकंटगा बावीसं परिसहोवसग्गा अहियासिज्जंति तमट्ठं आराहेइ २
चरिमेहिं उस्सासनीसासेहिं सिद्धे बुद्धे मुक्के परिनिब्बुडे सब्बदुक्खप्पहीणे ॥ (सू० ७६) ॥

‘पासावच्चिज्जे’ति पार्श्वपत्यानां-पार्श्वजिनशिष्याणामयं पार्श्वपत्नीयः ‘धेरे’ति श्रीमन्महावीरजिनशिष्याः श्रुतवृद्धाः
‘सामाइयं’ति समभावरूपं ‘न याणंति’ति न जानन्ति, सूक्ष्मत्वात्तस्य, ‘सामाइयस्स अट्ठं’ति प्रयोजनं कर्मानुपादान-
निर्जरणरूपं, ‘पच्चक्खाणं’ति पौरुष्यादिनियमं, तदर्थं च-आश्रवद्वारनिरोधं, ‘संजमं’ति पृथिव्यादिसंरक्षणलक्षणं, तदर्थं
च-अनाश्रवत्वं, ‘संचरं’ति इन्द्रियनोइन्द्रियनिवर्त्तनं, तदर्थं तु-अनाश्रवत्वमेव, ‘विवेगं’ति विशिष्टबोधं, तदर्थं च-त्याज्यत्या-
गादिकं, ‘विउस्सगं’ति व्युत्सर्गं कायादीनां, तदर्थं चानभिष्वङ्गताम्, ‘अज्जो!’ति हे आर्य !, ओकारान्तता सम्बोधने प्राकृ-
तत्वात्, ‘किं भे’ति किं भवतामित्यर्थः, ‘आया णे’ति आत्मा नः-अस्माकं मते सामायिकमिति, यदाह-“जीवो गुणपडि-
वणो नयस्स दब्बडियस्स सामइयं”ति, सामायिकार्थोऽपि जीव एव, कर्मानुपादानादीनां जीवगुणत्वात् जीवाव्यतिरिक्त-
त्वाच्च तद्गुणानामिति । एवं प्रत्याख्यानान्द्यप्यवगन्तव्यम् । ‘जइ भे अज्जो’ति यदि भवतां हे आर्याः ! स्थविराः सामायिकमा-
त्मा तदा ‘अवहहु’ति अपहृत्य त्यक्त्वा क्रोधादीन् किमर्थं गर्हध्वे ? ‘निंदा मि गरिहामि अप्पाणं वोसिरामि’इति वचनात् क्रोधा-
दीनेव अथवा ‘अवज्ज’मिति गम्यते, अयमभिप्रायः-यः सामायिकवान् त्यक्तक्रोधादिश्च स कथं किमपि निन्दति ? , निन्दा हि

१ गुणप्रतिपन्नो जीवो द्रव्यार्थिकस्य नयस्य मतेन सामायिकम् ॥

किल द्वेषसम्भवेति, अत्रोत्तरं-संयमार्थमिति, अवद्ये गहिते संयमो भवति, अवद्यानुमतेर्व्यवच्छेदनात्, तथा गर्हा संयमः, तद्धेतुत्वात्, न केवलमसौ गर्हा कर्मानुपादानहेतुत्वात्संयमो भवति, 'गरहावि'ति गह्वे च सर्व 'दोष'ति दोषं-रागादिकं पूर्वकृतं पापं वा द्वेषं वा 'प्रविनयति' क्षपयति, किं कृत्वा? इत्याह-'सन्वं बालियं'ति बाल्यं-बालतां मिथ्यात्वमविरतिं च 'परिणयाए'ति 'परिज्ञाय'ज्ञपरिज्ञया ज्ञात्वा प्रत्याख्यानपरिज्ञया च प्रत्याख्यायेति, इह च गर्हायास्तद्वत्तत्त्वाभेदादेककर्तृकत्वेन परिज्ञायेत्यत्र क्त्वाप्रत्ययविधिरदुष्ट इति, 'एवं खु'ति एवमेव 'णे'इत्यस्माकम् 'आया संजमे उवहिए'ति उपहितः प्रक्षिप्तो न्यस्तो भवति, अथवाऽऽत्मरूपः संयमः 'उपहितः' प्राप्तो भवति, 'आया संजमे उवचिए'ति आत्मा संयम-विषये पुष्टो भवति आत्मरूपो वा संयम उपचितो भवति, 'उवट्टिए'ति 'उपस्थितः' अत्यन्तावस्थायी ॥ 'एएसि णं भंते ! पयाणं'इत्यस्य 'अदिट्ठाण'मित्यादिना सम्बन्धः, कथमदृष्टानामित्याह-'अन्नाणयाए'ति अज्ञानो-निर्ज्ञान-स्तस्य भावोऽज्ञानता तयाऽज्ञानतया, स्वरूपेणानुपलम्भादित्यर्थः, एतदेव कथमित्याह-'असवणयाए'ति अश्रवणः-श्रुतिवर्जितस्तद्भावस्तत्ता तया 'अवोहीए'ति अवोधिः-जिनधर्मानवासिः, इह तु प्रक्रमान्महावीरजिनधर्मानवासिस्तया, अथवौत्पत्तिव्यादिवुद्ध्यभावेन, 'अणभिगमेण'ति विस्तरवोधाभावेन हेतुना 'अदृष्टानां' साक्षात्स्वयमनुपलब्धानाम् 'अश्रुतानाम्' अन्यतोऽन्तर्कणितानाम् 'अस्सुयाणं'ति 'अस्मृतानां दर्शनाकर्णनाभावेनाननुध्यातानाम्, अत एव 'अवि-ज्ञातानां' विशिष्टवोधाविषयीकृतानाम्, एतदेव कुत इत्याह-'अव्वोक्कडाणं'ति अव्याकृतानां विशेषतो गुरुभिरना-ख्यातानाम्, 'अव्वोच्छिण्णाणं'ति विपक्षादव्यवच्छेदितानाम्, 'अनिज्जूढाणं'ति महतो ग्रन्थात्सुखावबोधाय सङ्क्षेप-

निमित्तमनुग्रहरुभिरनुकृतानाम्, अत एवास्माभिः 'अनुपधारितानाम्' अनवधारितानाम् 'एयमष्टे'ति एवंप्रका-
 रोऽर्थः अथवाऽयमर्थः 'नो सद्दिष्टि'ति न श्रद्धितः 'नो' नैव 'पत्ति'ति प्रीतिरुच्यते तद्योगात्
 'पत्ति'ति प्रीतः-प्रीतिविषयीकृतः, अथवा न प्रीतितः न प्रत्ययितो वा हेतुभिः, 'नो रोइए'ति न चिकीर्षितः 'एवमेयं
 से जहेयं तुब्भे वयह'ति अथ यथैतद्वस्तु यूयं वदथ एवमेतद्वस्त्विति भावः । 'चाउज्जामाड'ति चतुर्महाव्रतात्, पार्श्व-
 नाथजिनस्त्र हि चत्वारि महाव्रतानि, नापरिगृहीता स्त्री भुज्यते इति मैथुनस्य परिग्रहेऽन्तर्भावादिति, 'सप्पडिक्कमणं'
 ति पार्श्वनाथधर्मो हि अप्रतिक्रमणः, कारण एव प्रतिक्रमणकरणादन्यथा त्वकरणात्, महावीरजिनस्य तु सप्रतिक्र-
 मणः, कारणं विनाऽप्यवश्यं प्रतिक्रमणकरणादिति, 'देवाणुप्पिय'ति प्रियामन्त्रणं 'मा पडिबंधं'ति मा व्याधातं कुरु-
 ष्वेति गम्यम् । 'मुंडभावे'ति मुण्डभावो-दीक्षितत्वं 'फलगसेज्ज'ति प्रतलायतविष्कम्भवत्काष्ठरूपा 'कट्टसेज्ज'ति असं-
 स्कृतकाष्ठशयनं कष्टशय्या वाऽमनोज्ञा वसतिः 'लद्धावलद्धी'ति लब्धं च-लाभोऽपलब्धिश्च-अलाभोऽपरिपूर्णलाभो वा
 लब्धापलब्धिः 'उच्चावय'ति उच्चावचाः अनुकूलप्रतिकूला असमञ्जसा वा 'गामकंदय'ति ग्रामस्य-इन्द्रियसमूहस्य
 कण्टका इव कण्टका-त्राधकाः शत्रवो ग्रामकण्टकाः, क एते इत्याह-'वावीसं परीसहोवसग्ग'ति परीषहाः-क्षुदादयस्त
 एवोपसर्गा-उपसर्जनात् धर्मभ्रंशनात् परीषहोपसर्गाः, अथवा द्वाविंशतिपरीषहाः, तथा उपसर्गा-दिव्यादयः ॥ कालस्य-
 वैशिकपुत्रः प्रत्याख्यानक्रियया सिद्ध इति तद्विपर्ययभूताप्रत्याख्यानक्रियानिरूपणसूत्रम्—

भंतेत्ति भगवं गोयमे संमणं भगवं महावीरं वंदति नमंसति २ एवं वदासी-से नूणं भंते ! सेट्ठियस्स य

तणुयस्स य क्विणस्स य खत्तियस्स य समं चेव अपच्चक्खाणकिरिया कज्जइ ?, हुंता गोयमा ! सेट्ठियस्स य जाव अपच्चक्खाणकिरिया कज्जइ, से केणट्ठेणं भंते ! ?, गोयमा ! अविरतिं पडुच से तेण० गोयमा ! एवं बुच्चइ-सेट्ठियस्स य तणु० जाव कज्जइ ॥ (सू० ७७) ॥

तत्र 'भंते'ति हे भदन्त ! 'इति' एवमामन्थेति शेषः, अथवा भदन्त ! इतिकृत्वा, गुरुरितिकृत्वेत्यर्थः, 'सेट्ठियस्स'ति श्रीदेवताऽध्यासितसौवर्णपट्टविभूषितशिरोवेष्टनोपेतपौरजननायकस्य 'तणुयस्स'ति दरिद्रस्य 'क्विणस्स'ति रङ्गस्य 'खत्तियस्स'ति राज्ञः 'अपच्चक्खाणकिरिय'ति प्रत्याख्यानक्रियाया अभावोऽप्रत्याख्यानजन्यो वा कर्मवन्धः, 'अविरइ'ति इच्छाया अनिवृत्तिः, सा हि सर्वेषां समैवेति ॥ अप्रत्याख्यानक्रियायाः प्रस्तावादिदमाह—

आहाकम्मं भुंजमाणे समणे निगंथे किं बंधइ किं पकरेइ किं चिणाइ किं उवचिणाइ ?, गोयमा ! आहाकम्मं नं भुंजमाणे आउयवज्जाओ सत्त कम्मप्पगडीओ सिढिलबंधणवद्धाओ धणियबंधणवद्धाओ पकरेइ जाव अणुपरियइइ, से केणट्ठेणं जाव अणुपरियइइ ?, गोयमा ! आहाकम्मं नं भुंजमाणे आयाए धम्मं अइक्कमइ आयाए धम्मं अइक्कममाणे पुढविक्कायं णावकंखइ जाव तसकायं णावकंखइ, जेसिंपि य नं जीवाणं सरीराइं आहारमाहारेइ तेवि जीवे नावकंखइ, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ-आहाकम्मं नं भुंजमाणे आउयवज्जाओ सत्त कम्मप्पगडीओ जाव अणुपरियइइ॥फासुएसणिज्जं भंते ! भुंजमाणे किं बंधइ जाव उवचिणाइ ?, गोयमा ! फासुएसणिज्जं नं भुंजमाणे आउयवज्जाओ सत्त कम्मप्पगडीओ धणियबंधणवद्धाओ सिढिलबंधणवद्धाओ पक-

रेइ जहा संबुडे णं, नवरं आउयं च णं कम्मं सिय बंधइ सिय नो बंधइ, सेसं तहेव जाव वीईवयइ, से केणट्टेणं जाव वीईवयइ ?, गोयमा ! फासुएसणिल्लं मुंजमाणे समणे निगंथे आयाए धम्मं नो अइक्कमइ, आयाए धम्मं अणइक्कममाणे पुढविक्काइयं अवकंखति जाव तसकायं अवकंखइ, जेसिं पि य णं जीवाणं सरीराइं आहारेइ तेऽवि जीवे अवकंखति से तेणट्टेणं जाव वीईवयइ ॥ (सू० ७८) ॥

‘आहाकम्म’मित्यादि आधया-साधुप्रणिधानेन यत्सचेतनमचेतनं क्रियते अचेतनं वा पच्यते चीयते वा गृहादिकं व्यूयते वा वस्त्रादिकं तदाधाकर्म ‘किं बंधइ’ति प्रकृतिबन्धमाश्रित्य स्पृष्टावस्थापेक्षया वा ‘किं पकरेइ’ति स्थितिबन्धापेक्षया वद्धावस्थापेक्षया वा ‘किं चिणाइ’ति अनुभागबन्धापेक्षया निधत्तावस्थाऽपेक्षया वा ‘किं उवचिणाइ’ति प्रदेशबन्धापेक्षया निकाचनापेक्षया वेति, ‘आयाए’ति आत्मना धर्मं श्रुतधर्मं चारित्रधर्मं वा ‘पुढविकायं’ नावकंखइ’ति नापेक्षते, नानुकम्पत इत्यर्थः ॥ आधाकर्मविपक्षश्च प्रासुकैपणीयमिति प्रासुकैपणीयसूत्रम् ॥ अनन्तरसूत्रे संसारव्यतिव्रजनमुक्तं, तच्च कर्मणोऽस्थिरतया प्रलोढने सति भवतीत्यस्थिरसूत्रम्—

से नूणं भंते ! अथिरे पलोइइ नो थिरे पलोइति अथिरे भज्जइ सासए बालए बालियत्तं असासयं सासए पंडिए पंडियत्तं असासयं ?, हंता गोयमा ! अथिरे पलोइइ जाव पंडियत्तं असासयं सेवं भंते ! सेवं भंतेति जाव विहरति ॥ (सू० ७९) ॥ नवमो उद्देशो समत्तो ॥ १-९ ॥

तत्र ‘अथिरे’ति अस्थास्तु द्रव्यं लोष्टादि ‘प्रलोढति’ परिवर्तते अध्यात्मचिन्तायामस्थिरं कर्म तस्य जीवप्रदेशेभ्यः

प्रतिसमयचलेनेनास्थिरत्वात् 'प्रलोटयति' वन्धोदयनिर्जणादिपरिणामैः परिवर्तते 'स्थिरं' शिलादि न प्रलोटयति, अध्यात्मचिन्तायां तु स्थिरो जीवः, कर्मक्षयेऽपि तस्यावस्थितत्वात्, नासौ 'प्रलोटयति' उपयोगलक्षणस्वभावान्न परिवर्तते, तथा 'अस्थिरं' भङ्गुरस्वभावं तृणादि 'भज्यते' विदलयति, अध्यात्मचिन्तायामस्थिरं कर्म तद् 'भज्यते' व्यपैति, तथा 'स्थिरम्' अभङ्गुरमयःशलाकादि न भज्यते, अध्यात्मचिन्तायां स्थिरो जीवः स च न भज्यते शाश्वतत्वादिति । जीवप्रस्तावादिदमाह—'सासए चालए'ति बालको व्यवहारतः शिशुनिश्चयतोऽसंयतो जीवः स च शाश्वतो द्रव्यत्वात्, 'बालियत्तं'ति इहेकप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वाद्बालत्वं व्यवहारतः शिशुत्वं निश्चयतस्त्वसंयतत्वं तच्चाशाश्वतं पर्यायत्वादिति । एवं पण्डितसूत्रमपि, नवरं पण्डितो व्यवहारेण शास्त्रज्ञो जीवः निश्चयतस्तु संयत इति ॥ प्रथमशते नवमः ॥ १-९ ॥

अनन्तरोद्देशकेऽस्थिरं कर्मेत्युक्तं, कर्मादिषु च कुतीर्थिका विप्रतिपद्यन्ते अतस्तद्विप्रतिपत्तिनिरासप्रतिपादनार्थः तथ सद्ग्रहणार्थं 'चलणाड'ति यदुक्तं तत्प्रतिपादनार्थश्च दशमोद्देशको व्याख्यायते, तत्र च सूत्रं—

अन्नउत्थिया णं भन्ते ! एवमाहवन्ति जाव एवं परूवन्ति-एवं खलु चलमाणे अचलिए जांव निज्जरिजमाणे अणिज्जिणो, दो परमाणुपोगगला एगयओ न साहणंति, कम्हा दो परमाणुपोगगला एगततो न साहणंति ?, दोण्हं परमाणुपोगगलां नत्थि सिणेहकाए, तम्हा दो परमाणुपोगगला एगयओ न साहणंति, तिन्नि परमाणुपोगगला एगयओ साहणंति, कम्हा ? तिन्नि

एगयओ साहणंति, तिण्हं परमाणुपोगलाणं अत्थि सिणेहकाए, तम्हा तिणिण परमाणुपोगला
 एगयओ सा०, ते भिज्जमाणा दुहावि तिहावि कज्जंति, दुहाकज्जमाणा एगयओ दिव्हं परमाणुपोगले
 भवति एगयओवि दिव्हं पर० पो० भवति, तिहा कज्जमाणा तिणिण परमाणुपोगला भवंति, एवं जाव
 चत्तारि पंचपरमाणुपो० एगयओ साहणंति, एगयओ साहणित्ता दुक्खत्ताए कज्जंति, दुक्खेवि य णं से
 सासए सया समियं उवचिज्जइ य अवचिज्जइ य पुंवि भासा भासा भासिज्जमाणी भासा अभासा
 भासासमयवीतिकंतं च णं भासिया भासा, जा सा पुंवि भासा भासा भासिज्जमाणी भासा अभासा
 भासासमयवीतिकंतं च णं भासिया भासा सा किं भासओ भासा अभासओ भासा?, अभासओ णं सा
 भासा नो खलु सा भासओ भासा । पुंवि किरिया दुक्खा कज्जमाणी किरिया अदुक्खा किरियास-
 तिक्कंतं च णं कडा किरिया दुक्खा, जा सा पुंवि किरिया दुक्खा कज्जमाणी किरिया अदुक्खा किरियास-
 मयवीइक्कंतं च णं कडा किरिया दुक्खा सा किं करणओ दुक्खा अकरणओ दुक्खा?, अकरणओ णं सा
 दुक्खा णो खलु सा करणओ दुक्खा, सेवं वत्तव्वं सिया-अकिच्चं दुक्खं अफुसं दुक्खं अकज्जमाणकडं
 दुक्खं अकहु अकहु पाणभूयजीवसत्ता वेदणं वेदंतीति वत्तव्वं सिया ॥ से कहमेयं भंते ! एवं?, गोयमा !
 जणं ते अण्णडत्थिया एवमातिक्खंति जाव वेदणं वेदंति, वत्तव्वं सिया, जे ते एवमाहंसु मिच्छा ते एव-
 माहंसु, अहं पुण गोयमा ! एवमातिक्खामि, एवं खलु चलमाणे चलिए जाव निज्जरिज्जमाणे निज्जिण्णे,

दो परमाणुपोगला एगयओ साहणंति, कम्हा ? दो परमाणुपोगला एगयओ साहणंति ? दोण्हं परमा-
 नुपोगलाणं अत्थि सिणेहकाए, तम्हा दो परमाणुपोगला एगयओ सा०, ते भिज्जमाणा दुहा कजंति, तिन्नि
 कज्जमाणे एगयओ पर० पोगले एगयओ प० पोगले भवंति, तिणिण परमा० एगओ साह०, कम्हा ? तिन्नि
 परमाणुपोगले एग० सा० ? तिण्हं परमाणुपोगलाणं अत्थि सिणेहकाए, तम्हा तिणिण परमाणुपोगला
 एगयओ साहणंति, ते भिज्जमाणा दुहावि तिहावि कजंति, दुहा कज्जमाणा एगओ चत्तारिपंचपरमाणुपोग०
 एगयओ साहणंति, तिहा कज्जमाणा तिणिण परमाणुपोगला भवंति, एगं जाव चत्तारिपंचपरमाणुपोग०
 दुपदेसिए खंधे भवति, तिहा कज्जमाणा तिण्हं यं नं से असासए सया समियं उवचिज्जइ य अवचिज्जइ
 एगओ साहणित्ता २ खंधत्ताए कजंति, खंधेवि यं नं से असासए सया समियं उवचिज्जइ य अवचिज्जइ जा
 य । पुण्हि भासा अभासा भासिज्जमाणी भासा २ भासासमयवीतिकंतं च नं भासिया भासा अभासा सा किं
 सा पुण्हि भासा अभासा भासा २ भासासमयवीतिकंतं च नं भासिया भासा अभासा सा अकरणओ
 अदुक्खा जहा भासा तहा भाणियन्वा, किरियावि जाव करणओ नं सा दुक्खा नो खलु सा वेदंतीति
 वत्तन्वं सिया ॥ (सू० ८०) ॥

‘चलमाणे अचलिए’ति चलत्कर्माचलितं, चलता तेन चलितकार्याकरणात्, वर्तमानस्य चातीतया व्यपदेश्यमश-

क्यत्वात्, एवमन्यत्रापि वाच्यमिति ॥ 'एग्यओ न साहणंति'ति एकत एकत्वेनैकस्कन्धतयेत्यर्थः 'न संहन्येते' न संहतौ-मिलितौ स्यातां, 'नत्थि सिणेहकाए'ति स्नेहपर्यवराशिर्नास्ति, सूक्ष्मत्वात्, त्र्यादियोगे तु स्थूलत्वात्सोऽस्ति । 'दुक्खत्ताए कज्जंति'ति पञ्च पुद्गलाः संहृत्य दुःखतया-कर्मतया क्रियन्ते, भवन्तीत्यर्थः, 'दुक्खेऽवि य णं'ति कर्मापि च 'से'ति तत् शाश्वतमनादित्वात् 'सय'ति सर्वदा 'समियं'ति सम्यक् सपरिमाणं वा 'वीयते' चयं याति 'अपचीयते' अपचयं याति । तथा 'पुब्बं'ति भाषणात्प्राक् 'भास'ति वाग्द्रव्यसंहतिः 'भास'ति सत्यादिभाषा स्यात्, तत्कारणत्वात्, विभङ्गज्ञानित्वेन वा तेषां मतमात्रमेतत् निरुपपत्तिकमुन्मत्तकवचनवदतो नेहोपपत्तिरित्यर्थं गवेषणीया, एवं सर्वत्रापीति, तथा 'भासिज्जमाणी भासा अभास'ति निसृज्यमानवाग्द्रव्याणि अभाषा, वर्तमानसमयस्यातिसूक्ष्मत्वेन व्यवहारानङ्गत्वादिति, 'भासासमयविइक्कंतं च णं'ति इह कप्रत्ययस्य भावार्थत्वाद् विभक्तिविपरिणामाच्च भाषासमयव्यतिक्रमे च 'भासिय'ति निसृष्टा सती भाषा भवति, प्रतिपाद्यस्याभिधेये प्रत्ययोत्पादकत्वादिति, 'अभासओ णं भास'ति अभाषमाणस्य भाषा, भाषणात्पूर्वं पश्चाच्च तदभ्युपगमात्, 'नो खलु भासओ'ति भाष्यमाणायास्तस्या अनभ्युपगमादिति ॥ तथा—'पुब्बं किरिए'त्यादि, क्रिया कायिका सा यावन्न क्रियते तावत् 'दुक्ख'ति दुःखहेतुः, 'कज्जमाण'ति क्रियमाणा क्रिया 'न दुक्खा' न दुक्खहेतुः, क्रियासमयव्यतिक्रान्ते च क्रियायाः क्रियमाणताव्यतिक्रमे च कृता सती क्रिया दुःखेति, इदमपि तन्मतमात्रमेव निरुपपत्तिकम्, अथवा पूर्वं क्रिया दुःखा, अनभ्यासात्, क्रियमाणा क्रिया न दुःखा, अभ्यासात्, कृता क्रिया दुःखा, अनुतापश्रमादेः, 'करणओ दुक्ख'ति करणमाश्रित्य करण-

काले कुर्वत इत्यर्थः 'अकरणओ दुःख'ति अकरणमाश्रित्याकुर्वत इतियावत्, 'नो खलु सा करणओ दुःख'ति
 अक्रियमाणत्वे दुःखतया तस्या अभ्युपगमात् । 'सेवं वत्तन्वं सिया' अर्थेवं पूर्वोक्तं वस्तु वक्तव्यं स्यादुपपन्नत्वाद-
 स्येति । अथान्ययूथिकान्तरमतमाह—'अकृत्यम्' अनागतकालापेक्षयाऽनिर्वर्त्तनीयं जीवैरिति गम्यं 'दुःखम्'असातं
 तत्कारणं वा कर्म, तथाऽकृतत्वादेवास्पृश्यम्—अवन्धनीयं, तथा क्रियमाणं वर्त्तमानकाले कृतं चातीतकाले तन्निषेधा-
 दक्रियमाणकृतं, कालत्रयेऽपि कर्मणो वन्धनिषेधाद् अकृत्वाऽकृत्वा, आभीक्ष्ण्ये द्विवर्त्तनं, दुःखमिति प्रकृतमेव, के ?
 इत्याह—प्राणभूतजीवसत्त्वाः, प्राणादिलक्षणं चेदम्—'प्राणा द्वित्रिचतुः प्रोक्ताः, भूतास्तु तस्यः स्मृताः । जीवाः पञ्चे-
 न्द्रिया ज्ञेयाः, ज्ञेयाः सत्त्वा इतीरिताः ॥ १ ॥' 'वेयणं'ति शुभाशुभकर्मवेदनां पीडां वा 'वेदयन्ति' अनुभवन्ति,
 इत्येतद्वक्तव्यं स्यात्, एतस्यैवोपपद्यमानत्वाद्, यादृच्छिकं हि सर्वं लोके सुखदुःखमिति, यदाह—'अतर्कितोपस्थितमेव
 सर्वं, चित्रं जनानां सुखदुःखजातम् । काकस्य तालेन यथाऽभिघातो, न बुद्धिपूर्वोऽत्र वृथाऽभिमानः ॥ १ ॥' 'से कह-
 मेयं'ति अथ कथमेतद् भदन्त ! 'एवम् ?' अन्ययूथिकोक्तन्यायेन ? इति प्रश्नः 'जं णं ते अणउत्थिया' इत्याद्युत्तरं,
 व्याख्या चास्य प्राग्वत्, मिथ्या चैतदेवं—यदि चलदेव प्रथमसमये चलितं न भवेत्तदा द्वितीयादिष्वपि तदचलितमेवेति
 न कदाचनापि चलेत्, अत एव वर्त्तमानस्यापि विवक्षयाऽतीतत्वं न विरुद्धम्, एतच्च प्रागेव निर्णीतमिति न पुनरुच्यते,
 यच्चोच्यते—चलितकार्याकरणादचलितमेवेति, तदयुक्तं, यतः प्रतिक्षणमुत्पद्यमानेषु स्यासकोगादिवस्तुष्वन्यक्षणाभावि
 वस्तु आद्यक्षणे स्वकार्यं न करोत्येव, असत्त्वाद्, अतो यदन्यसमयचलितं कार्यं विवक्षितं परेण तदाद्यसमयचलितं यदि

न करोति तदा क इव दोषोऽत्र !, कारणानां स्वस्वकार्यकरणस्वभावत्वादिति । यच्चोक्तं—द्वौ परमाणू न संहन्येते, सूक्ष्म-
 तथा स्नेहाभावात्, तदयुक्तम्, एकस्यापि परमाणोः स्नेहसम्भवात्, सार्द्धपुद्गलस्य संहतत्वेन तैरेवाभ्युपगमाच्च, यत
 उक्तम्—“तिष्ठिण परमाणुपोगला एग्यओ साहणंति ते भिज्जमाणा दुहावि तिहावि कंजति, दुहा कज्ज-
 माणा एगओ दिवहुं”ति, अनेन हि सार्द्धपुद्गलस्य संहतत्वाभ्युपगमेन तस्य स्नेहोऽभ्युपगत एवेत्यतः कथं परमाण्वोः
 स्नेहाभावेन सङ्घाताभाव इति, यच्चोक्तम्—एकतः सार्द्ध एकतः सार्द्ध इति, एतदप्यचारु, परमाणोरर्द्धीकरणे परमाणु-
 त्वाभावप्रसङ्गात्, तथा यदुक्तं—पञ्च पुद्गलाः संहताः कर्मतया भवन्ति, तदप्यसङ्गतं, कर्मणोऽनन्तपरमाणुतयाऽनन्तस्क-
 न्धरूपत्वात्, पञ्चाणुकस्य च स्कन्धमात्रत्वात्, तथा कर्म जीवावरणस्वभावमिष्यते, तच्च कथं पञ्चपरमाणुस्कन्धमात्र-
 रूपं सदसङ्घातप्रदेशात्मकं जीवमावृणुयादिति । तथा यदुक्तं—कर्म च शाश्वतं, तदपि असमीचीनं, कर्मणः शाश्वतत्वे
 क्षयोपशमाद्यभावेन ज्ञानादीनां हानेरुत्कर्षस्य चाभावप्रसङ्गात्, दृश्यते च ज्ञानादिहानिवृद्धी, तथा यदुक्तं—कर्म सदा
 चीयतेऽपचीयते चेति, तदप्येकान्तशाश्वतत्वे नोपपद्यत इति । यच्चोक्तं—भाषणात्पूर्वं भाषा, तद्धेतुत्वात्, तदयुक्तमेव,
 औपचारिकत्वात्, उपचारस्य च तत्त्वतोऽवस्तुत्वात्, किं च—उपचारस्तात्त्विके वस्तुनि सति भवतीति तात्त्विकी भाषा-
 ऽस्तीति सिद्धम्, यच्चोक्तं—भाष्यमाणाऽभाषा, वर्त्तमानसमयस्याव्यावहारिकत्वात्, वर्त्तमानसमयस्यैवा-
 स्तित्वेन व्यवहाराङ्गत्वाद् अतीतानागतयोश्च विनष्टानुत्पन्नतयाऽसत्त्वेन व्यवहारानङ्गत्वादिति, यच्चोक्तं—भाषासमये-
 त्यादि, तदप्यसाधु, भाष्यमाणभाषाया अभावे भाषासमय इत्यस्याभिलापस्याभावप्रसङ्गात्, यश्च प्रतिपाद्यस्याभिधेये

प्रत्ययोत्पादकत्वादिति हेतुः सोऽनैकान्तिकः, करादिचेष्टानामभिधेयप्रतिपादकत्वे सत्यपि भाषात्वासिद्धेः । तथा यदुक्तम्—
 अभाषकस्य भाषेति, तदसञ्ज्ञततरम्, एवं हि सिद्धस्याचेतनस्य वा भाषाप्राप्तिप्रसङ्ग इति । एवं क्रियाऽपि वर्तमानकाल एव
 युक्ता, तस्यैव सत्त्वादिति, यच्चानभ्यासादिकं कारणमुक्तं तच्चानैकान्तिकम्, अनभ्यासादाद्यपि यतः काचित्सुखादिरूपेण,
 तथा यदुक्तम्—अकरणतः क्रिया दुःखेति, तदपि प्रतीतिवाधितं, यतः करणकाल एव क्रिया दुःखा वा सुखा वा दृश्यते, न पुनः
 तस्या यदुक्तम्—अकरणतः क्रिया दुःखेति, तदपि प्रतीतिवाधितं, यतः करणकाल एव क्रिया दुःखा वा सुखा वा दृश्यते, न पुनः
 पूर्वपश्चाद्वा, तदसत्त्वादिति । तथा यदुक्तम् ‘अकिञ्च’ मित्यादि यदृच्छात्रादिमताश्रयणात्, तदप्यसाधीयो, यतो यद्यकरणादेव
 कर्म दुःखं सुखं वा स्यात् तदा विविधैहिकपारलौकिकानुष्ठानाभावप्रसङ्गः स्यात्, अभ्युपगतं च किञ्चित्पारलौकिकानुष्ठानं
 शैरपि चेति, एवमेतत्सर्वमज्ञानविजृम्भितम्, उक्तं च वृद्धैः—“परतिस्थियवत्तय पढमसए दसमयंमि उव्हेसे । विवभंगीणादेसा
 मइमेया वावि सा सवा ॥ १ ॥ सवभूयमसवभूय भंगा चचारि होंति विवभंगे । उभमत्तयायसरिसं तो अण्णार्णत्ति निहिडं ॥ २ ॥”
 सञ्ज्ञते—परमाणौ असञ्ज्ञते—अर्थादि १, असञ्ज्ञते—सर्वगात्मनि सञ्ज्ञते—परमाणौ सञ्ज्ञते—निष्प्रदेशत्वम् ३, अस-
 ञ्ज्ञते—सर्वगात्मनि असञ्ज्ञते कर्तृत्वमिति ४ । ‘अहं गुण गोप्रमा ! एवमाङ्कतामी’ त्यादि तु प्रतीतार्थमेवेति, नवरं ‘दोणहं
 परमाणुपोगलानं अत्तिश्च सिणेहकाण’ ति एकस्यापि परमाणोः शीतोष्णस्निग्धरूक्षस्पर्शानामन्यतरदविरुद्धं स्पर्शद्वयेक-
 दैवास्ति, ततो द्ययोरपि तयोः स्निग्धत्वभागात् स्नेहकायोऽस्त्येव, ततश्च तौ विषमस्नेहात्संहन्येते, इदं च परमतावुच्यते कर्म,
 १—प्रथमशते दशमे उद्देशे परतीर्थिष्वक्तयता विभक्तिनामादेया गतिभेदाद्यापि सा सर्वा ॥ १ ॥ सञ्ज्ञतेऽसञ्ज्ञतादयश्चत्वारो भजाः
 परमाणवद्वौ हि सर्वगात्मनि चैतन्यं परमाणवप्रदेशत्वं सर्वगतमन्य कर्तृत्वम् विभक्ते भवन्ति उभयतवाहसदया रस्यज्ञानमिति निर्दिष्टम् ॥ २ ॥

अन्यथा रूक्षावपि रूक्षत्ववैषम्ये संहन्येते एव, यदाह—“समनिद्धयाएवंधो न होइ समलुक्खयाएवि न होइ। वेमायनिद्धलुक्खल-
त्तणेण बंधो उ खंधाणं ॥१॥”ति । ‘खंधेवि य णं से असासए’त्ति उपचयापचयिकत्वात्, अत एवाह—‘सया समिय’-
मित्यादि ‘पुंवि भासा अभास’त्ति भाष्यत इति भाषा भाषणाच्च पूर्वं न भाष्यते इति न भाषेति ‘भासिज्जमाणी भासा
भास’त्ति शब्दार्थोपपत्तेः ‘भासिया अभास’त्ति शब्दार्थवियोगात् । ‘पुंवि किरिया अदुक्ख’त्ति करणात्पूर्वं क्रियैव
नास्तीत्यसत्त्वादेव च न दुःखा, सुखापि नासौ, असत्त्वादेव, केवलं परमतानुवृत्त्याऽदुःखेत्युक्तं ‘जहा भास’त्ति वच-
नात्, ‘कज्जमाणी किरिया दुक्खा’ सत्त्वात्, इहापि यत्क्रियमाणा क्रिया दुःखेत्युक्तं तत्परमतानुवृत्त्यैव, अन्यथा सुखा-
ऽपि क्रियमाणैव क्रिया, तथा ‘किरियासमयवितिक्रंतं च ण’मित्यादि दृश्यमिति । ‘किंचं दुक्ख’मित्यादि, अनेन च
कर्मसत्ताऽऽवेदिता, प्रमाणसिद्धत्वादस्य, तथाहि—इह यद्वयोरिष्टशब्दादिविषयसुखसाधनसमेतयोरैकस्य दुःखलक्षणं फल-
मन्यस्येतरत् न तद्विशिष्टहेतुमन्तरेण संभान्यते, कार्यत्वाद्, घटवत्, यथासौ विशिष्टो हेतुः स कर्मेति, आह च—“जो
तुल्लासाहणाणं फले विसेसो ण सो विणा हेउं । कज्जत्तणओ गोयम ! घडो व हेऊ य से कम्मं ॥ १ ॥”ति ॥ पुनरप्यन्य-
यूथिकान्तरमतमुपदर्शयन्नाह—

अण्णउत्थिया णं भंते ! एवमाइक्खंति जाव-एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं दो किरियाओ पक-

१ समस्त्रिगुधतया न भवति समरूक्षतयाऽपि न भवति बन्धः, विमात्रस्त्रिगुधरूक्षतया स्कन्धानां बन्धस्तु ॥ १ ॥ २ यस्तुल्यसाधनाना
फले विशेषः कार्याणां न स हेतुं विना । कार्यत्वाद् घट इव तस्य हेतुश्च कर्म गौतम ! ॥

रंति, तंजहा-इरियावहियं च संपराइयं च, [जं समयं इरियावहियं पकरेइ तं समयं संपराइयं पकरेइ, जं समयं संपराइयं पकरेइ तं समयं इरियावहियाए पकरणताए पकरणताए संपराइयं पकरेइ संपराइय-पकरणयाए इरियावहियं पकरेइ, एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं दो किरियाओ पकरेति, तंजहा-इरियावहियं च संपराइयं च । से कहमेयं भंते एवं ? गोयमा ! जं णं ते अणउत्थिया एवमाइक्खंति तं चेव जाव जे ते एवमाहंसु मिच्छा ते एवमाहंसु, अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि ४-एवं खलु एगे जीवे एग-समए एकं किरियं पकरेइ] परउत्थियवत्तब्बं णेयब्बं, ससमयवत्तब्बयाए नेयब्बं जाव इरियावहियं संपरा-इयं वा ॥ (सू० ८१)

तत्र च 'इरियावहियं'ति ईर्या-गमनं तद्विषयः पन्था-मार्ग ईर्यापथस्तत्र भवा ऐर्यापथिकी, केवलकाययोगप्रत्ययः कर्मवन्ध इत्यर्थः, 'संपराइयं च'ति संपरैति-परिभ्रमति प्राणी भवे एभिरिति संपरायाः-कपायास्तप्रत्यया या सा साम्परायिकी, कपायहेतुकः कर्मवन्ध इत्यर्थः । 'परउत्थियवत्तब्बं णेयब्बं'ति इह सूत्रेऽन्ययूथिकवक्तव्यं स्वयमुच्चारणीयं, ग्रन्थगौरवभयेनाल्लितत्वात्तस्य, तच्चेदम्-जं समयं संपराइयं पकरेइ तं समयं इरियावहियं पकरेइ इरियावहियापकरणयाए संपराइयं पकरेइ संपराइयपकरणयाए इरियावहियं पकरेइ, एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं दो किरियाओ पकरेइ, तंजहा-इरियावहियं च संपराइयं चे'ति । 'ससमयवत्तब्बयाए णेयब्बं' सूत्रमिति गम्यं, सा चैवम्-से कहमेयं भंते ! एवं ? गोयमा ! जन्नं ते अन्नउत्थिया एवमाइक्खंति जाव संपराइयं च जे ते एव-

माहंसु मिच्छा ते एवमाहंसु, अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि ४-एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं एगं किरियं पक-
रेइ तंजहा' इत्यादि पूर्वोक्तानुसारेणाध्येयमिति । मिथ्यात्वं चास्यैवम्-ऐर्यापिथिकी क्रियाऽकषायोदयप्रभवा इतरा तु
कषायप्रभवेति कथमेकस्यैकदा तयोः संभवः ? विरोधादिति ॥ अनन्तरं क्रियोक्ता, क्रियावतां चोत्पादो भवतीत्युत्पाद-
विरहप्ररूपणायामह—

निरयगई णं भंते ! केवतियं कालं विरहिया उववाएणं पन्नत्ता ? गोयमा ! जहन्नेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं
चारस मुहुत्ता, एवं वक्कंतीपयं भाणियन्वं निरवसेसं, सेवं भंते ! सेवं भंते त्ति जाव विहरइ (सू० ८२)
॥ ?-१० ॥ ॥ पढमं समयं समत्तं ॥

‘वक्कंतीपयं’ति व्युत्क्रान्तिः—जीवानामुत्पादस्तदर्थं पदं-प्रकरणं व्युत्क्रान्तिपदं तच्च प्रज्ञापनायां पष्ठं, तच्चार्यलेखत
एवं द्रष्टव्यं—पञ्चेन्द्रियतिर्यगतौ मनुष्यगतौ देवगतौ चोत्कर्षतो द्वादश मुहूर्ताः जघन्यतस्त्वेकसमय उत्पादविरह इति;
तथा—“चंडव्रीसई मुहुत्ता १ सत्त अहोरत्त २ तह य पणरस ३ । मासो य ४ दो य ५ चउरो ६ छम्मासा ७ विरह-
कालो उ ॥ १ ॥ उक्कोसो रयणाइसु सव्वासु जहणओ भवे समओ । एमेव य उव्वट्ठण संखा पुण सुरवरा तुळा ॥ २ ॥”

१-चतुर्विंशतिमुहूर्तानि सप्ताहोरात्रास्तथा च पञ्चदशमासश्च द्वौ चत्वारश्च षण्मासा विरहकालस्तु ॥ १ ॥ सर्वासु रत्नाद्यास्तूकृष्टो
जघन्यतो भवेत् समयः । एवमेवोद्वर्त्तनापि सङ्ख्या पुनः सुरवरतुल्या ॥ २ ॥

सा चैयम्—“एगो य दो य तिणि य संखमसंखा व एगसमएणं । उववज्जेतेवइया उघट्टंतावि एमेव ॥ १ ॥” तिर्यगतौ
 च विरहकालो यथा—“भिन्नमुहुत्तो विगल्लिंदियाण संमुच्छिमाण य तहेय । वारस मुहुत्त गव्भे उक्कोस जहन्नओ समओ
 ॥ १ ॥” एकेन्द्रियाणां तु विरह एव नास्ति, मनुष्यगतौ तु “धारस मुहुत्त गव्भे मुहुत्त संमुच्छिमे चउवीसं । उक्को-
 स विरहकालो दोसुवि य जहन्नओ समओ ॥ १ ॥” देवगतौ तु “भवणवणजोइसोहम्मपीसाणे चउवीसइ मुहुत्ता उ । उक्को-
 स विरहकालो पंचसुवि जहन्नओ समओ ॥ १ ॥ णवदिण वीस मुहुत्ता वारस दस चैव दिणमुहुत्ताओ । संखेज्जा विन्नेया गेवे-
 स विरहकालो असीइदिवससयं ॥ २ ॥ संखेज्जा मासा आणयपाणएसु तह आरणच्चुए वासा । संखेज्जा विन्नेया जह संखेज्जं तु तीसुं पि ॥ ४ ॥
 चिय पणयालअसीइदिवससयं ॥ २ ॥ हेड्डिम वाससयाइं मज्झि सहस्साइ उवरिमे लक्खा । संखेज्जा विन्नेया जह संखेज्जं तु तीसुं पि ॥ ४ ॥
 ज्ञेसुं अओ वोच्छं ॥ ३ ॥ हेड्डिम वाससयाइं मज्झि सहस्साइ उवरिमे लक्खा । संखेज्जा विन्नेया जह संखेज्जं तु तीसुं पि ॥ ४ ॥

१-एकश्च द्वौ च नयश्च सङ्ख्याता असङ्ख्याता वैकसमयेनोत्पद्यन्ते एतावन्त उद्वर्तनायां अप्येवमेव ॥ १ ॥ २ विकलेन्द्रियाणां
 संमुच्छिमाणां च तथैव भिन्नमुहूर्तः । गर्भजे द्वादशमुहूर्तः उत्कर्षतो जघन्यतः समयः ॥ १ ॥ ३ गर्भजनरे द्वादश मुहूर्तः संमूर्च्छितो चतु-
 र्विंशतिः । उत्कृष्टो विरहकालो द्वयोरपि जघन्यतः समयः ॥ १ ॥ ४ भवनव्यन्तरज्योतिःसौर्धर्भशानेषु चतुर्विंशतिर्दिनानि पञ्चवत्वारिं-
 शदिनानि । उत्कृष्टो विरहकालो द्वयोरपि जघन्यतः समयः ॥ २ ॥ नवदिनानि विंशतिर्मुहूर्तौ द्वादश दिनानि दश मुहूर्तः सार्द्धद्विंशतिर्दिनानि विंशेयानि
 विरहकालः पञ्चस्वपि जघन्यतः समयः ॥ २ ॥ आपतप्राणतयोः सङ्ख्येया मासाः, तथाऽऽरणाच्युतयोर्वर्षाणि सङ्ख्येयानि (शतादवर्ग) विंशेयानि
 शदशीतिः शतं दिवसानां ॥ २ ॥ आपतप्राणतयोः सङ्ख्येया मासाः, तथाऽऽरणाच्युतयोर्वर्षाणि सङ्ख्येयानि विंशेयानि यथासङ्ख्येयानि तिस्र-
 ष्वपि ॥ ४ ॥

पलिया असंखभागो उक्कोसो होइ विरहकालो उ । विजयाइसु निदिट्ठो सबेसु जहणओ समओ ॥ ५ ॥ उववायविरह-
कालो इय एसो वण्णिओ उ देवेसु । उवट्ठणावि एवं सबेसु होइ विण्णेया ॥ ६ ॥ जहणणेण एगसमओ उक्कोसेणं तु होंति
छम्मासा । विरहो सिद्धिगईए उवट्ठणवज्जिया नियमा ॥ ७ ॥”इति ॥

॥ प्रथमशते दशमोद्देशकः ॥ १-१० ॥

इति गुरुगमभङ्गैः सांगरस्याहमस्य, स्फुटमुपचितजाड्यः पञ्चमाङ्गस्य सद्यः ।
प्रथमशतपदार्थावर्त्तगर्त्तव्यतीतो, विवरणवरपोतौ प्राप्य सङ्गीवराणाम् ॥ १ ॥

॥ इति श्रीमदभयदेवाचार्यविरचितायां भगवतीवृत्तौ प्रथमशतं समाप्तमिति ॥ १ ॥

१-पत्यासङ्ख्यभागश्चतुर्षु विजयादिषूत्कृष्टो विरहकालस्तु भवति निर्दिष्टः सर्वेषु जघन्यतः समयः ॥ ५ ॥ एवमेष उपपातविरह-
कालो देवेषु तु वर्णितः । एवमुद्धर्त्तनाऽपि सर्वेषु भवति विज्ञेया ॥ ६ ॥ सिद्धिगतौ विरहो जघन्येनैकः समय उत्कर्षतः पणमासा भवन्ति
नियमादुद्धर्त्तनवर्जिताः ॥ ७ ॥

इति श्रीमच्चन्द्रकुलनभोनभोमणिश्रीमदभयदेवाचार्यवर्य-
विहितविवरणयुतं श्रीमद्भगवतीवृत्तौ प्रथमं शतकं समाप्तम्

अथ द्वितीयं शतकं

व्याख्यातं प्रथमं शतमथ द्वितीयं व्याख्यायते, तत्रापि प्रथमोद्देशकः, तस्य चायमभिसम्बन्धः—प्रथमशतान्तिमोद्देशकान्ते जीवानामुत्पादविरहोऽभिहितः, इह तु तेषामेवोच्छ्वासादि चिन्त्यत इत्येवंसम्बन्धस्यास्येदमुपोद्घातसूत्रानन्तरसूत्रम्—

गाहा—ऊसासखंदए वि य १ समुग्घाय २ पुढविं ३ दिय ४ अन्नउत्थिभासा ५ य ।

देवा य ६ चमरचंचा ७ समय ८ खित्त ९ त्थिकाय १० बीयसए ॥ १ ॥

तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे नामं नगरे होत्था, वणणओ, सामी समोसडे परिसा निग्गया धम्मो कहिओ पडिगया परिसा । तेणं कालेणं २ जेहे अंतेवासी जाव पज्जुवासमाणे एवं वयासी—जे इमे भंते ! बेइ-दिया तेइदिया चडरिंदिया पंचेदिया जीवा एएसिणं आणामं वा उस्सासं वा नीसासं वा जाणामो पासामो, जे इमे पुढविक्काइया वणस्सइकाइया एगिंदिया जीवा एएसि णं आणामं वा पाणामं वा उस्सासं वा निस्सासं वा ण याणामो ण पासामो, एएसि णं भंते ! जीवा आणमंति वा उस्ससंति वा नीसं-संति वा ? हंता गोयमा ! एएवि य णं जीवा आणमंति वा पाणमंति वा उस्ससंति वा नीससंति वा ॥ (सू०८४) जे इमे इत्यादि, यद्यप्येकेन्द्रियाणामागमादिप्रमाणाजीवत्वं प्रतीयते तथाऽपि तदुच्छ्वासादीनां साक्षादनुपलभभाजीवशरीरस्य च निरुच्छ्वासादेरपि कदाचिद्दर्शनात् पृथिव्यादिपूच्छ्वासादिविषया शङ्का स्यादिति तन्निरासाय तेषामुच्छ्वासादिकमस्तीत्येतस्या-

गमप्रमाणप्रसिद्धस्य प्रदर्शनपरिमिदं सूत्रमवगन्तव्यमिति । उच्छ्वासाद्यधिकाराजीवादिषु पयविंशतौ पदेषुच्छ्वासादिद्रव्याणां स्वरूपनिर्णयाय प्रश्नयन्नाह—

क्रिणं भंते ! जीवा आण० पा० उ० नी० ? गोयमा ! दव्वओ णं अणंतपएसियाइं दव्वाइं खेत्ताओ णं असंखपएसोगाढाइं कालओ अन्नयरट्ठितीयाइं भावओ वणमंताइं गंधमंताइं रसमंताइं फासमंताइं आणमंति वा पाणमंति वा ऊससंति वा नीससंति वा, जाइं भावओ वन्नमंताइं आण० पाण० ऊस० नीस० ताइं किं एगवण्णाइं आणमंति पाणमंति ऊस० नीस० ? आहारगमो नेयव्वो जाव त्तिचउपंचदिसि । क्रिणं भंते ! नेरइया आ० पा० उ० नी० तं चैव जाव नियमा छद्दिसिं आ० पा० उ० नी० जीवा एगिंदिया वाघाया य निव्वाघाया य भाणियव्वा, सेस्सा नियमा छद्दिसिं ॥ वाउयाए णं भंते ! वाउयाए चैव आणमंति वा पाणमंति वा ऊससंति वा नीससंति वा ? हंता गोयमा ! वाउयाए णं जाव नीससंति वा ॥ (सू० ८५) ॥

‘क्रिणं भंते ! जीवे’त्यादि, किमित्यस्य सामान्यनिर्देशत्वात् ‘कानि’ किंविधानि द्रव्याणीत्यर्थः । ‘आहारगमो नेयव्वो’त्ति प्रज्ञापनाया अष्टाविंशतितमाहारपदोक्तसूत्रपद्धतिरिहाध्येत्यर्थः, सा चैयम्—‘दुवन्नाइं तिवण्णाइं जाव पंचवण्णाइंपि, जाइं वन्नओ कालाइं ताइं किं एगगुणकालाइं जाव अणंतगुणकालाइंपि’ इत्यादिरिति ॥ ‘जीवा एगिंदिया’त्यादि, जीवा एकेन्द्रियाश्च ‘वाघाया य निव्वाघाया य’त्ति मनुव्वलोपाद् व्याघातनिर्व्याघातयन्तो भणितव्याः । इह चैवं पाठेऽपि निर्व्याघातशब्दः पूर्वं द्रष्टव्यः, तदभिलापस्य सूत्रे तथैव दृश्यमानत्वात्, तत्र जीवा निर्व्याघाताः सव्याघाताः सूत्रे

एव दर्शिताः, एकेन्द्रियास्त्वेवम्—‘पुढविकाइया णं भंते ! कइदिसं आणमंति ४ ? गोयमा ! निवाघाएणं छहिसिं वाघायं
 पडुच्च सिय तिदिसि’मित्यादि । एवमप्यादिष्वपि, तत्र निर्व्याघातेन षड्दिशं षड्दिशो यत्रानमनादौ तत्तथा, व्याघातं
 प्रतीत्य स्यात्त्रिदिशं स्याच्चतुर्दिशं स्यात्पञ्चदिशमानमन्ति ४, यतस्तेषां लोकान्तवृत्तावलोकनं व्यादिदिक्षुच्छ्वासादिपुद्गलानां
 व्याघातः संभवतीति, ‘सेसा नियमा छहिसिं’ति शेषा नारकादित्रसाः षड्दिशमानमन्ति, तेषां हि त्रसनाज्यन्तभूतत्वात्
 षड्दिशमुच्छ्वासादिपुद्गलग्रहोऽस्त्येवेति ॥ अथैकेन्द्रियाणामुच्छ्वासादिभावोच्छ्वासादेश्च वायुरूपत्वात् किं वायुकायिकाना-
 मप्युच्छ्वासादिना वायुनैव भवितव्यमुतान्येन केनापि पृथिव्यादीनामिव तद्विलक्षणेन ? इत्याशङ्कायां प्रश्नयन्नाह—‘वाउया-
 एण’मित्यादि, अथोच्छ्वासस्यापि वायुत्वादन्येनोच्छ्वासवायुना भाव्यं तस्याप्यन्येनैवमनवस्था, नैवमचेतनत्वात्तस्य किंच
 योऽयमुच्छ्वासवायुः स वायुत्वेऽपि न वायुसंभाव्यौदारिकवैक्रियशरीररूपः तदीयपुद्गलानामानप्राणसंज्ञितानामौदारिकवैक्रि-
 यशरीरपुद्गलेभ्योऽनन्तगुणप्रदेशत्वेन सूक्ष्मतयैतच्छरीरव्यपदेश्यत्वात्, तथा च प्रत्युच्छ्वासादीनामभाव इति नानवस्था ।
 वाउयाए णं भंते ! वाउयाए चेव अणेगसयसहस्सखुत्तो उद्वाइत्ता २ तत्थेव भुज्जो भुज्जो पचायाति १,
 हंता गोयमा ! जाव पचायाति । से भंते किं पुढे उद्वाति अपुढे उद्वाति १, गोयमा ! पुढे उद्वाइ नो अपुढे
 उद्वाइ । से भंते ! किं ससरीरी निक्खमइ असरीरी निक्खमइ १, गोयमा ! सिय ससरीरी निक्खमइ सिय
 असरीरी निक्खमइ । से केण्डेणं भंते ! एवं वुच्चइ सिय ससरीरी निक्खमइ सिय असरीरी निक्खमइ १,
 १ परम्परया वायूनामुच्छ्वासादिप्रसङ्गस्याभावः ॥

गोयमा ! वाडयायस्स णं चत्तारि सरीरया पन्नत्ता, तंजहा-ओरालिए वेडव्विए तेयए कम्मए, ओरालिय-वेडव्वियाइं विप्पजहाय तेयकम्मएहिं निक्खमति, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं बुद्धइ-सिय ससरीरी सिय असरीरी निक्खमह ॥ (सू० ८६) ॥ मडाई णं भंते नियंठे नो निरुद्धभवपवंचे णो पहीणसं-सारे णो पहीणसंसारवेयणिल्ले णो वोच्छिण्णसंसारवेयणिल्ले नो निद्धियट्ठे नो निद्धि-यट्ठकरणिल्ले पुणरवि इत्थत्तं हव्वमागच्छति ? , हंता गोयमा ! मडाई णं नियंठे जाव पुणरवि इत्थत्तं हव्व-मागच्छइ ॥ (सू० ८७) ॥ से णं भंते ! किं वत्तब्बं सिया ? गोयमा ! पाणेति वत्तब्बं सिया भूतेति वत्तब्बं सिया जीवेति वत्तब्बं विबू सत्तेति वत्तब्बं वेदेति वत्तब्बं ० वेदेति वत्तब्बं सिया पाणे भूए जीवे सत्ते विबू वेएति वत्तब्बं सिया, से केणट्ठेणं भंते ! पाणेति वत्तब्बं सिया जाव वेदेति वत्तब्बं सिया ? , गोयमा ! जम्हा आ० पा० उ० नी० तम्हा पाणेति वत्तब्बं सिया, जम्हा भूते भविससति ग तम्हा भूएति वत्तब्बं सिया, जम्हा जीवे जीवइ जीवत्तं आउयं च कम्मं उवजीवइ तम्हा जीवेति वत्तब्बं सिया, जम्हा सत्ते सुहासुहेहिं कम्मेहिं तम्हा सत्तेति वत्तब्बं सिया, जम्हा तित्तकट्टयकसायअंथिलमंहुरे रसे जाणइ तम्हा विबूति वत्तब्बं सिया, वेदेइ य सुहदुक्खं तम्हा वेदेति वत्तब्बं सिया, से तेणट्ठेणं जाव पाणेति वत्तब्बं सिया जाव वेदेति वत्तब्बं सिया ॥ (सू० ८८) ॥ मडाई णं भंते ! नियंठे निरुद्धभवपवंचे जाव निद्धियट्ठकर-णिल्ले णो पुणरवि इत्थत्तं हव्वमागच्छति ? , हंता गोयमा ! मडाई णं नियंठे जाव नो पुणरवि इत्थत्तं हव्वमाग-

च्छति से णं भंते ! किंति वत्तब्बं सिया ? गोयमा ! सिद्धेत्ति वत्तब्बं सिया बुद्धेत्ति वत्तब्बं सिया मुत्तेत्ति वत्तब्बं० पारगएत्ति व० परंपरगएत्ति व० सिद्धे बुद्धे मुत्ते परिनिब्बुडे अंतकडे सव्वदुक्खप्पहीणेत्ति वत्तब्बं सिया, सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति भगवं गोयमे समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ २ संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरति ॥ (सू० ८९) ॥

‘वाउकाए णं भंते’इति, अयं च ग्रश्नो वायुकायप्रस्तावाद्ब्रिहितोऽन्यथा पृथिवीकायिकादीनामपि मृत्वा स्वकाये उत्पादोऽस्त्येव, सर्वेषामेषां कायस्थितेरसङ्ख्याततयाऽनन्ततया चोक्तत्वात्, यदाह—“अस्सङ्खोसप्पिणीउस्सप्पिणीओ एग्गिदियाण उ चउण्हं । ता चेव ऊ अणंता वणस्सईए उ वोद्धवा ॥ १ ॥” तत्र वायुकायो वायुकाय एवानेकशतसहस्रकृत्वः ‘उद्दाइत्त’ति ‘अपहृत्य’ मृत्वा ‘तत्थेव’ति वायुकाय एव ‘पच्चायाइ’ति ‘प्रत्याजायते’ उत्पद्यते । ‘पुट्ठे उद्दाइ’ति स्पृष्टः स्वकायशस्त्रेण परकायशस्त्रेण वा ‘अपद्रवति’ स्मियते ‘नो अपुट्ठे’ति सोपक्रमापेक्षमिदं, ‘निक्खमइ’ति स्वकडेवरान्निसरति, ‘सिय ससरीरी’ति स्यात्-कथञ्चित् ‘ओरालियवेउन्वियाइं विप्पजहाये’त्यादि, अयमर्थः—औदारिकवैक्रियापेक्षयाऽशरीरी तैजसकर्मणापेक्षया तु सशरीरी निष्कामतीति ॥ वायुकायस्य पुनः पुनस्तत्रैवोत्पत्तिर्भवतीत्युक्तम्, अथ कस्यचिन्मुनेरपि संसारचक्रापेक्षया पुनः पुनस्तत्रैवोत्पत्तिः स्यादिति दर्शयन्नाह—‘मडाई णं भंते ! नियंठे’इत्यादि, मृतादी-प्रासुकभोजी, उपलक्षत्वादेपणीयादी चेति दृश्यं, ‘निर्गन्थः’ साधुरित्यर्थः ‘हन्वं’ शीघ्रमागच्छतीति योगः ।

१ चतुर्णामेकेन्द्रियाणामसङ्ख्यातोत्सर्पिण्य एव ताश्चैव वनस्पतेः अनन्ता एव बोद्धव्याः ॥ १ ॥

किंविधः सन् ? इत्याह—‘नो निरुद्धभवे’ति अनिरुद्धाद्येतनजन्मा, चरमभवाप्राप्त इत्यर्थः, अयं च भवद्वयप्राप्तव्यमोक्षोऽपि स्यादित्याह—‘नो निरुद्धभवपंचे’ति प्राप्तव्यभवप्रपञ्चापेक्षयाऽपि स्यादित्यत आह—‘णो पहीणसंसारं’ति अप्रहीणचतुर्गतिगमन इत्यर्थः, यत एवमत एव ‘नो पहीणसंसारवेयणिज्जे’ति अप्रक्षीणसंसारवेद्यकर्मा, अयं च सकृच्चतुर्गतिगमनतोऽपि स्यादित्यत आह—‘नो वोच्छिन्नसंसारं’ति अनुद्विष्टचतुर्गतिगमनानुबन्ध इत्यर्थः, अत एव ‘नो वोच्छिन्नसंसारवेयणिज्जे’ति ‘नो’ नैव व्यवच्छिन्नम्—अनुबन्धव्यवच्छेदेन चतुर्गतिगमनवेद्यं कर्म यस्य स तथा, अत एव ‘नो निद्विगृहे’ति अनिष्ठितप्रयोजनः, अत एव ‘नो निद्विगृहकरणिज्जे’ति ‘नो’ नैव निष्ठितार्थानामिव करणीयानि—कृत्यानि यस्य स तथा, यत एवंविधोऽसावतः पुनरपीति, अनादौ संसारं पूर्वं प्राप्तमिदानीं पुनर्विशुद्धचरणावाप्तेः सकाशादसम्भावनीयम् ‘इत्थत्थं’ति ‘इत्यर्थम्’ एवमर्थम्—अनेकशस्तिर्यङ्मरणाकिनारकगतिगमनलक्षणम् ‘इत्थत्त’मिति पाठान्तरं तत्रानेन प्रकारेणेत्यं तद्भावं इत्थत्वं, मनुष्यादित्यमिति भावः, अनुस्वारलोपश्च प्राकृतत्वात्, ‘हन्वं’ति शीघ्रम् ‘आगच्छइ’ति प्राप्नोति अभिधीयते च—रूपायोदयात्प्रतिपतितचरणानां चारित्रवतां संसारसागरपरिभ्रमणं, यदाह—“जइ उवसंतकसाओ लहइ अणंतं पुणोवि पडिवायं”ति । स च संसारचक्रगतो मुनिजीवः प्राणादिना नामपट्केन कालभेदेन युगपच्च वाच्यः स्यादिति विभिणिपुः प्रश्नयन्नाह—‘से णमि’त्यादि, तत्र ‘सः’ निर्ग्रन्थजीवः किंशब्दः प्रश्ने सामान्यवाचित्वाच्च नपुंसकलिङ्गेन निर्दिष्टः ‘इति’ एवमन्वर्थयुक्तयेत्यर्थः,

१ उपशान्तरूपयोऽपि यद्यनन्तं कालं यावद्विप्रतिपातं लभते (तदा का वार्त्ताऽन्यस्य सकृपायस्य ?) ॥

भावः । अत्रोत्तरं—‘पाणेति वत्तव्व’मित्यादि, तत्र प्राण इत्येतत् प्रति वक्तव्यं स्यात् यदोच्छ्वासादिमत्त्वमात्रमाश्रित्य तस्य निर्देशः क्रियते, एवं भवनादिधर्मविवक्षया भूतादिशब्दपञ्चकवाच्यता तस्य कालभेदेन व्याख्येया, यदा तूच्छ्वासादिधर्मैर्युगपदसौ विवक्ष्यते तदा प्राणो भूतो जीवः सत्त्वो विज्ञो वेदयितेतत्तं प्रति वाच्यं स्यात्, अथवा निगमनवाक्यमेवेदमतो न युगपत्पक्षव्याख्यां कार्येति । ‘जम्हा जीवे’इत्यादि, यस्मात् ‘जीवः’ आत्माऽसौ ‘जीवति’ प्राणान् धारयति, तथा ‘जीवत्वम्’ उपयोगलक्षणम् आयुष्कं च कर्म ‘उपजीवति’ अनुभवति तस्माज्जीव इति वक्तव्यं स्यादिति । ‘जम्हा सत्ते सुभासुभेहिं कम्मेहिं’ति सक्तः—आसक्तः शक्तो वा—समर्थः सुन्दरासुन्दरासु चेष्टासु, अथवा सक्तः—संवद्धः शुभाशुभैः कर्मभिरिति ॥ अनन्तरोक्तस्यैवार्थस्य विपर्ययमाह—‘पारगए’ति पारगतः संसारसागरस्य ‘भाविनि भूतवदि’त्युपचारादिति ‘परंपरा गए’ति परम्परया—मिथ्यादृष्ट्यादिगुणस्थानकानां मनुष्यादिसुगतीनां वा पारम्पर्येण गतो भवाभ्योधिपारं प्राप्तः परम्परागतः ॥ इहानन्तरं संयतस्य संसारवृद्धिहानी उक्ते सिद्धत्वं चेति, अधुना तु तेषामन्येषां चार्थानां व्युत्पादनार्थं स्कन्दकचरितं विवक्षुरिदमाह—

तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे रायगिहाओ नगराओ गुणसिलाओ चेइयाओ पडिनि-
 क्खमइ पडिनिक्खमित्ता वहिया जणवयविहारं विहरइ, तेणं कालेणं तेणं समएणं कयंगलानामं नगरी
 होत्था वण्णओ, तीसे णं कयंगलाए नगरीए वहिया उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए छत्तपलासए नामं चेइए

होत्या वण्णओ, तए णं समणे भगवं महावीरे उप्पण्णनाणदंसणधरे जाव समोसरणं परिसा निगच्छति,
 तीसे णं कयंगलाए नगरीए अदूरसामंते सावत्थी नामं नयरी होत्या वण्णओ, तत्थ णं सावत्थीए नयरीए
 गद्दभालिस्स अंतेवासी खंदए नामं कचायणस्सगोत्ते परिब्बायगे परिवसइ रिउब्बेदज्जुब्बेदसामवेदअह-
 व्वणवेदइतिहासपंचमाणं निग्धं दुच्छट्ठाणं चउण्हं वेदाणं संगोवंगाणं सरहस्साणं सारए वारए धारए पारए
 सङ्गवी सद्वित्तं विसारए संवाणे सिक्खाकप्पे वागणे छंदे निक्कते जोतिसामयणे अत्तेसु य वट्ठसु वंभण्ण-
 एसु परिब्बायएसु य नयेसु सुपरिनिट्ठिए यावि होत्या, तत्थ णं सावत्थीए नयरीए पिङ्गलए नामं निगंठे
 वेसालियसावए परिवसइ, तए णं से पिङ्गलए णामं निगंठे वेसालियसावए अणया कयाइ जेणेव मंदए
 कचायणस्सगोत्ते तेणेव उवागच्छइ २ खंदगं कचायणस्सगोत्तं इणमक्खेवं पुच्छे-मागहा! किं सअंते लोए
 अणंते लोए १ सअंते जीवे अणंते जीवे २ सअंता सिद्धी अणंता सिद्धी ३ सअंते सिद्धे अणंते सिद्धे ४ केण
 वा मरणेणं मरमाणे जीवे वहति वा हायति वा ५?, एतावं ताव आयत्तवाहि बुचमाणे एवं, तएणं से खंदए
 कचांगोत्ते पिङ्गलणं निग्धं वेसालीसावएणं इणमक्खेवं पुच्छिए समाणे संकिए कंसिए वित्तिगिच्छिए
 भेदसमावन्ने कलुसमावन्ने णो संचाएइ पिङ्गलस्स निग्धं ठस्स वेसालियसावयस्स किंचिवि पमोक्खलक्खवा-
 इडं, तुस्सिणीए संचिद्धइ, तए णं से पिङ्गले निगंठे वेसालीसावए खंदयं कचायणस्सगोत्तं दोक्खं तच्चपि इण-
 मक्खेवं पुच्छे-मागहा! किं सअंते लोए जाव केण वा मरणेणं मरमाणे जीवे वहइ वा हायति वा? एतावं

तच्चं पि इणमक्खेवं पुच्छिणं समाणे संकिणं कंखिणं वित्तिगिच्छिणं भेदसमावण्णे कलुसमावण्णे नो संचाएइ
पिंगलयस्स नियंठस्स वेसालिसावयस्स किंचिवि पमोक्खमक्खाडं तुसिणीए संचिइइ । तए णं सावत्थीए
नयरीए सिंघाडग जावमहापहेसु महया जणसंमदे इ वा जणबूहे इ वा परिसा निगच्छइ । तए णं तस्स
खंदयस्स कचायणस्सगोत्तस्स बहुजणस्स अंतिए एयमडुं सोचा निसम्म इमेयारूवे अब्भत्थिए चित्तिए
पत्थिए मणोगए संकप्पे समुप्पज्जित्था-एवं खलु समणे भगवं महावीरे कयंगलाए नयरीए बहिया छत्तप-
लासए चेइए संजमेणं तवसा अत्पाणं भावेमाणे विहरइ, तं गच्छामि णं समणं भगवं महावीरं वंदामि
नमंसामि, सेयं खलु मे समणं भगवं महावीरं वंदित्ता णमंसित्ता सक्कारेत्ता सम्माणित्ता कल्लणं मंगलं देवयं चेइयं
पज्जुवासित्ता इमाइ च णं एयारूवाइ अट्ठाइ हेऊइ पसिणाइ कारणाइं पुच्छित्तएत्तिकडु एवं संपेहेइ २
जेणेव परिव्वायावसहे तेणेव उवागच्छइ २ ता तिदंडं च कुंडियं च कंचणियं च करोडियं च भिसियं च
केसरियं च छन्नालयं च अंकुसयं च पवित्तयं च गणेतियं च छत्तयं च वाहणाओ य पाउयाओ य धार-
त्ताओ य गेणहइ गेणहत्ता परिव्वायावसहीओ पडिनिक्खमइ पडिनिक्खमइत्ता तिदंडकुंडियकंचणिय-
करोडियभिसियकेसरियछन्नालयअंकुसयपवित्तगणेतियहत्थगए छत्तोवाहणसंजुत्ते धाउरत्तवत्थपरिहिए सा-
वत्थीए नगरीए मज्झमज्जेणं निगच्छइ निगच्छत्ता जेणेव कयंगला नगरी जेणेव छत्तपलासए चेइए जेणेव

समणे भगवं महावीरे तेणेव पहारेत्य गमणाए । गोयमाइ समणे भगवं महावीरे भगवं गोयमं एवं वयासी-
दच्छिसि णं गोयमा ! पुव्वसंगतिं, कहं भंते !, खंदयं नाम, से काहं वा किहं वा केवच्चिरेण वा !, एवं खलु
गोयमा ! तेणं कालेणं २ सावत्थीनामं नगरी होत्या वन्नओ, तत्थ णं सावत्थीए नगरीए गद्धभालिस्स अंते-
वासी खंदए णामं कचायणस्सगोत्ते परिव्वायए परिवसइ तं चेव जाव जेणेव ममं अंतिए तेणेव पहारेत्य
गमणाए, से तं अदूरागते बहुसंपत्ते अद्धाणपडिवण्णे अंतरापहे वट्टइ । अज्जेव णं दच्छिसि गोयमा !, भंते-
त्ति भगवं गोयमे समणं भगवं वंदइ नमंसइ २ एवं वदासी-पट्ट णं भंते ! खंदए कचायणस्सगोत्ते देवाणु-
प्पियाणं अंतिए मुंडे भविता अगाराओ अणगारियं पव्वहत्ताए ? , हंता पट्ट, जावं च णं समणे भगवं महा-
वीरे भगवओ गोयमस्स एयमठं परिकहेइ तावं च णं से खंदए कचायणस्सगोत्ते तं देसं हव्वमागते, तए णं
भगवं गोयमे खंदयं कचायणस्सगोत्तं अदूरआगयं जाणित्ता खिप्पामेव अब्भुट्ठेति खिप्पामेव पञ्चगच्छइ
२ जेणेव खंदए कचायणस्सगोत्ते तेणेव उवागच्छइ २ ता खंदयं कचायणस्सगोत्तं एवं वयासी-हे खंदया !
सागयं खंदया ! सुसागयं खंदया ! अणुरागयं खंदया ! सागयमणुरागयं खंदया ! से नूनं तुमं खंदया !
सावत्थीए नयरीए पिंगलणं नियंठेणं वेसालियसावणं इणमक्खेवं पुच्छिए—मागहा ! किं सअंते लोगे
अणंते लोगे ? एवं तं चेव जेणेव इहं तेणेव हव्वमागए, से नूनं खंदया ! अट्ठे समट्ठे ? , हंता अत्थि, तए
णं से खंदए कचा० भगवं गोयमं एवं वयासी-से केणट्ठेणं गोयमा ! तहाख्वे नाणी वा तवस्सी वा जेणं तव

एस अडे मम ताव रहस्सकडे हव्वमक्खाए ? जओ णं तुमं जाणसि, तए णं से भगवं गोयमे खंदयं कच्चा-
यणस्सगोत्तं एवं वयासी-एवं खलु खंदया ! मम धम्मयारिए धम्मोवएसए समणे भगवं महावीरे उप्पण-
णाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली तीयपच्चुप्पन्नमणागयवियाणए सव्वन्नू सव्वदरिसी जेणं ममं एस अडे
तव ताव रहस्सकडे हव्वमक्खाए जओ णं अहं जाणामि खंदया ! तए णं से खंदए कच्चायणस्सगोत्ते भगवं
गोयमं एवं वयासी—

‘उप्पणणाणदंसणधरे’ इह यावत्करणात् ‘अरहा जिणे केवली सबणू सब्बदरिसी आगासगएणं छत्तेण’मित्यादि
समवसरणान्तं वाच्यमिति । ‘गद्दभालिस्स’त्ति गर्दभालाभिधानपरित्राजकस्य ‘रिउव्वेयजजुव्वेयसामवेयअथव्वण-
वेय’त्ति, इह षष्ठीबहुवचनलोपदर्शनात् ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदार्थवर्णवेदानामिति दृश्यम् इतिहासः—पुराणं स पञ्चमो
येपां ते तथा तेषाम् ‘चउण्हं वेयाणं’ति विशेष्यपदं ‘निगंधंउछट्ठाणं’ति निर्घण्टो नामकोशः ‘संगोवंगणं’ति अङ्गानि-
शिक्षादीनि षड् उपाङ्गानि—तदुक्तप्रपञ्चनपराः प्रबन्धाः ‘सरहस्साणं’ति ऐदम्पर्ययुक्तानां ‘सारए’त्ति सारकोऽध्यापन-
द्वारेण प्रवर्त्तकः स्मारको वाऽन्येषां विस्मृतस्य सूत्रादेः स्मरणात् ‘वारए’त्ति वारकोऽशुद्धपाठनिषेधात् ‘धारए’त्ति
क्वचित्पाठः तत्र धारकोऽधीतानामेषां धारणात् ‘पारए’त्ति पारगामी ‘पडङ्गविदि’त्ति पडङ्गानि—शिक्षादीनि वक्ष्यमा-
णानि, साङ्गोपाङ्गानामिति यदुक्तं तद्वेदपरिकरज्ञापनार्थम्, अथवा पडङ्गविदित्यत्र तद्विचारकत्वं गृहीतं ‘विद विचारणे
इति वचनादिति न पुनरुक्तत्वमिति ‘सद्धितंतविसारए’त्ति कापिलीयशास्त्रपण्डितः, तथा ‘संखाणे’त्ति गणितस्कन्धे

सुपरिनिष्ठित इति योगः, षडङ्गवेदकत्वमेव व्यनक्ति-सिक्त्वाकल्पे'ति शिक्षा-अक्षरस्वरूपनिरूपकं शास्त्रं कल्पश्च-
 तथाविधसमाचारनिरूपकं शास्त्रमेव ततः समाहारद्वन्द्वान् शिक्षाकल्पे 'वागरणे'ति शब्दशास्त्रे 'छंदे'ति पद्यलक्षण-
 शास्त्रे 'निरुक्ते'ति शब्दव्युत्पत्तिकारकशास्त्रे 'जोतिसामयणे'ति ज्योतिःशास्त्रे 'बंधणपुसु'ति ब्राह्मणसम्बन्धिषु
 'परिव्वायपुसु य'ति परिव्राजकसत्केषु 'नयेषु' नीतिषु दर्शनेष्वित्यर्थः । 'नियंठे'ति निर्ग्रन्थः, श्रमण इत्यर्थः 'वेसा-
 लियसाचए'ति विशाला-महावीरजननी तस्या अपत्यमिति वैशालिकः-भगवांस्तस्य वचनं शृणोति तद्रसिकत्वादिति
 वैशालिकश्रावकः, तद्वचनान्मृतपाननिरत इत्यर्थः 'इणमक्खेवं'ति एनम् 'आक्षेपं' प्रश्नं 'पुच्छे'ति पृष्टवान्, 'मागह'ति
 मगधजनपदजातत्वान्मागधस्तस्यामन्त्रणं हे मागध ! 'बहुह'ति संसारवर्द्धनात् 'हायइ'ति संसारपरिहान्येति । 'एतावं
 तावे'त्यादि, एतावत् प्रश्नजातं तावदाख्याहि 'उच्यमानः' पृच्छ्यमानः, 'एवम्' अनेन प्रकारेण, एतस्मिन्नाख्याते पुन-
 रन्यत्प्रश्न्यामीति हृदयम् । 'संकिए' इत्यादि, किमिदमिहोत्तरमिदं वा ? इति संजातशङ्कः, इदमिहोत्तरं साधु इदं च न
 साधु अतः कथमत्रोत्तरं लप्स्ये ? इत्युत्तरलाभाकाङ्क्षावान् काङ्क्षितः अस्मिन्नुत्तरे दत्ते किमस्य प्रतीतिरूपत्स्यते न वा ? इत्येवं
 विचिकित्सितः 'भेदसमावन्ने' मतेर्भङ्ग-किंकर्तव्यताव्याकुलतालक्षणमापन्नः 'कलुपमापन्नः' नाहमिह किञ्चिज्ज्ञानामीत्येवं
 स्वविषयं कालुष्यं समापन्न इति 'नो संचाएइ'ति न शक्नोति 'पमोक्खमक्खाइउं'ति प्रमुच्यते पर्यनुयोगबंधनादनेनेति
 प्रमोक्षम्-उत्तरम् 'आख्यातुं' वक्तुम् । 'महया जणसंमदे इ वा जणबूहे इ वा' इत्यत्रेदमन्यद् दृश्यम्-'जणबोले इ
 वा जणकलकले इ वा जणुभी इ वा जणुकलिया इ वा जणसंनिवाए इ वा बहुजणो अणमणस एवमाइक्खइ ४-

एवं खलु देवाणुप्पिया ! समणे ३ आइगरे जाव संपाविकामे पुवाणुपुब्बिं चरमाणे गामाणुगामं दूइज्जमाणे कयंगलाए नयरीए छत्तपलासए चेइए अहापडिरूवं उगहं उगिणिहत्ता संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ, तं महफ्फलं खलु भो देवाणुप्पिया ! तहारूवाणं अरहंताणं भगवंताणं नामगोयस्सवि सवणयाए, किमंग पुण अभिगमणवंदणनमं-सणपडिपुच्चणपज्जुवासणयाए एगस्सवि आयरियस्स धम्मियस्स सुवयणस्स सवणयाए ?, किमंग पुण विउलस्स अट्टस्स गहणयाए ?, तं गच्छामो णं देवाणुप्पिया ! समणं भगवं महावीरं वंदामो नमंसामो सक्कारेमो सम्माणेमो कल्लाणं मंगलं देवयं चेइयं पज्जुवासामो, एयं णो पेच्चभवे हियाए सुहाए खमाए निस्सेयसाए आणुगामियत्ताए भविस्सइत्तिकहु वहवे उग्गा उग्गपुत्ता एवं भोगा राइण्णा खत्तिया माहणा भडा जोहा मल्लइ लेच्छइ अण्णे य वहवे राईसरतलवरमांड-वियकोडुंवियइवभसेट्टिसेणावइसत्थवाहपभियओ जाव उक्किट्टसीहनायवोलकलयलरेवणं समुद्धरवभूयंपिव करेमाणा साव-त्थीए नयरीए मज्झं मज्झेणं निगच्छंति' अस्यायमर्थः—श्रावस्यां नगर्यां यत्र 'महय'न्ति महान् जनसंसमर्दस्तत्र बहुजनोऽन्योऽन्यस्यैवमाख्यातीति वाक्यार्थः, तत्र जनसंसर्दः—उरोनिष्पेषः 'इतिः' उपप्रदर्शने 'वा' समुच्चये पाठान्तरे शब्द इति वा जनव्यूहः—चक्राद्याकारो जनसमुदायः बोलः—अव्यक्तवर्णो ध्वनिः कलकलः—स एवोपलभ्यमानवचनविभागः ऊर्मिः—संवादः कल्लोलाकारो वा जनसमुदायः उत्कलिका—समुदाय एव लघुतरः जनसन्निपातः—अपरापरस्थानेभ्यो जनानां मीलनं, 'यथाप्रतिरूप'मित्युचितं 'तथारूपाणां' सङ्गतरूपाणां 'नामगोयस्सवि'न्ति नाम्नो यादृच्छिकस्याभिधानस्य गोत्रस्य च—गुणनिष्पन्नस्य 'सवणयाए' श्रवणेन 'किमंग पुण'न्ति किंपुनरिति पूर्वोक्तार्थस्य विशेषद्योतनार्थः अङ्गेल्यामन्त्रणे अभि-

गमनम्-अभिमुखगमनं वन्दनं-स्तुतिः नमस्यनं-प्रणमनं प्रतिप्रच्छनं-शरीरादिवात्ताप्रश्नः पर्युपासनं-सेवा तेषाम्-अभि-
 गमनादीनां भावस्तत्ता तथा आर्यस्वेत्यार्येणेतुकत्वात् धार्मिकस्य धर्मप्रतिबद्धत्वात्, 'वंदामो'ति स्तुमः 'नमस्यामः'
 इति प्रणमामः 'सत्कारयामः' आदरं कुर्मो वस्त्रार्चनं वा सन्मानयाम उचितप्रतिपत्तिभिः, किम्भूतम् ? इत्याह-कल्याणं-
 कल्याणहेतुं मङ्गलं-दुरितोपशमनेहेतुं दैवतं-दैवं चैत्यम्-इष्टदेवप्रतिमा चैत्यमेव चैत्यं 'पर्युपासयामः' सेवामहे 'एतण्णे'
 त्ति एतत् 'नः' अस्माकं 'प्रेत्यभवे' जन्मान्तरे 'हिताय' पथ्यान्नवत् 'मुखाय' शर्मणे 'क्षेमाय' सद्गतत्वाय 'निःश्रेयसाय'
 मोक्षाय 'आनुगामिकत्वाय' परम्पराशुभाशुचन्धमुखाय भविव्यति 'इतिकृत्वा' इतिहेतोर्वहवः 'क्षत्रियाः' राजकुलीनाः
 मोक्षाय 'आनुगामिकत्वाय' परम्पराशुभाशुचन्धमुखाय भविव्यति 'इतिकृत्वा' इतिहेतोर्वहवः 'क्षत्रियाः' राजकुलीनाः
 ताऽऽरक्षकवंशजाताः 'भोगाः' तेनैवावस्थापितगुरुवंशजाताः 'राजन्याः' भगवद्वयस्यवंशजाः 'क्षत्रियाः' युवराजा-
 'भटाः' शौर्यवन्तः 'योधाः' तेभ्यो विशिष्टतराः मण्डकिनो लेच्छकिनश्च राजस्थानीयाः 'मण्डस्मिन्नाः' सन्निवेशविशेषना-
 स्तदन्ये च महर्षिकाः 'तलवराः' मनुष्टनरपतिविवितीर्णपटुवन्धविभूषिता राजस्थानीयाः 'मण्डस्मिन्नाः' सन्निवेशविशेषना-
 यकाः 'कौटुम्बिकाः' कतिपयकुटुम्बप्रभवो राजसेवकाः, उत्कृष्टिश्च-आनन्दमहाध्वनिः सिंहनादश्च-प्रतीतः बोलश्च-वर्णव्य-
 क्तिवर्जितो महाध्वनिः कलकलश्च-अव्यक्तवचनः स एवेतद्वरणो यो रचतेन समुद्ररवभूतमिव-जलधिगच्छदप्राप्तमिव तन्मय-
 मित्रेतिर्यः नगरमिति गम्यत इति । एतस्यार्थस्य सङ्गं पूर्णवाह-
 रम् 'इमेगारूढे'ति 'अयं' वक्ष्यमाणतया प्रत्यक्षः स च कविनोच्यमानो न्यूनाधिहोऽपि भवतीत्यत आह-एतदेव रूपं
 यस्यासावेतद्रूपः 'अवमतिथय'ति आध्यात्मिक आत्मविषयः 'चिन्तिग'ति स्मरणरूपः 'पटिथय'ति प्रार्थितः-अभिला-

पात्मकः 'मणोगण'ति मनस्येव यो गतो न वहिः वचनेनाप्रकाशनात्स तथा 'सङ्कल्पः' विकल्पः 'समुत्पन्नित्य'ति
 समुत्पन्नवान्, 'मेय'ति श्रेयः-कल्याणं 'पुच्छित्तए'ति योगः 'इमां च णं'ति प्राकृतत्वाद् 'इमान्' अनन्तरोक्तत्वेन
 प्रत्यक्षासन्नान् चशब्दादन्यांश्च 'एयारूवाइ'ति 'एतद्रूपान्' उक्तस्वरूपान्, अथैतेषामेवानन्तरोक्तानामर्थानां रूपं येषां
 प्रष्टव्यतासाधर्म्यात्तत्तथा तान् 'अर्थान्' भावान् लोकसान्तत्वादींस्तदन्यांश्च 'हेऊइ'ति अन्वयव्यतिरेकलक्षणहेतुगम्य-
 त्वाद्धेतवो-लोकसान्तत्वादय एव तदन्ये चातस्तान् 'पसिणाइ'ति प्रश्नविषयत्वात् प्रश्ना एत एव तदन्ये वाऽतस्तान्
 'कारणाइ'ति कारणम्-उपपत्तिमात्रं तद्विषयत्वात्कारणानि एत एव तदन्ये वाऽतस्तानि 'वागरणाइ'ति व्याक्रियमा-
 णत्वाद्वाक्यकरणानि एत एव तदन्ये वाऽतस्तानि 'पुच्छित्तए'ति प्रष्टुं 'तिकट्टु'इतिकृत्वाऽनेन कारणेन 'एवं संपेहेइ'ति
 'एवम्' उक्तप्रकारं भगवद्ब्रन्दनादिकरणमित्यर्थः 'संप्रेक्षते' पर्यालोचयति 'परिवायावसेहे'ति परिव्राजकमठः 'कुण्डिका'
 कमण्डलु 'काञ्चनिका' रुद्राक्षकृता 'करोटिका' मृदूभाजनविशेषः 'भृशिका' आसनविशेषः 'केशरिका' प्रमार्जनार्थं चीवर-
 खण्डं 'पङ्नालकं' त्रिकाष्ठिका 'अङ्कुशकं' तरुपल्लवग्रहणार्थमङ्कुशकृतिः 'पवित्रकम्' अङ्गुलीयकं 'गणेत्रिका' कलाचिकाऽऽ-
 भरणविशेषः 'धाउरत्ताओ'ति साटिका इति विशेषः, 'तिदंडे'त्यादि त्रिदण्डकादीनि दश हस्ते गतानि-स्थितानि यस्य
 स तथा, 'पहारेत्य'ति 'प्रधारितवान्' सङ्कल्पितवान् 'गमनाय' गन्तुं । 'गोयमाइ'ति गौतम इति एवमामन्वयेति शेषः,
 अथवाऽयीत्यामन्त्रणार्थमेव । 'से काहे व'ति अथ कदा वा ? कस्यां वेलायामित्यर्थः 'किह व'ति केन वा प्रकारेण ?
 साक्षाद्दर्शनतः श्रवणतो वा 'केवच्चिरेण व'ति कियतो वा कालात् ? 'सावत्थी नामं नयरी होत्य'ति विभक्तिपरि-

णामादस्तीत्यर्थः, अथवा कालस्यावसर्पिणीत्वात्प्रसिद्धगुणा कालान्तर एवाभवन्नेदानीमिति । 'अदूरादङ्गण'ति अदूरे
 आगतः, स चावधिस्थानापेक्षयाऽपि स्यात् अथवा दूरतरमार्गपेक्षया [ग्रंथा० ३०००] कोशादिकमप्यदूरं स्यादत उच्यते—
 'बहुसंपत्ते'र्द्विपदूनसंप्राप्तौ बहुसंप्राप्तः, स च विश्रामादिहेतोरारामादिगतोऽपि स्यादत उच्यते—'अज्ञाणपडिवन्ने'ति
 मार्गप्रतिपन्नः, किमुक्तं भवति ?—'अंतरापहे चट्टइ'ति विवक्षितस्थानयोरन्तरालमार्गे वर्तत इति । अनेन च सूत्रेण
 कथं द्रक्ष्यामि ? इत्यस्योत्तरमुक्तं, कथं ? यतोऽदूरागतादिविशेषणस्य साक्षादेव दर्शनं संभवति, तथा 'अल्लेव णं
 दच्छसि'इत्यनेन कियच्चिरादित्यस्योत्तरमुक्तं, 'काहे'इत्यस्य चोत्तरं सामर्थ्यगम्यं, यतो यदि भगवता मध्याह्नसमये इयं
 वार्त्ताऽभिहिता तदा मध्याह्नस्योपरि मुहूर्त्ताद्यतिक्रमणे या वेला भवति तस्यां द्रक्ष्यसीति सामर्थ्यादुक्तम्, अदूरागता-
 दिविशेषणस्य हि तद्देशप्राप्तौ मुहूर्त्तादिरेव कालः संभवति न बहुतर इति । 'अगाराओ'ति निष्कृत्येतिशेषः 'अनगा-
 रितां' साधुतां 'प्रव्रजितुं' गन्तुम्, अथवा विभक्तिपरिणामादनगारितया 'प्रव्रजितुं' प्रव्रज्यां प्रतिपत्तुम् 'अञ्जुट्टेति'ति
 आसनं त्यजति, यच्च भगवतो गौतमस्यासंयतं प्रत्यभ्युत्थानं तद्भावि संयतत्वेन तस्य पक्षपातविषयत्वाद् गौतमस्य चाक्षी-
 णरागत्वात्, तथा भगवदाविष्कृततदीयविकल्पस्य तत्समीपगमनतत्तत्कथनाद् भगवज्ज्ञानातिशयप्रकाशनेन भगव-
 त्यतीव बहुमानोत्पादनस्य चिकीर्षितत्वादिति । 'हे संदय'ति सम्बोधनमात्रं 'सागयं लंदय'ति 'स्वागतं' शोभनमाग-
 मनं तव स्कन्दक ! महाकल्याणनिधेर्भगवतो महावीरस्य संपर्केण तव, कल्याणनिबन्धनत्वात्तस्य, 'सुसागयं'ति अति-
 शयेन स्वागतं, कथयिदेकार्थो वा शब्दावेतौ, एकार्थशब्दोच्चारणं च क्रियमाणं न दुष्टं, संभ्रमनिमित्तत्वादस्येति, 'अणु-

रागयं खंदय !'ति रेफस्यागमिकत्वाद् 'अन्वागतम्' अनुरूपमागमनं स्कन्दक ! तवेति दृश्यं, 'सागयमणुरागयं'ति शोभनत्वानुरूपत्वलक्षणधर्मद्वयोपेतं तवागमनमित्यर्थः, 'जेणेव इहं'ति यस्यामेव दिशीदं भगवत्समवसरणं 'तेणेव'त्ति तस्यामेव दिशि "अत्थे समत्थे"त्ति अस्त्येयोऽर्थः, 'अट्टे समट्टे'त्ति पाठान्तरं, काक्का चेदमध्ययं, ततश्चार्थः किं 'समर्थः' सङ्गतः ? इति प्रश्नः स्यात्, उत्तरं तु 'हंता अत्थि' सद्भूतोऽयमर्थ इत्यर्थः । 'णाणी'त्यादि, अस्यायमभिप्रायः—ज्ञानी ज्ञानसामर्थ्याज्जानाति तपस्वी च तपःसामर्थ्याद्देवतासान्निध्याज्जानातीति प्रश्नः कृतः 'रहस्सकडे'त्ति रहःकृतः—प्रच्छन्न-कृतो, हृदय एवावधारितत्वात्,

गच्छामो णं गोयमा ! तव धम्मायरियं धम्मोवदेसयं समणं भगवं महावीरं वंदामो णमंसामो जाव पज्जुवासामो, अहासुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिबंघं, तए णं से भगवं गोयमे खंदएणं कच्चायणस्सगोत्तेणं सद्धिं जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव पहारेत्थ गमणयाए । तेणं कालेणं २ समणे भगवं महावीरे विय-डभोतीयावि होत्था, तए णं समणस्स भगवओ महावीरस्स वियट्टभोगियस्स सरीरं ओरालं सिंगारं कल्लाणं सिवं धणं मंगल्लं सस्सिसीयं अणलंकियविभूसियं लक्खणवंजणगुणोववेयं सिरीए अतीव २ उवसोभमाणे चिट्ठइ । तएणं से खंदए कच्चायणस्सगोत्ते समणस्स भगवओ महावीरस्स वियट्ट-भोगिस्स सरीरं ओरालं जाव अतीव २ उवसोभमाणं पासइ २ ता हट्टुट्टुच्चित्तमाणंदिए पीइमणे परमसो-मणस्सिए हरिसवसविसप्पमाणहियए जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ २ ता समणं भगवं

महावीरं तिकखुत्तो आयाहिणप्पयाहिणं करेइ जाव पज्जुवासइ । खंदयाति समणे भगवं महावीरे खंदयं
 कच्चाय० एवं क्यासी-से नूनं तुमं खंदया ! सावत्थीए नयरीए पिंगलणं णियंठेणं वेसालियसावएण
 इणमक्खेवं पुच्छिए मागहा ! किं सअंते लोए अणंते लोए एवं तं जेणेव मम अंतिए तेणेव हव्वमागए, से
 नूनं खंदया ! अयमहे समहे ?, हुंता अत्थि, जेचिय ते खंदया ! अयमेयारुवे अब्भत्थिए चिंतिए पत्थिए
 मणोगए संकप्पे समुप्पज्जित्था-किं सअंते लोए अणंते लोए ? तस्सविय णं अयमहे-एवं खलु मए
 खंदया ! चउव्विहे लोए पन्नत्ते, तंजहा-दब्बओ खेत्तओ कालओ भावओ । दब्बओ णं एगे लोए स-
 अंते ?, खेत्तओ णं लोए असंखेज्जाओ जोयणकोडाकोडीओ आयामविकखंभेणं असंखेज्जाओ जोयणको-
 डाकोडीओ परिकखेवेणं प० अत्थि पुण सअंते २, कालओ णं लोए ण क्याचि न आसी न क्याचि न भवति
 न क्याचि न भविस्सति भविसु य भवति य भविस्सइ य धुवे णितिए सासते अक्खए अब्बए अवट्टिए
 णिच्चे, णत्थि पुण से अंते ३, भावओ णं लोए अणंता वणपज्जवा गंध० रस० फासपज्जवा अणंता संठाणपज्जवा
 अणंता गरुयलहुयपज्जवा अणंता अगळयलहुयपज्जवा, नत्थि पुण से अंते ४, सेत्तं खंदगा ! दब्बओ लोए स-
 अंते खेत्तओ लोए सअंते कालतो लोए अणंते भावओ लोए अणंते । जेचिय ते खंदया ! जाव सअंते
 जीवे अणंते जीवे, तस्सविय य णं अयमहे-एवं खलु जाव दब्बओ णं एगे जीवे सअंते, खेत्तओ णं जीवे
 असंखेज्जपएसिए असंखेज्जपदेसोगाहे अत्थि पुण से अंते, कालओ णं जीवे न क्याचि न आसि जाव निच्चे-

नत्थि पुण से अंते, भावओ णं जीवे अणंता णाणपज्जवा अणंता दंसणप० अणंता चरित्तप० अणंता अगुरु-
 लहुयप० नत्थि पुण से अंते, सेत्तं दव्वओ जीवे सअंते खेत्तओ जीवे सअंते कालओ जीवे अणंते भावओ
 जीवे अणंते । जेवि य ते खंदया पुच्छा [इमेयारूवे चित्ति ए जाव सअंता सिद्धी अणंता सिद्धी, तस्सवि
 य णं अयमट्ठे खंदया !-मए एवं खलु चउव्विहा सिद्धी पण्ण०, तं०-दव्वओ ४, दव्वओ णं एगा सिद्धी]
 खेत्तओ णं सिद्धी पणयालीसं जोयणसयसहस्साइं आयामविवक्खंभेणं एगा जोयणकोडी बायालीसं च
 जोयणसयसहस्साइं तीसं च जोयणसहस्साइं दोन्नि य अउणापन्नजोयणसए किंचि विसेसाहि ए परिक्वे-
 वेणं अत्थि पुण से अंते, कालओ णं सिद्धी न कयावि न आसि, भावओ यजहा लोयस्स तहा भाणियव्वा,
 तत्थ दव्वओ सिद्धी सअंता खे० सिद्धी सअंता का० सिद्धी अणंता भावओ सिद्धी अणंता । जेवि य ते
 खंदया ! जाव किं अणंते सिद्धे तं चेव जाव दव्वओ णं एगे सिद्धे सअंते, खे० सिद्धे असंखेज्जपएसिए
 असंखेज्जपदेसोगाढे, अत्थि पुण से अंते, कालओ णं सिद्धे सादी ए अपज्जवसिए नत्थि पुण से अंते, भा०
 सिद्धे अणंता णाणपज्जवा अणंता दंसणपज्जवा जाव अणंता अगुरुलहुयप० नत्थि पुण से अंते, सेत्तं दव्व-
 ओ सिद्धे सअंते खेत्तओ सिद्धे सअंते का० सिद्धे अणंते भा० सिद्धे अणंते । जेवि य ते खंदया ! इमेयारूवे
 अब्भत्थि ए चित्ति ए जाव समुप्पज्जित्था-क्रेण वा मरणेणं मरमाणे जीवे वहति वा हायति वा ?, तस्सवि य
 णं अयमट्ठे एवं खलु खंदया !-मए दुविहे मरणे पणत्ते, तंजहा-वालमरणे य पंडियमरणे य, से किं तं बाल-

मरणे ? २ दुवालसविहे प०, तं-वल्यमरणे वसट्टमरणे अंतोसल्लमरणे तत्त्वमरणे गिरिपडणे तरु-
पडणे जलपर्वसे जलणप्प० विसंभवखाणे सत्थोवाडणे वेहाणसे गिद्धपट्टे । इच्छेतेणं खंदया ! दुवालसविहेणं
वालमरणेणं मरमाणे जीवे अणंतेहिं नेरइयभवग्गहणेहिं अप्पाणं संजोणइ तिरियमणुदेव० अणाइयं च णं
अणवदगं दीहमद्धं चाउरंतसंसारकंतरं अणुपरियट्टइ, सेत्तं मरमाणे वट्टइ २, सेत्तं बालमरणे । से किं तं
पंडियमरणे ? २ दुविहे प०, तं०-(ग्रं० १०००) पाओवगमणे य भत्तपच्चक्खाणे य । से किं तं पाओवग-
मणे ? २ दुविहे प०, तं०-नीहारिमे य अनीहारिमे य नियमा अप्पडिकमे, सेत्तं पाओवगमणे । से किं तं
भत्तपच्चक्खाणे ? २ दुविहे प०, तं०-नीहारिमे य अनीहारिमे य, नियमा सपडिकमे, सेत्तं भत्तपच्चक्खाणे ।
इच्छेते खंदया ! दुविहेणं पंडियमरणेणं मरमाणे जीवे अणंतेहिं नेरइयभवग्गहणेहिं अप्पाणं विसंजोणइ
जाव वीइवयति, सेत्तं मरमाणे हायइ, सेत्तं पंडियमरणे । इच्छेणं खंदया ! दुविहेणं मरणेणं मरमाणे जीवे
वट्टइ वा हायति वा ॥ (सू० ९१) ॥

‘धम्ममायरिए’ति कुत एतत् ? इत्याह—‘धम्मोवणंसण’ति, उत्तन्नज्ञानदर्शनधरो न तु सदा संशुद्धः, अर्ह-
द्वन्द्वनाथर्हत्वात्, जिनो रागादिजेतृत्वात्, केवली असहायज्ञानत्वात्, अत एवातीतप्रत्युत्पन्नानागतविशायकः, स च
देशज्ञोऽपि स्यादित्याह—सर्वज्ञः सर्वदर्शी, ‘वियट्टभोइ’ति व्यायुत्ते २ सूर्ये भुक्ते इत्येवंशीलो व्यायुत्तभोजी
प्रतिदिनभोजीत्यर्थः, ‘ओराल’ति प्रधानं ‘सिंगारं’ति शृङ्गारः—अलङ्कारादिकृता शोभा तद्योगात् शृङ्गारं, शृङ्गा-

रमिव शृङ्गारमतिशयशोभावदित्यर्थः, 'कल्याणं' श्रेयः 'शिवम्' अनुपद्रवमनुपद्रवहेतुर्वा 'धन्यं' धर्मधनलब्धु तत्र वा साधु तद्वाऽर्हति 'मङ्गल्यं' मङ्गले-हितार्थप्रापके साधु माङ्गल्यम्, अलङ्कृतं मुकुटादिभिर्विभूषितं-वस्त्रादिभिस्तन्निषेधा-दनलङ्कृतविभूषितं, 'लक्ष्मणवंजणगुणोववेयं'ति लक्षणं-मानोन्मानादि, तत्र मानं-जलद्रोणमानता, जलभृतकुण्डिकायां हि मातव्यः पुरुषः प्रवेश्यते तत्प्रवेशे च यज्जलं ततो निस्सरति तद्यदि द्रोणमानं भवति तदाऽसौ मानोपेत उच्यते, उन्मानं त्वर्द्धभारमानता, मातव्यः पुरुषो हि तुलारोपितो यद्यर्द्धभारमानो भवति तदोन्मानोपेतोऽसावुच्यते, प्रमाणं पुनः स्वाङ्गुलेनाष्टोत्तरशताङ्गुलोच्छ्रयता, यदाह—“जलद्रोणमर्द्धभारं समुहाइ समूसिओ उ जो नव उ । माणुम्माणपमाणं तिविहं खलु लकखणं एयं ॥ १ ॥” व्यञ्जनं-मपतिलकादिकमथवा सहजं लक्षणं पश्चाद्भवं व्यञ्जनमिति, गुणाः-सौभाग्यादयो लक्षणव्यञ्जनानां वा ये गुणास्तैरुपेतं यत्तत्तथा, उपपन्नं इत्येतस्य स्थाने निरुक्तिवशादुपपेतं भवतीति, 'सिरीए'ति लक्ष्म्या शोभया वा ॥

'हृदुद्वचिन्तमाणंदिए'ति हृदुद्वमत्यर्थं तुष्टं हृष्टं वा-विस्मितं तुष्टं च-सन्तोषवच्चित्तं-मनो यत्र तत्तथा, तद् हृदुद्वचिन्तं यथा भवति एवम् 'आनन्दितः' ईषन्मुखसौम्यतादिभावैः समृद्धिमुपगतः, ततश्च 'नंदिए'ति नन्दितस्तैरेव समृद्धतरतामुपगतः 'पीइमणे'ति प्रीतिः-प्रीणनमाप्यायनं मनसि यस्य स तथा 'परमसोमणस्सिए'ति परमं सौमनस्यं-सुमनस्कता संजातं यस्य स परमसौमनस्यतस्तद्वाऽस्यास्तीति परमसौमनस्यिकः 'हरिसवसविसप्पमाणहियए'ति हर्ष-

१-जलद्रोणो मानमर्द्धभार उन्मानं खगुलानि नव समुच्छ्रितस्तु मानोन्मानप्रमाणानि एतन्निविधं लक्षणम् ॥ १ ॥

वशेन विसर्पद्-विस्तारं ब्रजद् हृदयं यस्य स तथा, एकार्थिकानि वैतानि प्रमोदप्रकर्षप्रतिपादनार्थानीति । 'दृढवओ णं एगे लोए सअंते'ति पञ्चास्तिकायमयैकद्रव्यत्वाद्धोक्तस्य सान्तोऽसौ, 'आयामविवखंभेण'ति आयामो-दैर्घ्यं विष्कम्भो-विस्तारः 'परिवेवेणं'ति परिधिना 'भुविंसु य'ति अभवत् इत्यादिभिश्च पदैः पूर्वोक्तपदानामेव तात्पर्यमुक्तं, 'धुवे'ति ध्रुवोऽचलत्वात् स चानियतरूपोऽपि स्यादत आह-'णियए'ति नियत एकस्वरूपत्वात्, नियतरूपः कादाचित्कोऽपि स्यादत आह-'सासए'ति शाश्वतः प्रतिक्षणं सद्भावात्, स च नियतकालापेक्षयाऽपि स्यादित्यत आह-'अक्खए'ति अक्षयोऽविनाशित्वात्, अयं च बहुतरप्रदेशापेक्षयाऽपि स्यादित्यत आह-'अव्वए'ति अव्ययस्तत्प्रदेशानामव्ययत्वात्, अयं च द्रव्यतयाऽपि स्यादित्याह-'अवट्टिए'ति अवस्थितः पर्यायानामनन्ततयाऽवस्थितत्वात्, किमुक्तं भवति ?-नित्य इति, 'वण्णपज्जव'ति वर्णविशेषा एकगुणकालत्वादयः, एवमन्येऽपि गुरुलघुपर्यवास्तद्विशेषा वादरस्कन्धानाम्, अगुरुलघुपर्यवा अणूनां सूक्ष्मस्कन्धानाममूर्त्तानां च, 'नाणपज्जव'ति ज्ञानपर्याया ज्ञानविशेषा बुद्धिकृता वाऽविभागपरिच्छेदाः, अनन्ता गुरुलघुपर्याया औदारिकादिशरीराण्याश्रित्य, इतरे तु कर्मणादिद्रव्याणि जीवस्वरूपं चाश्रित्येति । 'जेवि य ते खंदया पुच्छ'ति अनेन समग्रं सिद्धिप्रश्रसूत्रमुपलक्ष्यत्वाच्चोत्तरसूत्रांशश्च सूचितः, तच्च द्वयमप्येवम्-'जेवि य ते खंदया इमेयारूवे जाव किं सअंता सिद्धी अणंता सिद्धी तस्सवि य णं अयमट्ठे, एवं खलु मए खंदया ! चउविहा सिद्धी पणत्ता, तंजहा-दवओ खेत्तओ कालओ भावओत्ति, दवओ णं एगा सिद्धि'ति, इह सिद्धिर्यद्यपि परमार्थतः सकलकर्मक्षयरूपा सिद्धाधाराऽऽकाशदेशरूपा वा तथाऽपि सिद्धाधाराकाशदेशप्रत्यासन्नत्वेनेपत्यागभारा

पृथिवी सिद्धिरुक्ता, 'किंचिविसेसाहि ए परिक्खेवेणं'ति किञ्चिन्नयूनगव्यूतद्वयाधिके द्वे योजनशते एकोनपञ्चाशदुत्तरे भवत इति । 'चलयमरणे'ति वलतो-बुभुक्षापरिगतत्वेन वलवलायमानस्य-संयमाद्वा अस्थतो (यत्)मरणं तद्वलन्मरणं, तथा वशेन-इन्द्रियवशेन ऋतस्य-पीडितस्य दीपकलिकारूपाक्षिसचक्षुषः शलभस्येव यन्मरणं तद् वशार्त्तमरणं, तथाऽन्तःशल्यस्य द्रव्यतोऽनुद्धृततोमरादेः भावतः सातिचारस्य यन्मरणं तदन्तःशल्यमरणं, तथा तस्मै भवाय मनुष्यादेः सतो मनुष्यादावेव वद्धाशुयो यन्मरणं तत्तद्भवमरणम्, इदं च नरतिरश्चाभेवेति, 'सत्थोवाडणे'ति शस्त्रेण-क्षुरिकादिना अवपाटनं-विदारणं देहस्य यस्मिन् मरणे तच्छस्त्रावपाटनं, 'वेहाणसे'ति विहायसि-आकाशे भवं वृक्षशाखाद्युद्धन्धनेन यत्तन्निरुक्तिकवशाद्वैहानसं, 'गिद्धपट्टे'ति गुधैः-पक्षिविशेषैर्गुद्धैर्वा-मांसलुब्धैः शृगालादिभिः स्पृष्टस्य-विदारितस्य करि-करभरासभादिशरीरान्तर्गतत्वेन यन्मरणं तद्गुधस्पृष्टं वा गुधैर्वा भक्षितस्य-स्पृष्टस्य यत्तद्गुधस्पृष्टम् । 'दुवालसविहेणं बालमरणेणं'ति उपलक्षणत्वादस्यान्येनापि बालमरणान्तःपातिना मरणेन म्रियमाण इति 'वहुइ वहुइ'ति संसारवर्द्धनेन भृशं वर्द्धते जीवः, इदं हि द्विवचनं भृशार्थे इति । 'पाओवगमणे'ति पादपस्येवोपगमनम्-अस्पन्दतयाऽवस्थानं पादपोपगमनम्, इदं च चतुर्विधाहारपरिहारनिष्पन्नमेव भवतीति । 'नीहारिमे य'ति निर्हारेण निर्वृत्तं यत्तन्निर्हारिमं प्रतिश्रये यो म्रियते तस्यैतत्, तत्कडेवरस्य निर्हारेणात्, अनिर्हारिमं तु योऽटव्यां म्रियते इति । यच्चान्यत्रेह स्थाने इङ्गितमरणमभिधीयते तद्भक्तप्रत्याख्यानस्यैव विशेष इति नेह भेदेन दर्शितमिति ।

एत्थ णं से खंद ए कचायणस्स गोत्ते संबुद्धे समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ २ एवं वदासी-इच्छामि

णं भंते ! तुब्भं अंतिए केवलपन्नत्तं धम्मं निसामेत्ताए, अहासुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिवंधं । तए णं समणे
 भगवं महावीरे खंदयस्स कचायणस्सगोत्तस्स तीसे य महतिमहालियाए परिसाए धम्मं परिकहेइ, धम्म-
 कहा भाणियव्वा । तए णं से खंदए कचायणस्सगोत्ते समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिए धम्मं सोच्चा
 निसम्म हट्ठुठे जाव हियाए उट्ठाए उट्ठेइ २ समणं भगवं महावीरं तिकखुत्तो आयाहिणं पयाहिणं करेइ २
 एवं वदासी-सव्हामि णं भंते ! निगगंथं पावयणं, पत्तियामि णं भंते ! निगगंथं पावयणं, रोएमि णं
 भंते ! निगगंथं पावयणं, अब्बुट्ठेमि णं भंते ! निगगंथं पा०, एवमेयं भंते ! तहमेयं भंते ! अचित्तहमेयं भंते !
 असंदिद्धमेयं भंते ! इच्छियमेयं भंते ! पडिच्छियमेयं भंते ! इच्छियपडिच्छियमेयं भंते ! से जहेयं तुब्भे वद-
 हत्तिकट्ठु समणं भगवं महावीरं वंदति नमंसति २ उत्तरपुरच्छिमं दिसीभायं अवक्कमइ २ तिदंडं च कुंडियं
 च जाव धाउरत्ताओ य एगंते एडेइ २ जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ २ समणं भगवं
 महावीरं तिकखुत्तो आयाहिणं पयाहिणं करेइ करेइत्ता जाव नमंसित्ता एवं वदासी-आलित्ते णं भंते !
 लोए पलित्ते णं भं० लो० आ० प० भं० लो० जरामरणेण य, से जहानामए-केइ गाहावती आगारंसि
 क्षियायमाणंसि जे से तत्थ भंडे भवइ अप्पसारं मोल्लगरूपं तं गहाय आयाए एगंतमंतं अवक्कमइत्ति, एस
 मे नित्थारिए समणे पच्छा पुरा हियाए सुहाए खमाए निस्सेसाए आणुगामियत्ताए भविस्सइ, एवामेव
 देवाणुप्पिया ! मज्झवि आया एगे भंडे इट्ठे कंते पिए मणुत्ते मणामे थेल्ले वेसासिए संमए बहुमए अणुमए

भंडकरंडगसमाणे मा णं सीयं मा णं उण्हं मा णं खुहा मा णं पिवासा मा णं चोरा मा णं वाला मा णं
 दंसा मा णं मसगा मा णं वाइयपित्तियसंभियसंनिवाइयविचिहा रोगायंका परीसहोवसग्गा फुसंतुत्ति-
 कट्टु एस मे नित्थारिए समाणे परलोयस्स हियाए सुहाए खमाए नीसेसाए अणुगामियत्ताए भविस्सइ, तं
 इच्छामि णं देवाणुप्पिया ! सयमेव सुंडावियं सयमेव सेहावियं सयमेव सिक्खावियं सयमेव आयारणोयरं
 विणयवेणइयचरणकरणजायामायावत्तियं धम्ममाइक्खिअं । तए णं समणे भगवं महावीरे खंदयं कच्चाय-
 णस्सगोत्तं सयमेव पन्वावेइ जाव धम्ममातिकखइ, एवं देवाणुप्पिया ! गंतव्वं एवं चिट्ठियव्वं एवं निसीत्ति-
 यव्वं एवं तुयट्ठियव्वं एवं भुंजियव्वं एवं भासियव्वं एवं उट्ठाए पाणेहिं भूएहिं जीवेहिं सत्तेहिं संजमेणं
 संजमियव्वं, अस्सि च णं अट्ठे णो किंचिवि पमाइयव्वं । तए णं से खंदए कच्चायणस्सगोत्ते समणस्स भग-
 वओ महावीरस्स इमं एयारूवं धम्मियं उवएसं समं संपडिवज्जति तमाणाए तह गच्छइ तह चिट्ठइ तह
 निसीयति तह तुयट्ठइ तह भुंजइ तह भासइ तह उट्ठाए २ पाणेहिं भूएहिं जीवेहिं सत्तेहिं संजमेणं संजमि-
 यव्वमिति, अस्सि च णं अट्ठे णो पमायइ । तए णं से खंदए कच्चाय० अणगारे जाते ईरियासमिए भासा-
 समिए एसणासमिए आयाणभंडमत्तनिक्खेवणासमिए उच्चारपासवणखेलसिंघाणजल्लपारिट्ठावणियासमिए
 मणसमिए वयसमिए कायसमिए मणगुत्ते वइगुत्ते कायगुत्ते गुत्ते गुत्तिदिए गुत्तबंभयारी चाई लज्जू धण्णे

स्वन्तिखमे जिह्दिह सोहिह अणियाणे अप्पुस्सुए अबहिह्लेस्से सुसामण्णए दंते इणमेव णिग्गंथ पावयणं पुरओ काउं विहरइ ॥ (सू० १२) ॥

‘धम्मकहा भाणियव्व’त्ति, सा चैवम्—“जह जीवा वज्झंती मुच्चंती जह य संकिलिस्संती । जह दुक्खाणं अंतं करंति केई अपडिवद्धा ॥ १ ॥ अट्टनियद्वियचित्ता जह जीवा दुक्खसागरमुर्वेति । जह वेरगमुवगया कम्मसमुग्गं विहाडिंति ॥ २ ॥” इत्यादि, इह च ‘अट्टनियद्वियचित्ता’ आर्त्तं निर्वर्त्तितं चित्ते येस्से तथा, आर्त्ताद्धानिर्वर्त्तितं चित्तं येस्से आर्त्तनिर्वर्त्तितचित्ताः । ‘सदहामि’त्ति निर्ग्रन्थं प्रवचनमस्तीति प्रतिपद्ये ‘पत्तिपामि’त्ति प्रीतिं प्रत्ययं वा सत्यमिदमित्येवं-रूपं तत्र करोमीत्यर्थः ‘रोएमि’त्ति चिकीर्षामीत्यर्थः ‘अब्भुट्टेमि’त्ति एतदङ्गीकरोमीत्यर्थः । अथ श्रद्धानाद्युल्लेखं दर्शयति—एवमेतन्नैर्ग्रन्थं प्रवचनं सामान्यतः, अथ यथैतद्युयं वदथेति योगः । ‘तहमेयं’ति तथैव तद्विशेषतः ‘अवितहमेयं’ सत्यमेतदित्यर्थः ‘असंदिद्धमेयं’ति सन्देहवर्जितमेतत् ‘इच्छियमेयं’ति इष्टमेतत् ‘पडिच्छियमेयं’ति प्रतीप्सितं प्राप्तुमिष्टम् ‘इच्छियपडिच्छियं’ति युगपदिच्छाप्रतीप्साविषयत्वात् ‘तिकट्ठ’त्ति इतिकृत्वेति, अथवा ‘एवमेयं भंते !’ इत्यादीनि पदानि यथायोगमेकार्थान्यत्यादरप्रदर्शनायोक्तानि । ‘आलित्ते णं’ति अभिविधिना ज्वलितः ‘लोए’त्ति जीव-लोकः ‘पलित्ते णं’ति प्रकर्षेण ज्वलितः एवंविधश्चासौ कालभेदेनापि स्यादत उच्यते—आदीसप्रदीप्त इति, ‘जराए मर’

१—यथा जीवा बध्यन्ते मुच्यन्ते च सक्किश्यन्ते यथा च केचिदप्रतिबद्धा दुःखानामन्तं कुर्वन्ति ॥ १ ॥ आर्त्तनिर्वर्त्तितचित्ता यथा जीवा दुःखसागर(संसार)मुपयान्ति । यथा च वैराग्यमुपगताः कर्मसमुद्गमुद्घाटयन्ति ॥ २ ॥

णेण य'त्ति इह वहिनेति वाक्यशेषो दृश्यः 'क्षिपयमाणंसि'त्ति ध्यायमाने ध्मायति वा, दह्यमान इत्यर्थः, 'अप्प-
 सारे'त्ति अल्पं च तत्सारं चेत्यल्पसारम् 'आयाए'त्ति आत्मना एकान्तं-विजनम् अन्तं-भूभागं 'पच्छा पुरा य'त्ति
 विवक्षितकालस्य पश्चात् पूर्वं च सर्वदैवेत्यर्थः 'थेज्जे'त्ति स्थैर्यधर्मयोगात् स्थैर्यं वैश्वासिको विश्वासप्रयोजनत्वात् संमतस्त-
 त्तुक्तकार्याणां संमतत्वात् 'बहुमतः' बहुशो बहुभ्यो वाऽन्येभ्यः सकाशाद्बहुरिति वा मतो बहुमतः 'अनु-
 विप्रियकरणस्य पश्चादपि मतोऽनुमतः 'भंडकरंडगसमाणे'त्ति भाण्डकरण्डकम्-आभरणभाजनं तत्समान आदेय-
 त्वादिति । 'मा णं सीत'मित्यादौ माशब्दो निषेधार्थः णमिति वाक्यालङ्कारार्थः, इह च स्पृशत्विति यथायोगं योजनी-
 यम्, अथवा मा एतमात्मानमिति व्याख्येयं, 'वाल'त्ति व्यालाः-श्वापदभुजगाः 'मा णं वाइयपित्तियसंभियसन्नि-
 वाइय'त्ति इहं प्रथमावहुवचनलोपो दृश्यः 'रोगायं'त्ति रोगाः-कालसहा व्याधयः आतङ्कास्त एव सद्यो घातिनः
 'परीसहोवसग्ग'त्ति अस्य मा णमित्यनेन सम्बन्धः 'स्पृशन्तु' छुपन्तु भवन्त्वित्यर्थः 'त्तिकहु' इत्यभिसन्धाय यः पालित
 इति शेषः, स किम् ? इत्याह—'तं इच्छामि'त्ति तत्तस्मादिच्छामि 'सयमेव'त्ति स्वयमेव भगवतैवेत्यर्थः प्रव्राजितं
 रजोहरणादिवेषदानेनात्मानमिति गम्यते, भावे वा कप्रत्ययस्तेन प्रव्राजनमित्यर्थः, मुण्डितं शिरोलुञ्चनेन 'सेहावियं'त्ति
 सेहितं प्रत्युपेक्षणादिक्रियाकलापग्राहणतः शिक्षितं सूत्रार्थग्राहणतः तथाऽऽचारः—श्रुतज्ञानादिविषयमनुष्ठानं काला-
 ध्ययनादि गोचरो-भिक्षाटनम् एतयोः समाहारद्वन्द्वस्ततस्तदाख्यातमिच्छामीति योगः, तथा विनयः-प्रतीतो चैनधिकं-
 तत्फलं कर्मक्षयादि चरणं-व्रतादि करणं-पिण्डविशुद्ध्यादि यात्रा-संयमयात्रा मात्रा-तदर्थमेवाहारमात्रा, ततो विनया-

दीनां द्वन्द्वः, ततश्च विनयादीनां वृत्तिः—वर्त्तनं यत्रासौ विनयवैनयिकचरणकरणयात्राभाववृत्तिकोऽतस्तं धर्मम् ‘आ-
 ख्यातम्’ अभिहितमिच्छामीति योगः । ‘एवं देवाणुप्पिया ! गंतव्वं’ति युगमात्रभून्यस्तद्वृष्टिनेत्यर्थः ‘एवं चिद्धि-
 यव्वं’ति निष्क्रमणप्रवेशादिवर्जिते स्थाने संयमात्मप्रवचनवाधापरिहारेणोर्ध्वस्थानेन स्थातव्यम्, ‘एवं निसीहयव्वं’ति,
 ‘निवि (पीदि) तव्यम्’ उपवेष्टव्यं संदंशकभूमिप्रमार्जनादिन्यायेनेत्यर्थः ‘एवं तुयट्टियव्वं’ति शयितव्यं सामायिको-
 च्चारणादिपूर्वकम् ‘एवं भुंजियव्वं’ति धूमाङ्गारादिदोषवर्जनतः ‘एवं भासियव्वं’ति मधुरादिविशेषणोपपन्नतयेति
 ‘एवमुत्थायोत्थाय’ प्रमादनिद्राव्यपोहेन विबुध्य २ प्राणादिषु विषये यः संयमो—रक्षा तेन संयतव्यं—यतितव्यं ‘तमा-
 नाए’ति ‘तद्’ अनन्तरम् ‘आज्ञया’ आदेशेन ‘ईरियासमिए’ति ईर्यायां—गमने समितः, सम्यक्प्रवृत्तत्वरूपं हि समि-
 तत्वम्, ‘आयाणभंडमत्तनिकखेवणासमिए’ति आदानेन—ग्रहणेन सह भाण्डमात्राया—उपकरणपरिच्छदस्य या निक्षे-
 पणा—न्यासस्तस्यां समितो यः स तथा ‘उच्चारै’त्यादि, इह च ‘खेल’ति कण्ठमुखश्लेष्मा सिङ्घानकं च—नासिकाश्लेष्मा,
 ‘मणसमिए’ति संगतमनःप्रवृत्तिकः ‘मणगुत्ते’ति मनोनिरोधवान् ‘गुत्ते’ति मनोगुप्तत्वादीनां निगमनम्, एतदेव
 विशेषणायाह—‘गुत्तिंदिए’ति ‘गुत्तवंभयारी’ति गुप्तं—ब्रह्मगुप्तियुक्तं ब्रह्म चरति यः स तथा ‘चाइ’ति सङ्गत्यागवान्
 ‘लज्जु’ति संयमवान् रज्जुखि वा रज्जुः—अवक्रव्यवहारः ‘धन्ने’ति धन्यो—धर्मधनलब्धेत्यर्थः ‘खंतिखमे’ति क्षान्त्या
 क्षमते न त्वसमर्थतया योऽसौ क्षान्तिक्षमः ‘जितेन्द्रियः’ इन्द्रियविकाराभावात्, यच्च प्रागुप्सेन्द्रिय इत्युक्तं तदिन्द्रिय-
 विकारगोपनमात्रेणापि स्यादिति विशेषः ‘सोहिए’ति शोभितः शोभावान् शोधितो वा निराकृतातिचारत्वात्, सौहृदं—

मैत्री सर्वप्राणिषु तद्योगात्सौहृदो वा 'अणिघाणे'ति प्रार्थनारहितः 'अप्पुस्सुए'ति 'अल्पौत्सुक्यः' त्वरारहितः—
 'अबहिंल्लेस्से'ति अविद्यमाना बहिः—संयमाद्वहिस्राहेदया—मनोवृत्तिर्यस्यासावबहिर्लेश्यः 'सुसामन्नरए'ति शोभने
 श्रमणत्वे रतोऽतिशयेन वा श्रामण्ये रतः 'दंते'ति दान्तः क्रोधादिदमनात् क्ष्यन्तो वा रागद्वेषयोरन्तार्थं प्रवृत्तत्वात् 'इण-
 मेव'ति इदमेव प्रत्यक्षं 'पुरओ काउं'ति अग्रे विधाय मार्गानभिज्ञो मार्गज्ञनरमिव पुरस्कृत्य वा—प्रधानीकृत्य 'विह-
 रति' आस्ते इति ।

तए णं समणे भगवं महावीरे कयंगलाओ नयरीओ छत्तपलासयाओ चेइयाओ पडिनिक्खमइ २ बहि-
 या जणक्खविहारं विहरति । तए णं से खंदए अणगारे समणस्स भगवओ महावीरस्स तहारूवाणं थेराणं
 अंतिए सामाइयमाइयाइं एक्कारस अंगाइं अहिज्जइ, जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ २ स-
 मणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ २ एवं वयासी—इच्छामि णं भंते ! तुब्भेहिं अब्भणुणाए समाणे मासि-
 यं भिक्खुपडिमं उवसंपज्जित्ता णं विहरित्तए, अहासुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिवंधं । तए णं से खंदए अण-
 गारे समणेणं भगवया महावीरेणं अब्भणुणाए समाणे हट्ठे जाव नमंसित्ता मासियं भिक्खुपडिमं उवसं-
 पज्जित्ता णं विहरइ, तए णं से खंदए अणगारे मासियं भिक्खुपडिमं अहासुत्तं अहाकप्पं अहामग्गं अहा-
 तच्चं अहासम्मं काएण फासेति पालेति सो भेति तीरेति पूरेति किंइति अणुपालेइ आणाए आराहेइ संमं
 काएण फासित्ता जाव आराहेत्ता जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ २ समणं भगवं जाव नमं-

सित्ता एवं वयासी-इच्छामि णं भंते ! तुब्भेहिं अब्भणुणाए समाणे दोमासियं भिक्खुपडिमं उवसंपज्जि-
त्ता णं विहरित्ताए अहासुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिबधं, तं चेव, एवं तेमासियं चाउम्मासियं पंचछसत्तमा०,
पढमं सत्तराईदियं दोच्चं सत्तराईदियं तच्चं सत्तरातिंदियं अहोरातिंदियं एगरा०, तए णं से खंदए
अणगारे एगराईदियं भिक्खुपडिमं अहासुत्तं जाव आराहेत्ता जेणेव समणे० तेणेव उवागच्छति २ समणं
भगवं म० जाव नमंसित्ता एवं वदासी-इच्छामि णं भंते ! तुब्भेहिं अब्भणुणाए समाणे गुणरयणसंवच्छरं
तवोकम्मं उवसंपज्जित्ता णं विहरित्ताए, अहासुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिबधं । तए णं से खंदए अणगारे सम-
णेणं भगवया महावीरेणं अब्भणुणाए समाणे जाव नमंसित्ता गुणरयणसंवच्छरं तवोकम्मं उवसंपज्जित्ता
णं विहरति, तं०-पढमं मासं चउत्थंचउत्थेण अनिक्खित्तेणं तवोकम्मेणं दिया ठाणुक्कुडए सूराभिमुहे आया-
वणभूमीए आयावेमाणे रत्तिं वीरासणेणं अवाउडेण य । एवं दोच्चं मासं छट्ठंछट्ठेणं एवं तच्चं मासं अट्ठमं-
अट्ठमेणं चउत्थं मासं दसमंदसमेणं पंचमं मासं बारसमंवारसमेणं छट्ठं मासं चोदसमंचोदसमेणं सत्तमं
मासं सोलसमं २ अट्ठमं मासं अट्ठारसमं २ नवमं मासं वीसतिमं २ दसमं मासं बावीसं २ एक्कारसमं मासं
चउब्बीसतिमं २ बारसमं मासं छब्बीसतिमं २ तेरसमं मासं अट्ठावीसतिमं २ चोदसमं मासं तीसइमं २
पत्तरसमं मासंबत्तीसतिमं २ सोलसमं मासं चोत्तीसइमं २ अनिक्खित्तेणं तवोकम्मेणं दिया ठाणुक्कुडए सूराभि-
मुहे आयावणभूमीए आयावेमाणे रत्तिं वीरासणेणं अवाउडेणं, तए णं से खंदए अणगारे गुणरयणसंवच्छरं

तवोक्तम् अहासुत्तं अहांकर्प्यं जाव आराहेत्ता जेणेव समणे भगवं महावीरं तेणेव उवागच्छइ २ समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ २ बहूहिं चउत्थछट्टमदसमदुवालसेहिं मासद्धमासखमणेहिं विचित्तेहिं तवोक्तमेहिं अप्पाणं भावेमाणे विहरति । तए णं से खंदए अणगारे तेणं ओरालेणं विउलेणं पयत्तेणं पगग-
द्विएणं कल्लाणेणं सिवेणं धत्तेणं मंगल्लेणं ससिसरीएणं उदग्गेणं उदत्तेणं उत्तमेणं उदारेणं महाणुभागेणं तवो-
क्तमेणं सुक्के लुक्खे निम्मंसे अट्टिचग्गमावणद्धे किडिकिडियाभूए किसे धम्मणिसंतए जाते यावि होत्था, जीवं-
जीवेण गच्छइ जीवंजीवेण चिट्ठइ भासं भासित्तावि गिलाइ भासं भासमाणे गिलाति भासं भासि-
स्सामीति गिलायति, से जहा नामए-कट्टसगडिया इ वा पत्तसगडिया इ वा पत्तितिलभंडगसगडिया इ वा
एरंडकट्टसगडिया इ वा इंगालसगडिया इ वा उण्हे दिण्णा सुक्का समाणी ससदं गच्छइ ससदं चिट्ठइ एवा-
मेव खंदएवि अणंगारे ससदं गच्छइ ससदं चिट्ठइ उवचिते तवेणं अवचिए मंससोणिएणं हुयासणेविव भास-
रासिपडिच्छन्ने तवेणं तेएणं तवतेयसिरीए अतीव २ उवसोभेमाणे २ चिट्ठइ ॥ (सू० ९३) ॥

‘एकारसअंगाइं अहिज्जइ’ति इह कश्चिदाह-नन्वनेन स्कन्दकचरिताप्रागेवैकादशाङ्गनिष्पत्तिरवसीयते, पञ्चमा-
ज्ञान्तभूतं च स्कन्दकचरितमिदमुपलभ्यते इति कथं न विरोधः ? उच्यते, श्रीमन्महावीरतीर्थे किल नव वाचनाः, तत्र
च सर्ववाचनासु स्कन्दकचरितात्पूर्वकाले ये स्कन्दकचरिताभिधेया अर्थास्ते चरितान्तरद्वारेण प्रज्ञाप्यन्ते, स्कन्दकचरि-
तोत्पत्तौ च सुधर्मस्वामिना जम्बूनामानं स्वशिष्यमङ्गीकृत्याधिकृतवाचनायामस्यां स्कन्धकचरितमेवाश्रित्य तदर्थप्ररूपणा

कृतेति न विरोधः, अथवा सातिशायित्वाद्गणधराणामनागतकालभाविचरितनिवन्धनमदुष्टमिति, भाविशिष्यसन्तानापेक्षयाऽतीतकालनिर्देशोऽपि न दुष्ट इति । 'मासियं'ति मासपरिमाणां 'भिवखुपडिमं'ति भिक्षूचितमभिग्रहविशेषम्, एतत्स्वरूपं च—“नेच्छा विणिकखमिसा पडिवज्जइ मासियं महापडिमं । दत्तेगभोयणरसा पाणस्सवि एग जा मासं ॥ १॥” इत्यादि । नन्वयमेकादशशङ्कधारी पठितः, प्रतिमाश्च विशिष्टश्रुतवानेव करोति, यदाह—“नेच्छे चिय णिम्माओ जा पुब्बा दस भवे असंपुण्णा । नवमस्स तइयवत्थू होइ जहण्णो सुयाहिगमो ॥ १ ॥” इति कथं न विरोधः ? उच्यते, पुरापान्तरविषयोऽयं श्रुतनियमः तस्य तु सर्वविदुषदेशेन प्रवृत्तत्वात्तदोऽय इति । 'अहासुत्तं'ति सामान्यसूत्रानतिक्रमेण 'अहाकप्पं'ति प्रतिमाकल्पानतिक्रमेण तत्कल्पवस्त्वनतिक्रमेण वा 'अहामग्गं'ति ज्ञानादिमोक्षमार्गानतिक्रमेण क्षायोपशमिकभावानतिक्रमेण वा 'अहात्तच्चं'ति यथातत्त्वं तत्त्वानतिक्रमेण मासिकी भिक्षुप्रतिमेति शब्दार्थानतिलक्षणेनेत्यर्थः 'अहासम्मं'ति यथासाम्यं समभावानतिक्रमेण 'काएणं'ति न मनोरथमात्रेण 'फासेइ'ति उचितकाले विधिना ग्रहणात् 'पालेइ'ति असकृदुपयोगेन प्रतिजागरणात् 'सोहेइ'ति शोभयति पारणकदिने गुर्वादिदत्तशेषभोजनकरणात् शोधयति वाऽतिचारपङ्कशालनात् 'तीरेइ'ति पूर्णेऽपि तदवधौ स्लोककालावस्थानात् 'पूरेइ'ति पूर्णेऽपि तदवधौ तत्कृ-

१-गच्छाद्विनिष्क्रम्य मासिकीं महाप्रतिमां प्रतिपद्यते एका दचिर्भोजनस्य एका पानस्यापि मासं यावत् ॥ १ ॥ २-गच्छ एव निर्मातो

यावदसंपूर्णानि पूर्वाणि दश भवेयुः । जघन्यः श्रुताभिगमो नवमस्य तृतीयवस्तु यावद्भवति ॥ १ ॥

त्यपरिमाणपूरणात्, 'किट्टेइ'ति कीर्त्तयति पारणकदिने इदं चेदं चैतस्याः कृत्यं तच्च मया कृतमित्येवं कीर्त्तनात् 'अणु-
पालेइ'ति तत्समाप्ता तदनुमोदनात्, किमुक्तं भवति ? इत्याह—आज्ञयाऽऽराधयतीति एवमेताः सप्त सप्तमासान्ताः,
ततोऽष्टमी प्रथमा सप्तरात्रिन्दिवा—सप्ताहोरात्रमानाः एवं नवमी दशमी चेति, एतास्त्रिंशोऽपि चतुर्थभक्तेनापानकेनेति,
उत्तानकादिस्थानकृतस्तु विज्ञेयः, 'राइंदिय'ति रात्रिन्दिवा, एकादशी अहोरात्रपरिमाणा, इयं च षष्ठभक्तेन, 'एगरा-
इय'ति एकरात्रिकी, इयं चाष्टमेन भवतीति । 'गुणरयणसंवच्छरं'ति गुणानां—निर्जराविशेषाणां रचनं—करणं संवत्स-
रेण—सत्रिभागवर्षेण यस्मिंस्तपसि तद् गुणरचनसंवत्सरं, गुणा एव वा रत्नानि यत्र स तथा गुणरत्नः संवत्सरो यत्र तद्गु-
णरत्नसंवत्सरं—तपः, इह च त्रयोदश मासाः सप्तदशदिनाधिकास्तपःकालः, त्रिसप्ततिश्च दिनानि पारणककाल इति, एवं
वायम्—“पण्णरसवीसचउवीस चैव चउवीस पण्णवीसा य । चउवीस एकवीसा चउवीसा सत्तवीसा य ॥ १ ॥ तीसा
तेत्तीसावि य चउवीस छवीस अठवीसा य । तीसा वत्तीसावि य सोलसमासेसु तवदिवसा ॥ २ ॥ पण्णरसदसड्छप्पंचउर
पंचसु य तिणिणि तिणिगत्ति । पंचसु दो दो य तथा सोलसमासेसु पारणगा ॥ ३ ॥”

१—पञ्चदश विंशतिश्चतुर्विंशतिश्चैव चतुर्विंशतिः पञ्चविंशतिश्च । चतुर्विंशतिरेकविंशतिश्चतुर्विंशतिः सप्तविंशतिश्च ॥ १ ॥ त्रिंशत्रय-
त्रिंशदपि च चतुर्विंशतिः पञ्चविंशतिरष्टविंशतिश्च । त्रिंशद्वात्रिंशदपि च षोडशमासेषु तपोदिवसाः ॥ २ ॥ पञ्चदश दशाष्ट षट् पञ्च
चत्वारः त्रयस्त्रयश्च पञ्चसु । पञ्चसु द्वौ द्वौ च तथा षोडशमासेषु पारणकदिवसाः ॥ ३ ॥

गुणलसवत्सर- तपोयन्त्रमिदम् ॥		मासतिथौदि	
१	२	१५	१५
३	४	२०	२०
५	६	२४	२४
७	८	२४	२४
९	१०	२५	२५
११	१२	२५	२५
१३	१४	२६	२६
१५	१६	२६	२६
१७	१८	२७	२७
१९	२०	२८	२८
२१	२२	२८	२८
२३	२४	२९	२९
२५	२६	३०	३०
२७	२८	३१	३१
२९	३०	३१	३१
३१	३२	३१	३१
३३	३४	३१	३१
३५	३६	३१	३१
३७	३८	३१	३१
३९	४०	३१	३१
४१	४२	३१	३१
४३	४४	३१	३१
४५	४६	३१	३१
४७	४८	३१	३१
४९	५०	३१	३१
५१	५२	३१	३१
५३	५४	३१	३१
५५	५६	३१	३१
५७	५८	३१	३१
५९	६०	३१	३१
६१	६२	३१	३१
६३	६४	३१	३१
६५	६६	३१	३१
६७	६८	३१	३१
६९	७०	३१	३१
७१	७२	३१	३१
७३	७४	३१	३१
७५	७६	३१	३१
७७	७८	३१	३१
७९	८०	३१	३१
८१	८२	३१	३१
८३	८४	३१	३१
८५	८६	३१	३१
८७	८८	३१	३१
८९	९०	३१	३१
९१	९२	३१	३१
९३	९४	३१	३१
९५	९६	३१	३१
९७	९८	३१	३१
९९	१००	३१	३१

इह च यत्र मोसेऽष्टमादितपसो यावन्ति दिनानि न पूर्यन्ते तावन्त्यग्रेतनमासादाकृष्य पूरणीयानि, अधिकानि चाग्रेतनमासे क्षेप्तव्यानि । 'चउत्थं चउत्थेणं'ति चतुर्थं भक्तं यावद्भक्तं त्यज्यते यत्र तच्चतुर्थम्, इयं चोपवासस्य सञ्ज्ञा, एवं पष्ठादिकमुपवासद्वयादेरिति । 'अणिविखत्तेणं'ति अविश्रान्तेन 'दियं'ति दिवा दिवस इत्यर्थः 'ठाणुकुडुए'ति, स्थानम्-आसनमुत्कुडुकम्-आधारे पुतालगनरूपं यस्यासौ स्थानोत्कुडुकः 'वीरासणेणं'ति सिंहासनोपविष्टस्य भून्यस्तपादस्यापनीतसिंहासनस्येव यदवस्थानं तद्वीरासनं तेन, 'अवाउडेण य'ति प्रावरणाभावेन च । 'ओरालेण'मित्यादि 'ओरालेन' आशंसारहिततया प्रधानेन, प्रधानं चाल्पमपि स्यादित्याह-'विपुलेन' विस्तीर्णेन बहुदिनत्वात्, विपुलं च गुरुभिरननुज्ञातमपि स्यादप्रयत्नकृतं वा स्यादत आह-'पयत्तेणं'ति प्रदत्तेनानुज्ञातेन गुरुभिः प्रयत्नेन वा प्रयत्नवता-प्रमादरहितेनेत्यर्थः, एवंविधमपि सामान्यतः प्रतिपन्नं स्यादित्याह-'प्रगृहीतेन' बहुमानप्रकर्षादाश्रितेन, तथा 'कल्याणेन' नीरोगताकारणेन 'शिवेन' शिवहेतुना 'धन्येन' धर्मधनसाधुना 'माङ्गल्येन' दुरितोपशमसाधुना 'सश्रीकेण' सम्यक्पालनात्सशोभेन 'उदग्रेण' उन्नतपर्यवसानेन उत्तरोत्तरं वृद्धिमतेत्यर्थः 'उदात्तेन' उन्नतभाववता 'उत्तमर्मेणं'ति ऊर्ध्वं तमसः-अज्ञानाद्यत्तत्तथा तेन ज्ञानयुक्तेनेत्यर्थः उत्तमपुरुषासेवितत्वाद्भोक्तेनेन 'उदारणे' औदार्यवता निःस्पृहत्वातिरेकात्, 'महानुभागेन' महाप्रभावेण 'सुक्कि'ति शुष्को नीरसशरीरत्वात् 'लुक्खे'ति बुभुक्षावशेन रूक्षीभूतत्वात्, अस्थीनि चर्मावनन्दानि यस्य सोऽस्थिचर्मावनन्दः किटिकिटिका-

निर्मासास्थिसम्बन्धुपवेशनादिक्रियासमुत्थः शब्दविशेषस्तां भूतः—प्राप्तो यः स किटिकटिकाभूतः 'कृशः' दुर्बलः 'धमनी-
सन्ततो' नाडीव्याप्तो मांसक्षयेण दृश्यमाननाडीकत्वात्, 'जीवंजीवेण' ति अनुस्वारस्यागमिकत्वात् 'जीवजीवेन' जीवव-
लेन गच्छति न शरीरवलेनेत्यर्थः 'भासं भासिते' त्यादौ कालत्रयनिर्देशः 'गिलाइ' ति ग्लायति ग्लानो भवति। 'से जहा
नामए' ति 'से' ति यथार्थः यथेति दृष्टान्तार्थः नामेति सम्भावनायाम् 'इति' वाक्यालङ्कारे 'कट्टसगडिय' ति काष्ठभृता
शकटिका काष्ठशकटिका 'पत्तसगडिय' ति पलाशादिपत्रभृता गन्त्री 'पत्ततिलभंडगसगडिय' ति पत्रयुक्ततिलानां
भाण्डकानां च—मृन्मयभाजनानां भृता गन्त्रीत्यर्थः 'तिलकट्टगसगडिय' ति क्वचिपाठः प्रतीतार्थः 'एरण्डकट्टसगडिय'
त्ति एरण्डकाष्ठमयी एरण्डकाष्ठभृता वा शकटिका, एरण्डकाष्ठग्रहणं च तेषामसारत्वेन तच्छकटिकायाः शुष्कायाः सत्या
अतिशयेन गमनादौ सशब्दत्वं स्यादिति, 'अङ्गारशकटिका' अङ्गारभृता गन्त्री 'उण्हे दिण्णा सुक्का समाणी' ति विशे-
यणद्वयं काष्ठादीनामाद्राणामेव संभवतीति यथासम्भवमायोज्यमिति हुताशन इव भस्मराशिप्रतिच्छन्नः 'तवेणं तेण-
णं' ति तपोलक्षणेन तेजसा, अयमभिप्रायः—यथा भस्मच्छन्नोऽग्निर्वह्निर्वृत्या तेजोरहितोऽन्तर्वृत्या तु ज्वलति, एवं स्कन्द-
कोऽपि अपचितमांसशोणितत्वाद्बहिर्निस्तेजा अन्तस्तु शुभधानतपसा ज्वलतीति ॥ उक्तमेवार्थमाह—

तेणं कालेणं २ रायगिहे नगरे जाव समोसरणं जाव परिसा पडिगया, तए णं तस्स खंदयस्स अण०
अणण्या कयाइ पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसि धम्मजागरियं जागरमाणस्स इमेयारूवे अब्भत्थिए चिंतिए
जाव समुप्पजित्था—एवं खलु अहं इमेणं एयारूवेणं ओरालेणं जाव किसे धमणिसंतए जाते जीवंजीवेणं ग-

च्छामि जीवजीवेणं चिद्धामि जाव गिलांमि जाव एवामेव अहंपि ससहं गच्छामि ससहं चिद्धामि तं अत्थि
 ता मे उट्टाणे कम्मे बले वीरिए पुरिसक्कारपरक्कमे तं जाव ता मे अत्थि उट्टाणे कम्मे बले वीरिए पुरिसक्कार-
 परक्कमे जाव य मे धम्मायरिए धम्मोवदेसए समणे भगवं महावीरे जिणे सुहत्थी विहरइ ताव ता मे सेयं
 कल्लं पाउप्पभायाए रयणीए फुल्लुप्पलकमलकोमलुम्मिल्लियंमि अहापांडुरे पभाए रत्तासोयप्पकासकिंसुय-
 सुयमुहगुंजद्धरागसरिसे कमलागरसंडबोहए उट्ठियंमि सूरु सहरसरसिंसमि दिणयरे तेयसा जलंते समणे
 भगवं महावीरं वंदित्ता जाव पज्जुवासित्ता समणेणं भगवया महावीरेणं अब्भणुणाए समाणे सयमेव पंच
 महव्वयाणि आरोवेत्ता समणा य समणीओ य खामेत्ता तहारूवेहिं धेरेहिं कडाईहिं सद्धिं विपुलं पव्वयं
 सणियं २ दुरुहित्ता मेघघणसन्निगासं देवसन्निवातं पुढवीसिलावट्ठयं पडिलेहित्ता दब्भसंथारयं संथ-
 रित्ता दब्भसंथारोवगयस्स संलेहणाजोसणाजूसियस्स भत्तापाणपडियाइक्खियस्स पाओवगयस्स कालं अण-
 वकंखमाणस्स विहरित्तएत्तिकट्ठु एवं संपेहेइ २. त्ता कल्लं पाउप्पभायाए रयणीए जाव जलंते जेणेव समणे
 भग० जाव पज्जुवासति, खंदयाइ समणे भगवं महावीरे खंदयं अणगारं एवं वयासी-से नूणं तव खंदया !
 पुव्वरत्तावरत्ताकालस० जाव जागरमाणस्स इमेयारूवे अब्भत्थिए जाव समुप्पज्जित्था—एवं खलु अहं इमेणं
 एयारूवेणं तवेणं ओरालेणं विपुलेणं तं चेव जाव कालं अणवकंखमाणस्स विहरित्तएत्तिकट्ठु एवं संपेहेति २

कलं पाउप्पभाए जाव जलंते जेणेव मम अंतिए तेणेव हव्वमागए, से नूणं खंदया ! अट्टे समंटे ? , हंता अत्थि, अहामुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिबंघं ॥ (सू० ९४) ॥

‘पुनरत्तावरत्तकालसमयंसि’त्ति पूर्वरात्रश्च-रात्रेः पूर्वो भागः अपररात्रश्च-अपकृष्टा रात्रिः पश्चिमतद्भाग इत्यर्थः, तद्वक्षणी यः कालसमयः कालात्मकः समयः स तथा तत्र, अथवा पूर्वरात्रापरात्रकालसमय इत्यत्र रेफलोपात् ‘पुनरत्तावरत्तकालसमयंसि’त्ति स्याद्, धर्मजागरिकां जाग्रतः-कुर्वत इत्यर्थः, ‘तं अत्थि ता मे’त्ति तदेवमप्यस्ति तावन्मम उत्थानादि न सर्वथा क्षीणमिति भावः ‘तं जाव ता मे अत्थि’त्ति तत्-तस्माद्यावत्ता इति भाषामात्रे ‘मे’ ममास्ति ‘जाव य’त्ति यावच्च ‘सुहत्थि’त्ति शुभार्थी भव्यान् प्रति सुहस्ती वा पुरुषवरगन्धहस्ती, एतच्च भगवत्साक्षिकोऽनशनविधिर्महाफलो भवतीत्यभिप्रायेण भगवन्निर्वाणे शोकदुःखभाजनं मा भूवमहम् इत्यभिप्रायेण वा चिन्तितमनेनेति, ‘कल्लमि’ त्यादि, ‘कल्लं’ति श्वः प्रादुः-प्राकाश्ये ततः प्रकाशप्रभातायां रजन्यां ‘फुल्लोत्पलकमलकोमलोन्मीलिते’ फुल्लं-विकसितं तच्च तदुत्पलं च फुल्लोत्पलं तच्च कमलश्च -हरिणविशेषः फुल्लोत्पलकमलौ तयोः कोमलम्-अकठोरमुन्मीलितं-दलानां नयनयोश्चोन्मीलनं यस्मिंस्तत्तथा तस्मिन् ‘अथे’ति रजनीविभातानन्तरं पाण्डुरे प्रभाते रक्ताशोकप्रकाशेन किंशुकस्य शुक्मुखस्य गुञ्जार्द्धस्य च रागेण सदृशो यः स तथा तस्मिन्, तथा कमलाकरा-इदादयस्तेषु षण्डानि-नलिनीषण्डानि तेषां बोधको यः स कमलाकरषण्डबोधकस्तस्मिन् ‘उत्थिते’ अभ्युद्गते, कस्मिन् ? इत्याह-सूरे, पुनः किम्भूते ? इत्याह-‘कडार्द्धि’ति, इह पदैकदेशात्पदसमुदायो दृश्यस्ततः कृतयोग्यादिभिरिति स्यात्, तत्र कृता योगाः-प्रत्युपेक्षणादि-

व्यापारा येषां सन्ति ते कृतयोगिनः आदिशब्दात् प्रियधर्माणो दृढधर्माण इत्यादि गृह्यत इति, 'विउलं'ति विपुलं विपुलाभिधानं 'मेघघणसंनिगासं'ति घनमेघसदृशं—सान्द्रजलदसमानं कालकमित्यर्थः 'देवसंनिवायं'ति देवानां संनिपातः—समागमो रमणीयत्वाद् यत्र स तथा तं 'पुढविसिलापट्टयं'ति पृथिवीशिलारूपः पट्टकः—आसनविशेषः पृथिवीशिलापट्टकः, काष्ठशिलाऽपि शिला स्यादतस्तद्व्यवच्छेदाय पृथिवीग्रहणं, 'संलेहणाजूसणाजूसियस्स'त्ति संलिख्यते—कृशीक्रियतेऽनयेति संलेखना—तपस्तस्या जोपणा—सेवा तथा जुष्टः—सेवितो जूपितो वा क्षपितो यः स तथा तस्य 'भत्तापाणपडियाइविखयस्स'त्ति प्रत्याख्यातभक्तपानस्य 'कालं'ति मरणं 'तिकट्टु'इतिकृत्वा इदं विषयीकृत्य ।

तए णं से खंदए अणगारे समणेणं भगवयां महावीरेणं अब्भणुणाए समाणे हट्टतुट्ट जाव ह्यहियए उट्टाए उट्टेइ २ समणं भगवं महा० तिकखुत्तो आयाहिणं पयाहिणं करेइ २ जाव नमंसित्ता समयमेव पंच महव्वयाइं आरुहेइ २ चा समणेग्र समणीओ यखांमेइ २ चा तहारूवेहिं धेरेहिं कडाईहिं सद्धिं विपुलं पव्वयं सणियं २ दुरूहेइ मेहघणसन्निगासं देवसंनिवायं पुढविसिलावट्टयं पडिलेहेइ २ उच्चारपासवणभूमिं पडिलेहेइ २ दब्भसंथारयं संथरइ २ चा पुरत्थाभिमुहे संपलियंकनिसत्ते करयलपरिग्गहियं दसनहं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्टु एवं वदासि—नमोऽत्थु णं अरहंताणं भगवंताणं जाव संपत्ताणं, नमोऽत्थु णं समणस्स भगवओ म० जाव संपाविउकामस्स, वंदामि णं भगवंतं तत्थ गयं इहगते, पासउ मे भयं तत्थगए इहगयंतिकट्टु वंदइ नमंसति २ एवं वदासी—पुन्निवपि मए समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिए सव्वे पाणाइवाए पच्चयत्वाए

जावलीवाए जाव मिच्छादंसणसह्ले पच्चक्खाए जावलीवाए इयाणिंपि यणं समणस्स भ० म० अंतिए सव्वं पा-
 णाइवायं पच्चक्खामि जावलीवाए जाव मिच्छादंसणसह्ले पच्चक्खामि, एवं सव्वं असणं पाणं खा० सा० चउ-
 त्तिहं पि आहारं पच्चक्खामि जावलीवाए, जंपि य इमं सरीरं इहं कंतं पियं जाव फुसंतुत्तिकहु एयंपि णं चरि-
 मेहिं उस्सासनीसासेहिं वोसिरामित्तिकहु संलेहणाजूसणाजूसिए भत्तपाणपडियाइक्खिए पाओवगए कालं
 अणवकंखमाणे विहरति । तए णं से खंदए अण० समणस्स भ० म० तहारूवाणं थेराणं अंतिए सामाइयमादियाइ
 इक्कारस अंगाइं अहिलित्ता बहुपडिपुणाइं दुवालसवासाइं सामन्नपरियागं पाउणित्ता मासियाए संलेहणाए
 अत्ताणं झूसित्ता सट्ठिं भत्ताइं अणसणाए छेदेत्ता आलोइयपडिक्कंते समाहिपत्ते आणुपुव्वीए कालगए
 (सू० १५) तए णंते थेरा भगवंतो खंदयं अण० कालगयं जाणित्ता परिनिव्वानवत्तियं काउस्सणं करंति
 २ पत्तचीवराणि गिणहंति २ विपुलाओ पव्वयाओ सणियं २ पच्चोरूहंति २ जेणेव समणे भगवं म० तेणेव
 उवा० समणं भगवं म० वंदंति नमंसंति २ एवं वदासी—एवं खलु देवाणुप्पियाणं अंतेवासी खंदए नामं
 अणगारे पगइभइए पगतिविणीए पगतिउवसंते पगतिपयणुकोहमाणमायालोभे मिउमइवसंपन्ने अल्लीणे
 भइए विणीए, से णं देवाणुप्पिएहिं अब्भणुणाए समाने सयमेव पंच महव्वयाणि आरोवित्ता समणे य
 समणीओ य खामेत्ता अम्मेहिं सद्धिं विपुलं पव्वयं तं चेव निरवसेसं जाव आणुपुव्वीए कालगए इमे य से
 आयारभंडए । भंते त्ति भगवं गोयमे समणं भगवं म० वंदति नमंसति २ एवं वयासी—एवं खलु देवाणु-

पियाणं अंतेवासी खंदणं नामं अण० कालमासे कालं किंचा कहिं गण ? कहिं उववणणे ? गोयमाइ समणे
 भगवं महा० भगवं गोयमं एवं वयासी-एवं खलु गोयमा ! मम अंतेवासी खंदणं नामं अणगारे पगतिभ०
 जाव से णं मण अब्भणुणाए समाणे सयमेव पंच महन्वयाइं आरुहेत्ता तं चेव सव्वं अविसेसियं नेयव्वं
 जाव आलोटियपडिक्कंते समाहिपत्ते कालमासे कालं किंचा अचुण कप्पे देवत्ताए उववणणे, तत्थ णं अत्थे-
 गइयाणं देवाणं वावीसं सागरोवमाइं ठिती प०, तस्स णं खंदयस्सवि देवस्स वावीसं सागरोवमाइं ठिती
 पणत्ता । से णं भंते ! खंदणं देवे ताओ देवलोगाओ आउक्खणं भवक्खणं ठितीख० अणंतरं चयं चइ-
 ता कहिं गच्छिहिति ? कहिं उववज्जिहिति ? महाविदेहे वासे सिज्झिहिति बुज्झिहिति मुच्चिहिति
 परिनिव्वाहिति सव्वदुक्खाणमंतं करेहिति (ख० ०.६) ॥ खंदओ समत्तो ॥ त्तितीयसयस्स पढमो ॥ २-१ ॥

'एवं संपेहेइ'ति 'एवम्' उक्कलक्षणमेव 'संप्रेक्षते' पर्यालोचयति सज्ञातसङ्गतविभागतः 'उच्चारपासवणभूमिं
 पडिलेहेइ'ति पादपोषगमनादारादुच्चारदेस्तस्य कर्तव्यत्वादुच्चारदिभूमिप्रत्युपेक्षणं न निरर्थकं, 'संपलियंकनिसणणे'ति
 पद्मासनोपविष्टः 'सिरसावत्तं'ति शिरसाऽप्राप्तम्-अरपृष्टम्, अथवा शिरसि आवर्त्तं आयुत्तिरावर्त्तनं-परिभ्रमणं यस्या-
 सौ सप्तम्यलोपाच्छिरस्यावर्त्तनं, 'सट्ठिं भत्ताइं'ति प्रतिदिनं भोजनद्वयस्य त्यागाग्निशता दिनैः पष्टिर्भक्तानि. त्यक्तानि
 भवन्ति 'अणसणाए'ति प्राकृतत्वादनशनेन 'छेइत्तं'ति 'छित्त्वा' परित्यज्य 'आलोइयपडिक्कंते'ति आलोचितं-
 गुरूणां निवेदितं यदतिचारजातं तत् प्रतिक्रान्तम्-अकरणविषयीकृतं येनासावालोचितप्रतिक्रान्तः अथवाऽलोचित-

श्वासाश्लोचनादानात् प्रतिक्रान्तश्च मिथ्यादुष्कृतदानादालोचितप्रतिक्रान्तः 'परिणिन्वाणवत्तिर्यं'ति परिनिर्वाणं—
मरणं तत्र यच्छरीरस्य परिष्ठापनं तदपि परिनिर्वाणमेव तदेव प्रत्ययो—हेतुर्यस्य सं परिनिर्वाणप्रत्ययोऽतस्तं 'कहिं
गण'त्ति कस्यां गतौ 'कहिं उववण्णे'त्ति क्व देवलोकादौ ? इति । 'एगइयाणं'ति एकेषां न तु सर्वेषाम् । 'आउक्खए-
णं'ति आयुष्ककर्मदलिकनिर्जरणेन 'भवक्खएणं'ति देवभवनिवन्धनभूतकर्मणां गत्यादीनां निर्जरणेन 'ठित्तिक्खए-
णं'ति आयुष्ककर्मणः स्थितेर्वेदेन 'अणंतरं'ति देवभवसम्बन्धिनं 'चय'न्ति शरीरं 'चइत्त'ति त्यक्त्वा, अथवा
'चयं'ति चयनं—चयनं 'चइत्त'ति च्युत्वा कृत्वाऽनन्तरं क्व गमिष्यति ? इत्येवमनन्तरशब्दस्य सम्बन्धः कार्यं इति ॥
द्वितीयशते प्रथमः ॥ २-१ ॥

अथ द्वितीय आरभ्यते, अस्य चायमभिसम्बन्धः—'केण वा मरणेण मरमाणे जीवे वहुइ'त्ति प्रागुक्तं, मरणं च मार-
णान्तिकसमुद्घातेन समवहतस्यान्यथा च भवतीति समुद्घातस्वरूपमिहोच्यते, इत्येवंसम्बन्धस्यास्येदमादिसूत्रम्—
कति णं भंते ! समुग्घाया पणत्ता ? , गोयमा ! सत्त समुग्घाया पणत्ता, तंजहा—वेदणासमुग्घाए
एवं समुग्घायपदं छाउमत्थियसमुग्घायवज्जं भाणियव्वं, जाव वेमाणियाणं कसायसमुग्घाया अप्पावहुयं ।
अणगारस्स णं भंते ! भावियप्पणो केवलिसमुग्घाय जाव सासयमणागयद्धं चिद्धंति, समुग्घायपदं नेयव्वं
(सु० १७) ॥ वितीयसए वितीयोहेसो भाणियव्वो ॥ २-२ ॥

‘कइ णं भंते ! पुढवीओ’ इत्यादि, इह च जीवाभिगमे नारकद्वितीयोद्देशकार्थसङ्ग्रहाया—“पुढवी ओगाहिता निरया संठाणमेव वाहल्लं । विक्खंभपरिक्खेवो वण्णो गंधो य फासो य ॥ १ ॥” सूत्रपुस्तकेषु च पूर्वोद्धमेव लिखितं, ओपाणां विवक्षितार्थानां यावच्छब्देन सूचितत्वादिति, तत्र ‘पुढवि’ति पृथिव्यो वाच्याः, ताश्चैवम्—‘कइ णं भंते ! पुढवीओ पण्णत्ताओ ? गोयमा ! सत्त, तंजहा—रणप्पभे’त्यादि, ‘ओगाहिता निरय’ति पृथिवीमवगाह्य कियहरे नरकाः ? इति वाच्यं, तत्रास्यां रत्नप्रभायामशीतिसहस्रोत्तरयोजनलक्षवाहत्यायामुपर्वकं योजनसहस्रमवगाह्याधोऽर्धेकं वर्जयित्वा त्रिंशन्नरकलक्षाणि भवन्ति, एवं शर्कराप्रभादिषु यथायोगं वाच्यं, ‘संठाणमेव’ति नरकसंस्थानं वाच्यं, तत्र ये आवल्लिकान्तरकलक्षास्ते वृत्ताख्यस्त्राथतुरश्राश्च, इतरे तु नानासंस्थानाः, ‘वाहल्लं’ति नरकाणां वाहल्यं वाच्यं, तच्च त्रीणि योजनसहस्राणि, कथम् ? अध एकं मध्ये शुपिरमेकमुपरि च सङ्कोच एरुमिति, ‘विक्खंभपरिक्खेवो’ति एतौ वाच्यौ, तत्र सङ्गातविस्तृतानां सङ्गातयोजन आयामो विष्कम्भः परिक्षेपश्च, इतरेषां त्वन्यथेति । तथा वर्णादयो वाच्याः, ते चाल्यन्तमनिष्टा इत्यादि बहुवक्तव्यं यावदयमुद्देशकान्तः, यदुत—‘किं सञ्चपाणा ?’ इत्यादि, अस्य चैवं प्रयोगः—अस्यां रत्नप्रभायां त्रिंशन्नरकलक्षेषु किं सर्वं प्राणादय उत्पन्नपूर्वाः, अत्रोत्तरम्—‘असई’ति असकृद्—अनेकशः, इदं च वेलाद्वयादावपि स्यादतोऽत्यन्तबाहुल्यप्रतिपादनायाह—‘अदुव’ति अथवा ‘अणंतखुत्तो’ति ‘अनन्तकृतः’ अनन्तवारानिति ॥

द्वितीयशते तृतीयः ॥ २-३ ॥

तृतीयोद्देशके नारका उक्ताः, ते च पञ्चेन्द्रिया इतीन्द्रियप्ररूपणाय चतुर्थोद्देशकः, तस्य चादिसूत्रम्—
कति णं भंते ! इंदिया पन्नत्ता ? गोयमा ! पंचिदिया पन्नत्ता, तजहा-पढमिल्लो इंदियउद्देशो नेयव्वो,
संठाणं बाहल्लं पोहत्तं जाव अलोगो (सू० १९) ॥ इंदियउद्देशो ॥ २-४ ॥

‘पढमिल्लो इंदियउद्देशो नेयव्वो’ति प्रज्ञापनायामिन्द्रियपदाभिधानस्य प्रथम उद्देशकोऽत्र ‘नेत-
व्यः’ अध्येतव्यः, तत्र च द्वारागाथा—“संठाणं बाहल्लं पोहत्तं कइपएसओगाढे । अप्पावहुपुट्टपविट्ठविसय अणगार आ-
हारे ॥ १ ॥” इह च सूत्रपुस्तकेषु द्वारत्रयमेव लिखितं, शेषास्तु तदर्था यावच्छब्देन सूचिताः, तत्र संस्थानं श्रोत्रादीन्द्रि-
याणां वाच्यं, तच्चेदं-श्रोत्रेन्द्रियं कदम्बपुष्पसंस्थितं चक्षुरिन्द्रियं मसूरकचन्द्रसंस्थितं मसूरकम्-आसनविशेषश्चन्द्रः—
शशी, अथवा मसूरकचन्द्रो-धान्यविशेषदलं, घ्राणेन्द्रियमतिमुक्तकचन्द्रकसंस्थितम्, अतिमुक्तचन्द्रकः-पुष्पविशेषदलं,
रसनेन्द्रियं क्षुरप्रसंस्थितं स्पर्शनेन्द्रियं नानाकारं, ‘बाहल्लं’ति इन्द्रियाणां बाहल्यं वाच्यं, तच्चेदं-सर्वाण्यङ्गुलासङ्ख्येयभाग-
बाहल्यानि, ‘पोहत्तं’ति पृथुत्वं, तच्चेदं-श्रोत्रचक्षुर्घ्राणानामङ्गुलासङ्ख्येयभागो जिह्वेन्द्रियस्याङ्गुलपृथक्त्वं स्पर्शनेन्द्रियस्य च
शरीरमानं, ‘कइपएस’ति अनन्तप्रदेशनिष्पन्नानि पञ्चापि ‘ओगाढे’ति असङ्ख्येयप्रदेशावगाढानि, ‘अप्पावहु’ति
सर्वस्तोकं चक्षुरवगाहतस्ततः श्रोत्रघ्राणरसनेन्द्रियाणि क्रमेण सङ्ख्यातगुणानि ततः स्पर्शनं त्वसङ्ख्येयगुणमित्यादि ‘पुट्ट-
पविट्ठ’ति श्रोत्रादीनि चक्षुरहितानि स्पृष्टमर्थं प्रविष्टं च गृह्णन्ति ‘विसय’ति सर्वेषां जघन्यतोऽङ्गुलस्यासङ्ख्ये-

१ श्रोत्रघ्राणेन्द्रिये क्रमेण सङ्ख्यातगुणे ततो रसनेन्द्रियं संख्येयगुणं ततः स्पर्शनं सङ्ख्येयगुणमित्यादि । * यद्यपि चक्षुषोऽङ्गुलस्य
संख्येयभागो विषयः अर्वाक्त्वानुपलब्धिस्तथापि अत्र सर्वेषां सामान्येन ग्रहणात् जघन्यस्य तेषां असंख्येयभागस्य भावात् असंख्येयेति ॥

यभागो विषयः, उत्कर्षतस्तु श्रोत्रस्य द्वादश योजनानि, चक्षुषः सातिरेकं लक्षं, शेषाणां च नव योजनानीति, 'अणगारे' ति अनगरस्य समुद्रातगतस्य ये निर्जरापुद्गलास्तान्न छद्मस्थो मनुष्यः पश्यतीति, 'आहारे' ति निर्जरापुद्गलान्नारका-
दयो न जानन्ति न पश्यन्ति आहारयन्ति चेत्येवमादि बहु वाच्यम् । अथ किमन्तोऽयमुद्देशकः ? इत्याह—'यावद-
लोकः' अलोकसूत्रान्तः, तच्चेदम्—'अलोगे णं भंते ! किण्णा फुडे कइहिं वा काएहिं फुडे ? , गोयमा ! नो धम्मत्थि-
काएणं फुडे जाव नो आगासत्थिकाएणं फुडे आगासत्थिकायस्स देसेणं फुडे आकासत्थिकायस्स पएसेहिं फुडे नो पुढ-
विकाइएणं फुडे जाव नो अद्दासमएणं फुडे एगे अजीवदवदेसे अगुरुलहुए अणंतेहिं अगुरुलहुयगुणेहिं संजुत्ते सव्वागासे
अणंतभागूणे' ति । नालोको धर्मास्तिकायादिना पृथिव्यादिकार्यैः समयेन च स्पृष्टो—व्याप्तः, तेषां तत्रासत्त्वात्, आका-
शास्तिकायदेशादिभिश्च स्पृष्टः, तेषां तत्र सत्त्वात्, एकश्चासावजीवद्रव्यदेशः, आकाशद्रव्यदेशत्वात्तस्येति ॥ द्वितीयशते
चतुर्थः ॥ २-४ ॥

अनन्तरमिन्द्रियाण्युक्तानि, तद्वशाच्च परिचारणा स्यादिति तन्निरूपणाय पञ्चमोद्देशकस्येदमादिसूत्रम्—
अणणउत्थिया णं भंते ! एवमाइक्खंति भासंति पन्नवेंति पख्वेंति, तंजहा—एवं खलु नियंठे कालगए स-
माणे देवब्भूएणं अप्पाणेणं से णं तत्थ णो अन्नेसिं देवाणं देवीओ अहिजुंजिय २ परियारेइ २
णो अप्पणच्चियाओ देवीओ अभिजुंजिय २ परियारेइ २ अप्पणामेव अप्पाणं विउव्विय २ परियारेइ ३

एगेवि य णं जीवे एगेणं समएणं दो वेदे वेदेइ, तंजहा-इत्थिवेदं पुरिसवेदं च, एवं परउत्थियवत्तव्वया नेयव्वा जाव इत्थिवेदं च पुरिसवेदं च । से कहमेयं भंते ! एवं ? गोयमा ! जणं ते अन्नउत्थिया एवमाइ-क्खंति जाव इत्थिवेदं च पुरिसवेदं च, जे ते एवमाहंसु मिच्छं ते एवमाहंसु, अहं पुण गोयमा ! एवमाति-क्खामि भा० प० परू०-एवं खलु नियंठे कालगए समाणे अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववत्तारो भवन्ति महिहिएसु जाव महाणुभागेसु दूरगतीसु चिरट्ठितीएसु, से णं तत्थ देवे भवन्ति महिहीए जाव दस दिसा-ओ उल्लोवेमाणे पभासेमाणे जाव पडिख्वे । से णं तत्थ अन्ने देवे अन्नोसिं देवाणं देवीओ अभिजुंजिय २ परियारेइ ? अप्पणाच्चियाओ देवीओ अभिजुंजिय २ परियारेइ २ नो अप्पणामेव अप्पाणं विउव्विय २ परियारेइ ३, एगेविय णं जीवे एगेणं समएणं एगं वेदं वेदेइ, तंजहा-इत्थिवेदं वा पुरिसवेदं वा, जं समयं इत्थिवेदं वेदेइ णो तं समयं पुरुसवेयं वेएइ जं समयं पुरिसवेयं वेएइ नो तं समयं इत्थिवेयं वेदेइ, इत्थिवेयस्स उदएणं नो पुरिसवेदं वेएइ, पुरिसवेयस्स उदएणं नो इत्थिवेयं वेएइ, एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं एगं वेदं वेदेइ, तंजहा-इत्थिवेयं वा पुरिसवेयं वा, इत्थी इत्थिवेएणं उदिन्नेणं पुरिसं पत्थेइ, पुरिसो पुरिसवेएणं उदिन्नेणं इत्थि पत्थेइ, दोवि ते अन्नमन्नं पत्थेति, तंजहा-इत्थी वा पुरिसं पुरिसे वा इत्थि ॥ (सू० १००) ॥

‘देवब्भूएणं’ति देवभूतेनात्मना करणभूतेन नो परिचारयतीति योगः, ‘से णं’ति असौ निर्ग्रन्थदेवः ‘तत्र’ देवलोके ‘नो’ नैव ‘अरणे’ति ‘अन्यान्’ आत्मव्यतिरिक्तान् ‘देवान्’ सुरान् १ तथा नो अन्येषां देवानां सम्बन्धिनीर्देवीः ‘अभि-

जुंजियं'ति 'अभियुज्य' वशीकृत्य आश्लिष्य वा 'परिचारयति' परिभुङ्क्ते णो 'अप्पणच्चियाओ'ति आत्मीयाः 'अप्प-
 णामेव अप्पाणं विउच्चिय'ति स्त्रीपुरुषरूपतया विकृत्य, एवं च स्थिते—'परउत्थियवत्तन्वया णेयन्व'ति एवं चेयं
 ज्ञातव्या—'जं समयं इत्थिवेयं वेएइ तं समयं पुरिसवेयं वेएइ जं समयं पुरिसवेयं वेएइ तं समयं इत्थिवेयं वेएइ, इत्थि-
 वेयस्स वेयणयाए पुरिसवेयं वेएइ पुरिसवेयस्स वेयणयाए इत्थिवेयं वेएइ, एवं 'एल्लु एणेऽविय णमि'त्यादि । मिथ्यात्वं
 चैषामेवं—स्त्रीरूपकरणेऽपि तस्य देवस्य पुरुषत्वात् पुरुषवेदस्यैवैकत्र समये उदयो न स्त्रीवेदस्य, स्त्रीवेदपरिवृत्त्या वा
 स्त्रीवेदस्यैव न पुरुषवेदोदयः, परस्परविरुद्धत्वादिति । 'देवलोएसु'ति देवजनेषु मध्ये 'उववत्तारो भवंति'ति प्राकृतशै-
 ल्या उपपत्तारो भवन्तीति दृश्यं, 'महिद्धि'इत्यत्र यावत्करणादिदं दृश्यम्—'महज्जुइए महावले महायसे महासोक्खे महा-
 णुभागे हारविराइयवच्छे कडयतुडियथंभियमुए' वुटिका—वाहुरक्षिका 'अंगयकुंडलमट्टगंडकणपीडधारी' अङ्गदानि-
 वाहाभरणविशेषान् कुण्डलानि—कर्णाभरणविशेषान् मृष्टगण्डानि च—उल्लिखितकपोलानि कर्णपीठानि—कर्णाभरणविशे-
 पान् धारयतीत्येवंशीलो यः स तथा, 'विचित्तहत्थाभरणे विचित्तमालामउल्लिमउडे' विचित्रमाला च—कुसुमस्रग् मौली-
 मस्तके मुकुटं च यस्य स तथा, इत्यादि यावत् 'रिद्धीए जुईए पभाए छायाए अच्चीए तेएणं लेसाए दस दिसाओ उज्जो-
 वेमाणे'ति तत्र ऋद्धिः—परिवारादिका युतिः—इष्टार्थसंयोगः प्रभा—यानादिदीप्तिः छाया—शोभा अर्चिः—शरीरस्थरत्नादि-
 तेजोज्वाला तेजः—शरीरार्चिः लेख्या—देहवर्णः, एकार्था वृत्ते, उद्द्योतयन् प्रकाशकरणेन 'पभासेमाणे'ति 'प्रभासयन्'
 शोभयन्, इह यावत्करणादिदं दृश्यम्—'पासाइए' द्रष्टृणां चित्तप्रसादजनकः 'दरिसणिज्जे' यं पश्यच्चक्षुर्न भ्राम्यति 'अ-

भिरूवे' मनोज्ञरूपः 'पडिरूवे'ति द्रष्टारं २ प्रति रूपं यस्य स तथेति, एकैकैकैक एव वेदो वेद्यते, इह कारणमाह—
 'इत्थी इत्थिवेएणमि'त्यादि ॥ परिचाराणायां किल गर्भः स्यादिति गर्भप्रकरणं, तत्र—

उदगगव्भे णं भंते ! उदगगव्भेति कालतो केवच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहन्नेणं एक्कं, समयं उक्कोसेणं छ-
 म्मासा ॥ तिरिक्खजोणियगव्भे णं भंते ! तिरिक्खजोणियगव्भेति कालओ केवच्चिरं होति ? गोयमा !
 जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं अट्ठ संवच्छराइं ॥ मणुस्सीगव्भे णं भंते ! मणुस्सीगव्भेति कालओ केवच्चिरं
 होइ ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बारस संवच्छराइं ॥ (सू० १०१) ॥

'उदगगव्भे णं' क्वचित् 'दगगव्भे णं'ति दृश्यते, तत्रोदकगर्भः—कालान्तरेण जलप्रवर्षणेहेतुः पुद्गलपरिणामः, तस्य
 चावस्थानं जघन्यतः समयः, समयानन्तरमेव प्रवर्षणात्, उत्कृष्टतस्तु णमासान्, षण्णां मासानामुपरि वर्षणात्, अयं
 च मार्गशीर्षपौषादिषु वैशाखान्तेषु सन्ध्यारागमेघोत्पादादिलिङ्गो भवति, यदाह—“पौषे समागर्गशीर्षे सन्ध्यारागोऽ-
 म्बुदाः सपरिवेपाः । नात्यर्थं मार्गशिरे शीतं पोषेऽतिहिमपातः ॥ १ ॥” इत्यादि ॥

कायभवत्थे णं भंते ! कायभवत्थेति कालओ केवच्चिरं होइ ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं
 चउव्वीसं संवच्छराइं । (सू० १०२) । मणुस्सपंचंदियतिरिक्खजोणियबीए णं भंते ! जोणियव्भूए केवत्तियं
 कालं संचिद्धइ ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं बारस मुहुत्ता ॥ (सू० १०३) ॥

'कायभवत्थे णं भंते'इत्यादि, काये—जनन्युदरमध्यव्यवस्थितनिजदेह एव यो भवो—जन्म स कायभवस्तत्र तिष्ठति

यः स कायभवस्थः, स च कायभवस्थ इति, एतेन पर्यायेणेत्यर्थः, 'चउव्वीसं संवच्छराइ'ति स्त्रीकाये द्वादश वर्षाणि स्थित्वा पुनर्मृत्वा तस्मिन्नेवात्मशरीरे उत्पद्यते द्वादशवर्षस्थितिकतया, इत्येवं चतुर्विंशतिवर्षाणि भवन्ति । केचिदाहुः— द्वादश वर्षाणि स्थित्वा पुनस्तनैवान्यवीजेन तच्छरीरे उत्पद्यते, द्वादशवर्षस्थितिरिति ।

एगजीवे णं भंते ! जोणिण् बीयब्भूए केवतियाणं पुत्ताए हव्वमागच्छइ ? गोयमा ! जहत्तेणं इक्खस्स वा दोण्हं वा तिण्हं वा, उक्कोसेणं सयपुहुत्तस्स जीवाणं पुत्ताए हव्वमागच्छति (सू० १०४) । एगजीवस्स णं भंते ! एगभवग्गहणेणं केवइया जीवा पुत्ताए हव्वमागच्छंति ? गोयमा ! जहत्तेणं इक्को वा दो वा तिन्नि वा, उक्कोसेणं सयसहस्सपुहुत्तं जीवा णं पुत्ताए हव्वमागच्छंति, से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ—जाव हव्वमागच्छइ ? गोयमा ! इत्थीए य पुरिसस्स य कम्मकडाए जोणीए मेहुणवत्तिए नामं संजोए समुप्पज्जइ, ते दुहओ सिण्हं संचिणंति २ तत्थ णं जहत्तेणं एक्को वा दो वा तिणिण वा उक्कोसेणं सयसहस्सपुहुत्तं जीवाणं पुत्ताए हव्वमागच्छंति, से तेणट्ठेणं जाव हव्वमागच्छइ (सू० १०५) । मेहुणे णं भंते ! सेवमाणस्स केरिसिण् असंजमे कज्जइ ? गोयमा ! से जहानामए केर पुरिसे ख्यनालिणं वा चुरनालियं वा तत्तेणं कणएणं समभिगंसेज्जाएरिसएणं गोयमा ! मेहुणं सेवमाणस्स असंजमे कज्जइ, सेवं भंते ! सेवं भंते ! जाव विहरति ॥ (सू० १०६) ॥

'एगजीवेणं भन्ते' इत्यादि, मनुष्याणां तिरश्चां च बीजं द्वादश मुहूर्त्तान् यावद्योनिभूतं भवति, ततश्च गवादीनां शत-
 पृथक्त्वस्यापि बीजं गवादियोनिप्रविष्टं बीजमेव, तत्र च बीजसमुदाये एको जीव उत्पद्यते, स च तेषां बीजस्वामिनां
 सर्वेषां पुत्रो भवतीत्यत उक्तम्—'उक्कोसेणं सयपुहुत्तस्से'त्यादि । 'सयसहस्सपुहुत्तं'ति मत्स्यादीनामेकसंयोगेऽपि शत-
 सहस्रपृथक्त्वं गर्भे उत्पद्यते निष्पद्यते चेत्येकस्यैकभवग्रहणे लक्षपृथक्त्वं पुत्राणां भवतीति, मनुष्ययोर्नौ पुनरुत्पन्ना अपि बहवो
 न निष्पद्यन्त इति । 'इत्थीए पुरिसस्स य' इत्येतस्य 'मेहुणवत्तिए नामं संयोगे समुपपज्जति' इत्यनेन सम्बन्धः,
 कस्यामसौ उत्पद्यते ? इत्याह—'कम्मकडाए जोणीए'ति नामकर्मनिर्वर्त्तितायां योनौ, अथवा कर्म—मदनोद्दीपको व्यापा-
 रस्तत् कृतं यस्यां सा कर्मकृताऽतस्तस्यां मैथुनस्य वृत्तिः—प्रवृत्तिर्यसिन्नसौ मैथुनवृत्तिको मैथुनं वा प्रत्ययो—हेतुर्यसिन्नसौ स्वा-
 र्थिकेकप्रत्यये मैथुनप्रत्ययिकः 'नामं'ति नाम नामवतोरभेदोपचारादेतन्नामेत्यर्थः 'संयोगः' संपर्कः, 'ते' इति स्त्रीपुरुषौ 'दुह-
 ओ'ति उभयतः 'स्नेहं'रेतःशोणितलक्षणं 'संचिनुतः' सम्बन्धयतः इति ॥ 'मेहुणवत्तिए नामं संजोए'ति प्रागुक्तम्,
 अथ मैथुनस्यैवासंयमहेतुताप्ररूपणसूत्रम्—'रूयनालियं व'त्ति रूतं—कर्पासविकारस्तद्भूता नालिका—शुषिरवंशादिरूपा
 रूतनालिका ताम्र, एवं बूरनालिकामपि, नवरं बूरं बूरं—वनस्पतिविशेषपावयविशेषः, 'समभिद्धंसेज्ज'ति रूतादिसमभि-
 ध्वंसनात्, इह चायं वाक्यशेषो दृश्यः—एवं मैथुनं सेवमानो योनिगतसत्त्वान् मेहनेनाभिध्वंसयेत्, एते च किल ग्रन्था-
 न्तरे पञ्चेन्द्रियाः श्रूयन्त इति, 'एरिसए ण'मित्यादि च निगमनमिति ॥ पूर्वं तिर्यज्जानुष्योत्पत्तिर्विचारिता, अथ देवो-
 त्पत्तिर्विचारणायाः प्रस्तावनायेदमाह—

तए नं संमणे भगवं महावीरे रायगिहाओ नगराओ गुणसिलाओ चेइयाओ पडिनिक्खमइ २ वहिया
जणवयविहारं विहरति । तेणं कालेणं २ तुंगिया नामं नगरी होत्था वण्णओ, तीसे नं तुंगियाए नगरीए
वहिया उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए पुप्फवतिए नामं चेतिए होत्था, वण्णओ, तत्थ नं तुंगियाए नगरीए बहवे
समणोवासया परिवसंति अह्हा दित्ता विच्छिण्णविपुलभवणसयणासणजाणवाहणाइण्णा बहुधणबहुजायरूव-
रयया आओगपओगसंपउत्ता विच्छलियविपुलभत्तापाणा बहुदासीदासगोमहिसगवेलयप्पभूया बहुजणस्स
अपरिभूया अभिगयजीवाजीचा उवलद्धपुणपाया आसवसंवरनिजरकिरियाहिकरणवंधमोक्खकुसला अस-
हेज्जदेवासुरनागसुवण्णजक्खरक्खसकिंनरकिंपुरिसगरूलगंधव्वमहोरगादीएहिं देवगणेहिं निगंथाओ पाव-
यणाओ अणत्तिकमणिज्जा णिगंथे पावयणे निस्संक्रिया निक्कलिया निव्वित्तिगिच्छा लद्धद्वा गहियद्वा
पुच्छियद्वा अभिगयद्वा विणिच्छियद्वा अट्ठिमिंजपेम्माणुरागरत्ता अयमाउसो ! निगंथे पावयणे अट्ठे अयं
परमट्ठे सेसे अणट्ठे ऊसियफल्लिहा अवंगुयदुवारा चियत्तंतेउरधरप्पवेसा यद्दहिं सीलव्वयगुणवेरमणपच-
क्खाणपोसहोववासेहिं, चाउवसट्ठमुदिट्ठपुणमासिणीसु पडिपुनं पोसहं सम्मं अणुपालेमाणे समणे निगंथे
फाल्हुएसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं वत्थपडिग्गह्कंचलपायपुंछणेणं पीडफल्लगसेज्जासंथारणं ओसह-
भेसज्जेण य पडिलाभेमाणा आहापडिग्गहियहिं तवोक्कमेहिं अप्पाणं भावेमाणा विहरंति ॥ (सु० १०७) ॥
‘अह्हु’त्ति आढ्या धनधान्यादिभिः परिपूर्णाः ‘दित्ता’त्ति दीप्ताः—असिद्धाः दत्ता वा—दर्शिताः ‘विच्छिन्नविपुलभ-

वणसयणासणजाणवाहणाइण्णा' विस्तीर्णानि-विस्तारवन्ति विपुलानि-प्रचुराणि भवनानि-गृहाणि शयनासनयान-
 वाहनैराकीर्णानि येषां ते तथा, अथवा विस्तीर्णानि-विपुलानि भवनानि येषां, ते शयनासनयानवाहनानि चाकीर्णानि-
 गुणवन्ति येषां ते तथा, तत्र यानं-गन्ध्यादि वाहनं तु-अश्वादि, 'बहुधणबहुजायस्वरयया' बहु-प्रभृतं धनं-गणिमा-
 दिकं तथा बहु एव जातरूपं-सुवर्णं रजतं च-रूपं येषां ते तथा, 'आओगपओगसंपउत्ता' आयोगो-द्विगुणादि
 वृद्ध्याऽर्थप्रदानं प्रयोगश्च-कलान्तरं तौ संप्रयुक्तौ-व्यापारितौ चैस्ते तथा, 'विच्छद्धियविउलभत्तपाणा' विच्छर्दितं-विवि-
 धमुज्झितं बहुलोकभोजनत उच्छिष्टावशेषसम्भवात् विच्छर्दितं वा-विविधविच्छित्तिमद्विपुलं भक्तं च पानकं च येषां ते
 तथा, 'बहुदासीदासगोमहिंसगवेलगप्पभूया' बहवो दासीदासा येषां ते गोमहिंसगवेलकाश्च प्रभूता येषां ते तथा, गवे-
 लका-उरश्वाः, 'बहुजणस्स अपरिभूया' बहो लोकस्यापरिभवनीयाः, 'आसवे' त्यादौ क्रियाः-कायिक्यादिकाः 'अधि-
 करणं' गन्त्रीयन्त्रकादि 'कुसल' ति आश्रवादीनां हेयोपादेयतास्वरूपवेदिनः, 'असहेज्जे' त्यादि, अविद्यमानं साहाय्यं-
 परसाहायकम् अत्यन्तसमर्थत्वाद्येषां तेऽसाहाय्यास्ते च ते देवादयश्चेति कर्मधारयः, अथवा व्यस्तमेवेदं तेनासाहाय्या-
 आपद्यपि देवादिसाहायकानपेक्षाः स्वयं कृतं कर्म स्वयमेव भोक्तव्यमित्यदीनमनोवृत्तय इत्यर्थः अथवा पापण्डभिः
 प्रारब्धाः सम्यक्त्वाविचलनं प्रति न परसाहाय्यमपेक्षन्ते, स्वयमेव तत्प्रतिघातसमर्थत्वाज्जिनशासनात्यन्तभावितत्वाच्चेति,
 तत्र देवा-वैमानिकाः 'असुरे' ति असुरकुमाराः 'नाग' ति नागकुमाराः, उभयेऽप्यमी भवनपतिविशेषाः, 'सुवण्ण' ति
 सद्गर्णाः ज्योतिष्काः यक्षराक्षसकिंनरकिंपुरुषाः-व्यन्तरविशेषाः 'गरुल' ति गरुडध्वजाः सुपण्णकुमाराः-भवनपतिवि-

शेषाः गन्धर्वा महोरगाश्च-व्यन्तरविशेषाः 'अणतिक्रमणिज्ज'ति अनतिक्रमणीयाः-अचालनीयाः, 'लद्धट्ट'ति अर्थश्रव-
णात् 'गहियट्ट'ति अर्थावधारणात् 'पुच्छियट्ट'ति सांशयिकार्थप्रश्रवणात् 'अभिगहिघट्ट'ति प्रश्रितार्थस्याभिगमनात्
'विणिच्छियट्ट'ति ऐदम्पर्यार्थस्योपलम्भाद् अत एव 'अट्ठिमिंजपेम्माणुरागरत्ता' अस्थीनि च-कीकसानि मिज्जा
च-तन्मध्यवर्त्ती धातुरस्थिमिज्जास्ताः प्रेमानुरागेण-सर्वज्ञप्रवचनप्रीतिरूपकुसुम्भादिरागेण रक्ता इव रक्ता येषां ते तथा,
अथवाऽस्थिमिज्जासु जिनशासनगतप्रेमानुरागेण रक्ता ये ते तथा, केनोद्धेनेन? इत्याह-'अयमाउसो' इत्यादि, अयमिति-
प्राकृतत्वादिदम् 'आउसो'ति आयुष्मन्निति पुत्रादेरामन्त्रणं 'सेसे'ति शेषं-निर्ग्रन्थप्रवचनव्यतिरिक्तं धनधान्यपुत्रकलत्र-
मित्रकुप्रवचनादिकमिति, 'ऊसियफलिह'ति उच्छ्रितम्-उन्नतं स्फटिकमिव स्फटिकं चित्तं येषां ते उच्छ्रितस्फटिकाः
मौनीन्द्रप्रवचनावाप्त्या परितुष्टमानसा इत्यर्थ इति वृद्धव्याख्या, अन्ये त्वाहुः-उच्छ्रितः-अर्गलास्यानादपनीयोऽङ्गीकृतो न
तिरश्चीनः कपाटपश्चाद्गागादपनीत इत्यर्थः परिघः-अर्गला येषां ते उच्छ्रितपरिघाः, अधवोच्छ्रितो-गृहद्वारादपगतः परिघो
येषां ते उच्छ्रितपरिघाः, औदार्यातिशयादतिशयदानदायित्वेन भिक्षुकाणां गृहप्रवेशनार्थमनर्गलितगृहद्वारा इत्यर्थः, 'अवंगु-
यदुवारे'ति अप्रावृतद्वाराः-कपाटादिभिरस्थगितगृहद्वारा इत्यर्थः, सदर्शनलाभेन न कुतोऽपि पापण्डिकाद्विभ्यति, शोभनमा-
गपरिग्रहेणोद्घाटशिरसस्तिष्ठन्तीति भाव इति वृद्धव्याख्या, अन्ये त्वाहुः-भिक्षुकप्रवेशार्थमौदार्यादस्थगितगृहद्वारा इत्यर्थः,
'चियत्तंतेउरघरप्पवेसा' 'चियत्तो'ति लोकानां प्रीतिकर एवान्तःपुरे वा गृहे वा प्रवेशो येषां ते तथा, अतिधार्मि-
कतया सर्वत्रानाशङ्कनीयास्त इत्यर्थः, अन्ये त्वाहुः-'चियत्तो'ति नाप्रीतिकरोऽन्तःपुरगृहयोः प्रवेशः-शिष्टजनप्रवेशनं

येषां ते तथा, अनीष्यालुताप्रतिपादनपरं चेत्थं विशेषणमिति, अथवा 'चियत्तो'ति त्यक्तोऽन्तःपुरगृहयोः परकीययो-
 र्यथाकथञ्चित्प्रवेशो यैस्ते तथा, 'बहूहि'इत्यादि, शीलव्रतानि—अणुव्रतानि गुणा—गुणव्रतानि विरमणानि—औचित्येन
 रागादिनिवृत्तयः प्रत्याख्यानानि—पौरुष्यादीनि पौषधं—पर्वदिनानुष्ठानं तत्रोपवासः—अवस्थानं पौषधोपवासः, एषां द्वन्द्वोऽत-
 स्तैर्युक्ता इति गम्यम् । पौषधोपवास इत्युक्तं, पौषधं च यदा यथाविधं च ते कुर्वन्तो विहरन्ति तद्वश्यन्नाह—'चाउ-
 दसे'त्यादि, इहोदिष्टा—अमावास्या 'पडिपुणं पोसहं'ति आहारादिभेदाच्चतुर्विधमपि सर्वतः 'वत्थपडिग्गहकंबलपा-
 यपुच्छणेणं'ति इह पतद्ग्रहं—यात्रं पादप्रोज्झनं—रजोहरणं 'पीढे'त्यादि पीठम्—आसनं फलकम्—अवष्टम्भनफलकं शय्या-
 वसतिर्बृहत्संस्तारको वा संस्तारको—लघुतरः एषां समाहारद्वन्द्वोऽतस्तेन 'अहापरिग्गहिएहिं'ति यथाप्रतिपन्नैर्न
 पुनर्हासं नीतैः ॥

तेणं कालेणं २ पांसावच्चिज्जा थेरा भगवंतो जातिसंपन्ना कुलसंपन्ना बलसंपन्ना रूक्संपन्ना विणयसं-
 पन्ना णाणसंपन्ना दंसणसंपन्ना चरित्तसंपन्ना लज्जासंपन्ना लाघवसंपन्ना ओयंसी तेयंसी वच्चंसी जसंसी जि-
 यकोहा जियमाणा जियलोभा जियनिदा जितिंदिया जियपरीसहा जीवियासमरणभयविप्पमुक्का जाव
 कुत्तियावणभूता बहुस्सुया बहुपरिवारा पंचहिं अणगारसएहिं सद्धिं संपरिबुडा अहाणुपुब्बि चरमाणा
 गामाणुगामं दूइजमाणा सुहंसुहेणं विहरमाणा जेणेव तुंगिया नगरी जेणेव पुप्फवतीए चेहए तेणेव उवाग-
 च्छंति २ अहापडिरूवं उग्गहं उगिणिहत्ता णं संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरंति ॥ (सू० १०८) ॥

'धेर'ति श्रुतवृक्षाः 'रूचसंपन्न'ति इह रूपं-सुविहितंनेपथ्यं शरीरसुन्दरता वा तेन संपन्ना-युक्ता रूपसंपन्नाः 'लज्जा० लाघ-
 वसंपन्न'ति लज्जा-प्रसिद्धा संयमो वा लाघवं-द्रव्यतोऽल्पोपधित्वं भावतो गौरवत्यागः, 'ओयंसी'ति 'ओजस्विनो'मानसाव-
 द्दम्भयुक्ताः 'तेयंसी'ति 'तेजस्विनः' शरीरप्रभायुक्ताः 'वचंसी'ति 'वर्चस्विनः' विशिष्टप्रभावोपेताः 'वचस्विनो वा' विशिष्टव-
 चनयुक्ताः 'जसंसी'ति ल्यातिमन्तः, अनुस्वारश्चैतेषु प्राकृतत्वात्, 'जीवियासमरणभयविपमुक्क'ति जीविताशया मरणभ-
 येन च विप्रमुक्ता ये ते तथा, इह यावत्करणादिदं दृश्यं-तवप्पहाणा गुणप्पहाणा' गुणाश्च संयमगुणाः, तपःसंयमग्रहणं चेह
 तपःसंयमयोः प्रधानमोक्षाङ्गताभिधानार्थं, तथा 'करणप्पहाणा चरणप्पहाणा' तत्र करणं-पिण्डविशुद्ध्यादि चरणं-व्रतश्र-
 मणधर्मादि 'निगहप्पहाणा' निग्रहः-अन्यायकारिणां दण्डः 'निच्छयप्पहाणा' निश्चयः-अवश्यंकरणाभ्युपगमस्तत्त्वनिर्णयो
 वा 'मद्ववप्पहाणा अज्जवप्पहाणा' ननु जितक्रोधादित्वान्मार्दवादिप्रधानत्वमवगम्यत एव तत्किं मार्दवेत्यादिना ?, उच्यते,
 तत्रोदयविफलतोक्ता मार्दवादिप्रधानत्वे तूदयाभाव एवेति, 'लाघवप्पहाणा' लाघवं-क्रियासु दक्षत्वं 'खंतिप्पहाणा सुत्तिप्प-
 हाणा एवं विज्जामंतवेयवंभनयनियमसच्चसोयप्पहाणा' 'चारुपणा' सत्प्रज्ञाः 'सोही' शुद्धिहेतुत्वेन शोधयः सुहृदो वा-
 मित्राणि जीवानामिति गम्यम्, 'अणियाणा अपुस्सुया अवहिहेसा सुसामणरया अच्छिद्धपसिणवागरणे'ति अच्छि-
 द्राणि-अविरलानि निर्दूषणानि वा प्रश्रव्याकरणानि येषां ते तथा, तथा 'कुत्तियावणभूय'ति कुत्रिकं-स्वर्गमन्थ-
 पाताललक्षणं भूमित्रयं तत्सम्भवं वस्त्वपि कुत्रिकं तत्संपादक आपणो-हृद्ः कुत्रिकापणस्तद्भूताः समीहितार्थसम्पादनल-

विधियुक्तत्वेन सकलगुणोपेतत्वेन वा तदुपमाः, 'सद्धि'ति सार्द्धं सहेत्यर्थः 'संपरिवृताः' सम्यक्परिवारिताः परिकरभा-
वेन परिकरिता इत्यर्थः पञ्चभिः श्रमणशतैरेव ॥

तए नं तुगियाए नगरीए सिंघाडगतिगचउक्कचचरमहापहपहेसु जाव एगदिसाभिमुहा णिज्जायंति, तए णं
ते समणोवासया इमीसे कहाए लद्धडा समाणा हट्टुट्टा जाव सदावेति २ एवं वदासी-एवं खलु देवाणु-
प्पिया ! पासावचेज्जा थेरा भगवंतो जातिसंपन्ना जाव अहापडिरूवं उग्गहं उग्गिणिहत्ता णं संजमेणं तवसा
अप्पाणं भावेमाणा विहरंति, तं महाफलं खलु देवाणुप्पिया ! तहारूवाणं थेराणं भगवंताणं णामगोय-
स्सवि सवणयाए किमंग पुण अभिगमणवंदणनमंसणपडिपुच्छणपज्जुवासणयाए ? जाव गहणयाए ? तं ग-
च्छामो णं देवाणुप्पिया ! थेरे भगवंते वंदामो नमंसामो जाव पज्जुवासामो, एयं णं इह भवे वा परभवे वा
जाव अणुगामियत्ताए भविस्सतीतिकहु अन्नमन्नस्स अंतिए एयमट्ठं पडिसुणंति २ जेणेव सयाइं २ गिहाइं
तेणेव उवागच्छंति २ ण्हाया कयवलिक्कम्मा कयकोउयमंगलपायच्छित्ता सुद्धप्पावेसाइं मंगल्लाइं वत्थाइं
पवराइं परिहिया अप्पमहग्घाभरणालं कियसरीरा सएहिं २ गेहेहिंतो पडिनिक्खमंति २ ता एगयओ
मेलायंति २ पायविहारचारेणं तुंगियाए नगरीए मज्झमज्जेणं णिगच्छंति २ जेणेव पुप्फवतीए चेइए तेणे-
व उवागच्छंति २ थेरे भगवंते पंचविहेणं अभिगमेणं अभिगच्छंति, तंजहा-सच्चित्ताणं दब्बाणं विउसरण-
याए ? अच्चित्ताणं दब्बाणं अविउसरणयाए २ एगसाडिएणं उत्तरासंगकरणेणं ३ चक्खुप्फासे अंजलिप्पग-

हेणं ४ मणसो एगत्तीकरणेणं ५ जेणेव थेरा भगवंतो तेणेव उवागच्छंति २ तिक्खुत्तो आयाहिणं पयाहिणं करेइ २ जाव तिविहाए पज्जुवासणाए पज्जुवासंति ॥ (सू० १०९) ॥

‘सिंघाडग’ति शृङ्गाटकफलाकारं स्थानं त्रिकं-रथ्यात्रयमीलनस्थानं चतुष्कं-रथ्याचतुष्कमीलनस्थानं चत्वरं-त्रुत्तर-रथ्यामीलनस्थानं महापथो-राजमार्गः पन्था-रथ्यामात्रं यावत्करणाद् ‘बहुजणसदे इ वा’ इत्यादि पूर्वं आख्यानमत्र दृश्यं ‘एयमडं पडिसुणे’ति अभ्युपगच्छन्ति ‘सयाइं २’ति स्वकीयानि २ ‘कयचलिकम्म’ति स्नानानन्तरं कृतं बलिकर्म यैः स्वगृहेदेवतानां ते तथा, ‘कयकोउयमंगलपायच्छित्त’ति कृतानि कौतुकमङ्गलान्येव प्रायश्चित्तानि दुःस्वमादिविघातार्थमवश्यकरणीयत्वाद्यैस्ते तथा, अन्ये त्वाहुः-‘पायच्छित्त’ति पादेन पादे वा छुसाश्चक्षुदोषपरिहारार्थं पादच्छुसाः कृतकौतुकमङ्गलाश्च ते पादच्छुसाश्चेति विग्रहः, तत्र कौतुकानि-मपीतिलकादीनि मङ्गलानि तु-सिद्धार्थकदध्यक्षतद्वर्द्धुरादीनि ‘सुद्धप्पवेसाइं’ति शुद्धात्मनां वैष्याणि-वेपोचितानि अथवा शुद्धानि च तानि प्रवेक्ष्यानि च-राजादिसभाप्रवेशोचितानि शुद्धप्रवेश्यानि ‘वत्थाइं पवराइं परिहिय’ति क्वचिद्दृश्यते, क्वचिच्च ‘वत्थाइं पवरपरिहिय’ति, तत्र प्रथमपाठो व्यक्तः, द्वितीयस्तु प्रवरं यथाभवत्येवं परिहिताः प्रवरपरिहिताः ‘पायविहारचारेणं’ति पादविहारेण न यानविहारेण यश्चरो-गमनं स तथा तेन ‘अभिगमेणं’ति प्रतिपत्त्या ‘अभिगच्छन्ति’ तत् समीपं अभिगच्छन्ति ‘सच्चित्ताणं’ति पुष्पताम्बूलादीनां ‘विउसरणयाए’ति ‘व्यवसर्जनया’ त्यागेन ‘अच्चित्ताणं’ति वस्त्रमुद्रिकादीनाम् ‘अविउसरणयाए’ति अत्यागेन ‘एगसाडिएणं’ति अनेकोत्तरीयशटकानां निषेधार्थमुक्तम् ‘उत्तरासंगकर-

णेणं'ति उत्तरासङ्गः-उत्तरीयस्य देहे न्यासविशेषः 'चक्षुःस्पर्श' दृष्टिपाते 'एगत्तीकरणेणं'ति अनेकत्वस्य-अनेकालम्बनत्वस्य एकत्वकरणम्-एकालम्बनत्वकरणमेकत्रीकरणं तेन 'तिविहाए पज्जुवासणाए'त्ति, इह पथुपासनान्नैविध्यं मनो-वाक्कायभेदादिति ॥

तए णं ते थेरा भगवंतो तेसिं समणोवासयाणं तीसे य महतिमहालियाए चाउज्जामं धम्मं परिकहेति जहा केसिसामिस्स जाव समणोवासियत्ताए आणाए आराहणे भवति जाव धम्मो कहिओ । तए णं ते समणोवासया थेराणं भगवंताणं अंतिए धम्मं सोच्चा निसम्म हट्ट तुड्ड जाव हयहियया तिकखुत्तो आया-हिणप्पयाहिणं करेति २ जाव तिविहाए पज्जुवासणाए पज्जुवासति २ एवं वदासी-संजमे णं भंते ! किंफले ? तवे णं भंते ! किंफले ?, तए णं ते थेरा भगवंतो ते समणोवासए एवं वदासी-संजमे णं अज्जो ! अणणहय-फले तवे वोदाणफले, तए णं ते समणोवासया थेरे भगवंते एवं वदासी-जति णं भंते ! संजमे अणणहयफले तवे वोदाणफले किंपत्तिं णं भंते ! देवा देवलोएसु उववज्जंति, तत्थ णं कालियपुत्ते नामं थेरे ते समणोवासए एवं वदासी-पुव्वतवेणं अज्जो ! देवा देवलोएसु उववज्जंति, तत्थ णं मेहिले नामं थेरे ते समणोवासए एवं वदासी-पुव्वसंजमेणं अज्जो ! देवा देवलोएसु उववज्जंति, तत्थ णं आणंदरक्खिणं नामं थेरे ते समणोवासए एवं वदासी-कम्मियाए अज्जो ! देवा देवलोएसु उववज्जंति, तत्थ णं कासवेणामं थेरे ते समणोवासए एवं वदासी-संगियाए अज्जो ! देवा देवलोएसु उववज्जंति, पुव्वतवेणं पुव्वसंजमेणं कम्मियाए संगियाए अज्जो !

देवा देवलोऽसु उववज्जंति, सचे णं एस अहे नो चेव णं आयभाववत्तव्वथाए, तए णं ते समणोवासया थेरे-
हिं भगवंतेहिं इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं वागरिया समाणा हट्ठतुट्ठा थेरे भगवंते वंदंति नमंसंति २ पसि-
णाइं पुच्छंति २ अट्ठाइं उवादिंयंति २ उट्ठाइं उट्ठेति २ थेरे भगवंते तिक्खुत्तो वंदंति णमंसंति २ थेराणं
भगवं० अंतियाओ पुप्फवतियाओ चेइयाओ पडिनिक्खमंति २ जामेव दिसिं पाउब्भूया तामेव दिसिं
पडिगया ॥ तए णं ते थेरा अन्नया कयाइं तुंगियाओ पुप्फवतिचेइयाओ पडिनिगच्छइ २ बहिया जणवय-
विहारं विहरइ (सू० ११०) ॥

‘महइमहालियाए’त्ति आलप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वान्महातिमहत्याः ‘अण्हयफले’त्ति न आश्रवः अनाश्रवः अना-
श्रवो-नवकर्मनुपादानं फलमस्येत्यनाश्रवफलः संयमः ‘वोदाणफले’त्ति ‘दाए लवने’ अथवा ‘दैप्प शोधने’ इति वच-
नाइ व्यवदानं-पूर्वकृतकर्मवगहनस्य लवनं प्राकृतकर्मकचवरशोधनं वा फलं यस्य तद्व्यवदानफलं तप इति । किंप-
त्तियं’ति कः प्रत्ययः-कारणं यत्र तत् किंप्रत्ययं ? निष्कारणमेव देवा देवलोकैर्पूतपद्यन्ते तपःसंयमयोरुक्तनीत्या तद-
कारणत्वादित्यभिप्रायः । ‘पुण्वतवेणं’ति पूर्वतपः-सरागावस्थाभावि तपस्या, वीतरागावस्थाऽपेक्षया सरागावस्थायाः
पूर्वकालभावित्वात्, एवं संयमोऽपि अयथाख्यातचारित्रमित्यर्थः, ततश्च सरागकृतेन संयमेन तपसा च देवत्वावाप्तिः,
रागांशस्य कर्मबन्धहेतुत्वात् । ‘कम्मियाए’त्ति कर्म विद्यते यस्यासौ कर्मी तद्भावस्तत्ता तथा कर्मिमतया, अन्ये त्वाहुः-
कर्मणां विकारः कार्मिका तथाऽक्षीणेन कर्मशेषेण देवत्वावासिरित्यर्थः, ‘संगियाए’त्ति सङ्गो यस्यास्ति स सङ्गी तद्भा-

वस्तुता तथा, ससङ्गो हि द्रव्यादिषु संयमादियुक्तोऽपि कर्म वध्नाति. ततः सङ्गितया देवत्वावासिरिति, आह च—“पुन-
तवसंजमा ह्येति रागिणो पच्छिमा अरागस्स । रागो संगो बुद्धो संगो कम्मं भवो तेणं ॥ १ ॥” ‘सच्चे ण’मित्यादि सत्यो-
ऽयमर्थः, कस्मात् ? इत्याह—‘नो चेव ण’मित्यादि नैवात्मभाववक्तव्यतयाऽयमर्थः, आत्मभाव एव-स्वाभिप्राय एव
न वस्तुतत्त्वं वक्तव्यो-वाच्योऽभिमानाद्येषां ते आत्मभाववक्तव्यास्तेषां भाव-आत्मभाववक्तव्यता-अहंमानिता तथा, न
वयमहंमानितवैवं ब्रूमः अपि तु परमार्थ एवायमेवंविध इति भावना ॥

तेणं कालेणं २ रायगिहे नामं नगरे जाव परिसा पडिगयां, तेणं कालेणं २ समणस्स भगवओ महावी-
रस्स जेहे अंतेवासी इंदभूतीनामं अणगारे जाव संखित्तविडलतेयलेस्से छट्ठंछट्ठेणं अनिक्खित्तेणं तवोकम्मणे
संजमेणं तवसा अण्णाणं भावेमाणे जाव विहरति । तए णं से भगवं गोयमे छट्ठक्खमणपारणंगंसि पढमाए
पोरिसीए सज्झायं करेइ बीयाए पोरिसीए ज्ञाणं झियायइ तइयाए पोरिसीए अतुरियमचवलमसंभंते सुह-
पोत्तिचं पडिलेहेइ २ भायणाइ वत्थाइ पडिलेहेइ २ भायणाइ पमज्जइ २ भायणाइ उगगाहेइ २ जेणेव समणे
भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ २ समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ २ एवं वदासी-इच्छामि णं भंते !
तुब्भेहिं अब्भणुन्नाए छट्ठक्खमणपारणंगंसि रायगिहे नगरे उच्चनीयमज्झिमाइ कुलाइ घरसमुदाणस्स भि-
क्खायरियाए अडित्तए, अहासुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिबंघं, तए णं भगवं गोयमे समणेणं भगवया महा-

१ रागिणस्तपःसंयमौ देवत्वकारणे (पूर्वौ) अरागिणोऽन्त्यौ रागः सङ्ग उक्तः सङ्गात् कर्म तेन भवो जायते ॥ १ ॥

वीरेणं अबभणुनाए समाणे समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियाओ गुणसिलाओ चेइयाओ पडिनिक्ख-
 मइ २ अतुरियमचवलमसंभंते जुगंतरपलोयणाए दिट्ठीए पुरओ रियं सोहेमाणे २ जेणेव रायगिहे नगरे
 तेणेव उवागच्छइ २ रायगिहे नगरे उच्चनीयमज्झिमाइं कुलाइं घरसमुदाणस्स भिक्खायरियं अडइ । तए णं
 से भगवं गोयमे रायगिहे न० जाव अडमाणे बहुजणसइं निसामेइ-एवं खलु देवाणुप्पिया ! तुङ्गियाए नग-
 रीए बहिया पुप्फवतीए चेइ पासावच्चिजा थेरा भगवंतो समणोवासएहिं इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं
 पुच्छिया-संजमे णं भंते ! किंफले ? तवे णं भंते ! किंफले ? तए णं ते थेरा भगवंतो ते समणोवासए एवं
 वदासी-संजमे णं अज्जो ! अणणहयफले तवे वोदाणफले तं चेव जाव पुव्वतवेणं पुव्वसंजमेणं कम्मियाए
 संगियाए अज्जो ! देवा देवलोएसु उववज्जंति, सचे णं एसमट्ठे णो चेव णं आयभावत्तव्वयाए ॥
 से कहमेयं मण्णे एवं ? तए णं समणे० गोयमे इमीसे कहाए लद्धे समाणे जायसहु जाव समुप्पन्न-
 कोउहल्ले अहापजत्तं समुदाणं गेण्हइ २ रायगिहाओ नगराओ पडिनिक्खमइ २ अतुरियं जाव सोहेमाणे
 जेणेव गुणसिलए चेइए जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवा० सम० भ० महावीरस्स अदूरसामंते
 गमणागमणए पडिक्कमइ एसणमणेसणं आलोएइ २ भत्तपाणं पडिदंसेइ २ समणं भ० महावीरं जाव एवं
 वयासी-एवं खलु भंते ! अहं तुब्भेहिं अबभणुणाए समाणे रायगिहे नगरे उच्चनीयमज्झिमाणि कुलाणि
 घरसमुदाणस्स भिक्खायरियाए अडमाणे बहुजणसइं निसामेति(मि), एवं खलु देवा० तुंगियाए नगरीए बहिया

पुष्पवर्धे चैव पासावचिज्जा थेरा भगवंतो समणोवासएहिं इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं पुच्छिया—संजमे
 णं भंते ! किंफले ? तवे किंफले ? तं चेव जाव सच्चे णं एसमहे णो चेव णं आयभावत्तन्वयाए, तं पभू णं
 भंते ! ते थेरा भगवंतो तेसिं समणोवासयाणं इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं वागरित्तए उदाहु अप्पभू ?
 समिया णं भंते ! ते थेरा भगवंतो तेसिं समणोवासयाणं इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं वागरित्तए उदाहु
 असमिया ? आउजिया णं भंते ! ते थेरा भगवंतो तेसिं समणोवासयाणं इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं वाग-
 रित्तए ? उदाहु अणाउजिया ? पलिउजिया णं भंते ! ते थेरा भगवंतो तेसिं समणोवासयाणं इमाइं एया-
 रूवाइं वागरणाइं वागरित्तए उदाहु अपलिउजिया ? पुन्वत्तवेणं अज्जो ! देवा देवलोएसु उववज्जंति पुन्वत्त-
 जमेणं कम्मियाए संगियाए अज्जो ! देवा देवलोएसु उववज्जंति, सच्चे णं एसमहे णो चेव णं आयभावत्त-
 न्वयाए, पभू णं गोयमा ! ते थेरा भगवंतो तेसिं समणोवासयाणं इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं वागरित्तए,
 णो चेव णं अप्पभू, तह चेव नेयव्वं अवसेसियं जाव पभू समियं आउजिया पलिउजिया जाव सच्चे णं एस-
 महे णो चेव णं आयभावत्तन्वयाए, अहं पि णं गोयमा ! एवमाइक्खामि भासेमि पणवेमि परूवेमि पुन्वत्तवेणं
 देवा देवलोएसु उववज्जंति पुन्वत्तवेणं देवा देवलोएसु उववज्जंति कम्मियाए देवा देवलोएसु उववज्जंति
 संगियाए देवा देवलोएसु उववज्जंति, पुन्वत्तवेणं पुन्वत्तवेणं कम्मियाए संगियाए अज्जो ! देवा देवलोएसु उव-
 वज्जंति, सच्चे णं एसमहे णो चेव णं आयभावत्तन्वयाए ॥ (सू० १११) ॥

‘अतुरियं’ति कायिकत्वरारहितम् ‘अचवलं’ति मानसचापल्यरहितम् ‘असंभंते’ति असंभ्रान्तज्ञानः ‘घरसमुदानस्स’ गृहेषु समुदानं-भैक्षं गृहसमुदानं तस्मै गृहसमुदानाय ‘भिक्षखायरियाए’ति भिक्षासमाचारेण ‘जुगंतरपलोयणाए’ति जुगं-यूपस्तप्रमाणमन्तरं-स्वदेहस्य दृष्टिपातदेशस्य च व्यवधानं प्रलोकयति या सा युगान्तरप्रलोकना तथा दृष्ट्या ‘रियं’ति इर्यां गमनम् ॥

‘से कहमेयं मण्णे एवं’ति अथ कथमेतत् स्थविरवचनं मन्ये इति वितर्काथो निपातः ‘एवम्’ अमुना प्रकारेणेति बहुजनवचनं ‘पभू णं’ति ‘प्रभवः’ समर्थस्ते ‘समिया णं’ति सम्यगिति प्रशंसार्थो निपातस्तेन सम्यक् ते व्याकर्तुं वर्तन्ते अविपर्यासास्त इत्यर्थः समञ्चन्तीति वा सम्यच्चः समिता वा-सम्यक्प्रवृत्तयः श्रमिता वा-अभ्यासवन्तः ‘आउज्जिय’ति ‘आयोगिकाः’ उपयोगवन्तो ज्ञानिन इत्यर्थः जानन्तीति भावः ‘पलिउज्जिय’ति परि-समन्ताद् योगिकाः परिज्ञानिन इत्यर्थः परिजानन्तीति भावः ॥ अनन्तरं श्रमणपर्युपासनासंविधानकमुक्तम्, अथ सा यत्फला तद्दर्शनार्थमाह-

तहारूवं भंते ! समणं वा माहणं वा पज्जुवासमाणस्स किंफला पज्जुवासणा ?, गोयमा ! सवणफला, से णं भंते ! सवणे किंफले ?, णाणफले, से णं भंते ! नाणे किंफले ?, विण्णाणफले, से णं भंते ! विज्ञाणे किंफले ?, पच्चक्खाणफले, से णं भंते ! पच्चक्खाणे किंफले ?, संजमफले, से णं भंते ! संजमे किंफले ?, अण्हयफले, एवं अण्हये तवफले, तवे वोदाणफले, वोदाणे अकिरियाफले, से णं भंते ! अकिरिया किं

फला ? , सिद्धिपञ्चवसाणफला पणत्ता गोथमा !, गाहा-सवणे णाणे य विण्णणे पञ्चखाणे य संजमे ।
अण्हए तवे चेव वोदाणे अकिरिया सिद्धी ॥ १ ॥ (सू० ११२) ॥

‘तहारूव’मित्यादि ‘तथारूपम्’ उचितस्वभावं कञ्चन पुरुषं श्रमणं वा तपोयुक्तम्, उपलक्षणत्वादस्योत्तरगुणवन्तमित्यर्थः, ‘माहनं वा’ स्वयं हनननिवृत्तत्वात्परं प्रति मा हनेतिवादिनम्, उपलक्षणत्वादेव मूलगुणयुक्तमिति भावः, वा-शब्दौ समुच्चये, अथवा ‘श्रमणः’ साधुः ‘माहनः’ श्रावकः ‘सवणफले’ति सिद्धान्तश्रवणफला, ‘णाणफले’ति श्रुतज्ञानफलं, श्रवणाद्धि श्रुतज्ञानमवाप्स्यते, ‘विण्णाणफले’ति विशिष्टज्ञानफलं, श्रुतज्ञानाद्धि हेयोपादेयविवेककारिविज्ञानमुत्पद्यत एव, ‘पञ्चक्खाणफले’ति विनिवृत्तिफलं, विशिष्टज्ञानो हि पापं प्रत्याख्याति, ‘संजमफले’ति कृतप्रत्याख्या-नस्य हि संयमो भवत्येव, ‘अण्हएफले’ति अनाश्रवफलः, संयमवान् किल नवं कर्म नोपादत्ते, ‘तवफले’ति अना-श्रवो हि लघुकर्मत्वात्तपस्यतीति, ‘वोदाणफले’ति व्यवदानं-कर्मनिर्जरणं, तपसा हि पुरातनं कर्म निर्जरयति, ‘अकि-रियाफले’ति योगनिरोधफलं, कर्मनिर्जरातो हि योगनिरोधं कुरुते, ‘सिद्धिपञ्चवसाणफले’ति सिद्धिलक्षणं पर्यवसा-नफलं-सकलफलपर्यन्तवर्ति फलं यस्यां सा तथा । ‘गाह’ति सङ्ग्रहगाथा, एतल्लक्षणं चैतद्-“विपमाक्षरपादं वा”इत्यादि छन्दःशास्त्रप्रसिद्धमिति ॥ तथारूपस्यैव श्रमणादेः पर्युपासना यथोक्तफला भवति, नातथारूपस्य, असम्यग्भाषित्वादिति असम्यग्भाषितामेव केषाञ्चिद्दर्शयन्नाह—

अण्णउत्थिया णं भंते ! एवमातिक्खंति भासंति पण्वेति परूवेति-एवं खलु रायगिहस्स नगरस्स बहिया

वेभारस्स पव्वयस्स अहे एत्थ णं महं एगे हरए अघे पन्नत्ते अणेगाइं जोयणाइं आयामविक्खंभेणं नाणादुम-
संडमंडितउद्देसे सस्सिरीए जाव पडिरूवे, तत्थ णं बहवे ओराला बलाहया संसेयंति सम्मुच्छंति वासंति
तव्वतिरित्ते य णं सया समिओ उस्सिणे २ आउकाए अभिनिस्सवइ । से कहमेयं भंते ! एवं ? गोयमा ! जणं
ते अणणउत्थिया एवमातिक्खंति जाव जे ते एवं पख्वंति मिच्छं ते एवमातिक्खंति जाव सव्वं नेयव्वं, जाव
अहं पुण गोयमा ! एवमातिक्खामि भा० पं० प० एवं खलु रायगिहस्स नगरस्स बहिया वेभारपव्वयस्स अदू-
रसामंते, एत्थ णं महातवोवतीरप्पभवे नामं पासवणे पन्नत्ते पंचधनुसयाणि आयामविक्खंभेणं नाणादुमसंडमं-
डितउद्देसे सस्सिरीए पासादीए दरिस्सणिज्जे अभिरूवे पडिरूवे तत्थ णं बहवे उस्सिणजोणिया जीवा य पोग्ग-
ला य उदगत्ताए वक्कमंति विउक्कमंति चयंति उववज्जंति तव्वतिरित्तेवि य णं सया समियं उस्सिणे २ आ-
उयाए अभिनिस्सवइ, एस णं गोयमा ! महातवोवतीरप्पभवे पासवणं एस णं गोयमा ! महातवोवती-
रप्पभवस्स पासवणस्स अहे पन्नत्ते, सेवं भंते २ त्ति भगवं गोयमे समणं भगवं महावीरं वंदति नमंसति ॥

(सू० ११३) ॥ २-५ ॥

‘पव्वयस्स अहे’त्ति अधस्तात्तस्योपरि पर्वत इत्यर्थः ‘हरए’त्ति ह्रदः ‘अघे’त्ति अघाभिधानः, क्वचित्तु ‘हरए’त्ति न
दृश्यते, अघेत्यस्य च स्थाने ‘अप्पे’त्ति दृश्यते, तत्र चाप्यः—अपां प्रभवो ह्रद एवेति, ‘ओराल’त्ति विस्तीर्णः—‘बलाहय’—
त्ति मेघाः ‘संसेयंति’ ‘संस्विद्यन्ति’ उत्पादाभिमुखीभवन्ति ‘संमुच्छंति’त्ति ‘संमूर्च्छन्ति’ उत्पद्यन्ते ‘तव्वहरित्ते य’त्ति

इदपूरणादतिरिक्तश्चोत्कलित इत्यर्थः 'आउयाए'ति अक्कायः 'अभिनिस्सवइ'ति 'अभिनिश्रवति' क्षरति 'मिच्छंते एवमाइक्खंति'ति मिथ्यात्वं चैतदाख्यानस्य विभङ्गज्ञानपूर्वकत्वात् प्रायः सर्वज्ञवचनविरुद्धत्वाद्वावहारिकप्रत्यक्षेण प्रायोऽन्यथोपलम्भाच्चावगन्तव्यम् । 'अदूरसामंते'ति नातिदूरे नाप्यतिसमीप इत्यर्थः 'एत्थ णं'ति प्रज्ञापकेनोपदर्शमाने 'महातवोवतीरप्पभवे नामं पासवणे'ति आतप इवातपः—उष्णता महंश्चासावातपश्चेति महातपः महातपस्यो-क्तीरं—तीरसमीपे प्रभव—उत्पादो यत्रासौ महातपोपतीरप्रभवः, प्रश्रवति—क्षरतीति प्रश्रवणः प्रस्यन्दन इत्यर्थः, 'वक्कमंति' उत्पद्यन्ते 'विउक्कमंति' विनश्यन्ति, एतदेव व्यत्ययेनाह—च्यवन्ते चेति उत्पद्यन्ते चेति । उक्तमेवार्थं निगमयन्नाह—
 'एस ण'मित्यादि 'एषः' अनन्तरोक्तरूपः एष चान्ययूधिकपरिकल्पिताघसञ्ज्ञो महातपोपतीरप्रभवः प्रश्रवण उच्यते, तथा 'एषः' योऽयमनन्तरोक्तः 'उसिणजोणीए'त्यादि स महातपोपतीरप्रभवस्य प्रश्रवणस्यार्थः—अभिधानान्वर्थः प्रज्ञप्तः इति ॥ द्वितीयशते पञ्चमः ॥ २-५ ॥

पञ्चमोद्देशकस्यान्तेऽन्ययूधिका मिथ्याभाषिण उक्ताः, अथ षष्ठे भाषास्वरूपमुच्यते, तत्र सूत्रम्—
 'से णूणं भंते ! मण्णामीति ओहारिणी भासा, एवं भासापदं भाणियब्बं (सू० ११४) ॥ २-६ ॥
 'से णूणं भंते ! मण्णामी'ति 'ओहारिणी भास'ति सेशब्दोऽथशब्दार्थे स च वाक्योपन्यासे, 'नूनम्' '(नूनं) उपमानावधारणतर्कप्रश्रहेतुषु' इह अवधारणे 'भदन्त' इति गुर्वामन्त्रणे 'मन्ये' अवबुध्ये इति, एवमवधार्यते—अवगम्यतेऽनयेत्य-

वधारणी, अवबोधबीजभूतेत्यर्थः भाष्यत इति भाषा-तद्योग्यतया परिणामितनिसृष्टनिसृज्यमानद्रव्यसंहतिरिति हृदयम्, एष पदार्थः, अयं पुनर्वाक्यार्थः—अथ भदन्त ! एवमहं मन्येऽवश्यमवधारणी भाषेति । एवममुना सूत्रक्रमेण भाषापदं प्रज्ञापनायामेकादशं भणितव्यमिह स्थाने, इह च भाषा द्रव्यक्षेत्रकालभावैः सत्यादिभिश्च भेदैरन्यैश्च बहुभिः पर्यायैर्विचार्यते ॥ इति द्वितीयशते पष्ठः ॥ २-६ ॥

भाषाविशुद्धदेवत्वं भवतीति देवोद्देशकः सप्तमः समारभ्यते, तस्य चेदमादिसूत्रम्—

कतिचिहा णं भंते ! देवा पणत्ता ?, गोयमा ! चउब्बिहा देवा पणत्ता, तंजहा-भवणवइवाणमंतरजो-तिसवेमाणिया । कहि णं भंते ! भवणवासीणं देवाणं ठाणा पणत्ता ?, गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढ-वीए जहा ठाणपदे देवाणं वत्तव्वया सा भाणियव्वा, नवरं भवणा पणत्ता, उववाएणं लोयस्स असंखेज्झइ-भाणे, एवं सव्वं भाणियव्वं जाव सिद्धगंडिया समत्ता-कप्पाण पइट्ठाणं बाहुल्लुच्चत्तमेव संठाणं । जीवाभि-गमे, जाव वेमाणिउद्देशो भाणियव्वो सव्वो (सू० ११५) ॥ २-७ ॥

‘क णं’ति कति देवा जात्यपेक्षयेति गम्यं, कतिविधा देवाः ? इति हृदयं, ‘जहा ठाणपए’ति यथा-यत्प्रकारा या-दृशी प्रज्ञापनाया द्वितीये स्थानपदाल्ख्ये पदे देवानां वक्तव्यता ‘से’ति तथाप्रकारा भणितव्येति, नवरं ‘भवणा प-णत्ता’ति क्वचिद् दृश्यते, तस्य च फलं न सम्यगवगम्यते, देववक्तव्यता चैवम्—‘इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए असोड-त्तरजोयणसयसहस्सबाह्लाए उवरिं एगं जोयणसहस्सं ओगाहेत्ता हेट्ठा चेगं जोयणसहस्सं वजेत्ता मज्झे अट्ठहत्तरे जोयण-

सयसहस्ते, एतत्तु न भवणवासीणं देवाणं सत्त भवणकोडीओ जावत्तरिं च भवणावासयसहस्सा भवंतीति मक्खायं' इत्यादि । तद्वत्तमेवाभिधेयविशेषं विशेषेण दर्शयति—'उववाएणं लोयस्स असंखेज्जइभागे'ति, उपपातो—भवनपतिस्वस्थानप्राप्त्याभिमुख्यं तेनोपपातमाश्रित्येत्यर्थः, लोकस्यासङ्ख्येत्यर्थः भागे वर्तन्ते भवनवासिन इति । 'एवं सत्त्वं भाणियव्वं'ति 'एवम्' उक्तन्यायेनान्यदपि भणितव्यं, तच्चेदम्—'समुग्घाएणं लोयस्स असंखेज्जइभागे'ति मारणान्तिकादिसमुद्घातवर्त्तिनो भवनपतयो लोकस्यासङ्ख्येय एव भागे वर्तन्ते । तथा 'सद्धानेणं लोयस्स असंखेज्जे भागे' स्वस्थानस्य—उक्त भवनवाससातिरेककोटीसप्तकलक्षणस्य लोकसङ्ख्येयभागवर्त्तित्वादिति, एवमसुरकुमाराणाम्, एवं तेषामेव दाक्षिणात्यानामौदीच्यानाम्, एवं नागकुमारादिभवनपतीनां यथौचित्येन व्यन्तराणां ज्योतिष्काणां वैमानिकानां च स्थानानि वाच्यानि, कियदूरं यावदित्याह—'जात्र सिद्धे'ति यावत्सिद्धगण्डिका—सिद्धस्थानप्रतिपादनपरं प्रकरणं, सा चैवम्—'कहिणं भंते ! सिद्धाणं ठाणा पणत्ता ?' इत्यादि, इह च देवस्थानाधिकारे यत्सिद्धगण्डिकाभिधानं तत्स्थानाधिका-रवलादित्यत्रसेवं, तथेदमपरमपि जीवाभिगमप्रसिद्धं वाच्यं, तद्यथा—'कप्पाण पइट्ठाणं' कल्पविमानानामाधारी वाच्य इत्यर्थः, स चैवम्—'सोहम्मसीसाणेसु णं भंते ! कप्पेसु विमाणपुट्ठी कीप्पइट्ठिया पणत्ता ? गोयमा ! घणो-दहिपइट्ठिया पणत्ता' इत्यादि, आह च—'धणउदहिपइट्ठाणा सुरभवणा होति दोसु कप्पेसु । तिसु वाउपइट्ठाणा

१ द्वयोः कल्पयोर्धनोदधिप्रतिष्ठानानि सुरभवनानि वायुप्रतिष्ठानानि त्रिषु च तदुभयप्रतिष्ठानानि ॥ १ ॥ ततः परमुपरितनानि आकाशान्तरप्रतिष्ठितानि सर्वाणि ।

तदुभयसुपइद्विया तिसु य ॥ १ ॥ तेण परं उवरिमगा आगासंतरपइद्विया सबे ।"ति । तथा 'बाहल्ल'त्ति विमानपृथिव्याः पिण्डो वाच्यः, स चैवम्—'सोहम्मीसाणेसु णं भंते ! कप्पेसु विमाणपुढवी केवइयं वाहल्लेणं पणत्ता ? , गोयमा ! सत्तावीसं जोयणसयाइ'इत्यादि, आह च—“सत्तावीस सयाइ आइमकप्पेसु पुढविवाहल्लं । एक्किक्काहाणि सेसे दु दुगे य दुगे चउक्के य ॥ १ ॥” त्रैवेयकेषु द्वाविंशतियोजनानां शतानि, अनुत्तरेषु त्वेकविंशतिरिति । 'उच्चत्तमेव'त्ति कल्पविमानोच्चत्वं वाच्यं, तच्चैवम्—'सोहम्मीसाणेसु णं भंते ! कप्पेसु विमाणा केवइयं उच्चत्तेणं पणत्ता ? , गोयमा ! पंचजोयणसयाइ' इत्यादि, आह च—“पंचसउच्चत्तेणं आइमकप्पेसु होंति उ विमाणा । एक्केक्कुवुहि सेसे दु दुगे य दुगे चउक्के य ॥ १ ॥” त्रैवेयकेषु दश योजनशतानि अनुत्तरेषु त्वेकादशेति, 'संठाणं'त्ति विमानसंस्थानं वाच्यं, तच्चैवम्—“सोहम्मीसाणेसु णं भंते ! कप्पेसु विमाणा किंसंठिया पणत्ता ? , गोयमा ! जे आवलियापविद्धा ते वट्टा तंसा चउरंसा, जे आवलियावाहि-
रा ते नाणासंठिय'त्ति । उक्तार्थस्य शेषमतिदिशन्नाह—जीवाभिगमेत्यादि, स च विमानानां प्रमाणवर्णप्रभागन्धादिप्र-
तिपादनार्थः ॥ इति द्वितीयशते सप्तमः ॥ २-७ ॥

अथ देवस्थानाधिकाराच्चमरचञ्चाभिधानेदेवस्थानादिप्रतिपादनायाष्टमोद्देशकः, तस्य चेदं सूत्रम्—

१-सौधर्मेशानकल्पे सप्तविंशतिशतानि पृथ्वीबाहल्यम् । शेषेज्वैकैकशतहानिः द्विके द्विके द्विके चतुष्के च ॥ १ ॥ २२००-२१०० त्रैवे-
यकेषु अनुत्तरेषु ॥ सौधर्मेशानकल्पे विमानानि पञ्चशतोच्चानि शेषेज्वैकैकशतवृद्धिः द्विके द्विके द्विके चतुष्के च ॥ १ ॥

कहि णं भंते ! चमरस्स असुरिंदस्स सभा सुहम्मा पन्नत्ता ? गोयमा ! जंबूदीवे दीवे
 मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं तिरियमसंखेजे दीवसमुदे वीईवइत्ता अरुणवरस्स दीवस्स बाहिरिल्लाओ वेइ-
 यंताओ अरुणोदयं समुदं बायालीसं जोयणसहस्साइं ओगाहित्ता एत्थ णं चमरस्स असुरिंदस्स असुर-
 कुमाररणो तिगिच्छियकूडे नामं उप्पायपव्वए पणत्ते, सत्तरसएक्कवीसे जोयणसए उहुं उच्चत्तेणं चत्तारि
 जोयणसए कोसं च उव्वेहेणं गोत्थुभस्स आवासपव्वयस्स पमाणेणं णेयव्वं नवरं उवरिल्लं पमाणं मज्झे
 भाणियव्वं [मूले दसवावीसे जोयणसए विक्खंभेणं मज्झे चत्तारि चउवीसे जोयणसते विक्खंभेणं उवरिं
 सत्ततेवीसे जोयणसते विक्खंभेणं मूले तिणिण जोयणसहस्साइं दोणिण य बत्तीसुत्तरे जोयणसते किंचि-
 विसेसूणे परिकखेवेणं मज्झे एगं जोयणसहस्सं तिणिण य इगयाले जोयणसते किंचिविसेसूणे परिकखेवेणं उवरिं
 दोणिण य जोयणसहस्साइं दोणिण य छलसीते जोयणसते किंचिविसेसाहिए परिकखेवेणं] जाव मूले वित्थडे
 मज्झे संखित्ते उट्ठिं विसाले मज्झे वरवइरविग्गहिए महामउदंसंठाणसंठिए सव्वरयणामए अच्छे जाव
 पडिरूवे, से णं एगाए पउमवरवेइयाए एगेणं वणसंडेण य सव्वओ समंता संपरिक्खित्ते, पउमवरवेइयाए
 वणसंडस्स य वणओ, तस्स णं तिगिच्छिक्कूडस्स उप्पायपव्वयस्स उट्ठिं बहुसमरमणिजे भूमिभागे पणत्ते,
 वणओ तस्स णं बहुसमरमणिजस्स भूमिभागस्स बहुमज्झदेसभागे एत्थ णं महं एगे पासायवाडिंसए
 पत्तत्ते अट्ठाइज्जाइं जोयणसयाइं उहुं उच्चत्तेणं पणवीसं जोयणसयाइं विक्खंभेणं, पासायवणओ उल्लोय-

भूमिवन्नओ अट्ट जोयणाइं सणिपेढिया चमरस्स स्सीहासणं सपरिवारं भाणियन्वं; तस्स णं तिगिच्छिक्खुडस्स
 दाहिणेणं छक्कोडिसए पणपन्नं च कोडीओ पणतीसं च सयसहस्साइं पण्णासं च सहस्साइं अरुणोदे समुदे
 तिरियं वीइचइत्ता अहे रयणप्पभाए पुढवीए चत्तालीसं जोयणसहस्साइं ओगाहिता एत्थ णं चमरस्स
 असुरिंदस्स असुरकुमाररणो चमरचंचा नामं रायंहाणी पं० एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्खंभेणं
 जंबूद्वीवप्पमाणं, पागारो दिवहुं जोयणसयं उहुं उच्चत्तेणं मूले पन्नासं जोयणाइं विक्खंभेणं उवरिं अद्धतेरस-
 जोयणा कविसीसगा अद्धजोयणआयामं कोसं विक्खंभेणं देसूणं अद्धजोयणं उहुं उच्चत्तेणं एगमेगाए वा-
 हाए पंच २ दारसया अहुइज्जाइं जोयणसयाइं २५० उहुं उच्चत्तेणं १२५ अहुं विक्खंभेणं उवरियलेणं
 सोलसजोयणसस्साइं आयामविक्खंभेणं पन्नासं जोयणसहस्साइं पंच य सत्ताणउयजोयणसए किंचिविसे-
 सूणे परिकखेवेणं सव्वप्पमाणं वेमाणियप्पमाणस्स अहुं नेयन्वं, सभा सुहम्मा, उत्तरपुरच्छिमे णं जिणवरं,
 ततो उववायसभा हरओ अभिसेय० अलंकारो जहा विजयस्स संकप्पो अभिसेयविभूसणा य ववसाओ ।
 अच्चणिय सिद्धायण गमोवि य णं चमर परिवार इट्ठत्तं (सू० ११६) ॥ वीयसए अट्टमो ॥ २-८ ॥

‘असुरिंदस्स’ति असुरेन्द्रस्स, स चेश्वरतामात्रेणापि स्यादित्याह—असुरराजस्स, वशवर्त्त्यसुरनिकायस्येत्यर्थः, ‘उप्पा-
 चपन्वए’ति तिर्यग्लोकगमनाय यत्रागत्योत्पतति स उत्पातपर्वत इति । ‘गोत्थुभस्से’त्यादि, तत्र गोत्थुभो लवणसमु-

द्रमध्ये पूर्वस्यां दिशि नागराजावासपर्वतस्तस्य चादिमध्यान्ते(प्रान्तमध्ये)षु विष्कम्भप्रमाणमिदम्—“कमसो विक्खंभो से
 दसवावीसाइ जोयणसयाइं १ । सत्तसए तेवीसे २ चत्तारिसए य चउवीसे ३ ॥ १ ॥” इहैव विशेषमाह—“नवर”मित्यादि,
 ततश्चेदमापन्नम्—“मूले दसवावीसे जोयणसए विक्खंभेणं मज्झे चत्तारि चउवीसे उवरिं सत्तेवीसे, मूले तिणिण जोयण-
 सहस्साइं दोणिण य वत्तीसुत्तरे जोयणसए किंचिविसेसूणे परिकखेवेणं मज्झे एगं जोयणसहस्सं तिणिण य इगुयाले जोय-
 णसए किंचिविसेसूणे परिकखेवेणं उवरिं दोणिण य जोयणसहस्साइं दोणिण य छलसीए जोयणसए किंचिविसेसाहिए
 परिकखेवेणं’ पुस्तकान्तरे त्वेत्तत्सकलमस्येवेति । ‘वरवइरविगहिए’त्ति वरवज्रस्येव विग्रह-आकृतिर्यस्य स स्वार्थिके-
 कप्रत्यये सति वरवज्रविग्रहिर्को, मध्ये क्षाम इत्यर्थः, एतदेवाह—‘महामउदे’त्यादि मुकुन्दो-वाद्यविशेषः ‘अच्छे’त्ति
 स्वच्छ आकाशस्फटिकवत्, यावत्करणादिदं दृश्यम्—‘सण्हे’श्लक्ष्णः श्लक्ष्णपुद्गलनिर्वृत्तत्वात् ‘लण्हे’ मसृणः ‘घट्ठे’ घृष्ट
 इव घृष्टः खरशानया प्रतिमेव ‘मेट्ठे’ मृष्ट इव मृष्टः सुकुमारशानया प्रतिमेव प्रमार्जनिकथेव वा शोधितः अत एव
 ‘नीरए’ नीरजा रजोरहितः ‘निम्मले’ कठिनमलरहितः ‘निप्पंके’ आर्द्रमलरहितः ‘निक्कंडच्छाए’ निरावरणदीप्तिः
 ‘सप्पभे’ सत्प्रभावः(भः) ‘समरिईए’ सकिरणः ‘सउजोए’ प्रत्यासन्नवस्तूद्घोतकः पासाईए ४, ‘पउमवरवेइयाए वणसं-
 डस्स य वणणओ’त्ति, वेदिकावर्णको यथा—‘सा णं पउमवरवेइया अञ्चं जोयणं उहुं उच्चत्तेणं पंचधणुसयाइं विक्खं-
 भेणं सवरयणामई तिगिच्छकूडउवरितलपरिकखेवसमा परिकखेवेणं, तीसे णं पउमवरवेइयाए इमे एयारूवे वणणावासे

१—क्रमशस्तस्य (गोस्तूपस्य) विष्कम्भो द्वाविंशत्यधिकं दशशतं योजनानां त्रयोविंशत्यधिकानि सप्तशतानि चतुर्विंशत्यधिकानि चतुःशतानि ॥ १ ॥

पणत्ते' 'वर्णकव्यासः' वर्णकविस्तरः 'वइरामया नेमा' इत्यादि, 'नेम'ति स्तम्भानां मूलपादाः । वनखण्डवर्णकस्त्वेवम्—
 'से णं वणसंडे देसूणाइं दो जोयणाइं चक्कवालविकलंभेणं पउमवरवेइयापरिक्खेवसमे परिक्खेवेणं, किण्हे किण्हाभासे'
 इत्यादि । 'वहुसमरमणिज्जे'ति अत्यन्तसमो रमणीयश्चेत्यर्थः 'वन्नओ'ति वर्णकस्तस्य वाच्यः, स चायम्—'से जहा-
 नामए आलिंगपुक्खरे इ वा' आलिंगपुष्करं—मुरजमुखं तद्वत्सम इत्यर्थः, 'मुइंगपुक्खरे इ वा सरतले इ वा करतले इ वा
 आयंसमंडले इ वा चंदमंडले इ वे'त्यादि । 'पासायवडिंसण'ति प्रासादोऽवतंसक इव—शेखरक इव प्रधानत्वात् प्रासा-
 दावतंसकः, 'पासायवणओ'ति प्रासादवर्णको वाच्यः, स चैवम्—'अब्भुगयमूसियपहसिए' अभ्युद्गतमभ्योद्गतं
 वा यथाभवत्येवमुच्छ्रितः, अथवा मकारस्यागमिकत्वाद् अभ्युद्गतश्चासाबुच्छ्रितश्चेत्यभ्युद्गतोच्छ्रितः, अत्यर्थमुच्च इत्यर्थः,
 प्रथमैकवचनलोपश्चात्र दृश्यः, तथा ग्रहसित इव प्रभापटलपरिगततया ग्रहसितः प्रभया वा सितः—शुक्लः संवद्धो वा प्रभासित
 इति, 'मणिकणगरयणभत्तिचित्ते' मणिकनकरत्नानां भक्तिभिः—विच्छित्तिभिश्चित्रो विचित्रो यः स तथा, इत्यादि 'उल्लो-
 यभूमिवणओ'ति उल्लोचवर्णकः प्रासादस्योपरिभागवर्णकः, स चैवम्—'तस्स णं पासायवडिंसगस्स इभेयारुवे उल्लोए
 पणत्ते—ईहामिगउसभतुरगनरमगरविहगवालगकिन्नररुसरभचमरकुंजरवणलयपउमलयभत्तिचित्ते जाव सयतवणिज्जमए
 अच्छे जाव पडिख्वे' भूमिवर्णकस्त्वेवम्—'तस्स णं पासायवडिंसयस्स बहुसमरमणिज्जे भूमिभागे पणत्ते, तंजहा—
 आलिंगपुक्खरे इ वे'त्यादि, 'सपरिवारं'ति चमरसम्बन्धिपरिवारसिंहासनोपेतं, तच्चैवम्—'तस्स णं सिंहासनस्स अवरु-
 त्तरेणं उत्तरेणं उत्तरपुरच्छिमेणं एत्थ णं चमरस्स चउसडीए सामाणियसाहस्सीणं भद्दासनसाहस्सीओ पण-

ताओ एवं पुरच्छिमेणं पंचणहं अगमहिशीणं सपरिवाराणं पंच भद्रासणाइं सपरिवाराइं दाहिणपुरच्छिमेणं अन्तिमतरि-
 याए परिसाए चउवीसाए देवसाहस्सीणं चउवीसं भद्रासणसाहस्सीओ, एवं दाहिणेणं मज्झिमाए अट्ठावीसं भद्रासणसा-
 हस्सीओ, दाहिणपच्चत्थिमेणं वाहिरियाए बत्तीसं भद्रासणसाहस्सीओ पच्चत्थिमेणं सत्तणहं अणियाहिवईणं सत्त भद्रास-
 णाइं चउदिसिं आयरक्खदेवाणं चत्तारि भद्रासणसहस्सचउसट्ठीओ'त्ति, 'तेत्तीसं भोम'त्ति वाचनान्तरे दृश्यते, तत्र
 भौमानि-विशिष्टस्थानानि नगराकाराणीत्यन्ये, 'उवयारियलेणं'ति गृहस्य पीठवन्धकल्पं 'सव्वप्पमाणं वेमाणियप्प-
 माणस्स अद्धं नेयव्वं'ति, अयमर्थः-यत्तस्यां राजधान्यां प्राकारप्रासादसभादिवस्तु तस्य सर्वस्योच्छ्रयादिप्रमाणं सौध-
 र्मवैमानिकविमानप्राकारप्रासादसभादिवस्तुगतप्रमाणस्यार्द्धं च नेतव्यं, तथा सौधर्मवैमानिकानां विमानप्राकारो
 योजनानां त्रीणि शतान्युच्चत्वेन, एतस्यास्तु सार्द्धं शतं, तथा सौधर्मवैमानिकानां मूलप्रासादः पञ्च योजनानां शतानि
 तदन्ये चत्वारस्तत्परिवारभूताः सार्द्धे द्वे शते ४ प्रत्येकं च तेषां चतुर्णामप्यन्ये परिवारभूताश्चत्वारः सपादशतम् १६ एवम-
 न्ये तत्परिवारभूताः सार्द्धा द्विपट्टिः ६४ एवमन्ये सपादैकत्रिंशत्, २५६ इह तु मूलप्रासादाः सार्द्धे द्वे योजनशते एवमस्र्द्धार्द्धही-
 नास्तदपरं यावदन्तिमाः पञ्चदश योजनानि पञ्च च योजनस्याष्टांशाः, एतदेव वाचनान्तरे उक्तम्—'चत्तारि परिवारीओ
 पासायवडंसगाणं अद्धद्धहीणाओ'त्ति एतेषां च प्रासादानां चतसृष्वपि परिपाटीषु त्रीणि शतान्येकचत्वारिंशदधिकानि
 भवन्ति, एतेभ्यः प्रासादेभ्य उत्तरपूर्वस्यां दिशि सभा सुधर्मा सिद्धायतनमुपपातसभा ह्रदोऽभिपेकसभाऽलङ्कारसभा
 व्यवसायसभा चेति, एतानि च सुधर्मसभादीनि सौधर्मवैमानिकसभादिभ्यः प्रमाणतोऽर्द्धप्रमाणानि, ततश्चोच्छ्रय इहेषां षट्-

त्रिंशद्योजनानि पञ्चाशदायामो विष्कम्भश्च पञ्चविंशतिरिति, एतेषां च विजयदेवसम्बन्धिनानामिव 'अणेगखम्भसयसणिविष्टा
 अब्भुग्गयसुकथवइवेइया' इत्यादिवर्णको वाच्यः । तथा 'दाराणं उण्णि वहवे अट्ठमंगलगा झया छत्ता' इत्यादि,
 अलङ्कारश्च सभादीनां वाच्यः, सर्वं च जीवाभिगमोक्तं विजयदेवसम्बन्धि चमरस्य वाच्यं यावदु-
 पपातसभायां सङ्कल्पश्चाभिनवोत्पन्नस्य किं मम पूर्वं पश्चाद्वा कर्तुं श्रेयः ? इत्यादिरूपः, अभिप्रेक्ष्यभि-
 पेक्षसभायां महर्ज्यां सामानिकादिदेवकृतः, विभूषणा च वस्त्रालङ्कारकृताऽलङ्कारसभायां, व्यवसायश्च
 व्यवसायसभायां पुस्तकवाचनतः, अर्चनिका च सिद्धायतने सिद्धप्रतिमादीनां, सुधर्मसभागमनं च सामा-
 निकादिपरिवारोपेतस्य चमरस्य, परिवारश्च सामानिकादिः, ऋद्धिमत्त्वं च 'एवंमहिद्दि' इत्यादिवचनै-
 र्वाच्यमस्येति, एतद् वाचनान्तरेऽर्थतः प्रायोऽवलोक्यत एवेति ॥ द्वितीयशतेऽष्टमः ॥ २-८ ॥

१	४	१६	६४	२५६	एवं ३४१
---	---	----	----	-----	---------

चमरचञ्चालक्षणं क्षेत्रमष्टमोद्देशक उक्तम्, अथ क्षेत्राधिकारादेव नवमे समयक्षेत्रमुच्यत इत्येवंसम्बन्धस्यास्येदं सूत्रम्-
 किमिदं भन्ते ! समयखेत्तेति पवुचति ? गोयमा ! अट्टाइल्ला दीवा दो य समुद्वा एसणं एवइए समयखेत्तेति
 पवुचति, तत्थ णं अयं जंनुद्दीवे २ सव्वदीवसमुद्वाणं सव्वब्भंतरे एवं जीवाभिगमवत्तव्वया (जोइसधिद्दुणं)
 नेयव्वा जाव अब्भंतरे पुक्खरद्धं जोइसधिद्दुणं (इमा गाहा) ॥ (सू० ११७) ॥ चित्तीयस्स नवमो उद्देशो ॥ २-९ ॥
 'किमिद'मित्यादि तत्र समयः-कालस्तेनोपलक्षितं क्षेत्रं समयक्षेत्रं, कालो हि दिनमासादिरूपः सूर्यगतिसमभिव्यज्यो

मनुष्यक्षेत्र एव न परतः, परतो हि नादित्याः संचरिष्णव इति, 'एवं जीवाभिगमवत्तव्यया नेयव्व'ति, एषा चैवम्-
 'एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्वंभेण'मित्यादि 'जोइसविहूणं'ति, तत्र जम्बूद्वीपादिमनुष्यक्षेत्रवक्तव्यतायां
 जीवाभिगमोक्तायां ज्योतिष्कवक्तव्यताऽप्यस्ति ततस्तद्विहीनं यथा भवत्येवं जीवाभिगमवक्तव्यता नेतव्येति, वाचना-
 न्तरे तु 'जोइसअट्ठविहूणं'ति इत्यादि बहु दृश्यते, तत्र 'जंबूद्वीवे णं भंते ! कइ चंदा पभासिंसु वा ३ ? कति सूरिया
 तविंसु वा ३ ? कइ नक्खत्ता जोइं जोइंसु वा ३ ? इत्यादिकानि प्रत्येकं ज्योतिष्कसूत्राणि, तथा-से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ
 जंबूद्वीवे दीवे !, गोयमा ! जंबूद्वीवे णं दीवे मंदरस्स पव्वयस्स उत्तरेणं लवणस्स दाहिणेणं जाव तत्थ २ वहवे जंबूस्सखा
 जंबूवण्णा जाव उवसोहेमाणा चिट्ठंति, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ जंबूद्वीवे दीवे' इत्यादीनि प्रत्येकमर्थसूत्राणि च
 सन्ति, ततश्चैतद्विहीनं यथा भवत्येवं जीवाभिगमवक्तव्यतया नेयं अस्योद्देशकस्य सूत्रं 'जाव इमा गाह'ति सङ्ग्रहाथा,
 सा च—“अरंहंत समय वायर विज्जू थणिया बलाहगा अगणी । आगर निहि नइ उवराग निगमे बुड्ढिवयणं च ॥ १ ॥”
 अस्याश्चार्थस्तत्रानेन सम्बन्धेनायातो-जम्बूद्वीपादीनां मानुषोत्तरान्तानामर्थानां वर्णनस्यान्ते इदमुक्तम्—‘जावं च णं
 माणुसुत्तरे पव्वए तावं च णं अस्सिलोएत्ति पवुच्चइ’ मनुष्यलोक उच्यत इत्यर्थः, तथा ‘अरंहंते’ति जावं च णं अर-
 हंता चक्षव्ही जाव सावियाओ मणुया पगइभइया विणीया तावं च णं अस्सिलोएत्ति पवुच्चइ । ‘समय’ति जावं च णं
 समयाइ वा आवलिया इ वा जाव अस्सिलोएत्ति पवुच्चइ, एवं जावं च णं वायरे विज्जुयारे वायरे थणियसइ जावं च णं
 वहवे ओराला बलाहया संसेयंति, ‘अगणि’ ति जावं च णं वायरे तेउयाए जावं च णं आगरा इ वा निही इ वा नई इ

वा 'उवराग'ति चंदोवरागा इ वा सूर्यवरागा इ वा तावं च णं अस्सिलोएत्ति पवुच्चइ' उपरागो-ग्रहणं 'निगमे बुद्धि-
वयणं च'ति यावच्च निर्गमादीनां वचनं-प्रज्ञापनं तावन्मनुष्यलोक इति प्रकृतं, तत्र 'जात्रं च णं चंदिमसूरियाणं जाव
तारारूवाणं अइगमणं निगमणं बुद्धी निधुद्धी आघविज्जइ तावं च णं अस्सिलोएत्ति पवुच्चइ'ति, अतिगमनमिहोत्तरायणं
निर्गमनं-दक्षिणायनं वृद्धिः-दिनस्य वर्द्धनं निवृद्धिः-तस्यैव हानिरिति ॥ द्वितीयशते नवमः ॥ २-९ ॥

—अति. २५८—

अनन्तरं क्षेत्रमुक्तं तच्चास्तिकायदेशरूपमित्यस्तिकायाभिधानपरस्य दशमोद्देशकस्यादिसूत्रम्—

कति णं भंते ! अतिथकाया पन्नत्ता !, गोयमा ! पंच अतिथकाया पणत्ता, तंजहा-धम्मतिथकाए
अधम्मतिथकाए आगासतिथकाए जीवतिथकाए पोगलतिथकाए ॥ धम्मतिथकाएणं भंते ! कतिवन्ने
कतिगंधे कतिरसे कतिफासे ?, गोयमा ! अवण्णे अगंधे अरसे अफासे अरूवे अजीवे सासए अचट्टिए
लोगदव्वे, से समासओ पंचविहे पन्नत्ते, तंजहा-दव्वओ खेत्तओ कालओ भावओ गुणओ, दव्वओ णं
धम्मतिथकाए एगे दव्वे, खेत्तओ णं लोगप्पमाणमेत्ते, कालओ न कयावि न आसि . न कयाइ नत्थि जाव
निच्चे, भावओ अवण्णे अगंधे अरसे अफासे, गुणओ गमणगुणे । अहम्मतिथकाएवि एवं चेव, नवरं गुणओ
ठाणगुणे, आगासतिथकाएवि एवं चेव, नवरं खेत्तओ णं आगासतिथकाए लोयालोयप्पमाणमेत्ते अणंते चेव
जाव गुणओ अवगाहणागुणे । जीवतिथकाए णं भंते ! कतिवन्ने कतिगंधे कतिरसे कट्फासे ?, गोयमा !

अवणो जाव अरूबी जीवे सासए अवट्टिए लोगदब्बे, से समासओ पंचविहे पणत्ते, तंजहा-दब्बओ जाव
 गुणओ, दब्बओ णं जीवत्थिकाए अणंताइं जीवदब्बाइं, खेत्तओ लोगप्पमाणमेत्ते कालओ न कयाइ न
 आसि जाव निच्चे, भावओ पुण अवणणे अगंधे अरसे अफासे, गुणओ उवओगुणे । पोगलत्थिकाए णं
 भंते ! कतिवणणे कतिगंधे० रसे०फासे ? गोयमा ! पंचवणणे पंचरसे दुगंधे अट्टफासे रूबी अजीवे सासए अवट्टिए
 लोगदब्बे, से समासओ पंचविहे पणत्ते, तंजहा-दब्बओ खेत्तओ कालओ भावओ गुणओ, दब्बओ णं
 पोगलत्थिकाए अणंताइं दब्बाइं, खेत्तओ लोयप्पमाणमेत्ते, कालओ न कयाइ न आसि जाव निच्चे, भावओ
 वणमंते गंध० रस० फासमंते, गुणओ गहणगुणे । (सू० ११८) एगे भंते ! धम्मत्थिकायपदेसे धम्मत्थिकाएत्ति वत्तव्वं
 सिया ? गोयमा ! णो इण्ठे समट्ठे, एवं दोव्विवि तिन्निवि चत्तारि पंच छ सत्त अट्ट नव दस संखेज्जा, असंखेज्जा भंते !
 धम्मत्थिकायप्पसा धम्मत्थिकाएत्ति वत्तव्वं सिया ? गोयमा ! णो इण्ठे समट्ठे, एगपदेसूणेविय णं भंते !
 धम्मत्थिकाए २ ति वत्तव्वं सिया ? णो तिण्ठे समट्ठे, से केण्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ ? एगे धम्मत्थिकायप-
 देसे नो धम्मत्थिकाएत्ति वत्तव्वं सिया जाव एगपदेसूणेवि य णं धम्मत्थिकाए नो धम्मत्थिकाएत्ति वत्तव्वं
 सिया ? से नूणं गोयमा ! खंडे चक्के सगले चक्के ? भगवं ! नो खंडे चक्के सकले चक्के, एवं छत्ते चम्मे दंडे दूसे
 आउ पहे मोयए, से तेण्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ-एगे धम्मत्थिकायपदेसे नो धम्मत्थिकाएत्ति वत्तव्वं सिया
 जाव एगपदेसूणेविय णं धम्मत्थिकाए नो धम्मत्थिकाएत्ति वत्तव्वं सिया ॥ से किंवातिए णं भंते ! धम्म-

तिथिकाए त्ति वत्तब्बं सिया ? गोयमा ! असंखेज्जा धम्मतिथिकायपएसा ते सब्बे कसिणा पडिपुण्णा निरव-
सेसा एगगहणगहिंया एस णं गोयमा ! धम्मतिथिकाएत्ति वत्तब्बं सिया, एवं अहम्मतिथिकाएवि, आगास-
तिथिकाएवि, जीवतिथिकायपोगलतिथिकायावि एवं चेव, नवरं तिण्हं पि पदेसा अणंता भाणियब्बा, सेसं ते
चेव ॥ (सू० ११९) ॥

‘कहणमि’त्यादि, अस्तिशब्देन प्रदेशा उच्यन्तेऽतस्तेषां काया-राशयोऽस्ति कायाः, अथवाऽस्तीत्ययं निपातः कालत्रया-
भिधायी, ततोऽस्तीति-सन्ति आसन् भविष्यन्ति च ये कायाः-प्रदेशराशयस्तेऽस्ति काया इति, धर्मास्तिकायादीनां चोप-
न्यासेऽयमेव क्रमः, तथाहि-धर्मास्तिकायादिपदस्य माङ्गलिकत्वाद्धर्मास्तिकाय आदाबुक्तः, तदनन्तरं च तद्विपक्षत्वाद-
धर्मास्तिकायः, ततश्च तदाधारत्वादाकाशास्तिकायः, ततोऽनन्तत्वामूर्तत्वसाधर्म्याज्जीवास्तिकायः, ततस्तदुपष्टम्भकत्वा-
त्तुद्गलास्तिकाय इति ॥ ‘अवण्णे’इत्यादि, यत एवावर्णादिरत एव ‘अरूपी’ अमूर्त्तो न तु निःस्वभावो, नञः पर्थुदासवृ-
त्तिवात्, शाश्वतो द्रव्यतः अवस्थितः प्रदेशतः ‘लोगदब्बे’त्ति लोकस्य-पञ्चास्तिकायात्मकस्यांशभूतं द्रव्यं लोकद्रव्यं,
भावत इति पर्यायतः, ‘गुणओ’त्ति कार्यतः ‘गमणगुणे’त्ति जीवपुद्गलानां गतिपरिणतानां गत्युपष्टम्भहेतुर्मत्स्यानां
जलमिवेति । ‘ठाणगुणे’त्ति जीवपुद्गलानां स्थितिपरिणतानां स्थित्युपष्टम्भहेतुर्मत्स्यानां स्थलमिवेति । ‘अवगाहणा-
गुणे’त्ति जीवादीनामवकाशहेतुर्बदराणां कुण्डमिव । ‘उवओगगुणे’त्ति उपयोगः-चैतन्यं साकारानाकारभेदं । ‘गहण-
गुणे’त्ति ग्रहणं-परस्परं सम्बन्धनं जीवेन वा औदारिकादिभिः प्रकारैरिति ॥ ‘खंडं चक्के’इत्यादि, यथा खण्डचक्रं चक्रं

न भवति, खण्डचक्रमित्येवं तस्य व्यपदिश्यमानत्वात्, अपि तु सकलमेव चक्रं भवति, एवं धर्मास्तिकायः प्रदेशे-
नाप्यूनो न धर्मास्तिकाय इति वक्तव्यः स्याद्, एतच्च निश्चयनयदर्शनं, व्यवहारनयमतं तु—एकदेशेनोनमपि वस्तु वस्त्वैव,
यथा खण्डोऽपि घटो घट एव, छिन्नकर्णोऽपि श्वा श्वैव, भणन्ति च—‘एकदेशविकृतमनन्यवदि’ति ॥ ‘से किंवाइंति’
अथ किं पुनरित्यर्थः ‘सन्वेऽवि’ समस्ताः, ते च देशापेक्षयाऽपि भवन्ति, प्रकारकात्सन्ध्येऽपि सर्वशब्दप्रवृत्तेरित्यत आह—
‘कसिण’ति कुत्स्ना न तु तदेकदेशापेक्षया सर्व इत्यर्थः, ते च स्वस्वभावरहिता अपि भवन्तीत्यत आह—प्रतिपूर्णाः—
आत्मस्वरूपेणाविकलाः, ते च प्रदेशान्तरापेक्षया स्वस्वभावन्यूना अपि तथोच्यन्त इत्याह—‘निरवसेस’ति प्रदेशान्त-
रतोऽपि स्वस्वभावेनान्यूनाः, तथा ‘एगगहणगहिय’ति एकग्रहणेन—एकशब्देन धर्मास्तिकाय इत्येवंलक्षणेन गृहीता
ये ते तथा, एकशब्दाभिधेया इत्यर्थः, एकार्था वैते शब्दाः, ‘पएस’ अणंता भाणियन्व’ति धर्माधर्मयोरसङ्ख्येयाः प्रदेशा
उक्ताः आकाशादीनां पुनः प्रदेशा अनन्ता वाच्याः, अनन्तप्रदेशिकत्वात्रयाणामपीति ॥ उपयोगगुणो जीवास्तिकायः
प्रागदर्शितः, अथ तद्देशभूतो जीव उत्थानादिगुण इति दर्शयन्नाह—

जीवे णं भंते ! सउट्टाणे सकम्मे सबले सवीरिए सपुरिसकारपरक्कमे आयभावेणं जीवभावं उवदंसेतीत्ति
वत्तव्वं सिया ?, हंता गोयमा ! जीवे णं सउट्टाणे जाव उवदंसेतीत्ति वत्तव्वं सिया । से केणट्टेणं जाव
वत्तव्वं सिया ?, गोयमा ! जीवे णं अणंताणं आभिणिबोहियनाणपज्जवाणं एवं सुयनाणपज्जवाणं ओहिना-
णपज्जवाणं मणपज्जवनाणप० केवलानणप० मइअन्नाणप० सुयअन्नाणप० विभंगणाणपज्जवाणं चक्खुदंसणप०

अचक्रबुदंसणप० ओहिदंसणप० केवलदंसणप० उवओगं गच्छइ, उवओगलनणे णं जीवे, से तेणट्ठेणं एवं बुच्चइ-गोयमा ! जीवेणं सउट्ठाणे जाव वत्तव्वं सिया ॥ (सू० ? २०) ॥

‘जीवे ण’मित्यादि, इह च ‘सउट्ठाणे’इत्यादीनि विशेषणानि मुक्तजीवव्युदासार्थानि ‘आयभावेण’ति आत्मभावेन-उत्थानशयनगमनभोजनादिरूपेणात्मपरिणामविशेषेण ‘जीवभावं’ति जीवत्वं चैतन्यम् ‘उपदर्शयति’ प्रकाशयतीति वक्तव्यं स्याद् १५ विशिष्टस्योत्थानादेर्विशिष्टचेतनापूर्वकत्वादिति । ‘अणंताणं आभिनिवोदिणं’त्यादि, ‘पर्ययाः’ प्रज्ञाकृता अविभागाः पलिच्छेदाः, ते चानन्ता आभिनिवोधिकज्ञानस्यातोऽनन्तानामाभिनिवोधिकज्ञानपर्यवधानं सम्प्रन्धनम्, अनन्ताभिनिवोधिकज्ञानपर्यवहारमितिर्थः, ‘उपयोगं’ चेतनाविशेषं गच्छतीति योगः, उत्थानादायात्मभावे वर्त्तमान इति हृदय, अथ यद्युत्थानाद्यात्मभावे वर्त्तमानो जीव आभिनिवोधिकज्ञानाद्युपयोगं गच्छति तत्किमेतावतैव जीवभावमुपदर्शयतीति वक्तव्यं स्यात् ? इत्याशङ्काह—‘उवओगे’त्यादि, अत उपयोगलक्षणं नाद्यात्मभावेनोपदर्शयतीति वक्तव्यं स्यादेवेति ॥ अनन्तरं जीनचिन्तासूत्रमुक्तम्, अथ तदाधारत्वेनाकाशचिन्तासूत्राणि कतिविहे णं भंते ! अगासे पणत्ते ? गोयमा ! द्रुधिहे अगासे प०, तंजहा-लोयागासे य अलोयागासे य ॥ लोयागासे णं भंते ! किं जीवा जीवदेसा जीवपदेसा अजीवा अजीवदेसा अजीवपप्सा ? गोयमा !

१ अत्र हि लोकाकाशशब्देन सगमो लोकहास्यदेशो ना विवक्ष्यते तथा भैरवसिन् प्रदेशो जीवपुद्गलानां बहूनां पदेशानां भावात् जीवास्तिकायपुद्गलान्तिमायदेशसंभक्तो वादपरिणामे निराशे न प्रदेशसंभवः धर्माधर्मयोस्तु नैवमिति निगिदौ तद्देशौ सगमे तु सगमा एव ते इति, यदा तु लोकाकाशस्यापि देशो विनक्ष्यते तदाऽनयोः स्थातामेव देशौ, तत्समानतयाच्योः,

जीवावि जीवदेसावि जीवपदेसावि अजीवावि अजीवदेसावि अजीवपदेसावि जे जीवा ते नियमा एणिंदिया एणिंदिया तेइंदिया चउरिंदिया पंचेदिया अणिंदिया, जे जीवदेसा ते नियमा एणिंदियदेसा जाव अणिंदियदेसा, जे जीवपदेसा ते नियमा एणिंदियपदेसा जाव अणिंदियपदेसा, जे अजीवा ते अजीवा ते दुविहा पन्नत्ता, तंजहा-रूबीय अरूबीय, जे रूबी ते चउविहा पणत्ता, तंजहा-खंधा खंधदेसा खंधपदेसा परमाणुपोगला, जे अरूबी ते पंचविहा पणत्ता, तंजहा-धम्मत्थिकाए नो धम्मत्थिकायस्स देसे धम्मत्थिकायस्स पदेसा अधम्मत्थिकाए नो अधम्मत्थिकायस्स देसे अधम्मत्थिकायस्स पदेसा अद्वासमए ॥ (सू० १२१) ॥

तत्र लोकालोकाकाशयोर्लक्षणमिदं—“धर्मादीनां वृत्तिर्द्रव्याणां भवति यत्र तत्क्षेत्रम् । तैर्द्रव्यैः सह लोकस्तद्विपरीतं ह्यलोकाख्यम् ॥ १ ॥” इति ॥ ‘लोगागासे ण’मित्यादौ षड् प्रश्नाः, तत्र लोकाकाशेऽधिकरणे ‘जीव’त्ति संपूर्णानि जीवद्रव्याणि ‘जीवदेस’त्ति जीवस्यैव बुद्धिपरिकल्पिता ह्यादयो विभागाः, ‘जीवपएस’त्ति तस्यैव बुद्धिकृता एव प्रकृष्टा देशाः प्रदेशा, निर्विभागा भागा इत्यर्थः, ‘अजीव’त्ति धर्मास्तिकायादयो, ननु लोकाकाशे जीवा अजीवाश्चेत्युक्ते तद्देशप्रदेशास्तत्रोक्ता एव भवन्ति, जीवाद्यव्यतिरिक्तत्वाद्देशादीनां, ततो जीवाजीवग्रहणे किं देशादिग्रहणेनेति ? नैवं, निर्वचयवा जीवादय इति मतव्यवच्छेदार्थत्वादस्येति, अत्रोत्तरं—‘गोयमा ! जीवावी’त्यादि, अनेन चाद्यप्रश्नत्रयस्य निर्वचनमुक्तम् । अथान्यस्य प्रश्नत्रयस्य निर्वचनमाह—‘रूबी य’त्ति मूर्त्ताः, पुद्गला इत्यर्थः, ‘अरूबी य’त्ति अमूर्त्ताः,

धर्मास्तिकायादय इत्यर्थः, 'खंघ'ति परमाणुप्रचयात्मकाः स्कन्धाः 'स्कन्धदेशाः' द्व्यादयो विभागाः 'स्कन्धप्रदेशाः', तस्यैव निरंशा अंशाः 'परमाणुपुद्गलाः' स्कन्धभावमनापन्नाः परमाणव इति, ततो लोकाकाशे रूपिद्रव्यापेक्षया 'अजीवावि अजीवदेसावि अजीवपएसावि' इत्येतदर्थतः स्याद्, अणूनां स्कन्धानां चाजीवग्रहणेन ग्रहणात्, 'जे अरूवी ते पंचविहे'त्यादि, अन्यत्रारूपिणो दशविधा उक्ताः, तद्यथा—आकाशास्तिकायस्तद्देशस्तत्प्रदेशश्चेत्येवं धर्माधर्मास्तिकायौ समयश्चेति दश, इह तु सभेदस्याकाशस्याधारत्वेन विवक्षितत्वात्तदाधेयाः सप्त वक्तव्या भवन्ति, न च तेऽत्र विवक्षिताः, वक्ष्यमाणकारणात्, ये तु विवक्षितास्तानाह—'धम्मत्थिकाए' इत्यादि, इह जीवानां पुद्गलानां च बहुत्वादेकस्यापि जीवस्य पुद्गलस्य वा स्थाने सङ्कोचादितथाविधपरिणामवशाद्बहवो जीवाः पुद्गलाश्च तथा तद्देशास्तत्प्रदेशाश्च संभवन्तीतिकृत्वा जीवाश्च जीवदेशाश्च जीवप्रदेशाश्च जीवपेक्षयाऽजीवाश्चाजीवदेशाश्चाजीवप्रदेशाश्चेति संगतम्, एकत्राप्याश्रये भेदवतो वस्तुत्रयस्य सद्भावात्, धर्मास्तिकायादौ तु द्वितयमेव युक्तं, यतो यदा संपूर्णं वस्तु विवक्ष्यते तदा धर्मास्तिकायादीत्युच्यते, तदंशविवक्षायां तु तत्प्रदेशा इति, तेषामवस्थितरूपत्वात्, तद्देशकल्पना त्वयुक्ता, तेषामनवस्थितरूपत्वादिति, यद्यपि चानवस्थितरूपत्वं जीवादिदेशानामप्यस्ति तथाऽपि तेषामेकत्राश्रये भेदेन सम्भवः प्ररूपणाकारणम् इह तु तन्नास्तिकायादेरेकत्वादसङ्कोचादिधर्मकत्वाच्चेति, अत एव धर्मास्तिकायादिदेशनिषेधायाह—'नो धम्मत्थिकायस्स देसे' तथा 'नो अधम्मत्थिकायस्स देसे'ति । चूर्णिकारोऽप्याह—'अरूविणो द्वा समुदयसदेणं

भन्नंति, नीसेसा पएसेहिं वा नीसेसा भणिजा, नो देसेणं, तस्स अणैवद्वियप्पमाणत्तणओ, तेण न देसेण निहेसो, जो पुण देससहो एएसु कओ सो सविसयगयववहारत्थं परदब्बुसणादिगयववहारत्थं चे'ति, तत्र स्वविषये-धर्मास्तिकायादिविषये यो देशस्य व्यवहारो-यथा धर्मास्तिकायः स्वदेशेनोर्ध्वलोकाकाशं व्याप्नोतीत्यादिस्तदर्थं, तथा परद्रव्येण-ऊर्ध्वलोकाकाशादिना यः स्वस्य स्पर्शनादिगतो व्यवहारो यथोर्ध्वलोकाकाशेन धर्मास्तिकायस्य देशः स्पृश्यते इत्यादिस्तदर्थमिति 'अद्धासमय'त्ति अद्धा-कालस्तल्लक्षणः समयः-क्षणोऽद्धासमयः, स चैक एव वर्तमानक्षणलक्षणः, अतीतानागतयोरसत्त्वादिति ॥ कृतं लोकाकाशगतप्रश्नपङ्क्तस्य निर्वचनम्, अथालोकाकाशं प्रति प्रश्नयन्नाह—

अलोगागासे णं भंते ! किं जीवा ? पुच्छा तह चेव, गोयमा ! नो जीवा जाव नो अजीवप्पएसा एणे अजीवदव्वदेसे अगुरुयलहुए अणंतेहिं अगुरुयलहुयगुणेहिं संजुत्ते सव्वागासे अणंतभागूणे ॥ (सू० १२२) ॥ धम्मत्थिकाए णं भंते ! किं (के) महालए पणत्ते !, गोयमा ! लोए लोयमेत्ते लोयप्पमाणे लोयफुडे लोयं चेव फुसित्ता णं चिट्ठइ, एवं अहम्मत्थिकाए लोयागासे जीवत्थिकाए पोग्गलत्थिकाए पंचवि एक्काभिलावा ॥ (सू० १२३) ॥

‘पुच्छा तह चेव’त्ति यथा लोकप्रश्ने, तथाहि—‘अलोकाकासे णं भंते ! किं जीवा जीवदेसा जीवप्पएसा अजीवा अजी-

* अनवस्थितप्रमाणत्वं हि एकस्मिन्नपि प्रदेशे तदा स्याद्यदा ह्यादिप्रदेशसमुदाय एकत्रीभावमाप्नुयात् न चैवं धर्माधर्मयोः ॥ X जीवपुद्गल्योराकाशदेशावगाढयोरपटुभदानाय जीवपुद्गलाकाशादेः परस्परं च या स्पर्शना देशापेक्षया तस्य व्यवहाराय ॥

वदेसा अजीवप्पएस'त्ति । निर्वचनं त्वेषां पणामपि निषेधः, तथा 'एगे अजीवदव्वदेसे'त्ति अलोकाकाशस्य देशत्वं लोकालोकरूपाकाशद्रव्यस्य भागरूपत्वात् 'अगरुयलहुए'त्ति गुरुलघुत्वाव्यपदेश्यत्वात् 'अणतेहिं अगुरुयलहु-यगुणेहिं'त्ति 'अनन्तैः' स्वपर्यायपरपर्यायरूपैर्गुणैः, अगुरुलघुस्वभावैरित्यर्थः, 'सन्वागासे अणंतभागूणे'त्ति लोकाकाशस्यालोकाकाशापेक्षयाऽनन्तभागरूपत्वादिति ॥ अथानन्तरोक्तान् धर्मास्तिकायादीन् प्रमाणतो निरूपयन्नाह—'केमहा-लए'त्ति लुप्तभावप्रत्ययत्वान्निर्देशस्य किं महत्त्वं यस्यासौ किमहत्त्वः?, 'लोए'त्ति लोकः, लोकप्रमितत्वाल्लोकव्यपदे-शाद्वा, उच्यते च—“पंचस्थिकायमइयं (ओ) लोयं (ओ)” इत्यादि, लोकं चासौ वर्त्तते, इदं चाप्रश्रितमभ्युक्तं, शिष्यहितत्वादाचार्यस्येति, 'लोकमात्रः' लोकपरिमाणः, स च किञ्चिन्नूनोऽपि व्यवहारतः स्यादित्यत आह—लोकप्रमाणः, लोक(प्रमाण)प्रदेशत्वात्तत्प्रदेशानां, स चान्योऽन्यानुबन्धेन स्थित इत्येतदेवाह—'लोयफुडे'त्ति लोकेन-लोकाकाशेन सकलस्वप्रदेशैः स्पृष्टो लोकस्पृष्टः, तथा लोकमेव च सकलस्वप्रदेशैः स्पृष्टा तिष्ठतीति ॥ पुद्गलास्तिकायो लोकं स्पृष्ट्वा तिष्ठ-तीत्यनन्तरमुक्तमिति स्पर्शनाऽधिकारादधोलोकादीनां धर्मास्तिकायादिगतां स्पर्शनां दर्शयन्निदमाह—

अहेलोए णं भंते ! धम्मत्थिकायस्स केवइयं फुसति ?, गोयमा ! सातिरेणं अद्धं फुसति । तिरियलोए णं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! असंखेज्जइभागं फुसइ । उहुलोए णं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! देसूणं अद्धं फुसइ ॥ (सू० १२४) ॥

१—पञ्चास्तिकायात्मको लोकः ॥

‘सातिरेगं अद्धं’ति लोकव्यापकत्वाद्धर्मास्तिकायस्य सातिरेकसत्तरज्जुप्रमाणत्वाद्धाधोलोकस्य । ‘असंखेज्जइभागं’ति असङ्ख्यातयोजनप्रमाणस्य धर्मास्तिकायस्याष्टादशयोजनशतप्रमाणस्तिर्यग्लोकोऽसङ्ख्यातभागवर्त्तीति तस्यासावसङ्ख्येयभागं स्पृशतीति । ‘देसोणं अद्धं’ति देशोनसत्तरज्जुप्रमाणत्वाद्धूर्ध्वलोकस्येति ॥

इमा णं भंते ! रयणप्पभापुढवी धम्मत्थिकायस्स किं संखेज्जइभागं फुसति ? असंखेज्जइभागं फुसइ ? संखेज्जे भागे फुसति ? असंखेज्जे भागे फुसति ? सव्वं फुसति ? गोयमा ! णो संखेज्जइभागं फुसति असंखेज्जइभागं फुसइ णो संखेज्जे णो असंखेज्जे नो सव्वं फुसति । इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए उवासंतरे घणोदही धम्मत्थिकायस्स पुच्छा, किं संखेज्जइभागं फुसति ? जहा रयणप्पभा तहा घणोदहिघणवायतणुवाया । इमीसे णं भंते ! रयणप्पभाए पुढवीए उवासंतरे धम्मत्थिकायस्स किं संखेज्जइभागं फुसति असंखेज्जइभागं फुसइ जाव सव्वं फुसइ ? गोयमा ! संखेज्जइभागं फुसइ णो असंखेज्जइभागं फुसइ नो संखेज्जे० नो असंखेज्जे० नो सव्वं फुसइ, उवासंतराई सव्वाइ जहा रयणप्पभाए पुढवीए वत्तव्वया भणिया, एवं जाव अहेसत्तमाए, जंबूदीवाइया दीवा लवणसमुदाइया समुदा, एवं सोहम्मे कप्पे जाव ईसिपवभारापुढवीए, एते सव्वेऽवि असंखेज्जतिभागं फुसति, सेसा पडिसेहेयव्वा । एवं अधम्मत्थिकाए, एवं लोयागासेवि, गाहा—पुढवोदहीघणतणुकप्पा गेवेज्जणुत्तरा सिद्धी । संखेज्जतिभागं अंतरेसु सेसा असंखेज्जा ॥ १ ॥ (सू० १२५) ॥ वितियं सयं समत्तं ॥ २-१० ॥ २ ॥

‘इमा णं भंते’ इत्यादि, इह प्रतिशुद्धिं पञ्च सूत्राणि देवलोकसूत्राणि द्वादश त्रैवेयकसूत्राणि त्रीणि अनुत्तरेष्टा-
म्भारासूत्रे द्वे एवं द्विपञ्चाशत्सूत्राणि धर्मास्तिकायस्य किं सङ्ग्रेयं भागं स्पृशन्तीत्याद्यभिलाषेनावसेयानि, तत्रावकाशा-
न्तराणि सङ्ग्रेयभागं स्पृशन्ति, शेषास्त्वसङ्ग्रेयभागमिति निर्वचनम्, एतान्येव सूत्राण्यधर्मास्तिकायलोकाकाशयोरिति ॥
इहोकार्थसङ्ग्रहगाथा भावितार्थैवेति ॥ द्वितीयशते दशमः ॥ २-१० ॥

श्रीपञ्चमाङ्गे गुरुसूत्रपिण्डे, शतं स्थितानेकशते द्वितीयम् ।

अनैपुणेनापि मया व्यचारि, सूत्रप्रयोगज्ञवचोऽनुवृत्त्या ॥ १ ॥ इति ॥

॥ इति श्रीभगवतीवृत्तौ द्वितीयं शतं समाप्तम् ॥

॥ अथ तृतीयं शतकम् ॥

व्याख्यातं द्वितीयशतमथ तृतीयं व्याख्यायते, अस्य चायमभिसम्बन्धः—अनन्तरशतेऽस्तिकाया उक्ताः, इह तु तद्विशेष-
पभूतस्य जीवास्तिकायस्य विविधधर्मा उच्यन्ते, इत्येवंसम्बन्धस्यास्य तृतीयशतस्योद्देशकार्थसङ्ग्रहायेयं गाथा—
केरिसविडव्वणा चमरं किरियं जाणित्थिं नगरं पाला यं ।
अहिंवह इंदियपरिसां ततियम्मि सए दसुइसा ॥ १ ॥

तत्र 'केरिसविडव्वण'ति कीदृशी चमरस्य विकुर्वणाशक्तिरित्यादिप्रश्ननिर्वचनार्थः प्रथम उद्देशकः १, 'चमर'ति
चमरोत्पाताभिधानार्थो द्वितीयः २, 'किरिय'ति कायिक्यादिक्रियाद्यर्थभिधानार्थस्तृतीयः ३, 'जाण'ति यानं देवेन
वैक्रियं कृतं जानाति साधुरित्याद्यर्थनिर्णयार्थश्चतुर्थः ४, 'इत्थि'ति साधुर्वाह्यान् पुद्गलान् पर्यादाय प्रभुः ख्यादिरूपाणि
वैक्रियाणि कर्तुमित्याद्यर्थनिर्णयार्थः पञ्चमः ५, 'नगर'ति वाराणस्यां नगर्यां कृतसमुद्घातोऽनगारो राजगृहे रूपाणि
जानातीत्याद्यर्थनिश्चयपरः षष्ठः ६, 'पाला य'ति सोमादिलोकपालचतुष्टयस्वरूपाभिधायकः सप्तमः ७, 'अहिंवह'ति
असुरादीनां कति देवा अधिपतयः ? इत्याद्यर्थपरोऽष्टमः, 'इंदिय'ति इन्द्रियविषयाभिधानार्थो नवमः ९, 'परिस'ति
चमरपरिपदभिधानार्थो दशमः १० इति । तत्र कीदृशी विकुर्वणा ? इत्याद्यर्थस्य प्रथमोद्देशकस्येदं सूत्रम्—
तेणं कालेणं तेणं समएणं मोया नामं नगरी होत्या वण्णओ, तीसे णं मोयाए नगरीए वहिया उत्तरपुर-

च्छिमे दिसीभागे णं नंदणे नामं चेतिए होत्था, वण्णओ, तेणं कालेणं २ सामीं समोसहुं, परिसा निगगच्छइ
 पडिगया परिसा, तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स दोचे अंतेवासी अग्गिभूतीनामं
 अणगारे गोयमगोत्तेणं सत्तुस्सेहे जाव पज्जुवासमाणे एवं वदासी—चमरे णं भंते ! असुरिंदे असुरराया. के
 महिहीए ? केमहजुत्तीए ? केमहावले ? केमहायसे ? केमहासोक्खे ? केमहाणुभागे ? केवइयं च णं पभू
 विउव्वित्तए !, गोयमा ! चमरे णं असुरिंदे असुरराया महिहीए जाव महाणुभागे से णं तत्थ चोत्तीसाए
 भवणावाससयसहस्साणं चउसट्ठीए सामाणियसाहस्सीणं ताग्रत्तीसाए ताग्रत्तीसगाणं जाव विहरइ, एवं-
 महिहीए जाव महाणुभागे, एवतियं च णं पभू विउव्वित्तए से जहानामए—जुवती जुवाणे हत्थेणं हत्थे गेणहेज्जा,
 चक्कस्स वा नाभी अरगाउत्ता सिया, एवामेव गोयमा ! चमरे असुरिंदे असुरराया वेउव्वियसमुग्घाएणं
 समोहणइ २ संखेज्जाइं जोयणाइं दंडं निसिरइ, तंजहा—रयणाणं जाव रिट्ठाणं अहावायरे पोग्गले परिसाडेइ
 २ अहासुहुमे पोग्गले परियाएति २ दोचंपि वेउव्वियसमुग्घाएणं समोहणति २, पभू णं गोयमा ! चमरे
 असुरिंदे असुरराया केवलकप्पं जंबूद्धीवं २ बह्महिं असुरकुमारेहिं देवेहिं देवीहि य आइणं वित्तिकिणं
 उवत्थंडं संथंडं फुडं अवगाढाअवगाढं करेत्ताए ! अदुत्तरं च णं गोयमा ! पभू चमरे असुरिंदे असुरराया
 तिरियमसंखेजे दीवसमुद्दे यह्महिं असुरकुमारेहिं देवेहिं देवीहि य आइणने वित्तिकिणने उवत्थडे संथडे फुडे

अवगाढावगाढे करेत्तए, एसं णं गोयमा ! चमरस्स असुरिंदस्स असुररणो अथमेयारूवे विसए विसयमेत्ते
 बुइए णो चेव णं संपत्तीए विकुव्विंसु वा विकुव्विस्सति वा ॥ (सू० १२६) ॥

‘तेणं कालेण’मित्यादि सुगमं, नवरं ‘केमहिहिण्’ति केन रूपेण महर्द्धिकः ? किरूपा वा महर्द्धिरस्येति किमह-
 र्द्धिकः, कियन्महर्द्धिक इत्यन्ये, ‘सामाणियसाहस्सीणं’ति समानया-इन्द्रतुल्यया ऋद्ध्या चरन्तीति सामानिकाः
 ‘तायत्तीसाए’ति त्रयस्त्रिंशतः ‘तायत्तीसगाणं’ति मन्त्रिकल्पानां, यावत्करणादिदं दृश्यं ‘चउण्हं लोगपालाणं पंचण्हं
 अगमहिस्सीणं सपरिवाराणं तिण्हं पत्तिसाणं सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं चउण्हं चउसट्ठीणं आयरक्खदे-
 वसाहस्सीणं अन्नेसिं च बहूणं चमरंचारायहाणिवत्थवाणं देवाण य देवीण य आहेवच्चं पोरेवच्चं सामित्तं भट्ठित्तं आणाई-
 सरसेणावच्चं कारेमाणे पालेमाणे महयाऽऽहयनट्ठीगीयवाइयतंतीतलतालतुडियघणमुइंगपडुप्पवाइयरवेणं दिवाइं भोगभोगाइं
 भुंजमाणे’ति तत्राधिपत्यम्-अधिपतिकर्म पुरोवर्त्तित्वम्-अग्रगमित्वं स्वामित्वं भर्तृत्वं-पोषकत्वम् आशेश्व-
 रस्य-आज्ञाप्रधानस्य सत्तो यत्सेनापत्यं तत्तथा तत्कारयन् अन्यैः पालयन् स्वयमिति तथा महता रवेणेति योगः ‘आहय’त्ति
 आख्यानकप्रतिबद्धानीति वृद्धाः, अथवा ‘अहय’त्ति अहतानि-अव्याहतानि नाख्यगीतवादितानि, तथा तच्च्री-वीणा
 तलतालाः-हस्ततालाः तंसा वा-हस्ताः तालाः-कंसिकाः ‘तुडिय’त्ति शेषतूर्याणि, तथा घनाकारो ध्वनिसाधर्म्याद्यो मृदङ्गो-
 मर्दलः पडुना-दक्षगुरुवेण प्रवादित इत्येतेषां इन्द्रोऽत एषां यो रवः स तथा तेन ‘भोगभोगाइं’ति भोगार्हान् शब्दादीन्
 ‘एवंमहिहिण्’ति एवं महर्द्धिक इव महर्द्धिकः इयन्महर्द्धिक इत्यन्ये । ‘से जहानामए’इत्यादि, यथा युवतिं युवा

हस्तेन हस्ते गृह्णाति, कामवशाद्ग्राहतरग्रहणतो निरन्तरहस्ताङ्गुलितयेत्यर्थः, दृष्टान्तान्तरमाह—‘चक्रस्से’त्यादि, चक्रस्य वा नाभिः, किंभूता ?—‘अरगाउत्त’त्ति अरकैरायुक्ता—अभिविधिनाऽन्विता अकायुक्ता ‘सिय’त्ति ‘स्यात्’ भवेत्, अथवाऽरका उत्तासिता—आस्फालिता यस्यां साऽरकोत्तासिता, ‘एवमेव’त्ति निरन्तरतयेत्यर्थः प्रभुर्जन्मद्वीपं बहुभिर्दे-
वादिभिराकीर्णं कर्तुमिति योगः, वृद्धैस्तु व्याख्यातं—यथा यात्रादिषु युवतिर्यूनो हस्ते लग्ना—प्रतिवज्जा गच्छति बहुलो-
कप्रचिते देशे, एवं यानि रूपाणि विकुर्वितानि तान्येकस्मिन् कर्त्तरि प्रतिवज्जानि, यथा वा चक्रस्य नाभिरका बहुभिर-
रकैः प्रतिवज्जा घना निश्छिद्रा, एवमात्मशरीरप्रतिवज्जैरसुरदैवैर्देवीभिश्च पूरयेदिति । ‘वेडव्वियसमुग्घाएणं’त्ति वैक्कि-
यकरणाय प्रयत्नविशेषेण ‘समोहणइ’त्ति समुपहन्यते समुपहतो भवति समुपहन्ति वा—प्रदेशान् विक्षिपतीति ।
तत्स्वरूपमेवाह—‘संखेज्जाइ’इत्यादि, दण्ड इव दण्डः—ऊर्ध्वाध आयतः शरीरवाहल्यो जीवप्रदेशकर्मपुद्गलसमूहः
तत्र च विविधपुद्गलानादत्त इति दर्शयन्नाह—तद्यथा—‘रलानां’ कर्केतनादीनाम्, इह च यद्यपि रलादिपुद्गला
औदारिका वैक्रियसमुद्घाते च वैक्रिया एव ग्राह्या भवन्ति तथाऽपीह तेषां रलादिपुद्गलानामिव सारताप्रतिपा-
दनाय रलानामित्याद्युक्तं, तच्च रलानामिवेत्यादि व्याख्येयम्, अन्ये त्वाहुः—औदारिका अपि ते गृहीताः सन्तो वैक्कि-
यतया परिणमन्तीति, यावत्करणादिदं दृश्यम्—‘वइराणं वेरुलियाणं लोहियक्खाणं मसारगल्लणं हंसगब्भणं पुलयाणं
सोगंधियाणं जोतीरसाणं अंकाणं अंजणाणं रयणाणं जायरूवाणं अंजणपुलयाणं फलिहाणं’त्ति, किम् ? अत आह—
‘अहावायरे’त्ति यथावादारान्—असारान् पुद्गलान् परिशतयति दण्डनिसर्गगृहीतान्, यच्चोक्तं प्रज्ञापनादीकायां ‘यथा-

स्थूलान् वैक्रियशरीरानामकर्मपुद्गलान् प्राग्वद्भान् शातयतीति तत्समुद्घातशब्दसमर्थनार्थमनाभोगिकं वैक्रियशरीरकर्म-
निर्जरणमाश्रित्येति, 'अहासुद्भुमे'ति यथासूक्ष्मान् सारान् 'परियाएति' पर्यादत्ते, दण्डनिसर्गगृहीतान् सामस्येना-
दत्त इत्यर्थः, 'दोच्चंपि'ति द्वितीयमपि वारं समुद्घातं करोति, चिकीर्षितरूपनिर्माणार्थं, ततश्च 'पभ्रु'ति समर्थः 'केव-
लकल्पं'ति केवलः—परिपूर्णः कल्पत इति कल्पः—स्वकार्यकरणसामर्थ्यपेतस्ततः कर्मधारयः, अथवा 'केवलकल्पः' केवल-
ज्ञानसदृशः परिपूर्णतासाधर्म्यात्, संपूर्णपर्यायो वा केवलकल्प इतिशब्दः । 'आइन्न'मित्यादय एकार्था अत्यन्तव्याप्तिदश-
नायोक्ताः । 'अदुत्तरं च णं'ति अथापरं च, इदं च सामर्थ्यातिशयवर्णनं 'विसए'ति गोचरो वैक्रियकरणशोकेः, अयं
च तत्करणयुक्तोऽपि स्यादित्यत आह—'विसयमेत्ते'ति विषय एव विषयमात्रं—क्रियाशून्यं 'बुइए'ति उक्तम्, एतदे-
वाह—'संपत्तीए'ति यथोक्तार्थसंपादनेन 'विउन्विंसु वा' विकुर्वितवान् विकुर्विति वा विकुर्विष्यति वा, विकुर्व इत्ययं
धातुः सामयिकोऽस्ति, विकुर्वणेत्यादिप्रयोगदर्शनादिति ।

जति णं भंते ! चमरे असुरिंदे असुरराया एमहिहीए जाव एवइयं च णं पभ्रू विकुव्वित्तए, चमरस्स णं भंते !
असुरिंदस्स असुररत्तो सामाणिया देवा केमहिहीया जाव केवतियं च णं पभ्रू विकुव्वित्तए !, गोयमा !
चमरस्स असुरिंदस्स असुररत्तो सामाणिया देवा महिहीया जाव महाणुभागा, ते णं तत्थ साणं २ भवणाणं
साणं २ सामाणियाणं साणं २ अगमहिसीणं जाव दिन्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणा विहरंति, एवंमहि-
हीया जाव एवइयं च णं पभ्रू विकुव्वित्तए, से जहानामए—जुवतिं जुवाणे हत्थेणं हत्थे गेणहेज्जा चक्कस्स वा

नाभी अरयाउत्ता सिया एवामेव गोयमा ! चमरस्स असुरिंदस्स असुररत्तो एगमेगे सामाणिए देवे वेउ-
वियससुग्घाएणं समोहणइ २ जाव दोचंपि वेउवियससुग्घाएणं समोहणति २ पभू णं गोयमा ! चमरस्स
असुरिंदस्स असुररत्तो एगमेगे सामाणिए देवे केवलकप्पं जंबूदीवं २ बहूहिं असुरकुमारेहिं देवेहिं देवीहि
य आइन्नं वितिकिन्नं उवत्थडं संथडं फुडं अवगाढावगाढं करत्तए, अदुत्तरं च णं गोयमा ! पभू चमरस्स
असुरिंदस्स असुररत्तो एगमेगे सामाणियदेवे तिरियमसंखेजे दीवससुदे बहूहिं असुरकुमारेहिं देवेहिं देवी-
हि य आइणो वितिकिणो उवत्थडे संथडे फुडे अवगाढावगाढे करत्तए, एस णं गोयमा ! चमरस्स असुरिं-
दस्स असुररत्तो एगमेगस्स सामाणियदेवस्स अयमेयारूवे विसए विसयमेत्ते बुइए णो चेव णं संपत्तीए विकु-
व्विसु वा विकुव्वति वा विकुव्विस्सति वा । जति णं भंते ! चमरस्स असुरिंदस्स असुररत्तो सामाणिया
देवा एवमहिहीया जाव एवतियं च णं पभू विकुव्वित्तए चमरस्स णं भंते ! असुरिंदस्स असुररत्तो तायत्ती-
सिया देवा केमहिहीया ?, तायत्तीसिया देवा जहा सामाणिया तहा नेयन्वा, लोयपाला तहेव, नवरं संखेज्जा
दीवससुद्दा भाणियन्वा, बहूहिं असुरकुमारेहिं २ आइन्ने जाव विउव्विस्संति वा । जति णं भंते ! चमरस्स
असुरिंदस्स असुररत्तो लोगपाला देवा एवमहिहीया जाव एवतियं च णं पभू विउव्वित्तए । चमरस्स णं
भंते ! असुरिंदस्स असुररत्तो अगमहिसीओ देवीओ केमहिहीयाओ जाव केवतियं च णं पभू विकुव्वित्तए ?,
गोयमा ! चमरस्स णं असुरिंदस्स असुररत्तो अगमहिसीओ महिहीयाओ जाव महाणुभागाओ, ताओ णं

तत्थ साणं २ भवणाणं साणं २ सामाणिअसाहस्सीणं साणं २ महत्तरियाणं साणं २ परिसाणं जाव एमहि-
द्वियाओ अन्नं जहा लोगपालाणं अपरिसेसं । सेवं भंते ! २ त्ति (सूत्रं १२७) भगवं दोच्चे गोयमे समणं भगवं महा-
वीरं वंदइ नमंसइ २ जेणेव तच्चे गोयमे वायुभूतिअणगारे तेणेव उवागच्छति २ तच्चं गोयमं वायुभूतिं अणगारं
एवं वदासि-एवं खलु गोयमा ! चमरे असुरिंदे असुरराया एवंमहिद्दीए तं चेव एवं सव्वं अपुट्टवागरणं
नेयव्वं अपरिसेसियं जाव अगमहिसीणं वत्तव्वया समत्ता । तए णं से तच्चे गोयमे वायुभूती अणगारे दो-
च्चस गोयमस्स अग्निभूइस्स अणगारस्स एवमाइक्खमाणस्स भा० पं० परू० एयमट्ठं नो सदहइ नो पत्ति-
यइ नो रोयइ एयमट्ठं असदहमाणे अपत्तियमाणे अरोएमाणे उट्ठाए उट्ठइ २ जेणेव समणे भगवं महावीरे
तेणेव उवागच्छइ जाव पज्जुवासमाणे एवं वयासी-एवं खलु भंते ! दोच्चे गोयमे अग्निभूतिअणगारे मम
एवमातिक्खइ भासइ पन्नवेइ परूवेइ-एवं खलु गोयमा ! चमरे असुरिंदे असुरराया महिद्दीए जाव महाणु-
भावे से णं तत्थ चोत्तीसाए भवणावाससयसहस्साणं एवं तं चेव सव्वं अपरिसेसं भाणियव्वं जाव अग-
महिसीणं वत्तव्वया समत्ता, से कहमेयं भंते ! १, एवं गोयमादि समणे भगवं महावीरे तच्चं गोयमं वाड-
भूतिं अणगारं एवं वदासि-जणं गोयमा ! दोच्चे गो० अग्निभूइअणगारे तव एवमातिक्खइ ४-एवं खलु
गोयमा ! चमरे ३ महिद्दीए एवं तं चेव सव्वं जाव अगमहिसीणं वत्तव्वया समत्ता, सच्चे णं एसमट्ठे,
अहंपि णं गोयमा ! एवमातिक्खामि भा० पं० परू०, एवं खलु गोयमा !-चमरे ३ जाव महिद्दीए सो चेव

वित्तिओ गमो भाणियव्वो जाव अगमहिंसीओ, सचे णं एसमढे, सेवं भंते २, तच्चे गोयमे ! वायुभूती अण-
 गारे समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ २ जेणेव दोच्चे गोयमे अगिगभूती अणगारे तेणेव उवागच्छइ २
 दोच्चे गो० अगिगभूतिं अणगारं वंदइ नमंसति २ एयमढं सम्मं विणएणं भुज्जो २ खामेति (सूत्रं १२८) तए णं से
 तच्चे गोयमे वाउभूती अणगारे दोच्चेणं गोयमेणं अगिगभूतीणामेणं अणगारेणं सद्धिं जेणेव समणे भगवं महावीरे
 जाव पज्जुवासमाणे एवं वयासि—जति णं भंते ! चमरे असुरिंदे असुराया एवंमहिहीए जाव एवतियं
 च णं पभू विक्कुब्बित्ताए बली णं भंते ! वहरोयणिंदे वहरोयणराया केमहिहीए जाव केवइयं च णं पभू
 विक्कुब्बित्ताए !, गोयमा ! बली णं वहरोयणिंदे वहरोयणराया महिहीए जाव महाणुभागे, से णं तत्थ
 तीसाए भवणावाससयसहस्साणं सट्ठीए सामाणियसाहस्सीणं सेसं जहा चमरस्स तहा वलियस्सवि णेय-
 व्वं, णवरं सातिरेगं केवलकप्पं जंबूदीवंति भाणियव्वं, सेसं तं चेव णिरवसेसं णेयव्वं, णवरं णाणत्तं जाणियव्वं
 भवणेहिं सामाणिएहिं, सेवं भंते २ त्ति तच्चे गोयमे वायुभूती जाव विहरति । भंते त्ति भगवं दोच्चे गोयमे
 अगिगभूतीअणगारे समणं भगवं महावीरं वंदइ २ एवं वदासी—जइ णं भंते ! बली वहरोयणिंदे वहरोयण-
 राया एमहिहीए जाव एवइयं च णं पभू विक्कुब्बित्ताए धरणे णं भंते ! नागकुमारिंदे नागकुमारराया केमहि-
 हीए जाव केवतियं च णं पभू विक्कुब्बित्ताए ?, गोयमा ! धरणेणं नागकुमारिंदे नागकुमारराया एमहिहीए
 जाव से णं तत्थ चोयालीसाए भवणावाससयसहस्साणं छण्हं सामाणियसाहस्सीणं तायत्तीसाए तायत्ती-

सगाणं चउण्हं लोणपालाणं छण्हं अग्गमहिस्सीणं सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं अणिया-
याहिर्वईणं चउत्तीसाए आयरक्खदेवसाहस्सीणं अन्नोसिं च जाव विहरइ, एवतियं च णं पभू विउव्वित्तए से
जहानामए—जुवतिं जुवाणे जाव पभू केवलकप्पं जंबूदीवं २ जाव तिरियं संखेजे दीवसमुद्दे बहूहिं नागकुमा-
रीहिं जाव विउव्वित्तं वा, सामाणिया ताथत्तीसलोणपालगा महिस्सीओ य तहेव, जहा चमरस्स एवं धरणे
णं नागकुमारया महिद्धिए जाव एवतियं जहा चमरे तहा धरणेणवि, नवरं संखेजे दीवसमुद्दे भाणियव्वं,
एवं जाव धणियकुमारा वाणमंतरा जोइसियावि, नवरं दाहिणिह्ले सव्वे अग्गिभूती पुच्छति, उत्तरिह्ले
सव्वे वाउभूती पुच्छइ, भंतेत्ति भगवं दोचे गोयमे अग्गिभूती अणगारे समणं भगवं म० वंदति नमंसति २ एवं
वयासी-जति णं भंते ! जोइसिंदे जोतिसराया एवंमहिद्धीए जाव एवतियं च णं पभू विउव्वित्तए सक्के णं
भंते ! देविंदे देवराया केमहिद्धीए जाव केवतियं च णं पभू विउव्वित्तए ? गोयमा ! सक्के णं देविंदे देवराया
महिद्धीए जाव महाणुभागे, से णं तत्थ बत्तीसाए विमाणावाससयसहस्साणं चउरासीए सामाणियसाह-
स्सीणं जाव चउण्हं चउरासीणं आयरक्ख(देव)साहस्सीणं अन्नोसिं च जाव विहरइ, एवंमहिद्धीए जाव एवतियं
च णं पभू विउव्वित्तए, एवं जहेव चमरस्स तहेव भाणियव्वं, नवरं दो केवलकप्पे जंबूदीवे २ अवसेसं तं चेव,
एस णं गोयमा ! सक्कस्स देविंदस्स देवरणो इमेयारूवे विसए विसयमेत्ते णं जुइए नो चेव णं संपत्तीए
विउव्वित्तु वा विउव्वति वा विउव्वित्तसति वा (सू० १२९) ॥

‘नवरं संखेजा दीवसमुद्’सि लोकपालादीनां सामानिकेभ्योऽल्पतरुर्द्विकत्वेनाल्पतरवाद्द्विक्रियकरणलब्धेरिति । ‘अपुट्टवागरणं’ति अपृष्टे सति प्रतिपादनं ‘वहरोयणिंदे’ति दाक्षिणात्यासुरकुमारेभ्यः सकाशाद्विशिष्टं ‘रोचनं-दीपनं येपामस्ति ते वैरोचना-औदीच्यासुरास्तेषु मध्ये इन्द्रः-परमेश्वरो वैरोचनेन्द्रः ‘साइरेगं केवलकप्पं’ति औदीच्यायेन्द्रत्वेन बलेर्विशिष्टतरलबिधकत्वादिति । ‘एवं जाव थणियकुमार’सि धरणप्रकरणमिव भूतानन्दादिमहाघोषान्तभवनपतीन्द्र-प्रकरणान्यध्येयानि, तेषु चेन्द्रनामान्येतद्गाथानुसारतो वाच्यानि—“चमरे १ धरणे २ तह वेणुदेव ३ हरिकंत ४ अग्गि-सीहे य ५ । पुण्णे ६ जलकंतेवि य ७ अमिय ८ विलंवे य ९ घोसे य १० ॥ १ ॥” एते दक्षिणनिकायेन्द्राः, इतरे तु—“वैलि १ भूयाणंदे २ वेणुदालि ३ हरिसह ४ ऽग्गिमाणव ५ वसिष्ठे ६ । जलप्पभे ७ अमियवाहणे ८ पभंजण ९ महा-घोसे १० ॥” एतेषां च भवनसह्या “चउत्तीसा १ चउचत्ता २” इत्यादिपूर्वोक्तगाथाद्वयादवसेया, सामानिकात्मरक्षस्तथा चैवम्—“चैउसट्ठी सट्ठी खलु छच्च सहरसा उ असुरवज्जाणं । सामाणिया उ एए चउग्गुणा आयरक्खा उ ॥ १॥” अग्रमहि-प्यस्तु प्रत्येकं धरणादीनां पद्म, सूत्राभिलापस्तु धरणसूत्रवत्कार्यः, ‘वाणमंतरजोइसियावि’ति व्यन्तरेन्द्रा अपि धरणेन्द्रवत्सपरिवारा वाच्याः, एतेषु च प्रतिनिकायं दक्षिणोत्तरभेदेन द्वौ द्वौ इन्द्रौ स्यातां, तद्यथा—“काले य महा-

१-चमरो धरणस्तथा वेणुदेवो हरिकान्तोऽग्निसिंहश्च । पूर्णो जलकान्तोऽपि चाभितो विलम्बश्च घोषश्च ॥ १ ॥ २-वलिर्भूतानन्दो वेणुदारी हरिपहोऽग्निमानवो वसिष्ठो जलप्रभोऽग्नितवाहनः प्रभजनो महाघोषः ॥ ३-चतुःपट्टिश्च पट्टिरेव पद्म सहस्राणि असुरवर्ज्यानाम् । एतावन्तः सामानिका आत्मरक्षाश्चतुर्गुणाः ॥ ४-कालश्च महा

काले १ सुरुव पडिरुव २ पुण्णभेदे य । अमरवइ माणिभदे ३ भीमे य तथा महाभीमे ४ ॥ १ ॥ किंनर किंपुरिसे ५ खलु संपुरिसे चैव तह महापुरिसे ६ । अइकाय महाकाए ७ गीयरई चैव गीयजसे ८ ॥ २ ॥” एतेषां ज्योतिष्काणां च त्राय-
 स्त्रिंशा लोकपालाश्च न सन्तीति ते न वाच्याः, सामानिकास्तु चतुःसहस्रसङ्ख्याः, एतच्चतुर्गुणाश्चात्मरक्षा अग्रमहिष्यश्च-
 तस्र इति, एतेषु च सर्वेष्वपि दाक्षिणात्यानिन्द्रानादित्यं चाग्निभूतिः पृच्छति, उदीच्यांश्चन्द्रं च वायुभूतिः, तत्र च
 दाक्षिणात्येष्वदित्ये च केवलकल्पं जम्बूद्वीपं संस्तुतमित्यादि, औदीच्येषु च चन्द्रे च सातिरेकं जम्बूद्वीपमित्यादि च
 वाच्यं, यच्चेहाधिकृतवाचनायामसूचितमपि व्याख्यातं तद्वाचनान्तरमुपजीव्येति भावनीयमिति, तत्र कालेन्द्रसूत्राभि-
 लाप एवम्—‘काले णं भंते ! पिसाइंदे पिसायराया केमहिड्डीए ६ केवइयं च णं पभू विउवित्तए ? गोयमा ! काले णं
 महिड्डीए ६ से णं तत्थ असंखेज्जाणं नगरवाससयसहस्साणं चउण्हं सामाणियसाहस्सीणं सोलसण्हं आयरक्खदेवसाहस्सीणं
 चउण्हं अगमहिस्सीणं सपरिवाराणं अण्णेसिं च नहूणं पिसायाणं देवाणं देवीण य आहेवच्चं जाव विहरइ, एवंमहिड्डीए
 ६ एवतियं च णं पभू विउवित्तए जाव केवलकप्पं जंबूद्वीवं २ जाव तिरियं संखेजे दीवसमुद्दे’ इत्यादि, शक्रप्रकरणे
 ‘जाव चउण्हं चउरासीणं’मित्यत्र यावत्करणादिदं दृश्यम्—‘अट्ठण्हं अगमहिस्सीणं सपरिवाराणं चउण्हं लोगपालाणं

कालः सुरुपः प्रतिरूपः पूर्णभद्रश्चामरपतिर्माणिभद्रो भीमश्च तथा महाभीमः ॥१॥ किंनरः किंपुरुषः खलु सत्पुरुषश्चैव तथा महापुरुषः ।
 अतिकायो महाकायो गीतरतिश्चैव गीतयशाः ॥ २ ॥

तिष्ठं परिसाणं सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं अणियाहिर्वइणं'ति ॥ शक्रस्य विकुर्वणोक्ता, अथ तत्सामानिकानां सा वक्तव्या, तत्र च स्वप्रतीतं सामानिकविशेषमाश्रित्य तच्चरितानुवादतस्तान् प्रशयन्नाह—

जइ णं भंते ! सक्के देविंदे देवराया एमहिहीए जाव एवतियं च णं पभू विकुन्वित्तए ॥ एवं खलु देवाणुप्पियाणं अंतेवासी तीसए णामं अणगारे पगतिभइए जाव विणीए छंडंछट्टेणं अणिक्खित्तेणं तवोक्कम्मेणं अप्पाणं भावेमाणे बहुपडिपुण्णाइं अट्ठ संवच्छराइं सामणपरियाणं पाउणित्ता मासियाए संलेहणाए अत्ताणं झूसेत्ता सट्ठिं भत्ताइं अणसणाए छेदेत्ता आलोतियपडिक्कंते समाहिपत्ते कालमासे कालं किच्चा सोहम्मे कप्पे सयंसि विमाणंसि उववायसभाए देवसयणिजंसि देवदूसंतरिए अंगुलस्स असंखेज्जइभागमेत्ताए ओगाहणाए सक्कस्स देविंदस्स देवरणो सामाणियदेवत्ताए उववण्णे, तए ण तीसए देवे अहुणोववन्नमेत्ते समाणे पंचविहाए पज्जत्तीए पज्जत्तिभावं गच्छइ, तंजहा—आहारपज्जत्तीए सरीर०इंदिय०आणुपाणुपज्जत्तीए भासामणपज्जत्तीए, तए णं तं तीसयं देवं पंचविहाए पज्जत्तीए पज्जत्तिभावं गयं समाणं सामाणियपरिसोववन्नया देवा करग्रलपरिगगहिंयं दसनहं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्ठु जएणं विजएणं वद्धान्विति २ एवं वदासि—अहो णं देवाणुप्पिए ! दिब्बा देविही दिब्बा देवजुत्ती दिब्बे देवाणुभावे लहे पत्ते अभिसमन्नागते, जारिसिया णं देवाणुप्पिएहिं दिब्बा देविही दिब्बा देवजुत्ती दिब्बे देवाणुभावे लहे पत्ते अभिसमन्नागते तारिसिया णं सक्केणं देविंदेणं देवरत्ता दिब्बा देविही जाव अभिसमन्नागया,

जारिसिया णं (सक्केणं देविंदेणं देवरणा दिव्वा देविह्मी जाव अभिसमणणागया तारिसिया णं) देवाणुप्पि-
 एहिं दिव्वा देविह्मी जाव अभिसमन्नागया । से णं भंते ! तीसए देवे केमहिह्मीए जाव केवतियं च णं पभू
 विउव्वित्तए ? गोयमा ! महिह्मीए जाव महाणुभागे, से णं तत्थ सयस्स विमाणस्स चउण्हं सामाणिअसा-
 हस्सीणं चउण्हं अगमहिस्सीणं सपरिचाराणं तिण्हं परिसाणं सत्तण्हं अणियाणं सत्तण्हं अणियाहिउव्वेणं
 सोलसण्हं आयरक्खदेवसाहस्सीणं अण्णेसिं च बहूणं वेमाणियाणं देवाण य देवीण य जाव विहरति, एवं-
 महिह्मीए जाव एवइयं च णं पभू विउव्वित्तए, से जहाणामए जुवतिं जुवाणे हत्थेणं हत्थे गेणहेज्जा जहेव
 सक्कस्स तहेव जाव एस णं गोयमा ! तीसयस्स देवस्स अयमेयारूवे विसए विसयमेत्ते बुइए नो चेव णं संप-
 तीए विउव्विसु वा ३ । जति णं भंते ! तीसए देवे महिह्मीए जाव एवइयं च णं पभू विउव्वित्तए सक्कस्स
 णं भंते ! देविंदस्स देवरत्तो अवसेसा सामाणिआ देवा केमहिह्मीया तहेव सव्वं जाव एस णं गोयमा !
 सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो एगमेगस्स सामाणियस्स देवस्स इमेयारूवे विसयमेत्ते बुइए नो चेव णं संपत्तीए
 विउव्विसु वा विउव्वित्ति वा विउव्वित्तं वा तायत्तीसा य लोगपालअगमहिस्सीणं जहेव चमरस्स
 नवरं दो केवलकप्पे जंनूदीवे २ अण्णंतं चेव, सेवं भंते २ त्ति दोच्चे गोयमे जाव विहरति ॥ (सू० १३०) ॥

‘एवं खलु’ इत्यादि, ‘एवम्’ इति वक्ष्यमाणन्यायेन सामानिकदेवतयोत्पन्न इति योगः, ‘तीसए’ त्ति तिष्यकाभिधानः
 ‘सयंसि’ त्ति स्वके विमाने, ‘पंचविहाए पज्जत्तीए’ त्ति पर्याप्तिः—आहारशरीरादीनामभिनिवृत्तिः, सा चान्यत्र षोढोक्ता,

इह तु पञ्चधा, भाषामनःपर्याप्त्योर्वहुश्रुताभिमेतेन केनापि कारणेनैकत्वविवक्षणात्, 'लङ्हे'ति जन्मान्तरे तदुपार्जनपेक्षया 'पत्ते'ति प्राप्ता देवभवापेक्षया 'अभिसमणणागए'ति तद्भोगापेक्षया 'जहेव चमरस्स'ति, अनेन लोकपालाग्रमहिषीणां 'तिरियं संखेजे दीवसमुदे'ति वाच्यमिति सूचितम् ॥

भंतेति भगवं तच्चे गोयमे वाउभूती अणगारे समणं भगवं जाव एवं वदासी-जति णं भंते ! सक्के देविंदे देवराया ए महिह्दीए जाव एवइयं च णं पभू विउन्विताए ईसाणे णं भंते ! देविंदे देवराया केमहिह्दीए ? एवं तहेव, नवरं साहिए दो केवलकप्पे जंबूदीवे २ अवसेसं तहेव (सू० १३१) ॥

'ईसाणे णं भंते'इत्यादि, ईशानप्रकरणम्, इह च 'एवं तहेव'ति अनेन यद्यपि शक्रसमानवक्तव्यमीशानेन्द्रप्रकरणं सूचितं तथाऽपि विशेषोऽस्ति, उभयसाधारणपदापेक्षत्वादतिदेशस्येति, स चायम्-'से णं अट्ठावीसाए विमाणावाससय-सहस्साणं असीईए सामाणियसाहस्सीणं जाव चउण्हं असीईणं आयरक्खेदेवसाहस्सीणं'ति ॥ ईशानवक्तव्यतानन्तरं तत्सामानिकवक्तव्यतायां स्वप्रतीतं तद्विशेषमाश्रित्य तच्चरितानुवादतः प्रश्रयन्नाह—

जति णं भंते ! ईसाणे देविंदे देवराया एमहिह्दीए जाव एवतियं च णं पभू विउन्विताए ॥ एवं खलु देवाणुप्पियाणं अंतेवासी कुरुदत्तापुत्ते नामं पगतिमइए जाव विणीए अट्ठमंअट्ठमेणं अणिविक्खत्तेणं पारणए आयंविपपरिगहिएणं तवोकस्मेणं उहुं बाहाओ पगिज्झिय २ सूराभिसुहे आयावणभूमीए आयावेमाणे बहुपडिपुत्ते छम्मासे सामणणपरियागं पाउणिता अट्ठमासियाए संलेहणाए अत्ताणं

श्रोसित्ता तीसं भत्ताइं अणसणाए छेदित्ता आलोइयपडिक्कंते समाहिपत्ते कालमासे कालं किच्चा ईसाणे
 कप्पे सयंसि विमाणंसि जा चेव तीसए वत्तव्वया ता सव्वेव अपरिसेसा कुरुदत्तपुत्तेवि, नवरं सातिरेगे दो
 केवलकप्पे जंबूद्दीवे २, अवसेसं तं चेव, एवं सामाणियतायत्तीसलोगपालअगमहिंसीणं जाव एस णं गो-
 यमा ! ईसाणस्स देविदस्स देवरत्तो एवं एगमेगाए अगमहिंसीए देवीए अयमेयारूवे विसए विसयमेत्ते
 दुइए नो चेव णं संपत्तीए विउव्विसु वा ३ ॥ (सू० १३२) ॥ एवं सणंकुमारेवि, नवरं चत्तारि केवलकप्पे
 जंबूद्दीवे दीवे अदुत्तरं च णं तिरियमसंखेजे, एवं सामाणियतायत्तीसलोगपालअगमहिंसीणं असंखेजे दीवस-
 सुद्दे सव्वे विउव्वंति, सणंकुमाराओ आरद्धा उवरिह्हा लोगपाला सव्वेवि असंखेजे दीवसमुद्दे विउ-
 व्वंति, एवं माहिंदेवि, नवरं सातिरेगे चत्तारि केवलकप्पे जंबूद्दीवे २, एवं वंभलोएवि, नवरं अट्ठ केवल-
 कप्पे, एवं लंतएवि, नवरं सातिरेगे अट्ठ केवलकप्पे, महासुक्के सोलस केवलकप्पे, सहसारे सातिरेगे सोलस,
 एवं पाणएवि, नवरं वत्तीसं केवल०, एवं अत्तुएवि० नवरं सातिरेगे वत्तीसं केवलकप्पे जंबूद्दीवे २ अन्नं तं
 चेव, सेवं भंते २ त्ति तच्चे गोयमे वायुभूती अणगारे समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसति जाव विहरति । तए
 णं समणे भगवं महावीरे अन्नया कयाई मोयाओ नंदणाओ चेतियाओ पडिनिक्खमइ २ बहिया
 जणवयविहारं विहरइ ॥ (सू० १३३) ॥

‘उहुं वाहाओ पगिज्झिय’त्ति प्रगृह्य विधायेत्यर्थः । ‘एवं सणंकुमारेवि’त्ति, अनेनेदं सूचितम्—‘सणंकुमारे णं

भंते ! देविंदे देवराया केमहिष्टिए ६ केवइयं च णं पभू विउधित्तए १, गोयमा ! सणकुमारे णं देविंदे देवराया महिष्टिए ६, से णं बारसण्हं विमाणावाससयसाहस्सीणं जाव चउण्हं जावत्तरीणं सामाणियसाहस्सीणं आयरक्खदेवसाहस्सीणं' मित्यादीति, 'अगमहिस्सीणं'ति यद्यपि सनत्कुमारे स्त्रीणामुत्पत्तिर्नास्ति तथाऽपि याः सौधर्मोत्पन्नाः समयाधिकपत्त्योपमादिदशपत्त्योपमान्तस्थितयोऽपरिगृहीतदेव्यस्ताः सनत्कुमारदेवानां भोगाय संपद्यन्ते इतिकृत्वाऽग्रमहिष्य, इत्युक्तमिति । एवं माहेन्द्रादिसूत्राण्यपि गाथानुसारेण विमानमानं सामानिकादिमानं च विज्ञायानुसन्धानीयानि गाथाश्चैवम्—“वैत्तीस अट्ठवीसा २ बारस ३ अट्ठ ४ चउरो ५ य सयसहस्सा । अरेण वंभलोया विमाणसंखा भवे एसा ॥ १ ॥ पण्णासं ६ चत्त ७ छच्चेव ८ सहस्सा लंतसुकसहसारे । सयचउरो आणयपाणएसु ९-१० तिण्णारण्णुयओ ११-१२ ॥ २ ॥” सामानिकपरिमाणगाथा—“चेउरासीइ असीइ जावत्तरि सत्तरी य सट्ठी य । पण्णा चत्तालीसा तीसा वीसा दस सहस्सा ॥ १ ॥” इह च शक्रादिकान् पञ्चैकान्तरितानग्निभूतिः पृच्छति, ईशानादींश्च तथैव वायुभूतिरिति ॥ इन्द्राणां वैक्रियशक्तिप्ररूपप्रक्रमादीशानेन्द्रेण प्रकाशितस्यात्मीयस्य वैक्रियरूपकरणसामर्थ्यस्य तेजोलेइयासामर्थ्यस्य चोपदर्शनायेदमाह—तेणं कालेणं तेणं० रायगिहे नामं नगरे हेत्था, वन्नओ, जाव परिसा पब्बुवासइ । तेणं कालेणं २ ईसाणे

१-द्वात्रिंशदष्टाविंशतिर्द्वादशाष्टौ चत्वारश्च लक्षाः । ब्रह्मलोकादाराद्विमानसङ्ख्या भवेद् एषा ॥ १ ॥ पञ्चाशच्चत्वारिंशत् पदं चैव सहस्राणि लान्तकशुकसहसारेषु । आनतप्राणतयोश्चत्वारि शतानि आरणाच्युतयोस्त्रीणि ॥ २ ॥ २-चतुरशीतिरशीतिर्द्वासप्ततिः सप्ततिश्च पष्टिश्च । पञ्चाशच्चत्वारिंशतिर्द्वाविंशतिर्दश च सहस्राणि (सामानिकाः) ॥ २ ॥

देविंदे देवराया खूलपाणी वसभवाहणे उत्तरद्वलोगाहिर्वई अट्टावीसविमाणावाससयसहसाहिर्वई अयर-
 बरवत्थधरे आलइयमालमउडे नवहेमचारुचित्तचंचलकुंडलविलिहिल्लमाणगंडे जाव दस दिसाओ उल्लोवेमाणे
 पभासेमाणे ईसाणे कपे ईसाणचडिसए विमाणे जहेव रायप्पसेणइले जाव दिव्वं देविह्मि जाव जामेव
 दिसिं पाउब्भए तामेव दिसिं पडिगए । भंतेत्ति भगवं गोयमे समणं भगवं महावीरं वंदति णमंसति २ एवं
 वदासी-अहो णं भंते ! ईसाणे देविंदे देवराया महिह्मिण ईसाणस्स णं भंते ! सा दिव्वा देविह्मि कहिं गता
 कहिं अनुपविट्ठा !, गोयमा ! सरीरं गता २, से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चति सरीरं गता ? २, गोयमा ! से जहा-
 नामए-कूडागारसाला सिया दुहओ लित्ता गुत्ता गुत्तादुवारा णिवाया णिवायगंभीरा तीसे णं कूडागारे जाव
 कूडागारसालादिट्ठो भाणियव्वो । ईसाणेणं भंते ! देविंदेणं देवरणा सा दिव्वा देविह्मि दिव्वा देवजुत्ती
 दिव्वे देवानुभागे किण्णा लद्धे किन्ना पत्ते किण्णा अभिसमन्नागए के वा एस आसि पुव्वभवे किण्णामए वा
 किंगोत्ते वा कयरंसि वा गामंसि वा नगरंसि वा जाव संनिवेसंसि वा किं वा सुच्चा किं वा दच्चा किं वा भोच्चा
 किं वा किच्चा किं वा समायरित्ता कस्स वा तहारुवस्स समणस्स वा माहणस्स वा अंतिए एगमवि आथ-
 रियं धम्मियं सुवयणं सोच्चा निसम्म [जणं] ईसाणेणं देविंदेणं देवरणा सा दिव्वा देविह्मि जाव अभिसम-
 न्नागया !, एवं खलु गोयमा ! तेणं कालेणं २ इहेव जंबूद्वीवे २ भारहे वासे तामलिच्ची नामं नगरी होत्था,
 वन्नओ, तत्थ णं तामलिच्चीए नगरीए तामली नामं मोरियपुत्ते गाहावती होत्था, अहु दित्ते जाव बहुज-

णस्स अपरिभूए यावि होत्था, तए णं तस्स मोरियपुत्तास्स तामलित्तास्स गाहावइयस्स अणण्या कयाइ पुब्ब-
 रत्तावरत्ताकालसमयंसि कुटुंबजागरियं जागरमाणस्स इमेयारूवे अज्जत्थिए जाव समुप्पजित्था-अत्थि ता
 मे पुरा पोरमाणं सुचिन्नाणं सुपरिक्कंताणं सुभाणं कट्ठाणाणं कडाणं कम्माणं कट्ठाणफलवित्तिविसेसो
 जेणाहं हिरण्णेणं वट्ठामि सुवन्नेणं वट्ठामि धनेणं वट्ठामि पुत्तेहिं वट्ठामि पत्तेहिं वट्ठामि
 विउलधणकणगरयणमणिमोत्तियसंखसिलप्पवालरत्तरयणसंतसारसावतेज्जेणं अतीव २ अभिवट्ठामि, तं
 क्रिण्णं अहं पुण पोरमाणं सुचिन्नाणं जाव कडाणं कम्माणं एगंतसोक्खयं उवेहेमाणे विहरामि !, तं जाव
 ताव अहं हिरण्णेणं वट्ठामि जाव अतीव २ अभिवट्ठामि जावं च णं मे मित्तनातिनियगसंबंधिपरियणो
 आढाति परियाणाइ सक्कोरेइ सम्माणेइ कट्ठाणं मंगलं देवयं चेइयं विणएणं पज्जुयासइ ताव ता मे सेयं
 कट्ठं पाउप्पभायाए रयणीए जाव जलंते सयमेव दारुमयं परिगहिंयं करेत्ता विउलं असणं पाणं ग्यातिमं
 सातिमं उवक्खवावेत्ता मित्तनातिनियगसयणसंबंधिपरियणं आमंतेत्ता तं मित्तनाइनियगसंबंधिपरियणं विउ-
 लेणं असणपाणखातिमसातिमेणं वत्थगंधमल्लालंकारेण य सक्कोरेत्ता सम्माणेत्ता तस्सेव मित्तनाइनियगसं-
 बंधिपरियणस्स पुरतो जेट्ठपुत्तं कुटुंबे ठावेत्ता तं मित्तनातिणियगसंबंधिपरियणं जेट्ठपुत्तं च आपुच्छित्ता
 सयमेव दारुमयं पडिग्गहं गहाय मुंडे भवित्ता पाणामाए पव्वज्जाए पव्वइएत्ताए, पव्वइएत्ताए पव्वइएत्ताए इमं
 एयारूवं अभिग्गहं अभिगिणिहस्सामि-कप्पइ मे जावल्लीवाए छट्ठंछट्ठेणं अणिक्खित्तेणं तवोक्कमेणं उट्ठं-

बाहाओ पगिजिझय २ सूराम्भिसुहस्स आयावणभूमीए आयावेमाणस्स विहरित्तए, छट्टस्सवि य णं पारण-
 यंसि आयावणभूमीतो पच्चोरुभित्ता सयमेव दारुमयं पडिग्गहयं गहाय तामलिच्चीए नगरीए उच्चनीयम-
 जिझमाइं कुलाइं घरसमुदाणस्स भिक्खायरियाए अडित्ता सुद्धोदणं पडिग्गाहेत्ता तं तिसत्तखुत्तो उद-
 णं पक्खालेत्ता तओ पच्छा आहारं आहारित्तएत्तिकहु एवं संपेहेइ २ कल्लं पाउप्पभायाए जाव जलंते
 सयमेव दारुमयं पडिग्गहयं करेइ २ विडलं असणं पाणं खाइमं साइमं उवक्खडावेइ २ तओ पच्छा प्हाए
 कयबलिकम्मे कयकोउयमंगलपायच्छित्ते सुद्धप्पावेसाइं मंगल्लाइं वत्थाइं पवरपरिहिए अप्पमहग्घाभरणालं-
 कियसरीरे भोयणवेलाए भोयणमंडवंसि सुहासणवरगए तए णं मित्तणाइनियगंसयणसंबंधिपरिजणेणं सद्धिं
 तं विडलं असणं पाणं खातिमं साइमं आसादेमाणे वीसाएमाणे परिभाएमाणे परिमुंजेमाणे विहरइ । जिमि-
 यमुत्तुत्तरागएऽवि य णं समाणे आयंते चोक्खे परमसुइभूए तं मित्तं जाव परियणं विडलेणं असणपाण ४-
 पुप्फवत्थगंधमल्लालंकारेण य सक्कारेइ २ तस्सेव मित्तणाइ जाव परियणस्स पुरओ जेढं पुत्तं कुडुंबे ठावेइ
 २ ता तस्सेव तं मित्तनाइणियगंसयणसंबंधिपरिजणं जेढपुत्तं च आपुच्छइ २ मुंडे भवित्ता पाणा-
 माए पव्वज्जाए पव्वइए, पव्वइएवि य णं समाणे इमं एयारूवं अभिगहं अभिगणहइ-कप्पइ मे जाव-
 जीवाए छट्टंछट्टेणं जाव आहारित्तएत्तिकहु इमं एयारूवं अभिगहं अभिगणहइ २ ता जावजीवाए छट्टं-
 छट्टेणं अणिक्वित्तेणं तवोकम्मेणं उडुं बाहाओ पगिजिझय २ सूराम्भिसुहे आयावणभूमीए आयावेमाणे विह-

रइ, छट्टस्सवि य णं पारणयंसि आयावणभूमीओ पच्चोरुहइ २ सयमेव दारुमयं पडिगहं गहाय तामलिन्तीए नगरीए उच्चनीयमज्झिमाइ कुलाइं घरसमुदाणस्स भिक्खायरियाए अडइ २ सुद्धोयणं पडिगाहेइ २ तिसत्त- खुत्तो उदएणं पक्खालेइ, तओ पच्छा आहारं आहारेइ । से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ-पाणामा पव्वज्जा २ १, गोयमा ! पाणामाए णं पव्वज्जाए पव्वइए समाणे जं जत्थ पासइ इदं वा खंदं वा रुदं वा सिवं वा वेस- मणं वा अज्जं वा कोट्टकिरियं वा रायं वा जाव सत्थवाहं वा कागं वा साणं वा उच्चं पासइ उच्चं पणामं करेइ नीयं पासइ नीयं पणामं करेइ, जं जहा पासति तस्स तहा पणामं करेइ, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ-पाणामा जाव पव्वज्जा ॥ (सू० १३४) ॥

‘जहेव रायएप्सेणइज्जे’त्ति यथैव राजप्रश्रीयाख्येऽध्ययने सूरियाभेदवस्य वक्तव्यता तथैव चेदेशानेन्द्रस्य, किमन्ते- त्याह-‘जाव दिव्वं देविट्ठि’मिति, सा चेयमर्थसङ्क्षेपतः-सभायां सुधर्मायामीशाने सिंहासनेऽशीत्या सामानिकसहस्रै- श्रतुर्भिलोकपालैरष्टाभिः सपरिवाराभिरग्रमहिषीभिः सप्तभिरनीकैः सप्तभिरनीकाधिपतिभिश्चतसृभिश्चाशीतिभिरात्मरक्ष- देवसहस्राणाम् अन्यैश्च बहुभिर्देवदेवीभिश्च परिवृतो महताऽऽहतनाट्यादिरवेण दिव्यान् भोगभोगान् भुञ्जानो विह- रति स्म, इतश्च जम्बूद्वीपमवधिनाऽऽलोकयन् भगवन्तं महावीरं राजगृहे ददर्श, दृष्ट्वा च संसंभ्रममासनादुत्तस्थौ, उत्थाय च सप्ताष्टानि पदानि तीर्थकराभिमुखमाजगाम, ततो ललाटतटघटितकरकुड्मलो ववन्दे, वन्दित्वा चाभियोगिकदेवान् शब्दयान्त्रकार, एवं च तानवादीत्-गच्छत भो राजगृहं नगरं महावीरं भगवन्तं वन्दध्वं योजनपरिमण्डलं च क्षेत्रं शोध-

यतः कृत्वा चैवं मम निवेदयतः, तेऽपि तथैव चक्रुः, ततोऽसौ पदात्यनीकाधिपतिं देवमेवमवादीत्—भो ! भो ! देवानां
 प्रिय ! ईशानावतंसकविमाने घण्टामास्फालयन् घोषणां कुरु यदुत गच्छति भो ! ईशानेन्द्रो महावीरस्य वन्दनाय
 ततो यूयं शीघ्रं महर्ज्या तस्यान्तिकमागच्छतः, कृतायां च तेन तस्यां बहवो देवाः कुतूहलादिभिस्तत्समीपमुपागताः,
 तैश्च परिवृतोऽसौ योजनलक्षप्रमाणयानविमानारूढोऽनेकदेवगणपरिवृतो नन्दीश्वरे द्वीपे कृतविमानसङ्क्षेपो राजगृहन-
 गरमाजगाम, ततो भगवन्तं त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य चतुर्भिर्द्भुलैर्भुवमप्राप्तं विमानं विमुच्य भगवत्समीपमागत्य भगवन्तं
 वन्दित्वा पर्युपास्ते स्म, ततो धर्मं श्रुत्वैवमवादीत्—भदन्त ! यूयं सर्वं जानीथ पश्यथ केवलं गौतमादीनां महर्षीणां
 दिव्यं नाट्यविधिमुपदर्शयितुमिच्छामीत्यभिधाय दिव्यं मण्डपं विकुर्वितवान्, तन्मध्ये मणिपीठिकां तत्र च सिंहासनं,
 ततश्च भगवन्तं प्रणम्य तत्रोपविवेश, ततश्च तस्य दक्षिणाश्रुजादष्टोत्तरं शतं देवकुमाराणां वामाच्च देवकुमारीणां निर्ग-
 च्छति स्म, ततश्च विविधातोद्यवरगीतध्वनिरञ्जित जनमानसं द्वात्रिंशद्विधं नाट्यविधिमुपदर्शयामासेति । ‘तए णं से
 ईसाणे देविंदे २ तं दिवं देविट्ठिं’ यावत्करणादिदमपरं वाच्यं यदुत ‘दिवं देवजुइं दिवं देवाणुभावं पडिसाहरइ साह-
 रिता खणेणं जाए एगभूए । तए णं ईसाणे ३ समणं भगवं महावीरं वंदित्ता नमंसित्ता नियगपरियांलसंपरिवुडे’त्ति
 ‘परियाल’त्ति परिवारः । ‘कूडागारसालादिट्ठतो’त्ति कूटाकारेण—शिखराकृत्योपलक्षिता शाला या सा तथा तया
 दृष्टान्तो यः स तथा, स चैवं—भगवन्तं गौतम एवमवादीत्—ईशानेन्द्रस्य सा दिव्या देवर्द्धिः क्व गता ? (कानुप्रविष्टा),
 गौतम ! (शरीरं गता) शरीरकमनुप्रविष्टा । अथ केनार्थेनैवमुच्यते ? गौतम ! यथा नाम कूटाकारशाला स्यात्, तस्या-

आदूरे महान् जनसमूहस्तिष्ठति, स च महाभ्रादिकमागच्छन्तं पश्यति, हृष्टा च तां कूटागारशालामनुप्रविशति, एवमीशानेन्द्रस्य सा दिव्या देवर्द्धिः (शरीरं गता) शरीरकमनुप्रविष्टेति । 'किण्णे'ति केन हेतुना ? 'किं वा दच्च'त्यादि, इह दत्त्वाऽशनादि भुक्त्वाऽन्तप्रान्तादि कृत्वा तपःशुभधानादि समाचर्य च प्रत्युपेक्षाप्रमार्जनादि, 'कस्स वे'त्यादिवाक्यस्य चान्ते पुण्यमुपार्जितमिति वाक्यशेषो दृश्यः, 'जण्णं'ति यस्मात्पुण्यात् गमित्यलङ्कारे । 'अत्थि ता मे पुरा पोरणाणां'मित्यादि पुरा-पूर्वं कृतानामिति योगः, अत एव 'पोरणाणां'ति पुराणानां 'सुचिण्णाणां'ति दानादिसुचरितरूपाणां 'सुपरक्कंताणां'ति सुष्ठु पराक्रान्तं-पराक्रमस्तपःप्रभृतिकं येषु तानि तथा तेषां, शुभानामर्थवहत्वेन कल्याणानामनर्थोपशमहेतुत्वेनेति, कुतोऽस्ति ? इत्याह—'जेणाह'मित्यादि, पूर्वोक्तमेव किञ्चित्सविशेषमाह—'विडलधणकणगरयणमणिमोत्तिथसंखसिलप्पवालरत्तरयणसंतसारसावएज्जेणं'ति, इह धनं-गणिमादि रत्नानि-कंकतनादीनि मणयः-चन्द्रकान्ताद्याः शिलाप्रवालानि-विट्ठुमाणि, अन्ये त्वाहुः-शिला-राजपट्टादिरूपाः प्रवालं-विट्ठुमं रत्करत्नानि-पद्मरागादीनि, एतद्रूपं यत् 'संत'ति विद्यमानं सारं-प्रधानं स्वापतेयं-द्रव्यं तत्तथा तेन 'एगंतसो खयं'ति एकान्तेन क्षयं, नवानां शुभकर्मणामनुपार्जनेन, 'मित्ते'त्यादि, तत्र मित्राणि-सुहृदो ज्ञातयः-सजातीयः निजका-गोत्रजाः सम्बन्धिनो-मातृपक्षीयाः श्वशुरकुलीना वा परिजनो-दासादिः 'आढाह'ति आद्रियते 'परिजाणह'ति परिजानाति स्वामितया 'पाणामाए'ति प्रणामोऽस्ति विधेयतया यस्यां सा प्राणामा तथा, 'सुद्धोयणं'ति सूपशकादिवर्जितं कूरं 'तिसत्त-सुत्तो'ति त्रिसप्तकृत्वः, एकविंशतिवारानित्यर्थः, 'आसाएमाणे'ति ईषत्त्वादयन् 'वीसाएमाणे'ति विशेषेण स्वादयन्

स्वाद्यविशेषं 'परिभावेमाणे'ति ददत् 'परिभुजेमाणे'ति भोज्यं परिभुजान्; 'जिमियभुत्तुत्तरागए'ति 'जिमिय'ति प्रथमैकवचनलोपात् जेमितः--भुक्तवान् 'भुत्तोत्तर'ति भुक्तोत्तरं-भोजनोत्तरकालम् 'आगए'ति आगतः उपवेशनस्थाने भुक्तोत्तरागतः, किंभूतः सन्? इत्याह--'आयंते'ति आचान्तः-शुद्धोदकयोगेन 'चोक्ख'ति चोक्षः लेपसिक्थ्याद्यपनयनेनात एव परमशुचिभूत इति । 'जं जत्थ पासइ'ति यम्-इन्द्रादिकं यत्र-देशे काले वा पश्यति तस्य तत्र प्रणामं करोतीति वाक्यशेषो दृश्यः 'खंदं व'ति स्कन्दं वा-कार्तिकेयं 'रुइं वा' महादेवं 'सिवं व'ति व्यन्तरविशेषम्, आकारविशेषो दृश्यः, आकारविशेषधरं वा रुद्रमेव, 'वेसमणं व'ति उत्तरदिक्पालम् 'अज्जं व'ति आर्यो प्रशान्तरूपां चण्डिकां 'कोट्ट-किरियं व'ति चण्डिकामेव रौद्ररूपां, महिपकुट्टनक्रियावतीमित्यर्थः; 'रायं वा' इत्यत्र यावत्करणादिदं दृश्यम्--'ईसरं वा तलवरं वा मांडवियं वा कोडुवियं वा सेट्ठिं वा' इति, 'पाणं व'ति चाण्डालं 'उच्चं'ति पूज्यम् 'उच्चं पणमति' अतिशयेन प्रणमतीत्यर्थः 'नीयं'ति अपूज्यं 'नीयं पणमति' अनत्यर्थं प्रणमतीत्यर्थः; एतदेव निगमयन्नाह--'जं जहे'-त्यादि यं पुरुषपञ्चादिकं यथा-यत्प्रकारं पूज्यापूज्यस्वभावं तस्य-पुरुषादेः तथा-पूज्यापूज्योचिततया ॥

तए नं से तामली मोरियपुत्ते तेणं ओरालेणं विपुलेणं पयत्तेणं पग्गहिएणं बालतवोकम्मणेणं सुक्के सुक्खे जाव धमणिसंतए जाए यावि होत्था, तए नं तस्स तामलित्तस्स बालतवसिस्स अन्नया कयाइ पुव्वरत्तावर-त्तकालसमयंसि अणिच्चजागरियं जागरमाणस्स इमेयारूवे अज्झत्थिए चितिए जाव समुप्पज्जित्था-एवं खलु अहं इमेणं ओरालेणं विपुलेणं जाव उदग्गेणं उदत्तेणं उत्तमेणं महाणुभागेणं तवोकम्मणेणं सुक्के सुक्खे जाव धम-

णिसंतए जाए, तं अत्थि जा मे उट्ठाणे कम्मे बले वीरिए पुरिसक्कारपरक्कमे ताव ता मे सेयं कल्लं जाव जलंते
 तामलिक्कीए नगरीए दिट्ठाभट्ठे य पासंडत्थे य पुव्वसंगतिए य गिहत्थे य पच्छासंगतिए य परियायसंगतिए य
 आपुच्छित्ता तामलिक्कीए नगरीए मज्झमज्जेणं निगगच्छित्ता पाउगं कुंडियमादीयं उवकरणं दारुमयं च पडि-
 ग्गहियं एगंते [एडेइ] एडित्ता तामलिक्कीए नगरीए उत्तरपुरच्छिमे दिसीभाए णियत्तणियमंडलं [आलिहह]
 आलिहित्ता संलेहणाझूसणाझूसियस्स भत्तपाणपडियाइक्खियस्स पाओवगयस्स कालं अणवकंखमाणस्स
 विहरित्तएत्तिकड्डु एवं संपेहेइ एवं संपेहेत्ता कल्लं जाव जलंते जाव आपुच्छइ २ तामलिक्कीए [एगंते एडेए]
 जाव जलंते जाव भत्तपाणपडियाइक्खिए पाओवगमणं निवन्ने । तेणं कालेणं २ बलिचंचारायहाणी अणिंदा
 अपुरोहिया यावि होत्था । तए णं ते बलिचंचारायहाणिवत्थन्वया बहवे असुरकुमारा देवा य देवीओ
 य तामलिं बालतवस्सि ओहिणा आहोयंति २ अन्नमन्नं सद्दोवेंति २ एवं वयासी-एवं खलु देवाणुप्पि-
 या ! बलिचंचा रायहाणी अणिंदा अपुरोहिया अम्हे णं देवाणुप्पिया ! इंदाहीणा इंदाधिट्ठिया इंदाही-
 णकज्जा अयं च णं देवाणुप्पिया ! तामली बालतवस्सी तामलिक्कीए नगरीए बहिया उत्तरपुरच्छिमे
 दिसीभाए नियत्तणियमंडलं आलिहित्ता संलेहणाझूसणाझूसिए भत्तपाणपडियाइक्खिए पाओवग-
 मणं निवन्ने, तं सेयं खलु देवाणुप्पिया ! अम्हं तामलिं बालतवस्सि बलिचंचाए रायहाणीए ठित्तिप-
 कप्पं पकरावेत्तएत्तिकड्डु अन्नमन्नस्स अंतिए एयमट्ठं पडिसुणेंति २ बलिचंचाए रायहाणीए मज्झमज्जेणं

निगच्छह २ जेणेव रूयगिंदे उप्पायपव्वए तेणेव उवागच्छह २ वेउव्वियसमुग्घाएणं समोहणंति जाव
उत्तरवेउव्वियाइं रूवाइं विकुव्वंति, ताए उक्किट्टाए तुरियाए चवलाए चंडाए जहणाए छेयाए सीहाए सिग्घाए
दिव्वाए उड्डुयाए देवगतीए तिरियमसंखेज्जाणं दीवसमुद्दाणं मज्झमज्जेणं जेणेव जंबूदीचे २ जेणेव भारहे
वासे जेणेव तामलिच्ची[ए]नगरी[ए] जेणेव तामलिच्ची मोरियपुत्ते तेणेव उवागच्छंति २ ता तामलिस्स बालतव
स्सिस्स उप्पि सपक्खि सपडिदिसिं ठिच्चा दिव्वं देविट्ठि दिव्वं देवज्जुत्ति दिव्वं देवाणुभागं दिव्वं वत्तीस-
विहं नट्ठविहिं उवदंसंति २ तामलिं बालतवस्सि तिवखुत्तो आयाहिणं पयाहिणं करेति वंदंति नमंसंति २ एवं
वदासी-एवं खलु देवाणुप्पिया ! अम्हे बलिचंचारायहाणीवत्थव्वया बहवे असुरकुमारा देवा य देवीओ
य देवाणुप्पियं वंदामो नमंसामो जाव पज्जुवासामो, अम्हाणं देवाणुप्पिया ! बलिचंचा रायहाणी अणिंदा
अपुरोहिया अम्हेऽवि य णं देवाणुप्पिया ! इंदाहीणा इंदाहिट्ठिया इंदाहीणकज्जा तं तुब्भे णं देवाणुप्पिया !
बलिचंचारायहाणि आढाह परियाणह सुमरह अट्ठं बंधह निदानं पकरेह ठित्तिपकप्पं पकरेह, तते णं तुब्भे
कालमासे कालं किच्चा बलिचंचारायहाणीए उववज्जिस्सह, तते णं तुब्भे अम्हं इंदा भविस्सह, तए णं तुब्भे
अम्हेहिं सद्धिं दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणा विहरिस्सह । तए णं से तामली बालतवस्सी तेहिं बलिचं-
चारायहाणिवत्थव्वेहिं बह्वहिं असुरकुमारेहिं देवेहिं देवीहि य एवं बुत्ते समाणे एयमट्ठं नो आढाइ नो
परियाणेइ तुसिणीए संचिट्ठह, तए णं ते बलिचंचारायहाणिवत्थव्वया बहवे असुरकुमारा देवा य देवीओ य

तामलिं मोरियपुत्तं दोच्चं पि तच्चं पि तिक्खुत्तो आयाहिण प्याहिणं करंति २ जाव अम्हं च णं देवाणुप्पिया
बलिचंचारायहाणी अणिंदा जाव छित्तिपक्कप्पं पकरेह जाव दोच्चं पि तच्चं पि, एवं वुत्तो समाणे जाव तुसिणीए
संचिद्धइ, तए णं ते बलिचंचारायहाणिवत्थव्वया बहवे असुरकुमारा देवा य देवीओ य तामलिणा बालतव-
स्सिणा अणाढाइज्जमाणा अपरियाणिज्जमाणा जामेव दिसिं पाउब्भूया तामेव दिसिं पडिगया ॥ (सू० १३५) ॥
तेणं कालेणं २ ईसाणे कप्पे अणिंदे अपुरोहिए यावि होत्था, तते णं से तामली बालतवस्सी बहुपडिपुत्ताइ
सट्ठिं वाससहस्साइं परियागं पाउणित्ता दोमासियाए संलेहणाए अत्ताणं झूसित्ता सवीसं भत्तसयं अण-
सणाए छेदित्ता कालमासे कालं किच्चा ईसाणे कप्पे ईसाणवडिंसए विमाणे उववायसभाए देवसयणिज्जंसि
देवदूसंतरिये अंगुलस्स असंखेज्जभागमेत्ताए ओगाहणाए ईसाणदेविंदविरहकालसमयंसि ईसाणदेविंद-
त्ताए उववणे, तए णं से ईसाणे देविंदे देवराया अहुणोववत्ते पंचविहाए पज्जत्तीए पज्जत्तीभावं गच्छति, तंजहा-
आहारप० जाव भासमणपज्जत्तीए, तए णं ते बलिचंचारायहाणिवत्थव्वया बहवे असुरकुमारा देवा य
देवीओ य तामलिं बालतवस्सिं कालगयं जाणित्ता ईसाणे य कप्पे देविंदत्ताए उववणं पासित्ता आसु-
रुत्ता कुविया चंडिकिया मिसिमिसेमाणा बलिचंचाराय० मज्झमज्जेणं निगच्छंति २ ताए उक्खिटाए जाव
जेणेव भारेहेवासे जेणेव तामलिच्ची[ए] नयरी[ए] जेणेव तामलिस्स बालतवस्सिस्स सरीरए तेणेव उवागच्छति
२ वामे पाए सुंवेणं बंधंति २ तिक्खुत्तो मुहे उद्धंति २ तामलिच्चीए नगरीए सिंघाडगतिगचउक्कचचरचउ-

म्मुहमहापहपहेसु आकहुविकिट्टिं करेमाणा महया २ सदेणं उग्घोसेमाणा २ एवं वयासि-केस णं भो से
 तामली बालतव० सयंगहियल्लिगे पाणामाए पव्वज्जाए पव्वइए ? केस णं भते (भो) ! ईसाणे कप्पे ईसाणे देविंदे
 देवरायाइतिकट्टु तामलिस्स बालतव० सरीरयं हीलंति निंदंति खिसंति गरिहंति अवमन्नंति तज्जंति ता-
 लंति परिवहंति पव्वहंति आकहुविकिट्टिं करंति हीलेत्ता जाव आकट्टविकिट्टिं करेत्ता एगंते एडंति २ जामेव
 दिसिं पाउब्भूया तामेव दिसिं पडिगया (सू० १३६) तए णं ते ईसाणकप्पवासी बहवे वेमाणिगया देवा य
 देवीओ य बलिचंचारायहाणिवत्थव्वएहिं असुरकुमारेहिं देवेहिं दवीहि य तामलिस्स बालतवसिस्स सरी-
 रयं हीलिज्जमाणं निंदिज्जमाणं जाव आकट्टविकिट्टिं कीरमाणं पासंति २ आसुरुत्ता जाव मिसिमिसेमाणा
 जेणेव ईसाणे देविंदे देवराया तेणेव उवागच्छंति २ करयलपरिगग्हियं दसन्नहं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं
 कट्टु जएणं विजएणं वद्धावेंति २ एवं वदासी-एवं खलु देवाणुप्पिया ! बलिचंचारायहाणिवत्थव्वया बहवे
 असुरकुमारा देवा य देवीओ य देवाणुप्पिए कालगए जाणित्ता ईसाणे कप्पे इंदत्ताए उववत्ते पासेत्ता आसु-
 रुत्ता जाव एगंते एडंति २ जामेव दिसिं पाउब्भूया तामेव दिसिं पडिगया । तए णं से ईसाणे देविंदे देव-
 राया तेसिं ईसाणकप्पवासीणं बहूणं वेमाणिगयाणं देवाण य देवीण य अंतिए एयमट्ठं सोच्चा निसम्म आसु-
 रुत्ते जाव मिसिमिसेमाणे तत्थेव सयणिज्जवरगए तिचलियं भिउडिं निडाले साहड्डु बलिचंचारायहाणिं अहे
 सपक्खिं सपडिदिसिं समभिलोएइ, तए णं सा बलिचंचारायहाणी ईसाणेणं देविंदेणं देवरत्ता अहे स-

पक्खि सपडिदिसिं समभिलोइया समाणी तेणं दिव्वप्पभावेणं इंगालब्भूया मुम्मुरभूया छारियब्भूया तत्ता-
 कवेल्लकब्भूया तत्ता समजोइब्भूया जाया यावि होत्था, तए णं ते बलिचंचारायहाणिवत्थव्वया बह्वे असु-
 रकुमारा देवा य देवीओ य तं बलिचंचं रायहाणिं इंगालब्भूयं जाव समजोतिब्भूयं पासंति २ भीया तत्था
 तसिया उव्विग्गा संजायभया सव्वओ समंता आधावेंति परिधावेंति २ अन्नमन्नस्स कागं समतुरंगेमाणा
 २ चिट्ठंति, तए णं ते बलिचंचारायहाणिवत्थव्वया बह्वे असुरकुमारा देवा य देवीओ य ईसाणं देविंदं देव-
 रायं परिकुवियं जाणिता ईसाणस्स देविंदस्स देवरत्तो तं दिव्वं देविहिं दिव्वं देवज्जुइं दिव्वं देवाणुभागं
 दिव्वं तेयलेस्सं असहमाणा सव्वे सपक्खि सपडिदिसिं ठिचा करयलपरिग्गहियं दसनहं सिरसावत्तं
 मत्थए अंजलिं कहु जएणं विजएणं बद्धाविंति २ एवं बयासी-अहो णं देवाणुप्पिएहिं दिव्वा देविही जाव
 अभिसमन्नागता तं दिव्वा णं देवाणुप्पियाणं दिव्वा देविही जाव लद्धा पत्ता अभिसमन्नागया तं खामेसि
 णं देवाणुप्पिया ! खमंतु णं देवाणुप्पिया ! [खमंतु] मरिहंतु णं देवाणुप्पिया ! णाइ भुज्जो २ एवंकरणायाए-
 त्ति कहु एयमट्ठं सम्मं विणएणं भुज्जो २ खामेंति, तते णं से ईसाणे देविंदे देवराया तेहिं बलिचंचारायहाणी-
 वत्थव्वेहिं बह्वेहिं असुरकुमारेहिं देवेहिं देवीहिं य एयमट्ठं सम्मं विणएणं भुज्जो २ खामिए समाने तं दिव्वं
 देविहिं जाव तेयलेस्सं पडिसाहरइ, तप्पभित्तिं च णं गोयमा !, ते बलिचंचारायहाणिवत्थव्वया बह्वे असु-
 रकुमारा देवा य देवीओ य ईसाणं देविंदं देवरायं आहंति जाव पज्जुवासंति, ईसाणस्स देविंदस्स देवरत्तो

आणाउववायवयणनिर्देसे चिह्ति, एवं खलु गोयमा ! ईसाणेणं देविंदेण देवरत्ता सा दिव्वा देविह्ठी जाव अभिसमन्नागया । ईसाणस्स णं भंते ! देविंदस्स देवरत्तो केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? गोयमा ! सातिरे-गाहं दो सागरोचमाहं ठिती पन्नत्ता । ईसाणे णं भंते ! देविंदे देवराया ताओ देवलोगाओ आउक्खएणं जाव कहिं गच्छहिहि ? कहिं उववज्जिहिहि ? गो० ! महाविदेहे वासे सिज्झिहिहि जाव अंतं काहेति (सू० ? ३७) ॥

‘अणिच्चजागरियं’ति अनित्यचिन्तां ‘दिट्ठाभट्टे य’ति दृष्टाभाषितान् ‘पुण्वसंगतिए’ति पूर्वसङ्गतिकान् गृहस्थत्वे परिचितान् ‘नियत्तणियमंडलं’ति निवर्त्तनं-क्षेत्रमानविशेषस्तपरिमाणं निवर्त्तनिकं, निजतनुप्रमाणमित्यन्ये, ‘पाओच्चगमणं निवण्णे’ति पादपोषगमनं ‘निष्पन्नः’ उपसंपन्न आश्रित इत्यर्थः । ‘अणिंद’ति इन्द्राभावात् ‘अपुरोहिद्य’ति शान्तिकर्मकारिरहिता, अनिन्द्रत्वादेव, पुरोहितो हीन्द्रस्य भवति तदभावे तु नासाविति, ‘इंदाहीण’ति इन्द्राधीनां इन्द्रवश्यत्वात् ‘इंदाहिट्टियं’ति इन्द्राधिष्ठितास्तद्युक्तत्वात्, अत एवाह—‘इंदाहीणकज्ज’ति इन्द्राधीनकार्याः ‘ठित्ति-पक्कप्पं’ति स्थितौ-अवस्थाने बलिचञ्चाविषये प्रकल्पः—सङ्कल्पः स्थितिप्रकल्पोऽतस्तं ‘ताए उक्किट्ठाए’इत्यादि, ‘तया’ विवक्षितया ‘उत्कट्ठया’ उत्कर्षवत्या देवगलेति योगः ‘त्वरितया’ आकुल[त]या न स्वभावजयेत्यर्थः, अन्तराकूततोऽप्येया स्यादित्यत आह—‘चपलया’कायचापलोपेतया ‘चण्डया’रौद्रया तथाविधोत्कर्षयोगेन ‘जयिन्या’ गत्यन्तरजेतृत्वात् ‘छेकया’ निपुणया उपायप्रवृत्तिः ‘सिंहया’ सिंहगतिसमानया श्रमाभावेन ‘शीघ्रया’ वेगवत्या ‘दिव्यया’ प्रधानया ‘उद्धूतया’ वस्त्रादीनामुद्धूतत्वेन, उद्धतया वा सदर्पण्या, ‘सपर्विख’ति समाः सर्वे पक्षाः—पार्श्वाः पूर्वापरदक्षिणोत्तरा यत्र

स्थाने तत्सपक्षम्, इकारः प्राकृतप्रभवः, समाः—सर्वाः प्रतिदिशो यत्र तत्सप्रतिदिक्, 'चत्तीसतिविहं नष्टविहिं'ति
 द्वात्रिंशद्विधं नाट्यविधिं, नाट्यविषयवस्तुनो द्वात्रिंशद्विधत्वात्, तच्च यथा राजप्रश्रीयाध्ययने तथाऽवसेयमिति ।
 'अष्टं बंधह'ति प्रयोजननिश्चयं कुरुतेत्यर्थः 'निदानं' प्रार्थनाविशेषम्, एतदेवाह—ठिइपकप्पं'ति प्राग्वत् । 'आसुरुत्त'
 ति 'आसुरुत्ताः' शीघ्रं कोपविमूढबुद्धयः, अथवा स्फुरितकोपचिह्नाः, 'कुक्किय'ति जातकोपोदयाः 'चंडक्किय'ति प्रक-
 टितरौद्ररूपाः 'मिसिमिसेमाणे'ति देदीप्यमानाः क्रोधज्वलनेनेति । 'सुंवेणं'ति रज्ज्या उद्धृहंति'ति 'अवघ्ठीव्यन्ति'निष्ठी-
 वनं कुर्वन्ति 'आकट्टविकट्टिं'ति आकर्षविकर्षिकां 'हीलेंति'ति जालाद्युद्घाटनतः कुत्सन्ति 'निंदंति'ति चेतसा
 कुत्सन्ति 'खिंसंति'ति स्वसमक्षं वचनैः कुत्सन्ति 'गरहंति'ति लोकसमक्षं कुत्सन्त्येव 'अवमण्णंति'ति अवमन्यन्ते-
 अवज्ञाऽऽस्पदं मन्यन्ते 'तज्जिंति'ति अङ्गुलीशिरश्चालनेन 'तालेंति' ताडयन्ति हस्तादिना 'परिवहेंति'ति सर्वतो
 व्यधन्ते कदर्थयन्ति 'पव्वहंति'ति प्रव्यथन्ते प्रकृष्टव्यथामिवोत्पादयन्ति । 'तत्थेव सयणिल्लवरगण'ति तत्रैव शय-
 नीयवरे स्थित इत्यर्थः, 'तिवल्लियं'ति त्रिवलिकां 'भृकुटिं' दृष्टिविन्यासविशेषं, 'समजोइभूय'ति समा ज्योतिषा—अग्निना
 भूता समज्योतिर्भूताः 'भीय'ति जातभयाः 'उत्तत्थ'ति 'उत्तस्ताः' भयाज्जातोत्कम्पादिभयभावाः 'सुसिय'ति शुषि-
 ताऽऽनन्दरसाः 'उन्विगगं'ति तत्त्यागमानसाः, किमुक्तं भवति ?—इत्यत आह—संजातभया, 'आधावन्ति' ईषद्भावन्ति
 'परिधावन्ति' सर्वतो धावन्तीति 'समतुरंगेमाण'ति समाश्लिष्यन्तः, अन्योऽन्यमनुप्रविशन्त इति वृद्धाः । 'नाइ भुज्जो
 एवं करणयाए'ति नैव भूय एवंकरणाय संपत्स्यामहे इति शेषः, 'आणाउचवायवयणनिहेसे'ति आज्ञा—कर्तव्यमे-

वेदमित्याद्यादेशः उपपातः—सेवा वचनम्—अभियोगपूर्वक आदेशः निर्देशः—प्रश्रिते कार्ये नियतार्थमुत्तरं तत एषां द्वन्द्व-
स्ततस्तत्र ॥ ईशानेन्द्रवक्तव्यताप्रस्तावात्तद्वक्तव्यतासंबद्धमेवोद्देशकसमाप्तिं यावत् सूत्रवृन्दमाह—

सक्कस्स णं भंते ! देविंदस्स देवरत्तो विमाणेहिंतो ईसाणस्स देविंदस्स देवरत्तो विमाणा ईसिं उच्चयरा
चेव ईसिं उच्चयतरा चेव ईसाणस्स वा देविंदस्स देवरत्तो विमाणेहिंतो सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो विमाणा
णीययरा चेव ईसिं निन्नयरा चेव ?, हंता ! गोयमा ! सक्कस्स तं चेव सव्वं नेयव्वं । से केणट्ठेणं ?, गोयमा ! से
जहानामए—करयले सिया देसे उच्चे देसे णीए देसे निन्ने, से तेणट्ठेणं गोयमा ! सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो
जाव ईसिं निण्णतरा चेव । (सू. १३८) । पभू णं भंते ! सक्के देविंदे देवराया ईसाणस्स देविंदस्स देवरत्तो अंतियं
पाउव्ववित्तए ?, हंता पभू, से णं भंते ! किं आढायमाणे पभू अणाढायमाणे पभू ?, गोयमा ! आढायमाणे पभू नो
अणाढायमाणे पभू, पभू णं भंते ! ईसाणे देविंदे देवराया सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो अंतियं पाउव्ववित्तए ?, हंता
पभू, से भंते ! किं आढायमाणे पभू अणाढायमाणे पभू ?, गोयमा ! आढायमाणेवि पभू अणाढायमाणेवि पभू ।
पभू णं भंते ! सक्के देविंदे देवराया ईसाणं देविंदं देवरायं सपक्खिदिसिं समभिलोएत्तए जहा पाडुव्वभ-
वणा तथा दोवि आलावगा नेयव्वा । पभू णं भंते ! सक्के देविंदे देवराया ईसाणेणं देविंदेणं देवरत्ता सद्धिं
आलावं वा संलावं वा करेत्तए ?, हंता ! पभू जहा पाडुव्वभवणा । अत्थि णं भंते ! तेसिं सक्कीसाणाणं देविं-
दाणं देवराईणं किच्चाइं करणिज्जाइं समुप्पज्जंति ?, हंता ! अत्थि, से कहमिदाणिं पकरेति ?, गोयमा !

ताहे चैव णं से सक्के देविंदे देवराया ईसाणस्स देविंदस्स देवरत्तो अंतियं पाउब्भवति, ईसाणे णं देविंदे
 देवराया सक्कस्स देविंदस्स देवरायस्स अंतियं पाउब्भवद्, इति भो ! सक्का देविंदा देवराया दाहिं-
 णहल्लोगाहिवद्, इति भो ! ईसाणा देविंदा देवराया उत्तरहल्लोगाहिवद्, इति भो ! इति भो त्ति ते अन्नम-
 न्नस्स किचाइं करणिज्जाइं पच्चणुब्भवमाणा विहरंति ॥ (सू० १३९) ॥ अत्थि णं भंते ! तेसिं सक्कीसाणाणं
 देविंदाणं देवराईणं विवादा समुप्पज्जंति ?, हंता ! अत्थि । से क्हमिदाणि पकरंति ?, गोयमा ! ताहे चैव
 णं ते सक्कीसाणा देविंदा देवरायाणो सणंकुमारं देविंदं देवरायं मणसीकरंति, तणं णं से सणंकुमारे देविंदे
 देवराया तेहिं सक्कीसाणेहिं देविंदेहिं देवराईहिं मणसीकणं समाणे लिप्पामेव सक्कीसाणाणं देविंदाणं देव-
 राईणं अंतियं पाउब्भवति, जं से वदद् तस्स आणाउववायवयणनिहंसे चिट्ठंति ॥ (सू० १४०) ॥ सणंकु-
 मारे णं भंते ! देविंदे देवराया किं भवसिद्धिणं अभवसिद्धिणं सम्महिट्ठी मिच्छदिट्ठी परित्तसंसारणं अणंतसं-
 सारणं सुलभयोहिणं दुलभयोहिणं आराहणं विराहणं चरिमे अचरिमे ?, गोयमा ! सणंकुमारे णं देविंदे देवराया
 भवसिद्धीणं नो अभवसिद्धीणं, एवं सम्महिट्ठी परित्तसंसारणं सुलभयोहिणं आराहणं चरिमे पसत्थं नेयन्व । से
 केणट्ठेणं भंते ! ?, गोयमा ! सणंकुमारे देविंदे देवराया चट्ठेणं समणीणं चट्ठेणं सावयाणं चट्ठेणं
 सावियाणं हियकामणं सुहकामणं पत्थकामणं आणुकंपिणं निस्सेयमिणं हियसुहनिस्सेसकामणं, से तेणट्ठेणं
 गोयमा ! सणंकुमारेणं भवसिद्धिणं जाव नो अचरिमे । सणंकुमारस्स णं भंते ! देविंदस्स देवरत्तो केवनियं

कालं ठिती पन्नत्ता ? , गोंयमा ! सत्त सागरोवमाणि ठिती पन्नत्ता । से णं भंते ! ताओ देवलोगाओ आउक्ख-
एणं जाव कहिं उववज्जिहिति ? , गोयमा ! महाविदेहे वासे सिञ्जिहिति जाव अंतं करेहिति, सेवं भंते !
सेवं भंते ! २ । गाहाओ-छट्टट्टममासो अट्टमासो वासाइं अट्ट छात्तासा । तीसगकुरुदत्ताणं तवभत्तपरि-
णपपरियाओ ॥ १ ॥ उच्चत्तविमाणणं पाउब्भव पेच्छणा य संलावे । किंचि विवाहुप्पत्ती सणकुमारे य भवि-
यव्वं (त्तं) ॥ २ ॥ (सू० १४१) ॥ मोया समत्ता । तईयसए पढमो उद्देसो समत्तो ॥ ३-१ ॥

‘उच्चतरा चेव’त्ति उच्चत्वं प्रमाणतः ‘उन्नयतरा चेव’त्ति उन्नतत्वं गुणतः, अथवा उच्चत्वं प्रासादोपेक्षम्, उन्नतत्वं तु
प्रासादपीठोपेक्षमिति, यच्चोच्यते-‘पंचसउच्चत्तेणं आइमकप्पेसु होंति उ विमाण’त्ति तत्परिस्थूलन्यायमङ्गीकृत्यावसेयं,
तेन किञ्चिदुच्चतरत्वेऽपि तेषां न विरोध इति । ‘देसे उच्चे देसे उन्नए’त्ति प्रमाणतो गुणतश्चेति । ‘आलावं वा संलावं
व’त्ति ‘आलापः’ संभाषणं संलापस्तदेव पुनः पुनः । ‘किच्चाइं’त्ति प्रयोजनानि ‘करणिज्जाइं’त्ति विधेयानि । ‘से कह-
मियाणिं करेंति’त्ति, अथ कथम् ‘इदानीम्’ अस्मिन् काले कार्यवसरलक्षणे प्रकुरुतः ? , कार्यणीति गम्यम् । ‘इति
भो’त्ति ‘इति’ एतत्कार्यमस्ति, भोशब्दश्चामन्त्रणे, ‘इति भो इति भोत्ति’त्ति परस्परालापानुकरणं ‘जं से वयइ तस्स
आणाउववायवयणनिद्देसे’त्ति यदाज्ञादिकमसौ वदति तत्राज्ञादिके तिष्ठत इति वाक्यार्थः, तत्राज्ञादयः पूर्वं
व्याख्याता एवेति । ‘आराहए’त्ति ज्ञानादीनामाराधयिता ‘चरमे’त्ति चरम एव भवो यस्याप्राप्तस्तिष्ठति, देवभवो वा
चरमो यस्य सः, चरमभवो वा भविष्यति यस्य स चरमः । ‘हियकामए’त्ति हितं-सुखनिबन्धनं वस्तु ‘सुहकामए’त्ति

सुखं-शर्म 'पत्थकामए'ति पथ्यं-दुःखत्राणं, कस्मादेवमित्यत आह-'आणुकंपिए'ति कृपावान्, अत एवाह-'निससे-यसिय'ति निःश्रेयसं-मोक्षस्तत्र नियुक्त इव नैःश्रेयसिकः 'हियसुहनिस्सेसकामए'ति हितं यत्सुखम्-अदुःखानुबन्ध-मित्यर्थः तन्निःशेषाणां-सर्वेषां कामयते-वाञ्छति यः स तथा । पूर्वोक्तार्थसद्ब्रहाय गाथे द्वे-'छट्टे'त्यादि, इहाद्यगाथायां पूर्वार्द्धपदानां पश्चार्द्धपदैः सह यथासङ्गं सम्बन्धः कार्यः, तथाहि-तिष्यककुरुदत्तसाध्वोः क्रमेण पष्ठमष्टमं च तपः, (ग्रन्थाग्रम् ४०००) तथा मासोऽर्द्धमासश्च 'भत्तपरिण'ति अनशनविधिः, एकस्य मासिकमनशनमन्यस्य चार्द्धमा-सिकमिति भावः, तथैकस्याष्ट वर्षाणि पर्यायः अन्यस्य च पण्मासा इति । द्वितीया गाथा गतार्था । 'मोया समत्त'ति मोकाभिधाननगर्यामस्योद्देशकार्थस्य कीदृशी विकुर्वणा ? इत्येतावद्रूपस्योक्तत्वान्मोकेवायमुद्देशक उच्यते ॥ इति तृतीय-शते प्रथमोद्देशकः संपूर्णः ॥ ३ । १ ॥

प्रथमोद्देशके देवानां विकुर्वणोक्ता, द्वितीये तु तद्विशेषाणामेवासुरकुमाराणां गतिशक्तिप्ररूपणायेदमाह—
तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे नामं नगरे होत्था जाव परिसा पज्जुवासइ, तेणं कालेणं तेणं समएणं चमरे असुरिंदे असुरराया चमरचंचाए रायहाणीए सभाए सुहम्माए चमरंसि सीहासणंसि चउसट्ठीए सामा-णियसाहस्सीहिं जाव नद्धविहिं उवदंसेत्ता जामेव दिसिं पाउब्भूए तामेव दिसिं पडिगए । भंतेत्ति भगवं गोयमे समणं भगवं महावीरं वंदति नमंसति २ एवं वदासी-अत्थि णं भंते ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए अहे असुरकुमारा देवा परिवसंति ? गोयमा ! नो इण्णहे समट्ठे, जाव अहेसत्तामाए पुढवीए, सोहम्मस्स कप्पस्स

अहे जाव अत्थि णं भंते ! ईसिपंभाराए पुढवीए अहे असुरकुमारा देवा परिवसंति !, णो इण्ढे समढ्ढे । से
 कहिं खाइ णं भंते ! असुरकुमारा देवा परिवसंति ?, गोयमा ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए असीउत्तरजो-
 यणसयसहस्सबाहल्लाए, एवं असुरकुमारदेववत्तव्वया जाव दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणा विहरंति ।
 अत्थि णं भंते ! असुरकुमाराणं देवाणं अहे गतिविसए !, हंता अत्थि, केवत्तियं च णं पभू ! ते असुरकुमा-
 राणं देवाणं अहे गतिविसए पन्नत्ते !, गोयमा ! जाव अहेसत्तमाए पुढवीए तच्चं पुण पुढविं गया य गमिस्संति
 य । किं पत्तियन्नं भंते ! असुरकुमारा देवा तच्चं पुढविं गया य गमिस्संति य ?, गोयमा ! पुव्ववेरियस्स वा
 वेदणउदीरणयाए पुव्वसंगइयस्स वा वेदणउवसामणयाए, एवं खलु असुरकुमारा देवा तच्चं पुढविं गया य गभि-
 स्संति य । अत्थि णं भंते ! असुरकुमाराणं देवाणं तिरियं गतिविसए पन्नत्ते !, हंता अत्थि, केवत्तियं च णं
 भंते ! असुरकुमाराणं देवाणं तिरियं गइविसए पन्नत्ते !, गोयमा ! जाव असंखेज्जा दीवससुद्धा नंदिस्सरवरं
 पुण दीवं गया य गमिस्संति य । किं पत्तियन्नं भंते ! असुरकुमारा देवा नंदीसरवरदीवं गया य गमिस्संति
 य ?, गोयमा जे इमे अरिहंता भगवंता एएसि णं जम्मणमहेसु वा निकखमणमहेसु वा णाणुप्पयमहिमासु वा
 परिनिव्वाणमहिमासु वा, एवं खलु असुरकुमारा देवा नंदीसरवरदीवं गया य गमिस्संति य । अत्थि णं
 भंते ! असुरकुमाराणं देवाणं उहुं गतिविसए ?, हंता ! अत्थि । केवत्तियं च णं भंते ! असुरकुमाराणं देवाणं उहुं
 गतिविसए ?, गोयमा ! जावऽच्चुए कप्पे सोहम्मं पुण कप्पं गया य गमिस्संति य । किं पत्तियण्णं भंते ! असुर-

कुमारा देवा सोहम्मं कप्पं गया य गमिस्संति य ? , गोयमा ! तेसि णं देवाणं भवपचइयवेराणुबंधे , ते णं देवा विकुब्बेमाणा परियारेमाणा वा आयरक्खे देवे वित्तासंति अहालहुस्सगाइं रयणाइं गहाय आयाए पणं-
तमंतं अवक्कामंति । अत्थि णं भंते ! तेसिं देवाणं अहालहुस्सगाइं रयणाइं ? , हंता अत्थि । से कइमियाणि
पकरंति ? , तओ से पच्छा कायं पच्चहंति । पभू णं भंते ! ते असुरकुमारा देवा नत्थ गया चैव समाणा ताहिं
अच्छराहिं सद्धि दिब्बाइं भोगभोगाइं भुंजमाणा विहरित्ता ? , णो तिण्ठे समंठे , ते णं तओ पडिनियत्तंति
२ ता इहमागच्छंति २ जति णं ताओ अच्छराओ आढायंति परियाणंति । पभू णं भंते ! ते असुरकुमारा देवा
ताहिं अच्छराहिं सद्धि दिब्बाइं भोगभोगाइं भुंजमाणा विहरित्ता अहंताओ अच्छराओ नो आढायंति नो
परियाणंति , णो णं पभू ते असुरकुमारा देवा ताहिं अच्छराहिं सद्धि दिब्बाइं भोगभोगां भुंजमाणा विहरि-
त्ता , एवं खलु गोयमा ! असुरकुमारा देवा सोहम्मं कप्पं गया य गमिस्संति य । (सु ? ४२) केवइकालस्स णं भंते !
असुरकुमारा देवा उहुं उप्पयंति जाव सोहम्मं कप्पं गया य गमिस्संति य ? , गोयमा ! अणंताहिं उरसप्पिणीहिं
अणंताहिं अवसप्पिणीहिं समतिक्कंताहिं , अत्थि णं एस भावे लोयच्छेरयभूणं समुप्पजइ जंतं असुरकुमारा
देवा उहुं उप्पयंति जाव सोहम्मो कप्पो , किं निस्साणं णं भंते ! असुरकुमारा देवा उहुं उप्पयंति जाव सोहम्मो
कप्पो ? , से जहानामए-इह सवरा इवा वव्वरा इवा टंक्का इवा मुत्तुगा इवा पल्हया इवा पुल्लिदा इवा पणं
महं गहुं वा खलुं वा दुग्गं वा दरिं वा विसमं वा पच्चयं वा णीसाणं सुमहल्लमवि आसवलं वा हत्थिवलं वा

जोहबलं वा धणुबलं वा आगलेंति, एवामेव असुरकुमाराविदेवा, णणत्थ अरिहंते वा अरिहंतचेइयाणि वा अण-
 गारे वा भावियप्पणो निस्साए उहुं उप्पयंति जाव सोहम्मो कप्पो । सव्वेविणं भंते ! असुरकुमारा देवा उहुं
 उप्पयंति जाव सोहम्मो कप्पो ? गोयमा ! णो इण्ढे सम्ढे, महिड्डिया णं असुरकुमारा देवा उहुं उप्पयंति
 जाव सोहम्मो कप्पो । एसवि णं भंते ! चमरे असुरिंदे असुरकुमाराराया उहुं उप्पइयपुन्वि जाव सोहम्मो
 कप्पो ? हंता गोयमा ! २ । अहो णं भंते ! चमरे असुरिंदे असुरकुमाराराया महिड्डिए महज्जुइए जाव कहिं
 पविट्ठा ? कूडागारसालादिहंतो भाणियव्वो । (सू१४३) चमरे णं भंते ! असुरिंदेणं असुररत्तासा दिव्वा देविड्ढी
 तं चेव जाव किन्ना लद्धापत्ता अभिसमन्नागया, एवं खलु गोयमा ! तेणं कालेणं तेणं समएणं इहेव जंबूदीवे
 २ भारहे वासे विंझगिरिपायमूले बेभेले नामं संनिवेसे होत्था, वन्नओ, तत्थ णं बेभेले संनिवेसे पूरणे नामं
 गाहावती परिवसति अहुं दित्ते जहा तामलिस्स वत्तव्वया तहा नेयव्वां, नवरं चउप्पुडयं दारुमयं पडिग्ग-
 हयं करेत्ता जाव विपुलं असणं पाणं खाइमं साइमं जाव सयमेव चउप्पुडयं दारुमयं पडिग्गहयं गहाय मुंडे
 भवित्ता दाणामाए पव्वज्जाए पव्वइत्तए पव्वइएऽवि य णं समाणे तं चेव, जाव आयावणभूमीओ पच्चोरुभइ २ त्ता
 सयमेव चउप्पुडयं दारुमयं पडिग्गहियं गहाय बेभेले सन्निवेसे उच्चनीयमज्झिमाइ कुलाइं घरसमुदाणस्स भिक्खा-
 यरियाए अडेत्ता जं मे पढमे पुडए पडइ कप्पइ मे तं पंथे पहियाणं दलइत्तए जं मे दोच्चे पुडए पडइ कप्पइ मे तं
 कागसुणयाणं दलइत्तए जं मे तच्चे पुडए पडइ कप्पइ मे तं मच्छकच्छभाणं दलइत्तए जं मे चउत्थे पुडए पडइ

कप्पइ मे तं अप्पणा आहारित्ताएत्तिकहु एवं संपेहेइ २ कल्लं पाउप्पभायाए रयणीए तं चेव निरवसेसं जाव
 जं मे(से)चउत्थे पुडए पडइ तं अप्पणा आहारं आहारेइ, तए णं से पूरणे चालतवस्सी तेणं ओरालेणं विउलेणं
 पयत्तेणं पग्गहिएणं चालतवोक्कमेणं तं चेव जाव नेभेलस्स सन्निवेसस्स मज्झमज्जेणं निग्गच्छति २ पाउयं
 कुंडियमादीयं उवकरणं चउप्पुडयं च दारुमयं पडिग्गहिंयं एगंतमंते एडेइ २ वेभेलस्स सन्निवेसस्स दाहिण-
 पुरच्छिमे दिसीभागे अद्वनियत्ताणियमंडलं आलिहित्ता संलेहणाद्धूसणाद्धूसिए भत्तापाणपडियाइक्खिए पाओ-
 वगमणं निवण्णे । तेणं कालेणं तेणं समएणं अहं गोयमा ! छउमत्थकालियाए एक्कारसवासापरियाए छट्टं छट्टेणं
 अनिक्खित्तेणं तवोक्कमेणं संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे पुब्बाणुपुब्बि चरमाणे गामाणुगामं दूइज्जमाणे
 जेणेव सुसमारपुरे नगरे जेणेव असोयवणसंडे उज्जाणे जेणेव असोयवरपायवे जेणेव पुढविंसिलावट्ठओ तेणेव
 उवागच्छामि २ असोगवरपायवस्स हेट्ठा पुढविसिलापट्ठयंसि अट्टमभत्तं परिगिण्हामि, दोवि पाए साहइ-
 दिएहिं गुत्तोहिं एगराइयं महापडिमं उवसंपज्जित्ताणं विहरामि । तेणं कालेणं तेणं समणं चमरचंचारायहाणी
 अणिंदा अपुरोहिया यावि होत्था, तए णं से पूरणे चालतवस्सी बहुपडिपुत्ताइं दुवालसवासाइं परियागं
 पाउणित्ता मासियाए संलेहणाए अत्ताणं झुसेत्ता सट्ठिं भत्ताइं अणसणाए छेदेत्ता कालमासे कालं किच्चा
 चमरचंचाए रायहाणीए उवचायसभाए जाव इंदत्ताए उववन्ने, तए णं से चमरे असुरिंदे असुराराया अहुणो-

ववन्ने पंचविहाए पज्जत्तीए पज्जत्तिभावं गच्छह, तंजहा-आहारपज्जत्तीए जाव भासमणपज्जत्तीए, तए णं से
 चमरे असुरिंदे असुरराया पंचविहाए पज्जत्तीए पज्जत्तिभावं गए समाणे उहं वीससाए ओहिणा आभोएइ
 जाव सोहम्मो कप्पो, पासइ य तत्थ सक्कं देविंदं देवरायं मघवं पाकसासणं सयक्कतुं सहस्सक्खं वज्जपाणिं
 पुरंदरं जाव दस दिसाओ उज्जोवेमाणं पभासेमाणं सोहम्मे कप्पे सोहम्भवडंसए विमाणे सक्कंसि सीहासणंसि
 जाव दिव्वाइ भोगभोगाइ भुंजमाणं पासइ २ इमेयारूवे अज्झत्थिए चित्तिए पत्थिए मणोगए संकप्पे समु-
 प्पज्जित्था-कैस णं एस अपत्थियपत्थए दुरंतपंतलक्खणे हिरिसिरिपरिवज्जिए हीणपुन्नचाउइसे जन्नं मम
 इमाए एयारूवाए दिव्वाए देविहीए जाव दिव्वे देवाणुभावे लक्खे पत्ते अभिसमन्नागए उप्पि अप्पुस्सुए दिव्वाइ
 भोगभोगाइ भुंजमाणे विहरइ, एवं संपेहेइ २ सामाणियपरिसोववन्नए देवे सदावेइ २ एवं वयासी-कैस णं
 एस देवाणुप्पिया अपत्थियपत्थए जाव भुंजमाणे विहरइ, तए णं ते सामाणियपरिसोववन्नगा देवा
 चमरेणं असुरिंदेणं असुररत्ता एवं बुत्ता समाणा हट्टुडा जाव हयहियया करयलपरिगहियं दसनहं सिरसा-
 वत्तं मत्थए अंजलिं कट्ठु जएणं विजएणं वद्धान्वेति २ एवं वयासी-एस णं देवाणुप्पिया ! सक्के देविंदे देवराया
 जाव विहरइ, तए णं से चमरे असुरिंदे असुरराया तेसिं सामाणियपरिसोववन्नगाणं देवाणं अंतिए एय-
 मटं सोचा निसग्ग आसुरुत्ते रुट्टे कुविए चंडिक्किए मिसिमिसेमाणे ते सामाणियपरिसोववन्नए देवे एवं
 वयासी-अन्ने खलु भो ! (से)सक्के देविंदे देवराया अन्ने खलु भो ! से चमरे असुरिंदे असुरराया, महिहीए खलु

से सके देविंदे देवराया, अप्पहिण खलु भो ! से चमरे असुरिंदे असुरराया, तं इच्छामि णं देवाणुप्पिया !
 सक्कं देविंदं देवरायं सयमेव अचासादेत्ताएत्तिकहु उसिणे उसिणव्वभूण यावि होत्था, ताणं से चमरे असुरिंदे
 असुरराया ओहिं पंजइ २ ममं ओहिणा आभोणइ २ इमेयारूवे अज्झत्थिण जाव समुप्पज्जित्था-एवं खलु
 समणे भगवं महावीरे जंबूदीवे २ भारहे वासे सुसमारपुरे नगरे असोगवणसंडे उज्जाणे असोगवरपायवस्स
 अहे पुढविसिलावट्ठयंसि अट्टमभत्तं पडिगिणिहत्ता एगराहयं महापडिमं उवसंपजित्ताणं विहरति, तं सेगं
 खलु मे समणं भगवं महावीरं नीसाए सक्कं देविंदं देवरायं सयमेव अचासादेत्ताएत्तिकहु एवं संपेहेइ २ सयणि-
 ज्जाओ अब्बुहेइ २ ता देवदूसं परिहेइ २ उववायसभाए पुरच्छिमिल्लेणं दारेणं णिगच्छइ, जेणेव सभा सुहम्मा
 जेणेव चोप्पाले पहरणकोसे तेणेव उवागच्छइ २ ता फलिहरयणं परासुइ २ एगे अयीए फलिहरयणमायाए
 महया अमरिसं वहमाणे चमरचंयाए रायहाणीए मज्झमज्जेणं निगच्छइ २ जेणेव तिगिच्छकुटे उप्पायप-
 व्वए तेणामेव उवागच्छइ २ ता वेउन्वियसमुघाणं समोहणइ २ ता संवेज्जाइ जोयणाइ जाव उत्तरवेउ-
 न्वियरूवं थिउव्वइ २ ता ताए उक्किट्टाए जाव जेणेव पुढविसिलापट्टए जेणेव मम अंतिए तेणेव उवाग-
 च्छति २ मम तिक्खुत्तो आयाहिणं पयाहिणं करेति जाव नमंसित्ता एवं वयासी-इच्छामि णं भंते ! तुम्भं
 नीसाए सक्कं देविंदं देवरायं सयमेव अचासादेत्ताएत्तिकहु उत्तरपुरच्छिमे दिसिभागे अयक्कमइ २ वेउन्विय-
 समुघाणं समोहणइ २ जाव दोचंपि वेउन्वियसमुघाणं समोहणइ २ एगं महं घोरं घोरान्गारं भीमं

भीमागारं भासुरं भयाणीयं गंभीरं उत्तासण्यं कालदुहुरत्तमासरासिसंकासं जोयणसयसाहस्सीयं महाबौद्धिं
 विउव्वइ २ अप्फोडेइ २ वग्गइ २ गज्जइ २ हयहेसियं करेइ २ हत्थिगुलगुलाइयं करेइ २ रहघणघणाइयं करेइ २
 पायदद्वरगं करेइ २ भूमिचवेडयं दलयइ २ सीहणादं नदइ २ उच्छोलेइ २ पच्छोलेइ २ तिपइं छिंदइ २ वामं
 सुयं ऊसवेइ २ दाहिणहत्थपदेसिणीएय अंगुठणेण य वित्तिरिच्छमुहं विडंबेइ २ महया २ संहेणं २ कलकल-
 रवेणं करेइ, एगे अवीए फलिहरयणमायाए उहुं वेहासं उप्पइए, खोभंते चेव अहेलोयं कंपमाणे च भंयणि-
 तलं आकहुं (साकहुं) तेव तिरियलोयं फोडेमाणेव अंबरतलं कत्थइ गज्जंतो कत्थइ विज्जुयायंते कत्थइ
 वासं वासमाणे कत्थइ रउग्घायं पकरेमाणे कत्थइ तमुक्कायं पकरेमाणे वाणमंतरदेवे वित्तासेमाणे जोइसिए
 देवे दुहा विभयमाणे २ आयरक्खे देवे विपलायमाणे २ फलिहरयणं अंबरतलंसि वियट्टमाणे २ विउज्झाए-
 माणे २ ताए उक्किट्टाए जाव तिरियमसंखेज्जाणं दीवससुदाणं मज्झं मज्झेणं वीथीवयमाणे २ जेणेव सोहम्मं
 कप्पे जेणेव सोहम्मवडेंसए विमाणे जेणेव सभा सुधम्मा तेणेव उवागच्छइ २ एगं पायं पडमवरवेइयाए करेइ
 एगं पायं सभाए सुहम्माए करेइ फलिहरयणेणं महया २ संहेणं तिकखुत्तो इंदकीलं आउडेइ २ एवं वयासी-
 कहि णं भो ! सक्के देविंदे देवराया ? कहि णं ताओ चउरासीइ सामाणियसाहस्सीओ ? जाव कहि णं ताओ
 चत्तारि चउरासीइओ आयरक्खदेवसाहस्सीओ ? कहि णं ताओ अणेगाओ अच्छराकोडीओ अज्ज हणामि अज्ज
 महेमि अज्ज वहेमि अज्ज ममं अवसाओ अच्छराओ वसमुवणमंतुत्तिकहु तं अणिट्ठं अकंतं अप्पियं असु० अमणु०

अमणा० फरुसं गिरं निसिरइ, तए णं से सक्के देविंदे देवराया तं अणिठं जाव अमणामं असुयपुन्वं फरुसं
 गिरं सोचा निसम्म आसुरुत्ते जाव मिसिमिसेमाणे तिवलियं भिडडि निडाले साहडु चमरं असुरिंदं असु-
 ररायं एवं वदासी-हं भो चमरा ! असुरिंदा ! असुरराया ! अपत्थियपत्थया ! जाव हीणपुत्रचाउदस्सा
 अज्जं न भवसि नाहि ते सुहमत्थीत्तिकडु तत्थेव सीहासणवरगए वज्जं परासुसइ २ तं जलंतं फुडंतं तडतडंतं
 उक्कासहस्साइं विणिम्भुयमाणं जालासहस्साइं पमुंचमाणं इंगालसहस्साइं पविक्खिरमाणं २ फुलिंगजाला-
 मालासहस्सेहिं चक्खुविक्खेवदिट्ठिपडिघायं पकरेमाणं हुयवहअइरेगतेयदिप्पंतं जतिणवेगं फुल्लकिंसुय-
 समाणं महम्मयं भयंकरं चमरस्स असुरिंदस्स असुररन्नो वहाए वज्जं निसिरइ । तते णं से चमरे असुरिंदे
 असुरराया तं जलंतं जाव भयंकरं वज्जमभिमुहं पासइ पासइत्ता झियाति पिहाइ
 झियायित्ता पिहाइत्ता तहेव संभगमउडविडणं सालंचत्थाभरणे उहुपाए अलोसिरे कक्खागय-
 सेयंपि व विणिम्भुयमाणे २ ताए उक्किट्ठाए जाव तिरियमसंखेज्जाणं दीचसमुद्धानं मज्झं मज्जेणं वीईवयमाणे २
 जेणेव जंबूद्वीवे २ जाव जेणेव असोगवरपायवे जेणेव मम अंतिए तेणेव उवागच्छइ २ ता भीए भयगगरसरे
 भगवं सरणमिति बुयमाणे ममं दोण्हवि पायाणं अंतरंसि वेगेण समोवडिए (सू० १४४) (ग्रन्थाग्रम् २०००)
 'एवं असुरकुमारे'त्यादि, 'एवम्' अनेन सूत्रक्रमेणेति, स चैवम्- 'उवरि एगं जोयणसहस्सं ओगाहेत्ता हेडा चेगं
 जोयणसहस्सं वज्जेत्ता मज्झे अट्टहत्तरे जोयणसयसहस्से एत्थ णं अयुरकुमाराणं देवाणं चोसट्ठि भवणावासयसहस्सना

भवंतीति अक्वाय'मित्यादि । 'विउव्वेमाणा व'त्ति संरम्भेण महद्धैकियशरीरं कुर्वन्तः 'परिघारेमाणा व'त्ति परिचार-
 यन्तः परकीयदेवीनां भोगं कर्तुकामा इत्यर्थः; 'अहालहुस्सगाइ'त्ति 'यथे'ति यथोचितानि लघुस्वकानि-अमहास्वरूपाणि,
 महतां हि तेषां नेतुं गोपयितुं वाऽशक्यत्वादिति यथालघूनि-महान्ति वरिष्ठानीति वृद्धाः । 'आयाए'
 त्ति आत्मना स्वयमित्यर्थः 'एगंतं'ति विजनम् 'अंतं'ति देशम् । 'से कहम्मियाणि पकरें'त्ति अथ किमिदानीं रत्न-
 ग्रहणानन्तरमेकान्तापक्रमणकाले प्रकुर्वन्ति वैमानिका रत्नादातृणामिति । 'तओ से पच्छा कायं पव्वहं'त्ति ततो रत्ना-
 दानात् 'पच्छ'त्ति अनन्तरं 'से'त्ति एषां रत्नादातृणामसुराणां 'कायं' देहं 'प्रव्यथन्ते' प्रहारैर्मथन्ति वैमानिका देवाः;
 तेषां च प्रव्यथितानां वेदना भवति जघन्येनान्तर्मुहूर्त्तमुत्कृष्टतः पणमासान् यावत् । 'सवरा इ वा' इत्यादौ शबरादयोऽ-
 नार्यविशेषाः 'गड्डं व'त्ति गर्त्तं 'हुगं व'त्ति जलदुर्गादि 'दरिं व'त्ति दरीं पर्वतकन्दरां 'विसमं व'त्ति विषमं गर्त्तात्-
 र्वाद्याकुलं भूमिरूपं 'निस्साए'त्ति निश्रयाऽऽश्रित्य 'धणुवलं व'त्ति धनुर्द्धरवलम् 'आगलें'त्ति आकलयन्ति जेष्याम
 इत्यध्यवस्यन्तीति । 'नणत्थ'त्ति 'ननु'निश्चितम् 'अत्र' इहलोकं, अथवा 'अरिहंते वा निस्साए उड्डु उत्पयंति' 'नान्यत्र'
 तन्निश्रयाऽन्यत्र न, न तां विनेत्यर्थः । 'दाणामाए'त्ति दानमय्या, 'छउमत्थकालियाए'त्ति छद्मस्थकाल एव छद्मस्थ-
 कालिका तस्यां 'दोवि पाए साहडु'त्ति संहत्य-संह(ह)तौ कृत्वा, जिनमुद्रयेत्यर्थः; 'वग्घारियपाणि'त्ति प्रलम्बितभुजः;
 'ईसिपव्वभारगएणं'ति प्राग्भारः-अग्रतोमुखमवनतत्वम् 'अहापणिहिण्हिं गत्तोहिं'ति 'यथाप्रणिहितैः' यथास्थितैः ।
 'वीससाए'त्ति स्वभावत एव । 'पासइ य तत्थ'त्ति पश्यति च तत्र-सौधर्मकल्पे 'मघवं'ति मघा-महामेघास्ते यस्य

वशे सन्त्यसौ मधवानतस्तं 'पागसासणं' ति पाको नाम बलवान् रिपुस्तं यः शास्ति-निराकरोत्यसौ पाकशासनोऽतस्तं 'सय-
 क्खं' ति शतं क्रतूनां-प्रतिमानामभिग्रहविशेषाणां श्रमणोपासकपञ्चमप्रतिमारूपाणां वा कार्त्तिकश्रेष्ठिभवापेक्षया यस्यासौ
 शतक्रतुरतस्तं 'सहस्सकक्खं' ति सहस्रमक्षणां यस्यासौ सहस्राक्षोऽतस्तम्, इन्द्रस्य किल मन्त्रिणां पञ्च शतानि सन्ति, तदी-
 यानां चाक्षणामिन्द्रप्रयोजनव्यापृततयेन्द्रसम्बन्धित्वेन विवक्षणात्तस्य सहस्राक्षत्वमिति 'पुरंदरं' ति असुरादिपुराणां दार-
 णात् पुरन्दरस्तं 'जाव दस दिसाओ' ति इह यावत्करणात् 'दाहिणहुल्लोगाहिवइं वत्तीसविमाणसयसहस्साहिवइं एराव-
 णवाहणं सुरिंदं अरयंवरवत्थधरं' अरजांसि च तानि अमरवस्त्राणि च-स्वच्छतयाऽऽकाशकल्पवसनानि अरजोऽम्बरव-
 स्त्राणि तानि धारयति यः स तथा तम्, 'आलइयमालमउडं' आलगितमालं मुकुटं यस्य स तथा तं 'नवहेमचारुचित्त-
 वंचलकुण्डलविलिहिजमाणगंडं' नवाभ्यामिव हेमः सत्काभ्यां चारुचित्राभ्यां चञ्चलाभ्यां कुण्डलाभ्यां विलिख्यमानौ
 गण्डौ यस्य स तथा तम्, इत्यादि तावद्वाच्यं यावत् 'दिघेणं तेएणं दिघाए लेसाए' ति, अथ यत्र यत्परिवारं वत्कुर्वाणं
 च तं पश्यति तथा दर्शयितुमाह—'अपत्थियपत्थए' ति अप्रार्थितं प्रार्थयते यः स तथा 'दुरंतपंतलक्खणे' ति दुरन्ता-
 नि-दुष्टावसानानि अत एव प्रान्तानि-अमनोज्ञानि लक्षणानि यस्य स तथा 'हीणपुन्नचाउडसे' ति हीनायां पुण्यचतु-
 र्दश्यां जातो हीनपुण्यचातुर्दशः, किल चतुर्दशी तिथिः पुण्या जन्माश्रित्य भवति, सा च पूर्णा अत्यन्तभाग्यवतो जन्मनि
 भवति अत आक्रोशतोक्तं—'हीणपुण्णचाउडसे' ति । 'ममं' ति मम 'अस्याम्' एतद्रूपायां दिव्यायां देवद्वौ सत्यां,
 तथा दिव्ये देवानुभागे लब्धे प्राप्ते अभिसमन्वागते सति 'उट्ठिप' ति ममैव 'अप्पुस्सुए' ति अल्पैस्तुक्कयः 'अचासाइ-

सए'त्ति 'अलयाशातयितुं' छायाया भंशयितुमिति । 'उस्सिणे'त्ति उष्णः कोपसन्तापात्, कोपसन्तापजं चोष्णत्वं कस्य-
 चित्स्वभावतोऽपि स्यादित्याह—'उस्सिणवभूए'त्ति अस्वाभाविकमौष्ण्यं प्राप्त इत्यर्थः, 'एगे'त्ति सहायाभावात्, एकत्वं
 च बहुपरिवारभावेऽपि विवक्षितसहायाभावाद्भवहारतो भवतीत्यत आह—'अविइए'त्ति अद्वितीयो पिण्डरूपमात्रस्यापि
 द्वितीयस्याभावादिति । 'एगं महं'त्ति एकां महतीं बोन्दीमिति योगः 'घोरं'त्ति हिंसां, कथम् ?—यतो 'घोराकारां' हिंसा-
 कृतिं 'भीमं'त्ति 'भीमां' विकरालत्वेन भयजनिकां, कथम् ?—यतो 'भीमाकारां' भयजनकाकृतिं 'भासुरं'त्ति भास्वरां
 'भयाणीयं'त्ति भयमानीतं यया सा भयानीताऽतस्ताम्, अथवा भयं भयहेतुत्वादनीकं—तत्परिवारभूतमुल्कास्फुल्लिङ्गादि
 सैन्यं यस्याः सा भयानीकाऽतस्तां 'गंभीरं'त्ति गम्भीरां विकीर्णवयवत्वात् 'उत्तासणयं'त्ति उत्तासनिकां 'त्रसी उद्वेगे'
 इति वचनात् स्मरणेनाप्युद्वेगजनिकां 'महाबोदि'न्ति महाप्रभावतनुम् 'अप्फोडेइ'त्ति करारस्फोटं करोति 'पायदहरगं'त्ति
 भूमेः पादेनास्फोटनम् 'उच्छोलेइ'त्ति अग्रतोमुखां चपेटां ददाति 'पच्छोलेइ'त्ति पृष्ठतोमुखां चपेटां ददाति 'तिवहं
 छिंदइ'त्ति मल्ल इव रङ्गभूमौ त्रिपदीच्छेदं करोति 'जसवेइ'त्ति उच्छृतं करोति 'विडवेइ'त्ति विवृतं करोति 'साकड्डु-
 तेव'त्ति समाकर्षयन्निव 'विउज्झाएमाणे'त्ति व्युज्झाजमानः—शोभमानो विजृम्भमाणो वा व्युज्झाजयन् वाऽम्बरतले परि-
 घ्रतमिति योगः । 'इंदकील'त्ति गोपुरकपाटयुगसन्धिविवेशस्थानम् । 'नाहि ते'त्ति नैव तव । 'फुल्लिगजाले'त्यादि
 स्फुल्लिङ्गानां ज्वालानां च या मालास्तासां च यानि सहस्राणि तानि तथा तैः, चक्षुर्विक्षेपश्च—चक्षुर्भ्रमः दृष्टिप्रतिधातश्च—दर्श-
 नाभावः चक्षुर्विक्षेपदृष्टिप्रतिधातं तदपि कुर्वत्, 'अपि' विशेषणसमुच्चये 'हुतवहे' त्यादि, हुतवहातिरेकेण यत्तेजस्तेन

दीप्यमानं यत्तत्तथा 'जइणवेगं'ति जयी शेषवेगवद्देजयी वेगो यस्य तत्तथा 'महब्भयं'ति महतां भयमस्मादिति महब्भयं, कस्मादेवमित्यत आह—'भयङ्करं' भयकर्तृ । 'झियाइ'ति 'ध्यायति' किमेतत् ? इति चिन्तयति, तथा 'पिहाइ'ति 'स्पृहयति' यद्येवंविधं प्रहरणं ममापि स्यादित्येवं तदभिलषति स्वस्थानगमनं वाऽभिलषति, अथवा 'पिहाइ'ति अक्षिणी पिधत्ते—निमीलयति, 'पिहाइ झियाइ'ति पूर्वोक्तमेव क्रियाद्वयं व्यत्ययेन करोति, अनेन च तस्यातिव्याकुलतोक्ता, 'तहेव'ति यथा ध्यातवांस्तथैव तत्क्षण एवेत्यर्थः, 'संभग्गमउडविडवे'ति संभग्गो मुकुटविटपः—शेखरकविस्तारो यस्य स तथा ॥ 'सालंबहत्थाभरणे'ति सह आलम्बेन—प्रलम्बेन वर्तन्ते सालम्बानि तानि हस्ताभरणानि यस्याधोमुखगमनवशादसौ सालम्बहस्ताभरणः 'कक्खागयसेयंपिव'ति भयातिरेकात्कक्षागतं स्वेदमिव मुञ्चयन्, देवानां किल स्वेदो न भवतीति संदर्शनार्थः पिवशब्दः 'झत्ति वेगेणं'ति वेगेन समवपतितः, कथं ?—'झगिति' झटितिकृत्वा

तए णं तंस्स सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो इमेयारूवे अज्झत्थिए जाव समुण्णजित्था—नो खलु पभू चमरे असुरिंदे असुरराया नो खलु समत्थे चमरे असुरिंदे असुरराया नो खलु विसए चमरस्स असुरिंदस्स असुररत्तो अप्पणो निस्साए उहुं उप्पइत्ता जाव सोहम्मो कप्पो, णणत्थ अरिहंते वा अरिहंतचेइयाणि वा अणगारे वा भाविधप्पणो णीसाए उहुं उप्पयति जाव सोहम्मो कप्पो, तं महादुक्खं खलु तहारूवाणं अरहंताणं भगवंताणं अणगाराण य अच्चासायणाएत्तिकहु ओहिं पंजजति २ ममं ओहिणा आभोएति २ हा हा

अहो हतोऽहमंसित्तिक्कट्टु ताए उक्किट्टाए जाव दिव्वाए देवगतीए वज्जस्स वीहिं अणुगच्छमाणे २ तिरियमसं-
खेज्जाणं दीवसमुद्धानं मज्झमज्झेणं जाव जेणेव असोगवरपायवे जेणेव ममं अंतिए तेणेव उवागच्छइ २ ममं
चउरंगुलमसंपत्तं वज्जं पडिसाहरइ (सूत्रं १४५)

अवियाइं मे गोयमा ! सुट्ठिचाएणं केसग्गे वीइत्था, तए णं से सक्के देविंदे देवराया वज्जं पडिसाहरित्ता
ममं तिवखुत्तो आयाहिणं पयाहिणं करेइ २ वंदइ नमंसइ २ एवं वयासी-एवं खलु भंते ! अहं तुब्भं नीसाए
चमरेणं असुरिंदेणं असुररत्ता सयमेव अच्चासाइए, तए णं मए परिकुविणं समाणेणं चमरस्स असुरिंदस्स
असुररत्तो वहाए वज्जे निसइ, तए णं मे इमेयारूवे अज्झत्थिए जाव समुप्पज्जित्था-नो खलु पभू चमरे असु-
रिंदे असुराराया तहेव जाव ओहिं पंजामि देवाणुप्पिए ओहिणा आभोएमि हा हा अहो हतोमीत्तिकट्टु
ताए उक्किट्टाए जाव जेणेव देवाणुप्पिए तेणेव उवागच्छामि देवाणुप्पियाणं चउरंगुलमसंपत्तं वज्जं पडिसा-
हरामि वज्जपडिसाहरणट्टयाए णं इहमागए इह समोसढे इह संपत्ते इहेव अज्ज उवसंपज्जित्ता णं विहरामि, तं
खामेमि णं देवाणुप्पिया ! खमंतु णं देवाणुप्पिया ! खमंतु मरहंतु णं देवाणुप्पिया ! णांभुज्जो एवं पकरण-
याएत्तिकट्टु ममं वंदइ नमंसइ २ उत्तरपुरच्छिमं दिसीभागं अवक्कमइ २ वामेणं पादेणं तिवखुत्तो भूमिं
दलेइ २ चमरं असुरिंदं असुरारायं एवं वदासी-सुक्कोऽसि णं भो चमरा ! असुरिंदा असुराराया ! समणस्स

अगवओ महावीरस्स पभावेणं न हि ते दाणिं ममाओ भयमत्थीत्तिकहु जामेव दिसिं पाउब्भूए तामेव दिसिं पडिगए ॥ (सूत्रं १४६)

‘पसु’ति शक्तः ‘सप्तथे’ति सङ्गतप्रयोजनः ‘हा हा’ इत्यादेः संस्कारोऽग्रं-हा हा अहो ! हतोऽहमस्मीतिकृत्वा, व्यक्तं चैतत् । ‘अविद्याइ’ति, ‘अपिच’ इत्यभ्युच्चये ‘आइ’ति वाक्यालङ्कारे ‘मुट्ठिवाएणं’ति अतिवेगेन वज्रग्रहणाय यो मुष्टेर्वन्धने वात उत्पन्नोऽसौ मुष्टिवातस्तेन मुष्टिवातेन ‘केसग्गे’ति केशाग्राणि ‘वीइत्था’ वीजितवान् । ‘इहमागए’ति तिर्यग्लोके ‘इह समोसहु’ति सुसमारपुरे ‘इह संपत्ते’ति उद्याने ‘इहेव’ति इहेवोद्याने ‘अज्जे’ति ‘अद्य’ अस्मिन्नहनि अथवा हे आर्य !-पापकर्मवह्निर्भूत ! ‘आर्य !’ वा स्वामिन् ! ‘उवसंपज्जित्ता णं’ति ‘उपसंपद्य’ उपसंपन्नो भूत्वा ‘विहरामि’ वर्त्ते ‘नाइमुज्जो’ति नैव भूयः ‘एवं पकरणयाए’ति एवं प्रकरणतायां वर्त्तिष्य इति शेषः, ‘दाणिं’ति इदानीं सम्प्रतीत्यर्थः ॥ इह लेष्टादिकं पुद्गलं क्षिप्तं गच्छन्तं क्षेपकमनुष्यस्तावद्गृहीतुं न शक्नोतीति दृश्यते, देवस्तु किं शक्नोति ? येन शक्रेण वज्रं क्षिप्तं संहृतं च, तथा वज्रं चेद्गृहीतं चमरः कस्मान्न गृहीत इत्यभिप्रायतः प्रस्तावनोपेतं प्रश्नोत्तरमाह—

भंतेत्ति भगवं गोयमे समणं भगवं महावीरं वंदति २ एवं वदासि-देवे णं भंते ! महिहीए महज्जुतीए जाव महाणुभागे पुब्बामेव पोगगलं खिवित्ता पभू तमेव अनुपरियट्ठित्ता णं गिण्हित्ताए !, हंता पभू ॥ से केणट्ठेणं भंते ! जाव गिण्हित्ताए !, गोयसा ! पोगगले निक्खित्ते समाने पुब्बामेव सिग्घगती भविता ततो पच्छा मंदगती भवति, देवे णं महिहीए पुण्डिपिय पच्छावि सीहे सीहगती चेवं तुरियतुरियगती चेव, से तेणट्ठेणं

जाव पभू गेण्हत्तए । जति णं भंते ! देविंदे महिहीए जाव अणुपरियट्ठित्ता णं गेण्हत्तए कम्हा णं भंते ! सक्के णं
 देविंदे देवरत्ता (राया) चमरे असुरिंदे असुरराया नो संचाएति साहत्थि गेण्हत्तए ? गोयमा ! असुरकुमाराणं
 देवाणं अहे गतिविसए सीहे २ चेव तुरिए २ चेव उहुं गतिविसए अप्पे २ चेव मंदे मंदे चेव वेमाणियाणं देवाणं
 उहुं गतिविसए सीहे २ चेव तुरिए २ चेव अहे गतिविसए अप्पे २ चेव मंदे २ चेव, जावतिथं खेत्तं सक्के देविंदे
 देवराया उहुं उप्पयति एक्केणं समएणं तं वल्ले दोहिं, जं वल्ले दोहिं तं चमरे तिहिं, सन्वत्थोवे सक्कस्स देवि-
 दस्स देवरत्तो उहुलोयकंडए अहेलोयकंडए संखेज्जगुणे, जावतिथं खेत्तं चमरे असुरिंदे असुरराया अहे ओव-
 यति एक्केणं समएणं तं सक्के दोहिं जं सक्के दोहिं तं वल्ले तिहिं, सन्वत्थोवे चमरस्स असुरिंदस्स असुररत्तो
 अहेलोयकंडए उहुलोयकंडए संखेज्जगुणे । एवं खलु गोयमा ! सक्केणं देविंदेणं देवरणा चमरे असुरिंदे असु-
 रराया नो संचाएति साहत्थि गेण्हत्तए ॥ सक्कस्स णं भंते ! देविंदस्स देवरत्तो उहुं अहे तिरियं च गतिविस-
 यस्स कयरेरहितो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा ? गोयमा ! सन्वत्थोवं खेत्तं सक्के देविंदे
 देवराया अहे ओवयइ एक्केणं समएणं तिरियं संखेज्जे भागे गच्छइ उहुं संखेज्जे भागे गच्छइ । चमरस्स णं
 भंते ! असुरिंदस्स असुररत्तो उहुं अहे तिरियं च गतिविसयस्स कयरेरहितो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा
 विसेसाहिए वा ? गोयमा ! सन्वत्थोवं खेत्तं चमरे असुरिंदे असुरराया उहुं उप्पयति एक्केणं समएणं तिरियं
 संखेज्जे भागे गच्छइ अहे संखेज्जे भागे गच्छइ, वल्लं जहा सक्कस्स देविंदस्स तहेव नवरं विसेसाहिंयं कायव्वं ॥

ऊर्ध्व	२४	१२	८	०	ऊर्ध्व	यो० २	तिर्यक्	अधः
तिर्यक्	१८	१०	१६	इंद्रः	यो० १ ग० २	यो० १ ग० २	यो० १ ग० २	यो० १ ग० २
अधः	१२	८	२४	वज्रं	यो० १ ग० २	यो० १ ग० २	यो० १ ग० २	यो० १ ग० २
०	शक्रः	वज्रं	चमरः	चमरः	ग० २	ग० २	ग० २	ग० २
ऊर्ध्व	तिर्यक्	अधः	०	०	इंद्रः	वज्रः	चमरः	चमरः
२४	१८	१२	शक्रः	ऊर्ध्व	योग २	यो० १	ग० २	ग० २
१२	१०	८	वज्रं	तिर्यक्	यो १॥	ग० २	ग० २	ग० २
८	१६	२४	चमरः	अधः	यो० १	ग० २	ग० २	ग० २

सक्कस्स णं भंतं ! देविंदस्स देवरत्तो ओवयणकालस्स य उप्पयणकालस्स य कयरेरहितो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा ? गोयमा ! सव्वत्थोवे सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो उहुं उप्पयणकाले ओवयणकाले संखेज्जगुणे ॥ चमरस्स विजहा सक्कस्स णवरं सव्वत्थोवे ओवयणकाले उप्पयणकाले संखेज्जगुणे ॥ वज्जरस्स पुच्छा, गोयमा ! वज्जरस्स वजाहिवइस्स चमरस्स य अप्पे वा ? गोयमा ! सक्कस्स य ओवयणकाले वज्जरस्स

सव्वत्थोवे उप्पयणकाले ओवयणकाले विसेसाहिए ॥ एयस्स णं भंते ! असुरिंदस्स असुररत्तो ओवयणकालस्स य उप्पयणकालस्स य कयरेरहितो अप्पे वा ? गोयमा ! सक्कस्स य उप्पयणकाले चमरस्स य ओवयणकाले एए णं दोन्निवि तुल्ला सव्वत्थोवा, सक्कस्स य ओवयणकाले वज्जरस्स

य उपपद्यणकाले एस णं दोण्हवि तुल्ले संखेज्जगुणे चमरस्स उ उपपद्यणकाले वज्जस्स य ओवयणकाले एसणं दोण्हवि तुल्ले विसेसाहिण (सू० १४७)

‘भंते !’ इत्यादि, ‘सीहे’ति शीघ्रो वेगवान्, स च शीघ्रगमनशक्तिमात्रापेक्षयाऽपि स्यादत आह—‘सीहगई चेव’ति शिघ्रगतिरेव नाशीघ्रगतिरपि, एवंभूतश्च कायापेक्षयाऽपि स्यादत आह—‘तुरिय’ति त्वरितः—त्तरावान्, स च गतेरन्यत्रापि स्यादित्यत आह—‘तुरियगइ’ति ‘त्वरितगतिः’ मानसौत्सुक्यप्रवृत्तितवेगवद्गतिरिति, एकार्था वैते शब्दाः ‘संचाइए’ति शक्तिः ‘साहत्थि’न्ति स्वहस्तेन । ‘गइविसए’ति, इह यद्यपि गतिगोचरभूतं क्षेत्रं गतिविषयशब्देनोच्यते तथाऽपि गतिरेवेह गृह्यते, शीघ्रादिविशेषणानां क्षेत्रेऽयुज्यमानत्वादिति, ‘सीहे’ति शीघ्रो वेगवान्, स चानैकान्तिकोऽपि स्यादत आह—‘सीहे चेव’ति शीघ्र एव, एतदेव प्रकर्षवृत्तिप्रतिपादनाय पर्यायान्तरेणाह—त्वरितस्त्वरितश्चैवेति, ‘अप्पे अप्पे चेव’ति अतिशयेनाल्पोऽतिस्तोक इत्यर्थः, ‘मंदे मंदे चेव’ति अत्यन्तमन्दः, एतेन च देवानां गतिस्वरूपमात्रमुक्तम् ॥ एतस्मिंश्च गतिस्वरूपे सति शक्रवज्रचमराणामेकमाने ऊर्ध्वादौ क्षेत्रे गन्तव्ये यः कालभेदो भवति तं प्रत्येकं दर्शयन्नाह—‘जावइय’मित्यादि, अथेन्द्रस्योर्ध्वाधःक्षेत्रगमने कालभेदमाह—‘सन्वत्थोवे सक्कस्से’त्यादि, ‘सर्वस्तोकं’ स्वल्पं शक्रस्य ऊर्ध्वलोकगमने ख(क)ण्डकं—कालखण्डं ऊर्ध्वलोककण्डकं ऊर्ध्वलोकगमनेऽतिशीघ्रत्वात्तस्य, अधोलोकगमने कण्डकं—कालखण्डमधोलोककण्डकं सङ्घातगुणं, ऊर्ध्वलोककण्डकापेक्षया द्विगुणमित्यर्थः, अधोलोकगमने शक्रस्य मन्दगतित्वात्, द्विगुणत्वं च ‘सक्कस्स उपपद्यणकाले चमरस्स य ओवयणकाले एए णं दोण्णिवि तुल्ला’ तथा ‘जावतियं खेत्तं चमरे ३ अहे ओवयइ

इकेणं समएणं तं सक्को दोहिं' ति वक्ष्यमाणवचनद्वयसामर्थ्याह्निभ्यमिति, 'जावइय'मित्यादिसूत्रद्वयमधःक्षेत्रापेक्षं पूर्वव-
द्व्याख्येयं, 'एवं खलु' इत्यादि च निगमनम् । अथ शक्तादीनां प्रत्येकं गतिक्षेत्रस्याल्पवहुत्वोपदर्शनाय सूत्रत्रयमाह—
'सकस्से'त्यादि, तत्र ऊर्द्धमधस्तिर्यक् च यो गतिविषयो—गतिविषयभूतं क्षेत्रमनेकविधं तस्य मध्ये कतरो गतिविषयः
कतरस्माद्गतिविषयात्सकाशादल्पादिः ? इति प्रश्नः, उत्तरं तु सर्वस्तोकमधःक्षेत्रं समयेनावपतति, अधो मन्दगतित्वाच्छ-
क्रस्य, 'तिरियं संखेजे भागे गच्छइ'त्ति कल्पनया किलैकेन समयेन योजनमधो गच्छति शक्रः, तत्र च योजने द्विधा-
कृते द्वौ भागौ भवतः, तयोश्चैकस्मिन् द्विभागे मीलिते त्रयः सङ्ख्येया भागा भवन्ति अतस्तान् तिर्यग् गच्छति, सार्द्धं
योजनमित्यर्थः, तिर्यगगतौ तस्य शीघ्रगतित्वात्, 'उहुं संखेजे भागे गच्छइ'त्ति यान् किल कल्पनया त्रीन् द्विभागांस्ति-
र्यग्गच्छति तेषु चतुर्थेऽन्यस्मिन् द्विभागे मीलिते चत्वारो द्विभागरूपाः सङ्ख्यातभागाः संभवन्ति अतस्तानूर्द्धं गच्छति ।
अथ कथं सूत्रे सङ्ख्यातभागमात्रग्रहणे सतीदं नियतभागव्याख्यानं क्रियते ? उच्यते, 'जावइयं खेत्तं चमरे ३ अहे ओव-
यइ एकेणं समएणं तं सक्के दोहिं', तथा 'सकस्स उप्पयणकाले चमरस्स ओवयणकाले एते णं दोन्निवि तुळा' इति वच-
नतो निश्चीयते शक्रो यावदधो द्वाभ्यां समयाभ्यां गच्छति तावदूर्द्धमेकेनेति द्विगुणमधःक्षेत्रादूर्द्धक्षेत्रं, एतयोश्चापान्त-
रालवर्त्ति तिर्यक्क्षेत्रमतोऽपान्तरालप्रमाणेनैव तेन भवितव्यमित्यधःक्षेत्रापेक्षया तिर्यक्क्षेत्रं सार्द्धं योजनं भवतीति
व्याख्यातं, आह च चूर्णिकारः—'एणेणं समएणं ओवयइ अहे जोयणं एणेणेव समएणं तिरियं दिवहुं गच्छइ उहुं दो
जोयणाणि सक्को'त्ति ॥ 'चमरस्स ण'मित्यादि 'सबत्थोवं खेत्तं चमरे ३ उहुं उप्पयइ एकेणं समएणं'ति, ऊर्द्धगतौ मन्द-

गतित्वात्तस्य, तच्च किल कल्पनया त्रिभागन्यूनं गव्यूतत्रयं, 'तिरियं संखेजे भागे'ति तस्मिन्नेव पूर्वोक्ते त्रिभागन्यूनगव्यू-
 तत्रये द्विगुणिते ये योजनस्य सङ्ख्येया भागा भवन्ति तान् गच्छति, तिर्यगतौ शीघ्रतरगतित्वात्तस्य, 'अहे संखेजे भागे
 गच्छइ'ति पूर्वोक्ते त्रिभागद्वयन्यूने गव्यूतपट्टे त्रिभागन्यूनगव्यूतत्रये मीलिते ये सङ्ख्येयभागा भवन्ति तान् गच्छति,
 योजनद्वयमित्यर्थः । अथ कथं सङ्ख्यातभागमात्रोपादाने नियतसङ्ख्येयभागत्वं व्याख्यायते ?, उच्यते, शक्रस्योर्द्ध्वगतेश्चम-
 रस्य चाधोगतेः समत्वमुक्तं, शक्रस्य चोर्द्ध्वगमनं समयेन योजनद्वयरूपं कल्पितमतश्चमरस्याधोगमनं समयेन योजनद्वय-
 मुक्तं, तथा 'जावइयं सक्के ३ उहुं उप्पयइ एगेणं समएणं तं वज्जं दोहिं जं वज्जं दोहिं तं चमरे तिहिं'ति वचनसामर्थ्यात्
 प्रतीयते शक्रस्य यदूर्द्ध्वं गतिक्षेत्रं तस्य त्रिभागमात्ररूपं चमरस्योर्द्ध्वगतिक्षेत्रमतो व्याख्यातं त्रिभागन्यूनत्रिगव्यूतमानं तदिति,
 ऊर्द्ध्वक्षेत्राधोगतिक्षेत्रयोश्चापान्तरालवर्त्ति तिर्यक्क्षेत्रमितिकृत्वा त्रिभागद्वयन्यूनषड्गव्यूतमानं तद्व्याख्यातमिति, यच्च
 चूर्णिकारेणोक्तं 'चमरो उहुं जोयण'मित्यादि तन्नावगतं, 'वज्जं जहा सक्कस्स तंहेव'ति वज्रमाश्रित्य गतिविषयस्याल्प-
 बहुत्वं वाच्यं यथा शक्रस्य तथैव, विशेषद्योतनार्थं त्वाह-'नवरं विसेसाहियं कायव्व'ति, तच्चैवम्-'वज्जस्स णं भंते ! उहुं
 अहे तिरियं च गइविसयस्स कयरे कयरेहितो अप्पे वा ४ ?, गोयमा ! सव्वत्थोवं खेत्तं वज्जे अहे ओवयइ एक्केणं समएणं
 तिरियं विसेसाहिए भागे गच्छइ उहुं विसेसाहिए भागे गच्छइ'ति, वाचनान्तरे तु एतत्साक्षादेवोक्तमिति, अस्यायमर्थः—
 सर्वस्तोक्तं क्षेत्रं वज्रमधो व्रजलेकेन समयेन, अधो मन्दगतित्वात्तस्य वज्रस्य, तच्च किल कल्पनया त्रिभागन्यूनं योजनं, तिर्यक्
 तच्च विशेषाधिकौ भागौ गच्छति, शीघ्रतरगतित्वात्, तौ च किल योजनस्य द्वौ त्रिभागौ विशेषाधिकौ सन्निभागं गव्यू-

तत्रयमित्यर्थः, तथोर्द्ध्वं विशेषाधिकौ भागौ गच्छति, यौ किल तिर्यग्विशेषाधिकौ भागौ गच्छति तावेवोर्द्ध्वगतौ किञ्चिद्विशेषाधिकौ, ऊर्द्ध्वगतौ शीघ्रतरगतित्वात्परिपूर्णं योजनमित्यर्थः, अथ कथं सामान्यतो विशेषाधिकत्वेऽभिहिते नियत-भागत्वं व्याख्यायते ?, उच्यते, 'जावइयं चमरे ३ अहे ओवयइ एकेणं समएणं तावइयं सके दोहिं जं सके दोहिं तं वज्जे तिहि'ति वचनसामर्थ्याच्छक्राधोगत्यपेक्षया वज्रस्य त्रिभागन्यूनाधोगतिलब्धेति त्रिभागन्यूनं योजनमिति सा व्याख्याता, तथा 'सक्कस्स ओवयणकाले वज्जस्स य उप्पयणकाले एस णं दोण्हवि तुल्ले' इति वचनादवसीयते यावदेकेन समयेन शक्रोऽधो गच्छति तावद्वज्रमूर्द्ध्वं, शक्रश्चैकेनाधः किल योजनं एवं वज्रमूर्द्ध्वं योजनमितिकृतोर्द्ध्वं योजनं तस्योक्तं, ऊर्द्ध्वधोगत्योश्च तिर्यगतेरपान्तरालवर्त्तित्वात्तदपान्तरालवर्त्येव सत्रिभागगव्यूतत्रयलक्षणं तिर्यगतिप्रमाणमुक्तमिति॥ अनन्तरं गतिविषयस्य क्षेत्रस्याल्पबहुत्वमुक्तं, अथ गतिकालस्य तदाह—'सक्कस्स णं'मित्यादि सूत्रत्रयं । शक्रादीनां गतिकालस्य प्रत्येकमल्पबहुत्वमुक्तं अथ परस्परापेक्षया तदाह—'एयस्स णं भंते ! वज्जस्से'त्यादि, 'एणं विण्णिगवि तुल्ले'ति शक्रचमरयोः स्वस्थानगमनं प्रति वेगस्य समत्वादुत्पतनावपतनकालौ तयोस्तुल्यौ परस्परेण, 'सधत्थोव'ति वक्ष्यमाणापेक्षयेति, तथा 'सक्कस्से' त्यादौ 'एस णं दोण्हवि तुल्ले'ति उभयोरपि तुल्यः शक्रावपतनकालौ वज्रोत्पातकालस्य तुल्यः वज्रोत्पातकालश्च शक्रावपतनकालस्य तुल्य इत्यर्थः, 'संवेज्जगुणे'ति शक्रोत्पातचमरावपातकालापेक्षया, एवमनन्तरसूत्रमपि भावनीयम् ॥

तए णं चमरे असुरिंदे असुरराया वज्जभयविप्पमुक्के सक्केणं देविंदेणं देवरत्ता मइया अवमाणेणं अवमाणिणः

समाणे चमरचंचाए रायहाणीए सभाए सुहम्माए चमरंसि सीहासणंसि ओहयमणसंकप्पे चिंतासोयसागरसंपविट्ठे करयलपल्हत्थमुहे अट्ठज्झाणोवगए भूमिगयदिट्ठीए झियाति, तते णं तं चमरं असुरिंदं असुररायं सामाणियपरिसोववन्नया देवा ओहयमणसंकप्पं जाव झियायमाणं पासंति २ करयल जाव एवं वयासि-
क्किणं देवाणुप्पिया ओहयमणसंकप्पा जाव झियायह?, तए णं से चमरे असुरिंदे असुर० ते सामाणियपरिसोववन्नए देवे एवं वयासी-एवं खलु देवाणुप्पिया ! मए समणं भगवं महावीरं नीसाए सक्के देविंदे देवराया सयमेव अच्चासादिए, तए णं तेणं परिकुविएणं समाणेणं ममं वहाए वल्ले निसिद्धे तं भइणं भवतु देवाणुप्पिया !
समणस्स भगवओ महावीरस्स जस्स मं्हिमनुपभावेण अक्किट्ठे अब्बहिए अपरिताविए इहमागए इह समोसहु इह संपत्ते इहेव अज्जं उवसंपजित्ता णं विहरामि, तं गच्छामो णं देवाणुप्पिया ! समणं भगवं महावीरं वंदामो णमंसा मो जाव पजुवासामोत्तिकट्ठु चउसट्ठीए सामाणियसाहस्सीहिं जाव सच्चिड्डीए जाव जेणेव असो गवरपायवे जेणेव मम अंतिए तेणेव उवागच्छइ २ ममं तिवयुत्तो आयाहिणं पयाहिणं जाव तमंसित्ता एवं वदासि-एवं खलु भंते ! मए तुभं नीसाए सक्के देविंदे देवराया सयमेव अच्चासादिए जाव तं भइं णं भवतु देवाणुप्पिया णं मं्हि जस्स अणुपभावेणं अक्किट्ठे जाव विहरामि तं खामेसि णं देवाणुप्पिया ! जाव उत्तरपुरच्छिमं दिसीभागं अवक्कमइ २ ता जाव बत्तीसइबद्धं नट्ठविहिं उवदंसेइ २ जामेव दिसिं पाउ-

बभूए तामेव दिसं पडिगए, एवं खलु गोयमा ! चमरेणं असुरिंदेण असुररत्ना सा दिव्वा देविही लद्धा पत्ता जाव अभिसमन्नागया, ठिती सागरोवमं, महाविदेहे वासे सिञ्जिहिति जाव अंतं काहिति ॥ (सूत्रं १४८)
 ‘ओहयमणसंकप्पे’त्ति उपहतो-ध्वस्तो मनसः सङ्कल्पो-दर्पहर्षादिप्रभवो विकल्पो यस्य स तथा, ‘चिंतासोगसा-गरमणुपविट्ठे’त्ति चिन्ता-पूर्वकृतानुस्मरणं शोको-दैन्यं तावेव सागर इति विग्रहोऽतस्तं ‘करतलपत्तहत्थमुहे’त्ति करतले पर्यस्तं-अधोमुखतया न्यस्तं मुखं येन स तथा, ‘जस्समग्गिह मनुपभावेणं’ति यस्य प्रभावेण इहागतोऽस्मि-भवा-मीति योगः, किंभूतः सन्नित्याह-‘अकिट्ठे’त्ति ‘अकृष्टः’ अविलिखितः अक्लिष्टो वा-अवाधितो निर्वेदनमित्यर्थः, एतदेव कथमित्याह-‘अव्वहिण्’त्ति अव्यथितः, अताडितत्वेऽपि ज्वलनकल्पकुलिशसन्निकर्षात्परितापः स्यादतस्तं निषेधयन्नाह-‘अपरिताविण्’त्ति, ‘इहमागए’त्यादि विवक्षया पूर्ववद्वाख्येयं, ‘इहेव अज्जे’त्यादि, इहैव स्थाने ‘अद्य’ अस्मिन्नहनि ‘उपसंपद्य’ प्रशान्तो भूत्वा विहरामीति ॥ पूर्वमसुराणां भवप्रत्ययो वैरानुबन्धः सौधर्मगमने हेतुरुक्तः, अथ तत्रैव हेत्वन्तराभिधानायाह—

किं पत्तिणं भंते ! असुरकुमारा देवा उट्ठं उप्पयंति जाव सोहम्मो कप्पो ? गोयमा ! तेसिणं देवाणं अहुणोववन्नगाण वा चरिमभवत्थाण वा इमेयारूवे अज्झत्थिण जाव समुप्पज्जइ-अहो णं अम्हेहिं दिव्वा देविही लद्धा पत्ता जाव अभिसमन्नागया जारिसिया णं अम्हेहिं दिव्वा देविही जाव अभिसमन्नागया तारि-सिया णं सक्केणं देविंदेणं देवरत्ना दिव्वा देविही जाव अभिसमन्नागया जारिसिया णं सक्केणं देविंदेणं देवरत्ना जाव अभिसमन्नागया तारिसियाणं अम्हेहिं जाव अभिसमन्नागया तं गच्छामो णं सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो अंतियं

पाउभवामो पासामो ताव सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो दिव्वं देविहिं जाव अभिसमन्नागयं पासतु ताव अम्ह-
वि सक्के देविंदे देवराया दिव्वं देविहिं जाव अभिसमन्नागयं, तं जाणामो ताव सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो दिव्वं
देविहिं जाव अभिसमन्नागयं जाणउ ताव अम्हवि सक्के देविंदे देवराया दिव्वं देविहिं जाव अभिसमन्नागयं,
एवं खलु गोयमा ! असुरकुमारा देवा उहुं उप्पयंति जाव सोहम्मो कप्पो । सेवं भंते ! सेवं भंते ! ति ॥
(सूत्रं १४९) चमरो समत्तो ॥ ३-२ ॥

‘किं पत्तिगण’मित्यादि, तत्र ‘किंपत्तियं’ति कः प्रत्ययः—कारणं यत्र तत् किंप्रत्ययम् ‘अहुणोववण्णाणं’नि
उत्पन्नमात्राणां ‘चरिमभवत्थाण व’त्ति भवचरमभागस्थानां ? च्यवनावसर इत्यर्थः ॥ इति तृतीयशते द्वितीयश्चम-
राख्यः ॥ ३-२ ॥

द्वितीयोद्देशके चमरोत्पात उक्तः, स च क्रियारूपोऽतः क्रियास्वरूपाभिधानाय तृतीयोद्देशकः, स च—
तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे नामं नगरे होत्था जाव परिसा पडिगया । तेणं कालेणं तेणं समएणं
जाव अंतेवासी मंडियपुत्ते णामं अणगारे पगतिमद्दए जाव पज्जुवासमाणे एवं वदासी—कति णं भंते ! किरि-
याओ पणत्ताओ ? मंडियपुत्ता ! पंच किरियाओ पणत्ताओ, तंजहा—काइया अहिगरणिया पाउसिया

पारियावणिया पाणाइवायकिरिया । काइया णं भंते ! किरिया कतिविहा पणत्तां ? मंडियपुत्ता ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-अणुवरयकायकिरिया य दुप्पउत्तकायकिरिया य । अहिगरणिया णं भंते ! किरिया कतिविहा पणत्ता ? मंडियपुत्ता ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-संजोधणाहिगरणकिरिया य निव्वत्तणाहिगरणकिरिया य । पाओसिया णं भंते ! किरिया कतिविहा पणत्ता ? मंडियपुत्ता ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-जीवपाओसिया य अजीवपाओसिया य । पारियावणिया णं भंते ! किरिया कइविहा पणत्ता ? मंडियपुत्ता ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-सहत्थपारियावणिया य परहत्थपारियावणिया य । पाणाइवायकिरिया णं भंते ! पुच्छा, पाणाइवायकिरिया कइविहा पणत्ता ? मंडियपुत्ता ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-सहत्थपा० परहत्थपा० किरिया य ॥ (सूत्रं १५०.) ॥

‘तेणं कालेण’मित्यादि तत्र ‘पंच किरियाओ’ति करणं क्रिया कर्मबन्धनिबन्धना चेष्टेत्यर्थः ‘काइय’ति चीयत इति कायः-शरीरं तत्र भवा तेन वा निर्वृत्ता कायिकी, ‘अहिगरणिय’ति अधिक्रियते नरकादिष्वात्माऽनेनेत्यधिकरणं-अनुष्ठानविशेषः बाह्यं वा वस्तु चक्रखड्गादि तत्र भवा तेन वा निर्वृत्तेत्याधिकरणिकी २, ‘पाउसिय’ति प्रद्वेषो-मत्सरस्तत्र भवा तेन वा निर्वृत्ता स एव वा प्राद्वेषिकी ३, ‘पारितावणिय’ति परितापनं परितापः-पीडाकरणं तत्र भवा तेन वा निर्वृत्ता तदेव वा पारितापनिकी ४, ‘पाणातिवायकिरिय’ति प्राणातिपातः-प्रसिद्धस्तद्विषया क्रिया प्राणातिपात एव वा क्रिया प्राणातिपातक्रिया ५ । ‘अणुवरयकायकिरिया य’ति अनुपरतः-अचिरतस्तस्य कायक्रियाऽनपरतकायक्रिया,

इयमविरतस्य भवति, 'दुष्पुल्लभत्वाय किरिया य'त्ति दुष्टं प्रयुक्तो दुष्प्रयुक्तः स चासौ कायश्च दुष्प्रयुक्तकायस्य क्रिया दुष्प्रयुक्तकायक्रिया, अथवा दुष्टं प्रयुक्तं-प्रयोगो यस्य स दुष्प्रयुक्तस्य कायक्रिया दुष्प्रयुक्तकायक्रिया, इयं प्रमत्तसंय-
तस्यापि भवति, विरतिमतः प्रमादे सति कायदुष्टप्रयोगस्य सद्भावात्, 'संजोयणाहिगणकिरिया य'त्ति संयोजन-
हलगरविषकूट्यन्वाद्यङ्गानां पूर्वनिर्वर्तितानां मीलनं तदेवाधिकरणक्रिया संयोजनाधिकरणक्रिया, 'निव्वत्तणाहिगण-
किरिया य'त्ति, निर्वर्तनं-असिंशक्तितोमरादीनां निष्पादनं तदेवाधिकरणक्रिया निर्वर्तनाधिकरणक्रिया, 'जीवपाओ-
सिया य'त्ति जीवस्य-आत्मपरतदुभयरूपस्योपरि प्रद्वेषाद् या क्रिया प्रद्वेषकरणमेव वा, 'अजीवपाडसिया
य'त्ति अजीवस्योपरि प्रद्वेषाद्या क्रिया प्रद्वेषकरणमेव वा, 'सहत्थपारितावणिया य'त्ति स्वहस्तेन स्वस्य
परस्य तदुभयस्य वा परितापनाद्-असातोदीरणाद्या क्रिया परितापनाकरणमेव वा सा स्वहस्तपारितापनिकी, एवं
परहस्तपारितापनिकयपि, एवं प्राणातिपातक्रियाऽपि ॥ उक्ता क्रिया, अथ तज्जन्यं कर्म तद्वेदनां चाधिकृत्याह—

पुण्वि भंते ! किरिया पच्छा वेदणा पुण्वि वेदणा पच्छा किरिया ? मंडियपुत्ता ! पुण्वि किरिया पच्छा
वेदणा, णो पुण्वि वेदणा पच्छा किरिया ॥ (सूत्रं १५१) अत्थि णं भंते ! समणाणं निगंगथाणं किरिया कज्जह ?
हंता ! अत्थि । कहं णं भंते ! समणाणं निगंगथाणं किरिया कज्जह ? मंडियपुत्ता ! पमायपच्चया जोगनिमित्तं
च, एवं खलु समणाणं निगंगथाणं किरिया कज्जति ॥ (सूत्रं १५२) ॥

‘पुनर्वि भंते !’ इत्यादि क्रिया-करणं तज्जन्यत्वात्कर्मापि क्रिया, अथवा क्रियत इति क्रिया कर्मैव, वेदना तु कर्मणोऽनुभवः, सा च पश्चादेव भवति, कर्मपूर्वकत्वात्तदनुभवस्येति ॥ अथ क्रियामेव स्वामिभावतो निरूपयन्नाह—‘अतिथि ण’-मित्यादि, असत्ययं पक्षो यदुत क्रिया क्रियते-क्रिया भवति, प्रमादप्रत्ययात् यथा दुष्प्रयुक्तकायक्रियाजन्यं कर्म, योगनिमित्तं च यथैर्थापथिकं कर्म ॥ क्रियाधिकारादिदमाह—

जीवे णं भंते ! सया समियं एयति वेयति चलयति फंदइ घटइ खुब्भइ उदीरइ तं तं भावं परिणमति ? , हन्ता ! मंडियपुत्ता ! जीवे णं सया समियं एयति जाव तं तं भावं परिणमइ । जावं च णं भंते ! से जीवे-सया समितं जाव परिणमइ तावं च णं तस्स जीवस्स अंते अंतकिरिया भवति ? , णो तिण्ढे सम्ढे, से केण्ढेणं भंते ! एवं बुच्चइ-जावं च णं से जीवे सया समितं जाव अंते अंतकिरिया न भवति ? , मंडियपुत्ता ! जावं च णं से जीवे सया समितं जाव परिणमति तावं च णं से जीवे आरंभइ सारंभइ समारंभइ आरंभे वट्ठइ सारंभे वट्ठइ समारंभे वट्ठइ आरंभमाणे समारंभमाणे आरंभे वट्ठमाणे सारंभे वट्ठमाणे सारंभे वट्ठमाणे भूयाणं पाणाणं बहूणं पिटावणयाए परियावणयाए सौयावणयाए जूरावणयाए तिप्पावणयाए पिटावणयाए परियावणयाए वट्ठइ, से तेण्ढेणं मंडियपुत्ता ! एवं बुच्चइ-जावं च णं से जीवे सया समियं एयति जाव परिणमति तावं च णं तस्स जीवस्स अंते अंतकिरिया न भवइ ॥ जीवे णं भंते ! सया समियं णो एयइ जाव नो तं तं भावं परिणमइ ? , हंता मंडियपुत्ता ! जीवे णं सया स-

भियं जाव नो परिणमति । जावं च णं भंते ! से जीवे नो एयति जाव नो तं तं भावं परिणमति तावं च णं
 तस्स जीवस्स अंते अंतकिरिया भवइ ? हंता ! जाव भवति । से केणट्टेणं भंते ! जाव भवति ? मंडियपुत्ता !
 जावं च णं से जीवे सया समियं णो एयति जाव णो परिणमइ तावं च णं से जीवे नो आरंभइ नो सारंभइ नो
 समारंभइ नो आरंभे वट्टइ णो सारंभे वट्टइ णो समारंभे वट्टइ अणारंभमाणे असारंभमाणे असमारंभमाणे
 आरंभे अवट्टमाणे सारंभे अवट्टमाणे समारंभे अवट्टमाणे बहूणं पाणाणं ४ अडुक्खावणयाए जाव अपरिया-
 वणयाए वट्टइ । से जहानामए केइ पुरिसे सुक्कं तणहत्थयं जायतेयंसि पक्खिवेज्जा, से नूणं मंडियपुत्ता ! से
 सुक्के तणहत्थए जायतेयंसि पक्खित्ते समाणे खिप्पामेव मसमसाविज्जइ ? हंता ! मसमसाविज्जइ, से जहा-
 नामए-केइ पुरिसे तत्तंसि अयकवल्लंसि उदयविंदू पक्खिवेज्जा, से नूणं मंडियपुत्ता ! से उदयविंदू तत्तंसि
 अयकवल्लंसि पक्खित्ते समाणे खिप्पामेव विद्धंसमागच्छइ ? हंता ! विद्धंसमागच्छइ, से जहानामए हरए
 सिया पुण्णे पुण्णप्पमाणे वोलट्टमाणे वोसट्टमाणे समभरघडत्ताए चिट्ठति ? हंता चिट्ठति, अहे णं केइ पुरिसे
 तंसि हरयंसि एगं महं णावं सतासवं सयच्छिंदं ओगाहेज्जा से नूणं मंडियपुत्ता ! सा नावा तेहिं आसव-
 दारेहिं आपूरेमाणी २ पुण्णा पुण्णप्पमाणा वोलट्टमाणा वोसट्टमाणा समभरघडत्ताए चिट्ठति ! हंता !
 चिट्ठति, अहे णं केइ पुरिसे तीसे नावाए सब्वतो समंता आसवदाराइं पिहेइ ? नावाउस्सिचणएणं उदयं
 उस्सिचिज्जा से नूणं मंडियपुत्ता ! सा नावा तंसि उदयंसि उस्सिचिज्जंसि समाणंसि खिप्पामेव उट्ठं उदाइ ?,

हंता ! उदाइजा, एवामेव मंडियपुत्ता ! अत्तात्तासंबुडस्स अणगारस्स ईरियासमियस्स जाव गुत्तबंभयारि-
यस्स आउत्तं गच्छमाणस्स चिट्ठमाणस्स निसीयमाणस्स तुयट्ठमाणस्स आउत्तं वत्थपडिगहकंबलपायपुंछणं
गेण्हमाणस्स णिविखवमाणस्स जाव चक्खुप्पम्हनिवायमवि वेमाया सुहुमा ईरियावहिद्या किरिया कज्जइ,
सा पढमसमयवज्जपुट्ठा बित्थिसमयवेतिया तत्थिसमयनिज्जरिया सा बद्धा पुट्ठा उदीरिया वेदिया निज्जिणा
सेयकाले अकम्मं वावि भवति, से तेणट्ठेणं मंडियपुत्ता ! एवं बुच्चति-जावं च णं से जीवे सया समियं नो
एयति जाव अंते अंतकिरिया भवति ॥ (सूत्रं १५३)

‘जीवे ण’मित्यादि, इह जीवग्रहणेऽपि सयोग एवासौ ग्राह्यः, अयोगस्यैजनादेरसम्भवात्, ‘सदा’ नित्यं ‘समियं’ति
सप्रमाणं ‘एयइ’ति एजते-कम्पते ‘एज्ज कम्पने’ इति वचनात् ‘वेयइ’ति ‘व्येजते’ विविधं कम्पते ‘चलइ’ति स्थाना-
न्तरं गच्छति ‘फंदइ’ति ‘स्पन्दते’ किञ्चिच्चलति ‘स्पदि किञ्चिच्चलने’ इति वचनात्, अन्यमवकाशं गत्वा पुनस्तत्रैवाग-
च्छतीत्यन्ये ‘घट्टइ’ति सर्वदिक्षु चलति पदार्थान्तरं वा स्पृशति ‘खुब्भइ’ति ‘धुभ्यति’ पृथिवीं प्रविशति क्षोभयति
वा पृथिवीं बिभेति वा ‘उदीरइ’ति प्राबल्येन प्रेरयति पदार्थान्तरं प्रतिपादयति वा, शेषक्रियाभेदसङ्ग्राहार्थमाह-‘तं तं भावं
परिणमइ’ति उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणादिकं परिणामं यातीत्यर्थः, एषां चैजनादिभावानां क्रमभावित्वेन सामान्यतः
सदेति मन्तव्यं न तु प्रत्येकापेक्षया, क्रमभावित्वात्, ‘तस्स जीवस्स अंते’ति मरणान्ते अंतकिरिय’ति
सकलकर्मक्षयरूपा, ‘आरंभइ’ति आरभते पृथिव्यादीनुपद्रवयति ‘सारंभइ’ति ‘संरभते’ तेषु विनाशसङ्कल्पं करोति

‘समारंभइ’त्ति‘समारभते’ तानेव परितापयति, आह च—‘संकल्पो संरंभो परितापकरो भवे समारंभो । आरंभो उद्व-
वओ सवनथाणं विसुद्धाणं ॥ १ ॥’ इदं च क्रियाक्रियावतः(तोः) कथञ्चिदभेद इत्यभिधानाय तयोः समानाधिकरणतः
सूत्रमुक्तम्, अथ तयोः कथञ्चिद्भेदोऽप्यस्तीति दर्शयितुं पूर्वोक्तेमवार्थं व्यधिकरणत आह—‘आरंभे’इत्यादि, आरम्भे—अधि-
करणभूते वर्त्तते जीवः, एवं संरम्भे समारम्भे च, अनन्तरोक्तवाक्यार्थद्वयानुवादेन प्रकृतयोजनामाह—आरम्भमाणः
संरंभमाणः समारंभमाणो जीव इत्यनेन प्रथमो वाक्यार्थोऽनूदितः आरम्भे वर्त्तमान इत्यादिना तु द्वितीयः, ‘दुक्खा-
वणयाए’ इत्यादौ ताशब्दस्य प्राकृतप्रभवत्वात् ‘दुःखापनायां’ मरणलक्षणदुःखप्रापणायाम् अथवा इष्टवियोगादि-
दुःखहेतुप्रापणायं वर्त्तत इति योगः, तथा ‘शोकापनायां’ दैन्यप्रापणायं ‘जूरावणताए’त्ति शोकातिरेकाच्छरीरजीर्णता-
प्रापणायं ‘तिष्पावणयाए’त्ति ‘तेपापनायां’ ‘तिष्ठेष्टु क्षरणाथौ’ इतिवचनात् शोकातिरेकादेवाश्रुलालादिक्षरणप्राप-
णायं ‘पिद्दावणताए’त्ति पिद्दुनप्रापणायं ततश्च परितापनायां शरीरसन्तापे वर्त्तते, क्वचित्पठ्यते ‘दुक्खावणयाए’इत्यादि,
तच्च व्यक्तमेव, यच्च तत्र ‘किलामणयाए उद्दावणयाए’ इत्यधिकमभिधीयते तत्र ‘किलामणयाए’त्ति ग्लानिनयने
‘उद्दावणयाए’त्ति उद्भासने ॥ उक्तार्थविपर्ययमाह—

‘जीवे ण’मित्यादि, ‘णो एयइ’त्ति शैलेशीकरणे योगनिरोधान्नो एजत इति, एजनादिरहितस्तु नारम्भादिषु वर्त्तते
तथा च न प्राणादीनां दुःखापनादिषु तथाऽपि च योगनिरोधाभिधानशुद्ध्यनेन सकलकर्मध्वंस्वरूपाऽन्तक्रिया भवति तत्र

१ संकल्पो (मनसो) विचारः संरम्भः परितापकरो भवेत्समारम्भः । अपद्रावयत आरम्भः सर्वेषां विशुद्धनयानाम् ॥ १ ॥

दृष्टान्तद्वयमाह—‘से जहे’त्यादि, ‘निणहृत्थयं’ति तृणपूलकं ‘जायतेयंसि’ति वह्नौ ‘मसमसाविज्जह’ति शीघ्रं दह्यते, इह च दृष्टान्तद्वयस्याप्युपनयार्थः सामर्थ्यगम्यो, यथा—एवमेजनादिरहितस्य शुक्लध्यानचतुर्थभेदानलेन कर्मदाह्यदहनं स्यादिति ॥ अथ निष्क्रियस्यैवान्तक्रिया भवतीति नौदृष्टान्तेनाह—‘से जहाणामए’इत्यादि, इह शब्दार्थः प्राग्वन्नेवरम् ‘उद्दाइ’ति उद्याति जलस्योपरि वर्तते ‘अत्ततासंबुडस्स’ति आत्मन्यात्मना संबृतस्य प्रतिसंलीनस्येत्यर्थः, एतदेव ‘इरिया-समियस्से’त्यादिना प्रपञ्चयति—‘आउत्तं’ति आयुक्तमुपयोगपूर्वकमित्यर्थः ‘जाव चक्खुपम्हनिवायमवि’ति किं बहुना आयुक्तगमनादिना स्थूलक्रियाजालेनोक्तेन ? यावच्चक्षुःपक्षमनिपातोऽपि, प्राकृतत्वाह्लिङ्गव्यत्ययः, उन्मेवनिमेपमान्न-क्रियाऽप्यस्ति आस्तां गमनादिका तावदिति शेषः ‘वेमाय’ति विविधमात्रा, अन्तर्मुहूर्त्तदिदेशेनपूर्वकोटीपर्यन्तस्य क्रिया-कालस्य विचित्रत्वात्, वृद्धाः पुनरेवमाहुः—यावता चक्षुषो निमेपोन्मेपमात्राऽपि क्रिया क्रियते तावताऽपि कालेन विमा-त्रया स्तोक्रमात्रयाऽपीति, क्वचिद्विमात्रेत्यस्य स्थाने ‘सपेहाए’ति दृश्यते तत्र च ‘स्वप्रेक्षया’ स्वेच्छया चक्षुःपक्षमनिपातो न तु परकृतः ‘सुहुम’ति सूक्ष्मबन्धादिकाला ‘ईरियावहिय’ति ईर्यापथो—गमनमार्गस्तत्र भवा ऐर्यापथिकी केवल्यो-गप्रत्ययेति भावः ‘किरिये’ति कर्म सातवेदनीयमित्यर्थः ‘कज्जइ’ति क्रियते भवतीत्यर्थः, उपशान्तमोहक्षीणमोहसयोगि-केवलिलक्षणगुणस्थानकत्रयवर्त्ती वीतरागोऽपि हि सक्रियत्वात्सातवेद्यं कर्म वध्नातीति भावः, ‘से’ति ईर्यापथिकी क्रिया ‘पढमसमयवद्धपुट्ठ’ति(प्रथमसमये)बद्धा कर्मतापादनात् स्पृष्टा जीवप्रदेशैः स्पर्शनात्ततः कर्मधारये तत्पुरुषे च सति प्रथम-समयवद्धस्पृष्टा, तथा द्वितीयसमये वेदिता—अनुभूतस्वरूपा, एवं तृतीयसमये ‘निर्जीर्णा’ अनुभूतस्वरूपत्वेन जीवप्रदेशेभ्यः

परिशाटितेति, एतदेव वाक्यान्तरेणाह—सा बद्धा स्पृष्टा प्रथमे समये द्वितीये तु ‘उदीरिता’ उदयमुपनीता, किमुक्तं भवति ?—वेदिता, न ह्येकस्मिन् समये बन्ध उदयश्च संभवतीत्येवं व्याख्यातं, तृतीये तु निर्जीर्णा, ततश्च ‘सेयकाले’ ति एष्यत्काले ‘अकम्मं वावि’ ति अकर्माऽपि च भवति, इह च यद्यपि तृतीयेऽपि समये कर्माकर्म भवति तथाऽपि तत्क्षण एवातीतभावकर्मत्वेन द्रव्यकर्मत्वात् तृतीये निर्जीर्णं कर्मेति व्यपदिश्यते, चतुर्थादिसमयेषु त्वकर्मैति, ‘अत्तत्तासंबुडस्से’-त्यादिना चेदमुक्तं—यदि संयतोऽपि साश्रवः कर्म बध्नाति तदा सुतरामसंयतः, अनेन च जीवनावः कर्मजलपूर्यमाणत-यार्थतोऽधोनिमज्जनमुक्तं, सक्रियस्य कर्मबन्धभणनाच्चाक्रियस्य तद्विपरीतत्वात्कर्मबन्धाभाव उक्तः, तथा च जीवनावोऽनाश्र-वतायामूर्च्छागमनं सामर्थ्यादुपनीतमवसेयमिति । अथ यदुक्तं श्रमणानां प्रमादप्रत्यया क्रिया भवतीति, तत्र प्रमादपरत्वं तद्विपक्षत्वात्तदितरत्वं संयतस्य कालतो निरूपयन्नाह—

पमत्तसंजयस्स णं भंते ! पमत्तसंजमे वट्टमाणस्स सव्वावि य णं पमत्तद्धा कालओ केवच्चिरं होइ ? , मंडियपुत्ता ! एगजीवं पडुच्च जहत्तेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं देसूणा पुव्वकोडी, पाणाजीवे पडुच्च सव्वद्धा ॥ अप्पमत्तसंजयस्स णं भंते ! अप्पमत्तसंजमे वट्टमाणस्स सव्वावि य णं अप्पमत्तद्धा कालओ केवच्चिरं होइ ? , मंडियपुत्ता ! एगजीवं पडुच्च जहत्तेणं अंतोमुहुत्तं उक्को० पुव्वकोडी देसूणा, पाणाजीवे पडुच्च सव्वद्धं, सेवं भंते ! २ ति भयवं मंडियपुत्ते अणगारे समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ २ संजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ ॥ (सूत्रं १५४) ॥

‘सन्वाचि य णं पमत्तद्ध’ति ‘सर्वोऽपि च’ सर्वकालसम्भवाऽपि च ‘प्रमत्ताद्धा’ प्रमत्तगुणस्थानककालः ‘कालतः’ प्रमत्ताद्धासमूहलक्षणं कालमाश्रित्य ‘कियच्चिरं’ कियन्तं कालं यावद्भवतीति प्रश्नः, नतु कालत इति वाच्यं, कियच्चिरमित्यनेनैव गतार्थत्वात्, नैवं, क्षेत्रत इत्यस्य व्यवच्छेदार्थत्वात्, भवति हि क्षेत्रतः कियच्चिरमित्यपि प्रश्नः, यथाऽवधिज्ञानं क्षेत्रतः कियच्चिरं भवति?, त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि, कालतस्तु सातिरेका षट्षष्टिरिति, ‘एकं समयं’ति, कथम्?, उच्यते, प्रमत्तसंयमप्रतिपत्तिसमयसमनन्तरमेव मरणात्, ‘देसूणा पुव्वकोडि’ति किल प्रत्येकमन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणे एव प्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थानके, ते च पर्यायेण जायमाने देशोनपूर्वकोटिं यावदुत्कर्षेण भवतः, संयमवतो हि पूर्वकोटिरेव परमायुः, स च संयममष्टासु वर्षेषु गतेष्वेव लभते, महान्ति चाप्रमत्तान्तर्मुहूर्त्तपेक्षया प्रमत्तान्तर्मुहूर्त्तानि कल्प्यन्ते, एवं चान्तर्मुहूर्त्तप्रमाणानां प्रमत्ताद्धानां सर्वासां मीलनेन देशोना पूर्वकोटी कालमानं भवति, अन्ये त्वाहुः—अष्टवर्षीनां पूर्वकोटिं यावदुत्कर्षतः प्रमत्तसंयतता स्यादिति । एवमप्रमत्तसूत्रमपि, नवरं ‘जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं’ति किलाप्रमत्ताद्धायां वर्त्तमानस्यान्तर्मुहूर्त्तमध्ये मृत्युर्न भवतीति, चूर्णिकारमतं तु प्रमत्तसंयतवर्जः सर्वोऽपि सर्वविरतोऽप्रमत्त उच्यते, प्रमादाभावात्, स चोपशमश्रेणीं प्रतिपद्यमानो मुहूर्त्ताभ्यन्तरे कालं कुर्वन् जघन्यकालो लभ्यत इति, देशोनपूर्वकोटी तु केवलिनमाश्रित्येति ॥ ‘णाणज्जीवे पडुच सन्वद्ध’ मित्युक्तं, अथ सर्वाद्धाभावान्तरप्ररूपणायाह—

भंते ! ति भगवं गोयमे समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ २ ता एवं वयासी—कम्हा णं भंते ! लवणसमुदे चाउदसइमुदिट्ठपुन्नमासिणीसु अतिरेयं वहति वा हायति वा?, जहा जीवाभिगमे लवणसमुद्वत्तन्वया

नेयव्वा जाव लोयट्ठिती, जणं लवणसमुद्दे जंबूद्वीवं २ णो उप्पीलेति णो चेव णं एगोदगं करेइ (लोयट्ठिइ) लोया-
 णु भावे । सेवं भंते ! २ त्ति जाव विहरति ॥ किरिया समत्ता (सूत्रं १५५) ॥ ततियस्स सयस्स तइओ ॥ ३-३ ॥
 'भन्ते' ति इत्यादि, 'अतिरेगंति' तिथ्यन्तरापेक्षया अधिकतरमित्यर्थः 'लवणसमुद्भवत्तवया नेयव' ति जीवाभिगमोक्ता, किय-
 हूं यावदित्याह- 'जाव लोयट्ठिइ' त्यादि, सा चैवमर्थतः- कस्माद् भदन्त ! लवणसमुद्रश्चतुर्दश्यादिष्वतिरेकेण वर्द्धते वा हीयते
 वा? इह प्रश्ने उत्तरं- लवणसमुद्रस्य मध्यभागे दिक्षु चत्वारो महापातालकलशा योजनलक्षप्रमाणाः सन्ति, तेषां चाधस्तने
 त्रिभागे वायुर्मध्यमे वायूदके उपरितने तूदकमिति, तथाऽन्ये क्षुद्रपातालकलशा योजनसहस्रप्रमाणाश्चतुरशीत्युत्तराष्टश-
 ताधिकसप्तसहस्रसङ्ख्या वाय्वादियुक्तत्रिभागवन्तः सन्ति, तदीयवातविक्षोभवशाज्जलवृद्धिहानी अष्टम्यादिषु स्यातां, तथा
 लवणशिखाया दशयोजनानां सहस्राणि विष्कम्भः षोडशोच्छ्रयो योजनार्द्धमुपरि वृद्धिहानी इत्यादि, अथ कस्माल्लवणो
 जम्बूद्वीपं नोत्सावयति?, अर्हदादिप्रभावाल्लोकस्थितिवैषा इति, एतदेवाह- 'लोयट्ठिइ' ति लोकव्यवस्था 'लोयाणु-
 भावे' ति लोकप्रभाव इति ॥ तृतीयशते तृतीयोद्देशकः ॥ ३-३ ॥

अनन्तरोद्देशके क्रियोक्ता, सा च ज्ञानवतां प्रत्यक्षेति तदेव क्रियाविशेषमाश्रित्य विचित्रतया दर्शयंश्चतुर्थोद्देशकमाह,
 तस्य चेदं सूत्रम्—

अणगारे णं भंते ! भावियप्पा देवं विडब्बियसमुग्घाएणं समोहयं जाणरूवेणं जायमाणं जाणइ पासइ ?

गोयमा ! अत्थेगइए देवं पासइ णो जाणं पासइ ? अत्थेगइए जाणं पासइ नो देवं पासइ ? अत्थेगइए देवंपासइ जाणंपासइ ३ अत्थेगइए नो देवं पासइ नो जाणं पासइ ४ ॥ अणगारे णं भंते ! भावियप्पा देविं वेउव्वियससुग्घाएणं समोहयं जाणरूवेणं जायमाणं जाणइ पासइ ? गोयमा ! एवं चेव ॥ अणगारे णं भंते ! भावियप्पा देवं सदेवीयं वेउव्वियससुग्घाएणं समोहयं जाणरूवेणं जायमाणं जाणइ पासइ ? गोयमा ! अत्थेगइए देवं सदेवीयं पासइ नो जाणं पासइ, एएणं अभिलावेणं चत्तारि भंगा ४ ॥ अणगारे णं भंते ! भावियप्पा रुक्खस्स किं अंतो पासइ बाहिं पासइ चउभंगो । एवं किं मूलं पासइ कंदं पा० ? चउभंगो, मूलं पा० खंधं पा० चउभंगो, एवं मूलेणं बीजं संजोएयव्वं, एवं कंदेणवि समं संजोएयव्वं जाववीयं, एवं जाव पुष्केण समं बीयं संजोएयव्वं ॥ अणगारे णं भंते ! भावियप्पा रुक्खस्स किं फलं पा० बीयं पा० ? चउभंगो ॥ (सू० ? ५६)

‘अणगारे णं’मित्यादि, तत्र ‘भावियप्प’ति भावितात्मा, संयमतपोभ्यामेवंविधानामनगराणां हि प्रायोऽवधिज्ञानादिलब्धयो भवन्तीतिकृत्वा भावितात्मेत्युक्तं, ‘विउव्वियससुग्घाएणं समोहयं’ति विहितोत्तरवैक्रियशरीरमित्यर्थः ‘जाणरूवेणं’ति यानप्रकारेण शिविकाद्याकारवता वैक्रियविमानेनेत्यर्थः ‘जायमाणं’ति यान्तं गच्छन्तं ‘जाणइ’त्ति ज्ञानेन ‘पासइ’ ति दर्शनेन ? उत्तरमिह चतुर्भङ्गी, विचित्रत्वादवधिज्ञानस्येति । ‘अंतो’त्ति मध्यं काष्ठसारादि ‘बाहिं’ति बहिर्धत्ति त्वक्पत्रसञ्चयादि, ‘एवं मूलेण’मित्यादि, ‘एव’मिति मूलकन्दसूत्राभिलापेन मूलेन सह कन्दादिपदानि वाच्यानि यावद्बीजपदं, तत्र मूलं १ कन्दः २ स्कन्धः ३ त्वक् ४ शाला ५ प्रवालं ६ पत्रं ७ पुष्पं ८

फलं ९ बीजं १० चेति दश पदानि, एषां च पञ्चचत्वारिंशद्विकसंयोगाः, एतावनत्येवैह चतुर्भङ्गीसूत्राण्यध्येयानीति ॥

[illegible]

पभू णं भंते ! वाउकाए एगं महं इत्थिरूवं वा पुरिसरूवं वा हत्थिरूवं वा जाणरूवं वा एवं जुगगिहि-
थिह्लिसीयसंदमाणियरूवं वा विउव्वित्तए ? , गोयमा ! णो तिण्ढे समढ्ढे, वाउक्काएणं विकुव्वमाणे एगं महं
पडागासंठियं रूवं विकुव्वइ । पभू णं भंते ! वाउकाए एगं महं पडागासंठियं रूवं विउव्वित्ता अणेगाइं जो-
यणाइं गस्सित्तए ? , हंता ! पभू । से भंते ! किं आयह्ठीए गच्छइ परिह्ठीए गच्छइ ? , गोयमा ! आयह्ठीए ग० णो
परिह्ठीए ग० जहा आयह्ठीए एवं चेव आयकम्भुणावि आयप्पओणेणवि भाणियव्वं । से भंते ! किं ऊसिओ-
दगं गच्छइ पयतोदगं ग० ? , गोयमा ! ऊसिओदयंपि ग० पयोदयंपि ग०, से भंते ! किं एगओपडागं गच्छइ
दुहुओपडागं गच्छइ ? , गोयमा ! एगओ पडागं गच्छइ नो दुहुओ पडागं गच्छइ, से णं भंते ! किं वाउकाए
पडागा ? , गोयमा ! वाउकाए णं से नो खलु सा पडागा ॥ (सूत्रं, १५७) पभू णं भंते ! बलाहणे एगं महं इत्थिरूवं

वा जाव संदमाणियरूवं वा परिणामेत्तए ? , हंता पभू । पभू णं भंते ! बलाहए एगं महं इत्थिरूवं परिणामेत्ता अणेगाइं जोयणाइं गमित्तए ? , हंता पभू, से भंते ! किं आयहीए गच्छइ परिहीए गच्छइ ? , गोयमा ! नो आय-
हीए गच्छति, परिहीए ग० एवं नो आयकम्मुणा परकम्मुणा नो आयपओगेणं परप्पओगेणं ऊसितोदयं वा गच्छइ
पयोदयं वा गच्छइ, से भंते ! किं बलाहए इत्थी ? , गोयमा ! बलाहए णं से णो खलु सा इत्थी, एवं
पुरिसेण आसे हत्थी ॥ पभू णं भंते ! बलाहए एगं महं जाणरूवं परिणामेत्ता अणेगाइं जोयणाइं गमित्तए जहा
इत्थिरूवं तहा भाणियव्वं, णवरं एगओचक्कवालं पि दुहओचक्कवालं पि गच्छइ (त्ति) भाणियव्वं, जुगगिह्लिथि-
ह्लिसीयासंदमाणिघाणं तहेव ॥ (सूत्रं १५८)

‘पभू णं’मित्यादि, ‘जाणं’ति शकटं ‘जुगं’ति गोह्रविषयप्रसिद्धं जम्पानं द्विहस्तप्रमाणं वेदिकोपशोभितं ‘गेह्लि’ति
हस्तिन उपरि कोह्ररूपा या मानुषं गिलतीव ‘थिह्ली’ति लाटानां यदश्वपत्न्यां तदन्यविषयेषु थिह्लीत्युच्यते ‘सिय’ति
शिविका कूटाकाराच्छादितो जम्पानविशेषः ‘संदमाणिय’ति पुरुषप्रमाणायामो जम्पानविशेषः ‘एगं महं पडागासंठियं’ति
महत् पूर्वप्रमाणापेक्षया पताकासंस्थितं स्वरूपेणैव वायोः पताकाकारशरीरत्वाद् वैक्रियावस्थायामपि तस्य तदाकारस्यैव भावा-
दिति, ‘आइहिए’ति ‘आत्मज्झ्या’ आत्मशक्त्याऽऽत्मलब्ध्या वा ‘आयकम्मुण’ति आत्मक्रियया ‘आयप्पओगेणं’ति न पर-
प्रयुक्त इत्यर्थः, ‘ऊसिओदयं’ति, उच्छृत-ऊर्द्धमू उदय-आयामो यत्र गमने तदुच्छित्तोदयम्, ऊर्द्धपताकमित्यर्थः, क्रियावि-
शेषणं चेदं, ‘पतोदयं’ति पतदुदयं-पतितपताकं गच्छति, ऊर्ध्वपताका स्थापना चेयम्, पतितपताकास्थापना त्वियम्-‘एग-

ओपडागं'ति एकतः—एकस्यां दिशि पताका यत्र तदेकतःपताकं, स्थापना त्वियम्—, 'दुहओपडागं'ति द्विधापताकं, स्थापना त्वियम्— । रूपान्तरक्रियाधिकाराद्वलाहकसूत्राणि—'बलाहए'ति मेघः 'परिणामेत्तए'ति वलाहकस्याजीवत्वेन विकुर्वणाया असम्भवात् परिणामयितुमित्युक्तं, परिणामश्चास्य विश्रसारूपः, 'नो आयहीए'ति अचेतनत्वान्मेघस्य विवक्षितायाः शक्ते-
रभावान्नात्मस्वर्या गमनमस्ति, वायुना देवेन वा प्रेरितस्य तु स्यादपि गमनमतोऽभिधीयते—'परिह्रीए'ति, एवं 'पुरिसे आसे हत्थि'ति स्त्रीरूपसूत्रमिव पुरुषरूपाश्वरूपहस्तिरूपसूत्राण्यधेतव्यानि, यानरूपसूत्रे विशेषोऽस्तीति तद्दर्शयति—'पम् गं भंते ! बलाहए एगं महं जाणरूवं परिणामेत्ता' इत्यादि 'पतोदयं' गच्छइ' इत्येतदन्तं स्त्रीरूपसूत्रसमानमेव, विशेषः पुनरयम्—'से भंते ! किं एगओचक्कवालं दुहओचक्कवालं गच्छइ ?, गोयमा ! एगओचक्कवालं गच्छइ दुहओचक्क-
वालं गच्छइ'ति, अस्यैवोत्तररूपमंशमाह—नवरं 'एगओ' इत्यादि, इह यानं—शकटं चक्रवालं—चक्रं, शेषसूत्रेषु त्वयं विशेषो नास्ति, शकट एव चक्रवालसद्भावात्, ततश्च शुभयगिह्विधिशिविकास्यन्दमानिकारूपसूत्राणि स्त्रीरूपसूत्रवदभ्येयानि, एतदेवाह—'जुगगिह्विधिसीयासंदमानियाणं तहेव'ति ॥ परिणामाधिकारादिदमाह—

जीवे णं भंते ! जे भविए नेरइएसु उववज्जित्तए से णं भंते ! किलेसेसु उववज्जति ?, गोयमा ! जल्लेसाइं दन्वाइं परियाइत्ता कालं करेइ तल्लेसेसु उववज्जइ, तं०—कण्हल्लेसेसु वा नील्लेसेसु वा काडल्लेसेसु वा, एवं जस्स जा लेस्सा सा तस्स भाणियन्वा जाव जीवे णं भंते ! जे भविए जोतिसिएसु उववज्जित्तए ? पुच्छा, गोयमा ! जल्लेसाइं दन्वाइं परियाइत्ति—त्ता कालं करेइ तल्लेसेसु उववज्जइ, तं०—तेडल्लेसेसु । जीवे णं भंते !

जे भवि ए वेमाणिएसु उववज्जित्तए से णं भंते ! किलेस्सेसु उववज्जइ १, गोयमा ! जल्लेस्साइं दब्बाइं परिआ-
इत्ता कालं करेइ तल्लेस्सेसु उववज्जइ, तं०-तेउलेस्सेसु वा पम्हलेस्सेसु वा सुक्कलेस्सेसु वा ॥ (सूत्रं १५९)

‘जीवे ण’मित्यादि, ‘जे भवि ए’त्तियो योग्यः ‘किलेस्सेसु’त्ति का कृष्णादीनामन्यतमा लेख्या येषां ते तथा तेषु किलेस्सेसु
मध्ये, ‘जल्लेस्साइं’ति या लेख्या येषां द्रव्याणां तानि यल्लेइयानि, यस्या लेख्यायाः सम्बन्धीनीत्यर्थः, ‘परियाइत्त’त्ति पर्या-
दाय परिगृह्य भावपरिणामेन कालं करोति-स्त्रियते तल्लेइयेषु नारकेषूपपद्यते, भवन्ति चान्न गाथाः-“सैवाहिं लेसाहिं
पढमे समयंमि परिणयाहिं तु । नो कस्सवि उववाओ परे भवे अत्थि जीवस्स ॥ १ ॥ सयाहिं लेसाहिं चरमे समयंमि
परिणयाहिं तु । नो कस्सवि उववाओ परे भवे अत्थि जीवस्स ॥ २ ॥ अंतमुहुत्तंमि गए अंतमुहुत्तंमि सेसए चेव ।
लेस्साहिं परिणयाहिं जीवा गच्छन्ति परलोयं ॥ ३ ॥” चतुर्विंशतिदण्डकस्य शेषपदान्यतिदिशन्नाह-‘एव’मित्यादि,
‘एव’मिति नारकसूत्राभिलाषेनेत्यर्थः ‘जस्स’त्ति असुरकुमारादेर्यां लेख्या कृष्णादिका सा लेख्या तस्यासुरकुमारादेर्भणि-
तव्येति । नन्वेतावतैव विवक्षितार्थसिद्धेः किमर्थं भेदेनोक्तं ‘जाव जीवे णं भंते’ (जोइसिए) इत्यादि?, उच्यते, दण्डकपर्यवसान-
सूत्रदर्शनार्थम्, एवं तर्हि वैमानिकसूत्रमेव वाच्यं स्यान्न तु ज्योतिष्कसूत्रमिति, सत्यं, किन्तु ज्योतिष्कवैमानिकाः प्रशस्त-

१ सर्वासु लेख्यासु प्रथमसमयपरिणतासु । न कस्याप्युत्पादः परस्मिन् भेदस्ति जीवस्य ॥ १ ॥ सर्वासु लेख्यासु परिणतनरमसम-
यासु । न० ॥ २ ॥ अन्तर्मुद्गर्ते गते अन्तर्मुद्गर्ते शेष एव । लेख्यापरिणामे जीवा गच्छन्ति परलोकात् ॥ ३ ॥

लेख्या एव भवन्तीत्यस्य दर्शनार्थं तेषां भेदेनाभिधानं, विचित्रत्वाद्वा सूत्रगतैरिति ॥ देवपरिणामाधिकारादनगाररूपद्रव्यदेवपरिणामसूत्राणि—

अणगारे णं भंते ! भावियप्पा बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता पभू वेभारं पव्वयं उल्लंघेत्ताए वा पलंघेत्ताए वा ?, गोयमा ! णो तिण्ढे सम्महे । अणगारे णं भंते ! भावियप्पा बाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू वेभारं पव्वयं उल्लंघेत्ताए वा पलंघेत्ताए वा ?, हंता पभू । अणगारे णं भंते ! भावियप्पा बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता जावइयां रायगिहे नगरे ख्वाइं एवइयां विक्कुवित्ता वेभारं पव्वयं अंतो अणुप्पविसित्ता पभू सम्म वा विसमं करेत्ताए विसमं वा सम्म करेत्ताए ?, गोयमा ! णो इण्ढे सम्महे, एवं चेव वित्तिओऽवि आलावगो णवरं परियात्तित्ता पभू ॥ से भंते ! किं माई विक्कुवति अमाई विक्कुवइ ?, गोयमा ! माई विक्कुवइ नो अमाई विक्कुवति, से केण्ढेणं भंते ! एवं बुच्चइ जाव नो अमाई विक्कुवइ ?, गोयमा ! माईए पणीयं पाणभोयणं भोच्चा २ वामेति तस्स णं तेणं पणीएणं पाणभोयणेणं अट्ठि अट्ठिमिंजा बहलीभवंति पयणुए मंससोणिए भवति, जेविय से अहावायरा पोग्गला तेविय से परिणमंति, तंजहा-सोतिंदियत्ताए जाव फासिंदियत्ताए अट्ठिअट्ठिमिंजकेसमंसुरोसनहत्ताए सुक्कत्ताए सोणियत्ताए, अमाईणं ल्हं पाणभोयणं भोच्चा २ णो वामेइ, तस्स णं तेणं ल्हं पाणभोयणेणं अट्ठिअट्ठिमिंजा० पयणु भवति बहले मंससोणिए, जेविय से अहावादरा पोग्गला तेविय से परिणमंति, तंजहा-उच्चारत्ताए पासवणत्ताए जाव सोणियत्ताए, से तेण्ढेणं जाव

नो अमाई विकुञ्चह ॥ माईणं तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कंते कालं करेइ नत्थि तस्स आराहणा । अमाई
णं तस्स ठाणस्स आलोइयपडिक्कंते कालं करेइ अत्थि तस्स आराहणा । सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति
(सूत्रं १६०) ॥ तईयसए चउत्थो उद्देशो समत्तो ३-४ ॥

‘वाहिरए’त्ति औदारिकशरीरव्यतिरिक्तान् वैक्रियानित्यर्थः ‘वैभारं’ति वैभाराभिधानं राजगृहक्रीडापर्यंतं ‘उल्लंघि-
त्ताए चे’त्यादि तत्रोल्लङ्घनं सकृत् प्रलङ्घनं पुनः पुनरिति, ‘णो इण्ठे समट्ठे’त्ति वैक्रियपुद्गलपर्यादानं विना वैक्रियकरणं,
स्यैवाभावात्, बाह्यपुद्गलपर्यादाने तु सति पर्वतस्योल्लङ्घनादौ प्रभुः स्यात्, महतः पर्वतातिक्रामिणः शरीरस्य सम्भवा-
दिति, ‘जावइयाई’इत्यादि यावन्ति रूपाणि पशुपुरुषादिरूपाणि ‘एवइयाई’ति एतावन्ति ‘विउन्विच्च’त्ति वैक्रिय, णि
कृत्वा वैभारं पर्वतं समं सन्तं विषमं तु समं कर्तुमिति सम्बन्धः, किं कृत्वेत्याह—‘अन्तः’ मध्ये वैभारस्यैवानुप्र-
विश्य ॥ ‘मायी’ति मायावान्, उपलक्षणत्वाटस्य सकपायः प्रमत्त इति यावत्, अप्रमत्तो हि न वैक्रियं कुरुत इति, ‘पणीयं’
ति प्रणीतं गलत्स्नेहविन्दुकं ‘भोच्चा भोच्चा वामेति’ वमनं करोति विरेचनां वा करोति वर्णवलायर्थं, यथा प्रणीतभोजनं
तद्वमनं च विक्रियास्वभावं मायित्वाद्भवति एवं वैक्रियकरणमपीति तात्पर्यं, ‘बहली भवन्ति’ धनीभवन्ति, प्रणीतसाम-
र्थ्यात्, ‘पयणुण’त्ति अधनम् ‘अहावाग्र’त्ति यथोचितवादराः आहारपुद्गला इत्यर्थः परिणमन्ति ऋत्रेन्द्रियादित्वेन,
अन्यथा शरीरस्य दाढ्यासम्भवात्, ‘लूहं’ति ‘रूक्षम्’ अप्रीणितं ‘नोचामेइ’त्ति अकपायितया विक्रियायामनर्थि[त]त्वात्,
‘पासवणत्ताए’ इह यावत्करणादिदं दृश्यम्—‘खेलत्ताए सिंघाणत्ताए वंतत्ताए पूयत्ताए’त्ति, रूक्षभोजिन उच्चा

रादितयैवाहारादिपुद्गलाः परिणमन्ति अन्यथा शरीरस्यासारताऽनापत्तेरिति ॥ अथ माध्यमायिनोः फलमाह—‘माई ण’-
मित्यादि, ‘तस्स ठाणस्स’ति तस्मात्स्थानाद्विकुर्वणाकरणलक्षणात्प्रणीतभोजनलक्षणाद्धा, ‘अमाई ण’मित्यादि, पूर्वं मा-
गित्वाद्वैक्रियं प्रणीतभोजनं वा कृतवान् पश्चाज्जातानुतापोऽमायी सन् तस्मात्स्थानादालोचितप्रतिक्रान्तः सन् कालं करोति
यस्तस्यास्त्याराधनेति ॥ तृतीयशते चतुर्थः ॥ ३-४ ॥

चतुर्थोद्देशके विकुर्वणोक्ता, पञ्चमेऽपि तामेव विशेषत आह—

अणगारे णं भंते ! भावियप्पा वाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता पभू एगं महं इत्थिरूवं वा जाव संदमाणि-
यरूवं वा विडव्वित्तए ? णो ति०, अणगारे णं भंते ! भावियप्पा वाहिरए पोग्गले परियाइत्ता पभू एगं महं
इत्थिरूवं वा जाव संदमाणियरूवं वा विडव्वित्तए ?, हंता पभू, अणगारे णं भंते ! भावि० केवतियाइं पभू
इत्थिरूवाइं विकुव्वित्तए ?, गोयमा ! से जहानामए जुवइं जुवाणे हत्थेणं हत्थे गेणहेज्जा चक्कस्स वा नाभी
अरगा उत्तासिया एवामेव अणगारेवि भावियप्पा वेडव्वियसमुग्घाएणं समोहणइ जाव पभू णं गोयमा ! अण-
अणगारेणं भावियप्पा केवलकप्पं जंबूहीवं बहूहिं इत्थिरूवेहिं आइन्नं वित्तिकिन्नं जाव एस णं गोयमा ! अण-
गारस्स भावि० अयमेयारूवे विसए विसयमेत्ते बुच्चइ नो चेव णं संपत्तीए विकुव्विसु वा ३, एवं परिवाडीए
नेयव्वं जाव संदमाणिया । से जहानामए केइ पुरिसे असिचम्मपायं गहाय गच्छेज्जा एवामेव भावियप्पा अण-

गारेवि असिचम्मपायहत्थकिच्चगएणं अप्पाणेणं उहुं वेहासं उप्पइज्जा ? हंता उप्पइज्जा, अणगारे णं भंते !
 भावियप्पा केवतियाइं पभू असिचम्मपायहत्थकिच्चगयाइं रुवाइं विउन्विताए ? गोयमा ! से जहानामए-जुवतिं
 जुवाणे हत्थेणं हत्थे गेणहेज्जा तं चेव जाव विउन्विसु वा ३ । से जहानामए केइ पुरिसे एगओपडागं काउं
 गच्छेज्जा, एवामेव अणगारेवि भावियप्पा एगओपडागहत्थकिच्चगएणं अप्पाणेणं उहुं वेहासं उप्पएज्जा ?
 हंता गोयमा ! उप्पएज्जा, अणगारे णं भंते ! भावियप्पा केवतियाइं पभू एगओपडागाहत्थकिच्चगयाइं रुवाइं
 विकुन्विताए ? एवं चेव जाव विकुन्विसु वा ३ । एवं दुहओपडागं पि । से जहानामए-केइ पुरिसे एगओ-
 जंनोवइतं काउं गच्छेज्जा, एवामेव अण० भा० एगओजणोवइयकिच्चगएणं अप्पाणेणं उहुं वेहासं उप्पएज्जा ?
 हंता ! उप्पएज्जा, अणगारे णं भंते ! भावियप्पा केवतियाइं पभू एगओजणोवइयकिच्चगयाइं रुवाइं विकु-
 न्विताए तं चेव जाव विकुन्विसु वा ३, एवं दुहओजणोवइयं पि । से जहानामए-केइ पुरिसे एगओ पल्ह-
 त्थियं काउं चिट्ठेज्जा, एवामेव अणगारेवि भावियप्पा एवं चेव जाव विकुन्विसु वा ३ एवं दुहओ पलियं कं
 पि । अणगारे णं भंते ! भावियप्पा वाहिरए पोगले अपरियाइत्ता पभू एगं महं आसखं वा हत्थिखं वा
 सीहखं वा वगधवगदीवियअच्छतरच्छपरासरखं वा अभिजुंजिताए ? णो तिण्ढे सम्भे, अणगारे णं एवं
 वाहिरए पोगले परियादिता पभू । अणगारे णं भंते ! भा० एगं महं आसखं वा अभिजुंजिता अणेगाइं
 जोयणाइं गमित्ताए ? हंता ! पभू, से भंते ! किं आयहीए गच्छति परिहीए गच्छति ? गोयमा ! आयहीए

गच्छइ नो परिह्रीइ, एवं आयकम्पुणा नो परकम्पुणा आयप्पओगेणं नो परप्पओगेणं उस्सिओदयं वा गच्छइ पयोदगं वा गच्छइ । से णं भंते ! किं अणगारे आसे ?, गोयमा ! अणगारे णं से नो खलु से आसे, एवं जाव परासररूवं वा । से भंते ! किं मायी विकुब्बति अमायी विकुब्बति ?, गोयमा ! मायी विकुब्बति नो अमायी विकुब्बति, माई णं भंते ! तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कंते कालं करेइ कहिं उववज्जति ?, गोयमा ! अन्नयरेसु आभियोगेसु देवलोगेसु देवत्ताए उववज्जइ, अमाई णं तस्स ठाणस्स आलोइयपडिक्कंते कालं करेइ कहिं उववज्जति ?, गोयमा ! अन्नयरेसु अणाभिओगेसु देवलोगेसु देवत्ताए उववज्जइ, सेवं भंते ? त्ति, गाहा-इत्थीअसीपडागा जण्णोवइए य होइ बोद्धव्वे । पत्तहत्थियपलियंके अभिओगविकुब्बणा माई ॥ १ ॥ (सूत्रं १६ ?) तईए सए पंचमो उद्देशो समत्तो ३-५ ॥

‘अणगारे ण’मित्यादि, ‘असिचम्मपायं गहाय’त्ति असिचर्मपात्रं-स्फुरकः, अथवाऽसिश्च-खड्गः चर्मपात्रं च-स्फुरकः खड्गकोशको वा असिचर्मपात्रं तद् गृहीत्वा ‘असिचम्मपायहृत्थकिच्चगएणं अप्पाणेणं’त्ति असिचर्मपात्रं हस्ते यस्य स तथा कृत्यं-सङ्घादिप्रयोजनं गतः-आश्रितः कृत्यगतः ततः कर्मधारयः, अंतस्तेनात्माना, अथवाऽसिचर्मपात्रं कृत्वा हस्ते कृतं येनासौ असिचर्मपात्रहस्तकृत्वाकृतस्तेन, प्राकृतत्वाच्चैवं समासः, अथवाऽसिचर्मपात्रस्य हस्तकृत्यां-हस्तकरणं गतः-प्राप्तो यः स तथा तेन, ‘पलियंके’त्ति आसनविशेषः प्रतीतश्च ‘वग’त्ति वृकः ‘दीविय’त्ति चतुष्पदविशेषः ‘अच्छ’त्ति ऋक्षः ‘तरच्छ’त्ति व्याघ्रविशेषः ‘परासर’त्ति सरभः, इहान्यान्यपि शृगलादिपदानि वाचनान्तरे दृश्यन्ते ।

‘अभिजुंजित्ताए’ति ‘अभियोक्तुं’ विद्यादिसामर्थ्यतस्तदनुप्रवेशेन व्यापारयितुं, यच्च स्वस्यानुप्रवेशेनानाभियोजनं तद्विद्यादिसामर्थ्योपात्तवाह्यपुद्गलान् विना न स्यादितिकृत्योच्यते—‘नो बाहिरए पुगलेअपरियाइत्त’ति । ‘अणगारेणं से’ति अनगर एवासौ तत्त्वतोऽनगारस्यैवाश्वाद्यनुप्रवेशेन व्याप्रियमाणत्वात् । ‘माई अभिजुंजइ’ति कपायवानभियुक्तं इत्यर्थः, अधिकृतवाचनायां ‘माई विजइ’ति दृश्यते, तत्र चाभियोगोऽपि विकुर्वणेति मन्तव्यं, विक्रियारूपत्वात्तस्येति, ‘अणणयरेसु’ति आभियोगिकदेवा अच्युतान्ता भवन्तीतिकृत्वाऽन्यतरेष्वित्युक्तं; केपुचिदित्यर्थः, उत्पद्यते चाभियोजनभावनायुक्तः साधुराभियोगिकदेवेपु, करोति च विद्यादिलब्धपजीवकोऽभियोगभावनां, यदाह—“मंता जोगं काउं भूई-कम्मं तु जो पउंजेति । सायरसइह्विहेउं अभिओगं भावणं कुणइ ॥ १ ॥” ‘इत्थी’त्यादिसद्गथा गतार्था ॥ इति तृतीयशते पञ्चमः ॥ ३-५ ॥

विकुर्वणाऽधिकारसंबद्ध एव पष्ठ उद्देशकः, तस्य चादिसूत्रम्—

अणगारेणं भंते ! भावियप्पा माई मिच्छदिट्ठी वीरियलद्धीए वेउन्वियलद्धीए विभंगनाणलद्धीए वाणारसिं नगरिं समोहए समोहणिन्ता रायगिहे नगरे रुवाइं जाणति पासति ?, हंता जाणह पासइ । से भंते ! किं त-हाभावं जाण० पा० अन्नहाभावं जा० पा० ?, गोयमा ! णो तहाभावं जाण० पा० अण्णहाभावं जा० पा० ।

१ मन्त्रान् योगांश्च कृत्वा सातरसार्द्धिहेतोः भूतिदानं यः प्रयोजयति स आभियोगिकां भावनां करोति ॥ १ ॥

से केण्ट्रेणं भंते ! एवं बुद्ध नो तथाभावं जा० पा० अन्नहाभावं जाण० पा० १, गोयमा ! तस्स णं एवं भवति-एवं खलु अहं रायगिहे नगरे समोहए समोहणित्ता वाणारसीए नगरीए ख्वाइं जाणामि पासामि, से से दंसणे विवच्चासे भवति, से तेणट्टेणं जाव पासति । अणगारे णं भंते ! भावियप्पा माई मिच्छदिट्ठी जाव रायगिहे नगरे समोहए समोहणित्ता वाणारसीए नगरीए ख्वाइं जाणइ पासइ १, हंतां जाणइ पासइ, तं चेव जाव तस्स णं एवं होइ-एवं खलु अहं वाणारसीए नगरीए समोहए २ रायगिहे नगरे ख्वाइं जाणामि पासामि, से से दंसणे विवच्चासे भवति, से तेणट्टेणं जाव अन्नहाभावं जाणइ पासइ ॥ अणगारे णं भंते ! भावियप्पा माई मिच्छदिट्ठी वीरियलद्धीए वेडवियलद्धीए विभंगणाणलद्धीए वाणारसिं नगरि रायगिहं च नगरं अंतरा एगं महं जणवयवगं जाणति पासति से भंते ! किं तथाभावं जाणइ पासइ अन्नहाभावं जाणइ पा० १, गोयमा ! णो तथाभावं जाणति पासइ अन्नहाभावं जाणइ पासइ, से केण्ट्रेणं जाव पासइ १, गोयमा ! तस्स खलु एवं भवति एस खलु वाणारसीए] नगरी एस खलु रायगिहे नगरे एस खलु अंतरा एगे महं जणवयवगो नो खलु एस महं वीरियलद्धी वेडवियलद्धी विभंगणाणल० इट्ठी जुत्ती जसे बले वीरिए पुरिसक्कारपरक्कमे लद्धे पत्ते अभिसमणणाए, से से दंसणे विवच्चासे भवति, से तेणट्टेणं जाव पासति ॥ अणगारे णं भंते ! भावियप्पा अमाई सम्मदिट्ठी वीरियलद्धीए वेडवियलद्धीए ओहिनाणलद्धीए रायगिहे नगरे समोहए २ वाणारसीए नगरीए

रूवाइं जाणइ पासइ ? , हुंता, से भंते ! किं तहाभावं जाणइ पासइ अन्नहाभावं जाणति पासति ? , गोयमा !
 तहाभावं जाणति पासति नो अन्नहाभावं जाणति पासति, से केणट्टेणं भंते ! एवं बुच्चइ ? , गोयमा ! तस्स णं
 एवं भवति-एवं खलु अहं रायगिहे नगरे समोहणिच्चा वाणारसीए नगरीए रूवाइं जाणामि पासामि, से
 से दंसणे अविवचासे भवति, से तेणट्टेणं गोयमा ! एवं बुच्चति, वीओ आलावगो एवं चेव नवरं वाणार-
 सीए नगरीए समोहणा नेयव्वा रायगिहे नगरे रूवाइं जाणइ पासइ । अणगारे णं भंते ! भावियप्पा अ-
 माई सम्मदिट्ठी वीरियलद्धीए वेडव्वियलद्धीए ओहिनाणलद्धीए रायगिहं नगरं वाणारसिं नगरिं च अंतराएणं
 महं जणवयवगं समोहए २ रायगिहं नगरं वाणारसिं च नगरिं तं च अंतरा एणं महं जणवयवगं जाणइ
 पासइ ? , हुंता जा० पा०, से भंते ! किं तहाभावं जाणइ पासइ अन्नहाभावं जाणइ पासइ ? , गोयमा !
 तहाभावं जाणइ पा०, णो अन्नहाभावं जा० पा०, से केणट्टेणं ? गोयमा ! तस्स णं एवं भवति-नो खलु एस
 रायगिहे नगरे णो खलु एस वाणारसी नगरी नो खलु एस अंतरा एणे जणवयवगो एस खलु ममं वीरियलद्धी
 वेडव्वियलद्धी ओहिनाणलद्धी इट्ठी जुत्ती जसे वले वीरिए पुरिसकारपरक्कमे लद्धे पत्ते अभिसमन्नागए से से दंसणे
 अविवचासे भवति से तेणट्टेणं गोयमा ! एवं बुच्चति तहाभावं जाणति पासति नो अन्नहाभावं जाणति पासति ।
 अणगारे णं भंते ! भावियप्पा बाहिरए पोग्गले अपरियाइत्ता पभू एणं महं गामरूवं वा नगररूवं वा जाव
 सन्निवेशरूवं वा विकुब्बित्तए ? , णो तिणट्टे समट्टे, एवं धित्तिओवि आलावगो, नवरं बाहिरए पोग्गले परि-

यादृत्ता पञ्च । अणगारे णं भन्ते ! भावियप्पा केवतियाइं पञ्च गामरूवाइं विकुञ्चित्तए ? गोयमा ! से जहानामए जुवतिं जुवाणे हत्थेणं हत्थे गेणहेल्ला तं चेव जाव विकुञ्चित्तु वा ३ एवं जाव सन्निवेसरूवं वा ॥ (सूत्रं १६३)

‘अणगारे ण’मित्यादि, अनगारो गृहवासत्यागाद् भावितात्मा स्वसमयानुसारिप्रशमादिभिः मायीत्युपलक्षणत्वात्क-
पायवान्, सम्यग्दृष्टिरप्येवं स्यादित्याह—मिथ्यादृष्टिरन्यतीर्थिक इत्यर्थः, वीर्यलब्ध्यादिभिः करणभृताभिः ‘वाणारसिं
नगरिं समोहए’ति विकुर्वितवान्, राजगृहे नगरे रूपाणि पशुपुरुषप्रासादप्रभृतीनि जानाति पश्यति विभङ्गज्ञानलब्ध्या
‘नो तथाभावं’ति यथा वस्तु तथा भावः—अभिसन्धिर्यत्र ज्ञाने तत्तथाभावं अथवा यथैव संवेद्यते तथैव भावो—ब्राह्मं
वस्तु यत्र तत्तथाभावं, अन्यथा भावो यत्र तदन्यथाभावं, क्रियाविशेषणे चेमे, स हि मन्यते—अहं राजगृहं नगरं समवहतो
वाराणस्यां रूपाणि जानामि पश्यामीत्येवं ‘से’ति तस्यानगरस्येति ‘से’ति असौ दर्शने विपर्यासो विपर्ययो भवति, अन्यदी-
यरूपाणामन्यदीयतया विकल्पितत्वात्, दिग्मोहादिव पूर्वामपि पश्चिमां मन्यमानस्येति, क्वचित् ‘से से’ दंसणे विचरीए
विवचासे’ति दृश्यते तत्र च तस्य तद्दर्शनं विपरीतं क्षेत्रव्यत्ययेनेतिकृत्वा विपर्यासो—मिथ्येत्यर्थः । एवं द्वितीयसूत्रमपि ॥
तृतीये तु ‘वाणारसिं च नगरिं रायगिहं नगरं अंतरा य एगं महं जणवयवगं समोहए’ति वाणारसीं राजगृहं
तयोरेव चान्तरालवर्तिनं ‘जनपदवर्गं’ देशसमूहं समवहतो विकुर्वितवान् तथैव च तानि विभङ्गतो जानाति पश्यति केवलं
नो तथाभावं, यतोऽसौ वैक्रियाण्यपि तानि मन्यते स्वाभाविकानीति, ‘जसे’ति यशोहेतुत्वाद्यशः, ‘नगररूवं वा’ इह

यावत्करणादिदं दृश्यं—'निगमरूपं वा रायहाणिरूपं वा खेडरूपं वा कन्वडरूपं वा मंडवरूपं वा दोणमुहरूपं वा पट्टणरूपं वा आगररूपं वा आसमरूपं वा संवाहरूपं व'त्ति । वि कुर्बणाधिकारात्तत्तत्समर्थदेवविशेषप्ररूपणाय सूत्राणि—

'चमरस्स णं भंते ! असुरिंदस्स असुररन्नो कति आयरक्खदेवसाहस्सी पणत्ता ? गोयमा ! चत्तारि चउसद्धीओ आयरक्खदेवसाहस्सीओ पणत्ताओ, ते णं आयरक्खा वण्णओ जहा रायप्पसेणइल्ले, एवं सब्वेस्सि इंदाणं जस्स जत्तिया आयरक्खा भाणियव्वा । सेवं भंते २॥ (सूत्रं १६४) ॥ तइयसए छट्ठो उद्देसो समत्तो ॥ ३-६॥

'वण्णओ'त्ति आत्तरक्षदेवानां वर्णको वाच्यः, स चायम्—सन्नद्धवद्धवम्मियकवयउप्पीलियसरासणपट्टिया पिणद्धगे-वेज्जा वद्धआविद्धविमलवराचिंधपट्टा गहियाउहपहरणा तिणयाइं तिसंधियाइं वयरामयक्कोडीणि धणूइं अभिगिज्झ पयओ परिमाइयकंडकलावा नीलपाणिणो पीयपाणिणो रत्तपाणिणो एवं चारुचावचम्मदंडखगपासपाणिणो नीलपीयरत्तचारुचावचम्मदंडखगपासवरधरा आयरक्खा रक्खोवगया गुत्ता गुत्तपालिया जुत्ता जुत्तपालिया पत्तेयं पत्तेयं समयओ विणयओ किंकरभूया इव चिट्ठंति'त्ति अस्यायमर्थः—संनद्धाः—संनिहतिकया कृतसन्नाहाः वद्धः कशानन्धनतः वर्मित्तश्च—वर्मीकृतः शरीरारोपणतः कवचः—कङ्कटो यैस्ते तथा, ततः सन्नद्धशब्देन कर्मधारयः, तथोत्पीडिता प्रत्ययारोपणेन शरासनपट्टिका—धनुर्यष्टियैस्ते तथा अथवा उत्पीडिता—वाही वद्धा शरासनपट्टिका—धनुर्द्धरप्रतीता यैस्ते तथा, तथा पिनद्धं—परिहितं त्रैवेयकं—ग्रीवाभरणं यैस्ते तथा, तथा वद्धो ग्रन्थिदानेन आविद्धश्च शिरस्यारोपणेन विमलो वरश्च चिह्नपट्टो—योधतासूचको नेत्रादिवस्त्ररूपः सौवर्णो वा पट्टो यैस्ते तथा, तथा गृहीतान्यायुधानि प्रहरणाय यैस्ते तथा, अथवा गृहीता-

न्यायुधानि-क्षेप्यास्त्राणि ग्रहरणानि च-तदितराणि चैस्ते तथा, 'त्रिनंतानि' मध्यपार्श्वद्वयलक्षणे स्थानत्रयेऽवनतानि,
'त्रिसन्धितानि' त्रिषु स्थानकेषु कृतसन्धिकानि नैकाङ्गिकानीत्यर्थः, वज्रमयकोटीनि धनूंषि अभिगृह्य पदतः-पदे मुष्टि-
वर्णपुङ्खत्वावलीलादयो वाणभेदाः संभाव्यन्ते, चारुचापपाणय इत्यत्र चापं-धनुरेवानारोपितज्यमतो न पुनरुक्तता, चर्म-
पाणय इत्यत्र चर्मशब्देन स्फुरक उच्यते, दण्डादयः प्रतीताः, उक्तमेवार्थं दर्शयन्नाह-'नीलपीए'त्यादि, अथवा नीला-
दीन् सर्वानेव युगपत्केचिच्चारयन्ति देवशर्करिति दर्शयन्नाह-'नीलपीए'त्यादि, ते चात्मरक्षा न सञ्ज्ञामात्रेणैवेत्याह—
आत्मरक्षाः स्वान्यात्मरक्षा इत्यर्थः, त एव विशेष्यन्ते-'रक्षोपगताः' रक्षामुपगताः सततं प्रयुक्तरक्षा इत्यर्थः, एतदेव कथ-
मित्याह-'गुप्ताः' अभेदवृत्तयः, तथा 'गुप्तपालिकाः' तदन्यतो व्यावृत्तमनोवृत्तिकाः मण्डलीकाः 'युक्ताः' परस्परसंवद्धाः
'युक्तपालिकाः' निरन्तरमण्डलीकाः प्रत्येकम्-एकैकशः समयतः-पदातिसमाचारेण विनयतो-विनयेन किङ्करभृता इव-प्रेष्य-
त्वं प्राप्ता इवेति, अयं च पुस्तकान्तरे साक्षाद् दृश्यत एवेति । 'एवं सर्वेसिमिंदाणां' विनयेन किङ्करभृता इव-प्रेष्य-
सामानिकचतुर्गुणा आत्मरक्षा वाच्याः, ते चार्थत एवं-सर्वेसिमिंदाणां सामानिकचतुर्गुणा आत्मरक्षाः, तत्र चतुःषष्टिः
सहस्राणि चमरेन्द्रस्येन्द्रसामानिकानां बलेस्तु षष्टिः शेषभवनपतीन्द्राणां प्रत्येकं षट् सहस्राणि शक्रस्य चतुरशीतिः
ईशानस्याशीतिः सनत्कुमारस्य द्विसप्ततिः माहेन्द्रस्य सप्ततिः ब्रह्मणः षष्टिः लान्तकस्य पञ्चाशत् शुक्रस्य चत्वारिंशत्

सहस्रारस्य त्रिशत् प्राणतस्य विंशतिः अच्युतस्य दश सहस्राणि सामानिकानामिति, यदाह—“चउसट्ठी सट्ठी खलु छच्च सहस्सा उ असुरवज्जाणं । सामाणिया उ एए चउग्गुणा आयरक्खा उ ॥ १ ॥ चउरासीइ असीई वावत्तरि सत्तरी य सट्ठी य । पण्णा चत्तालीसा तीसा बीसा दस सहस्सा ॥ २ ॥” इति ॥ तृतीयशते पष्ठ उद्देशकः ॥ ३-६ ॥

पष्ठोद्देशके इन्द्राणामात्मरक्षा उक्ताः, अथ सप्तमोद्देशके तेषामेव लोकपालान् दर्शयितुमाह—

रायगिहे नगरे जाव पज्जुवासमाणे एवं वयासी-सक्कस्स णं भंते ! देविंदस्स देवरत्तो कति लोगपाला पण्णा-त्ता ? गोयमा ! चत्तारि लोगपाला पण्णात्ता, तंजहा-सोमे जमे वरुणे वेसमणे । एएसि णं भंते ! चउण्हं लोग-पालाणं कति विमाणा पण्णात्ता ? गोयमा ! चत्तारि विमाणा पण्णात्ता, तंजहा-संझप्पभे वरसिंदे सयंजले वग्गू । कहिं णं भंते ! सक्कस्स देविंदिरस देवरणो सोमस्स महारत्तो संझप्पभे णामं महाविमाणे पण्णात्ते ? गोयमा ! जंबूद्वीपे २ मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए बहुसमरमणिज्जाओ भूमिभागाओ उहुं चंदिमसूरियगहगणक्खत्तारारुवाणं बह्मं जोयणाइ जाव पंच वडिंसया पण्णात्ता, तंजहा-असोयव-डिंसए सत्तवन्नवडिंसए चंपयवडिंसए चूयवडिंसए मज्झे सोहम्मवडिंसए, तस्स णं सोहम्मवडिंसयस्स महा-

१ चतुःपट्टिः पट्टिः खलु पट्ट सहस्राणि तु असुरवर्जानाम् । सामानिकास्वेते चतुर्गुणा आत्मरक्षकास्तु ॥ १ ॥ चतुरशीतिरशीति-
र्द्वौसप्ततिः सप्ततिश्च पट्टिश्च । पञ्चाशच्चत्वारिंशत् त्रिंशद्विंशतिर्दश सहस्राणि ॥ २ ॥

विमाणस्स पुरच्छिमेणं सोहम्मे कप्पे असंखेज्जाइं जोयणाइं वीतिवइत्ता एत्थ णं सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो
सोमस्स महारत्तो संक्षप्पभेनामं महाविमाणे पणत्ते अद्धतेरस्स जोयणसयसहस्साइं आयामविकखंभेणं उया-
लीसं जोयणसयसहस्साइं चावन्नं च सहस्साइं अट्ट य अड्याले जोयणसए किंचिविसेसाहिए परिकखेवेणं
प० जा सूरियाभविमाणस्स वत्तव्वया सा अपरिसेसा भाणियव्वा जाव अभिसेयो नवरं सोमे देवे ॥ संझ-
प्पभस्स णं महाविमाणस्स अहे त्पक्खिं सपडिदिसिं असंखेज्जाइं जोयणसयसहस्साइं ओगाहित्ता एत्थ णं
सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो सोमस्स महारत्तो सोमा नामं रायहाणी पणत्ता एगं जोयणसयसहस्सं आयामवि-
क्खंभेणं जंबूद्दीवपमाणे(ण)वेमाणियाणं पमाणस्स अद्धं नेयव्वं जाव उवरियलेणं सोलस्स जोयणसंहस्साइं आ-
यामविकखंभेणं पन्नासं जोयणसहस्साइं पंच य सत्ताणउए जोयणसते किंचिविसेसूणे परिकखेवेणं पणत्ते,
पासायाणं चत्तारि परिवाडीओ नेयव्वाओ, सेसा नत्थि । सक्कस्स णं देविंदस्स देवरत्तो सोमस्स महारत्तो
इमे देवा आणाउववायवयणनिद्देसे चिद्धंति, तंजहा-सोमकाइयाति वा सोमदेवकाइयाति वा विज्जुकुमारा
विज्जुकुमारीओ अग्गिकुमारा अग्गिकुमारीओ वाउकुमारा वाउकुमारीओ चंदा सूरा गहा णक्खत्ता तारा-
रूवा जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वे ते तव्वमत्तिथा तप्पक्खिया तव्वभारिया सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो सोमस्स
महारत्तो आणाउववायवयणनिद्देसे चिद्धंति ॥ जंबूद्दीवे २ मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं जाइं इमाइं समुप्प-
ज्जंति, तंजहा-गहदंडाति वा गहमुसलाति वा गहगज्जियाति वा, एवं गहयुद्धाति वा गहसिंघाडगाति वा

गहावसन्वाह वा अब्भाति वा अब्भरुक्खाति वा संज्झाह वा गंधव्वनगराति वा उक्कापायाति वा दिस्सी-
 दाहाति वा गज्जियाति वा चिज्जुयाति वा पंसुबुद्धीति वा जूवेत्ति वा जक्खालित्ति वा धूमियाह वा महि-
 याह वा रयुग्घायाह वा चंदोवरागाति वा सूरौवरागाति वा चंदपरिवेसाति वा सूरपरिवेसाति वा पडि-
 चंदाह वा पडिसूराति वा इंदधणूति वा उदगमच्छकपिहसियअमोहापईणवायाति वा पडीणवाताति वा
 जाव संवट्ठयवाताति वा गामदाहाह वा जाव सन्निवेसदाहाति वा पाणक्खया जणक्खया धणक्खया कुल-
 क्खया वसणब्भूया अणारिया जे यावत्ते तहस्पगारा ण ते सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो सोमस्स महारत्तो
 अण्णाया अदिट्ठा असुया असुया अविण्णाया तेसिं वा सोमकाइयाणं देवाणं, सक्कस्स णं देविंदस्स देवरत्तो
 सोमस्स महारत्तो इमे आहावच्चा अभिन्नाया होत्ता, तंजहा-इंगालए वियालए लोहियक्खे सणिच्चरे चंदे सूर-
 सुक्के बुहे वहस्सती राह् ॥ सक्कस्स णं देविंदस्स देवरत्तो सोमस्स महारत्तो सत्तिभागं पलिओवमं ठिती
 पणत्ता, अहावच्चाभिन्नायाणं देवाणं एणं पलिओवमं ठिई पणत्ता, एवंमहिहीए जाव महाणुभागे सोमे
 महाराया (सूत्रं १६५) १ ॥

‘रायगिहे’ इत्यादि, ‘बहूइं जोयणाइं’ इह यावत्करणादिदं दृश्यम्-‘बहूइं जोयणसयाइं बहूइं जोयणसहस्साइं बहूइं
 जोयणसयसहस्साइं बहूओ जोयणकोडीओ बहूओ जोयणकोडाकोडीओ उहुं दूरं वीइवइत्ता एत्थ णं सोहम्मे णामं कप्पे
 पणत्ते पाईणपडीणायए उदीणदाहिणविच्छिन्ने अद्धचंदसंठाणसंठिए अच्चिमालिभासरासिचन्नाहे असंखेज्जाओ जोयण-

कोडाकोडीओ आयामविक्रंभेणं असंखेजाओ ज्येणकोडाकोडीओ परिक्खेवेणं एत्थ णं सोहम्माणं देवाणं वत्तीसं
 विमाणावाससयसहस्साइं भवन्तीति अक्खाया, ते णं विमाणा सवरयणामया अच्छा जाव पडिख्वा, तस्स णं सोहम्मक-
 पस्स वहुमज्झदेसभाए' इति, 'वीहवहस्स'त्ति व्यतिव्रज्य-व्यतिक्रम्य 'जा सूरियाभविमाणस्स'त्ति सूरिकाभविमानं
 राजग्रशीयोपाज्जेत्तस्वरूपं तद्वक्तव्यतेह वाच्या, तत्समानलक्षणत्वादस्येति, कियती सा वाच्या ? इत्याह- 'यावदभिषेकः'
 अभिनवोत्पन्नस्य सोमस्य राज्याभिषेकं यावदिति, सा चेह्वातिवहुत्वान्न लिखितेति ॥ 'अहे'इति तिर्यग्लोके 'वेमाणिया-
 ण पमाणस्स'त्ति वैमानिकानां सौधर्मविमानसत्कप्रासादप्राकारद्वारादीनां प्रमाणस्येह नगर्यामर्द्धं ज्ञातव्यं 'सेसा नत्थि'
 ति सुधर्मादि(काः)सभा इह न सन्ति, उत्पत्तिस्थानेष्वेव तासां भावात्, 'सोमकाइय'त्ति सोमस्य कायो-निकायो येषामस्ति
 ते सोमकायिकाः-सोमपरिवारभूताः 'सोमदेवयकाइय'त्ति सोमदेवताः-तत्सामानिकादयस्तासां कायो येषामस्ति ते सोमदेव-
 ताकायिकाः सोमसामानिकादिदेवपरिवारभूता इत्यर्थः, 'तारारूव'त्ति तारकरूपाः 'तवभत्तिय'त्ति तत्र-सोमे भक्तिः-सेवा
 बहुमानो वा येषां ते तद्वक्तिकाः 'तप्पविखय'त्ति 'सोमपाक्षिकाः' सोमस्य प्रयोजनेषु सहायाः 'तवभारिय'त्ति 'तद्वार्याः'
 तस्य सोमस्य भार्या इव भार्या अत्यन्तं वड्यत्वात्पोषणीयत्वाच्चेति तद्वार्याः, तद्वारो वा येषां वोढव्यतयाऽस्ति ते तद्वारिकाः ॥
 'गहदंड'त्ति दण्डा इव दण्डाः-तिर्यगायताः श्रेणयः ग्रहाणां-मङ्गलादीनां त्रिचतुरादीनां दण्डा ग्रहदण्डाः, एवं ग्रह-
 मुशलादीनि नवरमूङ्क्षीयताः श्रेणयः, 'ग्रहगज्जिय'त्ति ग्रहसञ्चालादौ गर्जितानि-स्तनितानि ग्रहगर्जितानि 'ग्रहयुद्धानि
 ग्रहयोरेकत्र नक्षत्रे दक्षिणोत्तरेण समश्रेणितयाऽवस्थानानि' 'ग्रहसिङ्घाटकानि'ग्रहाणां सिङ्घाटकफलाकारेणावस्थानानि

'ग्रहापसव्यानि' ग्रहाणामपसव्यगमनानि प्रतीपगमनानीत्यर्थः, अन्नात्मका वृक्षा अभ्रवृक्षाः 'गन्धर्वनगराणि' आकाशे
 व्यन्तरकृतानि नगराकारप्रतिविम्बानि, 'उल्कापाताः' सरेखाः सोद्द्योता वा तारकस्येव पाताः 'दिग्दाहाः' अन्यत-
 मस्यां दिशि अधोऽन्धकारा उपरि च प्रकाशात्मका दह्यमानमहानगरप्रकाशकल्पाः 'जूवय' ति शुक्लपक्षे प्रतिपदादिदिनत्रयं
 यावद्यैः सन्ध्याछेदा आव्रियन्ते ते यूपकाः 'जक्खालित्तय' ति 'यक्षोदीप्तानि' आकाशे व्यन्तरकृतज्वलनानि, धूमिका-
 महिकयोर्वर्णकृतो विशेषः, तत्र धूमिका-धूम्रवर्णा धूसरा इत्यर्थः, महिका त्वापाण्डुरेति, 'रजग्घाय' ति दिशां रजस्वल-
 त्वानि 'चंदोवरागा सूरौवरागा' चन्द्रसूर्यग्रहणानि 'पडिचंद' ति द्वितीयचन्द्राः 'उद्गममच्छ' ति इन्द्रधनुःखण्डानि
 'कविहसिय' ति अनभ्रे वा विद्युत्सहसा तत् कपिहसितम्, अन्ये त्वाहुः-कपिहसितं नाम यदाकाशे वानरमुखसदृशस्य
 विकृतंमुखस्य हसनम् 'अमोह' ति अमोघा आदित्योदयास्तमयोरारादित्यकिरणविकारजनिताः 'आत्ताम्नाः' कृष्णाः
 इयामा वा शकटोद्धिसंस्थिता दण्डा इति, 'पार्इणवाय' ति पूर्वदिग्वाताः 'पडीणवाय' ति प्रतीचीनवाताः, यावत्करणा-
 दिदं दृश्यम्-दाहिणवायाइ वा उदीणवायाइ वा अहोवायाइ वा तिरियवायाइ वा विदिसीवायाइ वा
 वाउवभामाइ वा वाउक्कलियाइ वा वायमंडलियाइ वा उक्कलियावायाइ वा मण्डलियावायाइ वा गुंजावायाइ वा झंझावायाइ
 व' ति, इह 'वातोद्दामाः' अनवस्थितवाताः 'वातोत्कलिकाः' समुद्रोत्कलिकावत् 'वातमण्डलिका' वातोत्पन्नः 'उत्कलिका-
 वाताः' उत्कलिकाभिर्भेद्ये वान्ति 'मण्डलिकावाताः' मण्डलिकाभिर्भेद्ये वान्ति 'गुज्जवाताः' गुञ्जन्तः सशब्दं ये वान्ति 'झञ्झा-
 वाताः' अशुभनिष्ठुराः 'संवत्तकवाताः' तृणादिसंवर्त्तनस्वभावा इति । अथानन्तरोक्तानां ग्रहदण्डादीनां प्राधिकफलानि

दर्शयन्नाह—‘पाणक्खय’ति वलक्ष्याः ‘जणक्खय’ति लोकमरणानि, निगमयन्नाह—‘वसणवभूया अणारिया जे यावन्ने
 तहप्पगार’ति, इहैवमक्षरघटना—न केवलं प्राणक्षयादय एव, ये चान्ये एतद्व्यतिरिक्तास्तत्प्रकाराः—प्राणक्षयादितुल्याः
 व्यसनभूताः’ आपद्रूपाः ‘अनार्याः’पापात्मकाः न तेऽज्ञाता इति योगः ‘अण्णाय’ति अनुमानतः ‘अदिट्ठ’ति प्रत्य-
 क्षापेक्षया ‘असुय’ति परवचनद्वारेण ‘असुय’ति अस्मृता मनोऽपेक्षया ‘अविण्णाय’ति अवध्यपेक्षयेति । ‘अहावच्च’—
 ति यथाऽपत्यानि तथा ये ते यथाऽपत्या देवाः पुत्रस्थानीया इत्यर्थः, ‘अभिण्णाय’इति अभिमता अभिमतवस्तुका-
 रित्वादिति ‘होत्थ’ति अभवन्, उपलक्षणत्वाच्चास्य भवन्ति भविष्यन्तीति द्रष्टव्यम्, ‘अहावच्चाभिन्नायाणं’ति यथाऽ-
 पत्योपमस्यैव सद्भावात् पत्योपममित्युक्तमिति ॥
 काहिणं भंते ! सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो जमस्स महारत्तो वरसिद्धे णामं महाविमाणे पणत्ते ? गोयमा !
 सोहम्मवडिंसयस्स महाविमाणस्स दाहिणेणं सोहम्मे कप्पे असंखेज्जाहं जोयणसहस्साहं वीइवत्तिता एत्थ णं
 सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो जमस्स महारत्तो वरसिद्धे णामं महाविमाणे पणत्ते अद्धतेरस्स जोयणसयसहस्साहं
 जहा सोमस्स विमाणे तहा जाव जाव आणा० जाव चिद्धंति, तंजहा—जमकाइयानि वा जमदेवकाइयाहवा पेय-
 देवरत्तो जमस्स महारत्तो इमे देवा आणा० जाव चिद्धंति, तंजहा—जमकाइयानि वा जमदेवकाइयाहवा पेय-

काइया इ वा पेयदेवकाइयाति वा असुरकुमारा असुरकुमारीओ कंदप्पा निरयवाला आभिओगा जे यावन्ने
 तहप्पगारा सन्वे ते तब्भत्तिगा तप्पक्खिया तब्भारिया सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो जमस्स महारत्तो आणाए
 जाव चिट्ठंति ॥ जंबूदीवे २ मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं जाइं इमाइं समुप्पज्जंति, तंजहा-डिंवाति वा डम-
 राति वा कलहाति वा बोलाति वा खाराति वा महायुद्धाति वा महासंगामाति वा महासत्थनिवडणाति
 वा एवं पुरिसनिवडणाति वा महारुधिरनिवडणाइ वा दुब्भूयाति वा कुलरोगाति वा गामरोगाति वा मंड-
 लरोगाति वा नगररोगाति वा सीसवेयणाइ वा अच्छिवेयणाइवा कन्ननहदंतवेयणाइ वा इंदगाहाइ वा
 खंदगाहाइ वा कुमारगाहा जक्खगा० भूयगा० एगाहियाति वा वेआहियाति वा तेयाहियाति चाउत्थहि-
 याति वा उव्वेयगाति कासा० सासाति वा सोसेतिवा जराइ वा दाहा० कच्छकोहाति वा अजीरया
 पंडुरगा हरिसाइ वा भगंदराइ वा हिययसूलाति वा मत्थयसू० जोणिसू० पाससू० कुच्छिसू० गाम-
 मारीति वा नगर० खेड० कव्वड० दोणमुह० मंडव० आसम संवाह० संनिवेसमारीति वा पाण-
 क्खया धणक्खया जणक्खया कुलवसणब्भूयमणारिया जे यावन्ने तहप्पगारा न ते सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो
 जमस्स महारत्तो अण्णाया० ५ तेसिं वा जमकाइयाणं देवाणं । सक्कस्स देविंदस्स देवरण्णो जमस्स महारत्तो इमे
 देवा अहावच्चा अभिण्णाया होत्था, तंजहा-अंवे १ अंवरिसे चव २, सामे ३ सवलत्ति यावरे ४ । रुद्धो ५-
 वरुद्धे ६ काले ७ य, महाकालेत्ति यावरे ८ ॥ १ ॥ असिपत्ते ९ घणू १० कुंभे ११ (असी य असिपत्ते कुंभे)

वाङ्म १२ वेयंरणीत्ति य १३ । खरसरे १४ महाघोसे १५, एए प्रत्तरसाहिया ॥ २ ॥ सकस्स णं देविंदस्स देवरत्तो जमस्स महारत्तो सत्तिभागं पलिओवमं ठिती पणत्ता, अहावच्चाभिण्णायणं देवाणं एणं पलिओवमं ठिती पन्नत्ता, एवंमहिहिण जाव जमे महाराया २ (सूत्रं १६६) ।

‘पेयकाइय’ति ‘प्रेतकारिकाः’ व्यन्तरविशेषाः ‘पेयदेवतकाइय’ति प्रेतसत्कदेवतानां सम्बन्धिनः ‘कंदप्प’ति ये कन्दर्पभावनाभावितत्वेन कान्दर्पिकदेवेषूपन्नाः कन्दर्पशीलाश्च, कन्दर्पश्च-अतिकेलिः, ‘आहियोग’ति येऽभियोगभावनाभावितत्वेनाभियोगिकदेवेषूपन्ना अभियोगवर्त्तिनश्च, अभियोगश्च-आदेश इति ॥ डिंवाह व’ति डिम्बा-विद्याः ‘डमर’ति एकराज्य एव राजकुमारादिद्वुतोपद्रवाः ‘कलह’ति वचनरादयः ‘बोल’ति अव्यक्ताक्षरध्वनिसमूहाः ‘खार’ति परस्पर-मत्सराः ‘महायुज’ति महायुजानि व्यवस्थाविहीनमहारणाः ‘महासंगम’ति सव्यवस्थचक्रादिव्यूहरचनोपेतमहारणाः महाशस्त्रनिपातनादयस्तु त्रयो महायुज्यादिकार्यभूताः, ‘दुम्भूय’ति दुष्टा-जनधान्यादीनामुपद्रवहेतुत्वाद् भूताः-सत्त्वाः यूकामत्कुणोनुरतिद्वुपभृतयो दुर्भूता इत्यर्थः, इन्द्रग्रहादयः उन्मत्ततोहेतवः, एकाहिकादयो ज्वरविशेषाः, ‘उब्बेयग’ति उद्देगका इष्टवियोगादिजन्या उद्देगाः उद्देजका वा लोकोद्देगकारिणश्चौरादयः ‘कच्छकोह’ति कक्षाणां-शरी-रावयवविशेषाणां वनगहनानां वा कोथाः-कुथितत्वानि शटितानि वा कक्षाकोथाः कक्षकोथा वा ॥ ‘अम्ब’ इत्यादयः पञ्चदशासुरनिकायान्तर्वर्त्तिनः परमाधार्मिकनिकायाः, तत्र यो देवो नारकानम्बरतले नीत्वा विमुञ्चत्यसौ अम्ब इत्यभिधीयते १, यस्तु नारकान् कल्पनिकाभिः खण्डशः कृत्वा आश्रयाकयोग्यान् कमे-^२त्यसावम्बरीपस्य-आश्रस्य सम्बन्धादम्ब-

रीप एवोच्यते २, यस्तु तेषां शातनादि करोति वर्णतस्तु श्यामः स श्याम इति ३, 'सबलेत्ति यावरे'त्ति शबल इति चापरो देव इति प्रक्रमः, स च तेषामन्त्रहृदयादीन्युत्पायति वर्णतश्च शबलः कर्बुर इत्यर्थः ४, यः शक्तिकुन्तादिषु नारकान् प्रोतयति स रौद्रत्वादौद्र इति ५, यस्तु तेषामेवाङ्गोपाङ्गानि भनक्ति सोऽत्यन्तरौद्रत्वादुपरोद्र इति ६, यः पुनः कण्ठादिषु पचति वर्णतश्च कालः स काल इति ७, 'महाकालेत्ति यावरे'त्ति महाकाल इति चापरो देव इति प्रक्रमः, तत्र यः श्लक्ष्णमांसानि खण्डयित्वा खादयति वर्णतश्च महाकालः स महाकाल इति ८, 'असी य'त्ति यो देवोऽसिना तान् छिनत्ति सोऽसिरेव ९, 'असिपत्ते'त्ति अस्याकारपत्रचद्वनविकुर्वणादसिपत्रः १०, 'कुंभे'त्ति कुम्भादिषु तेषां पचनात्कुम्भः १, क्वचित्पठ्यते 'असिपत्ते धणूं कुंभे'त्ति, तत्रासिपत्रकुम्भौ पूर्ववत्, 'धणु'त्ति यो धनुर्विमुक्तार्द्धचन्द्रादिभिर्त्रिणैः कर्णादीनां छेदनभेदनादि करोति स धनुरिति ११, 'वालु'त्ति कदम्बपुष्पाद्याकारवालुकासु यः पचति स वालुक इति १२, 'वेयरणीति य' वैतरणीति च देव इति प्रक्रमः, तत्र पूयरुधिरादिभृतवैतरण्यभिधाननदीविकुर्वणाद्वैतरणीति १३, 'खरस्सर'त्ति यो वज्रकण्टकाकुलशाल्मलीवृक्षमारोप्य नारकं खरस्वरं कुर्वन्तं कुर्वन् वा कर्पत्यसौ खरस्वरः १४, 'महाघोसि'त्ति, यस्तु भीतान् पलायमानान्नारकान् पशूनिव वाटकेषु महाघोषं कुर्वन्निरुणद्धि स महाघोष इति १५, 'एण पत्तरसाहिय'त्ति 'एवम्' उक्तन्यायेन 'एते' यमयथाऽपत्यदेवाः पञ्चदश आख्याता इति ॥

कहि णं भंते ! सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो वक्कणस्स महारत्तो सयंजले नामं महाविमाणे पत्तत्ते ? गोयमा ! तस्स णं सोहम्मवडिंसयस्स महाविमाणस्स पवत्थिमेणं सोहम्मे कप्पे असंखेजादं जहा सोमस्स तहा विमा-

पारायहणीओ भाणियन्वा जाव पासायवडिसया नवरं नामणाणत्तं । सक्कस्स णं वरुणस्स महारत्तो इमे
 देवा आणा० जाव चिहंति, तं०-वरुणकाइयाति वा वरुणदेवयकाइयाइ वा नागकुमारा नागकुमारीओ उदहि-
 कुमारा उदहिकुमारीओ थणियकुमारा थणियकुमारीओ जे यावणे तहप्पगारा सन्वे ते तवभत्तिया जाव
 चिहंति ॥ जंबूदीवे २ मंदरस्स पव्वयस्स दाहिणेणं जाइ इमाइं ससुप्पजंति, तंजहा-अतिवासाति वा मंद-
 वासाति वा सुबुद्धीति वा दुब्बुद्धीति वा पाणक्खया जाव तेसिं वा वरुणकाइयाणं देवाणं सक्कस्स णं
 गामवाहाति वा जाव सन्निवेसवाहाति वा अहावचाभिन्नाया होत्था, तंजहा-कक्कोडए कइमए अंजणे
 देविंदस्स देवरत्तो वरुणस्स महारत्तो जाव अहावचाभिन्नाया होत्था, तंजहा-कक्कोडए कइमए अंजणे
 संखवालए पुंहे पलासे मोएज्जए दहिमुहे अयंपुले कायरिए । सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो वरुणस्स महारत्तो
 देस्सणाइं दो पलिओवमाइं ठिती पणत्ता, अहावचाभिन्नायाणं देवाणं एणं पलिओवमं ठिती पणत्ता, एवं-
 महिद्धीए जाव वरुणे महाराया ३ । (सूत्रं १६७)
 'अतिवास'ति अतिशयवर्षा वेगवद्वर्षणानीत्यर्थः, 'मन्दवास'ति शनैर्वर्षणानि 'सुबुद्धि'ति धान्यादिनिष्पत्तिहेतुः
 'दुब्बुद्धि'ति धान्याद्यनिष्पत्तिहेतुः 'उदवमेय'ति उदकोद्भेदाः गिरितदादिभ्यो जलोद्भवाः 'उदप्पील'ति उदकोत्पीलाः-
 तडागादिषु जलसमूहाः 'उदवाह'ति अपकृष्टान्यल्पान्युदकवहनानि, तान्येव प्रकर्षवन्ति प्रवाहाः, इह प्राणक्षयादयो
 जलकुता द्रष्टव्याः, 'कक्कोडए'ति कर्कोटकाभिधानोऽनुबेलन्धरनागराजावासभूतः पर्वतो लवणसमुद्रे ऐशान्यां दिश्यस्ति

तन्निवासी नागराजः कर्कोटकः, 'कहमए'ति आग्नेय्यां तथैव विद्युत्प्रभपर्वतस्तत्र कर्दमको नाम नागराजः 'अंजणे'ति
 वेलम्बाभिधानवायुकुमाराराजस्य लोकपालोऽङ्गनाभिधानः 'संखवालए'ति धरणाभिधाननागराजस्य लोकपालः शङ्खपा-
 लको नाम, शेषास्तु पुण्ड्रादयोऽप्रतीता इति ॥

कहिणं भंते ! सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो वेसमणस्स महारत्तो वग्गूणामं महाविमाणे पणत्ते ? गोयमा !
 तस्स णं सोहम्मवडिंसयस्स महाविमाणस्स उत्तरेणं जहा सोमस्स विमाणरायहाणिवत्तव्वया तहा नेयव्वा
 जाव पासायवडिंसया । सक्कस्स णं देविंदस्स देवरत्तो वेसमणस्स महारत्तो इमे देवा आणाउववायवयणनि-
 देसे चिहंति, तंजहा-वेसमणकाइयाति वा वेसमणदेवकाइयाति वा सुवन्नकुमारा सुवन्नकुमारीओ दीवकुमारा
 दीवकुमारीओ दिसाकुमारा दिसाकुमारीओ वाणमंतरीओ जे यावन्ने तहप्पगारा सव्वे ते तब्भ-
 सिया जाव चिहंति ॥ जंबूद्वीपे २ मंदरस्स पन्वयस्स दाहिणेणं जाहं इमाहं समुप्पज्जंति, तंजहा-अयागराह
 वा तउयागराह वा तंवयागराह वा एवं सीसागराह वा हिरन्नं सुवन्नं रयणं वयरागराह वा वसुहाराति
 वा हिरन्नवासाति वा सुवन्नवासाति वा रयणं वह्रं आभरणं पत्तं पुप्फं फलं बीयं मल्लं वण्णं चुन्नं
 गंधं वत्थवासाह वा हिरन्नबुद्धीह वा सुं रं वं आं पं पुं फं बीं वं चुन्नं गंधबुद्धी वत्थबुद्धीति वा भाय-
 णबुद्धीति वा खीरबुद्धीति वा सुयालाति वा दुक्कालाति वा अप्पघाति वा महघाति वा सुभिवक्खाति वा दुभि-
 वक्खाति वा कयविक्रयाति वा सन्निहियाति वा संनिचयाति वा निहीति वा णिहाणाति वा चिरपोराणाहं पहीण-

सामियाति वा पहीणसंजयाति वा [पहीणमग्नाणि वा] पहीणगोत्तागाराह वा उच्छिन्नसामियाति वा उच्छि-
 न्नसेजयाति वा उच्छिन्नगोत्तागाराति वा सिंघाडगतिगचक्कचच्चरउम्मुहमहापहेसु नगरनिद्धमणेसु वा
 सुसाणगिरिकंदरसंतिसेलोवट्ठाणभवणगिहेसु संनिक्खित्ताहं चिहंति, एताहं सक्कस्स देविंदस्स देवरत्तो वेसम-
 णस्स महारत्तो(ण)अण्णायाहं अदिट्ठाहं असुयाहं अविन्नायाहं तेसिं वा वेसमणकाइयाणं देवाणं, सक्कस्स देविंदस्स
 चक्के रक्खे पुत्तरक्खे सव्वाणे [पव्वाणे] सव्वजसे सव्वकामे समिद्धे अमोहे असंगे, सक्कस्स णं देविंदस्स देवरत्तो
 वेसमणस्स महारत्तो दो पलिओवमाणि ठिती पणत्ता, अहावच्चाभिन्नाया होत्था, तंजहा-पुत्तमहे माणिमहे सालिभहे सुमणभहे
 ता, एमहिट्ठीए जाव वेसमणे महाराया । सेवं भंते २ ॥ (सूत्रं १६८) ॥ तृतीयशतके ससमोदेशकः समासः ॥ ३-७ ॥
 'वसुहाराह व'ति तीर्थकरजन्मादिन्वाकाशाद्रव्यवृष्टिः 'हिरणवास'ति हिरण्यं-रूपं घटितसुवर्णमित्यन्ये, वर्षोऽ-
 ल्पतरो वृष्टिस्तु महतीति वर्षवृष्ट्योर्भेदः, मात्वं तु ग्रथितपुष्पाणि वर्णः-चन्दनं चूर्णोगन्धद्रव्यसम्बन्धी गन्धाः-कोष्ठ-
 पुटपाकाः 'सुभिक्खाइ व'ति सुकाले दुष्काले वा भिक्षुकाणां भिक्षासमृद्धयः दुर्भिक्षास्तूक्तविपरीताः 'संनिहि'(याइ)त्ति
 घृतगुडादिस्थापनानि 'संनिचय(याइ)'ति धान्यसञ्चयाः 'निहीइ व'ति लक्षादिप्रमाणद्रव्यस्थापनानि 'निहाणाइ व'ति
 भूमिगतसहस्रादिसह्यद्रव्यस्य सञ्चयाः, किंविधानि? इत्याह—'चिरपोराणाइ'ति चिरप्रतिष्ठितत्वेन पुराणानि चिरपुराणानि
 अत एव 'पहीणसामियाहं'ति स्वल्पीभूतस्वामिकानि 'पहीणसेजयाहं'ति प्रहीणाः-अल्पीभूताः सेकारः-सेवकः- धन-

प्रक्षेप्तारो येषां तानि तथा, प्रहीणमार्गाणि वा, 'प्रहीणगोत्तागाराइ'ति प्रहीणं-विरलीभूतमानुषं गोत्रागारं-तत्स्वामि-
गोत्रगृहं येषां तानि तथा, 'उच्छिन्नसामियाइ'ति निःसत्ताकीभूतप्रभूणि 'नगरनिद्धमनेसु'ति 'नगरनिद्धमनेषु' नगर-
जलनिर्गमनेषु 'सुसाणगिरिकन्दरसंतिसेलोवट्टाणभवणगिहेसु'ति गृहशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् इमशानगृहं-पितृ-
वनगृहं गिरिगृहं-पर्वतोपरिगृहं कन्दरगृहं-गुहा शान्तिगृहं-शान्तिकर्मस्थानं शैलगृहं-पर्वतमुत्कीर्य यत्कृतं उपस्थानगृहं-
आस्थानमण्डपो भवनगृहं-कुटुम्बिवसनगृहमिति ॥ तृतीयशते सप्तमः ॥ ३-७ ॥

रायगिहे नगरे जाव पज्जुवासमाणे एवं वदासी-असुरकुमाराणं भंते ! देवाणं कति देवा आहेवच्चं जाव
विहरंति ? गोयमा ! दस देवा आहेवच्चं जाव विहरंति, तंजहा-चमरे असुरिंदे असुराराया सोमे जमे वरुणे
वेसमणे बली वहरोयणिंदे वहरोयणंराया सोमे जमे वरुणे वेसमणे । नागकुमाराणं भंते ! पुच्छा, गोयमा !
दस देवा आहेवच्चं जाव विहरंति, तंजहा-धरणे नागकुमारिंदे नागकुमाराया कालवाले कोलवाले सेलवाले
संखवाले भूयाणंदे नागकुमारिंदे नागकुमाराया कालवाले कोलवाले संखवाले सेलवाले, जहा नागकुमारिं-
दाणं एयाए वत्तव्वयाए णेयव्वं एवं इमाणं नेयव्वं, सुवन्नकुमाराणं वेणुदाली चित्ते विचित्ते चित्तपक्खे
विचित्तपक्खे विज्जुकुमाराणं हरिक्कंत हरिस्सह पभ ? सुप्पभ २ पभकंत ३ सुप्पभकंत ४, अगिगुमाराणं
अगिसीहे अगिमाणव तेउ तेउसीहे तेउकंते तेउप्पभे दीवकुमाराणं पुणविंसिदरुयसुखरुयकंतखप्पभा
उदहिकुमाराणं जलकंते जलप्पभ जलजलरुयजलकंतजलप्पभा, दिसाकुमाराणं अमियगति अमियवाहण

तुरियगति खिप्यगति सीहगति सीहविक्रमगति वाउकुमाराणं वेलंब पभंजण काल महाकाला अंजण रिद्धा थणियकुमाराणं घोस महाघोस आवत्तवियावत्तनंदियावत्तमहानंदियावत्ता, एवं भाणियव्वं जहा असुरकुमारा । सो० १ का० १ चि० ३ प० ४ ते० ५ रु० ६ ज० ७ तु० ८ का० ९ आ० १० पिसायकुमाराणं पुच्छा, गोयमा ! दो देवा आहेवच्चं जाव विहरंति, तंजहा-काले य महाकाले सुखवपडिरूव पुन्नभदे य । अमरवइ माणिभदे भीमे य तहा महाभीमे ॥ १ ॥ किंनरकिंपुरिसे खलु सप्पुरिसे खलु तहा महापुरिसे । अतिकाय महाकाए गीयरती चेव गीयजसे ॥ २ ॥ एते वाणमंतराणं देवाणं । जोतिसियाणं देवाणं दो देवा आहेवच्चं जाव विहरंति, तंजहा-चंदे य सूरं य । सोहम्मीसाणेसु णं भंते ! कप्पेसु कह देवा आहेवच्चं जाव विहरंति ? गोयमा ! दस देवा जाव विहरंति, तंजहा-सक्के देविंदे देवराया सोमे जमे वरुणे वेसमणे, ईसाणे देविंदे देवराया सोमे जमे वरुणे वेसमणे, एसा वत्तव्वया सव्वेसुवि कप्पेसु, एए चेव भाणियव्वा, जे य इंदा ते य भाणियव्वा सेवं भंते २ ॥ (सूत्रं १६९) ॥ तृतीयशतेऽष्टमोद्देशः ॥ ३-८ ॥

देववक्तव्यताप्रतिबद्ध एवाष्टमोद्देशकः, स च सुगम एव, नवरं 'सो १ का २ चि ३ प ४ ते ५ रु ६ ज ७ तु ८ का ९ आ १०' इत्यनेनाक्षरदशकेन दक्षिणभवनपतीन्द्राणां प्रथमलोकपालनामानि सूचितानि, वाचनान्तरे त्वेतान्येव गाथायां, सा चैयम्—सोमे य १ महाकाले २ चित्त ३ प्पम ४ तेउ ५ तह ६ रुए चेव ६ । जल तह ७ तुरियगई य ८ काले ९

१-सोमश्च महाकालश्चित्रःप्रभस्तेजस्तथा रूपश्चैव । जलस्तथा त्वरितगतिश्च काल आयुक्तो दशानामसुरेन्द्राणां प्रथमाः ॥ १ ॥

आउत्त १० पढमा उ ॥ १ ॥ एवं द्वितीयादयोऽप्यभ्यूह्याः, इह च पुस्तकान्तरेऽयमर्थो दृश्यते-दाक्षिणात्येषु लोकपालेषु प्रतिसूत्रं यौ तृतीयचतुर्थौ तावौदीच्येषु चतुर्थतृतीयाविति, 'एसा वत्तबया सधेसुवि कप्पेसु एए चैव भाणियध'त्ति, 'एपा' सौधर्म-शानोक्ता वक्तव्यता सर्वेष्वपि कल्पेषु इन्द्रनिवासभूतेषु भणितव्या-सनत्कुमारादीन्द्रयुग्मेषु पूर्वैन्द्रापेक्षयोत्तरेन्द्रसम्बन्धिनानां लोकपालानां तृतीयचतुर्थयोर्व्यत्ययो वाच्य इत्यर्थः, तथैत एव सोमादयः प्रतिदेवलोके वाच्या न तु भवनपतीन्द्राणामिवा-परापरे, 'जे य इंदा ते य भाणियवा' शक्रादयो दशेन्द्रा वाच्याः, अन्तिमे देवलोकेचतुष्टये इन्द्रद्वयभावादिति ॥ तृतीय-शतेऽष्टमोद्देशकः ॥ ३-८ ॥

देवानां चावधिज्ञानसद्भावेऽपीन्द्रियोपयोगोऽप्यस्तीत्यत इन्द्रियविषयं निरूपयन्नवमोद्देशकमाह—

रायगिहे जाव एवं वदासी-कतिविहे णं भंते ! ते इंदियविसए पणत्ते ? गोयमा ! पंचविहे इंदियविसए पणत्ते, तं०-सोतिंदियविसए जीवाभिगमे जोतिसियउद्देसो नेयव्वो अपरिसेसो ॥ (सूत्रं १७०) ॥ तृतीय-शते नवमोद्देशः ॥ ३-९ ॥

'रायगिहे' इत्यादि, 'जीवाभिगमे' जोइसियउद्देसओ गेयव्वो'त्ति, स चायम्—'सोइंदियविसए जाव फासिंदियविसए । सोइंदियविसए णं भंते ! पोगलपरिणामे कतिविहे पणत्ते ? गोयमा ! दुविहे पणत्ते, तंजहा-सुब्बिसदपरिणामे य दुब्बिसदपरिणामे य' शुभाशुभशब्दपरिणाम इत्यर्थः । 'चर्विखदियविसए पुच्छा, गोयमा ! दुविहे पन्नत्ते, तंजहा-सुरूवपरि-

णामे य दुर्लवपरिणामे य, घाणिंदियविसए पुच्छा, गोयमा ! दुविहे पन्नत्ते, तंजहा-सुब्बिभंगपरिणामे य दुब्बिभंगपरि-
णामेय, एवं जिब्बिभदियविसए सुरसपरिणामे य 'इंदियविसए उच्चावयसुब्बिभणो'त्ति दइयते तत्रेन्द्रियविषयं सुहकासपरिणामे य दुहकासपरि-
णामे य' इत्यादि, वाचनान्तरे च 'इंदियविसए उच्चावयसुब्बिभणो'त्ति दइयते तत्रेन्द्रियविषयं सूत्रं दर्शितमेव, उच्चावयसूत्रं
त्वैवम्-‘से णूणं भंते ! उच्चावएहिं’ सहपरिणामेहिं परिणममाणा योगला परिणमंतीति वत्तवं सिया ? हंता, गोयमा !’
इत्यादि, ‘सुब्बिभणो’त्ति, इदं सूत्रं पुनरेवम्-‘से णूणं भंते ! सुब्बिभसहयोगला दुब्बिभसहत्ताए परिणमंति ? हंता गोयमा !’
इत्यादीति ॥ तृतीयशते नवमः ॥ ३-९ ॥

रायगिहे जाव एवं वयासी-चमरस्स णं भंते ! असुरिंदस्स असुररत्तो कति परिसाओ पणत्ताओ ?,
गोयमा ! तओ परिसाओ पणत्ताओ, तंजहा-समिता चंडा जाया, एवं जहाणुपुब्बीए जावऽच्चुओ कप्पो,
सेवं भंते २ ॥ (सूत्रं १७१) ॥ तइयसए दसमोदसो ततियं सयं समत्तं ॥ ३-१० ॥

प्रागिन्द्रियाण्युक्तानि, तद्वन्तश्च देवा इति देवकथ्यताप्रतिबद्धो दशम उद्देशकः, स च सुगम एव, नवरं ‘समिय’त्ति
समिका उत्तमत्वेन स्थिरप्रकृतितया समवती, स्वप्रभोर्वा कोपौत्सुक्यादिभावान् शमयत्युपादेयवचनतयेति शमिका शमिता
वा-अनुद्धता, ‘चंड’त्ति तथाविधमहत्त्वाभावेनेपकोपादिभावाच्चण्डा, ‘जाय’त्ति प्रकृतिमहत्त्ववर्जितत्वेनास्थानकोपा-
दीनां जातत्वाज्जाता, एषा च क्रमेणाभ्यन्तरा मध्यमा बाह्या चेति, तत्राभ्यन्तरा समुत्पन्नप्रयोजनेन प्रमुणा गौरवाहत्वा-
दाकारितैव पार्श्वे समागच्छति तां चासौ अर्थपदं पृच्छति, मध्यमा तृभयथाऽध्यागच्छति अल्पतरगौरवविषयत्वात्, अभ्य-

न्तरया चादिष्टमर्थपदं तथा सह प्रवधाति-ग्रन्थिवन्धं करोतीत्यर्थः, बाह्या त्वनाकारितैवागच्छति अल्पतमगौरवविषय-
त्वात्, तस्याश्चार्थपदं वर्णयत्येव, तत्राद्यायां चतुर्विंशतिर्देवानां सहस्राणि द्वितीयायामष्टाविंशतिः तृतीयायां द्वात्रिंश-
दिति, तथा देवीशतानि क्रमेणाध्युष्टानि त्रीणि सार्द्धं च द्वे इति, तथा तद्देवानामायुः क्रमेणाद्धृतृतीयानि पत्योपमानि द्वे
सार्द्धं चेति देवीनां तु सार्द्धमेकं तदूर्ध्वं चेति, एवं बलेरपि नवरं देवप्रमाणं तदेव चतुश्चतुःसहस्रहीनं, देवीमानं तु शतेन
शतेनाधिकमिति, आयुर्मानमपि तदेव नवरं पत्योपमाधिकमिति, एवमच्युतान्तानामिन्द्राणां प्रत्येकं तिस्रः पर्यदो भवन्ति,
नामतो देवादिप्रमाणतः स्थितिमानतश्च क्वचित्किञ्चिद्भेदेन भेदवत्यस्ताश्च जीवाभिगमादवसेया इति ॥ तृतीयशते दशमः
॥ ३-१० ॥ समाप्तं च तृतीयशतम् ॥ ३ ॥

श्रीपञ्चमाङ्गस्य शतं तृतीयं, व्याख्यातमाश्रित्य पुराणवृत्तिम् । शक्तोऽपि गन्तुं भजते हि यानं, पान्थः सुखार्थं किमु
यो न शक्तः ? ॥ १ ॥

इति श्रीभगवतीसूत्रवृत्तौ श्रीमदभयदेवाचार्यीयायां समाप्तं तृतीयं शतकम्

॥ अथ चतुर्थशतकम् ॥

तृतीयशते प्रायेण देवाधिकार उक्तोऽतस्तदधिकारवदेव चतुर्थं शतं, तस्य पुनरुद्देशकार्थाधिकारसङ्ग्रहाय गाथा—

चत्तारि विमाणेहिं चत्तारि यहाँति रायहणीहिं । नेरइए लेस्साहि य दस उद्देसा चउत्थसए ॥ १ ॥ राय-
गिहे नगरे जाव एवं वयासी-ईसाणस्स णं भंते ! देविंदस्स देवरणो कति लोगपाला पणत्ता ? गोयमा !
चत्तारि लोगपाला पणत्ता, तंजहा-सोमे जमे वेसमणे वरुणे । एएसि णं भंते ! लोगपालाणं कति विमाणा
पणत्ता ? गोयमा ! चत्तारि विमाणा पणत्ता, तंजहा-सुमणे सव्वओभदे वग्गू सुवग्गू । कहि णं भंते !
ईसाणस्स देविंदस्स देवरओ सोमस्स महारओ सुमणो नामं महाविमाणे पणत्ते ? गोयमा ! जंबूदीवे २ मंद-
रस्स पव्वयस्स उत्तरेणं इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए जाव ईसाणे णामं कप्पे पणत्ते, तत्थ णं जाव पंचवड-
सया पणत्ता, तंजहा-अंकवडसए फलिहवडसए रयणवडसए जायरूववडसए मज्झे य तत्थ ईसाणवडसए,
तस्स णं ईसाणवडसयरस महाविमाणस्स पुरिच्छमेणं तिरियमसंवेज्जाइं जोयणसहस्साइं वीतिवत्तिता एत्थणं
ईसाणस्स ३ सोमस्स २ सुमणे नामं महाविमाणे पणत्ते अद्धतेरसजोयण जहा सक्कस्स वत्तव्वया तत्ति-
सए तथा ईसाणस्सवि जाव अचणिया समत्ता । चउण्हवि लोगपालाणं विमाणे २ उद्देसओ, चउसु विमा-
णेसु चत्तारि उद्देसा अपरिसेसा, नवरं ठितिए नाणत्तं-‘आदिदुय तिभागूणा पलिया ? धणयरस होति दो

धेव । दो सतिभागा वरुणे पलियमहावच्चदेवाणं ॥ १ ॥ (सूत्रं १७२) चउत्थे सए पढमविइयतइयचउत्था
उद्देसा समत्ता ॥ ४-४ ॥

चत्तारीत्यादि व्यक्तार्था 'अच्चणिय'त्ति सिद्धायतने जिनप्रतिमाद्यर्चनमभिनवोत्पन्नस्य सोमाख्यलोकपालस्येति ॥
चतुर्थशते चत्वारः ॥ ४-४ ॥

रायहाणिसुवि चत्तारि उद्देसा भाणियब्बा जाव एवमहिद्दीए जाव वरुणे महाराघा ॥ (सूत्रं १७३) ॥
चउत्थे सए पंचमछट्टसत्तमट्टमा उद्देसा समत्ता ॥ ४-८ ॥

‘रायहाणीसु चत्तारि उद्देसया भाणियद्वा’ ते चैवम्—‘कहिं णं भंते ! ईसाणस्स देविंदस्स देवरत्तो सोमस्स महारत्तो
सोमानामं रायहाणी पणत्ता ? , गोयमा ! सुमणस्स महाविमाणस्स अहे सपक्खि’ इत्यादिपूर्वोक्तानुसारेण जीवाभिग-
मोक्तविजयराजधानीवर्णकानुसारेण चैकैक उद्देशकोऽध्येतव्य इति, नन्वेता राजधान्यः किल सोमादीनां शक्येयानस्य
च सम्बन्धिनां लोकपालानां प्रत्येकं चतस्र एकादशे कुण्डलवराभिधाने द्वीपे द्वीपसागरप्रज्ञस्यां श्रूयन्ते, उक्तं हि
तत्सद्ब्रहिण्याम्—“कुंडलनगस्स अडिभतरपासे होति रायहाणीओ । सोलस उत्तरपासे सोलस पुणदक्खिणे पासे ॥ १ ॥

१ कुण्डलनगस्याभ्यन्तरपार्श्वे राजधान्यो भवन्ति । पोटश उत्तरपार्श्वे पोटश पुनर्दक्षिणे पार्श्वे ॥ १ ॥

जा उत्तरेण सोलस ताओ ईसाणलोगपालाणं । सक्कस लोगपालाण दक्खिणे सोलस हवन्ति ॥ २ ॥” एताश्च सोमप्रभय-
मप्रभवैश्रमणप्रभवरुणप्रभाभिधानानां पर्वतानां प्रत्येकं चतसृषु दिक्षु भवन्ति, तत्र वैश्रमणनगरीरादौ कृत्वाऽभिहितम्—
“मउज्जे होइ चउण्हं वेसमणपभो नगुत्तमो सेलो । रइकरयपव्वयसमो उबेहुच्चत्तविक्खंभे ॥ ३ ॥ तस्स य नगुत्तमस्स उ चउ-
द्विसिं होंति रायहाणीओ । जंवूह्विसमाओ विक्खंभायामओ ताओ ॥ ४ ॥ पुबेण अयलभद्दा समक्कसा रायहाणि दाहि-
णओ । अवरेण ऊ कुवेरा धणप्पभा उत्तरे पासे ॥ ५ ॥ एण्णेव कमेणं वरुणस्सवि होंति अवरपासंमि । वरुणप्पभसेल-
स्सवि चउद्विसिं रायहाणीओ ॥ ६ ॥ पुबेण होइ वरुणा वरुणपभा दक्खिणे दिसीभाए । अवरेण होइ कुमुया उत्तरओ
पुंडरगिणीया ॥ ७ ॥ एण्णेव कमेणं सोमस्सवि होंति अवरपासंमि । सोमप्पभसेलस्सवि चउद्विसिं रायहाणीओ ॥ ८ ॥

१—या उत्तरस्यां षोडश ता ईशानलोकपालानां शक्रस्य लोकपालानां दक्षिणसिन् पार्श्वे षोडश भवन्ति ॥ २ ॥ चतुर्णां मध्ये
वैश्रमणप्रभो नगोत्तमः शैलो भवति । उद्वेधोच्चत्वविष्कम्भे रतिकरकपर्वतसमः ॥ ३ ॥ तस्य च नगोत्तमस्यैव चतसृषु दिक्षु राजधान्यो भवन्ति
जम्बूद्वीपसमास्ता विष्कम्भायामतः ॥ ४ ॥ पूर्वस्यामचलभद्रा समुत्कर्षा दक्षिणस्यां राजधानी । अपरस्यां तु कुवेरा उत्तरपार्श्वे धनप्रभा
॥ ५ ॥ एतेनैव क्रमेण वरुणस्यापि भवन्यपरपार्श्वे । वरुणप्रभशैलस्यापि चतसृषु दिक्षु राजधान्यः ॥ ६ ॥ पूर्वस्यां भवति वरुणा दक्षिणदि-
ग्भागे वरुणप्रभा । अपरस्यां भवति कुमुदा उत्तरतः पुण्डरीकिणी च ॥ ७ ॥ एतेनैव क्रमेण सोमस्यापि भवन्यपरपार्श्वे । सोमप्रभशैलस्यापि
चतसृषु दिक्षु राजधान्यः ॥ ८ ॥

पुष्पेण होइ सोमा सोमप्पभ दक्खिणे दिसीभाए । सिवपागारा अवरेण होइ नलियाण(य)उत्तरओ ॥ ९ ॥ एएणेव कमेणं अंतकरस्सवि य होति अवरेणं । समवित्तिप्पभसेलस्स चउदिसिं रायहाणीओ ॥ १० ॥ पुष्पेण ऊ विसाला अतिविसाला उ दाहिणे पासे । सेज्जप्पभाऽवरेणं अमुया पुण उत्तरे पासे ॥ ११ ॥” इति, इह च ग्रन्थे सौधमवतंसकादीशानावतंसकाचासज्ञेया योजनकोटीव्यतिक्रम्य प्रत्येकं पूर्वादिविधु स्थितानि यानि सन्ध्याप्रभादीनि सुमनःप्रभृतीनि च विमानानि तेपामधोऽसङ्ख्याता योजनकोटीरवगाह्य प्रत्येकमेकैका नगर्युक्ता ततः कथं न विरोधः इति ? अत्रोच्यते, अन्यास्ता नगर्यो याः कुण्डलेऽभिधीयन्ते एताश्चान्या इति, यथा शकेशानाग्रमहिषीणां नन्दीश्वरद्वीपे कुण्डलद्वीपे चेति ॥ चतुर्थशतेऽष्टमः ॥ ४-८ ॥

अनन्तरं देववक्तव्यतोक्ताऽथ वैक्रियशरीरसाधर्म्यान्नारकवक्तव्यताप्रतिबद्धो नवमोद्देशक उच्यते, तत्रेदमादिसूत्रम्—
नेरइए णं भंते ! नेरतिएसु उववज्जइ अनेरइए नेरइएसु उववज्जइ पन्नवणाए लेस्सापए तत्तिओ उद्देसओ भाणियब्बो जाव नाणाइं (सूत्रं १७४) चउत्थसए नवमो उद्देसो समत्तो ॥ ४-९ ॥
‘नेरइए णं’मित्यादि, ‘लेस्सापए’ति सप्तदशपदे ‘तइओ उद्देसओ भाणियब्बो’ति क्वचिद् द्वितीय इति दृश्यते स

१ पूर्वस्यां भवति सोमा सोमप्रभा दक्षिणदिग्भागे । अपरस्यां शिवप्राकारा उत्तरस्यां भवति नलिना च ॥ ९ ॥ एतेनैव क्रमेण यमस्यापि चापरस्यां भवन्ति । समवृत्तिप्रभशैलस्य चतसृषु दिक्षु राजधान्यः ॥ १० ॥ पूर्वस्यां तु विशाला दक्षिणपार्श्वे त्वतिविशाला । अपरस्यां शय्याप्रभा उत्तरे पार्श्वेऽम्बुका ॥ ११ ॥

चापपाठ इति, स चैवम्-‘गोयमा ! नेरइए नेरइए सु उववज्जइ’ इत्यादि, अयं चास्यार्थः-
 नैरयिको नैरयिकेपूष्यते न पुनरनैरयिकः, कथं पुनरेतत् ? उच्यते, यस्मान्नारकादिभवोपग्राहकमायुरेवातो नारकाद्यायुः-
 प्रथमसमयसंवेदनकाल एव नारकादिव्यपदेशो भवति ऋजुसूत्रनयदर्शनेन, यत उक्तं नयविद्धिर्ऋजुसूत्रस्वरूपनिरूपणं
 कुर्वद्भिः-“पललं न दहत्यग्निर्भिद्यते न घटः क्वचित् । न शून्याग्निर्गमोऽस्तीह, न च शून्यं प्रविश्यते ॥ १ ॥ नारकव्यतिरि-
 क्तश्च, नरके नोपपद्यते । नरकान्नारकश्चास्य, न कश्चिद्विप्रमुच्यते ॥ २ ॥” इत्यादीनि, ‘जाव नाणाइ’ति, अयमुद्देशको
 ज्ञानाधिकारावसानोऽध्येतव्यः, स चायम्-‘कणहलेस्से णं भंते ! जीवे कयरेसु णाणेसु होज्जा ? गोयमा ! दोसु वा तिसु
 वा चउसु वा णाणेसु होज्जा, दोसु होज्जमाणे आभिणिवोहियसुयणाणेसु होज्जा’ इत्यादि ॥ चतुर्थशते नवमः ॥ ४-९ ॥

लेख्याधिकारात्तद्वत एव दशमोद्देशकस्येदमादिसूत्रम्—

से नूणं भंते ! कणहलेस्सा नीललेस्सं पप्प तारुवत्ताए एवं चउत्थो उद्देसओ पन्नवणाए चेव
 लेस्सापदे नेयव्वो जाव-परिणामवणरसंगंधसुद्धअपसत्थसंक्लिद्धुहा । गतिपरिणामपदेसोगाहवग्गणाठाण-
 मप्पवहुं ॥ १ ॥ सेवं भंते ! २ ति ॥ (सूत्रं १७५) चउत्थसए दसमो उद्देसो समत्तो ॥ ४-१० ॥ चउत्थं सयं समत्तं ॥ ४ ॥

‘से नूण’मित्यादि, ‘तारुवत्ताए’ति तद्रूपतया-नीललेख्यास्वभावेन, एतदेव व्यनक्ति-‘तावणत्ताए’ति तस्या इव-
 नीललेख्याया इव वर्णो यस्याः सा तद्वर्णा तद्भावस्तत्ता तथा तद्वर्णतया, ‘एवं चउत्थो उद्देसओ’ इत्यादिवचनादेवं द्रष्ट-

व्यम्-‘तागंधत्ताए तारसत्ताए ताकासत्ताए भुज्जो २ परिणमति?, हंता गोयमा ! कण्हलेसा नील्लेसं पप्प तारूवत्ताए ५ भुज्जो
 २ परिणमति’ अयमस्य भावार्थः-यदा कृष्णलेक्ष्यापरिणतो जीवो नील्लेक्ष्यायोग्यानि द्रव्याणि गृहीत्वा कालं करोति तदा
 नील्लेक्ष्यापरिणत उत्पद्यते ‘जल्लेसाइं दवाइं परियाइत्ता कालं करेइ तल्लेसे उववज्जइ’ति वचनात्, अतः कारणमेव कार्यं
 भवति, ‘कण्हलेसा नील्लेसं पप्पे’त्यादि तु कृष्णनील्लेक्ष्ययोर्भेदपरमुपचारादुक्तमिति, ‘से केणट्ठेणं भंते! एवं बुच्चइ किण्ह-
 लेसा नील्लेसं पप्प तारूवत्ताए ५ भुज्जो २ परिणमइ?, गोयमा ! से जहाणामए-खीरे दूसिं पप्प [तक्कमित्यर्थः] सुद्धे
 वा वत्थे रागं पप्प तारूवत्ताए भुज्जो २ परिणमइ, से एएणट्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ-कण्हलेसा’ इत्यादि, एतेनैवाभिलापेन
 नील्लेक्ष्या कापोती तैजसी पद्मा शुक्लां प्राप्य तद्रूपत्वादिना परिणमतीति वाच्यं, अथ कियद्दूरमय-
 मुद्देशको वाच्यः? इत्याह-‘जावे’त्यादि ‘परिणामे’त्यादिद्वारागोचद्धारपरिसमाप्तिं यावदित्यर्थः, तत्र परिणामो दर्शित एव,
 तथा ‘वन्न’ति कृष्णादिलेक्ष्यानां वर्णो वाच्यः, स चैवम्-‘कण्हलेसा णं भंते! केरिसिया वन्नेणं पणत्ते!’ त्यादि, उत्तरं तु कृष्ण-
 लेक्ष्या कृष्णा जीमूतादिवत् नील्लेक्ष्या नीला भृङ्गादिवत् कापोती कापोतवर्णा खदिरसारादिवत् तैजसी लोहिता शश-
 करक्कादिवत् पद्मा पीता चम्पकादिवत् शुक्ला २ शङ्खादिवदिति, तथा ‘रस’ति रसस्तासां वाच्यः, तत्र कृष्णा तित्तरसा
 निम्बादिवत् नीला कटुकरसा नागरवत् कापोती कपायरसा अपक्कवदरवत् तेजोलेश्या अम्लमधुरा पक्वाद्यादिवत्
 पद्मालेक्ष्या कटुककपायमधुररसा चन्द्रप्रभासुरादिवत् शुक्ललेक्ष्या मधुररसा गुडादिवत्, ‘गंध’ति लेक्ष्यानां गन्धो वाच्यः,
 तत्राद्यास्तिस्रो दुरभिगन्धाः अन्यास्तु तदितराः ‘सुद्ध’ति अन्याः शुद्धा आद्यास्तितराः ‘अप्पसत्थ’ति आद्या अप्रशस्ता

अन्यास्तु प्रशस्ताः 'संकलिष्ट'ति आद्याः सङ्क्लिष्टा अन्यास्त्वितराः 'उण्ह'ति अन्या उण्णाः स्निग्धाश्च आद्यास्तु शीता रूक्षाश्च 'गति'ति आद्या दुर्गतिहेतवोऽन्यास्तु सुगतिहेतवः 'परिणाम'ति लेश्यानां कतिविधः परिणामः ? इति वाच्यं, तत्रासौ जघन्यमध्यमोत्कृष्टभेदात्रिधा उत्पातादिभेदाद्वा त्रिधेति 'पएस'ति आसां प्रदेशा वाच्यास्तत्र प्रत्येकमनन्तप्रदेशिका एता इति 'ओगाह'ति अवगाहना आसां वाच्या तत्रैता असङ्घातप्रदेशावगाढाः 'वर्गण'ति वर्गणा आसां वाच्याः, तत्र वर्गणाः कृष्णलेदयादियोग्यद्रव्यवर्गणाः, ताश्चानन्ता औदारिकादिवर्गणावत्, 'ठाण'ति तारतम्येन विचित्राध्यवसायनिबन्धनानि कृष्णादिद्रव्यवृन्दानि तानि चासङ्घेयानि अध्यवसायस्थानानामसङ्घातत्वादिति, 'अप्पबहुं'ति लेश्यास्थानानामल्पबहुत्वं वाच्यं, तच्चैवम्- 'एएसि णं भंते ! कण्हेलेसाठाणां जाव सुकलेसाठाणाण य जहन्नगाणं दबट्टयाए ३ कयरेरहितो अप्पा वा ४ ? गोयमा ! सबत्थोवा जहन्नगा काउलेस्साठाणा दबट्टयाए जहन्नगा नीलेस्साठाणाण दबट्टयाए असंखेज्जगुणा जहन्नगा कण्हेलेसाठाणा दबट्टयाए असंखेज्जगुणा जहन्नगा तेउलेसाठाणा दबट्टयाए असंखेज्जगुणा जहन्नगा पम्हेलेसाठाणा दबट्टयाए असंखेज्जगुणा सुकलेस्साठाणा दबट्टयाए असंखेज्जगुणा' इत्यादीनि ॥ चतुर्थशते दशमः ॥ ४-१० ॥ चतुर्थं शतं समाप्तम् ॥ ४ ॥ स्वतः सुबोधेऽपि शते तुरीये, व्याख्या मया काचिदियं विवृत्वा । दुग्धे सदा स्वादुतमे स्वभावात्, क्षेपो न युक्तः किमु शर्करायाः ? ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वाल्याप्रज्ञसौ श्रीमदभयदेवाचार्यीयवृत्तौ चतुर्थं शतकं समाप्तम् ॥

॥ अथ पञ्चमं शतकम् ॥

चतुर्थशतान्ते लेख्या उक्ताः, पञ्चमशते तु प्रायो लेख्यावन्तो निरूप्यन्ते इत्येवंसम्बन्धस्यास्योद्देशकसद्ब्रहाय गाथेयम्—
चंपरवि १ अनिल २ गंठिय ३ सद्दे ४ छउमायु ५-६ एयण ७ णियंठे ८ । रायगिहं ९ चंपाचंदिमा १० य
दस पंचमंमि सए ॥ १ ॥ तेणं कालेणं २ चंपानामं नगरी होत्था, वन्नओ, तीसे णं चंपाए नगरीएपुण्णभद्दे
नामे चेइए होत्था वण्णओ, सामी समोसढे जाव परिसा पडिगया । तेणं कालेणं २ समणस्स भगवओ
महावीरस्स जेठे अंतेवासी इंदभूतीणामं अणगारे गोयमगोत्तेणं जाव एवं वदासी-जंबूहीवे णं भंते ! दीवे
सूरिया उदीणपादीणमुग्गच्छ पादीणदाहिणमुग्गच्छ दाहिणपडीणमागच्छंति,
दाहिणपडीणमुग्गच्छ पडीणउदीणमागच्छंति पडीणउदीणं उग्गच्छ उदीचिपादीणमागच्छंति ? , हंता !
गोयमा ! जंबूहीवे णं दीवे सूरिया उदीचिपाईणमुग्गच्छ जाव उदीचिपाईणमागच्छंति ॥ (सूत्रं १७६) ॥

‘चंपे’त्यादि, तत्र चम्पायां रविविषयप्रश्रनिर्णयार्थः प्रथम उद्देशकः १ ‘अनिल’ति वायुविषयप्रश्रनिर्णयार्थो द्वितीयः २
‘गंठिय’ति जालग्रन्थिकाज्ञातज्ञापनीयार्थनिर्णयपरस्तृतीयः ३ ‘सद्दे’ति शब्दविषयप्रश्रनिर्णयार्थश्चतुर्थः ४ ‘छउम’ति
छद्मस्थवक्तव्यतार्थः पञ्चमः ५ ‘आउ’ति आयुपोऽल्पत्वादिप्रतिपादनार्थः षष्ठः ६ ‘एयण’ति पुद्गलानामेजनाद्यर्थप्रतिपादकः
सप्तमः ७ ‘नियंठे’ति निर्ग्रन्थीपुत्राभिधानानगरविहितवस्तुविचारसारोऽष्टमः ८ ‘रायगिहं’ति राजगृहनगरविचारणपरो

नवमः ९ 'चंपाचंदिमा य'ति चम्पायां नगर्यां च चन्द्रमसो वक्तव्यतार्थो दशमः १० । तत्र प्रथमोद्देशके किञ्चिद्विहित्यते—
 'सुरिय'ति द्वौ सूर्यौ, जम्बूद्वीपे द्वयोरेव भावात् 'उदीणपाईण'ति उदगेव उदीचीनं प्रागेव प्राचीनं उदीचीनं च
 तदुदीच्या आसन्नत्वात् प्राचीनं च तत्प्राच्याः प्रत्यासन्नत्वाद् उदीचीनप्राचीनं-दिगन्तरं क्षेत्रदिगपेक्षया पूर्वोत्तरदिगि-
 त्यर्थः 'उगगच्छ'ति उद्गत्य क्रमेण तत्रोद्गमनं कृत्वेत्यर्थः 'पाईणदाहिणं'ति प्राचीनदक्षिणं दिगन्तरं पूर्वदक्षिणमित्यर्थः
 'आगच्छन्ति'ति आगच्छतः क्रमेणैवास्तं यात इत्यर्थः, इह चोद्गमनमस्तमयं च द्रष्टुलोकविवक्षयाऽवसेयं, तथाहि-येषाम-
 हृदयौ सन्तौ हृदयौ तौ स्यातां ते तयोरुद्गमनं व्यवहरन्ति येषां तु हृदयौ सन्तावहृदयौ स्तस्ते तयोरस्तमयं व्यवहरन्तीत्य-
 नियताबुदयास्तमयौ, आह च—'जह २ समए २ पुरओ संचरइ भक्खरो गयणे । तह तह इओवि नियमा जायइ रयणीय
 भावत्थो ॥१॥ एवं च सइ नराणं उदयत्थमणाइं होंतऽनिययाइं । सइ देसभेए कस्सइ किंची ववदिस्सए नियमा ॥ २॥ सइ
 चैव य निदिद्धो भइसुहुत्तो क्रमेण सबेसिं । केसिंचीदाणिपि य विसयपमाणे रवी जेसिं ॥ ३ ॥' इत्यादि, अनेन च सूत्रेण
 सूर्यस्य चतसृषु दिक्षु गतिरुक्ता, ततश्च ये मन्यन्ते सूर्यः पश्चिमसमुद्रं प्रविश्य पातालान् गत्वा पुनः पूर्वसमुद्रमुदेतीत्यादि तन्मतं
 निषिद्धमिति ॥ इह च सूर्यस्य सर्वतो गमनेऽपि प्रतिनियतत्वात्तत्प्रकाशस्य रात्रिदिवसविभागोऽस्तीति तं क्षेत्रभेदेन दर्शयन्नाह—

१ यथा यथा समये गगने भास्करः पुरतः संचरति तथा तथेतोऽपि नियमाद्वात्रिर्जायत इति भावार्थः ॥ १ ॥ एवं च सति
 नराणामुदयास्तमयानवनियतौ भवतः । सति देशभेदे कस्यचिद्विहित्यपदिश्यते नियमात् ॥ २ ॥ सकृच्चैव सर्वेषां क्रमेण भद्रमुद्गर्चो निर्दिष्ट
 इति । केपाञ्चिदिदानीमपि च स येषां रविर्विषयप्रमाणे ॥ ३ ॥

जया णं भंते ! जंचूद्दीवे २ दाहिणहे दिवसे भवति तदा णं उत्तरहे दिवसे भवति जदा णं उत्तरहे दिवसे
भवति तदा णं जंचूद्दीवे २ मंदरस्स पच्चयस्स पुरच्छिमपचत्थिमेणं राती भवति ? , हंता गोयमा ! जया णं
जंचूद्दीवे २ दाहिणहे दिवसे जाव राती भवति । जदा णं भंते ! जंचू० मंदरस्स पच्चयस्स पुरच्छिमेणं दिवसे
भवति तदा णं पच्चत्थिमेणवि दिवसे भवति जया णं पचत्थिमेणं दिवसे भवति तदा णं जंचूद्दीवे २ मंदरस्स
पच्चयस्स उत्तरदाहिणेणं राती भवति ? , हंता गोयमा ! जदा णं जंचू० मंदरपुरच्छिमेणं दिवसे जाव राती
भवति, जदा णं भंते ! जंचूद्दीवे २ दाहिणहे उक्कोसए अट्टारसमुद्धत्ते दिवसे भवति तदा णं उत्तरहे दिवसे उक्कोसए
अट्टारसमुद्धत्ते दिवसे भवति जदा णं उत्तरहे उक्कोसए अट्टारसमुद्धत्ते दिवसे भवति तदा णं जंचूद्दीवे २ मंद-
रस्स पुरच्छिमपचत्थिमेणं जहत्तिया इवालसमुद्धत्ता राती भवति ? , हंता गोयमा ! जदा णं जंचू० जाव
इवालसमुद्धत्ता राती भवति । जदा णं जंचू० मंदरस्स पुरच्छिमेणं उक्कोसए अट्टारस जाव तदा णं जंचूद्दीवे २
पच्चत्थिमेणवि उक्को० अट्टारसमुद्धत्ते दिवसे भवति जया णं पचत्थिमेणं उक्कोसए अट्टारसमुद्धत्ते दिवसे
भवति तदा णं भंते ! जंचूद्दीवे २ उत्तर० इवालसमुद्धत्ता जाव राती भवति ? , हंता गोयमा ! जाव भवति ।
जया णं भंते ! जंचू० दाहिणहे अट्टारसमुद्धत्ताणंतरे दिवसे भवति तदा णं उत्तरे अट्टारसमुद्धत्ताणंतरे दिवसे
भवति जदा णं उत्तरे अट्टारसमुद्धत्ताणंतरे दिवसे भवति तदा णं जंचू० मंदरस्स पच्चयस्स पुरच्छिमपच-
त्थिमेणं सातिरेगा इवालसमुद्धत्ता राती भवति ? , हंता गोयमा ! जदा णं जंचू० जाव राती भवति । जदा णं

तथाऽपि दक्षिणभागे उत्तरभागे चेति वोद्धव्यं, अर्द्धशब्दस्य भागमात्रार्थत्वात्, यतो यदि दक्षिणाद्धं उत्तराद्धं च समग्र एव दिवसः स्यात्तदा कथं पूर्वणापरेण च रात्रिः स्यादिति वक्तुं युज्येत, अर्द्धद्वयग्रहणेन सर्वक्षेत्रस्य गृहीतत्वात्, इतश्च दक्षिणाद्धादिशब्देन दक्षिणादिदिग्भागमात्रमेवावसेयं न त्वद्धं, अतो यदाऽपि दक्षिणोत्तरयोः सर्वोत्कृष्टो दिवसो भवति तदाऽपि जम्बूद्वीपस्य दशभागत्रयप्रमाणमेव तापक्षेत्रं तयोः प्रत्येकं स्याद्, दशभागद्वयमानं च पूर्वपश्चिमयोः प्रत्येकं रात्रि-क्षेत्रं स्यात्, तथाहि-पष्ट्या मुहूर्तैः किल सूर्यो मण्डलं पूरयति, उत्कृष्टदिनं चाष्टादशभिर्मुहूर्तरुक्, अष्टादश च षष्टेर्दश-भागत्रितयरूपा भवन्ति, तथा यदाऽष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति तदा रात्रिर्द्वादशमुहूर्तो भवति, द्वादश च षष्टेर्दश-भागद्वयरूपा भवन्तीति, तत्र च मेरुं प्रति नव योजनसहस्राणि चत्वारि शतानि पडशीत्यधिकानि नव च दश भागा योजनस्येतत्सर्वोत्कृष्टदिवसे दशभागत्रयरूपं तापक्षेत्रप्रमाणं भवति ९४८६१^९/_{१०}, कथम्?, मन्दरपरिक्षेपस्य किञ्चिन्न्यूनत्रयो विंशत्युत्तरपट्टशताधिकैकविंशद्योजनसहस्रमानस्य ३१६-२३ दशभिर्भागे हते यल्लब्धं ३१६२^३/_{१०} तस्य त्रिगुणितत्वे एतस्य भावादिति। तथा लवणसमुद्रं प्रति चतुर्नवतिर्योजनानां सहस्राणि अष्टौ शतान्यष्टपष्ट्यधिकानि चत्वारश्च दशभागा योजन-स्येतदुत्कृष्टदिने तापक्षेत्रप्रमाणं भवति ९४८६८^४/_{१०}, कथम्?, जम्बूद्वीपपरिधेः किञ्चिन्न्यूनाष्टाविंशत्युत्तरशतद्वयाधिकयो-डशसहस्रोपेतयोजनलक्षत्रयमानस्य ३१६२२८ दशभिर्भागे हते यल्लब्धं तस्य त्रिगुणितत्वे एतस्य भावादिति। जघन्य-रात्रिक्षेत्रप्रमाणं चाप्येवमेव, नवरं परिधेर्दशभागो द्विगुणः कार्यः, तत्राद्यं पट्ट योजनानां सहस्राणि त्रीणि शतानि चतुर्विं-शत्यधिकानि पट्ट च दशभागा योजनस्य ६३२४^६/_{१०} द्वितीयं तु त्रिपष्टिः सहस्राणि द्वे पञ्चचत्वारिंशदधिके योजनानां

शते पट्ट च दशभागा योजनस्य ६३२४५^६/_{१०}, सर्वलघौ च दिवसे तापक्षेत्रमनन्तरोक्तत्रिक्षेत्रतुल्यं रात्रिक्षेत्रं त्वनन्तरोक्ता-
 पक्षेत्रतुल्यमिति, आयामतस्तु तापक्षेत्रं जम्बूद्वीपमध्ये पञ्चचत्वारिंशद्योजनानां सहस्राणीति, लवणे च त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि
 त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिंशदधिकानि त्रिभागश्च योजनस्य ३३३३^३/_३, उभयमीलने त्वष्टसप्ततिः सहस्राणि त्रीणि शतानि त्रयस्त्रिं-
 शदधिकानि योजनत्रिभागश्चेति ७८३३३^३/_३ । 'उक्कोसए अट्टारसमुहुत्ते दिवसे भवइ'ति इह किल सूर्यस्य चतुरशी-
 त्यधिकं मण्डलशतं भवति, तत्र किल जम्बूद्वीपमध्ये पञ्चपट्टिमण्डलानि भवन्ति, एकोनविंशत्यधिकं च तेषां शतं लवणस-
 मुद्रस्य मध्ये भवति, तत्र च सर्वाभ्यन्तरे मण्डले यदा वर्त्तते सूर्यस्तदाऽष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति, कथम् ? यदा सर्ववाह्ये
 मण्डले वर्त्ततेऽसौ तदा सर्वजघन्यो द्वादशमुहूर्तो दिवसो भवति, ततश्च द्वितीयमण्डलादारभ्य प्रतिमण्डलं द्वाभ्यां मुहूर्तै-
 कपट्टिभागाभ्यां दिनस्य दृद्धौ त्र्यशीत्यधिकशततमे मण्डले पट्ट मुहूर्तो वर्द्धन्त इत्येवमष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति, अत
 एव द्वादशमुहूर्ता रात्रिर्भवति, त्रिंशन्मुहूर्तत्वादहोरात्रस्य । 'अट्टारसमुहुत्ताणंतरे'ति यदा सर्वाभ्यन्तरमण्डलानन्तरे
 मण्डले वर्त्तते सूर्यस्तदा मुहूर्तैकपट्टिभागद्वयहीनाष्टादशमुहूर्तो दिवसो भवति, स चाष्टादशमुहूर्तादिवसादनन्तरोऽष्टादश-
 मुहूर्तानन्तरमिति व्यपदिष्टः, 'सातिरेगा दुवालसमुहुत्ता राइ'ति द्वाभ्यां मुहूर्तैकपट्टिभागाभ्यामधिका द्वादशमुहूर्ता
 'राइ भवइ'ति रात्रिप्रमाणं भवतीत्यर्थः, यावता भागेन दिनं हीयते तावता रात्रिर्वर्द्धते, त्रिंशन्मुहूर्तत्वादहोरात्रस्येति ॥
 'एवं एएणं कमेणं' एवमित्युपसंहारे 'एतेन' अनन्तरोक्तेन 'जया णं भंते ! जंबूद्वीवे २ दाहिणहु' इत्यनेनेत्यर्थः, 'ओसा-
 रेयन्वं'ति दिनमानं ह्रस्वीकार्यं, तदेव दर्शयति—'सत्तरसे'त्यादि, तत्र सर्वाभ्यन्तरमण्डलानन्तरमण्डलादारभ्यैकत्रिंशत्तम-

मण्डलाद्धे यदा सूर्यस्तदा सप्तदशमुहूर्तो दिवसो भवति, पूर्वोक्तहानिक्रमेण त्रयोदशमुहूर्ता च रात्रिरिति । 'सत्तरस-
मुहूर्त्ताणंतरे'ति मुहूर्त्तैकपष्टिभागद्वयहीनसप्तदशमुहूर्त्तप्रमाणो दिवसः, अयं च द्वितीयादारभ्य द्वात्रिंशत्तममण्डलाद्धे
भवति, एवमनन्तरत्वमन्यत्राभ्यूह्यं, 'साइरेगतेरसमुहृत्ता राइ'ति मुहूर्त्तैकपष्टिभागद्वयेन सातिरेकत्वम्, एवं सर्वत्र 'सोल-
समुहृत्ते दिवसे'ति द्वितीयादारभ्यैकपष्टितममण्डले षोडशमुहूर्तो दिवसो भवति, 'पन्नरसमुहृत्ते दिवसे'ति द्विनवतितम-
मण्डलाद्धे वर्त्तमाने सूर्ये, 'चोइसमुहृत्ते दिवसे'ति द्वाविंशत्युत्तरशततमे मण्डले, 'तेरसमुहृत्ते दिवसे'ति सार्धद्विपञ्चाशदु-
त्तरशततमे मण्डले, 'वारसमुहृत्ते दिवसे'ति त्र्यशीत्यधिकशततमे मण्डले सर्वत्राह्य इत्यर्थः ॥ कालाधिकारादिदमाह—

जया णं भंते ! जंबू० दाहिणहे वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ तथा णं उत्तरहेवि वासाणं पढमे समए पडि-
वज्जइ जया णं उत्तरहेवि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ तथा णं जंबूदीवि २ मंदरस्स पन्वयस्स पुरच्छिमपच्च-
त्थिमेणं अणंतरपुरक्खडसमयंसि वासाणं प० स० प० १, हंता गोयमा ! जया णं जंबू० २ दाहिणहे वासाणं
प० स० पडिवज्जइ तह चेव जाव पडिवज्जइ । जया णं भंते ! जंबू० मंदरस्स० पुरच्छिमेणं वासाणं पढमे स० पडि-
वज्जइ तथा णं पच्चत्थिमेणवि वासाणं पढमे समए पडिवज्जइ, जया णं पच्चत्थिमेणवि वासाणं पढमे समए पडि-
वज्जइ तथा णं जाव मंदरस्स पन्वयस्स उत्तरदाहिणेणं अणंतरपच्छाकडसमयंसि वासाणं प० स० पडिवज्जे
भवति १, हंता गोयमा ! जया णं जंबू० मंदरस्स पन्वयस्स पुरच्छिमेणं, एवं चेव उच्चारयेव्वं जाव पडिवज्जे
भवति ॥ एवं जहा समएणं अभिलावो भणिओ वासाणं तहा आवलियाएवि २ भाणियव्वो, आणापाणुणवि ३

थोवेणवि ४ लवेणवि ५ मुहुत्तेणवि ६ अहोरत्तेणवि ७ पक्खेणवि ८ मासेणवि ९ उज्जणावि १०, एएसिं सव्वेसिं जहा-
 समयस्स अभिलावो तहा भाणियव्वो । जया णं भंते ! जंबू० दाहिणहे हेमंताणं पढमे समए पडिवज्जति जहेव-
 वासाणं अभिलावो तहेव हेमंताणवि २० गिम्हाणवि ३० भाणियव्वो जाव उऊ, एवं एए तिन्निवि, एएसिं तीसं
 पढमे अयणे पडिवज्जह, जहा समएणं अभिलावो तहेव अयणेणवि भाणियव्वो जाव अणंतरपच्छाकडसमयंसि
 पढमे अयणे पडिवज्जे भवति, जहा अयणेणं अभिलावो तहा संवच्छरेणवि भाणियव्वो, जुएणवि वाससएणवि
 वाससहस्सेणवि वाससयसहस्सेणवि पुव्वंगेणवि पुव्वेणवि तुडियंगेणवि तुडिएणवि, एवं पुव्वे २ तुडिए २ अडडे
 २ अववे २ दूहए २ उप्पले २ पउमे २ नल्लिणे २ अच्छणिउरे २ अउए २ णउए २ पउए २ चूलिया २ सीसपहे-
 लिया २ पल्लिओवमेणवि सागरोवमेणवि भाणियव्वो । जया णं भंते ! जंबूदीवे २ दाहिणहे पढमाओसप्पिणी
 पडिवज्जह तथा णं उत्तरहेवि पढमाओसप्पिणी नेवत्थि उस्सप्पिणी अवट्टिए णं तत्थ काले पन्नत्ते ?
 रस्स पव्वयस्स पुरच्छिमपच्चत्थिमेणवि, णेवत्थि ओसप्पिणी जाव समणाउसो !, जहा ओसप्पिणीए आलावओ भणिओ
 समणाउसो !, हंता गोयमा ! तं चेव उच्चारयव्वं जाव लवणेणं भंते ! समुद्दे सरिया उदीचिपाईणमुगच्छ जच्चेव जंबू-
 एवं उस्सप्पिणीएवि भाणियव्वो ॥ (सूत्रं १७८) लवणेणं भंते ! समुद्दे सरिया उदीचिपाईणमुगच्छ जच्चेव जंबू-
 दीवस्स वत्तव्वया भणिया सच्चेव सव्वा अपरिसेसिया लवणसमुद्दस्सवि भाणियव्वा, नवरं अभिलावो हसो

नेयन्वो-जया नं भंते ! लवणे समुद्दे दाहिणहे दिवसे भवति तं चेव जाव तदा नं लवणे समुद्दे पुरच्छिम-
 पच्चत्थिमेणं राई भवति, एएणं अभिलावेणं नेयन्वं । जदा नं भंते ! लवणसमुद्दे दाहिणहे पढमाओस्सप्पिणी
 पडिवज्जइ तदा नं उत्तरहेवि पढमाओस्सप्पिणी पडिवज्जइ, जदा नं उत्तरहे पढमाओस्सप्पिणी पडिवज्जइ
 तदा नं लवणसमुद्दे पुरच्छिमपच्चत्थिमेणं नेवत्थि ओस्सप्पिणी २ समणाउसो !, हंता गोयमा ! जाव समणा-
 उसो ! ॥ धायइसंडे नं भंते ! दीवे सूरिया उदीचिपादीणमुगच्छ जहेव जंबूदीवस्स वत्तन्वया भणिया संचेव
 धायइसंडस्सवि भाणियन्वा, नवरं इमेणं अभिलावेणं सन्वे आलावगा भाणियन्वा । जया नं भंते ! धाय-
 इसंडे दीवे दाहिणहे दिवसे भवति तदा नं उत्तरहेवि जया नं उत्तरहेवि तदा नं धायइसंडे दीवे मंदराणं पन्व-
 याणं पुरच्छिमपच्चत्थिमेणं राती भवति ?, हंता गोयमा ! एवं चेव जाव राती भवति । जदा नं भंते ! धाय-
 इसंडे दीवे मंदराणं पन्वयाणं पुरच्छिमेण दिवसे भवति तदा नं पच्चत्थिमेणवि, जदा नं पच्चत्थिमेणवि तदा नं
 धायइसंडे दीवे मंदराणं पन्वयाणं उत्तरेणं दाहिणेणं राती भवति ?, हंता गोयमा ! जाव भवति, एवं एएणं
 अभिलावेणं नेयन्वं जाव जया नं भंते ! दाहिणहे पढमाओस्स० तया नं उत्तरहे जया नं उत्तरहे तया नं धाय-
 इसंडे दीवे मंदराणं पन्वयाणं पुरच्छिमपच्चत्थिमेणं नत्थि ओस्स० जाव ? समणाउसो !, हंता गोयमा ! जाव
 समणाउसो !, जहा लवणसमुद्दस्स वत्तन्वया तहा कालोदस्सवि भाणियन्वा, नवरं कालोदस्स नामं भाणि-
 यन्वं । अहिंभतरपुक्खरद्धे नं भंते ! सूरिया उदीचिपाईणमुगच्छ जहेव धायइसंडस्स वत्तन्वया तहेव अहिंभ-

तरपुक्खरद्धस्सवि भाणियव्वा नवरं अभिलावो जाव जाणेयव्वो जाव तथा णं अहिंभतरपुक्खरद्धे मंदराणं
पुरच्छिमपच्चत्थिमेणं नेवत्थि ओस० नेवत्थि उस्सप्पिणी अवट्टिए णं तत्थ काले पन्नत्ते समणाउसो ! सेवं
भंते ॥ (सुवं १७९) ॥ पंचमसए पढमो उद्देसो समत्तो ॥ ५-१ ॥

‘जया णं भंते ! जंबूदीवे २ दाहिणहे वासाणं पढमे समए पडिवज्जह’ इत्यादि, ‘वासाणं’ति चतुर्मासप्रमाण-
वर्षाकालस्य सम्बन्धी ‘प्रथमः’ आद्यः ‘समयः’ क्षणः ‘प्रतिपद्यते’ संपद्यते भवतीत्यर्थः, ‘अणंतरपुरक्खडे’ अणंतरपुरक्खडे समग्रं
अनन्तरो-निर्व्यवधानो दक्षिणाद्धे वर्षाप्रथमतोपेक्षया स चातीतोऽपि स्यादत आह-पुरस्कृतः-‘पुरोवर्त्ती भविय्यन्नित्यर्थः’
समयः-प्रतीतः, ततः पदत्रयस्य कर्मधारयोऽतस्तत्र, ‘अणंतरपच्छाकडसमग्रं’ति पूर्वोपरिविदेहवर्षाप्रथमसमयापेक्षया
योऽनन्तरपश्चात्कृतोऽतीतः समयस्तत्र दक्षिणोत्तरयोर्वर्षाकालप्रथमसमयो भवतीति ॥ ‘एवं जहा समएण’मित्यादि,
आवलिकाऽभिलापश्चैवम्-‘जया णं भंते ! जंबूदीवे २ दाहिणहे वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जति तथा णं उत्तरहेवि,
जया णं उत्तरहे वासाणं पढमावलिया पडिवज्जति तथा णं जंबूदीवे २ मंदरस्स पवयस्स पुरच्छिमपच्चत्थिमेणं अणंतरपुर-
क्खडसमग्रं’ति वासाणं पढमा आवलिया पडिवज्जह ? , हंता गोयमा !, इत्यादि । एवमानप्राणादिपदेवपि, आवलिका-
द्यर्थः पुनरयम्-आवलिका-असङ्घातसमयात्मिका आनप्राणः-उच्छ्वासनिःश्वासकालः स्तोकः-सप्तप्राणप्रमाणः लवस्तु-
सप्तस्तोकरूपः मुहूर्त्तः पुनर्लवससप्ततिप्रमाणः, ऋतुस्तु मासद्वयमानः, ‘हेमन्ताणं’ति शीतकालस्य ‘गिम्हाण व’ति
उष्णकालस्य ‘पढमे अयणे’ति दक्षिणायनं श्रावणादित्वात्संवत्सरस्य ‘जुएणवि’ति युगं-पञ्चसंवत्सरमानं ‘पुव्वंगेणवि’

त्ति पूर्वाङ्गं चतुरशीतिर्वर्षलक्षाणां 'पुनर्वेणवि'त्ति पूर्वं पूर्वाङ्गमेव चतुरशीतिर्वर्षलक्षेण गुणितं, एवं चतुरशीतिर्वर्षलक्षगुणित-
मुत्तरोत्तरं स्थानं भवति, चतुर्नवत्यधिकं चाङ्कशतमन्तिमे स्थाने भवतीति । 'पदमा ओसस्पिणि'त्ति अवसर्पयति
भावानित्येवंशीलाऽवसर्पिणी तस्याः प्रथमो विभागः प्रथमावसर्पिणी 'उत्सस्पिणि'त्ति उत्सर्पयति भावानित्येवंशीला
उत्सर्पिणीति ॥ पञ्चमशते प्रथमः ॥ ५-१ ॥

प्रथम उद्देशके दिक्षु दिवसादिविभाग उक्तः, द्वितीये तु तास्वेव वातं प्रतिपिपादयिषुर्वातभेदांस्तावदभिधातुमाह—

राघगिहे नगरे जाव एवं वदासी-अत्थि नं भंते । ईसिं पुरेवाता पत्थावा० मंदावा० वायंति ? वायंति ?
हंता अत्थि, अत्थि नं भंते ! पुरच्छिमेणं ईसिं पुरेवाया पत्थावाया मंदावाया वायंति ? हंता अत्थि ।
एवं पच्चत्थिमेणं दाहिणेणं उत्तरेणं उत्तरपुरच्छिमेणं पुरच्छिमदाहिणेणं दाहिणपच्चत्थिमेणं पच्छिमउत्तरेणं ॥
जया नं भंते ! पुरच्छिमेणं ईसिं पुरेवाया पत्थावाया मंदावा० वायंति तया नं पच्चत्थिमेणवि
ईसिं पुरेवाया जया नं पच्चत्थिमेणं ईसिं पुरेवाया तया नं पुरच्छिमेणवि ? हंता गोयमा ! जया नं पुरच्छि-
मेणं तया नं पच्चत्थिमेणवि ईसिं जया नं पच्चत्थिमेणवि ईसिं तया नं पुरच्छिमेणवि ईसिं, एवं दिसासु
विदिसासु ॥ अत्थि नं भंते ! दीविचया ईसिं ? हंता अत्थि । अत्थि नं भंते ! सासुहया ईसिं ? हंता अत्थि ।
जया नं भंते ! दीविचया ईसिं तया नं सा सासुहयावि ईसिं जया नं सासुहया ईसिं तया नं दीविचयावि

ईसिं ? जो हण्डे समडे । से केण्डेणं भंते ! एवं बुच्चति जया नं दीविच्चया ईसिं जो नं तथा सामुहया ईसिं
 जया नं सामुहया ईसिं जो नं तथा दीविच्चया ईसिं ? गोयमा ! तेसिं नं वायाणं अन्नमन्नस्स विवचासेणं
 लवणे समुहे वेले नातिकमहं से तेण्डेणं जाव वाया वार्यंति ॥ अत्थि नं भंते ! ईसिं पुरेवाया पत्थावाया मंदा-
 वाया महावाया वार्यंति ? हंता अत्थि । कया नं भंते ! ईसिं जाव वार्यं वार्यंति । अत्थि नं भंते ! ईसिं ? गोयमा ! जया नं वाडयाए
 अहारियं रियंति तथा नं ईसिं जाव वार्यं वार्यंति । अत्थि नं भंते ! ईसिं ? हंता अत्थि, कया नं भंते !
 ईसिं पुरेवाया पत्था० ? गोयमा ! जया नं वाडयाए उत्तरकिरियं रियहं तथा नं ईसिं जाव वार्यंति । अत्थि नं
 भंते ! ईसिं ? हंता अत्थि, कया नं भंते ! ईसिं ? गोयमा ! जया नं वाडयाए उत्तरकिरियं रियहं तथा नं ईसिं जाव वार्यंति । अत्थि नं
 रीओ वा अप्पणो वा परस्स वा तडुभयस्स वा अट्ठाए वाडकायं उदीरंति तथा नं ईसिं पुरेवाया वाडकुमा-
 वार्यंति ॥ वाडकाए नं भंते ! वाडकायं चैव आणमंति पाण० जहा खंदए तथा चत्तारि आलावगा नेयन्वा
 अणेगसयसहस्स० पुहे उद्वाति वा, ससरीरी निक्खमति ॥ (सूत्रं १८०)

‘रायगिहे’ इत्यादि, ‘अत्थि’ति असत्यमर्थो—यदुत वाता वान्तीति योगः, कीदृशाः ? इत्याह—‘ईसिं पुरेवाय’ति
 मनाक् सन्नेहवाताः ‘पत्थावाय’ति पथ्या वनस्पत्यादिहिता वायवः ‘मंदावाय’ति मन्दाः शनैः संचारिणोऽमहावाता
 इत्यर्थः ‘महावाय’ति उहण्डवाता अनल्पा इत्यर्थः ‘पुरच्छिमेण’ति सुमेरोः पूर्वस्यां दिशीत्यर्थः, एवमेतानि दिग्बि-
 दिग्पेक्षयाऽष्टौ सूत्राणि ॥ उक्तं दिग्भेदेन वातानां वानम्, अथ दिशामेव परस्परपनिबन्धेन तदाह—“जया नं मि-

त्यादि, इह च द्वे दिक्सूत्रे द्वे विदिकसूत्रे इति ॥ अथ प्रकारान्तरेण वातस्वरूपनिरूपणसूत्रं, तत्र 'दीविच्चग'ति द्वेष्या
 द्वीपसम्बन्धिनः 'सामुद्दय'ति समुद्रस्यैते सामुद्रिकाः 'अन्नमन्नविच्चासेण'ति अन्योऽन्यव्यत्यासेन यदैके ईप्सुरोवाता-
 दिविशेषेण वान्ति तदेतरे न तथाविधा वान्तीत्यर्थः, 'वेले' नाइक्कमइ'ति तथाविधातद्रव्यसामर्थ्याद्विलायास्तथास्वभाव-
 त्वाच्चेति ॥ अथ वातानां वाने प्रकारान्तरेण वातस्वरूपत्रयं सूत्रत्रयेण दर्शयन्नाह—'अत्थि ण'मित्यादि, इह च प्रथम-
 वाक्यं प्रस्तावनार्थमिति न पुनरुक्तमित्याशङ्कनीयं, 'अहारियं रियंति'ति रीतं रीतिः स्वभाव इत्यर्थः तस्यानतिक्रमेण
 यथारीतं 'रीयते' गच्छति यदा स्वाभाविक्या गत्या गच्छतीत्यर्थः, 'उत्तरकिरियं'ति वायुकायस्य हि मूलशरीरमौदा-
 रिकमुत्तरं तु वैक्रियमत उत्तरा-उत्तरशरीराश्रया क्रिया गतिलक्षणा यत्र गमने तदुत्तरक्रियं, तद्यथा भवतीत्येवं रीयते-
 गच्छति, इह वैकसूत्रेणैव वायुवानकारणत्रयस्य वक्तुं शक्यत्वे यत्सूत्रत्रयकरणं तद्विचित्रत्वात्सूत्रगतैरिति मन्तव्यं, वाच-
 नान्तरे त्वाद्यं कारणं महावातवर्जितानां, द्वितीयं तु मन्दवातवर्जितानां, तृतीयं तु चतुर्णामप्युक्तमिति ॥ वायुकाया-
 धिकारादेवेदमाह—'वायुकाए ण'मित्यादि, 'जहा खंदए'इत्यादि, तत्र प्रथमो दर्शित एव, 'अणेगे'त्यादिद्वितीयः, स
 चैवम्—'वाउयाए णं भंते ! वाउयाए चैव अणेगसयसहस्सखुत्तो उद्दाइत्ता २ तत्थेव भुज्जो २ पच्चायाइ ? , हंता गोयमा ! ,
 'पुंठे उद्दाइ'ति तृतीयः, स चैवम्—'से भंते ! किं पुंठे उद्दाइ अपुंठे उद्दाइ ? , गोयमा ! पुंठे उद्दाइ नो अपुंठे, 'ससरीरी'त्यादिः
 चतुर्थः, स चैवम्—'से भंते ! किं ससरीरी निक्खमइ असरीरी (निक्खमइ) ? , गोयमा ! सिय ससरीरी'त्यादि ॥ वायु-
 कायश्चिन्तितः, अथ वनस्पतिकायादीन् शरीरतश्चिन्तयन्नाह—

अह भंते ! ओदणे कुम्मासे सुरा एए णं किंसरीराति वत्तब्बं सिया?, गोयमा ! ओदणे कुम्मासे सुराए य जे घणे दब्बे एए णं पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च वणस्सइजीवसरीरा तओ पच्छा सत्थातीया सत्थपरिणामिआ अगणिज्झामिया अगणिज्झसिया अगणिसेविया अगणिपरिणामिया अगणिजीवसरीरा वत्तब्बं सिया, सुराए य जे दवे दब्बे एए णं पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च आउजीवसरीरा, तओ पच्छा सत्थातीया जाव अगणिकायसरीराति वत्तब्बं सिया । अहन्नं भंते ! अए तंबे तउए सीसए उवले कसट्टिया एए णं किंसरीराह वत्तब्बं सिया ? गोयमा ! अए तंबे तउए सीसए उवले कसट्टिया, एए णं पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च पुढविजीवसरीरा तओ पच्छा सत्थातीया जाव अगणिजीवसरीराति वत्तब्बं सिया । अहणं भंते ! अट्टी अट्टिज्झामे चम्मे चम्मज्झामे रोमे २ सिंगे २ खुरे २ नखे २ एते णं किंसरीराति वत्तब्बं सिया ? गोयमा ! अट्टी चंमे रोमे सिंगे खुरे नहे एए णं तसपाणजीवसरीरा अट्टिज्झामे चम्मज्झामे रोमज्झामे सिंग० खुर० णहज्झामे एए णं पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च तसपाणजीवसरीरा तओ पच्छा सत्थातीया जाव अगणिजीव०त्ति वत्तब्बं सिया । अह भंते ! इंगाले छारिए सुसे गोमए एस णं किंसरीरा वत्तब्बं सिया ? गोयमा ! इंगाले छारिए सुसे गोमए एए णं पुव्वभावपन्नवणं पडुच्च एगिंदियजीवसरीरप्पओगपरिणामियावि जाव पंचिंदियजीवसरीरप्पओगपरिणामियावि तओ पच्छा सत्थातीया जाव अगणिजीवसरीराति वत्तब्बं सिया ॥ (सूत्रं १८१)

‘अहे’त्यादि, ‘एए णं’ति एतानि णमित्यलङ्कारे ‘किंसरीर’त्ति केषां शरीराणि किंशरीराणि ? ‘सुराए य जे घणे’त्ति

सुरायां द्वे द्रव्ये स्यातां-घनद्रव्यं द्रवद्रव्यं च, तत्रं यद् घनद्रव्यं 'पुंस्वभावपन्नवणं पडुच्च'त्ति अतीतपर्यायप्ररूपणामङ्गी-
कृत्य वनस्पतिशरीराणि, पूर्वं हि ओदनादयो वनस्पतयः, 'तओ पच्छ'त्ति वनस्पतिजीवशरीरवाच्यत्वानन्तरमग्निजीवश-
रीराणीति वक्तव्यं स्यादिति सम्बन्धः, किम्भूतानि सन्ति ? इत्याह-'सत्थातीय'त्ति शस्त्रेण-उद्धूलमुशल्यन्त्रकादिना
करणभूतेनातीतानि-अतिक्रान्तानि पूर्वपर्यायमिति शस्त्रातीतानि 'सत्थपरिणामिय'त्ति शस्त्रेण परिणामितानि-कृतानि(त)
नवपर्यायाणि शस्त्रपरिणामितानि, ततश्च 'अगणिज्झामिय'त्ति वह्निना ध्यामितानि-इयामीकृतानि स्वकीयवर्णत्याज-
नात्, तथा 'अगणिज्झूसिय'त्ति अग्निना शोपितानि पूर्वस्वभावक्षपणात्, अग्निना सेवितानि वा 'जुपी प्रीतिसेवनयोः'
इत्यस्य धातोः प्रयोगात्, 'अगणिपरिणामियाइ'त्ति संजाताग्निपरिणामानि उष्णयोगादिति, अथवा 'सत्थातीता'इत्यादा
शस्त्रमग्निरेव, 'अगणिज्झामिया'इत्यादि तु तद्ध्याख्यानमेवेति, 'उवले'त्ति इह दग्धपापाणः 'कसट्टिय'त्ति क(प)ट्टः 'अट्टि-
ज्झामि'त्ति अस्थि च तद्ध्यामं च-अग्निना ध्यामलीकृतम्-आपादितपर्यायान्तरमित्यर्थः, 'इंगाले'इत्यादि, 'अङ्गारः' निज्ज्वलि-
तेन्धनं 'छारिए'त्ति 'क्षारकं' भस्म 'सुसे'त्ति बुसं 'गोमय'त्ति छगणम्, इह च बुसगोमयौ भूतपर्यायानुवृत्त्या दग्धवस्थौ
ग्राह्यौ अन्यथाऽग्निध्यामितादिवक्ष्यमाणविशेषणानामनुपपत्तिः स्यादिति । एते पूर्वभावप्रज्ञापनां प्रतीत्यैकेन्द्रियजीवैः
शरीरतया प्रयोगेण-स्वव्यापारेण परिणामिता ये ते तथा एकेन्द्रियशरीराणीत्यर्थः, 'अपिः' समुच्चये, यावत्करणाद् द्वीन्द्रिय-
जीवशरीरप्रयोगपरिणामिता अपीत्यादि दृश्यं, द्वीन्द्रियादिजीवशरीरपरिणतत्वं च यथासम्भवमेव न तु सर्वपदेज्विति, तत्र
पूर्वमङ्गारो भस्म चैकेन्द्रियादिशरीररूपं भवति, एकेन्द्रियादिशरीराणामिन्धनत्वात्, बुसं तु यवगोधूमहरितावस्थायामे-

केन्द्रियशरीरं, गोमयसु तृणाद्यवस्थायामेकेन्द्रियशरीरं, द्वीन्द्रियादीनां तु गवादिभिर्भक्षणे द्वीन्द्रियादिशरीरमिति ॥

लवणे णं भंते ! समुहे केवतियं चक्कवालविक्वंभेणं पन्नत्ते ? एवं नेयव्वं जाव लोगहिती त्रितीयः ॥ ५-२ ॥

‘लवणे णं’ मित्यादि, ‘एवं नेयव्वं’ ति उक्तभिलापादुगुणतया नेतव्यं जीवाभिगमोक्तं लवणसमुद्रसूत्रं, किमन्तमित्याह—
सहसाइं एकासीयं च सहसाइं सयं च इगुणयालं किंचिविसेसूणं परिक्वेवेणं ? गोयमा ! दो जोयणसयसहसाइं चक्कवालविक्वंभेणं पण्णत्ते’ इत्यादि, एतस्य चान्ते ‘कम्हा णं भंते ! लवणसमुहे जंबूदीवं दीवं नो उवीलेइ’ इत्यादौ प्रश्ने ‘गोयमा ! जंबूदीवे २ भरहेरवएसु वासेसु अरहंता चक्कवद्दी’
त्यादेरुत्तरग्रन्थस्यान्ते ‘लोगहिइ’ इत्यादि द्रष्टव्यमिति ॥ ५-२ ॥

अनन्तरोक्तं लवणसमुद्रादिकं सत्यं सम्यग्ज्ञानिप्रतिपादितत्वात्, मिथ्याज्ञानिप्रतिपादितं त्वसत्यमपि स्यादिति दर्शयंस्तृतीयोद्देशकस्यादिसूत्रमिदमाह—
अणजत्थिया णं भंते ! एवमातिकलंति भा० प० एवं प० से जहानामए जालगंडिया सिया आणुपुब्बि-
गहिया अणंतरगहिया परंपरगहिया अन्नमन्नगहिया अन्नमन्नगुरुयत्ताए अन्नमन्नभारियत्ताए अन्नमन्नगुरुयत्तं-

भारिद्यत्ताए अणमणघडत्ताए जाव चिह्दति, एवामेव बहूणं जीवाणं बहूसु आजातिसयसहस्सेसु बहूहं आउयसहस्साहं आणुपुण्विगडियाहं जाव चिह्दति, एगेऽविय णं जीवे एगेणं समएणं दो आउयाहं पडिसंवेदयति, तंजहा-इहभविआउयं च परभविआउयं पडिसंवेदेह तं समयं परभविआउयं पडिसंवेदेह जाव से कहमेयं भंते ! एवं ? गोयमा ! जन्नं ते अन्नउत्थिया तं चेव जाव परभविआउयं च, जे ते एवमाहसु तं मिच्छा, अहं पुण गोयमा ! एवमातिक्खामि जाव परूवेमि अन्नमन्नघडत्ताए चिह्दति, एवामेव एगमेगस जीवस्स बहूहिं आजातिसहस्सेहिं बहूहं आउयसहस्साहं आणुपुण्विगडियाहं जाव चिह्दति, एगेऽविय णं जीवे एगेणं समएणं एगं आउयं पडिसंवेदेह, तंजहा-इहभविआउयं वा परभविआउयं वा, जं समयं इहभविआउयं पडिसंवेदेह नो तं. समयं पर० पडिसंवेदेति जं समयं प० नो तं समयं इहभविआउयं प०, इहभविआउयस्स पडिसंवेयणाए नो परभविआउयं पडिसंवेदेह परभविआउयस्स पडिसंवेयणाए नो इहभविआउयं पडिसंवेदेति, एवं खलु एगे जीवे एगेणं समएणं एगं आउयं प० तंजहा-इहभ० वा परभ० वा ॥ (सूत्रं १८३) ॥

‘अन्नउत्थिया ण’मित्यादि, ‘जालगंठिय’त्ति जालं-मत्स्यबन्धनं तस्येव ग्रन्थयो यस्यां सा जालग्रन्थिका-जालिका, किंस्वरूपा सा ? इत्याह—‘आणुपुण्विगडिय’त्ति आनुपूर्व्या-परिपाद्या ग्रथिता-गुम्फिता आद्युचितग्रन्थीनामादौ विधानाद् अन्तोचितानां क्रमेणान्त एव करणात्, एतदेव प्रपञ्चयन्नाह—‘अनंतरगडिय’त्ति प्रथमग्रन्थीनामनन्तरं व्यव-

स्थापितैर्ग्रन्थिभिः सह ग्रथिता अनन्तरग्रथिता, एवं परम्परैः-व्यवहितैः सह ग्रथिता परम्परग्रथिता, किमुक्तं भवति ?-
 'अन्नमन्नगडिय'ति अन्योऽन्यं-परस्परेण एकेन ग्रन्थिना सहान्यो ग्रन्थिरन्येन च सहान्य इत्येवं ग्रथिता अन्योऽन्यग्र-
 थिता, एवं च 'अन्नमन्नगरुयत्ताए'ति अन्योऽन्येन ग्रन्थनाड् गुरुकता-विस्तीर्णता अन्योऽन्यगुरुकता तथा, 'अन्नम-
 न्नभारियत्ताए'ति अन्योऽन्यस्य यो भारः स विद्यते यत्र तदन्योऽन्यभारिकं तद्भावस्तत्ता तथा, एतस्यैव प्रत्येकोक्तार्थ-
 द्वयस्य संयोजनेन तयोरेव प्रकर्षमभिधातुमाह—'अन्नमन्नगरुयसंभारियत्ताए'ति अन्योऽन्येन गुरुकं यत्सम्भारिकं
 च तत्तथा तद्भावस्तत्ता तथा, 'अन्नमन्नगडत्ताए'ति अन्योऽन्यं घटा-समुदायरचना यत्र तदन्योऽन्यघटं तद्भावस्तत्ता
 तथा 'चिट्टइ'ति आस्ते, इति दृष्टान्तोऽथ दार्ष्टान्तिक उच्यते—'एवामेव'ति अनेनैव न्यायेन बहूनां जीवानां सम्ब-
 न्धीनि 'बहूस्तु आजगहसहसेसु'ति अनेकेषु देवादजन्मसु प्रतिजीवं क्रमप्रवृत्तेष्वधिकरणभूतेषु बहून्यायुक्कसहस्राणि
 तत्स्वामिजीवानामाजातीनां च बहुशतसहस्रसङ्ख्यात्, आनुपूर्वीग्रथितानीत्यादि पूर्ववद्वाक्येयं नवरमिह भारिकत्वं
 कर्मपुद्गलापेक्षया वाच्यम् ॥ अथैतेषामायुषां को वेदनविधिः ? इत्याह—'एगोऽविये'त्यादि, एकोऽपि च जीव आत्ताम-
 नेकः, एकेन समयेनेत्यादि प्रथमशतकवत्, अत्रोत्तरं—'जे ते एवमाहंसु'इत्यादि, मिथ्यात्वं चैषामेवम्-यानि हि बहूनां
 जीवानां बहून्यायुषि जालग्रन्थिकावत्तिष्ठन्ति तानि यथास्वं जीवप्रदेशेषु संवद्धानि स्युरसंवद्धानि वा ? यदि संवद्धानि
 तदा कथं भिन्नभिन्नजीवस्थितानां तेषां जालग्रन्थिकाकल्पना कल्पयितुं शक्या ? तथाऽपि तत्कल्पने जीवानामपि जाल-
 ग्रन्थिकाकल्पत्वं स्यात्तत्संबद्धत्वात्, तथा च सर्वजीवानां सर्वायुःसंवेदनेन सर्वभवभवनप्रसङ्ग इति, अथ जीवानामसंव-

छान्दयायूषि तदा तद्वशाद्देवादिजन्मेति न स्यादसंख्यत्वादेवेति, यच्चोक्तमेको जीव एकेन समयेन द्वे आयुषी वेदयति तदपि मिथ्या, आयुर्द्वयसंवेदने युगपद्भवद्वयप्रसङ्गादिति ॥ 'अहं पुण गोयमे'त्यादि, इह पक्षे जालग्रन्थिका-सङ्कलिका-मात्रम्, 'एगमेगस्से'त्यादि, एकैकस्य जीवस्य न तु बहूनां बहुधा आज्ञातिसहस्रेषु क्रमवृत्तिष्वतीतकालिकेषु तत्कालापेक्षया सत्सु बहून्यायुःसहस्राण्यतीतानि वर्त्तमानभवान्तानि अन्यभविष्यकमन्यभविर्केन प्रतिबद्धमित्येवं सर्वाणि परस्परं प्रतिवद्धानि भवन्ति न पुनरेकभव एव बहूनि 'इहभविष्याउयं व'त्ति वर्त्तमानभवायुः 'परभविष्याउयं व'त्ति परभविष्याउयं व'त्ति न पुनरेकभव एव बहूनि 'इहभविष्याउयं व'त्ति वर्त्तमानभवायुः 'परभविष्याउयं व'त्ति ॥ आयुः-व्यायोग्यं यद्वर्त्तमानभवे निबद्धं तच्च परभवगतौ यदा वेदयति तदा व्यपदिश्यते 'परभविष्याउयं व'त्ति ॥ आयुः-

प्रस्तावादिदमाह—

जीवे णं भंते ! जे भविए नेरइएसु उववज्जित्ताए से णं भंते ! किं साउए संकमह निराउए संकमह ? गोयमा ! साउए संकमह नो निराउए संकमह । से णं भंते ! आउए कहिं कडे कहिं समाइण्णे ? गोयमा ! पुरिमे भवे कडे पुरिमे भवे समाइण्णे, एवं जाव वेमाणियाणं दंडओ । से नूणं भंते ! जे जंभविए जे जंभविए उववज्जित्ताए से तमाउयं पकरेइ, तंजहा-नेरइयाउयं वा जाव देवाउयं वा ?, हंता गोयमा ! जे जंभविए जे जंभविए उववज्जित्ताए से तमाउयं पकरेइ, तंजहा-नेरइयाउयं वा तिरि० मणु० देवाउयं वा, नेरइयाउयं पकरे-माणे सत्तविहं पकरेइ, तंजहा-रणप्पभापुढविनेरइयाउयं वा जाव अहेसत्तमापुढविनेरइयाउयं वा, भेदो सत्त्वो तिरिक्खजोणियाउयं पकरेमाणे पंचविहं पकरेइ, तंजहा-एगिंदियतिरिक्खजोणियाउयं वा, भेदो सत्त्वो

भाणियव्वो,

तृतीयोद्देशकः ॥ ५-३ ॥

‘जीवे ण’मित्यादि, ‘से णं भंते’ति अथ तद्भदन्त ! ‘कहिं कळे’ति क भवे वळं ‘समाइण्णे’ति समाचरितं तच्छे-

त्समाचरणात्, ‘जे जंमविए जोणिं’ उचचलित्तए’ति विभक्तिपरिणामाद्यो यस्यां योनावुय्यहुं योग्य इत्यर्थः ‘मणु-

तृतीयः ॥ ५-३ ॥

अनन्तरोद्देशकेऽन्ययुथिकछद्मस्यमनुष्यवक्ष्यतोक्ता, चतुर्थे तु मनुष्याणां छद्मस्थानां केवलिनं च प्रायः सौच्यते

इत्येवंसंबन्धस्यास्येदमादिसूत्रम्—

छउमत्थे णं भंते ! मणुस्से आउडिल्लिमाणाहं सदाहं सुणेह, तंजहा—संखसदाणि वा सिंगसं संखियसं

खरसुहिसं पोयासं परिपरियासं पणवसं पडहसं भंभासं होरंभसं भेरिसदाणि वा झल्लरिसं हुंहु-

माणाहं सदाहं सुणेह, तंजहा—संखसदाणि वा जाव हसिराणि वा । ताहं भंते ! किं पुडाहं सुणेह अपुडाहं

सुणेह ? गोयमा ! पुडाहं सुणेह नो अपुडाहं सुणेह, जाव नियमा छहिसिं सुणेह । छउमत्थे णं मणुस्से किं

आरगयाइं सदाइं सुणेइ पारगयाइं सदाइं सुणेइ ? गोयमा ! आरगयाइं सदाइं सुणेइ नो पारगयाइं सदाइं सुणेइ ! जहा णं भंते ! छउमत्थे मणुस्से आरगयाइं सदाइं सुणेइ नो पारगयाइं सदाइं सुणेइ तथा णं भंते ! केवली मणुस्से किं आरगयाइं सदाइं सुणेइ ? गोयमा ! केवली णं आरगयं वा पारगयं वा सव्वदूरमूलमणंति यं सदां जाणेइ पासेइ, से केणट्ठेणं तं चेव केवली णं आरगयं वा पारगयं वा जाव पासइ ? गोयमा ! केवली णं पुरच्छिमेणं मियं पि जाणइ अमियं पि जा० एवं दाहिणेणं पचत्थिमेणं उत्तरेणं उहुं अहे मियं पि जाणइ अमियं पि जा० सव्वं जाणइ केवली सव्वं पासइ केवली सव्वओ जाणइ पासइ सव्वकालं जा० पा० सव्वभावे जाणइ केवली सव्वभावे पासइ केवली ॥ अणंते नाणे केवलस्स अणंते दंसणे केवलस्स निव्वुडे नाणे केवलस्स निव्वुडे दंसणे केवलस्स से तेणट्ठेणं जाव पासइ ॥ (सूत्रं १८५) ॥

‘छउमत्थे णं’मित्यादि, ‘आउडिज्जमाणाइं’ति ‘जुड वन्धने’ इतिवचनाइ ‘आजोज्यमानेभ्यो’ आसंवध्यमानेभ्यो मुखहस्तदण्डादिना सह शङ्खपटहश्छर्यादिभ्यो वाद्यविशेषेभ्य आकुट्यमानेभ्यो वा एभ्य एव ये जाताः शब्दास्ते आजोज्यमाना आकुट्यमाना एव वोच्यन्तेऽतस्तानाजोज्यमानानाकुट्यमानान् वा शब्दान् शृणोति, इह च प्राकृतत्वेन शब्दशब्दस्य नपुंसकनिर्देशः, अथवा ‘आउडिज्जमाणाइं’ति ‘आकुट्यमानानि’ परस्परैणाभिहन्यमानानि ‘सदाइं’ति शब्दानि शब्दद्रव्याणि शङ्खादयः प्रतीताः नवरं ‘संखिय’ति शङ्खिका ह्रस्वः शङ्खः ‘खरमुहि’ति काहला ‘पोया’ महती काहला ‘परिपिरिय’ति कोलिकपुटकावनद्धमुखो वाद्यविशेषः ‘दुंदुहि’ति देववाद्यविशेषः ‘पणव’ति भाण्डपटहो

लघुपटहो वा तदन्यस्तु पटह इति 'भंभ'ति ढका 'होरंभ'ति रुढिगम्या 'भेरि'ति महाढका 'झल्लरि'ति वलयोकारो
त्राद्यविशेषः 'हुंहुहि'ति देववाद्यविशेषः, अथोक्तानुक्तसङ्ग्रहद्वारेणाह—'तताणि वे'त्यादि, 'ततानि' वीणादिवाद्यानि तज्ज-
नितशब्दा अपि तताः, एवमन्यदपि पदत्रयं, नवरमयं विशेषस्तदादीनाम्—'ततं वीणादिकं ज्ञेयं, विततं पटहादिकम् ।
घनं तु कांश्यतालादि, वंशादि शुक्तिर' मतम् ॥ १॥" इति । 'पुडाइं सुणेइ' इत्यादि तु प्रथमशते आहाराधिकारवदवसेय-
मिति । 'आरगयाह'ति आराद्धगाल्पितानिन्द्रियगोचरमगतानित्यर्थः 'पारगयाह'ति इन्द्रियविषयात्परतोऽवस्थितानिति,
'सञ्चदूरमूलमणंति'ति सर्वथा दूरं-विप्रकृष्टं मूलं च-निकटं सर्वदूरमूलं तन्निषेधादनन्तिकम्, नजोऽल्पाथत्वात्तान्यन्तमन्तिकमदूरास-
त्यर्थं दूरवार्त्तनमत्यन्तासन्नं चेत्यर्थः अन्तिकम्-आसन्नं तन्निषेधादनन्तिकम्, 'सञ्च'ति अनेन 'सबओ समंता' इत्युपलक्षितं, 'दूरमूल'ति
अनादिकमितिहृदयम्, 'अणंति'ति अनन्तिकमित्यर्थः, 'भियं'ति परिमाणवद् गर्भजमनुष्यजीवद्रव्या [दीत्या] दि,
'अभियं'ति अनन्तमसंज्ञेयं वा वनस्पतिपृथिवीजीवद्रव्यादि 'सञ्चं जाणइ' इत्यादि अनन्तं ज्ञानमनन्तार्थविषयत्वात् । अथ कस्मात्
अनादिकमितिहृदयम्, 'अणंति'ति अनन्तिकमित्यर्थः, 'भियं'ति परिमाणवद् गर्भजमनुष्यजीवद्रव्या [दीत्या] दि,
'अभियं'ति अनन्तमसंज्ञेयं वा वनस्पतिपृथिवीजीवद्रव्यादि 'सञ्चं जाणइ' इत्यादि अनन्तं ज्ञानमनन्तार्थविषयत्वात् । अथ कस्मात्
अनादिकमितिहृदयम्, 'अणंति'ति अनन्तिकमित्यर्थः, 'भियं'ति परिमाणवद् गर्भजमनुष्यजीवद्रव्या [दीत्या] दि,
'अभियं'ति अनन्तमसंज्ञेयं वा वनस्पतिपृथिवीजीवद्रव्यादि 'सञ्चं जाणइ' इत्यादि अनन्तं ज्ञानमनन्तार्थविषयत्वात् । अथ कस्मात्
अनादिकमितिहृदयम्, 'अणंति'ति अनन्तिकमित्यर्थः, 'भियं'ति परिमाणवद् गर्भजमनुष्यजीवद्रव्या [दीत्या] दि,
'अभियं'ति अनन्तमसंज्ञेयं वा वनस्पतिपृथिवीजीवद्रव्यादि 'सञ्चं जाणइ' इत्यादि अनन्तं ज्ञानमनन्तार्थविषयत्वात् । अथ कस्मात्

छउमत्थे णं भंते ! मणुस्से हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा ? हंता हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा, जहा णं भंते !
 छउमत्थे मणुस्से हसेज्ज जाव उस्सु० तहा णं केवलीवि हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा ? गोयमा ! नो इण्ठे समडे,
 से केण्ठेणं भंते ! जाव नो णं तहा केवली हसेज्ज वा जाव उस्सुयाएज्ज वा ? गोयमा ! जणं जीवा चरित्त-
 मोहणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं हसति वा उस्सुयायति वा से णं केवलस्स नत्थि, से तेण्ठेणं जाव नो णं
 तहा केवली हसेज्ज वा उस्सुयाएज्ज वा ! जीवे णं भंते ! हसमाणे वा उस्सुयमाणे वा कह कम्मपयडीओ
 बंधइ ? गोयमा ! सत्तविहबंधए वा अट्ठविहबंधए वा, एवं जाव वेमाणिए, पोहत्तिएहिं जीवेगिंदियवज्जो
 तियभंगो ॥ छउमत्थे णं भंते ! मणुस्से निदाएज्ज वा पयलाएज्ज वा ! हंता निदाएज्ज वा पयलाएज्ज वा, जहा
 हसेज्ज वा तहा नवरं दरिसणावरणिज्जस्स कम्मस्स उदएणं निदायंति वा पयलायंति वा, से णं केवलस्स
 नत्थि, अन्नं तं चेव । जीवे णं भंते ! निदायमाणे वा कति कम्मपयडीओ बंधइ ? गोयमा !
 सत्तविहबंधए वा अट्ठविहबंधए वा, एवं जाव वेमाणिए, पोहत्तिएसु जीवेगिंदियवज्जो तियभंगो ॥ (सूत्रं १८६)

‘छउमत्थे’त्यादि, ‘उस्सुयाएज्ज’त्ति अनुत्सुक उत्सुको भवेदुत्सुकायेत, विषयादानं प्रलौत्सुक्यं कुर्यादित्यर्थः; ‘जन्नं
 जीव’त्ति यस्मात् कारणाज्जीवः ‘से णं केवलस्स नत्थि’त्ति तत्पुनश्चारित्रमोहनीयं कर्म केवलिनो नास्तीत्यर्थः; ‘एवं
 जाव वेमाणिए’त्ति, एवमिति जीवाभिलापवन्नारकादिर्दण्डको वाच्यो यावद्वैमानिक इति, स चैवम्—‘नेरइए णं भंते !
 हसमाणे वा उस्सुयमाणे वा कह कम्मपयडीओ बंधइ ? गोयमा ! सत्तविहबंधए वा अट्ठविहबंधए वा’ इत्यादि, इह

च पृथिव्यादीनां हेतुः प्राग्भविकतत्परिणामादवसेय इति, 'पोहत्सिएहिं'ति पृथक्त्वसूत्रेषु—बहुवचनसूत्रेषु 'जीवा णं भंते ! हसमाणा वा उस्सुयमाणा वा कइ कम्मपयडीओ वंधंति ? , गोयमा ! सत्तविहंवंधगावि अट्ठविहंवंधगावि' इत्यादिषु 'जीवेगिंदिए'त्यादि जीवपदमेकेन्द्रियपदानि च पृथिव्यादीनि वर्जयित्वाऽन्येष्वेकोनविंशतौ नारकादिपदेषु 'त्रिकभङ्गः' भङ्गत्रयं वाच्यं, यतो जीवपदे पृथिव्यादिपदेषु च बहुत्वाज्जीवानां सप्तविधवन्धकाश्चाष्टविधवन्धकाश्चेत्येवमेक एव भङ्गको लभ्यते, नारकादिषु तु त्रयं, तथाहि—सर्व एव सप्तविधवन्धकाः स्युरित्येकः १, अथवा सप्तविधवन्धकाश्चाष्टविधवन्धकाश्चेत्येवं द्वितीयः २, अथवा सप्तविधवन्धकाश्चाष्टविधवन्धकाश्चेत्येवं तृतीयः ३ इति । अत्रैव छद्मस्यैकैवल्यधिकारे इदमपरमाह—'छउमत्थे'त्यादि, 'णिदाएज्ज व'त्ति निद्रां—सुखप्रतिबोधलक्षणां कुर्यात् निद्रायेत 'पयलाएज्ज व'त्ति प्रचलाम्—ऊर्ध्वस्थितनिद्राकरणलक्षणां कुर्यात् प्रचलायेत् ॥ केवल्यधिकारात्केवलिनो महावीरस्य संविधानकमाश्रित्येदमाह—

हरी णं भंते ! हरिणेगमेसी सक्कदूए इत्थीगव्वं संहरणमाणे किं गव्भाओ गव्वं साहरइ ? गव्भाओ जोणिं साहरइ २ जोणीओ गव्वं साहरइ ३ जोणीओ जोणिं साहरइ ४ ? , गोयमा ! नो गव्भाओ गव्वं साहरइ नो गव्भाओ जोणिं साहरइ नो जोणीओ जोणिं साहरइ परासुसिय २ अव्वावाहेणं अव्वावाहं जोणीओ गव्वं साहरइ ॥ पभू णं भंते ! हरिणेगमेसी सक्कस्स णं दूए इत्थीगव्वं नहसिरंसि वा रोमक्कवंसि वा साहरित्तए वा नीहरित्तए वा ? , हंता पभू, नो चैव णं तस्स गव्वस्स किंचिवि आवाहं वा विवाहं वा उप्पाएज्जा छविच्छेदं पुण करेज्जा, एसुहुमं च णं साहरिज्ज वा नीहरिज्ज वा ॥ (सूत्रं १८७)

'हरी'त्यादि, इह च यद्यपि महावीरसंविधानाभिधायकं पदं न दृश्यते तथाऽपि हरिनैगमेपीति वचनात्तदेवानुमीयते,
 हरिनैगमेपिणा भगवतो गर्भान्तरे नयनात्, यदि पुनः सामान्यतो गर्भहरणविवक्षाऽभविष्यत्तदा 'देवे णं भंते !' इत्य-
 वक्ष्यदिति, तत्र हरिः—इन्द्रस्तत्सम्बन्धित्वात् हरिनैगमेपीति नाम, 'सकृद्दू'त्ति शक्रदूतः शक्रादेशकारी पदालयनीकाधि-
 पतिर्येन शक्रादेशाद्भगवान् महावीरो देवानन्दगर्भात्त्रिशलागर्भे संहृत इति, 'इत्थीगवम्भं'ति स्त्रियाः सम्बन्धी गर्भः—
 सजीवपुद्गलपिण्डकः स्त्रीगर्भस्तं 'संहरमाणे'ति अन्यत्र नयन्, इह चतुर्भङ्गिका, तत्र 'गर्भाद्' गर्भाशयादवधेः 'गर्भे'
 गर्भाशयान्तरं 'संहरति' प्रवेशयति 'गर्भे' सजीवपुद्गलपिण्डलक्षणमिति प्रकृतमित्येकः १, तथा गर्भादवधेः 'योनिं' गर्भ-
 निर्गमद्वारं संहरति योन्योदरान्तरं प्रवेशयतीत्यर्थः २, तथा 'योनीतो' योनिद्वारेण गर्भं संहरति गर्भाशयं प्रवेशयतीत्यर्थः
 ३, तथा 'योनीतः' योनेः सकाशाद्योनिं 'संहरति' नयति योन्योदरान्निष्काश्य योनिद्वारेणैवोदरान्तरं प्रवेशयतीत्यर्थः ४,
 एतेषु शेषनिषेधेन तृतीयमनुजानन्नाह—'परामृश्य २' तथाविधकरणव्यापारेण संस्पृश्य २ स्त्रीगर्भम्
 'अव्याबाधमव्याबाधेन' सुखंसुखेनेत्यर्थः 'योनीतः' योनिद्वारेण निष्काश्य 'गवम्भं' गर्भाशयं 'संहरति' गर्भमिति प्रकृतं,
 यच्चेह योनीतो निर्गमनं स्त्रीगर्भस्योक्तं तल्लोकव्यवहारानुवर्त्तनात्, तथाहि—निष्पन्नोऽनिष्पन्नो वा गर्भः स्वभावाद्योन्यैव निर्ग-
 च्छतीति ॥ अयं च तस्य गर्भसंहरणे आचार उक्तः, अथ तत्सामर्थ्यं दर्शयन्नाह—'पभू ण'मित्यादि, 'नहसिरंसि'त्ति
 नखाग्रे 'साहरित्ताए'त्ति संहर्तुं—प्रवेशयितुं 'नीहरित्ताए'त्ति विभक्तिपरिणामेन नखाशिरसो रोमकूपाद्वा 'निहर्तुं' निष्का-
 शयितुम् 'आचाहं'ति ईपद्वाधां 'विचाहं'ति विशिष्टवाधां 'छविच्छेदं'ति शरीरच्छेदं पुनः कुर्यात्, गर्भस्य हि छवि-

च्छेदमकृत्वा नखाग्रादौ प्रवेशयितुमशक्यत्वात् 'एमुदुमं च णं'ति इतिसूक्ष्ममिति एवं लघ्विति ॥ अनन्तरं महावीरस्य सम्वन्धि गर्भान्तरसङ्क्रमणलक्षणमाश्चर्यमुक्तम्, अथ तच्छिष्यसम्बन्धि तदेव दर्शयितुमाह—

तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतेवासी अइसुत्ते णामं कुमारसमणे पगतिभइए जाव विणीए, तए णं से अइमत्ते कुमारसमणे अणया कयाइ महाबुद्धिकायंसि निवयमाणंसि कक्खपडिग-हरयहरणमायाए वहिया संपडिए विहाराए, तए णं से अइसुत्ते कुमारसमणे वाहयं वहमाणं पासइ २ मट्टि-याए पालिं बंधइ णाविद्या मे २ नाविओविच णावमयं पडिगहगं उदगंसि कट्ठु पन्नाहमाणे २ अभिरमइ, तं च थेरा अइक्खु, जेणेव समणे भगवं० तेणेव उवागच्छंति २ एवं वदासी-एवं खलु देवाणुप्पियाणं अंतेवासी अनिसुत्ते णामं कुमारसमणे से णं भंते ! अतिसुत्ते कुमारसमणे कतिहिं भवगहणेहिं सिद्धिहिति जाव अंतं करेहिति ?, अज्जो समणे भगवं महावीरे ते थेरे एवं वयासी-एवं खलु अज्जो ! मम अंतेवासी अइसुत्ते णामं कुमारसमणे पगतिभइए जाव विणीए से णं अइसुत्ते कुमारसमणे इमेणं चेव भवगहणेणं सिद्धिहिति जाव अंतं करेहिति, तं मा णं अज्जो ! तुब्भे अतिसुत्तं कुमारसमणं हीलेह निंदह खिसह गरहह अवमन्नह, तुब्भे णं देवाणुप्पिया ! अतिसुत्तं कुमारसमणं अगिलाए संगिण्हह अगिलाए उवगिण्हह अगिलाए भत्तेणं पाणेणं विणयेणं वेयावडियं करेह, अइमत्ते णं कुमारसमणे अंतकरे चेव अंतिमसरीरिए चेव, तए णं ते थेरा

भगवंतो समणेणं भगवया म० एवं वुत्ता समाणा समणं भगवं महावीरं वंदंति नमंसंति अइमुत्तं कुमारस-
मणं अगिलाए संगिण्हंतित्ति जाव वेयावडियं करंति ॥ (सूत्रं १८८)

‘तेण’मित्यादि, ‘कुमारसमणे’त्ति पड्डवर्पजातस्य तस्य प्रव्रजितत्वात्, आह च—“छ्वारिसो पवइओ निगंथं रोइळ्ळण पावयणं”त्ति, एतदेव चाश्चर्यमिह, अन्यथा वर्षाएकादारात्र प्रव्रज्या स्यादिति, ‘कक्खपडिगहरयहरणमायाए’त्ति कक्षायां प्रतिग्रहकं रजोहरणं चादायेत्यर्थः ‘णाविया मे’त्ति ‘नौका’ द्रोणिका ‘मे’ ममेयमिति विकल्पयन्निति गम्यते ‘नाविओ विव नावं’त्ति नाविक इव—नौवाहक इव ‘नावं’ द्रोणीम् ‘अयं’ति असावत्तिमुक्तकमुनिः प्रतिग्रहकं प्रवाहयन्नभिरमते, एवं च तस्य रमणक्रिया बालावस्थावलादिति, ‘अहक्खु’त्ति ‘अद्राक्षुः’ दृष्टवन्तः, ते च तदीयामत्यन्तानुचितां चेष्टां दृष्ट्वा तमुपहसन्त इव भगवन्तं पप्रच्छुः, एतदेवाह—‘एवं खलु’इत्यादि, ‘हीलेह’त्ति जात्याद्युद्घट्टनतः ‘निंदह’त्ति मनसा ‘खिसह’त्ति जनसमक्षं ‘गरहह’त्ति तत्समक्षम् ‘अवमणह’त्ति तदुचितप्रतिपत्त्यकरणेन ‘परिभवह’त्ति क्वचित्पाठस्तत्र परिभवः—समस्तपूर्वोक्तपदाकरणेन ‘अगिलाए’त्ति ‘अगलान्या’ अखेदेन ‘संगिण्हह’त्ति ‘समृहीत’ स्वीकुरुत ‘उवगिण्हह’त्ति ‘उपगृहीत’ उपष्टम्भं कुरुत, एतदेवाह—‘वेयावडियं’ति वैयावृत्त्यं कुरुतास्येति शेषः, ‘अंतकरे चेव’त्ति भवच्छेदकरः, स च दूरतरभवेऽपि स्यादत आह—‘अंतिमसरीरिण्ण चेव’त्ति चरमशरीर इत्यर्थः । यथाऽयमतिमुक्तको भगवच्छिष्योऽन्तिमशरीरोऽभवत् एवमन्येऽपि यावन्तस्तच्छिष्या अन्तिमशरीराः संवृत्तास्तावतो दर्शयितुं प्रस्तावनामाह—

१ प्रवचनोक्तमर्थं रोचयित्वा यः पड्डवर्पोऽपि प्रव्रजितः नैर्ग्रन्थं प्रवचनं ॥

तेनं कालेणं २ महासुक्काओ कप्पाओ महासग्गाओ महाविमाणाओ दो देवा महिड्ढिया जाव महाणु-
भागा समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं पाउब्भूया, तए णं ते देवा समणं भगवं महावीरं मणसा
वंदंति नमंसंति मणसा चैव इमं एयारूवं वागरण पुच्छंति-कति णं भत्ते ! देवाणुप्पियाणं अंतेवासीसयाइं सिद्धि-
सिद्धिंहिति जाव अंतं करेहिति ?; तए णं समणे भगवं महावीरे तेहिं देवेहिं मणसा पुडे तेसिं देवाणं
मणसा चैव इमं एतारूवं वागरणं वागेरति-एवं खलु देवाणुप्पिया ! मम सत्त अंतेवासीसयाइं सिद्धि-
सिद्धिंहिति जाव अंतं करेहिति, तए णं ते देवा समणेणं भगवया महावीरेणं मणसा पुट्टेणं मणसा चैव इमं एया-
हिंति जाव अंतं करेहिति, तए णं ते देवा समणेणं भगवया महावीरं वंदंति णमंसंति २ ता मणसा
रूवं वागरणं वागरिया समाणा हट्तुडा जाव ह्यहियया समणं भगवं महावीरं भगवओ महावी-
चैव सुस्तस्समाणा णमंसमाणा अभिसुहा जाव पज्जुवासंति । तेणं कालेणं २ समणस्स भगवओ
रस्स जेट्ठे अंतेवासी इंदभूती णामं अणारे जाव अदूरसामंते उट्टजाणू जाव विहरति, तए णं तस्स भगवओ
गोयमस्स झानंतरियाए वट्ठमाणस्स इमेयारूवे अञ्झत्थिए जाव समुप्पज्जित्था, एवं खलु दो देवा महिड्ढिया
जाव महाणुभागा समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं पाउब्भूया तं नो खलु अहं ते देवे जाणामि कय-
राओ कप्पाओ वा सग्गाओ वा विमाणाओ कस्स वा अत्थस्स अट्टाए इहं हव्वमागया ?; तं गच्छामि णं
भगवं महावीरं वंदामि णमंसामि जाव पज्जुवासामि इमाइं च णं एयारूवाइं वागरणाइं पुच्छस्सामिमिति
कट्हु एवं संपेहेति २ उट्टाए उट्ठेति २ जेणेव समणे भगवं महा० जाव पज्जुवासति, गोयमादि समणे भगवं

म० भगवं गोयमं एवं वदासी-से पूणं तव गोयमा ! ज्ञाणंतरियाए वट्टमाणस्स इमेयारूवे अज्झत्थिए जाव जेणेव मम अंतिए तेणेव हव्वमागए से पूणं गोयमा ! अत्थे समत्थे ? , हंता अत्थि, तं गच्छाहि णं गोयमा ! एए चेव देवा इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं वागरेहिंति, तए णं भगवं गोयमे समणेणं भगवया महावीरेणं अवभणुन्नाए समाणे समणं भगवं महावीरं वंदइ णमंसति २ जेणेव ते देवा तेणेव पहरेतथ गमणाए, तए णं ते देवा भगवं गोयमं पज्जुवासमाणं पासंति २ हट्ठा जाव हयहियया खिप्पामेव अब्भुट्ठेति २ खिप्पामेव पज्जुवागच्छंति २ जेणेव भगवं गोयमे तेणेव उवागच्छंति २ ता जाव णमंसित्ता एवं वयासी-एवं खलु भंते ! अम्हे महासुक्कातो कप्पातो महासग्गतो महाविमाणाओ दो देवा महिहिंया जाव पाउव्वत्ता तए णं अम्हे समणं भगवं महावीरं वंदामो णमंसामो २ मणसा चेव इमाइं एयारूवाइं वागरणाइं पुच्छामो-कति णं भंते ! देवानुप्पियाणं अंतेवासीसयाइं सिञ्झिहिंति जाव अंतं करेहिंति ? , तए णं समणे भगवं महावीरे अम्हेहिं मणसा पुट्ठे अम्हं मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरेति-एवं खलु देवानु० मम सत्त अंतेवासीसयाइं जाव अंतं करेहिंति, तए णं अम्हे समणेणं भगवया महावीरेणं मणसा चेव पुट्ठेणं मणसा चेव इमं एयारूवं वागरणं वागरिया समाणा समणं भगवं महावीरं वंदामो नमंसामो २ जाव पज्जुवासामो-त्तिकट्ठु भगवं गोतमं वंदंति नमंसंति २ जामेव दिंसि पाउ० तामेव दिंसि प० (सूत्रं १८९)

‘तेण’मित्यादि, ‘महाशुक्रात्’ सप्तमदेवलोकात् ‘ज्ञाणंतरियाए’त्ति अन्तरस्य-विच्छेदस्य करणमन्तरिका ध्यान-

स्यान्तरिका ध्यानान्तरिका-आरब्धध्यानस्य समाप्तिपूर्वस्थानारम्भणमित्यर्थः अतस्तस्यां वर्त्तमानस्य 'कप्पाओ'ति देवलोकात् 'सग्गाओ'ति स्वर्गाद्, देवलोकेदेशात्प्रस्तटादित्यर्थः, 'विमाणाओ'ति प्रस्तटेकदेशादिति, 'वागर्णाइ'ति व्याक्रियन्त इति व्याकरणाः-प्रश्नार्थाः अधिकृता एव कल्पविमानादिलक्षणाः ॥ देवप्रस्तावादिदमाह—

भन्तेत्ति भगवं गोयमे समणं जाव एवं वदासी-देवा णं भन्ते ! संजयाति वत्तव्वं सिया ?, गोयमा ! णो तिण्ठे सम्भे, अब्भदखाणमेयं, देवा णं भन्ते ! असंजताति वत्तव्वं सिया ?, गोयमा ! णो तिण्ठे, णिड्डुरव-यणमेयं, देवा णं भन्ते ! संजयासंजयाति वत्तव्वं सिया ?, गोयमा ! णो तिण्ठे सम्भे, असब्भूयमेयं देवाणं, से किं खाति णं भन्ते ! देवाति वत्तव्वं सिया ?, गोयमा ! देवा णं नोसंजयाति वत्तव्वं सिया ॥ (सूत्रं १९०) देवा णं भन्ते ! कयराए भासाए भासंति ?, कयरा वा भासा भासिज्जमाणी विसिस्सति ?, गोयमा ! देवा णं अद्धमागहाए भासाए भासंति, सावि य णं अद्धमागहा भासा भासिज्जमाणी विसिस्सति ॥ (सूत्रं १९१)

‘देवा णं’मित्यादि, ‘से किं खाइ णं भन्ते ! देवाइ वत्तव्वं सिय’ति ‘से’ इति अथार्थः किमिति प्रश्नार्थः णं वाक्या-लङ्कारार्थः देवा इति यद्धस्तु तद्वक्तव्यं स्यादिति । ‘नोसंजयाइ वत्तव्वं सिय’ति नोसंयता इत्येतद्वक्तव्यं स्यात्, असंयतशब्दपर्यायत्वेऽपि नोसंयतशब्दस्यानिष्टुरवचनत्वान्मृतशब्दापेक्षया परलोकीभूतशब्दवदिति ॥ देवाधिकारा-देवेदमाह—‘देवा णं’मित्यादि ‘विसिस्सइ’ति विशिष्यते विशिष्टो भवतीत्यर्थः, ‘अद्धमागह’ति भाषा किल पट्टविधा भवति, यदाह—“प्राकृतसंस्कृतमागधपिशाचभाषा च सौरसेनी च । पष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥ १ ॥” तत्र

मागधभापालक्षणं किञ्चित्किञ्चिच्च प्राकृतभापालक्षणं यस्यामस्ति सार्द्धं मागध्या इति व्युत्पत्त्याऽर्द्धमागधीति ॥ केवल-

छद्मस्थस्य वक्तव्यताप्रस्तावि एवदमाह—
केवली नं भन्ते ! अंतकरं वा अंतिमसरीरियं वा जाणति पासइ ? हंता ! गोयमा ! जाणति पासति । जहा नं भन्ते ! केवली अंतकरं वा अंतिमसरीरियं वा जाणति पासति तहा नं छडमत्थेवि अंतकरं वा अंति-
मसरीरियं वा जाणति पासति ? , गोयमा ! जो तिण्डे समडे, सोचा जाणति पासति, पमाणतोवा, से किं तं
सोचा नं ? , केवलिस वा केवलिसाचयस्स वा केवलिसावियाए वा केवलिव्खयउवासगस्स वा केवलिसियाए
वा तप्पक्खियस्स वा तप्पक्खियसावगस्स वा तप्पक्खियउवासगस्स वा तप्प-
क्खियउवासियाए वा से तं सोचा ॥ (सू० १९२) से किं तं पमाणे ? , २ पमाणे चडब्बिहे पण्णात्ते, तंजहा—पच्चक्खे
अणुमाने ओवम्मे आगमे, जहा अणुओगदारे तहा णेयव्वं पमाणं जाव तेण परं नो अत्तागमे नो अणंतरागमे
परंपरागमे ॥ (सू० १९३) केवली नं भन्ते ! चरिमकम्मं वा चरिमणिज्जरं वा जाणति पासति ? , हंता गोयमा ! जाणति
पासति । जहा नं भन्ते ! केवली चरिमकम्मं वा जहा नं अंतकरणं आलावगो तहा चरिमकम्मं नेणवि अपरिसेसिओ
णेयव्वो । (सू० १९४) केवली नं भन्ते ! पणीयं मणं वा वहं वा धारेज्जा ? , हंता धारेज्जा, जहा नं भन्ते ! केवली पणीयं
मणं वा वहं वा धारेज्जा ते नं वेमाणिया देवा जाणंति पासंति ? , गोयमा ! अत्थेगतिया जाणंति पा० अत्थेग-
तिया न जाणंति न पा०, से केणट्टेणं जाव न जाणंति न पासंति ? , गोयमा ! वेमाणिया देवा इविहा पण्णात्ता,

तंजहा-माहमिच्छादिट्टिउववन्नगा य अमाहसम्मदिट्टिउववन्नगा य, तत्थ णं जे ते माहमिच्छादिट्टीउवव-
न्नगा ते न याणंति न पासंति, तत्थ णं जे ते अमाहसम्मदिट्टीउववन्नगा ते णं जाणंति पासंति, से केणट्ठेण
एवं बु० अमाहसम्मदिट्टी जाव पा० ? गोयमा ! अमाह सम्मदिट्टी डुविहा पणत्ता-अनंतरोववन्नगा य
परंपरोववन्नगा य, तत्थ अणंतरोववन्नगा न जा० परंपरोववन्नगा जाणंति, से केणट्ठेणं भंते ! एवं परंपरोवव-
न्नगा जाव जाणंति ? गोयमा ! परंपरोववन्नगा डुविहा पणत्ता-पल्लत्तगा य अपल्लत्तगा य, पल्लत्ता जा०
अपल्लत्ता न जा०, एवं अणंतरपरंपरपल्लत्तअपल्लत्ता य उवउत्ता अणुउवत्ता, तत्थ णं जे ते उवउत्ता ते जा०
पा० से तेणट्ठेणं तं चेव । (सूत्रं १९५) पभू णं भंते ! अणुत्तरोववाइया देवा तत्थगया चेव समाणा इहगएणं
केवल्लिणा सद्धिं आलावं वा संलावं वा करेत्ताए ? हंता पभू, से केणट्ठेणं जाव पभू णं अणुत्तरोववाइया
देवा जाव करेत्ताए ? गोयमा ! जणं अणुत्तरोववाइया देवा तत्थगया चेव समाणा अट्ठं वा हेडं वा पसिणं
वा वागरणं वा कारणं वा पुच्छंति तए णं इहगए केवली अट्ठं वा जाव वागरणं वा वागरेति से तेणट्ठेणं । जन्नं
भंते ! इहगए चेव केवली अट्ठं वा जाव वागरेति तणं अणुत्तरोववाइया देवा तत्थगया चेव समाणा
जा० पा० ? हंता ! जाणंति पासंति, से केणट्ठेणं जाव पासंति ? गोयमा ! तेसिणं देवाणं अणंताओ मणेद-
ववगगणाओ लद्धाओ पत्ताओ अभिसमन्नागयाओ भवंति से तेणट्ठेणं जणं इहगए केवली जाव पा० ॥

(सूत्रं १९६) अणुत्तरोववाह्या णं भन्ते । देवा किं उदितमोहा उवसंतमोहा स्त्रीणमोहा ? गोयमा ! नो उदि-
न्नमोहा उवसंतमोहा णो स्त्रीणमोहा ॥ (सूत्रं १९७)

‘केवली’त्यादि, यथा केवली जानाति तथा छद्मस्थो न जानाति, कथञ्चित्पुनर्ज्ञानात्यपीति, एतदेव दर्शयन्नाह—
‘सोच्चे’त्यादि ‘केवलस्स’ति ‘केवलिनः’ जितस्यायमन्तकरो भविष्यतीत्यादि वचनं श्रुत्वा जानातीति, ‘केवलिसाव-
गस्स व’ति जितस्य समीपे यः श्रवणार्थी सन् शृणोति तद्वाक्यान्यसौ केवलिश्रावकः तस्य वचनं श्रुत्वा जानाति, स
हि किल जितस्य समीपे वाक्यान्तराणि शृण्वन् अयमन्तकरो भविष्यतीत्यादिकमपि वाम्यं शृणुयात् ततश्च तद्वचनश्रव-
णाज्जानातीति, ‘केवलित्वासागस्स’ति केवलिनमुपास्ते यः श्रवणानानाङ्गी तदुपामनमात्रपरः मन्तसौ केवल्युपासकः तस्य
वचः श्रुत्वा जानाति, भावना प्रायः प्राग्वत्, ‘तप्पक्खिन्यस्स’ति केवलिपाक्षिकस्य स्वयंबुद्धसेत्यर्थः, इह च श्रुत्वेति
वचनेन प्रकीर्णकं वचनमात्रं ज्ञाननिमित्ततयाऽवसेयं, न त्वागमरूपं, तस्य प्रमाणग्रहणेन गृहीष्यमाणत्वादिति ॥ ‘पमाणे’
ति प्रमीयते येनार्थस्तत्प्रमाणं प्रमितिर्वा प्रमाणं ‘पचक्खे’ति अक्षं-जीवम् अक्षाणि नेन्द्रियाणि प्रति गतं प्रत्यक्षम् ‘अणु-
माणे’ति अनु-लिङ्गग्रहणसम्बन्धस्मरणादेः पश्चान्मीयतेऽनेनेत्यनुमानम् ‘ओवम्मे’ति उपमीयते-सदृशतया गृह्यते वस्त्व-
नयेत्युपमा सैव औपम्यम् ‘आगमे’ति आगच्छति गुरुपारम्पर्येणेत्यागमः, एषां स्वरूपं शास्त्रलाघवार्थमितिदेगत आह-
‘जहे’त्यादि, एवं चैतत्स्वरूपम्-द्विविधं प्रत्यक्षमिन्द्रियनोइन्द्रियभेदात्, तत्रेन्द्रियप्रत्यक्षं पञ्चाधा-श्रोत्रादीन्द्रियभेदात्,
नोइन्द्रियप्रत्यक्षं त्रिधा-अवध्यादिभेदादिति, त्रिविधमनुमानं-पूर्ववच्छेषवृष्टसाधर्म्यनञ्चेति, तत्र पूर्ववत् पूर्वोपलब्धा-

साधारणलक्षणान्मात्रादि(देः)प्रमातुः पुत्रादिपरिज्ञानं, शेषवत् यत्कार्यादिलिङ्गात्परोक्षार्थज्ञानं यथा मयूरोऽत्र केकाग्रिता-
दिति, दृष्टसाधर्म्यवत् यथैकस्य कार्पाण्यादेर्दर्शनादन्वयेऽप्येवंविधा एवेति प्रतिपत्तिरित्यादि, औपम्यं यथा गौर्गवयस्तथे-
त्यादि, आगमस्तु द्विधा-लौकिकलोकोत्तरभेदात्, त्रिधा वा सूत्रार्थोभयभेदात्, अन्यथा वा त्रिधा-आत्मागमानन्त-
रागमपरम्परागमभेदात्, तत्रात्मागमादयोऽर्थतः क्रमेण जिनगणधरतच्छिष्यापेक्षया द्रष्टव्याः, सूत्रतस्तु गणधरतच्छिष्य-
प्रशिष्यापेक्षयेति, एतस्य प्रकरणस्य सीमां कुर्वन्नाह-‘जावे’त्यादि, ‘तेण परं’ति गणधरशिष्याणां सूत्रतोऽनन्तरागमोऽर्थ-
तस्तु परम्परागमः ततः परं प्रशिष्याणामित्यर्थः ॥ केवलीतरप्रस्ताव एवेदमपरमाह-‘केवली ण’मित्यादि, चरमकर्म
यच्छैलेशीचरमसमयेऽनुभूयते चरमनिर्जरा तु यत्ततोऽनन्तरसमये जीवप्रदेशेभ्यः परिशदतीति । ‘पणीय’न्ति प्रणीतं
शुभतया प्रकृष्टं ‘धारेज्ज’ति धारयेद्वापापयेदित्यर्थः । ‘एवं अणंतरे’त्यादि, अस्यायमर्थः-यथा वैमानिका द्विविधा उक्ताः,
मायिमिथ्यादृष्टीनां च ज्ञाननिषेधः, एवममायिसम्यग्दृष्टयोऽनन्तरोपपन्नपरम्परोपपन्नकभेदेन द्विधा वाच्याः, अनन्तरोपप-
न्नकानां च ज्ञाननिषेधः, तथा परम्परोपपन्नका अपि पर्याप्तकार्याप्तकभेदेन द्विधा वाच्याः, अपर्याप्तकानां च ज्ञाननि-
षेधः, तथा पर्याप्तका उपयुक्तानुपयुक्तभेदेन द्विधा वाच्याः, अनुपयुक्तानां च ज्ञाननिषेधश्चेति । वाचनान्तरे त्विदं सूत्रं
साक्षादेवोपलभ्यते, ‘आलावं च’ति सकृज्जल्पं ‘संलावं च’ति मुहुर्मुहुर्जल्पं मानसिकमेवेति ‘लद्धाओ’ति तदवधेर्विषय-
भावं गताः ‘पत्ताओ’ति तदवधिना सामान्यतः प्राप्ताः परिच्छिन्ना इत्यर्थः ‘अभिसमन्नागयाओ’ति विशेषतः परि-
च्छिन्नाः, यतस्तेषामवधिज्ञानं संभिन्नलोकनाडीविषयं, यच्च लोकनाडीप्राहकं तन्मनोवर्गणाप्राहकं भवत्येव, यतो योऽपि

लोकसङ्ख्येयभागविषयोऽवधिः सोऽपि मनोद्रव्यग्राही यः पुनः संभिन्नलोकनाडीविषयोऽसौ कथं मनोद्रव्यग्राही न भविष्यति ? इष्यते च लोकसङ्ख्येयभागवधेर्मनोद्रव्यग्राहित्वं, यदाह—“संखेज्ज मणोद्वे भागो लोगपलियस्स वोच्चवो”त्ति ॥ अनुत्तरसुराधिकारादिदमाह—‘अनुत्तरे’त्यादि, ‘उदिन्नमोह’त्ति उत्कटवेदमोहनीयाः ‘उवसंतमोह’त्ति अनुत्कटवेदमोहनीयाः, परिचारायाः कथञ्चिदप्यभावात्, नतु सर्वथोपशान्तमोहाः, उपशमश्रेणेस्तेषामभावात्, ‘नो खीणमोह’त्ति क्षपकश्रेण्या अभावादिति ॥ पूर्वतनसूत्रे केवल्यधिकारादिदमाह—

केवली णं भंते ! आयाणेहिं जा० पा० ? गोयमा ! णो तिण्ठे स०, से केण्ठेणं जाव केवली णं आयाणेहिं न जाणइ न पासइ ? गोयमा ! केवली णं पुरच्छिमेणं मियंपि जाणइ अमियंपि जा० जाव निव्वुडे दंसणे केवल्लिस्स से तेण० । (सूत्रं १९८) केवली णं भंते ! अस्सि समयंसि जेसु आगासपदेसेसु हत्थं वा पायं वा बाहुं वा उरुं वा ओगाहिताणं चिट्ठति पभू णं भंते ! केवली सेयकालंसिवि तेसु चेव आगासपदेसेसु हत्थं वा जाव ओगाहिता णं चिट्ठित्तए ? गोयमा ! णो ति०, से केण्ठेणं भंते ! जाव केवली णं अस्सि समयंसि जेसु आगासपदेसेसु हत्थं वा जाव चिट्ठति णो णं पभू केवली सेयकालंसिवि तेसु चेव आगासपदेसेसु हत्थं वा जाव चिट्ठित्तए ? गो० ! केवल्लिस्स णं वीरियसजोगसहवयाए चलाइं उवकरणाइं भवंति, चलोवगरणइयाए य णं केवली अस्सि समयंसि जेसु आगासपदेसेसु हत्थं वा जाव चिट्ठति णो णं पभू केवली सेयकालंसिवि तेसु

१ पत्यस्य लोकस्य च सङ्ख्यभागोऽवधिर्मनोद्रव्याणि जानाति ॥

नेव जाव चिट्ठित्ताए, से तेणट्टेणं जाव बुच्च-केवली णं अस्सि समयंसि जाव चिट्ठित्ताए (सूत्रं १९९) पभू णं भंते ! चोदसपुव्वी घडाओ घडसहस्सं पडाओ पडसहस्सं कडाओ २ रहाओ २ छत्ताओ छत्तासहस्सं २ दंडाओ दंडसहस्सं अभिनिव्वेत्ता उवदंसेत्ताए ? , हंता पभू, से केणट्टेणं पभू चोदसपुव्वी जाव उवदंसेत्ताए ? , गोयमा ! चउदसपुव्विस्स णं अणंताइं दब्बाइं उक्करियाभेणं भिज्जमाणाइं लद्धाइं पत्ताइं अभिसमन्नागयाइं भवंति, से तेणट्टेणं जाव उवदंसेत्ताए । सेवं भंते ! सेवं भंते ! सेवं भंते ! सेवं भंते ! सेवं भंते ! ॥ (सूत्रं २००) ॥ पञ्चमशते चतुर्थे उद्देशः ॥ ५-४ ॥

‘केवली’त्यादि, ‘आयाणेहिं’ति आदीयते-गृह्यतेऽर्थ एभिरित्यादानानि-इन्द्रियाणि तैर्न जानाति केवलित्वात् । ‘अस्सि समयंसि’ति अस्मिन् वर्तमाने समये ‘ओगाहित्ताणं’ति ‘अवगाह्य’ आक्रम्य ‘सेयकालंसि’ति एव्यत्कालेऽपि ‘वीरियसजोगसद्वन्वयाए’ति वीर्य-वीर्यान्तरायक्षयप्रभवा शक्तिः तत्प्रधानं सयोगं-मानसादिव्यापारयुक्तं यत्सद्-विद्यमानं द्रव्यं-जीवद्रव्यं तत्तथा, वीर्यसद्भावेऽपि जीवद्रव्यस्य योगान्विना चलनं न स्यादिति सयोगशब्देन सद्वद्रव्यं विशेषितं, सदिति विशेषणं च तस्य सदा सत्तावधारणार्थं, अथवा स्वम्-आत्मा तद्रूपं द्रव्यं स्वद्रव्यं ततः कर्मधारयः, अथवा वीर्यप्रधानः सयोगो-योगवान् वीर्यसयोगः स चासौ सद्व्यश्च-मनःप्रभृतिवर्गणायुक्तो वीर्यसयोगसद्व्यस्तस्य भावस्तत्ता तथा हेतुभूतया ‘चलाइं’ति अस्थिराणि ‘उवक्करणाइं’ति अङ्गानि ‘चलोवगरणट्टयाए’ति चलोपकरणलक्षणो योऽर्थस्तद्भावश्चलोपकरणार्थता तथा, चशब्दः पुनरर्थः । केवल्यधिकारात् श्रुतेर्केवलिनमधिकृत्याह-‘घडाओ घडसहस्सं’ति घटादवधेर्घटं निश्रां कृत्वा घटसहस्सं ‘अभिनिव्वट्ठित्ता’ इति योगः ‘अभिनिव्वट्ठित्ता’ विधाय श्रुतसमुत्थल-

विधिशेषेणोपदर्शयितुं प्रभुरिति प्रश्नः, 'उत्कारिकाभेदः खण्डा-
दिभेदात्, तत्र खण्डभेदः खण्डशो यो भवति लोष्टादेरिव प्रतरभेदोऽभ्यपटलानामिव चूर्णिकाभेदस्तिलादिचूर्णवत् अनु-
तटिकाभेदोऽवततभेदवत् उत्कारिकाभेद एरण्डवीजानामिवेति, तत्रोत्कारिकाभेदेन भिद्यमानानि 'लद्धाई'ति लब्धिविशे-
षाद्ग्रहणविषयतां गतानि 'पत्ताई'ति तत एव गृहीतानि 'अभिसमन्नागथाई'ति घटादिरूपेण परिणमयितुमारब्धानि,
ततस्तैर्घटसहस्रादि निर्वर्त्तयति, आहारकर्शरीरवत्, निर्वर्त्त्य च दर्शयति जनानां, इह चोत्कारिकाभेदग्रहणं तद्विज्ञानामेव
चतुर्थः ॥ ५-४ ॥

द्रव्याणां विवक्षितघटादिनिष्पादनसामर्थ्यमस्ति नान्येषामितिकृतेति ॥ पञ्चमशते चतुर्थः ॥ ५-४ ॥

अनन्तरोद्देशके चतुर्दशपूर्वविदो महानुभावतोका, स च महानुभावत्वादेव छद्मस्थोऽपि सेत्स्यतीति कस्याप्याशङ्का

स्यादतस्तदपनोदाय पञ्चमोद्देशकस्येदमादिसूत्रम्—
छुदमत्थे णं भंते ! मणूसे तीयमणंतं सासयं ससयं केवलेणं संजमेणं जहा पढमसए चउत्थुदेसे आलावगा
तहा नेयव्वा जाव अलमत्थुत्ति वत्तव्वं सिया । (सूत्रं २०१) अन्नउत्थिया णं भंते ! एवमातिक्खंति जाव
परूवेत्ति सव्वे पाणा सव्वे भूया सव्वे जीवा सव्वे सत्ता एवंभूयं वेदणं वेदंति से कहमेयं भंते ! एवं ?;
गोयमा ! जणं ते अन्नउत्थिया एवमातिक्खंति जाव वेदंति जे ते एवमाहंसु मिच्छा ते एवमाहंसु, अहं
पुण गोयमा ! एवमातिक्खामि जाव परूवेमि अत्थेगइया पाणा भूया जीवा सत्ता एवंभूयं वेदणं वेदंति अत्थे-

गइया पाणा भूया जीवा सत्ता अनेवंभूयं वेदणं वेदंति, से केणट्टेणं अत्थेगतिया ? तं चेव उच्चारयेयव्वं, गोयमा ! जे णं पाणा भूया जीवा सत्ता जहा कडा कम्मा तहा वेदणं वेदंति ते णं पाणा भूया जीवा सत्ता एवंभूयं वेदणं वेदंति, जे णं पाणा भूया जीवा सत्ता जहा कडा कम्मा नो तहा वेदणं वेदंति ते णं पाणा भूया जीवा सत्ता अनेवंभूयं वेदणं वेदंति, सेतेणट्टेणं तहेव । नेरइया णं भंते ! किं एवंभूयं वेदणं वेदंति अनेवंभूयं वेदणं वेदंति ?, गोयमा ! नेरइया णं एवंभूयं वेदणं वेदंति ते णं नेरइया एवंभूयं वेदणं वेदंति जे णं नेरतिथा जहा कडा कम्मा णो तहा वेदणं वेदंति ते णं नेरइया एवंभूयं वेदणं वेदंति, से तेणट्टेणं, एवं जाव वेमाणिया संसारमंडलं नेयव्वं । (सूत्रं २०२) जंबूदीवे णं भंते ! भारहे वासे इमीसे ओस० कइ कुलगरा होत्था ?, गोयमा ! सत्त एवं तित्थयरा तित्थयरमायरो पियरो पढमा सिस्सिणीओ चक्कवट्ठीमायरो इत्थिरयणं बलदेवा वासुदेवा वासुदेवमायरो पियरो, एएसिं पडिसत्तू जहा समवाए परिवाडी तहा णेयव्वा, सेवं भंते २ जाव विहरइ ॥ (सूत्रं २०३) ॥ पंचमसए पंचमुद्देसओ ॥ ५-५ ॥

‘छउमत्थे णं’मित्यादि, ‘जहा पढमसए’इत्यादि, तत्र च छद्मस्थः आधोऽवधिकः परमाधोऽवधिकश्च केवलेन संयमादिना न सिद्ध्यतीत्याद्यर्थपरं तावन्नयेयं यावदुत्पन्नज्ञानादिधरः केवली अलमस्त्विति वक्तव्यं स्यादिति, यच्चेदं पूर्वाधीतमपीहाधीतं तत्सम्बन्धविशेषात्, स पुनरुद्देशकपातनायामुक्त एवेति ॥ स्वयूधिकवक्तव्यताऽनन्तरमन्ययूधिकवक्तव्यतासूत्रं,

तत्र च 'एवंभूयं वेधणं'ति यथाविधं कर्म निवृद्धमेवंप्रकारतयोत्पन्नां 'वेदनां' असातादिकर्मोदयं 'वेदयन्ति' अनुभवन्ति, मिथ्यात्वं चैतद्वादिनामेवं-न हि यथा वृद्धं तथैव सर्वं कर्मानुभूयते, आयुः कर्मणो व्यभिचारात्, तथाहि-दीर्घकालानुभवनीयस्याप्यायुःकर्मणोऽल्पपीयसाऽपि कालेनानुभवो भवति, कथमन्यथाऽपमृत्युव्यपदेशः सर्वजनप्रसिद्धः स्यात् ?; कथं वा महासंयुगादौ जीवलक्षणाभ्येकदैव मृत्युरुपपद्येतेति ?; 'अणवम्भूयं'ति यथा वृद्धं कर्म नैवंभूता अनेवंभूता अतस्तां, श्रूयन्ते ह्यागमे कर्मणः स्थितिचिघातरसघातादय इति, 'एवं जाव वेमाणिया संसारमंडलं नेयव्वं'ति 'एवम्' उक्तक्रमेण वैमानिकावसानं संसारिजीवचक्रवालं नेतव्यमित्यर्थः, अथ चेह स्थाने वाचनान्तरे कुलकरतीर्थकरादिवक्तव्यता दृश्यते, ततश्च संसारमण्डलशब्देन पारिभाषिकसञ्ज्ञया सेह सूचितेति संभाव्यत इति ॥ पञ्चमशते पञ्चमः ॥ ५-५ ॥

अनन्तरोद्देशके जीवानां कर्मवेदनोक्ता, षष्ठे तु कर्मण एव बन्धनिबन्धनविशेषमाह, तस्य चादिसूत्रमिदम्—
कहणं भंते ! जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ? गोयमा ! तिहिं ठाणेहिं, तंजहा-पाणे अइवाएत्ता मुसं वहत्ता तहारूवं समणं वा माहणं वा अफासुएणं अणेसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभेत्ता, एवं खलु जीवा अप्पाउयत्ताए कम्मं पकरेइ ॥ कहणं भंते ! जीवा दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ? गोयमा ! तिहिं ठाणेहिं-नो पाणे अतिवाइत्ता नो मुसं वहत्ता तहारूवं समणं वा माहणं वा फासुएसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभेत्ता एवं खलु जीवा दीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ॥ कहन्नं भंते ! जीवा असु-

भदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ? गोयमा ! पाणे अइवाइत्ता सुसं वहत्ता तहारूवं समणं वा माहणं वा हीलित्ता निंदित्ता खिसित्ता गरहित्ता अवमन्नित्ता अन्नयरेणं अमणुत्तेणं अपीतिकारेणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभेत्ता एवं खलु जीवा असुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ॥ कहन्नं भंते ! जीवा सुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ? गोयमा ! नो पाणे अइवाइत्ता नो सुसं वहत्ता तहारूवं समणं वा माहणं वा वंदित्ता नमंसित्ता जाव पज्जुवासित्ता अन्नयरेणं मणुत्तेणं पीइकारएणं असणपाणखाइमसाइमेणं पडिलाभेत्ता एवं खलु जीवा सुभदीहाउयत्ताए कम्मं पकरेंति ॥ (सूत्रं २०४)

‘कहण’मित्यादि, ‘अप्पाउयत्ताए’ति अल्पमायुर्यस्यासावल्पायुष्कस्तस्य भावस्तत्ता तस्यै अल्पायुष्कतायै अल्पजी-
वितव्यनिबन्धनमित्यर्थः, अल्पायुष्कतया वा, ‘कर्म’ आयुष्कलक्षणं ‘प्रकुर्वन्ति’ वदन्ति ? ‘पाणे अइवाएत्त’ति
‘प्राणान्’जीवान् ‘अतिपात्य’ विनाश्य ‘सुसं वहत्त’ति मृषावादमुक्त्वा ‘तहारूवं’ति तथाविधस्वभावं भक्तिदानोचितपात्र
मित्यर्थः ‘समणं व’ति श्राम्यते-तपस्यतीति श्रमणोऽतस्तं ‘माहणं व’ति मा हनेत्येवं योऽन्यं प्रति वक्ति स्वयं हनननिवृत्तः
सन्नसौ माहनः, ब्रह्म वा ब्रह्मचर्यं कुशलानुष्ठानं वाऽस्यास्तीति ब्राह्मणोऽतस्तं, वाशब्दौ समुच्चये, ‘अप्पासुएणं’ति न प्रगता
असवः-असुमन्तो यस्मात्तदप्राप्तुकं सजीवमित्यर्थः ‘अणेसणिज्जेणं’ति एष्यत इत्येषणीयं-कल्प्यं तन्निषेधादनेपणीयं तेन,
अशनादिना-प्रसिद्धेन ‘पडिलाभेत्त’ति ‘प्रतिलभ्य’ लाभवन्तं कृत्वा, अथ निगमयन्नाह-‘एव’मित्यादि, ‘एवम्’ उक्त-
लक्षणेन क्रियान्नयेणेति, अयमत्र भावार्थः-अध्यवसायविशेषादेतन्नयं जघन्यायुःफलं भवति, अथेहापेक्षिकी अल्पायुष्कता

ग्राह्या, यतः किल जिनागमाभिसंस्कृतमतयो मुनयः प्रथमवयसं भोगिनं कञ्चन मृतं दृष्ट्वा वक्तारो भवन्ति-नूनमनेन
 भवान्तरे किञ्चिदशुभं प्राणिघातादि वा सेवितमकल्प्यं वा मुनिभ्यो दत्तं येनायं भोग्यप्यल्पायुः संवृत्त इति, अन्ये त्वाहुः-
 यो जीवो जिनसाधुगुणपक्षपातितया तत्पूजार्थं पृथिव्याद्यात्मभेण स्वभाण्डासत्योत्कर्षणादिनाऽऽधाकर्मोदिकरणेन च
 प्राणातिपातादिषु वर्तते तस्य वधादिविरतिनिवृत्तदाननिमित्तायुष्कापेक्षेयमल्पायुष्कताऽवसेया, अथ नैवं निर्विशे-
 षणत्वात्सूत्रस्य, अल्पायुष्कत्वस्य च क्षुल्लकभवग्रहणरूपस्यापि प्राणातिपातादिहेतुतो युज्यमानत्वाद् अतः कथमभिधीयते
 सविशेषणप्राणातिपातादिवर्त्ती जीव आपेक्षिकी चाल्पायुष्कता इति ?, उच्यते, अविशेषणत्वेऽपि सूत्रस्य प्राणातिपाता-
 देर्विशेषणमवश्यं वाच्यं, यत इतस्तृतीयसूत्रे प्राणातिपातादित एवाशुभदीर्घायुष्कता वक्ष्यति, न हि सामान्यहेतौ कार्य-
 वैषम्यं युज्यते, सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात्, तथा 'समणोवासयस्स णं भंते ! तहारूवं समणं वा माहणं वा अफासुएणं २
 असणं ४ पडिलाभेमाणस्स किं कज्जइ ?, गोयमा ! बहुतरिया निज्जरा कज्जइ अप्पतरे से पावे कम्मे कज्जइ'त्ति वक्ष्यमाण-
 वचनादवसीयते-नैवेयं क्षुल्लकभवग्रहणरूपाऽल्पायुष्कता, न हि स्वल्पपापबहुनिर्जरानिवन्धनस्यानुष्ठानस्य क्षुल्लकभवग्रहण-
 निमित्तता संभाव्यते, जिनपूजाद्यनुष्ठानस्यापि तथाप्रसङ्गात्, नन्वेवं धर्मार्थं प्राणातिपातमृषावादाप्रासुकदानं च कर्त्तव्य-
 मापन्नमिति, अत्रोच्यते, आपद्यतां नाम भूमिकापेक्षया को दोषः ?, यतो यतिधर्माशक्तस्य गृहस्थस्य द्रव्यस्त्वद्वारेण

१-श्रमणोपासकेन भदन्त ! तथारूपं श्रमणं वा प्रासुकेनानेपणीयेनाशनादिना प्रतिलाभयित्वा किं क्रियते ?, गौतम ! बहुतरा
 निर्जरा क्रियते अल्पतरं च पापं कर्मे तेन क्रियते ॥

प्राणातिपातादिकमुक्तमेव प्रवचने, दानाधिकारे श्रूयते—द्विविधाः श्रमणोपासकाः—संविग्नभाविता लुब्धकदृष्टान्तभाविताश्च भवन्ति, यथोक्तम्—“संविग्नभाविता लोभयदिदंतभाविता च । मोक्षेण खेत्तकाले भावं च कर्हिंति सुखं ॥ १ ॥” तत्र लुब्धकदृष्टान्तभाविता आगमार्थानभिज्ञत्वाद्यथाकथञ्चिददति, संविग्नभावितास्त्वागमज्ञत्वात्साधुसंयमवाधारिहारित्वात्तदुपष्टम्भकत्वाच्चौचित्येन, आगमश्चैवम्—“संशरणंमि असुखं दोणहवि गेण्हंतादितयाणऽहियं । आउरदिदंतं तं चेव हियं असंशरणे ॥ १ ॥” तथा—“नैयागयाणं कप्पणिज्जाणं अन्नपाणाईणं दवाण” मित्यादि, अथेहाप्रासुकदानमल्पायु-
 ष्कतायां मुख्यं कारणं, इतरे तु सहकारिकारणे इति व्याख्येयं, प्राणातिपातनमृपादादनयोर्दानविशेषणत्वात्, तथाहि—प्राणानतिपात्याधाकर्मादिकरणतो मृपोक्त्वा यथा भोः साधो ! स्वार्थमिदं सिद्धं भक्तादि कल्पनीयं चातो नानेपणीयमिति शङ्का कार्येति, ततः प्रतिलभ्य तथा कर्म कुर्वन्तीति प्रक्रम इति, गम्भीरार्थं चेदं सूत्रमतोऽन्यथाऽपि यथाऽऽगमं भावनीयमिति ॥ अथ दीर्घायुष्कताकारणान्याह—“कहन्न”मित्यादि, भवति हि जीवदयादिमतो दीर्घमायुर्यतोऽत्रापि तथैव भवन्ति दीर्घायुषं दृष्ट्वा वक्तारो—जीवदयादि पूर्वं कृतमनेन तेनायं दीर्घायुः संवृत्तः, तथा सिद्धमेव वधादिविरतेर्दीर्घमायुस्तस्य देवगतिहेतुत्वात्, आह च—“अणुवयमहवएहि य वालतवोऽकामनिज्जराए य । देवाउयं निवंधइ सम्मदिद्वी य जो जीवो ॥ १ ॥”

१ क्षेत्रकालौ भावं च मुक्त्वा संविग्नभावितानां लुब्धकदृष्टान्तभावितानां च शुद्धोच्छं कथयन्ति ॥ १ ॥ २ निर्वाहे अशुद्धं ददद्दल-
 तोर्द्वयोरप्यहितं, तदेवानिर्वाहे ग्लानदृष्टान्तेन हितम् ॥ ३—न्यायागतानां कल्पनीयानामन्नपानादीनां द्रव्याणाम् ॥ ४—अणुव्रतैर्महाव्रतैर्वा-
 लतपसाऽकामनिर्जरेया च देवायुर्निवध्नाति यश्च सम्यग्दृष्टिर्जीवः ॥ १ ॥

देवगतौ च चिवक्षया दीर्घमेवायुः, दानं चाश्रित्यैव वक्ष्यति—“समणोवासयस्स णं भंते ! तहारुवं समणं वा २ फासु-
एणं २ असण ४ मेणं पडिलाभेमाणस्स किं कज्जइ ?, गोयमा ! एगंतसो निज्जरा कज्जइ”ति, यच्च निर्जराकारणं तद्विशिष्ट-
दीर्घायुःकारणतया न विरुद्धं महाव्रतवदिति, व्याख्यानान्तरमपि पूर्ववदेवेति ॥ अथायुप एव दीर्घस्य सूत्रद्वयेनाशुभशु-
भत्वकारणान्याह—‘कहन्न’मित्यादि, प्राग्वन्नवरं श्रमणादिकं हीलनादिकरणतः प्रतिलंभ्येत्यक्षरघटना, तत्र हीलनं—जात्या-
द्युद्घटनतः कुत्सा निन्दनं—मनसा खिसनं—जनसमक्षं गर्हणं—तत्समक्षम् ‘अपमाननं’ अनश्रुत्थानादिकरणं ‘अन्यत्तरेण’
वहूनामेकतमेन ‘अमनोज्ञेन’ स्वरूपतोऽशोभनेन कदन्नादिना, अत एवाप्रीतिकारकेण, भक्तिमतस्त्वमनोज्ञं मनोज्ञमेव
मनोज्ञफलत्वात्, इह च सूत्रेऽशनादि प्रासुकाप्रासुकादिना न विशेषितं, हीलनादिकर्तुः प्रासुकादिविशेषणस्य दानस्य
फलविशेषं प्रत्यकारणत्वेन मत्सरजनितहीलनादिविशेषणानामेव च प्रधानतया तत्कारणत्वेन विवक्षणात्, वाचनान्तरे तु
‘अफासुएणं अणेसणिज्जेणं’ति दृश्यते तत्र च प्रासुकदानमपि हीलनादिविशेषितमशुभदीर्घायुःकारणं, अप्रासुकदानं तु
विशेषत इत्युपदर्शयता ‘अफासुएण’ इत्याद्युक्तमिति, प्राणातिपातमृपावादनयोर्दानविशेषणपक्षव्याख्यानमपि घटत
एव, अवज्ञादानेऽपि प्राणातिपातादेर्दृश्यमानत्वादिति, भवति च प्राणातिपातादेरशुभदीर्घायुः, तेषां नरकगतिहेतुत्वात्,
यदाह—“मिच्छदिट्ठिमहारंभपरिगहो तिब्वलोभ निस्सीलो । नरयाउयं निवंधइ पावमई रोद्धपरिणामो ॥ १ ॥” नरकगतौ

१ श्रमणोपासकेन भदन्त ! तथारूपं श्रमणं वा माहनं वा प्रासुकेनाप्रासुकेन वाऽशनादिना ४ प्रतिलाभयता किं क्रियते ?, गौतम !
एकान्ततो निर्जरा क्रियते ॥ २ मिथ्यादृष्टिर्महारम्भपरिश्रहस्तीव्रलोभो निःशीलः पापमतिः रौद्रपरिणामो नरकायुर्निबध्नाति ॥ १ ॥

च विवक्षया दीर्घमेवायुः ॥ विपर्ययसूत्रं प्रागिव, नवरं इहापि प्रासुकाप्रासुकतया दानं न विशेषितं, पूर्वसूत्रविपर्ययत्वाद् अस्य, पूर्वसूत्रस्य चाविशेषणतया प्रवृत्तत्वात्, न च प्रासुकाप्रासुकदानयोः फलं प्रति न विशेषोऽस्ति, पूर्वसूत्रयोस्तस्य प्रतिपादितत्वात्, तस्मादिह प्रासुकैषणीयस्य दानस्य कल्प्याप्राप्तावितरस्य चेदं फलमवसेयं, वाचनान्तरे तु 'फासुएण'-मित्यादि दृश्यत एवेति, इह च प्रथममल्पायुःसूत्रं द्वितीयं तद्विपक्षस्तृतीयमशुभदीर्घायुःसूत्रं चतुर्थं तु तद्विपक्ष इति ॥ अनन्तरं कर्मबन्धक्रियोक्ता, अथ क्रियान्तराणां विषयनिरूपणायाह—

गाहावहस्स णं भंते ! भंडं विक्खिमाणस्स केइ भंडं अवहरेज्जा ? तस्स णं भंते ! तं भंडं अणुगंवेसमाणस्स किं आरंभिया किरिया कज्जइ परिगहिया० माया० अप० मिच्छा० ? गोयमा ! आरंभिया किरिया कज्जइ परि० माया० अपच्च० मिच्छादंसणकिरिया सिय कज्जइ सिय नो कज्जइ ॥ अह से भंडे अभिसमन्नागए भवति, तओ से पच्छा सव्वाओ ताओ पयणुईभवन्ति ॥ गाहावतिस्स णं भंते ! तं भंडं विक्खिमाणस्स कतिए भंडे सात्तिज्जेजा ? भंडे य से अणुवणीए सिया, गाहावतिस्स णं भंते ! ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ जाव मिच्छादंसणकिरिया कज्जइ ? कहयस्स वा ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जइ जाव मिच्छादंसणकिरिया कज्जइ ? गोयमा ! गाहावहस्स ताओ भंडाओ आरंभिया किरिया कज्जइ जाव अपच्चस्वाणिमा मिच्छादंसणवत्तिया किरिया सिय कज्जइ सिय नो कज्जइ, कतियस्स णं ताओ सव्वाओ पयणुई भवन्ति । गाहावतिस्स णं भंते ! भंडं विक्खिमाणस्स जाव भंडे से उवणीए सिया ? कतियस्स णं भंते ! ताओ

भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जति ? , गाहावइस्स वा ताओ भंडाओ किं आरंभिया किरिया कज्जति ? , गोयमा ! कइयस्स ताओ भंडाओ हेट्ठिहाओ चत्तारि किरियाओ कज्जति मिच्छादंसणकिरिया भयणाणं गाहावतिस्स णं ताओ सन्वाओ पयणुईभवन्ति । गाहावतिस्स णं भंते ! भंडं जाव धणे य से अणुवणीणं सिया ? एवंपि जहा भंडे उवणीणं तहा नेयव्वं चउत्थो आलावगो, धणे से उवणीणं सिया जहा पढमो आलावगो भंडे य से अणुवणीणं सिया तहा नेयव्वो पढमचउत्थाणं एक्को गमो वितियतइयाणं एक्को गमो ॥ अगणिक्काणं णं भंते ! अहुणोज्जलिते समाणे महाकम्मतराणं चेव महाकिरियतराणं चेव महासवतराणं चेव महावेदणतराणं चेव भवति, अहे णं समाणं २ वोक्कसिज्जमाणे २ चरिमकालसमयंसि इंगालभूणं सुम्भुरभूते छारियभूणं तओ पच्छा अप्पकम्मतराणं चेव अप्पकिरियतराणं चेव अप्पासवतराणं चेव अप्पवेदणतराणं चेव भवति ? , हुंता गोयमा ! अगणिक्काणं अणुज्जलिणं समाणे तं चेव ॥ (सूत्रं २०५)

‘गाहावइस्से’त्यादि, गृहपतिः—गृही ‘मिच्छादंसणकिरिया सिय कज्जइ’इत्यादि, मिथ्यादर्शनप्रत्यया क्रिया स्यात्—कदाचित् क्रियते—भवति स्यान्नो क्रियते—कदाचित् भवति, यदा मिथ्यादृष्टिर्गृहपतिस्तदाऽसौ भवति यदा तु सम्यग्दृष्टिस्तदा न भवतीत्यर्थः ॥ अथ क्रियास्वेव विशेषमाह—‘अहे’त्यादि, ‘अधे’ति पक्षान्तरद्योतनार्थः ‘से भंडे’ति तद्भाण्डं ‘अभिसमन्नागणं’ति गेवपयता लब्धं भवति ‘तओ’ति समन्वागमनात् ‘से’ति तस्य गृहपतेः ‘पश्चात्’ समन्वागमानन्तरमेव ‘सन्वाओ’ति यासां सम्भवोऽस्ति ता आरंभिन्यादिक्रियाः ‘पतणुईभवन्ति’ति ‘प्रतनुक्कीभवन्ति’ इस्वीभवन्ति

अपहृतभाण्डगवेषणकाले हि महत्यस्ता आसन् प्रयत्नविशेषपरत्वाद्गृहपतेस्तुलाभकाले तु प्रयत्नविशेषस्योपरतत्वात्ता इस्वीभव-
 न्तीति ॥ 'कइए भंडं साइजेज्ज'ति क्रयिको-ग्राहको भाण्डं 'खादयेत्' सत्यङ्कारदानतः स्वीकुर्यात् 'अणुवणीए सिय'ति
 क्रयिकायासमर्पितत्वात्, 'कइयस्स णं ताओ सव्वाओ पतणुई भवंति'ति अप्राप्तभाण्डत्वेन तद्वतक्रियाणामल्पत्वादिति,
 गृहपतेस्तु महत्यो, भाण्डस्य तदीयत्वात्, क्रयिकस्य भाण्डे समर्पिते महत्यस्ताः, गृहपतेस्तु प्रतनुकाः २ । इदं भाण्डस्यानुपनी-
 तोपनीतभेदात्सूत्रद्वयमुक्तम्, एवं धनस्यापि वाच्यं, तत्र प्रथममेवम्- 'गाहावइस्स णं भंते ! भंडं विक्किणमाणस्स कइए भंडं साइ-
 जेज्जा ? धणे य से अणुवणीए सिया, कइयस्स णं भंते ! ताओ धणाओ किं आरंभिया किरिया कज्जई ५ ? , गाहावइस्स य
 ताओ धणाओ किं आरंभिया किरिया कज्जई ५ ? , गोयमा ! कइयस्स ताओ धणाओ हेड्डिळाओ चत्तारि किरियाओ कज्जंति,
 मिच्छादंसणकिरिया भयणाए, गाहावतिस्स णं ताओ सव्वाओ पतणुई भवंति, 'धनेऽनुपनीते क्रयिकस्य महत्यस्ता भवन्ति,
 धनस्य तदीयत्वात्, गृहपतेस्तु तास्तनुकाः, धनस्य तदानीमतदीयत्वात्, एवं द्वितीयसूत्रसमानमिदं तृतीयमत एवाह—
 'एयंपि जहा भंडे उवणीए तहा णेयव्वं'ति द्वितीयसूत्रसमतयेत्यर्थः ३ । चतुर्थं त्वेवमध्ययम्- 'गाहावइस्स णं भंते !
 भंडं विक्किणमाणस्स कइए भंडं साइजेज्जा धणे य से उवणीए सिया, गाहावइस्स णं भंते ! ताओ धणाओ किं आरं-
 भिया किरिया कज्जई ५ ? कइयस्स वा ताओ धणाओ किं आरंभिया किरिया कज्जई ५ ? , गोयमा ! गाहावइस्स ताओ
 धणाओ आरंभिया ४ मिच्छादंसणवत्तिया किरिया सिय कज्जई सिय नो कज्जई, कइयस्स णं ताओ सव्वाओ पतणुई-
 भवंति' धने उपनीते धनप्रत्ययत्वात्तासां गृहपतेर्महत्यः, क्रयिकस्य तु प्रतनुकाः, धनस्य तदानीमतदीयत्वात्, एवं च

प्रथमसूत्रसममिदं चतुर्थमित्येतदनुसारेण च सूत्रपुस्तकाक्षराण्यनुगन्तव्यानि ॥ क्रियाऽधिकारादिदमाह—‘अगणी’त्यादि,
‘अद्भुणोज्जलि’ति ‘अधुनोज्ज्वलितः’ सद्यःप्रदीप्तः ‘महाकर्मतराण’ति विधायमानानलोपेक्षयाऽतिशयेन महान्ति
कर्मणि-ज्ञानावरणादीनि बन्धमाश्रित्य यस्यासौ महाकर्मतरः, एवमन्यान्यपि, नवरं क्रिया-दाहरूपा आश्रयो-नवकर्मो-
पादानहेतुः वेदना-पीडा भाविनि तत्कर्मजन्या परस्परशरीरसंवाधजन्या वा ‘बोद्धसिज्जमाणे’ति ‘व्यवकृष्यमाणः’ अप-
कर्षं गच्छन् ‘अरपकर्मतराण’ति अङ्गाराद्यवस्थामाश्रित्य, अल्पशब्दः स्तोकार्थः, [क्षारावस्थायां त्वभावावर्थः] ॥ क्रिया-

ऽधिकारादेवेदमाह—

पुरिसे णं भंते ! धणुं परामुसइ धणुं परामुसित्ता उंसुं परामुसइ २ ठाणं ठाह ठाणं ठिचा आयतकणाययं उंसुं
करेंति आययकन्नाययं उंसुं करेत्ता उहुं वेहासं उंसुं उन्विहइ २ ततो णं से उंसुं उहुं वेहासं उन्विहि ए समाने जाइं तत्तय
पाणाइं भूयाइं जीवाइं सत्ताइं अभिहणइ वत्तेति लेस्सेति संवाणइ संवेइति परितावेइ किलामेइ ठाणाओ
ठाणं संकामेइ जीवियाओ ववरोवेइ तए णं भंते ! से पुरिसे कतिकिरि २, गोयमा ! जावं च णं से पुरिसे
धणुं परामुसइ २ जाव उन्विहइ तावं च णं से पुरिसे कातियाए जाव पाणातिवायकिरियाए पंचहिं किरियाहिं
पुढे, जेसिं पि य णं जीवाणं सरीरेहिं धणू निव्वत्ति ए तेऽवि य णं जीवा काइयाए जाव पंचहिं किरियाहिं
पुढे, एवं धणुपुढे पंचहिं किरियाहिं, जीवा पंचहिं, प्हारू पंचहिं, उंसू पंचहिं, सरे पत्तणे फले प्हारू पंचहिं,
॥ (सूत्रं २०६) ॥ अहे णं से उंसुं अप्पणो गुम्यत्ताए भारियत्ताए गुम्सं भारियत्ताए अहे वीससाए पचो-

वयमाणे जाइं तत्थ पाणाइं जाव जीवियाओ ववरोवेइ तावं च णं से पुरिसे कतिकरिए ? गोयमा ! जावं च णं से उंसुं अप्पणो गुरुययाए जाव ववरोवेइ तावं च णं से पुरिसे काइयाए जाव चउहिं किरियाहिं पुट्टे, जेसिंपि य णं जीवाणं सरीरेहिं धणू निव्वत्तिए तेवि जीवा चउहिं किरियाहिं, धणूपुट्टे चउहिं, जीवा चउहिं, पहारू चउहिं, उस्स पंचहिं, सरे पत्तणे फले पहारू पंचहिं, जेवि य से जीवा अहे पच्चोवयमाणस्स उवग्गहे चिट्ठंति तेवि य णं जीवा कातियाए जाव पंचहिं किरियाहिं पुट्टा ॥ (सूत्रं २०७) ॥

‘पुरिसे णं’मित्यादि ‘परामुसइ’त्ति ‘परामृशति’ गृह्णाति ‘आययकणाययं’ति आयतः—क्षेपाय प्रसारितः कर्णा-यतः—कर्णं यावदाकृष्टस्ततः कर्मधारयाद् आयतकर्णायतः अतस्तं, ‘इधुं’ वाणं ‘उट्ठं वेहासं’ति ऊर्ध्वमिति वृक्षशिखराद्यपेक्षयाऽपि स्यादत आह—‘विहायसि’ इत्याकाशे ‘उव्विहइ’त्ति ‘ऊर्ध्वं विजहाति’ ऊर्ध्वं क्षिपतीत्यर्थः, ‘अभिहणइ’त्ति अभिमुखमागच्छतो हन्ति ‘वत्तेइ’त्ति वर्तुलीकरोति शरीरसङ्कोचापादनात् ‘लेसेइ’त्ति ‘श्लेषयति’ आत्मनि श्लिष्टान् करोति ‘संघाएइ’त्ति अन्योऽन्यं गात्रैः संहतान् करोति ‘संघेइ’त्ति मनाक् स्पृशति ‘परितावेइ’त्ति समन्ततः पीडयति ‘किलामेइ’त्ति मारणान्तिकादिसमुद्घातं नयति ‘ठाणाओ ठाणं संकामेइ’ स्वस्थानात्स्थानान्तरं नयति ‘जीवि-याओ ववरोवेइ’त्ति च्युतजीवितान् करोतीति, ‘किरियाहिं पुट्टे’त्ति क्रियाभिः स्पृष्टः, क्रियाजन्येन कर्मणा बद्ध इत्यर्थः, ‘धणु’त्ति धनुः—दण्डगुणादिसमुदायः, ननु पुरुषस्य पञ्च क्रिया भवन्तु, कायादिव्यापाराणां तस्य दृश्यमानत्वात्, धनुरादिनिर्वर्तकशरीराणां तु जीवानां कथं पञ्च क्रियाः ?, कायमात्रस्यापि तदीयस्य तदानीमचेतनत्वात्, अचेतनकायमात्रा-

दपि बन्धाभ्युपगमे सिद्धानामपि तत्प्रसङ्गः, तदीयशरीराणामपि प्राणातिपातहेतुत्वेन लोके विपरिवर्त्तमानत्वात्, किञ्च—यथा धनुरादीनि कायिक्यादिक्रियाहेतुत्वेन पापकर्मबन्धकारणानि भवन्ति तज्जीवानामेवं पात्रदण्डकादीनि जीवरक्षाहेतुत्वेन पुण्यकर्मनिबन्धनानि स्युः, न्यायस्य समानत्वाद् इति, अत्रोच्यते, अविरतिपरिणामाद् बन्धः, अविरतिपरिणामश्च यथा पुरुषस्यास्ति एवं धनुरादिनिर्वर्त्तकशरीरजीवानामपीति, सिद्धानां तु नास्त्यसाविति न बन्धः, पात्रादिजीवानां तु न पुण्यबन्धहेतुत्वं, तद्धेतोर्विवेकादेस्तेष्वभावादिति, किञ्च—सर्वज्ञचनप्रामाण्याद्यथोक्तं तत्तथा श्रद्धेयमेवेति, इपुरिति—शरपत्रफलादिसमुदायः ॥ ‘अहे णं से उसूं’ इत्यादि, इह धनुष्मदादीनां यद्यपि सर्वक्रियासु कथञ्चिन्निमित्तभावोऽस्ति तथाऽपि विवक्षितबन्धं प्रत्यमुख्यप्रवृत्तिकतया विवक्षितवधक्रियायास्तैः कृतत्वेनाविवक्षणाच्छेषक्रियाणां च निमित्तभावमात्रेणापि तत्कृतत्वेन विवक्षणाच्चतस्रस्ता उक्ताः, बाणादिजीवशरीराणां तु साक्षाद् वधक्रियायां प्रवृत्तत्वात्पद्येति ॥ अथ सम्यक्प्ररूपणाधिकारान्मिथ्याप्ररूपणानिरासपूर्वकं सम्यक्प्ररूपणामेव दर्शयन्नाह—

अण्णजत्थिया णं भंते ! एवमातिक्खंति जाव पत्थ्वेति से जहानामए—जुयंति जुवाणे हत्थेणं हत्थे गेणहेज्जा चक्कस्स वा नाभी अरगा उत्तासिया एवामेव जाव चत्तारि पंच जोयणसयाइं बहुसमाइन्ने मणु-
 यलोए मणुस्सेहिं, से कहमेयं भंते ! एवं ? गोयमा ! जण्णं ते अण्णजत्थिया जाव मणुस्सेहिं जे ते एव-
 माहंसु मिच्छा०, अहं पुण गोयमा ! एवमातिक्खामि जाव एवामेव चत्तारि पंच जोयणसयाइं बहुसमा-
 इण्णे निरयलोए नेरइणहिं ॥ (सूत्रं २०८) ॥ नेरइया णं भंते ! किं एगत्तं पभू विजिब्बित्तए पुहुत्तं पभू विजि-

विविक्तए ? जहा जीवाभिगमे आलावगो तहा नेयव्वो जाव दुरहियासे ॥ (सूत्रं २०९) ॥ आहाकम्मं अण-
वज्जेत्ति मणं पहरैत्ता भवति, से णं तस्स ठाणस्स अणालोइयपडिक्कंते कालं करेइ नत्थि तस्स आराहणा,
से णं तस्स ठाणस्स आलोइयपडिक्कंते कालं करेइ अत्थि तस्स आराहणा, एएणं गमेणं नेयव्वं-कीयगडं
ठवियं रइयं कंतारभत्तं दुडिभक्खभत्तं वदलियाभत्तं गिलाणभत्तं सेजायरपिंडं रायपिंडं । आहाकम्मं अण-
वज्जेत्ति बहुजणमज्झे भासित्ता सयमेव परिभुजित्ता भवति से णं तस्स ठाणस्स जाव अत्थि तस्स आरा-
हणा, एयंपि तह चेव जाव रायपिंडं । आहाकम्मं अणवज्जेत्ति सयं अन्नमन्नस्स अणुप्पदावेत्ता भवति, से णं
तस्स एयं तह चेव जाव रायपिंडं । आहाकम्मं णं अणवज्जेत्ति बहुजणमज्झे पन्नवत्तिता भवति से णं तस्स
जाव अत्थि आराहणा जाव रायपिंडं ॥ (२१०) ॥

‘अणउत्थिए’त्यादि, ‘बहुसमाइण्णे’त्ति अत्यन्तमाकीर्ण, मिथ्यात्वं च तद्वचनस्य विभङ्गज्ञानपूर्वकत्वादवसेय-
मिति । ‘नेरइएहि’ इत्युक्तमतो नारकवक्तव्यतासूत्रम्—‘एगत्तं’ति एकत्वं प्रहरणानां ‘पुहुत्तं’ति ‘पृथक्त्वं’ बहुत्वं प्रह-
रणानामेव ‘जहा जीवाभिगमे’इत्यादि, आलापकश्चैवम्—‘गोयमा ! एगत्तंपि प्हू विउवित्तए पुहुत्तंपि प्हू विउवित्तए,
एगत्तं विउवमाणे एगं महं मोगगरूवं वा मुसुंढिरूवं वा’इत्यादि, ‘पुहुत्तं विउवमाणे मोगगरूवाणि वा’इत्यादि, ताइं संखे-
ज्जाइं नो असंखेज्जाइं एवं संवज्जाइं २ सरीराइं विउवत्ति विउवित्तां अन्नमन्नस्स कायं अभिहणमाणा २ वेयणं उदीरैति
उज्जलं विउलं पगाढं कक्कसं कडुयं फरुसं निडुरं चंडं तिबं दुक्खं दुगं दुरहियासं’ति, तत्र ‘उज्ज्वलां’ विपक्षलेशेनाप्य-

कलङ्कितां 'विपुलां' शरीरव्यापिकां 'प्रगाढां' प्रकर्षवतीं 'कर्कशां' कर्कशद्रव्योपमामनिष्ठामित्यर्थः, एवं कटुकां परुषां निष्ठुरां चेति 'चण्डां' रौद्रां 'तीव्रां' झगिति शरीरव्यापिकां 'दुःखाम्' असुखरूपां 'दुर्गां' दुःखाश्रयणीयाम्, अत एव दुर्धिसह्यामिति ॥ इयं च वेदना ज्ञानाधाराधनाविरहेण भवतीत्याराधनाऽभावं दर्शयितुमाह—'आह्लाकम्मे'त्यादि, 'अण-वज्जे'ति 'अनवद्य'मिति निर्दोषमिति 'मणं पहरेत्त'ति मानसं 'प्रधारयिता' स्थापयिता भवति, 'रइय्गं'ति मोदकचूर्णादि पुनर्मोदकादितया रचितमौद्गिकभेदरूपं 'कंतारभत्तं'ति कान्तारम्-अरण्यं तत्र भिक्षुकाणां निर्वाहार्थं यद्विहितं भक्तं तत्कान्तारभक्तं, एवमन्यान्यपि, नवरं वार्दलिका-मेघदुर्दिनं, 'गिलाणभत्तं'ति ग्लानस्य नीरोगतार्थं भिक्षुकदानाय यत्कृतं भक्तं तद् ग्लानभक्तं, आधाकर्मादीनां सदोपत्येनागमेऽभिहितानां निर्दोषताकल्पनं तत एव स्वयं भोजनमन्यसाधुभ्योऽनुप्रदानं सभायां निर्दोषताभणनं च विपरीतश्रद्धानादिरूपत्वान्मिथ्यात्वादि, ततश्च ज्ञानादीनां निराधना स्फुटं वेति ॥ आधाकर्मादींश्च पदार्थानाचार्यादयः सभायां प्रायः प्रज्ञापयन्तीत्याचार्यादीन् फलतो दर्शयन्ताह—

आयरियउवज्झाए णं भंते ! सविसयंसि गणं अगिलाए संगिणह्माणे अगिलाए उवगिणह्माणे कतिहिं भवग्गहणेहिं सिज्झति जाव अंतं करेति ?, गोयमा ! अत्थेगतिण नेणेव भवग्गहणेणं सिज्झति अत्थेगतिणं दोचेणं भवग्गहणेणं सिज्झति तच्च पुण भवग्गहणं णातिक्कमनि ॥ (सूत्रं २११) ॥ जे णं भंते ! परं अलिण्णं असव्भूतेणं अव्वभक्खाणेणं अव्वभक्खाति तस्स णं कहप्पगारा कम्मा कज्जंति ?, गोयमा ! जे णं परं अलि-एणं असंतवयेणं अव्वभक्खाणेणं अव्वभक्खाति तस्स णं तहप्पगारा चेव कम्मा कज्जंति, जत्थेव णं अभि-

समागच्छन्ति तत्थेव णं पडिसंवेदन्ति ततो से पच्छा वेदन्ति सेवं भन्ते २ स्ति ॥ (सूत्रं २१२) ॥ पञ्चमशते षष्ठ उद्देशकः ॥ ५-६ ॥

‘आयरिये’त्यादि, ‘आयरियउवज्झाए णं’ति आचार्येण सहोपाध्याय आचार्योपाध्यायः ‘सविसयंसि’ति ‘स्वविपये’ अर्थदानसूत्रदानलक्षणे ‘गणं’ति शिष्यवर्गं ‘अगिलाए’ति अखेदेन संगृह्यन् ‘उपगृह्यन्’ उपपृग्भयन्, द्वितीयः तृतीयश्च भवो मनुष्यभवो देवभवान्तरितो दृश्यः, चारित्रवतोऽनन्तरो देवभव एव भवति न च तत्र सिद्धिरस्तीति ॥ परानुग्रहस्यानन्तरफलमुक्तं, अथ परोपधातस्य तदाह—‘जे ण’मित्यादि, ‘अलिएणं’ति ‘अलीकेन भूतनिहवरूपेण पालितब्रह्मचर्यसाधुविषयेऽपि नानेन ब्रह्मचर्यमनुपालितमित्यादिरूपेण ‘असम्भूएणं’ति अभूतोद्भावनरूपेण अचौरेऽपि चौरोऽयमित्यादिना, अथवा ‘अलीकेन’ असत्येन, तच्च द्रव्यतोऽपि भवति लुब्धकादिना मृगादीन् पृष्टस्य जानतोऽपि नाहं जानामीत्यादि, अत एवाह—‘असम्भूतेन’ दुष्टाभिसन्धित्वादशोभनरूपेण अचौरेऽपि चौरोऽयमित्यादिना ‘अव्भक्खाणेणं’ति आभिमुख्येनाख्यानं—दोषाविष्करणमभ्याख्यानं तेन ‘अभ्याख्याति’ ब्रूते ‘कहप्पगार’ति कथंप्रकाराणि किंप्रकाराणीत्यर्थः, ‘तहप्पगार’ति अभ्याख्यानफलानीत्यर्थः, ‘जत्थेव ण’मित्यादि, यत्रैव मानुपत्वादौ ‘अभिसमागच्छति’ उत्पद्यते तत्रैव प्रतिसंवेदयत्यभ्याख्यानफलं कर्म ततः पश्चाद्वेदयति—निर्जरयतीत्यर्थः ॥ पञ्चमशते षष्ठः ॥ ५-६ ॥

षष्ठोद्देशकान्त्यसूत्रे कर्मपुद्गलनिर्जरोक्ता, निर्जरा च चलनमिति सप्तमे पुद्गलचलनमधिकृत्येदमाह—

परमाणुपोग्गले णं भंते ! एयति वेयति जाव तं तं भावं परिणमति ? गोयमा ! सिय एयति वेयति जाव
 परिणमति सिय णो एयति जाव णो परिणमति । दुपदेसिए णं भंते ! खंधे एयति जाव परिणमइ ? गोयमा !
 सिय एयति जाव परिणमति सिय णो एयति जाव णो परिणमति, सिय देसे एयति देसे नो एयति ।
 तिप्पएसिए णं भंते ! खंधे एयति० ? गोयमा ! सिय एयति सिय नो एयति, सिय देसे एयति नो देसो
 एयति सिय देसे एयति नो देसा एयति सिय देसा एयति नो देसे एयति । चउप्पएसिए णं भंते ! खंधे
 एयति० ? गोयमा ! सिय एयति सिय नो एयति सिय देसे एयति णो देसे एयति सिय देसे एयति णो
 देसा एयति सिय देसा एयति नो देसे एयति सिय देसा एयति नो देसा एयति जहा चउप्पदेसिओ
 तहा पंचपदेसिओ तहा जाव अणंतपदेसिओ ॥ (सूत्रं २१३) ॥ परमाणुपोग्गले णं भंते ! असिधारं वा खुर-
 धारं वा ओगाहेज्जा ? हंता ! ओगाहेज्जा । से णं भंते ! तत्थ छिजेज्ज वा भिजेज्ज वा ? गोयमा ! णो तिण्डे
 समडे, नो खलु तत्थ सत्थं कमति, एवं जाव असंखेज्जपएसिओ । अणंतपदेसिए णं भंते ! खंधे असिधारं वा
 खुरधारं वा ओगाहेज्जा ? हंता ! ओगाहेज्जा, से णं तत्थ छिजेज्ज वा भिजेज्ज वा ? गोयमा ! अत्थेगतिए
 छिजेज्ज वा भिजेज्ज वा अत्थेगतिए नो छिजेज्ज वा नो भिजेज्ज वा, एवं अगणिक्कायस्स मज्झमज्जेणं तहिं णवरं
 क्षियाएज्जा भाणितन्वं, एवं पुक्खलसंचट्टगस्स महामेहस्स मज्झमज्जेणं तहिं उल्ले सिया, एवं गंगाए महा-

णदीए पडिसोयं हवमागच्छेज्जा, तहिं विणिहायमावज्जेज्जा, उदगावत्तं वा उदगविंदुं वा ओगाहेज्जा से णं तत्थ परियावज्जेज्जा ॥ (सूत्रं २१४) ॥

‘परमाणु’इत्यादि, ‘सिय एयइ’त्ति कदाचिदेज्जे, कादाचित्कत्वात्सर्वपुद्गलेष्वेज्जनादिधर्माणां । द्विप्रदेशिके त्रयो विकल्पाः—स्यादेजनं १ स्यादेनेजनं २ स्याद्देशेनेजनं देशेनेजनं चेति ३, द्व्यंशत्वात्तस्येति । त्रिप्रदेशिके पञ्च—आद्यास्त्रयस्त एव द्व्यणुकस्यापि तदीयस्यैकस्यांशस्य तथाविधपरिणामेनैकदेशतया विवक्षितत्वात्, तथा देशस्यैजनं देशयोश्चानेजनमिति चतुर्थः, तथा देशयोरेजनं देशस्य चानेजनमिति पञ्चमः । एवं चतुःप्रदेशिकेऽपि नवरं षट्, तत्र षष्ठो देशयोरेजनं देशयोरेव चानेजनमिति ॥ पुद्गलाधिकारादेवेदं सूत्रवृन्दम्—‘परमाणु’इत्यादि, ‘ओगाहेज्ज’त्ति अवगाहेत आश्रयेत ‘छिचेत’ द्विधाभावं यायात् ‘भिचेत’ विदारणभावमात्रं यायात्, ‘नो खलु तत्थ सत्थं कमइ’त्ति परमाणुत्वादन्वया परमाणुत्वमेव न स्यादिति । ‘अत्थेगइए छिजेज्ज’त्ति तथाविधवादपरिणामत्वात् ‘अत्थेगइए नो छिजेज्ज’त्ति सूक्ष्मपरिणामत्वात् ‘उल्ले सिय’त्ति आर्द्रो भवेत् ‘विणिहायमावज्जेज्ज’त्ति प्रतिस्खलनमापद्येत ‘परियावज्जेज्ज’त्ति ‘पथ्यापद्येत’ विनश्येत् ॥

परमाणुपोगले णं भंते ! किं सअहे समज्जे सपएसे ? उदाहु अणहे अमज्जे अपएसे ?, गोयमा ! अणहे अमज्जे अपएसे नो सअहे नो समज्जे नो सपएसे ॥ दुपदेसिए णं भंते ! खंधे किं सअहे समज्जे सपदेसे उदाहु अणहे अमज्जे अपदेसे ?, गोयमा ! सअहे अमज्जे सपदेसे नो अणहे नो समज्जे नो अपदेसे ।

તિપદેસિએ નં મંતે ! લંધે પુચ્છા, ગોયમા ! અણદ્દે સમજ્જે સપદેસે નો સઅદ્દે નો અમજ્જે નો અપદેસે, જહા દુપદેસિઓ તહા જે સમા તે માણિયવા, જે વિસમા તે જહા તિપણસિઓ તહા માણિયવા ! સંલેખપદેસિએ નં મંતે ! લંધે કિં સઅદ્દે ૬ ? પુચ્છા, ગોયમા ! સિય સઅદ્દે અમજ્જે સપદેસે સિય અણદ્દે સમજ્જે સપદેસે જહા સંલેખપદેસિઓ તહા અસંલેખપદેસિઓડવિ ॥ (સૂત્રં ૨૧૫) ॥

‘દુપણસિએ’ઇત્યાદિ, યસ્ય સ્કન્ધસ્ય સમાઃ પ્રદેશાઃ સ સાદ્ધો યસ્ય તુ વિપમાઃ સ સમધ્યઃ, સત્ત્વેયપ્રદેશિકાદિસ્તુ સ્કન્ધઃ સમપ્રદેશિકઃ ઇતરશ્ચ, તત્ર યઃ સમપ્રદેશિકઃ સ સાદ્ધોડમધ્યઃ, ઇતરસ્તુ વિપરીત ઇતિ ॥

પરમાણુપોગલે નં મંતે ! પરમાણુપોગલં ફુસમાણે કિં દેસેનં દેસં ફુસહ ? દેસેનં દેસે ફુસહ ૨ દેસેનં સઘં ફુસહ ૩ દેસેહિં દેસં ફુસતિ ૪ દેસેહિં દેસે ફુસહ ૫ દેસેહિં સઘં ફુસહ ૬ સઘેનં દેસં ફુસહ દેસે ફુસતિ ૭ સઘેનં દેસે ફુસતિ ૮ સઘેનં સઘં ફુસહ ૯ ?, ગોયમા ! નો દેસેનં દેસં ફુસહ નો દેસેનં દેસે ફુસતિ નો દેસેનં સઘં ફુસહ નો દેસેહિં દેસં ફુસતિ નો દેસેહિં દેસે ફુસહ નો દેસેનં સઘં ફુસતિ નો દેસેહિં દેસં ફુસતિ નો દેસેનં સઘં ફુસહ નો દેસે ફુસતિ સઘેનં સઘં ફુસહ, ઇવં પરમાણુપોગલે દુપદેસિયં ફુસમાણે સત્તામણવમેહિં ફુસતિ, પરમાણુપોગલે તિપણસિયં ફુસમાણે નિપ્પચ્છિમણિં તિહિં ફુ, જહા પરમાણુપોગલે તિપણસિયં ફુસાવિઓ ઇવં ફુસાવેયઘ્વો જાવ અણંતપણસિઓ ॥ દુપણસિએ નં મંતે ! લંધે પરમાણુપોગલં ફુસમાણે પુચ્છા, તતિયનવમેહિં ફુસતિ, દુપદેસિયં ફુસમાણે પદ્મતદ્વયસત્તામણવમેહિં ફુસહ, દુપદેસિઓ

तिपदेसियं फुसमाणो आदिल्लएहि य पच्छिल्लएहि य तिहिं फुसति, मज्झमएहिं तिहिं विपडिसेहेयन्व, दुपदे-
सिओ जहा तिपदेसियं फुसावितो एवं फुसावेयन्वो जाव अणंतपएसियं। तिपएसिए णं भंते ! खंधे परमाणुपो-
गलं फुसमाणे पुच्छा, ततियछट्टणवमेहिं फुसति, तिपएसिओ दुपएसियं फुसमाणो पढमएणं ततिएणं
चउत्थछट्टसत्तमणवमेहिं फुसति, तिपएसिओ तिपएसियं फुसमाणो सन्वेसुवि ठाणेसु फुसति, जहा तिपए-
सिओ तिपदेसियं फुसावितो एवं तिपदेसिओ जाव अणंतपएसिएणं संजोएयन्वो, जहा तिपएसिओ एवं
जाव अणंतपएसिओ भाणियन्वो ॥ (सूत्रं २१६) ॥

‘परमाणुपोगले णं भंते !’ इत्यादि, ‘किं देसेणं देस’मित्यादयो नव विकल्पाः, तत्र देशेन स्वकीयेन देशं तदीयं
सृशति, देशेनेत्यनेन देशं देशान् सर्वमित्येवं शब्दत्रयपरेण त्रयः, एवं देशैरित्यनेन ३, सर्वेणेत्यनेन च त्रय एवेति ३, स्थापनां-

देशेन	देशैः	सर्वेण
१ देशं	देशं	देशं
२ देशान्	देशान्	देशान्
३ सर्वं	सर्वं	सर्वं

अत्र च सर्वेण सर्वमित्येक एव घटते, परमाणोर्निरंशत्वेन शेषाणामसम्भवात्, ननु यदि
सर्वेण सर्वं सृशतीत्युच्यते तदा परमाण्वोरेकत्वापत्तेः कथमपरापरपरमाणुयोगेन घटादिस्कन्धनि-
ष्पत्तिः ? इति, अत्रोच्यते, सर्वेण सर्वं सृशतीति कोऽर्थः ? स्वात्मना तावन्योऽन्यस्य लगतो,
न पुनरर्द्धांशेन, अर्द्धादिदेशस्य तयोरभावात्, घटाद्यभावापत्तिस्तु तदैव प्रसज्येत यदा तयो-
रेकत्वापत्तिः, न च तयोः सा, स्वरूपभेदात् । ‘सत्तमनवमेहिं फुसइ’ति सर्वेण देशं सर्वेण सर्वमित्येताभ्यामित्यर्थः,
तत्र यदा द्विप्रदेशिकः प्रदेशद्वयावस्थितो भवति तदा तस्य परमाणुः सर्वेण देशं सृशति, परमाणोस्तद्देशस्यैव विपय-

त्वात्, यदा तु द्विप्रदेशिकः परिणामसौक्ष्म्यादेकप्रदेशस्थो भवति तदा तं परमाणुः सर्वेण सर्वं स्पृशतीत्युच्यते, 'पच्छिम-
एहिं तिहिं फुसइ'ति त्रिप्रदेशिकमसौ स्पृशंस्त्रिभिरन्त्यैः स्पृशति, तत्र यदा त्रिप्रदेशिकः प्रदेशत्रयस्थितो भवति तदा
तस्य परमाणुः सर्वेण देशं स्पृशति परमाणोस्तद्देशस्यैव विषयत्वात्, यदा तु तस्यैकत्र प्रदेशे द्वौ प्रदेशौ अन्यत्रैकोऽव-
स्थितः स्यात्तदा एकप्रदेशस्थितपरमाणुद्वयस्य परमाणोः स्पर्शविषयत्वेन सर्वेण देशौ स्पृशतीत्युच्यते, ननु द्विप्रदेशिकेऽपि
युक्तोऽयं विकल्पस्तत्रापि प्रदेशद्वयस्य स्पृश्यमानत्वात् ? नैवं, यतस्तत्र द्विप्रदेशमात्र एवावयवीति कस्य देशौ स्पृशति ?
त्रिप्रदेशिके तु त्रयापेक्षया द्वयस्पर्शने एकोऽत्राशिष्यते ततश्च सर्वेण देशौ त्रिप्रदेशिकस्य स्पृशतीति व्यपदेशः साधुः
स्यादिति, यदा त्वेकप्रदेशावगाढोऽसौ तदा सर्वेण सर्वं स्पृशतीति स्यादिति ॥ 'हुपणसिण' मित्यादि, 'तद्द्वयनवमेहिं
फुसइ'ति यदा द्विप्रदेशिकः द्विप्रदेशस्थस्तदा परमाणुं देशेन सर्वं स्पृशतीति तृतीयः, यदा त्वेकप्रदेशावगाढोऽसौ तदा
सर्वेण सर्वमिति नवमः । 'हुपणसिओ हुपणसिओ हुपणसिओ' मित्यादि, यदा द्विप्रदेशिकौ प्रत्येकं द्विप्रदेशावगाढौ तदा देशेन
देशमिति प्रथमः, यदा त्वेक एकत्रान्यस्तु द्वयोस्तदा देशेन सर्वमिति तृतीयः, तथा सर्वेण देशमिति सप्तमः, नवमस्तु
प्रतीत एवेति, अनया दिशाऽन्येऽपि व्याख्येया इति ॥ पुद्गलाधिकारादेव पुद्गलानां द्रव्यक्षेत्रभावान् कालतश्चिन्तयति, तत्र-

परमाणुपोगगले णं भंते ! कालतो केवचिरं होति ? गोयमा ! जहन्नेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं
कालं, एवं जाव अणंतपणसिओ । एगपदेसोगाढे णं भंते ! पोगगले सेण तस्मि वा ठाणेसु अन्नमि वा ठाणे
कालओ केवचिरं होइ ? गोयमा ! जहं एगं समयं उक्को० आवलियाए असंखेज्जइभागं, एवं जाव असं-

खेजपदेसोगाढे । एगपदेसोगाढे णं भंते ! पोगले निरेए कालओ केवचिरं होइ ? गोयमा ! जहन्नेणं एगं
 समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, एवं जाव असंखेज्जपदेसोगाढे । एगगुकालएण णं भंते ! पोगले कालओ
 केवचिरं होइ ? गोयमा ! जह० एगं समयं उ० असंखेज्जं कालं एवं जाव अणंतगुणकालए, एवं वन्नगंधर-
 सफास० जाव अणंतगुणलुक्खे, एवं सुहुमपरिणए पोगले एवं बादरपरिणए पोगले । सदपरिणए णं भंते !
 पुगले कालओ केवचिरं होइ ? गोयमा ! ज० एगं समयं उ० आवलियाए असंखेज्जइभागं, असदपरिणए
 जहा एगगुणकालए ॥ परमाणुपोगलस्स णं भंते ! अंतरं कालओ केवचिरं होइ ? गोयमा ! जहन्नेणं एगं
 समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं । दुप्पएसियस्स णं भंते ! खंधस्स अंतरं कालओ केवचिरं होइ ? गोयमा !
 जहन्नेणं एगं समयं उक्कोसेणं अणंतं कालं, एवं जाव अणंतपएसिओ । एगपएसोगाढस्स णं भंते ! पोगग-
 लस्स सेयस्स अंतरं कालओ केवचिरं होइ ? गोयमा ! जहन्नेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, एवं
 जाव असंखेज्जपएसोगाढे । एगपएसोगाढस्स णं भंते ! पोगलस्स निरेयस्स अंतरं कालओ केवचिरं होइ ?
 गोयमा ! जहन्नेणं एगं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं, एवं जाव असंखेज्जपएसोगाढे । वन्नगं-
 धरसफाससुहुमपरिणयवायरपरिणयाणं एतेसिं जं चेव संचिहुणा तं चेव अंतरंपि भाणियव्वं । सदप-
 रिणयस्स णं भंते ! पोगलस्स अंतरं कालओ केवचिरं होइ ? गोयमा ! जहन्नेणं एगं समयं उक्कोसेणं असं-

खेज्जं कालं । असदपरिणयस्स णं भन्ते ! पोग्गलस्स अंतरं कालओ केवचिरं होइ ? गोयसा ! जहन्नेणं एणं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं ॥ (सूत्रं २१७) ॥

‘परमाणु’इत्यादि द्रव्यचिन्ता ‘उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं’ति असंख्येयकालात्परः पुद्गलानामेकरूपेण स्थित्यभावात् ‘एण-पएसो’गोहे ण’मित्यादि क्षेत्रचिन्ता, ‘सेए’त्ति ‘सैजः’ सकम्पः ‘तम्मि ठाणे’त्ति अधिकृत एव ‘अणम्मि व’त्ति अधि-कृतादन्यत्र ‘उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्जइभागं’ति पुद्गलानामाकस्मिकत्वाच्चलनस्य न निरेजत्वादीनामिवासत्त्वे-यकालत्वं, ‘असंखेज्जपएसो’गोहे’त्ति अनन्तप्रदेशावगाढस्यासम्भवादसंज्ञातप्रदेशावगाढ इत्युक्तं, ‘निरेए’त्ति ‘निरेजः’ निष्प्रकम्पः ॥ ‘परमाणुपोग्गलस्से’त्यादि, परमाणोरपगते परमाणुत्वे यदपरमाणुत्वेन वर्त्तनमापरमाणुत्वपरिणतेः तद-न्तरं—स्कन्धसम्बन्धकालः, स चोत्कर्षतोऽसंज्ञात इति । द्विप्रदेशिकस्य तु शेषस्कन्धसम्बन्धकालः परमाणुकालश्चान्तर-कालः, स च तेषामनन्तत्वात् प्रत्येकं चोत्कर्षतोऽसंज्ञेयस्थितिकत्वादनन्तः, तथा यो निरेजस्य कालः स सैजस्यान्तरमि-तिकृत्योक्तं सैजस्यान्तरमुत्कर्षतोऽसंज्ञातकाल इति, यस्तु सैजस्य कालः स निरेजस्यान्तरमितिकृत्योक्तं निरेजस्यान्तरमु-त्कर्षत आवलिकाया असंज्ञातो भाग इति । एकगुणकालकत्वादीनां चान्तरमेकगुणकालकत्वादिकालसमानमेव, न पुन-र्द्विगुणकालकत्वादीनामनन्तत्वेन तदन्तरस्यानन्तत्वं, वचनग्रामाण्यात् । सूक्ष्मादिपरिणतानां त्ववस्थानतुल्यमेवान्तरं, यतो यदैकस्यावस्थानं तदेवान्यस्यान्तरं, तच्चासंज्ञेयकालमानमिति । ‘सद्दे’त्यादि तु सूत्रसिद्धम् ॥

एयस्स णं भन्ते ! दब्बवट्ठाणाउयस्स खेत्तट्ठाणाउयस्स ओगाहणट्ठाणाउयस्स भावट्ठाणाउयस्स कयरे २

जाव विसेसाहिया वा ? , गोयमा ! सव्वत्थोवे खेत्तट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे दव्वट्ठाणाउए
असंखेज्जगुणे भावट्ठाणाउए असंखेज्जगुणे-‘खेत्तोगाहणदव्वे भावट्ठाणाउयं च अप्पवहुं । खेत्ते सव्वत्थोवे
सेसा ठाणा असंखेज्जा ॥ १ ॥’ (सूत्रम् २१८)

‘एयस्स णं भंते ! दव्वट्ठाणाउयस्स’त्ति द्रव्यं-पुद्गलद्रव्यं तस्य स्थानं-भेदः परमाणुद्विप्रदेशिकादि तस्यायुः-
स्थितिः, अथवा द्रव्यस्याणुत्वादिभावेन यत्स्थानं तद्रूपमायुः द्रव्यस्थानायुस्तस्य ‘खित्तट्ठाणाउयस्स’त्ति क्षेत्रस्य-आका-
शस्य स्थानं-भेदः पुद्गलावगाहकृतस्तस्यायुः-स्थितिः, अथवा क्षेत्रे-एकप्रदेशादौ स्थानं-यत्पुद्गलानामवस्थानं तद्रूपमायुः
क्षेत्रस्थानायुः, एवमवगाहनास्थानायुः भावस्थानायुश्च, नवरमवगाहना-नियतपरिमाणक्षेत्रावगाहित्वं पुद्गलानां भावस्तु-
कालत्वादिः, ननु क्षेत्रस्यावगाहनायाश्च को भेदः ? , उच्यते, क्षेत्रमवगाढमेव, अवगाहना तु विवक्षितक्षेत्रादन्यत्रापि पुद्ग-
लानां तत्परिमाणवगाहित्वमिति । ‘कयरे’इत्यादि कण्ठ्यं, एषां च परस्परेणाल्पबहुत्वव्याख्या गायानुसारेण कार्या, ताश्चेमा-

खेत्तोगाहणदव्वेभावट्ठाणाउअप्पवहुयत्ते । थोवा असंखगुणिया तिन्नि य सेसा कहं गेया : ॥ १ ॥ खेत्तामुत्ताओ तेण समं बंध-
पच्चयाभावा । तो पोगलण थोवो खेत्तावट्ठाणकालो उ ॥ २ ॥ अण्णक्खेत्तगयस्सवि तं चिय माणं चिरंपि संभवह । ओगाहणनासे
पुण खेत्तणचं फुडं होइ ॥ ३ ॥ ओगाहणाववद्धा खेत्तद्धा अक्कियाववद्धा य । न उ ओगाहणकालो खेत्तद्धामेत्तसंबद्धो ॥ ४ ॥ जम्हा
तत्थऽण्णत्थ य सच्चिय ओगाहणा भवे खेत्ते । तम्हा खेत्तद्धाओऽवगाहणद्धा असंखगुणा ॥ ५ ॥ संकोयविकोएण व उवरमियाएऽवगाहणा-
एवि । तत्तियमेत्ताणं चिय चिरंपि दव्वणऽवत्थाणं ॥ ६ ॥ संघायमेयओ वा दव्वोवरमे पुणाइ संखित्ते । नियमा तदव्वोगाहणाए नासो न

संदेहो ॥ ७ ॥ ओगाहद्धा दन्वे संकोयविकोयओ य अववद्धा । न उ दन्वं संकोयणविकोयमित्तेण संवद्धं ॥ ८ ॥ जम्हा तत्थऽणत्थ
व दन्वं ओगाहणाएँ तं चेव । दव्यद्धा संखगुणा तम्हा ओगाहणद्धाओ ॥ ९ ॥ संवायभेयओ वा दव्वोवरमेऽवि पज्जवा संति । तं कस्मिण-
गुणविरामे पुणाइ दन्वं न ओगाहो ॥ १० ॥ संवायभेयवंधाणुवत्तिणी निच्चमेव दव्वद्धा । न उ गुणकालो संवायभेयमेतंऽद्धसंबद्धो ॥ ११ ॥
जम्हा तत्थऽणत्थ य दन्वे खेचावगाहणासुं च । ते चेव पज्जवा संति तो तदद्धा असंखगुणा ॥ १२ ॥ आह अणेगंतोऽयं दव्वोवरमे गुणा-
णऽवत्थाणं । गुणविप्परिणमंमि य दव्वविसेसो यऽनेगंतो ॥ १३ ॥ विप्परिणयंमि दन्वे कस्मिं गुणपरिणई भवे जुगवं । कस्मिं पुण तदवत्थे होइ
पुण गुणा परीणामी ॥ १४ ॥ भणइ सचं किं पुण गुणवाहुल्ला न सव्वगुणनासो । दव्वस्स तदणत्तेऽवि बहुतराणं गुणाण ठिई ॥ १५ ॥”

अयमर्थः—क्षेत्रस्यामूर्त्तत्वेन क्षेत्रेण सह पुद्गलानां विशिष्टबन्धप्रत्ययस्य—स्नेहादेरभावान्नैकत्र ते चिरं तिष्ठन्तीति शेषः,
यस्मादेवं तत इत्यादि व्यक्तं । अथावगाहनार्युर्वहुत्वं भाव्यते—इह पूर्वार्द्धेन क्षेत्राद्धाया अधिका अवगाहनाद्धेत्युक्तम्,
उत्तरार्द्धेन त्ववगाहनाद्धातो नाधिका क्षेत्राद्धेति । कथमेतदिदमिति ? उच्यते, अवगाहनायामगमनक्रियायां च नियता
क्षेत्राद्धा—विधक्षितावगाहनासद्भावे एवाक्रियासद्भाव एव च तस्या भावादुक्तव्यतिरेके चाभावात्, अवगाहनाद्धा तु न क्षेत्र-
मात्रे नियता, क्षेत्राद्धाया अभावेऽपि तस्या भावादिति अथ निगमनम् (‘जम्हे’त्यादि) । अथ द्रव्यायुर्वहुत्वं भाव्यते—सङ्कोचेन
विकोचेन चोपरतायामप्यवगाहनायां यावन्ति द्रव्याणि पूर्वमासंस्तावतामेव चिरमपि तेषामवस्थानं संभवति, अनेनाव-
गाहनानिवृत्तावपि द्रव्यं न निवर्त्तत इत्युक्तं, अथ द्रव्यनिवृत्तिविशेषेऽवगाहना निवर्त्तत एवेत्युच्यते—सङ्घातेन पुद्गलानां
भेदेन वा तेषामेव यः सङ्घितः—स्तोकावगाहनः स्कन्धो न तु प्राक्तनावगाहनः तत्र यो द्रव्योपरमो—द्रव्यान्यथात्वं तत्र

सति, न च सङ्घातेन न सङ्घिसः स्कन्धो भवति, तत्र सति सूक्ष्मतरत्वेनापि तत्परिणतेः श्रवणात्, नियमात्तेषां-द्रव्याणामवगाहनाया नाशो भवति, कस्मादेवमित्यत उच्यते—अवगाहनाद्वा द्रव्येऽववद्वा-नियतत्वेन संबद्धा, कथं?, सङ्कोचाद्विकोचाच्च, सङ्कोचविकोचादि परिहृत्येत्यर्थः, अवगाहना हि द्रव्ये सङ्कोचविकोचयोरभावे सति भवति तत्सद्भावे च न भवतीत्येवं द्रव्येऽवगाहनाऽनियतत्वेन संबद्धेत्युच्यते, द्रुमत्वे खदिरत्वमिवेति । उक्तविपर्ययमाह—न पुनर्द्रव्यं सङ्कोचविकोचमात्रे सत्यप्यवगाहनायां नियतत्वेन संबद्धं, सङ्कोचविकोचाभ्यामवगाहनानिवृत्तावपि द्रव्यं न निवर्तत इत्यवगाहनायां तन्निग्रयतत्वेनासंबद्धमित्युच्यते, खदिरत्वे द्रुमत्ववदिति । अथ भावायुर्वहुत्वं भाव्यते—सङ्घातादिना द्रव्योपरमेऽपि पर्यवाः सन्ति, यथा मृष्टपटे शुक्लादिगुणाः, सकलगुणोपरमे तु न तद्रव्यं न चावगाहनाऽनुवर्तते, अनेन पर्यवाणां चिरं स्थानं द्रव्यस्य त्वचिरमित्युक्तम्, अथ कस्मादेवमिति?, उच्यते—सङ्घातभेदलक्षणाभ्यां धर्माभ्यां यो बन्धः—सम्बन्धस्तदनुवर्तिनी—तदनुसारिणी, सङ्घाताद्यभाव एव द्रव्याद्धायाः सद्भावात्तद्भावे चाभावात्, न पुनर्गुणकालः सङ्घातभेदमात्रकालसंबद्धः, सङ्घातादिभावेऽपि गुणानामनुवर्त्तनादिति । अथ निगमनम्—‘द्रव्यविशेषः’ द्रव्यपरिणामः । ॥ अनन्तरमायुरुक्तम्, अथायुष्मत आरम्भादिना चतुर्विंशतिदण्डकेन प्ररूपयन्नाह—

नेरइया णं भंते ! किं सारंभा सपरिग्गहा उदाहु अणारंभा अपरिग्गहा ?, गोयमा ! नेरइया सारंभा सपरिग्गहा नो अणारंभा णो अपरिग्गहा । से केणट्ठेणं जाव अपरिग्गहा ?, गोयमा ! नेरइया णं पुढवि-
कायं समारंभंति जाव तसकायं समारंभंति सरीरा परिग्गहिंया भवंति कम्मा परिग्गहिंया भवंति सच्चित्ता-

चित्तमीसयाइं दब्बाइं परि० भ०, से तेणट्टेणं तं चेव । असुरकुमारा णं भंते ! किं सारंभा ४ ? पुच्छा, गोयमा ! असुरकुमारा सारंभा सपरिग्गहा नो अणारंभा अप० । से केणट्टेणं ? गोयमा ! असुरकुमारा णं पुढविकायं समारंभंति जाव तसकायं समारंभंति सरीरा परिग्गहिया भवंति कम्मा परिग्गहिया भवंति भवणा परि० भवंति देवा देवीओ मणुस्सा मणुस्सीओ तिरिक्खजोणिया तिरिक्खजोणिणीओ परिग्गहियाओ भवंति आसणसयण भंडमत्तोवगरणा परिग्गहिया भवंति सच्चित्ताचित्तमीसयाइं दब्बाइं परिग्गहियाइं भवंति से तेणट्टेणं तहेव एवं जाव थणियकुमारा । एगिंदिया जहा नेरइया । बेइंदिया णं भंते ! किं सारंभा सपरिग्गहा तं चेव जाव सरीरा परिग्गहिया भवंति बाहिरिया भंडमत्तोवगरणा परि० भवंति सच्चित्ताचित्त० जाव भवंति एवं जाव चडरिंदिया । पंचेदियतिरिक्खजोणिया णं भंते ! तं चेव जाव कम्मा परि० भवन्ति टंका कूडा सेला सिहरी पढभारा परिग्गहिया भवंति जलथलबिलगुहालेणा परिग्गहिया भवंति उज्झरनिज्झरचिच्छलपल्लवप्पिणा परिग्गहिया भवंति अगडतडागदहनदीओ वाविपुक्खरिणीदीहिया गुंजालिया सरा सरपंतियाओ सरसरपंतियाओ बिलपंतीयाओ परिग्गहियाओ भवंति आरामुज्जाणा काणणा वणाइं वणसंडाइं वणराइंओ परिग्गहियाओ भवन्ति देवउलसमापवाथूभाखातियपरिखाओ परिग्गहियाओ भवंति पागारट्टालगचरियदारगोपुरा परिग्गहिया भवंति पासादधरसरणलेणआवणा परिग्गहिता भवंति सिंघाडगतिगचउक्कचच्चरउम्मुहमहापहा परिग्गहिया भवंति सगडरहजाणजुग्गगिच्छिथिच्छिसीयसंदमाणिआओ परिग्गहियाओ भवंति लोहीलोहकटाहकडुच्छुया परिग्गहिया

नगरासन्नानि 'वण'ति वनानि नगरविग्रकृष्टानि 'वणसंडाई'ति वनपण्डाः—एकजातीयवृक्षसमूहात्मकाः 'वणराइ'ति वनराजयो—वृक्षपङ्क्तयः 'खाइय'ति 'खातिकाः' उपरिविस्तीर्णाधःसङ्कटखातरूपाः 'परिह'ति परिखाः अध उपरि च समखातरूपाः 'अट्टालग'ति प्राकारोपर्याश्रयविशेषाः 'चरिय'ति 'चरिका'गृहप्राकारान्तरो हस्त्यादिप्रचारमार्गः 'दार'ति द्वारं खडक्किा 'गोडर'ति 'गोपुरं' नगरप्रतोली 'पासाय'ति प्रासादादेवानां राज्ञां च भवनानि, अथवा उत्सेधवहुलाः—प्रासादाः 'घर'ति गृहाणि सामान्यजनानां सामान्यानि वा 'सरण'ति 'शरणानि' तृणमयाचसरिकादीनि 'आवण'ति 'आपणा' हट्टाः शृङ्गाटकं स्थापना ऽत्रिकं स्थापना—चतुर्मुखं स्थापना * चतुर्मुखं—चतुर्मुखदेवकुलकादि 'महापह'ति राजमार्गः 'सगडे'त्यादि प्राग्वत् 'लोहि'ति 'लौहि' मण्डकादिपचनिका 'लोहकडाहि'ति कवेल्ली 'कडु-च्छुय'ति परिवेपणाद्यर्थो भाजनविशेषः 'भवण'ति भवनपतिनिवासः ॥ एते च नारकादयश्छद्मस्थत्वेन हेतुव्यवहार-कत्वाद्धेतव उच्यन्ते इति तद्भेदान्निरूपयन्नाह—

पंच हेऊ पणत्ता, तंजहा—हेउं जाणइ हेउं पासइ हेउं बुज्झइ हेउं अभिसमागच्छति हेउं छउमत्थमरणं मरइ ॥ पंचेव हेऊ पं०, तंजहा—हेउणा जाणइ जाव हेउणा छउमत्थमरणं मरइ ॥ पंच हेऊ पणत्ता, तंजहा—हेउं न जाणइ जाव हेउं अन्नाणमरणं मरइ ॥ पंच हेऊ पत्ता, तंजहा—हेउणा ण जाणति जाव हेउणा मरणं मरति ॥ पंच अहेऊ पणत्ता, तंजहा—अहेउं जाणइ जाव अहेउं केवलमरणं मरइ ॥ पंच अहेऊ पणत्ता, तंजहा—अहेउणा जाणइ जाव अहेउणा केवलमरणं मरइ ॥ पंच अहेऊ पणत्ता, तंजहा—

अहेङं न जाणइ जाव अहेङं छउमत्थमरणं मरइ ॥ पंच अहेऊ पणत्ता, तंजहा-अहेउणा न जाणइ जाव अहेउणा छउमत्थमरणं मरइ । सेवं भंते २ त्ति (सूत्रं २२०) ॥ पञ्चमशते ससमोद्देशकः ॥ ५-७ ॥

‘पंच हेङ’इत्यादि, इह हेतुषु वर्त्तमानः पुरुषो हेतुरेव तदुपयोगानन्यत्वात्, पञ्चविधत्वं चास्य क्रियाभेदादित्यत आह-‘हेङं जाणइ’त्ति ‘हेतुं’ साध्याविनाभूतं साध्यनिश्चयार्थं ‘जानाति’ विशेषतः सम्यगवगच्छति सम्यग्दृष्टित्वात्, अयं पञ्चविधोऽपि सम्यग्दृष्टिर्मन्तव्यो मिथ्यादृष्टेः सूत्रद्वयात्परतो वक्ष्यमाणत्वादित्येकः, एवं हेतुं पश्यति सामान्यत एवावबोधादिति द्वितीयः, एवं ‘बुध्यते’ सम्यक् श्रद्धत्त इति बोधेः सम्यक्श्रद्धानपर्यायत्वादिति तृतीयः, तथा हेतुम् ‘अभिसमागच्छति’ साध्यसिद्धौ व्यापारणतः सम्यक् प्राप्नोतीति चतुर्थः, तथा ‘हेङं छउमत्थे’त्यादि, हेतुः-अध्यवसानादिमरणकारणं तद्योगान्मरणमपि हेतुरतस्तं हेतुमदित्यर्थः छद्मस्थमरणं, न केवलमरणं, तस्याहेतुकत्वात्, नाप्यज्ञानमरणमेतस्य सम्यग्ज्ञानित्वात् अज्ञानमरणस्य च वक्ष्यमाणत्वात् म्रियते-करोतीति पञ्चमः ॥ प्रकारान्तरेण हेतूनेवाह-‘पंचे’-त्यादि, ‘हेतुना’ अनुमानोत्थापकेन जानाति-अनुमेयं सम्यगवगच्छति सम्यग्दृष्टित्वादेकः, एवं पश्यतीति द्वितीयः, एवं ‘बुध्यते’ श्रद्धत्त इति तृतीयः, एवम् ‘अभिसमागच्छति’ प्राप्नोतीति चतुर्थः, तथाऽकेवलित्वात् ‘हेतुना’ अध्यवसानादिना छद्मस्थमरणं म्रियते इति पञ्चमः ॥ अथ मिथ्यादृष्टिमाश्रित्य हेतूनाह-‘पंचे’त्यादि, पञ्च क्रियाभेदात् हेतवो हेतुव्यवहारित्वात्, तत्र ‘हेतुं’ लिङ्गं न जानाति, नजः कुत्सार्थत्वादसम्यगवैति मिथ्यादृष्टित्वात् १, एवं न पश्यति २, एवं न बुध्यते ३, एवं नाभिसमागच्छति ४, तथा ‘हेतुम्’ अध्यवसानादिहेतुयुक्तमज्ञानमरणं ‘म्रियते’ करोति मिथ्यादृष्टि-

त्वेनासम्यग्ज्ञानत्वादिति ५ ॥ हेतूनेव प्रकारान्तरेणाह—‘पंचे’त्यादि, ‘हेतुना’ लिङ्गेन न जानाति—असम्यगवगच्छति,
 एवमन्येऽपि चत्वारः ॥ अथोक्तविपक्षभूतानहेतूनाह—‘पंचे’त्यादि, प्रत्यक्षज्ञानित्वादिनाऽहेतुव्यवहारित्वादहेतवः—केव-
 लिनः, ते च पञ्च क्रियाभेदात्, तद्यथा—‘अहेतुं जाणइ’ति अहेतुं-न हेतुभावेन सर्वज्ञत्वेनानुमानानपेक्षत्वाद्धूमादिकं
 जानाति स्वस्यानुमानोत्थापकतयेत्यर्थः अतोऽसावहेतुरेव, एवं पश्यतीत्यादि, तथा ‘अहेतुं केवलमरणं मरइ’ति
 ‘अहेतुं’ निर्हेतुकं अनुपक्रमत्वात् केवलमरणं ‘म्रियते’ करोतीत्यहेतुरसौ पञ्चम इति ॥ प्रकारान्तरेणाहेतूनेवाह—‘पंचे’-
 त्यादि तथैव नवरम् ‘अहेतुना’ हेत्वभावेन केवलित्वाज्जानाति योऽसावहेतुरेव, एवं पश्यतीत्यादयोऽपि ३, ‘अहेउणा
 केवलमरणं मरइ’ति ‘अहेतुना’ उपक्रमाभावेन केवलमरणं म्रियते, केवलिनो निर्हेतुकस्यैव तस्य भावादिति ॥ अहेतू-
 नेव प्रकारान्तरेणाह—‘पंच अहेऊ’इत्यादि, ‘अहेतवः’ अहेतुव्यवहारिणः, ते च पञ्च ज्ञानादिभेदात्, तद्यथा—‘अहेउं न
 जाणइ’ति, ‘अहेतुं न हेतुभावेन स्वस्यानुमानानुत्थापकतयेत्यर्थः ‘न जानाति’ न सर्वथाऽवगच्छति, कथञ्चिदेवावगच्छ-
 तीत्यर्थः, नजो देशप्रतिपेधार्थत्वात् ज्ञातुश्चावध्यादिज्ञानवत्त्वात् कथञ्चिज्ज्ञानमुक्तं, सर्वथाज्ञानं तु केवलिन एव स्यादिति,
 एवमन्यान्यपि ३, तथा ‘अहेउं छउमत्थमरणं मरइ’ति अहेतुरध्यवसानादरूपक्रमकारणस्याभावात् छद्मस्यमरणम-
 केवलित्वात् न त्वज्ञानमरणमवध्यादिज्ञानवत्त्वेन ज्ञानित्वात्तस्येति ॥ अहेतूनेवान्यथाऽह—‘पंचे’त्यादि, तथैव नवरम्
 ‘अहेतुना’ हेत्वभावेन न जानाति कथञ्चिदेवाध्यवस्यतीति ॥ गमनिकामात्रमेवेदमष्टानामन्येषां सूत्राणां, भावार्थं तु
 बहुश्रुता विदन्तीति ॥ पञ्चमशते सप्तमोद्देशकः ॥ ५-७ ॥

सप्तमे उद्देशके पुद्गलाः स्थितिर्निरूपिताः, अष्टमे तु त एव प्रदेशतो निरूप्यन्ते, इत्येवं सम्बन्धस्यास्येदं प्रस्तावना सूत्रम्—
तेणं कालेणं २ जाव परिसा पडिगया, तेणं कालेणं २ समणस्स ३ जाव अंतेवासी नारयपुत्ते नामं अण-
गारे पगतिभइए जाव विहरति, तेणं कालेणं २ समणस्स ३ जाव अंतेवासी नियंठिपुत्ते णामं अण० पग-
तिभइए जाव विहरति, तए णं से नियंठीपुत्ते अण० जेणामेव नारयपुत्ते अणगारे तेणेव उवागच्छइ २
नारयपुत्तं अण० एवं वयासी-सब्बा पोगगला ते अज्जो ! किं सअह्मा समज्झा सपएसा उदाहु अणह्मा
अमज्झा अपएसा ? अज्जोत्ति नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं एवं वयासी-सब्बपोगगला मे अज्जो !
सअह्मा समज्झा सपदेसा नो अणह्मा अमज्झा अपएसा, तए णं से नियंठिपुत्ते अणगारे नारयपुत्तं अ०
एवं वदासि-जति णं ते अज्जो ! सब्बपोगगला सअह्मा समज्झा सपदेसा नो अणह्मा अमज्झा अपदेस
किं दब्बादेसेणं अज्जो ! सब्बपोगगला सअह्मा समज्झा सपदेसा नो अणह्मा अमज्झा अपदेसा ? खेत्तादेसेणं
अज्जो ! सब्बपोगगला सअह्मा समज्झा सपएसा तहेव चेव, कालादेसेणं तं चेव, भावादेसेणं अज्जो ! तं चेव, तए णं से
नारयपुत्ते अणगारे नियंठिपुत्तं अणगारं एवं वदासी-दब्बादेसेणवि मे अज्जो ! सब्बपोगगला सअह्मा समज्झा सप-
देसा नो अणह्मा अमज्झा अपदेसा खेत्ताएसेणवि सब्बे पोगगला सअह्मा तह चेव कालादेसेणवि, तं चेव भावादेसेण
वि । तए णं से नियंठीपुत्ते अण० नारयपुत्तं अणगारं एवं वयासी-जति णं हे अज्जो ! दब्बादेसेणं सब्बपोगगला सअह्मा
समज्झा सपएसा नो अणह्मा अमज्झा अपएसा, एवं ते परमाणुपोगगलेवि सअह्मा समज्झे सपएसे णो अणहे अमज्झे

અપએસે, જતિ નં અજો ! લેતાદેસેનવિ સવ્વપોગલા સઅં ૩ જાવ એવં તે એગપએસોગાહેવિ પોગલે
 સઅહુ સમજ્જે સપએસે, જતિ નં અજો ! કાલાદેસેનં સવ્વપોગલા સઅહાં સસજ્જા સપએસા, એવં તે
 એગસમયઠિતીએવિ પોગલે ૩ તં ચેવ, જતિ નં અજો ! ભાવાદેસેનં સવ્વપોગલા સઅહા સમજ્જા સપ-
 એસા ૩, એવં તે એગુણકાલએવિ પોગલે સઅં ૩ તં ચેવ, અહ તે એવં ન ભવતિ તો જં વયસિ દવ્વાદેસેનવિ
 સવ્વપોગલા સઅં ૩ નો અણહા અમજ્જા અપદેસા એવં લેતાદેસેનવિ કાલાં ભાવાદેસેનવિ તત્તં મિચ્છા,
 તએ નં સે નારયપુત્તે અણગારે નિયંઠીપુત્તં અં એવં વયાસી-નો સ્વલુ વયં દેવાં એયમહં જાણામો પાસામો,
 જતિ નં દેવાં નો ગિલાયંતિ પરિકહિત્તએ તં ઇચ્છામિ નં દેવાં અંતિએ એયમહં સોચા નિસમ્મ જાણિત્તએ,
 તએ નં સે નિયંઠીપુત્તે અણગારે નારયપુત્તં અણગારં એવં વયાસી-દવ્વાદેસેનવિ મે અજો સવ્વે પોગલા સપ-
 દેસાવિ અપદેસાવિ અણંતા લેતાદેસેનવિ એવં ચેવ કાલાદેસેનવિ ભાવાદેસેનવિ એવં ચેવ ॥ જે દવ્વઓ
 અપ્પદેસે સે લેત્તઓ નિયમા અપ્પદેસે કાલઓ સિય સપદેસે સિય અપદેસે ભાવઓ સિય સપદેસે સિય
 અપદેસે । જે લેત્તઓ અપ્પદેસે સે દવ્વઓ સિય સપદેસે સિય અપદેસે કાલઓ ભયણાએ ભાવઓ ભય-
 ણાએ । જહા લેત્તઓ એવં કાલઓ ભાવઓ ॥ જે દવ્વઓ સપદેસે સે લેત્તઓ સિય સપદેસે સિય અપદેસે,
 એવં કાલઓ ભાવઓવિ, જે લેત્તઓ સપદેસે સે દવ્વઓ નિયમા સપદેસે કાલઓ ભયણાએ ભાવઓ ભય-
 ણાએ જહા દવ્વઓ તહા કાલઓ ભાવઓવિ ॥ એસિ નં ભંતે ! પોગલાણં દવ્વાદેસેનં લેતાદેસેનં કાલા-

देसेणं भावादेमेणं मपदेमाण य अपदेमाण य कयरे २ जाय विसेसाहिया वा ? नारयपुत्ता ! सबत्थोवा पोगग्ला भावादेमेणं अपदेमा कालादेसेणं अपदेमा असंखेज्जगुणा द्वादेसेणं अपदेमा असंखेज्जगुणा गोत्तादेमेणं अपदेसा अमंगेज्जगुणा सेत्तादेमेणं चेव सपदेमा असंखेज्जगुणा द्वादेसेणं सपदेसा विसे-
 सान्निा कालादेसेणं मपदेमा विसेसाहिया भावादेमेणं सपदेसा विसेसाहिया । तण् णं से नारयपुत्ते अणगारे नियंतीपुत्तं अणगारं चंदित्ता णमंसित्ता ण्यमट्ठं सम्मं विणण्णं मुत्तो २ नामेनि ता मंजमेणं तवसा अप्पाणं भावेमाणे विहरइ ॥ (मूत्रं २२१) ॥

‘नेण’मित्यादि, ‘द्वादेसेणं’ति द्रव्यप्रकारेण द्रव्यत इत्यर्थः परमाणुत्वाद्याश्रित्येतियावत् ‘नैत्तादेसेणं’ति एकप्रदे-
 गावगाहत्वादित्यर्थः ‘कालादेसेणं’ति एकादिसमयस्थितिकत्वेन ‘भावादेसेणं’ति एकगुणकालकत्वादिना ‘सधपोगगला
 मपगमावी’त्यादि, इह च यत्सविपर्ययसार्द्धादिपुद्गलविचारे प्रकान्ते सप्रदेशप्रदेश एव ते प्ररूपिताः तत्तेषां प्ररू-
 पणे सार्द्धस्यादि प्ररूपितमेव भवतीतिकृत्येत्यवश्यं, तथाहि—सप्रदेशाः सार्द्धाः समध्या वा, इतरे त्वनर्द्धा अमध्या-
 भिति, ‘अणंतं’ति तत्परिमाणज्ञापनपरं तत्स्वरूपाभिधानम् ॥ अथ द्रव्यतोऽप्रदेशस्य क्षेत्राद्याश्रित्याप्रदेशादित्वं निरू-
 पयन्नाह—‘जे द्वाओ अप्पण्णसे’इत्यादि, यो द्रव्यतोऽप्रदेशः—परमाणुः स च क्षेत्रतो नियमादप्रदेशो, यस्मा-
 द्दमी क्षेत्रस्यकर्त्रेण प्रदेशेऽवगाहन्तं प्रदेशद्वयाद्यवगाहे तु तस्याप्रदेशत्वमेव न स्यात्, कालतस्तु यद्यसावेकसमयस्थिति-
 क्तदाऽप्रदेशोऽनेकसमयस्थितिकस्तु सप्रदेश इति, भावतः पुनर्यद्येकगुणकालकादिस्तदाऽप्रदेशोऽनेकगुणकालकादिस्तु

सप्रदेश इति ॥ निरूपितो द्रव्यतोऽप्रदेशोऽथ क्षेत्रतोऽप्रदेशं निरूपयन्नाह—‘जे खेत्तओ अप्पएसे’ इत्यादि, यः क्षेत्रतोऽप्रदेशः स द्रव्यतः स्यात्सप्रदेशः, द्व्यणुकादेरप्येकप्रदेशावगाहित्वात् स्यादप्रदेशः, परमाणोरप्येकप्रदेशावगाहित्वात्, ‘कालओ भयणाए’त्ति क्षेत्रतोऽप्रदेशो यः स कालतो भजनयाऽप्रदेशादिर्वाच्यः, तथाहि—एकप्रदेशावगाढः एकसमयस्थितिकत्वादप्रदेशोऽपि स्यात् अनेकसमयस्थितिकत्वाच्च सप्रदेशोऽपि स्यादिति ‘भावओ भयणाए’त्ति क्षेत्रतोऽप्रदेशो योऽसावेकगुणकालकत्वादप्रदेशोऽपि स्यात् अनेकगुणकालकादित्वाच्च सप्रदेशोऽपि स्यादिति ॥ अथ कालाप्रदेशं भावाप्रदेशं च निरूपयन्नाह—‘जहा खेत्तओ एवं कालओ भावओ’त्ति यथा क्षेत्रतोऽप्रदेश उक्त एवं कालतो भावतश्चासौ वाच्यः, तथाहि—‘जे कालओ अप्पएसे से दवओ सिय सप्पएसे सिय अप्पएसे’ । एवं क्षेत्रतो भावतश्च, तथा—‘जे भावओ अप्पएसे से दवओ सिय सप्पएसे सिय अप्पएसे’ एवं क्षेत्रतः कालतश्चेति ॥ उक्तोऽप्रदेशोऽथ सप्रदेशमाह—‘जे दवओ अप्पएसे’ इत्यादि, अयमर्थः—यो द्रव्यतो द्व्यणुकादित्वेन सप्रदेशः स क्षेत्रतः स्यात्सप्रदेशो ह्यादिप्रदेशावगाहित्वात् स्यादप्रदेश एकप्रदेशावगाहित्वात्, एवं कालतो भावतश्च, तथा यः क्षेत्रतः सप्रदेशो ह्यादिप्रदेशावगाहित्वात् स द्रव्यतः सप्रदेश एव, द्रव्यतोऽप्रदेशस्य ह्यादिप्रदेशावगाहित्वाभावात् कालतो भावतश्चासौ द्विधाऽपि स्यादिति, तथा यः कालतः सप्रदेशः स द्रव्यतः क्षेत्रतो भावतश्च द्विधाऽपि स्यात्, तथा यो भावतः सप्रदेशः स द्रव्यक्षेत्रकाले-द्विधाऽपि स्यादिति सप्रदेशसूत्राणां भावार्थ इति ॥ अथैषामेव द्रव्यादितः सप्रदेशानामल्पबहुत्वविभागमाह—‘एप्पसि ण’मित्यादि सूत्रसिद्धं, नवरमस्यैव सूत्रोक्तल्पबहुत्वस्य भावनार्थं गाथाप्रपञ्चो वृद्धोक्तोऽभिधीयते—

वोच्छं अप्पावहुयं दवेखेत्तद्धभावओ वावि । अपएससप्पएसान पोगगलणं समासेणं ॥ १ ॥ दवेणं परमाणू खेत्तेणेगप्पएसमोगाढा । कालेणे-
 गसमइया अपएसो पोगगला होंति ॥ २ ॥ [वर्णादिभिरित्यर्थः] भावेणं अपएसो एगगुणा जे हवंति वण्णाई । ते चिय थोवा जंगुणवाहल्लं पायसो
 दवे ॥ ३ ॥ एत्तो कालाएसेण अप्पएसो भवे असंखगुणा । किं कारणं पुण भवे भण्णति परिणामवाहल्ला ॥ ४ ॥ भावेणं अपएसो जे ते
 कालेण हुंति दुविहावि । दुगुणादओवि एवं भावेणं जावडणंतगुणा ॥ ५ ॥ कालापएसयाणं एवं एक्केओ हवति रासी । एक्केक्कगुणट्ठाणम्मि
 एगगुणकालयाईसु ॥ ६ ॥ आहाणंतगुणत्तणमेवं कालापएसयाणंति । जमणंतगुणट्ठाणेषु होंति रासीवि हु अणंता ॥ ७ ॥ भण्णइ एगगुणा-
 णवि अणंतभागंमि जं अणंतगुणा । तेणासंखगुण चिय हवंति णाणंतगुणियत्तं ॥ ८ ॥ एवं ता भावमिणं पडुच्च कालापएसया सिद्धा । परमा-
 णुपोगगलाइसु दवेवि हु एस चैव गमो ॥ ९ ॥ एमेव होइ खेत्ते एगपएसवगाहणाईसु । ठणंतरसंकंति पडुच्च कालेण मगगया ॥ १० ॥
 सकोयविकोयंमि हु पडुच्च ओगाहणाए एमेव । तह सुहुमवायरनिरयेसयसद्दाइपरिणामं ॥ ११ ॥ एवं जो सवो चिय परिणामो पुगगलण
 इह समये । तं तं पडुच्च एसिं कालेणं अप्पएसत्तं ॥ १२ ॥ कालेण अप्पएसो एवं भावापएसएहिंतो । होंति असंखज्जगुणा सिद्धा
 परिणामवाहल्ला ॥ १३ ॥ एत्तो दवाएसेण अप्पएसो हवंतिडसंखगुणा । के पुण ते ? परमाणू कह ते बहुयत्ति ? तं सुणसु ॥ १४ ॥ अणु
 १ सखेज्जपएसिय २ असंख [गुण] ३ डणंतणएसिया चैव ४ । चउरो चिय रासी पोगगलण लोए अणंताण ॥ १५ ॥ तत्थाणंतेहिंतो सुत्तेडणं-
 तप्पएसिएहिंतो । जेण पएसट्ठाए भणिया अणवो अणंतगुणा ॥ १६ ॥ संखेज्जतिमे भागे संखेज्जपएसियाण वट्ठति । नवरमसंखेज्जपए-
 सियाण भागे असंखइमे ॥ १७ ॥ सइवि असंखेज्जपएसियाण तेसिं असंखभागत्ते । बाहुल्लं साहिज्जइ फुडमवसेसाहिं रासीहिं ॥ १८ ॥
 जेणेक्करासिणो चिय असंखभागेण सेसरासीणं । तेणासंखेज्जगुणा अणवो कालापएसोहिं ॥ १९ ॥ एत्तो असंखगुणिया हवंति खेत्तापए-

सिया समए । जं तो ते सव्वेवि य अपएसो खेत्तओ अणवो ॥ २० ॥ दुपएसियाइएसुवि पएसपरिविड्डिएसु ठाणेसु । लब्भइ इक्किओ चिय
 रासी खेत्तापएसणं ॥ २१ ॥ एत्तो खेत्ताएसेण चव सपएसया असंखगुणा । एगपएसोगाढे मोत्तुं सेसावगाहणया ॥ २२ ॥ ते पुण दुपए-
 सोगाहणाइया सव्वपोगगला सेसा । ते य असखेज्जगुणा अवगाहणठाणबाहुला ॥ २३ ॥ दवेण होंति एत्तो सपएसो पोगगला विसेसहिया ।
 कालेण य भावेण य एमेव भवे विसेसहिया ॥ २४ ॥ भावाईया वट्ठा असखगुणिया जमप्पएसयाणं खेत्ताइविसेसप-
 रिवुड्डी ॥ २५ ॥ मीसाण सकम पइ सपएसो खेत्तओ असंखगुणा । भणिया सट्ठाणे पुण थोवच्चिय ते गहेयट्ठा ॥ २६ ॥ खेत्तेण सप्प-
 एसो थोवा दवट्ठभावओ अहिया । सपएसप्पावहुयं सट्ठाणे अत्थओ एव ॥ २७ ॥ पढमं अपएसयाण वीयं पुण होइ सप्पएसयाणं । तइयं
 पुण मीसाणं अप्पबहुं अत्थओ तिणि ॥ २८ ॥ ठाणे ठाणे वट्ठइ भावाईणं जमप्पएसयाणं । तं चिय भावाईण परिभस्सति सप्पएसयाणं
 ॥ २९ ॥ अहवा खेत्ताईणं जमप्पएसयाण हायए कमसो । तं चिय खेत्ताईणं परिवट्ठइ सप्पएसयाण ॥ ३० ॥ अवरोपरप्पसिद्धा बुड्डी
 हाणी य होइ दोण्हपि । अपएससप्पएसयाण पोगगलं सलक्खणओ ॥ ३१ ॥ ते चेव ते चउहिवि जमुवचरिज्जंति पोगगला दुविहा । तेण
 उ बुड्डी हाणी तेसिं अण्णोणससिद्धा ॥ ३२ ॥ एससि रासीणं निदरिसणमिणं भणामि पच्चक्खं । बुड्डीए सव्वपोगगल जावं तावाण लक्खाओ
 ॥ ३३ ॥ एक्कं च दो य पंच य दस य सहस्साइ अप्पएसयाणं । भावाईणं कमसो चउण्हवि जहोवट्ठयाणं ॥ ३४ ॥ णउई पंचाणउई अट्ठा-
 णउई तहेव नवनवई । एवइयाइ सहस्साइ सप्पएसयाण विवरीयं ॥ ३५ ॥ एससिं जहसंभवमत्थोवणयं करिज्ज रासीणं । सन्भावओ य
 जाणिज्ज ते अणंते जिणाभिहिए ॥ ३६ ॥

द्रव्ये प्रायेण द्वादिगुणा अनन्तगुणान्ताः कालकत्वादयो भवन्ति एकगुणकालकादयस्त्वल्पा इति भावः ॥ ३ ॥

अयमर्थः—यो हि यस्मिन् समये यद्वर्णगन्धरसस्पर्शसङ्घातभेदसूक्ष्मत्ववादरत्वादपि रिणामान्तरमापन्नः स तस्मिन् समये तदपेक्षया कालतोऽप्रदेश उच्यते, तत्र चैकसमयस्थितिरित्यन्ये, परिणामाश्च बहव इति प्रतिपरिणामं काला- प्रदेशसंभवात्तद्बहुत्वमिति ४ ॥ एतदेव भाव्यते—भावतो येऽप्रदेशा एकगुणकालत्वादयो भवन्ति ते कालतो द्विविधा अपि भवन्ति—सप्रदेशा अप्रदेशाश्चेत्यर्थः, तथा भावेन द्विगुणादयोऽप्यनन्तगुणान्ताः, 'एव'मिति द्विविधा अपि भवन्ति, ततश्च एकगुणकालाद् द्विगुणकालादिषु गुणस्थानकेषु मध्ये एकैकस्मिन् गुणस्थानके कालाप्रदेशानामेकैको राशिर्भवति, ततश्चानन्तत्वाद् गुणस्थानकराशीनामनन्ता एव कालाप्रदेशराशयो भवन्ति ॥५--६॥ अथ प्रेरकः—एवमिति—यदि प्रतिगुण- स्थानकं कालाप्रदेशराशयोऽभिधीयन्त इति, अत्रोत्तरम्—, अयमभिप्रायः—यद्यप्यनन्तगुणकालत्वादीनामनन्ता राशय- स्तथाऽप्येकगुणकालत्वादीनामनन्तभाग एव ते वर्तन्त इति न तद्वारेण कालाप्रदेशानामनन्तगुणत्वं अपि त्वसङ्ख्यातगुण- त्वमेवेति ॥७-८॥ एवं तावत् 'भावं' वर्णादिपरिणामम् 'इमं' उक्तरूपमेकाद्यनन्तगुणस्थानवर्त्तिनमित्यर्थः प्रतीत्य कालाप्रदेशिकाः पुद्गलाः सिद्धाः, कालाप्रदेशता वा पुद्गलानां 'सिद्धा' प्रतिष्ठिता, 'द्रव्येऽपि' द्रव्यपरिणाममप्यङ्गीकृत्य परमाण्वादिषु 'एव एव' भावपरिणामोक्त एव गमः—व्याख्या ॥९॥ 'एवमेव' द्रव्यपरिणामवद् भवति 'क्षेत्रे' क्षेत्रमधिकृत्य एकप्रदेशाद्यगाढा- दिषु पुद्गलभेदेषु स्थानान्तरगमनं प्रतीत्य कालेन कालाप्रदेशानां मार्गणा ॥१०॥ यथा क्षेत्रतः एवमवगाहनादितोऽपीत्येतदुच्यते— अवगाहनायाः सङ्कोचं विकोचं च प्रतीत्य कालाप्रदेशाः स्युः, तथा सूक्ष्मवादरस्थिरास्थिरशब्दमनः कर्मादिपरिणामं च प्रती- त्येति ॥११॥ 'एसि'ति पुद्गलानामित्यर्थः, ॥१२-१३-१४-१५॥ अनन्तेभ्यः अनन्तप्रदेशिकस्कन्धेभ्यः प्रदेशार्थतया परमाणवो-

ऽनन्तगुणाः सूत्रं उक्ताः, सूत्रं चेदम् “संबन्धोवा अणंतपएसिया खंधा दद्वट्याए ते चेव पएसट्टयाए अणंतगुणा परमाणुपोगला
 दद्वट्टयाए पएसट्टयाए अणंतगुणा संखेज्जपएसिया खंधा दद्वट्टयाए संखेज्जगुणा ते चेव पएसट्टयाए असंखेज्जगुणा असंखे-
 ज्जपएसिया खंधा दद्वट्टयाए असंखेज्जगुणा ते चेव पएसट्टयाए असंखेज्जगुण”त्ति । सङ्खेयतमे भागे सङ्ख्यातप्रदेशिकानामस-
 ऽंखेयतमे चासङ्ख्यातप्रदेशिकानामणवो वर्तन्ते, उक्तसूत्रप्रमाण्यादिति ॥ १६-१७ ॥ (रासीहिं) सङ्खेयप्रदेशिकानन्तप्रदेशकाभिधा-
 नाभ्याम्, इह च सङ्ख्यातप्रदेशिकराशेः सङ्ख्यातभागवर्तित्वात्तेषां स्वरूपतो बहुत्वमवगम्यते, अन्यथा तस्याप्यसङ्खेयभागेऽन-
 न्तभागे वाऽभविष्यन्ति ॥ १८ ॥ ‘न शेषराश्यो’रिति, अस्यायमर्थः—अनन्तप्रदेशिकराशेरनन्तगुणास्ते, सङ्ख्यातप्रदेशिकराशेस्तु
 सङ्ख्यातभागे, सङ्ख्यातभागस्य च विवक्षया नात्यन्तमल्पता, कालतः सप्रदेशेऽवप्रदेशेषु च वृत्तिमतामणूनां बहुत्वात्, कालाप्र-
 देशानां च सामयिकत्वेनात्यन्तमल्पत्वात् कालाप्रदेशेभ्योऽसङ्ख्यातगुणत्वं द्रव्याप्रदेशानामिति । एतद्भावना च वक्ष्यमा-
 णस्थापनातोऽवसेया ॥ १९-२०-२१-२२-२३-२४-२५ ॥ ‘मिश्राणां’मित्यप्रदेशसप्रदेशानां मीलितानां सङ्क्रमं प्रति—अप्रदेशेभ्यः
 सप्रदेशेष्वल्पबहुत्वविचारे सङ्क्रमे क्षेत्रतः सप्रदेशा असङ्खेयगुणाः क्षेत्रतोऽप्रदेशेभ्यः सकाशात्, स्वस्थाने पुनः केवलसप्रदेश-
 चिन्तायां स्लोका एव ते क्षेत्रतः सप्रदेशा इति ॥ २६ ॥ एतदेवोच्यते—अर्थतो व्याख्यानापेक्षया अर्थतो—व्याख्यानद्वारेण त्री-

१—द्रव्यार्थतयाऽनन्तप्रदेशिकाः स्कन्धाः सर्वस्तोकास्त एव प्रदेशार्थतयाऽनन्तगुणाः, परमाणुपुद्गला द्रव्यार्थतया प्रदेशार्थतयाऽनन्तगुणाः,
 सङ्खेयप्रदेशिकाः स्कन्धा द्रव्यार्थतया सङ्खेयगुणाः त एव प्रदेशार्थतयाऽसङ्ख्यातगुणा असङ्ख्यातप्रदेशिकाः स्कन्धा द्रव्यार्थतया-
 ऽसङ्ख्यातगुणा त एव प्रदेशार्थतयाऽसङ्ख्यातगुणाः ॥

प्यत्पवहुत्वानि भवन्ति, सूत्रे त्वेकमेव मिश्रात्पवहुत्वमुक्तमिति॥२७॥ यथा किल कल्पनया लक्षं समस्तपुद्गलास्तेषु भावकालद्रव्यक्षेत्रतोऽप्रदेशाः क्रमेण एकद्विपञ्चदशसहस्रसङ्ख्याः, सप्रदेशास्तु नवनवत्यष्टनवतिपञ्चनवतिसहस्रसङ्ख्याः, ततश्च भावाप्रदेशेभ्यः कालाप्रदेशेषु सहस्रं वर्द्धते तदेव भावसप्रदेशेभ्यः कालसप्रदेशेषु हीयत इत्येवमन्यत्रापीति, स्थापना चेयम्—॥२८-२९-३०-३१॥ चतुर्भिरिति—भावकालादिभिरुपचर्यन्तं इति—विशेष्यन्ते ॥३२॥ कल्पनया यावन्तः सर्वपुद्गलास्तावत लक्ष इति ॥ ३३ ॥ अनन्तरं पुद्गला निरूपितास्ते च जीवोपग्राहिण इति जीवांश्चिन्तयन्नाह—

भावतः	कालतः	द्रव्यतः	क्षेत्रतः
अप्र० १०००	अप्र० २०००	अप्र० ५०००	अप्र० १००००
सप्र० ९९०००	सप्र० ९८०००	सप्र० ९५०००	सप्र० ९००००

भन्तेति भगवं गोयमे जाव एवं वयासी-जीवाणं भंते ! किं वहुति हायंति अवट्टिया ?, गोयमा ! जीवाणो वहुति नो हायंति अवट्टिया । नेरइया णं भंते ! किं वहुति हायंति अवट्टिया ?, गोयमा ! नेरइया वहुतिवि हायंतिवि अवट्टियावि, जहा नेरइया एवं जाव वेमाणिया । सिद्धा णं भंते ! पुच्छा, गोयमा ! सिद्धा वहुति नो हायंति अवट्टियावि ॥ जीवा णं भंते ! केवतियं कालं अवट्टिया [वि] ?, सवद्धं । नेरइया णं भंते ! केवतियं कालं वहुति ?, गोयमा ! ज० एगं समयं उक्को० आवलियाए असंखेज्जतिभागं, एवं हायति, नेरइया णं भंते ! केवतियं कालं अवट्टिया ?, गोयमा ! जहन्नेणं एगं समयं उक्को० चउवीसं सुहुत्ता, एवं सत्तसुवि पुहवीसु वहुति हायंति भाणियच्चं, नवरं अवट्टिएसु इमं नाणत्तं, तंजहा-रयणप्पभाए पुहवीए

अडतालीसं मुहुत्ता सक्कर० चोदस रातिंदियाणं वालु० मासं पंक० दो मासा धूम० चत्तारिमासा तमाए अट्ट
 मासा तम तमाए बारस मासा । असुरकुमारावि वहुति हायंति जहा नेरइया, अवट्टिया जह० एकं समयं उक्को०
 अट्टचत्तालीसं मुहुत्ता, एवं दसविहावि, एगिंदिया वहुतिवि हायंतिवि अवट्टियावि, एएहिं तिहि वि जहनेणं एकं
 समयं उक्को० आवलियाए असंखेज्जतिभागं, बेइंदिया वहुति हायंति तहेव, अवट्टिया ज० एकं समयं उक्को०
 दो अंतोमुहुत्ता, एवं जाव चउरिंदिया, अवसेसा सबे वहुति हायंति तहेव, अवट्टियाणं पाणत्तं इमं, तं-
 संमुच्छिमपंचिंदियतिरिखजोणियाणं दो अंतोमुहुत्ता, गवभवक्कंतियाणं चउवीसं मुहुत्ता, संमुच्छिमम-
 नुरसाणं अट्टचत्तालीसं मुहुत्ता, गवभवक्कंतियमणुस्साणं चउवीसं मुहुत्ता, वाणमंतरजोतिससोहमीसा-
 णेसु अट्टचत्तालीसं मुहुत्ता, सणंकुमारे अट्टारस रातिंदियाइं चत्तालीस यमुहु०, माहिंदे चउवीसं रातिंदि-
 याइं वीस य मु०, बंभलोए पंचचत्तालीसं रातिंदियाइं, लंतए नउति रातिंदियाइं, महासुक्केसडिं रातिंदियसत्तं,
 सहस्सारे दो रातिंदियसयाइं, आणयपाण्याणं संखेज्जा मासा, आरण्णुयाणं संखेज्जाइं वासाइं, एवं गेवेज्जे-
 वाणं विजयवेज्यंतजयंतअपराजियाणं असंखिज्जाइं वाससहस्साइं, सवट्टसिद्धे य पलिओवमस्स असंखेज्जति-
 भागो, एवं भाणियच्चं, वहुति हायंति जह० एकं समयं उ० आवलियाए असंखेज्जतिभागं, अवट्टियाणं जं भणियं ।
 सिद्धा णं भंते ! केवतियं कालं वहुति ? गोयमा ! जह० एकं समयं उक्को० अट्ट समयं, केवतियं कालं अव-
 ट्टिया ? गोयमा ! जह० एकसमयं उक्को० छम्मासा ॥ जीवा णं भंते ! किं सोवचया सावचया सोवचय-

सावचया निरुवचयनिरवचया ?, गोयमा ! जीवा णो सोवचया णो सोवचयसावचया निरु-
वचयनिरवचया । एगिंदिया ततियपए, सेसा जीवा चउहिवि पदेहिवि भाणियद्वा, सिद्धा णं भंते ! पुच्छा,
गोयमा ! सिद्धा सोवचया णो सावचया णो सोवचयसावचया निरुवचयनिरवचया । जीवा णं भंते ! केव-
तियं कालं निरुवचयनिरवचया ?, गोयमा ! सव्वद्धं, नेरतिया णं भंते ! केवतियं कालं सोवचया ?, गोयमा !
जह० एक्कं समयं उ० आवलियाए असंखेज्झभागं । केवतियं कालं सावचया ? एवं चेव । केवतियं कालं
सोवचयसावचया ?, एवं चेव । केवतियं कालं निरुवचयनिरवचया ?, गोयमा ! ज० एक्कं समयं उक्को० वारसमु०
एगिंदिया सव्वे सोवचयसावचया सव्वद्धं सेसा सव्वे सोवचयावि सावचयसावचयावि निरुवचय-
निरवचयावि जहन्नेणं एगं समयं उक्कोसेणं आवलियाए असंखेज्झतिभागं अवट्ठिएहिं वक्कतिकालो भाणियव्वो
सिद्धा णं भंते ! केवतियं कालं सोवचया ?, गोयमा ! जह० एक्कं समयं उक्को० अट्टसमया, केवतियं कालं निरुवचय
निरवचया ?, जह० एक्कं उ० छम्मासा । सेवं भंते २ ॥ (सुत्रं २२२) ॥ पंचमसए अट्टमो उद्देशो समत्तो ॥५-८॥

‘जीवा ण’मित्यादि, ‘नेरइया णं भंते ! केवतियं कालं अवट्ठिया ?, गोयमा ! जहन्नेणं एक्कं समयं उक्को-
सेणं चउवीसमुट्ठत्तं’ति, कथं ?, सप्तस्वपि पृथिवीषु द्वादश मुहूर्तान् यावन्न कोऽप्युत्पद्यते उद्भत्तं वा, उत्कृष्टतो विर-
हकालस्यैवंरूपत्वात्, अन्येषु पुनर्द्वादशमुहूर्तेषु यावन्त उत्पद्यन्ते एवोद्भत्तन्त इत्येवं चतुर्विंशतिमुहूर्तान् याव-
न्नारकाणामेकपरिमाणत्वादवस्थितत्वं वृद्धिहान्योरभाव इत्यर्थः, एवं रत्नप्रभादिषु यो यत्रोत्पादोद्भत्तनाविरहकालश्चतु-

विंशतिमुहूर्त्तादिको व्युत्क्रान्तिपदेऽभिहितः स तत्र तेषु तत्तुल्यस्य समसङ्ख्यानामुत्पादोद्धर्त्तनाकालस्य मीलनाद् द्विगु-
 णितः सन्नवस्थितकालोऽष्टचत्वारिंशन्मुहूर्त्तादिकः सूत्रोक्तो भवति, विरहकालश्च प्रतिपदमवस्थानकालार्द्धभूतः स्वयम-
 भ्यूह्य इति । 'एगिंदिया वहुतिवि'त्ति तेषु विरहाभावेऽपि बहुतराणामुत्पादादल्पतराणां चोद्धर्त्तनात्, 'हायंतिवि'त्ति
 बहुतराणामुद्धर्त्तनादल्पतराणां चोत्पादात्, 'अचट्टियावि'त्ति तुल्यानामुत्पादादुद्धर्त्तनाच्चेति, 'एतेहिं तिहिवि'त्ति एतेषु
 त्रिष्वपि एकेन्द्रियवृद्ध्यादिष्ववलिङ्गाया असङ्ख्येयो भागस्ततः परं यथायोगं वृद्ध्यादेरभावात्, 'दो अंतोमुहुत्त'त्ति एक-
 मन्तमुहूर्त्तं विरहकालो द्वितीयं तु समानानामुत्पादोद्धर्त्तनकाल इति । 'आणयपाणयाणं संखेज्जा मासा आरणच्चुयाणं
 संखेज्जा वास'त्ति, इह विरहकालस्य सङ्ख्यातमासवर्परूपस्य द्विगुणितत्वेऽपि सङ्ख्यातत्वमेवेत्यतः सङ्ख्याता मासा इत्या-
 द्युक्तम्, 'एवं गेवेज्जदेवाणं'ति इह यद्यपि त्रैवेयकाधस्तनत्रये सङ्ख्यातानि वर्षाणां शतानि मध्यमे सहस्राणि उपरिमे
 लक्षाणि विरह उच्यते तथापि द्विगुणितेऽपि च सङ्ख्यातवर्पत्वं न विरुध्यते, विजयादिषु त्वसङ्ख्यातकालो विरहः स च
 द्विगुणितोऽपि स एव, सर्वार्थसिद्धे पल्योपमसङ्ख्येयभागः सोऽपि द्विगुणितः सङ्ख्येयभाग एव स्यादतएव उक्तं 'विजयवे-
 जयंतजयंतापराजियाणं असंखेज्जाइं वाससहस्साइं'इत्यादीति ॥ जीवादीनेव भङ्ग्यन्तरेणाह—'जीवाण'मित्यादि,
 'सोपचयाः' सवृद्धयः प्राक्तनेष्वन्येषामुत्पादात् 'सापचयाः' प्राक्तनेभ्यः केषाञ्चिदुद्धर्त्तनात्सहानयः 'सोपचयसाप-
 चयाः' उत्पादोद्धर्त्तनाभ्यां वृद्धिहान्योर्युगपद्भावात् निरुपचयनिरपचयाः उत्पादोद्धर्त्तनयोरभावेन वृद्धिहान्योरभावात्,
 ननूपचयो वृद्धिरपचयस्तु हानिः, युगपद्वयाभावरूपस्त्वावस्थितत्वं, एवं च शब्दभेदव्यतिरेकेण कोऽनयोः सूत्रयोर्भेदः?,

उच्यते, पूर्वं परिणाम(माण)मात्रमभिप्रेतम्, इह तु तदनपेक्षमुत्पादोद्धर्तनामात्रं, ततश्चेह तृतीयभङ्गके पूर्वोक्तवृद्ध्यादिविकल्पानां त्रयमपि स्यात्, तथाहि-बहुतरोत्पादे वृद्धिर्वहुत्तरोद्धर्तने च हानिः, समोत्पादोद्धर्तनयोश्चावस्थितत्वमित्येवं भेद इति । 'एगिंदिया तइयपए'ति सोपचयसापचया इत्यर्थः, युगपदुत्पादोद्धर्तनाभ्यां वृद्धिहानिभावात्, शेषभङ्गकेषु तु ते न संभवन्ति, प्रत्येकमुत्पादोद्धर्तनयोस्तद्विरहस्य चाभावादिति । 'अवट्टिएहिं'ति निरुपचयनिरपचयेषु 'वक्कंतिकालो भाणियवो'ति विरहकालो वाच्यः ॥ पञ्चम श्लोकेऽष्टमः ॥ ५-८ ॥

इदं किलार्थजातं गौतमो राजगृहे प्रायः पृष्टवान् बहुशो भगवतस्तत्र विहारादिति राजगृहादिस्वरूपनिर्णयपरसूत्रप्रपञ्चं नयमोद्देशकमाह—

तेणं कालेणं तेणं समएणं जाव एवं वयासी-किमिदं भंते ! नगरं रायगिंहंति पवुच्चइ ? किं पुढवी नगरं रायगिंहंति पवुच्चइ, आऊ नगरं रायगिंहंति पवुच्चइ ? जाव वणस्सइ ? जहा एयणुइसए पंचिंदियतिरिक्खजोणिग्राणं वत्तावया तहा भाणियवं जाव सच्चित्ताच्चित्तमीसयाइं दवाइं नगरं रायगिंहंति पवुच्चइ ? गोयमा ! पुढवीवि नगरं रायगिंहंति पवुच्चइ जाव सच्चित्ताच्चित्तमीसियाइं दवाइं नगरं रायगिंहंति पवुच्चइ गोयमा ! पुढवी जीवातिय अजीवातिय नगरं रायगिंहंति पवुच्चइ जाव सच्चित्ताच्चित्तमीसियाइं दवाइं जीवातिय अजीवातिय नगरं रायगिंहंति पवुच्चति से तेणट्टेणं तं चेव ॥ (सूत्रं २२३) ॥

‘तेण’मित्यादि, ‘जहा एयणुहेसए’त्ति एजनोद्देशकोऽस्यैव पञ्चमशतस्य सप्तमः, तत्र पञ्चेन्द्रियतिर्यग्वक्तव्यता ‘टङ्का कूडा सेला सिहरी’त्यादिका योक्ता सा इह भणितव्येति, अत्रोत्तरं—‘पुढवीवि नगर’मित्यादि, पृथिव्यादिसमुदायो राजगृहं, न पृथिव्यादिसमुदायादृते राजगृहशब्दप्रवृत्तिः, ‘पुढवी जीवाइय अजीवाइय नगरं’ रायगिहंति पवुच्चइ’त्ति जीवाजीवस्वभावं राजगृहमिति प्रतीतं, ततश्च विवक्षिता पृथिवी सचेतनाचेतनत्वेन जीवाश्चाजीवाश्चेति राजगृहमिति प्रोच्यत इति ॥ पुद्गलाधिकारादिदमाह—

से नूणं भंते ! दिया उज्जोए रातिं अंधयारे ? , हंता गोयमा ! जाव अंधयारे । से केणट्टेणं ? , गोयमा ! दिया सुभा पोग्गला सुभे पोग्गलपरिणामे रातिं असुभा पोग्गला असुभे पोग्गलपरिणामे से तेणट्टेणं । नेरइया णं भंते ! किं उज्जोए अंधयारे ? , गोयमा ! नेरइयाणं नो उज्जोए अंधयारे से केणट्टेणं ? , गोयमा ! नेरइया णं असुहा पोग्गला असुभे पोग्गलपरिणामे से तेणट्टेणं । असुरकुमारानं भंते ! किं उज्जोए अंधयारे ? , गोयमा ! असुरकुमारानं उज्जोए नो अंधयारे । से केणट्टेणं ? , गोयमा ! असुरकुमारानं सुभा पोग्गला सुभे पोग्गलपरिणामे, से तेणट्टेणं एवं बुच्चइ, एवं जाव थणिय कुमारानं, पुढविकाइया जाव तेइदिया जहा नेरइया । चउरिंदियाणं भंते ! किं उज्जोए अंधयारे ? , गोयमा ! उज्जोएवि अंधयारेवि, से केणट्टेणं ? , गोयमा ! चउरिंदियाणं सुभासुभा पोग्गला सुभासुभे पोग्गलपरिणामे, से तेणट्टेणं एवं जाव मणुस्साणं । वाणमंतरजोतिसवेमाणिया जहा असुरकुमारा ॥ (सूत्रं २२४) ॥ अत्थि णं भंते ! नेरइयाणं तत्थगयाणं एवं पन्नायति—समयाति वा आवलियाति वा जाव ओस-

ष्पिणीति वा उस्सप्पिणीति वा, णो तिण्ठे समंढे । से केण्ठेणं जाव समयति वा आवलियाति वा ओस-
 स्पिणीति वा उस्सप्पिणीति वा ? गोयमा ! इहं तेसिं माणं इहं तेसिं पमाणं इहं तेसिं पण्णायति, तंजहा-
 समयति वा जाव उस्सप्पिणीति वा, से तेण्ठेणं जाव नो एवं पण्णायए, तंजहा-समयाति वा जाव उस्स-
 स्पिणीति वा, एवं जाव पंचेदियतिरिक्खजोणियाणं, अत्थि णं भंते ! मणुस्साणं इहगयाणं एवं पन्नायति,
 तंजहा-समयाति वा जाव उस्सप्पिणीति वा ? हंता ! अत्थि । से केण्ठेणं ? गोयमा ! इहं, तेसिं माणं इहं
 चेव तेसिं एवं पण्णायति, तंजहा-समयाति वा जाव उस्सप्पिणीति वा से तेणं वाणमंतरजोतिसवेमाणि-
 याणं जहा नेरइयाणं ॥ (सूत्रं २२५) ॥

‘से णूण’मित्यादि, ‘दिवा सुभा पोग्गल’ति ‘दिवा’ दिवसे शुभाः पुद्गला भवन्ति, किमुक्तं भवति ?-शुभः पुद्गल-
 परिणामः स चार्ककरसम्पर्कात्, ‘रत्ति’ति रात्रौ ‘नेरइयाणं असुभा पोग्गल’ति तत्क्षेत्रस्य पुद्गलशुभतानिमित्तभूतरवि-
 करादिप्रकाशकवस्तुवर्जितत्वात्, ‘असुरकुमाराणं सुभा पोग्गल’ति तदाश्रयादीनां भास्वरत्वात् । ‘पुढविकाइए’
 इत्यादि, पृथिवीकायिकादयस्त्रीन्द्रियान्ता यथा नैरयिका उक्तास्तथा वाच्याः, एषां हि नास्त्युद्द्योतोऽन्धकारं चास्ति,
 पुद्गलानामशुभत्वात्, इह चेयं भावना-एषामेतत्क्षेत्रे सत्यपि रविकरादिसंपर्के एषां चक्षुरिन्द्रियाभावेन दृश्यवस्तुनो
 दर्शनाभावाच्छुभपुद्गलकार्यकरणेनाशुभाः पुद्गला उच्यन्ते ततश्चैषामन्धकारमेवेति । ‘चउरिंदियाणं सुभासुभे पोग्ग-
 ल’ति एषां हि चक्षुःसद्भावे रविकरादिसद्भावे दृश्यार्थावबोधहेतुत्वाच्छुभाः पुद्गलाः, रविकराद्यभावे त्वार्थावबोधजनक-

त्वादशुभा इति ॥ पुद्गला द्रव्यमिति तच्चिन्ताऽनन्तरं कालद्रव्यचिन्तासूत्रम्—‘तत्त्वं गयाणं’ति नरके स्थितैः पञ्चास्तृ-
तीयार्थत्वात्, ‘एवं पणायति’ति एवं हि प्रज्ञायते ‘समयाइव’ति समया इति वा ‘इहं तेसिं’ति ‘इह’ मानुष्यक्षेत्रे ‘तेषां’
समयादीनां ‘मानं’ परिमाणम्, आदित्यगतिसमभिव्यञ्ज्यत्वात्तस्य, आदित्यगतेश्च मनुष्यक्षेत्र एव भावात् नरकादौ त्वभा-
वादिति; ‘इहं तेसिं पमाणं’ति ‘इह’ मनुष्यक्षेत्रे तेषां—समयादीनां प्रमाणं—प्रकृष्टं मानं सूक्ष्ममानमित्यर्थः, तत्र
मुहूर्त्तस्तावन्मानं तदपेक्षया लवः सूक्ष्मत्वात्प्रमाणं तदपेक्षया स्तोकः प्रमाणं लवस्तु मानमित्येवं नेयं यावत्समय इति,
ततश्च ‘इहं तेसिं’मित्यादि, ‘इह’ मर्त्यलोके मनुजैस्तेषां—समयादीनां सम्बन्धी ‘एवं’ वक्ष्यमाणस्वरूपं समयत्वाद्येव
ज्ञायते, तद्यथा—‘समया इति चे’त्यादि, इह च समयक्षेत्राद्बहिर्वर्तिनां सर्वेषामपि समयाद्यज्ञानमवसेयं, तत्र समयादि-
कालस्याभावेन तद्व्यवहाराभावात्, तथा पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो भवनपतिव्यन्तरज्योतिष्काश्च यद्यपि केचित् मनुष्यलोके
सन्ति तथापि तेऽल्पाः प्रायस्तदव्यवहारिणश्च इतरे तु बहव इति तदपेक्षया ते न जानन्तीत्युच्यत इति ॥ कालनिरूपणा-
धिकाराद्रात्रिन्दिवलक्षणविशेषकालनिरूपणार्थमिदमाह—

तेनं कालेनं २ पासावच्छिन्ना [ते]थेरा भगवंतो जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छंति २ समणस्स
भगवओ महावीरस्स अदूरसामंते ठिच्चा एवं वदासी—से नूणं भंते ! असंखेजे लोए अणंता रातिंदिया उप्प-
ज्जिंसु वा उप्पज्जंति वा उप्पज्जिंसंति वा विगच्छिंसु वा विगच्छंति वा परित्ता रातिंदिया उप्प-
ज्जिंसु वा ३ विगच्छिंसु वा ३?, हंता अज्जो ! असंखेजे लोए अणंता रातिंदिया तं चेव, से केणट्ठेणं जाव विगच्छि-

रसंति वा ? , से नूनं भंते ! अज्जो ! पासेणं अरहया पुरिसादाणीएणं सासए लोए बुइए अणादीए अणवदग्गे परिस्से
 परिवुड्ढे हेट्ठा विच्छिण्णे मज्झे संखित्ते उप्पि विसाले अहे पलियंकसंठिए मज्झे वरवहरविग्गहिते उप्पि उद्धमुइं-
 गाकारसंठिए तेसिं च णं सासयंसि लोगंसि अणादियंसि अणवदग्गंसि परित्तंसि परिवुड्ढंसि हेट्ठा विच्छिन्नंसि
 मज्झे संखित्तंसि उप्पि विसालंसि अहे पलियंकसंठियंसि मज्झे वरवहरविग्गहियंसि उप्पि उद्धमुइं गाका-
 रसंठियंसि अणंता जीवघणा उप्पज्जित्ता २ निलीयंति परित्ता जीवघणा उप्पज्जित्ता २ निलीयंति से नूनं भूए
 उप्पन्ने विगए परिणए अजीवेहिं लोक्कति पलोक्कइ, जे लोक्कइ से लोए ? , हंता भगवं [ते] ! , से तेण्डेणं अज्जो !
 एवं बुच्चइ असंखेज्जे तं चेव । तप्पभित्तिं च णं ते पासावच्चेज्जा थेरा भगवंतो समणं भगवं महावीरं पच्चभि-
 जाणंति सब्बू सब्बदरिसी [ग्रं० ३०००], तए णं ते थेरा भगवंतो समणं भगवं महावीरं वंदंति नमंसंति २
 एवं वदासि-इच्छामि णं भंते ! तुव्भं अंतिए चाउज्जामाओ धम्मओ पंचमहद्वइयं सप्पडिक्कमणं धम्मं उव-
 संपज्जित्ता णं विहरित्तए, अहासुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिबंथं करेह, तए णं ते पासावच्चेज्जा थेरा भगवंतो जाव
 चरिमेहिं उस्सासनिस्सासेहिं सिद्धा जाव सब्बुक्खप्पहीणा अत्थेगतिया देवा देवलोएसु उववन्ता ॥
 (सूत्रं २२६) ॥ कतिविहा णं भंते ! देवलोगा पणत्ता ? , गोयमा ! चउविहा देवलोगा पणत्ता, तंजहा—
 भवणवासीवाणमंतरजोतिसियवेमाणियभेदेण, भवणवासी दसविहा वाणमंतरा अट्ठविहा जोइसिया पंच-
 विहा वेमाणिया दुविहा । गाहा-किमियं रायगिहंति य उज्जोए अंधयार समए य । पासंतिवासि पुच्छा रातिं-

दिव्य देवलोका य ॥ १ ॥ सेवं भंते ! २ ति ॥ (सूत्रं २२७) ॥ पंचमे सए नवमो उद्देशो समप्तो ॥ ५-९ ॥
 'तेनं कालेण'मित्यादि, तत्र 'असंख्ये लोए'ति असंख्यातेऽसंख्यातप्रदेशात्मकत्वात् लोके-चतुर्दशरज्ज्वात्मके क्षेत्र-
 लोके आधारभूते 'अणंता राइदिय'ति अनन्तपरिमाणानि रात्रिन्दिवानि-अहोरात्राणि 'उप्पजिंसु वा'इत्यादि उत्प-
 न्नानि वा उत्पद्यन्ते वा उत्पत्स्यन्ते वा, पृच्छतामयमभिप्रायः-यदि नामासंख्यातो लोकस्तदा [कथं] तत्रानन्तानि तानि
 कथं भवितुमर्हन्ति ?, अल्पत्वादाधारस्य महत्त्वाच्चाधेयस्येति, तथा 'परित्ता राइदिय'ति परीत्तानि-नियतपरिमाणानि
 नानन्तानि, इहायमभिप्रायः-यद्यनन्तानि तानि तदा कथं परीत्तानि ? इति विरोधः, अत्र हन्तेत्याद्युत्तरं, अत्र चायम-
 भिप्रायः-असंख्यातप्रदेशेऽपि लोकेऽनन्ता जीवा वर्तन्ते, तथाविधस्वरूपत्वाद्, एकत्राश्रये सहस्रादिसंख्यप्रदीपप्रभा इव,
 ते चैकत्रैव समयादिके कालेऽनन्ता उत्पद्यन्ते विनश्यन्ति च, स च समयादिकालस्तेषु साधारणशरीरावस्थायामनन्तेषु
 प्रत्येकशरीरावस्थायां च परीत्तेषु प्रत्येकं वर्तन्ते, तत्स्थितिलक्षणपर्ययरूपत्वात्तस्य, तथा च कालोऽनन्तः परीत्तश्च भव-
 तीति, एवं चासंख्येऽपि लोके रात्रिन्दिवान्यनन्तानि परीत्तानि च कालत्रयेऽपि युज्यन्त इति ॥ एतदेव प्रश्नपूर्वकं तत्सं-
 मतजिनमतेन दर्शयन्नाह-'से नूण'मित्यादि, 'भे'ति भवतां सम्बन्धिना 'अज्जो'ति हे आर्या ! 'पुरिसादानीएण'ति
 पुरुषाणां मध्ये आदानीयः-आदेयः पुरुषादानीयस्तेन 'सासए'ति प्रतिक्षणस्थायी, स्थिर इत्यर्थः, 'बुइए'ति उक्तः, स्थिर-
 श्रोतृत्तिक्षणादारभ्य स्यादित्यत आह-'अणाइए'ति अनादिकः, स च सान्तोऽपि स्याद्भव्यत्ववदित्याह-'अनव-
 यग्गे'ति अनवदग्रः-अनन्तः 'परित्ते'ति परिमितः प्रदेशतः, अनेन लोकस्यासंख्येयत्वं पार्श्वजिनस्यापि संमतमिति

दर्शितम् । तथा 'परिवुडे'ति अलोकेन परिवृतः 'हेहा विच्छिन्ने'ति सप्तरज्जुविस्तृतत्वात् 'मज्झे संखित्ते'ति एकरज्जुविस्तारत्वात् 'उप्पिं विसाले'ति ब्रह्मलोकदेशस्य पञ्चरज्जुविस्तारत्वात्, एतदेवोपमानतः ग्राह- 'अहे पलियंकसं-
 ठिए'ति उपरिसङ्कीर्णत्वाधोविस्तृतत्वाभ्यां 'मज्झे वरवहरविगहिए'ति वरवज्रवद्विग्रहः-शरीरमाकारो मध्यक्षामत्वेन
 यस्य स तथा, स्वार्थिकश्चेकप्रत्ययः, 'उप्पिं उद्धमुहंगागारसंठिए'ति ऊर्ध्वो न तु तिरश्चीनो यो मृदङ्गस्तस्याकारेण संस्थितो
 यः स तथा, मल्लकसंपुटाकार इत्यर्थः, 'अणंता जीवघण'ति 'अनन्ताः' परिमाणतः सूक्ष्मादिसाधारणशरीराणां विवक्षि-
 तत्वात्, सन्तत्यपेक्षया वाऽनन्ताः, जीवसन्ततीनामपर्यवसानत्वात्, जीवाश्च ते घनाश्चानन्तपर्यायसमूहरूपत्वादसङ्ख्ये-
 यंप्रदेशपिण्डरूपत्वाच्च जीवघनाः, किमित्याह- 'उप्पज्जित्ते'ति उत्पद्योत्पद्य 'विलीयन्ते' विनश्यन्ति, तथा 'परीत्ता' प्रत्ये-
 कशरीरा अनपेक्षितातीतानागतसन्तानतया वा सङ्क्षिप्ताः, जीवघना इत्यादि तथैव, अनेन च प्रश्ने यदुक्तम् 'अणंता राहं-
 दिया' इत्यादि तस्योत्तरं सूचितं, यतोऽनन्तपरीत्तजीवसम्बन्धात्कालविशेषा अप्यनन्ताः परीत्ताश्च व्यपदिश्यन्तेऽतो वि-
 रोधः परिहृतो भवतीति । अथ लोकमेव स्वरूपत आह- 'से (नूणं) भूए'ति यत्र जीवघना उत्पद्य २ विलीयन्ते स लोको
 भूतः-सद्भूतो भवनधर्मयोगात्, स चानुत्पत्तिकोऽपि स्याद् यथा नयमतेनाकाशमत आह-उत्पन्नः, एवंविधश्चानश्वरोऽपि
 स्याद् यथा विवक्षितघटाभाव इत्यत आह-विगतः, स चानन्वयोऽपि किल भवतीत्यत आह-परिणतः-पर्यायान्तराणि
 आपन्नो न तु निरन्वयनाशेन नष्टः । अथ कथमयमेवंविधो निश्चीयते ? इत्याह- 'अजीवेहिं'ति 'अजीवैः' पुद्गलादिभिः सत्तां
 विभ्रद्भिरुपद्यमानैर्विगच्छद्भिः परिणमद्भिश्च लोकानन्यभूतैः 'लोक्यते' निश्चीयते 'प्रलोक्यते' प्रकर्षेण निश्चीयते, भूतादि-

धर्मकोऽयमिति, अत एव यथार्थनामाऽसाविति दर्शयन्नाह—‘त्रैलोक्यं लोकाः से लोए’ति यो लोक्यते-विलोक्यते प्रमाणेन स लोको-लोकशब्दवाच्यो भवतीति, एवं लोकस्वरूपाभिधायकत्वाश्रयजिनवचनसंस्मरणेन स्ववचनं भगवान् समर्थितवानिति । ‘सपडिक्कमणं’ति आदिमान्तिमजिनयोरेवावयव्यं करणीयः सप्रालिङ्गिकमणो धर्मोऽन्येषां तु कदाचित्प्रतिक्रमणं, आह च— “सपडिक्कमणो धम्मो पुरिमस्स य पच्छिमस्स य जिणस्स । मां दिङ्गमगाण जिणाणं कारणजाए पडिक्कमणं ॥ १ ॥”ति ॥ अनन्तरं ‘देवलोएसु उववन्ना’ इत्युक्तमतो देवलोकप्ररूपणसूत्रम्—‘व. १ नतिविहा ण’मित्यादि ॥ पञ्चमशते नवमोद्देशकः ॥ ५-९ ॥

अनन्तरोद्देशकान्ते देवा उक्ता इति देवविशेषभूतं चन्द्रं समुद्दिश्य निग्र दशमोद्देशकमाह, तस्य चेदं सूत्रम्—

तेणं कालेणं तेणं समएणं चंपानामं नयरी जहा पडमिद्धो ए उद्देसओ तहा नेयवो एसोचि, नवरं चंदिमा भाणियद्या ॥ (सूत्रं २२८) ॥ पंचमे सए दसमो उद्देसो समत्तं मे ॥ ५-१० ॥ पंचमं सयं समत्तं ॥ ५ ॥

‘तेणं कालेण’मित्यादि, एतच्च चन्द्राभिलाषेन पञ्चमशतकप्रथमं उद्देशकवन्नेयमिति ॥ पञ्चमशते दशमः ॥ ५-१० ॥ श्रीरोहणाद्रेस्वि पञ्चमस्य, शतस्य देवानिवः साधुशब्दान् ।

विभिद्य कुश्येव बुधोपदिष्टा, प्रकाशिताः सन्मणिवन्मयाऽर्थाः ॥ १ ॥

१ पूर्वस्य पश्चिमस्य च जिनस्य सप्रतिक्रमणो धर्मः, मध्यमानां गिनानां कारणजाते प्रतिक्रमणं ॥ १ ॥ तीर्थे इति गम्यते

॥ समाप्तं पञ्चमं शतमिति ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठं शतकम् ॥

व्याख्यातं विचित्रार्थं पञ्चमं शतं, अथावसरायातं तथाविधमेव षष्ठमारभ्यते, तस्य चोद्देशकार्थसङ्ग्रहणी गाथेयम्—

वेयण १ आहार २ महस्सवे य ३ सपएस ४ तमुए य ५ ।

भविए ६ साली ७ पुढवी ८ कम्म ९ अन्नउत्थी १० दस छट्ठगंमि सए ॥ १ ॥

‘वेयणे’त्यादि, तत्र ‘वेयण’ति महावेदनो महानिज्जरे इत्याद्यर्थप्रतिपादनपरः प्रथमः १ ‘आहार’ति आहाराद्यर्थो-
भिधायको द्वितीयः २ ‘महस्सवे य’ति महाश्रवस्य पुद्गला बध्यन्ते इत्याद्यर्थोभिधानपरस्तृतीयः ३ ‘सपएस’ति सप्प्र-
देशो जीवोऽप्रदेशो वा इत्याद्यर्थोभिधायकश्चतुर्थः ४ ‘तमुए य’ति तमस्कायार्थनिरूपणार्थः पञ्चमः ५ ‘भविए’ति भव्यो-
नारंकत्वादिनोत्पादस्य योग्यस्तद्वक्तव्यताऽनुगतः षष्ठः ६ ‘सालि’ति शाल्यादिधान्यवक्तव्यताऽऽश्रितः सप्तमः ७ ‘पुढवि’-
ति रत्नप्रभादिपृथिवीवक्तव्यताऽर्थोऽष्टमः ८ ‘कम्म’ति कर्मबन्धाभिधायको नवमः ९ ‘अन्नउत्थि’ति अन्ययूथिकवक्त-

व्यतार्थो दशमः १० इति ।

से नूनं भंते ! जे महावेयणे से महानिज्जरे जे महानिज्जरे से महावेदणे, महावेदणस्स य अप्पवेदणस्स य से
सेए जे पसत्थनिज्जराए ?, हंता गोयमा ! जे महावेदणे एवं चेव । छट्ठसत्तमासु णं भंते ! पुढवीसु नेरइया
महावेयणा ?, हंता महावेयणा, ते णं भंते ! समणेहिंतो निग्गंथेहिंतो महानिज्जरतरा ?, गोयमा ! णो तिण्डे

સમઠ્ઠે, સે કેળદેળં ભંતે ! એવં લુચ્છહ જે મહાવેદળે જાવ પસત્થનિજ્જરાણ ? , ગોયમા ! સે જહાનામાણ-હુવે વત્થા સ્મિયા, એગે વત્થે કદ્દમરાગરત્તે એગે વત્થે લંજણરાગરત્તે, એપ્પસિ ણં ગોયમા ! દોણહં વત્થાણં કયરે વત્થે ચેવ સુધોયતરાણ ચેવ સુવામતરાણ ચેવ સુધોયતરાણ ચેવ હુવામતરાણ ચેવ કદ્દમરાગરત્તે જે વા સે વત્થે લંજણરાગરત્તે ? , ભગવં ! તત્થ ણં જે સુપરિકમ્મતરાણ ચેવ હુવામતરાણ ચેવ કદ્દમરાગરત્તે જે વા સે વત્થે કદ્દમરાગરત્તે જે વા સે વત્થે સુધોયતરાણ ચેવ, એવામેવ ગોયમા ! સે વત્થે કદ્દમરાગરત્તે સે ણં વત્થે હુધોયતરાણ ચેવ હુવામતરાણ ચેવ હુપ્પરિકમ્મતરાણ ચેવ, એવામેવ ગોયમા ! નેરહયાણં પાવાહં કમ્માહં ગાઢીકયાહં ચિક્કણીકયાહં(અ)સિઢિલીકયાહં ચિલીમૂયાહં ભવંતિ સંપગાહંપિ ય ણં સે વત્થે કદ્દમરાગરત્તે સે વત્થે ગાઢીકયાહં નેરહયાણં પાવાહં કમ્માહં ગાઢીકયાહં ચેવ નો મહાપજ્જ-તે વેદણં વેદમાણા ણો મહાનિજ્જરા ણો મહાપજ્જવસાણા ભવંતિ, સે જહા વા કેહ પુરિસે અહિગરણીણ કેહ અહા-માણે મહ્યા ૨ સદ્દેણં મહ્યા ૨ ઘોસેણં મહ્યા ૨ પરંપરાયાણં ણો સંચાણહ તીસે અહિગરણીણ કેહ અહા-ચારે પોગલે પરિસાહિત્તાણ એવામેવ ગોયમા ! નેરહયાણં પાવાહં કમ્માહં ગાઢીકયાહં ચેવ સુવામતરાણ ચેવ વસાણાહં ભવંતિ, ભગવં ! તત્થ જે સે વત્થે લંજણરાગરત્તે સે ણં વત્થે સુધોયતરાણ ચેવ સુધોયતરાણ ચેવ નિઢિ-સુપરિકમ્મતરાણ ચેવ, એવામેવ ગોયમા ! સમણાણં નિગંથાણં અહાવાયરાહં કમ્માહં સિઢિલીકયાહં નિઢિ-યાહં કમ્માહં ચિપ્પરિણામિયાહં ચિપ્પામેવ વિદ્ધત્થાહં ભવંતિ, જાવતિયં તાવતિયંપિ ણં તે વેદણં વેદમાણે મહા-નિજ્જરા મહાપજ્જવસાણા ભવંતિ, સે જહાનામાણ-કેહ પુરિસે સુક્કતણહત્થયં જાયતેયંસિ પન્નિલવેજ્ઞા સે નૂળં ગોયમા ! સે સુક્કે તણહત્થણ જાયતેયંસિ પન્નિલવેજ્ઞા સે સમાણે ચિપ્પામેવ મસમસાવિજ્ઞતિ ? , હંતા મસમસાવિજ્ઞતિ,

एवामेव गोयमा ! समणाणं निगंथाणं अहावायराइं कम्माइं जाव महापज्जवसाणा भवंति, से जहानामए केइ पुरिसे तत्तंसि अयकवल्लीसि उदगबिंदू जाव हंता विद्धंसमागच्छइ, एवामेव गोयमा ! समणाणं निगंथाणं जाव महापज्जवसाणा भवंति, से तेणट्ठेणं जे महावेदणे से महानिज्जरे जाव निज्जराए ॥ (सूत्रं २२९) ॥

‘से नूनं भंते ! जे महावेयणे’ इत्यादि, ‘महावेदनः’ उपसर्गादिसमुद्भूतविशिष्टपीडः ‘महानिर्जरः’ विशिष्टकर्मक्षयः, अनयोश्चान्योऽन्याविनाभूतत्वाविर्भावनाय ‘जे महानिज्जरे’ इत्यादि प्रत्यावर्तनमित्येकः प्रश्नः, तथा महावेदनस्य चाल्पवेदनस्य च मध्ये स श्रेयान् यः ‘प्रशस्तनिर्जराकः’ कल्याणानुबन्धनिर्जर इत्येष च द्वितीयः प्रश्नः, प्रश्नता च काकुपाठादवगम्या, हन्तेत्याद्युत्तरं, इह च प्रथमप्रश्नस्योत्तरे महोपसर्गकाले भगवान् महावीरो ज्ञातं, द्वितीयस्यापि स एवोपसर्गानुपसर्गावस्थायामिति । यो महावेदनः स महानिर्जर इति यदुक्तं तत्र व्यभिचारं शङ्कमान आह—‘छट्ठी’त्यादि, ‘दुधोयतराए’ति दुष्करतरधावनप्रक्रियं ‘दुवामतराए’ति ‘दुर्वाभ्यतरकं’ दुस्त्याज्यतरकलङ्कं ‘दुप्परिकम्मतराए’ति कष्टकर्त्तव्यतेजोजननभङ्गकरणादिप्रक्रियम्, अनेन च विशेषणत्रयेणापि दुर्विशोधयमित्युक्तं, ‘गाढीकयाइ’ति आत्मप्रदेशैः सह गाढवद्भानि सनसूत्रगाढवद्भसूचीकलापवत् ‘चिक्कणीकयाइ’ति सूक्ष्मकर्मस्कन्धानां सरसतया परस्परं गाढसम्बन्धकरणतो दुर्भेदीकृतानि तथाविधमृत्पिण्डवत् ‘(अ)सिढिलीकयाइ’ति निधत्तानि सूत्रवद्भान्नितसलोहशलाकाकलापवत् ‘खिलीभूतानि’ अनुभूतिव्यतिरिक्तोपायान्तरेण क्षपयितुमशक्यानि निकाचितानीत्यर्थः, विशेषणचतुष्टयेनाप्येतेन दुर्विशोध्यानि भवन्तीत्युक्तं भवति, एवं च ‘एवामेवे’त्याद्युपनयवाक्यं सुघटनं स्याद्, यतश्च तानि दुर्विशोध्यानि स्युस्ततः

‘संपगाढ’मित्यादि ‘नो महापल्लवसाणा भवंति’ति, अनेन महानिर्जराया अभावस्य निर्वाणाभावलक्षणं फलमुक्तमिति नाप्रस्तुतत्वमित्याशङ्कनीयमिति । तदेवं यो महावेदनः स महानिर्जर इति विशिष्टजीवापेक्षमवगन्तव्यं न पुनर्नारकादिक्लिष्टकर्मजीवापेक्षं, यदपि यो महानिर्जरः स महावेदन इत्युक्तं तदपि प्रायिकं, यतो भवत्ययोगी महानिर्जरो महावेदनस्तु भजनयेति । ‘अहिगरणि’ति अधिकरणी यत्र लोहकारा अयोधनेन लोहानि कुट्टयन्ति ‘आउडेमाणे’ति आकुट्टयन् ‘सद्देणं’ति अयोधनघातप्रभवेण ध्वनिना पुरुषहुहुतिरूपेण वा ‘घोसेणं’ति तस्यैवानुनादेन ‘परंपराघातं’ति परम्परा—निरन्तरता तत्प्रधानो घातः—ताडनं परम्पराघातस्तेन उपर्युपरिघातेनेत्यर्थः, ‘अह्वावायरे’ति स्थूलप्रकारान्, ‘एवामेवे’त्याद्युपनये ‘गाढीकयाइ’इत्यादिविशेषणचतुष्टये दुष्परिशादनीयानि भवन्तीत्युक्तं भवति, ‘सुधोयतराए’इत्यादि, अनेन सुविशोध्यं भवतीत्युक्तं स्यात्, ‘अह्वायायराइ’ति स्थूलतरस्कन्धान्यताराणीत्यर्थः ‘सिडिलीकयाइ’ति श्लथीकृतानि मन्दविपाक्नीकृतानि ‘निट्टियाइं कयाइ’ति निस्सत्ताकानि विहितानि ‘विपरिणामियाइं’ति विपरिणामं नीतानि स्थितिघातरसघातादिभिः, तानि च क्षिप्रमेव विध्वस्तानि भवन्ति, एभिश्च विशेषणैः सुविशोध्यानि भवन्तीत्युक्तं स्यात्ततश्च ‘जावइय’मित्यादि ॥ अनन्तरं वेदना उक्ता, सा च करणतो भवतीति करणसूत्रं, तत्र—

कतिविहे णं भंते ! करणे पन्नत्ते ? गोयसा ! चउविहे करणे पन्नत्ते, तंजहा—मणकरणे वइकरणे कायकरणे कम्मकरणे । णेरइयाणं भंते ! कतिविहे करणे पन्नत्ते ? गोयसा ! चउविहे पन्नत्ते, तंजहा—मणकरणे वइकरणे कायकरणे कम्मकरणे ४ [चउ०], पंचिंदियाणं सव्वेसिं चउविहे करणे पन्नत्ते । एगिंदियाणं दुविहे—कायकरणे य

कम्मकरणे य, विगलेंदियाणं ३-वइकरणे कायकरणे कम्मकरणे । नेरइयाणं भंते ! किं करणओ असायं
 वेयणं वेयंति अकरणओ असायं वेयणं वेदंति ? गोयमा ! नेरइयाणं करणओ असायं वेयणं वेयंति नो अक-
 रणओ असायं वेयणं वेयंति, से केणट्ठेणं ? गोयमा ! नेरइयाणं चउव्विहे करणे पन्नत्ते, तंजहा—
 मणकरणे वइकरणे कायकरणे कम्मकरणे, इच्चएणं चउव्विहेणं असुभेणं करणेणं नेरइया करणओ असायं
 वेयणं वेयंति नो अकरणओ, से तेणट्ठेणं । असुरकुमाराणं किं करणओ अकरणओ ? गोयमा ! कर-
 णओ नो अकरणओ, से केणट्ठेणं ? गोयमा ! असुरकुमाराणं चउव्विहे करणे पणत्ते, तंजहा—
 मणकरणे वयकरणे कायकरणे कम्मकरणे, इच्चएणं सुभेणं करणेणं असुरकुमाराणं करणओ सायं वेयणं
 वेयंति नो अकरणओ, एवं जाव थणियकुमाराणं । पुढविकाइयाणं एवामेव पुच्छा, नवरं इच्चएणं सुभासु-
 भेणं करणेणं पुढविकाइया करणओ वेमायाए वेयणं वेयंति नो अकरणओ, ओरालियसरीरा सवे सुभा-
 सुभेणं वेमायाए । देवा सुभेणं सायं ॥ (सूत्रं २३०) ॥ जीवा णं भंते ! किं महावेयणा महानिज्जरा ? महा-
 वेदणा अप्पनिज्जरा २ अप्पवेदणा महानिज्जरा ३ अप्पवेदणा अप्पनिज्जरा ४ ? गोयमा ! अत्थेगतिया जीवा महा-
 वेदणा महानिज्जरा ? अत्थेगतिया जीवा महावेयणा अप्पनिज्जरा २ अत्थेगतिया जीवा अप्पवेदणा महा-
 निज्जरा ३ अत्थेगतिया जीवा अप्पवेदणा अप्पनिज्जरा ४ । से केणट्ठेणं ? गोयमा ! पडिमापडिवन्नए अण-
 गारे महावेदणे महानिज्जरे छट्ठसत्तमासु पुढवीसु नेरइया महावेदणा अप्पनिज्जरा सेलेसिं पडिवन्नए अण-

गारे अप्पवेदणे महानिजरे अणुत्तरोवचाइया देवा अप्पवेदणा अप्पनिजरा, सेवं भंते २त्ति ॥-महवेदणे य वत्थे
कइमखंजणमए य अहिगरणी । तणहत्थे य कवल्ले करण महावेदणा जीवा ॥ १ ॥ (सूत्रं २३१) ॥ सेवं
भंते ! सेवं भंते ! त्ति ॥ छट्ठसयस्स पढमो उद्देसो समत्तो ॥ ६-१ ॥

‘कम्मकरणं’ति कर्मविषयं करणं-जीववीर्यं बन्धनसङ्गमादिनिमित्तभूतं कर्मकरणं ‘वेमायाए’ति विविधमात्रया
‘कम्मकरणं’ति कर्मविषयं करणं-जीववीर्यं बन्धनसङ्गमादिनिमित्तभूतं कर्मकरणं ‘वेमायाए’ति विविधमात्रया
कदाचित्सातां कदाचिदसातामित्यर्थः ॥ ‘महावेयणे’इत्यादि सङ्ग्रहाथा गतार्था ॥ पष्ठे शते प्रथमोद्देशकः ॥ ६-१ ॥

अनन्तरोद्देशके य एते सेवेदना जीवा उक्तास्ते आहारका अपि भवन्तीत्याहारोद्देशकः—

रायगिहं नगरं जाव एवं वयासी-आहारुद्देसो जो पन्नवणाए सो सव्वो निरवसेसो नेयव्वो । सेवं भंते !
सेवं भंते ! त्ति (सूत्रं २३२) ॥ छट्ठे सए वीओ उद्देसो समत्तो ॥ ६-२ ॥
स च प्रज्ञापनायामिव इदम्, एवं चासौ-‘नेरइया णं भंते ! किं सच्चित्ताहारा १ अच्चित्ताहारा २ मीसाहारा ३ ?,
गोयमा ! नो सच्चित्ताहारा १ अच्चित्ताहारा २ नो मीसाहारा ३’ इत्यादि ॥ पष्ठशते द्वितीयोद्देशकः ॥ ६-२ ॥

अनन्तरोद्देशके पुद्गला आहारतश्चिन्तिताः, इह तु बन्धादित इत्येवंसम्बन्धस्य तृतीयोद्देशकस्यादावर्थसङ्ग्रहाथाद्वयम्-
बहुकम्मवत्थपोगलपयोगसावीससा य सादीए । कम्मट्ठितीतिथिसंजय सम्महिट्ठी य सन्नी य ॥ १ ॥
भविए दंसण पल्लत्ते भासअपरित्त नाणजोगे य । उवओगाहारागसहमचरिमबंधी य अप्पबट्ठं ॥ २ ॥

‘बहुकम्मे’त्यादि, ‘बहुकम्म’त्ति महाकर्मणः सर्वतः पुद्गलावध्यन्त इत्यादि वाच्यं, ‘वत्थे पोगगला पयोगसा वीससा य’त्ति यथा वत्थे पुद्गलाः प्रयोगतो विभ्रसातश्च हीयन्ते किमेवं जीवानामपीति वाच्यं, ‘साइए’त्ति वत्थस्य सादिः पुद्गलचयः, एवं किं जीवानामप्यसौ ? इत्यादि प्रश्नः उत्तरं च वाच्यं—‘कम्मट्टिइ’त्ति कर्मस्थितिर्वाच्या, ‘थिइ’त्ति किं स्त्री पुरुषादिर्वा कर्मवद्भाति ? इति वाच्यं, ‘संजय’त्ति किं संयतादिः ? ‘सम्मदिट्ठि’त्ति किं सम्यग्दृष्ट्यादिः ?, एवं सञ्ज्ञी भव्यो दर्शनी पर्याप्तको भाषकः परीत्तो ज्ञानी योगी उपयोगी आहारकः सूक्ष्मः चरमः ‘दंघे य’त्ति एतानाश्रित्य वन्धो वाच्यः, ‘अप्पवहुं’त्ति एषामेव स्त्रीप्रभृतीनां कर्मबन्धकानां परस्पररेणाल्पबहु[त्व]ता वाच्येति । तत्र बहुकर्मद्वारे—

से नूणं भंते ! महाकम्मस्स महाकिरियस्स महासवस्स महावेदणस्स सबओ पोगगला वज्झंति सबओ पोगगला चिज्जंति सबओ पोगगला उवचिज्जंति सया समियं च णं पोगगला बज्झंति सया समियं पोगगला चिज्जंति सया समियं पोगगला उवचिज्जंति सया समियं च णं तस्स आया दुरुवत्ताए दुवन्नत्ताए दुग्धत्ताए दुरसत्ताए दुफासत्ताए अणिट्त्ताए अकंतं अप्पियं असुभं अमणुन्नं अमणामत्ताए अणिच्छियत्ताए अभिञ्जियत्ताए अहत्ताए नो उहुत्ताए दुक्खत्ताए नो सुहत्ताए सुज्जो २ परिणमंति ?, हंता गोयमा ! महाकम्मस्स तं वेव । से केण्हणं ?, गोयमा ! से जहानामए—वत्थस्स अहयस्स वा धोयस्स वा तंतुगयस्स वा आणुपुवीए परिमुज्जमाणस्स सबओ पोगगला बज्झंति सबओ पोगगला चिज्जंति जाव परिणमंति से तेण्हणं । से नूणं भंते ! अप्पासवस्स अप्पकम्मस्स अप्पवेदणस्स सबओ पोगगला भिज्जंति सबओ पोगगला

छिज्जन्ति सव्वओ पोगगला विद्धंसन्ति सव्वओ पोगगला परिचिद्धंसन्ति सया समियं पोगगला भिज्जन्ति सव्वओ पोगगला छिज्जन्ति विद्धस्सन्ति परिचिद्धस्सन्ति सया समियं च णं तस्स आया सुखवत्ताए पसत्थं नेयध्वं जाव सुहुत्ताए नो दुक्खत्ताए भुज्जो २ परिणमन्ति १, हंता गोयमा ! जाव परिणमन्ति । से केणट्ठेणं १, गोयमा ! से जहानामए-वत्थस्स जल्लियस्स वा पंकियस्स वा मइल्लियस्स वा रइल्लियस्स वा आणुपुवीए परिकम्मिज्जमाणस्स सुद्धेणं वारिणा धोवेमाणस्स पोगगला भिज्जन्ति जाव परिणमन्ति से तेणट्ठेणं ॥ (सूत्रं २३३)

‘महाकम्मस्से’त्यादि, महाकर्मणः स्थित्याद्यपेक्षया ‘महाक्रियस्य’ अलघुकार्यिक्यादिक्रियस्य ‘महाश्रवस्य’ बृहन्मिथ्यात्वादिकर्मबन्धहेतुकस्य ‘महावेदनस्य’ महापीडस्य ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु सर्वान् वा जीवप्रदेशानाश्रित्य बध्यन्ते-आसङ्कलनतः चीयन्ते-बन्धनतः उपचीयन्ते-निपेकरचनतः, अथवा बध्यन्ते-बन्धनतः चीयन्ते-निधत्ततः उपचीयन्ते-निकाचनतः ‘सया समियं’ति ‘सदा’ सर्वदा, सदात्वं च व्यवहारतोऽसातलेऽपि स्यादित्यत आह-‘समितं’ सन्ततं ‘तस्स आय’ति यस्य जीवस्य पुद्गला बध्यन्ते तस्यात्मा बाह्यात्मा शरीरमित्यर्थः ‘अणिट्त्ताए’ति इच्छाया अविषयतया ‘अकंतत्ताए’ति असुन्दरतया ‘अप्पियत्ताए’ति अप्रेमहेतुतया ‘असुभत्ताए’ति अमङ्गल्यतयेत्यर्थः ‘अमणुन्नत्ताए’ति न मनसा-भावतो ज्ञायते सुन्दरोऽयमित्यमनोज्ञस्तद्भावस्तत्ता तथा, ‘अमणामत्ताए’ति न मनसा अगम्यते-गम्यते संसरणतोऽमनोऽम्यस्तद्भावस्तत्ता तथा, प्राप्नुमवाञ्छितत्वेन, ‘अणिच्छियत्ताए’ति अनीप्सिततया प्राप्नुमनभिवाञ्छितत्वेन ‘अज्झियत्ताए’ति मिथ्या-लोभः सा संजाता यत्र सो मिथितो न मिथितोऽभिधितस्तद्भावस्तत्ता तथा ‘अहत्ताए’

'नो उद्धृत्ताए'ति न मुख्यतया 'अहयस्स व'ति अपरिभुक्तस्य 'धोयस्स व'ति परिभुज्यापि प्रक्षालितस्य
 'तंतुगयस्स व'ति तन्त्रात्-तुरीवेमादेरपनीतमात्रस्य, 'बज्झंती'त्यादिना पदत्रयेणेह वस्त्रस्य पुद्गलानां च यथोत्तरं सम्बन्ध-
 प्रकर्ष उक्तः, 'भिज्जंति'ति प्राक्तनसम्बन्धविशेषत्यागात् 'विद्धंसंति'ति ततोऽधः पातात् 'परिविद्धंसंति'ति निःशेष-
 पतया पातात् 'जह्लियस्स'ति 'यह्लितस्य' यानलग्नधर्मोपेतमलयुक्तस्य 'पंकियस्स'ति आर्द्रमलोपेतस्य 'मइह्लियस्स'ति
 कठिनमलयुक्तस्य 'रइह्लियस्स'ति रजोयुक्तस्य 'परिकम्मिजमाणस्स'ति क्रियमाणशोधनार्थोपक्रमस्य ॥

वत्थस्स णं भंते ! पोग्गलोवचए किं पयोगसा वीससा ? गोयमा ! पओगसावि वीससावि । जहा णं
 भंते ! वत्थस्स णं पोग्गलोवचए पओगसावि वीससावितहा णं जीवाणं कम्मोवचए किं पओगसा वीससा ?,
 गोयमा ! पओगसा नो वीससा, से केणट्ठेणं ? गोयमा ! जीवाणं तिविहे पओगे पणत्ते, तंजहा-मणप्प-
 ओगे वहं कां, इच्चेतेणं तिविहेणं पओगेणं जीवाणं कम्मोवचए पओगसा नो वीससा, एवं सव्वेसिं पंचेदि-
 दियाणं तिविहे पओगे भाणियव्वे, पुढविकाइयाणं एगविहेणं पओगेणं एवं जाव वणस्सइकाइयाणं, विगलि-
 दियाणं दुविहे पओगे पणत्ते, तंजहा-वइप्पओगे य कायप्पओगे य, इच्चेतेणं दुविहेणं पओगेणं कम्मोवचए
 पओगसा नो वीससा, से एएणट्ठेणं जाव नो वीससा एवं जस्स जो पओगो जाव वेमाणियाणं ॥ (सूत्रं २३४)

वस्त्रेत्यादिद्वारे 'पओगसा वीससा य'ति छान्दसत्वात् 'प्रयोगेण' पुरुषव्यापारेण 'विश्रस[त]या' स्वभावेनेति ।
 'जीवाणं कम्मोवचए पओगसा णो वीसस'ति प्रयोगेणैव, अन्यथाऽप्रयोगस्यापि बन्धप्रसङ्गः ॥

वत्थस्स णं भंते ! पोगगलोवचए किं सादीए सपज्जवसिए ? सादीए अपज्जवसिते ? अणादीए सपज्ज० ३
 अणा० अप० ४ ? गोयमा ! वत्थस्स णं पोगगलोवचए सादीए सपज्जवसिए नो सादीए अप० नो अणा० स०
 नो अणा० अप० । जहा णं भंते ! वत्थस्स पोगगलोवचए सादीए सपज्ज० नो सादीए अप० नो अणा० सप०
 नो अणा० अप० तथा णं जीवाणं कम्मोवचए पुच्छा, गोयमा ! अत्थेगतियाणं जीवाणं कम्मोवचए सादीए
 सपज्जवसिए अत्थे० अणादीए सपज्जवसिए अत्थे० अणादीए अपज्जवसिए नो चेव णं जीवाणं कम्मोवचए
 सादीए अप० । से केण० ? गोयमा ! ईरियावहियादंधयस्स कम्मोवचए सादीए सप० भवसिद्धियस्स कम्मो-
 वचए अणादीए सपज्जवसिए अभवसिद्धियस्स कम्मोवचए अणादीए अपज्जवसिए, से तेणट्ठेणं गोयमा !
 एवं बुच्चति अत्थे० जीवाणं कम्मोवचए सादीए नो चेव णं जीवाणं कम्मोवचए सादीए अपज्जवसिए, वत्थे णं
 भंते ! किं सादीए सपज्जवसिए चउभंगो ? गोयमा ! वत्थे सादीए सपज्जवसिए अवसेसा तिन्निवि पडिसे-
 हेयवा । जहा णं भंते ! वत्थे सादीए सपज्जवसिए नो सादीए अपज्ज० नो अणादीए सप० नो अणादीए
 अपज्जवसिए तथा णं जीवाणं किं सादीया सपज्जवसिया ? चउभंगो पुच्छा, गोयमा ! अत्थेगतिया सादीया
 सपज्जवसिया चत्तारिवि भाणियवा । से केणट्ठेणं ? गोयमा ! नेरतिया तिरिक्खजोणिया मणुस्सा देवा
 गतिरागतिं पडुच्च सादीया सपज्जवसिया सिद्धि(द्धा)गतिं पडुच्च सादीया अपज्जवसिया, भवसिद्धिया लद्धिं पडुच्च
 अणादीया सपज्जवसिया अभवसिद्धिया संसारं पडुच्च अणादीया अपज्जवसिया, से तेणट्ठेणं ॥ (सूत्रं २३५)

सादिद्वारे 'ईरियावहियबंधयस्से'त्यादि, ईर्यापथो—गमनमार्गस्तत्र भवमैर्यापथिकं, केवलयोगप्रयोगप्रत्ययं कर्मैत्यर्थः तद्वन्धकस्योपशान्तमोहस्य क्षीणमोहस्य सयोगिकेवलिनश्चेत्यर्थः, ऐर्यापथिककर्मणो हि अवद्धपूर्वस्य बन्धनात् सादित्वं, अयोग्यवस्थायां श्रेणिप्रतिपाते वाऽबन्धनात् सपर्यवसितत्वं, 'गतिरागहं पडुच्च'त्ति नारकादिगतौ गमनमाश्रित्य सादयः—आगमनमाश्रित्य सपर्यवसिता इत्यर्थः 'सिद्धा गहं पडुच्च साहया अपज्जवसिय'त्ति, इहाक्षेपपरिहारावेवम्—“साईअपज्जवसिया सिद्धा न य नाम तीयकालंमि । आसि कयाइवि सुण्णा सिद्धी सिद्धेहिं सिद्धंते ॥ १ ॥ सबं साइ सरीरं न य नामादि मय देहसन्भावो । कालाणाइत्तणओ जहा व राइंदियाईणं ॥ २ ॥ सबो साई सिद्धो न यादिमो विज्जई तथा तं च । सिद्धी सिद्धा य सया निदिट्ठा रोहपुच्छाए ॥ ३ ॥”त्ति, 'तं च'त्ति तच्च सिद्धानादित्वमिष्यते, यतः 'सिद्धी सिद्धा ये'त्यादीति । 'भवसिद्धिया लद्धि'मित्यादि, भवसिद्धिकानां भव्यत्वलब्धिः सिद्धत्वंऽपैतीतिकृत्वाऽनादिः सपर्यवसिता चेति ॥ कति णं भंते ! कम्मप्पगडीओ पणत्ताओ ? गोयमा ! अट्ट कम्मप्पगडीओ पणत्ता, तंजहा—णाणावरणिज्जं दरिसणावरणिज्जं जाव अंतराइयं । नाणावरणिज्जस्स णं भंते ! कम्मस्स केवतियं कालं बंधठिती पणत्ता ? गोयमा ! जहं० अंतोमुहुत्तं उक्को० तीसं सागरोवमकोडाकोडीओ तिमि य वाससहस्साइं अवाहा,

१ सिद्धाः साद्यपर्यवसिता न च नामातीतकाले सिद्धैः शून्या कदाचित्सिद्धिः सिद्धान्ते आसीदित्युक्तम् ॥ १ ॥ यथा सर्वं शरीरं सादि न च नामादिर्देहोद्भवो मतः कालस्यानादित्वाद्यथा वा रात्रिदिवानां ॥ २ ॥ सर्वः सिद्धः सादित्वा नैवादिमो विद्यते सिद्धाना व्यक्तेरादिमत्त्वेऽपि समुदायस्यानादित्वात् तत् रोहकपृच्छायां सिद्धिः सिद्धाश्च शाश्वता निर्दिष्टाः ॥ ३ ॥

अवाहूण्या कम्मट्ठिती कम्मनिसेओ, एवं दरिसणावरणिज्जं पि, वेदणिज्जं जह० दो समया उक्को० जहा नाणा-
वरणिज्जं, मोहणिज्जं जह० अंतोमुहुत्तं उक्को० सत्तरि सागरोवमकोडाकोडीओ, सत्त य वाससहस्साणि-
अवाधा, अवाहूण्या कम्मट्ठिई कम्मनिसेगो, आउगं जह्वेणं अंतोमुहुत्तं उक्को० तेत्तीसं सागरोवमाणि पुव्व-
कोडिति भागमव्वहियाणि, (पुव्वकोडिति भागो अवाहा, अवाहूण्या) कम्मट्ठिती कम्मनिसेओ, नामगो-
याणं जह० अट्ट मुहुत्ता उक्को० वीसं सागरोवमकोडाकोडीओ दोणिण य वाससहस्साणि अवाहा, अवाहू-
ण्या कम्मट्ठिती कम्मनिसेओ, अंतराति यं जहा नाणावरणिज्जं ॥ (सूत्रं २३६)

कर्मस्थितिद्वारे 'तिणिण य वाससहस्साइं अवाहा, अवाहाज्जण्या कम्मट्ठिई कम्मनिसेगो' ति 'वाधू लोडने'
'वाधत इति वाधा-कर्मण उदयः न वाधा अवाधा-कर्मणो बन्धस्योदयस्य चान्तरं' अवाधया-उक्तलक्षणया ऊनिका
अवाधोनिका कर्मस्थितिः कर्मावस्थानकाल उक्तलक्षणः कर्मनिपेको भवति, तत्र कर्मनिपेको नाम कर्मदलिकस्यानुभ-
वनार्थं रचनाविशेषः, तत्र च प्रथमसमये बहुकं निषिञ्चति द्वितीयसमये विशेषहीनं तृतीयसमये विशेषहीनमेवं यावदु-
त्कृष्टस्थितिकं कर्मदलिकं तावद्विशेषहीनं निषिञ्चति, तथा चोक्तम्—“मोत्तूण सगमवाहं पढमाइ ठिईइ वहुतरं दव्वं । सेसे
विसेसहीणं जा उक्कोसंति सव्वासिं ॥ १ ॥” इदमुक्तं भवति—बद्धमपि ज्ञानावरणं कर्म त्रीणि वर्षसहस्राणि यावदेवधमान-
मास्ते, ततस्तदूनोऽनुभवनकालस्तस्य, स च वर्षसहस्रत्रयन्यूनखिंशत्सागरोपमकोटीकोटीमान इति । अन्ये त्वाहुः—अवा-
धाकालो वर्षसहस्रत्रयमानो, वाधाकालश्च सागरोपमकोटीकोटीत्रिंशलक्षणः, तद्द्वितयमपि च कर्मस्थितिकालः, स चावा-

धाति स्यान्नं वध्नातीति ॥ 'आउगे णं भंते' इत्यादिप्रश्नः, तत्र ख्यादित्रयमायुः स्याद्वध्नाति स्यान्न वध्नाति, वन्धकाले
 वध्नाति अवन्धकाले तु न वध्नाति, आयुषः सकृदेवैकत्र भवे वन्धात्, निवृत्तख्यादिवेदस्तु न वध्नाति, निवृत्तिवादरस-
 म्परायादिगुणस्थानकेष्वायुर्वन्धस्य व्यवच्छिन्नत्वात् ॥ संयतद्वारे 'णाणावरणिज्ज'मित्यादि, 'संयतः' आद्यसंयमचतु-
 ष्यवृत्तिर्ज्ञानावरणं वध्नाति, यथाख्यातसंयतस्तूपशान्तमोहादिर्न वध्नाति अत उक्तं 'संजाए सिंये'त्यादि, असंयतो मिथ्या-
 दृष्ट्यादिः संयतासंयतस्तु देशविरतस्तौ च वधीतः, निषिद्धसंयमादिभावस्तु सिद्धः, स च न वध्नाति, हेत्वभावादित्यर्थः,
 'आउगे हेड्डिल्ला तिन्नि भयणाए'ति संयतोऽसंयतः संयतासंयतश्चायुर्वन्धकाले वध्नाति अन्यदा तु नेति भजनयेत्युक्तं,
 'उवरिल्ले ण बंधइ'ति संयतादिषूपरितनः सिद्धः स चायुर्न वध्नाति ॥ सम्यग्दृष्टिद्वारे 'सम्मदिट्ठी सिंय'ति सम्यग्दृष्टिः
 वीतरागस्तदितरश्च स्यात्तत्र वीतरागो ज्ञानावरणं न वध्नाति एकविधवन्धकत्वात् इतरश्च वध्नातीति स्यादित्युक्तं, मिथ्या-
 दृष्टिमिश्रदृष्टी तु वधीत एवेति, 'आउए हेड्डिल्ला दो भयणाए'ति सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टी आयुः स्याद्वधीत इत्यर्थः,
 तथाहि-सम्यग्दृष्टिरपूर्वकरणादिरायुर्न वध्नाति इतरस्तु आयुर्वन्धकाले तद्वध्नाति अन्यदा तु न वध्नाति, एवं मिथ्यादृष्टि-
 रपि, मिश्रदृष्टिस्त्वायुर्न वध्नात्येव तद्वन्धाध्यवसायस्थानाभावादिति ॥ सज्झिद्वारे 'सन्नी सिंय बंधइ'ति 'सज्झी' मनः-
 पर्याप्तियुक्तः, स च यदि वीतरागस्तदा ज्ञानावरणं न वध्नाति यदि पुनरितरस्तदा वध्नाति ततः स्यादित्युक्तम्, 'अस-
 ण्णी बंधइ'ति मनःपर्याप्तिकलो वध्नात्येव 'नोसन्नीनोअसन्नि'ति केवली सिद्धश्च न वध्नाति, हेत्वभावात्, 'वेय-
 णिज्जं हेड्डिल्ला दो वंधंति'ति सज्झी असज्झी च वेदनीयं वधीतः, अयोगिसिद्धवर्जानां तद्वन्धकत्वात्, 'उवरिल्ले

भयणाए'त्ति उपरितनो नोसज्जीनोअसज्जी, स च सयोगयोगकेवली सिद्धश्च, तत्र यदि सयोगकेवली तदा वेदनीयं
 वध्नाति यदि पुनरयोगिकेवली सिद्धो वा तदा न वध्नाति अतो भजनयेत्युक्तम्, 'आउगं हेठ्ठिछा दो भयणाए'त्ति
 सज्जी असज्जी चायुः स्याद्वधीतः, अन्तर्मुहूर्त्तमेव तद्वन्धनात्, 'उवरिल्ले न बंधइ'त्ति केवली सिद्धश्चायुर्न वध्ना-
 तीति ॥ भवसिद्धिकद्वारे 'भवसिद्धिए भयणाए'त्ति भवसिद्धिको यो वीतरागः स न वध्नाति ज्ञानावरणं तदन्यस्तु
 भव्यो वध्नातीति भजनयेत्युक्तं 'नो भवसिद्धिएनोअभवसिद्धिए'त्ति सिद्धः, स च न वध्नाति, 'आउयं दो हेठ्ठि-
 छा भयणाए'त्ति भव्योऽभव्यश्चायुर्वन्धकाले वधीतोऽन्यदा तु न वधीत इत्यतो भजनयेत्युक्तम्, 'उवरिल्ले न बंधइ'त्ति
 सिद्धो न वध्नातीत्यर्थः ॥ दर्शनद्वारे 'हेठ्ठिछा तिणिण भयणाए'त्ति चक्षुरचक्षुरवधिदर्शनिनो यदि छद्मस्थवीतरागास्तदा
 न ज्ञानावरणं वध्नन्ति, वेदनीयस्यैव बन्धकत्वात्तेषां, सरागास्तु वध्नन्ति अतो भजनयेत्युक्तम्, 'उवरिल्ले न बंधइ'त्ति केव-
 लदर्शनी भवस्थः सिद्धो वा न वध्नाति, हेत्वभावादित्यर्थः, 'वेयणिज्जं हेठ्ठिछा तिन्नि बंधंति'त्ति आद्यास्त्रयो दर्शनिन-
 श्छद्मस्थवीतरागाः सरागाश्च वेदनीयं वध्नन्त्येव, 'केवलदंसणी भयणाए'त्ति केवलदर्शनी सयोगिकेवली वध्नाति अयो-
 गिकेवली सिद्धश्च वेदनीयं न वध्नातीति भजनयेत्युक्तम् ॥ पर्याप्तकद्वारे 'पज्जत्तए भयणाए'त्ति पर्याप्तको वीतरागः
 सरागश्च स्यात्तत्र वीतरागो ज्ञानावरणं न वध्नाति सरागस्तु वध्नाति ततो भजनयेत्युक्तं, 'नोपज्जत्तएनोअपज्जत्तए न
 बंधइ'त्ति सिद्धो न वध्नातीत्यर्थः, 'आउगं हेठ्ठिछा दो भयणाए'त्ति पर्याप्तकापर्याप्तकावायुस्तद्वन्धकाले वधीतोऽन्यदा
 नेति भजना, 'उवरिल्ले ने'ति सिद्धो न वध्नातीत्यर्थः ॥ भापकद्वारे 'दोवि भयणाए'त्ति भापको-भापालब्धिमांस्तद-

न्यस्त्वभाषकः, तत्र भाषको वीतरागो ज्ञानावरणीयं न वध्नाति सरागस्तु वध्नाति अभाषकस्त्वयोगी सिद्धश्च न वध्नाति
पृथिव्यादयो विग्रहगत्यापन्नाश्च वध्नन्तीति 'दोवि भयणाए' इत्युक्तं, 'वेयणिजं भासए बंधइ' ति सयोग्यवसानस्यापि
भाषकस्य सद्देदनीयबन्धकत्वात् 'अभासए भयणाए' ति अभाषकस्त्वयोगी सिद्धश्च न वध्नाति पृथिव्यादिकस्तु वध्ना-
तीति भजना ॥ परीत्तद्वारे 'परीत्ते भयणाए' ति 'परीत्तः' प्रत्येकशरीरोऽल्पसंसारो वा स च वीतरागोऽपि स्यात् न
चासौ ज्ञानावरणीयं वध्नाति सरागपरीत्तस्तु वध्नातीति भजना, 'अपरित्ते बंधइ' ति 'अपरीत्तः' साधारणकायोऽनन्तसं-
सारो वा, स च वध्नाति, नोपरित्तेनोअपरित्ते न बंधइ' ति सिद्धो न वध्नातीत्यर्थः 'आउयं परीत्तोवि अपरित्तोवि
भयणाए' ति प्रत्येकशरीरादिः आयुर्वन्धकाल एवायुर्वध्नातीति न तु सर्वदा ततो भजना, सिद्धस्तु न वध्नात्येवेत्यत
आह- 'णो परित्ते' इत्यादि ॥ ज्ञानद्वारे 'हिडिह्ला चत्तारि भयणाए' ति आभिनिबोधिकज्ञानिप्रभृतयश्चत्वारो ज्ञानिनो
ज्ञानावरणं वीतरागवस्थायां न वध्नन्तीति सरागवस्थायां तु वध्नन्तीति भजना, 'वेयणिजं हेडिह्ला चत्तारिवि बंधन्ति'
ति वीतरागणामपि छद्मस्थानां वेदनीयस्य बन्धकत्वात्, 'केवलनाणी भयणाए' ति सयोगिकेवलिनं वेदनीयस्य बन्धना-
दयोगिनां सिद्धानां चाबन्धनाद्भजनेति ॥ योगद्वारे 'हेडिह्ला तिन्नि भयणाए' ति मनोवाक्काययोगिनो ये उपशान्तमो-
हक्षीणमोहसयोंगिकेवलिनस्ते ज्ञानावरणं न वध्नन्ति तदन्ये तु वध्नन्तीति भजना 'अजोगी न बंधइ' ति अयोगी केवली
सिद्धश्च न वध्नातीत्यर्थः, 'वेयणिजं हेडिह्ला बंधन्ति' ति मनोयोग्यादयो वध्नन्ति सयोगानां वेदनीयस्य बन्धकत्वात्,
'अयोगी ण बंधइ' ति अयोगिनः सर्वकर्मणामबन्धकत्वादिति ॥ उपयोगद्वारे 'अट्टसुवि भयणाए' ति साकारानाका-

धाकालवर्जितः कर्मनिपेककालो भवति, एवमन्यकर्मस्वयवाधाकालो व्याख्येयो, नवरमायुषि त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि निपेकः, पूर्वकोटीत्रिभागश्चावाधाकाल इति । 'वेयणिज्जं जहन्नेणं दो समय'त्ति केवलयोगप्रत्ययबन्धोपेक्षया वेदनीयं द्विसमयस्थितिकं भवति, एकत्र बध्यते द्वितीये वेद्यते, यच्चोच्यते 'वेयणियस्स जहन्ना वारस नामगोयाण अट्ट(उ)मुहुत्त'त्ति तत्सकपायस्थितिवन्धमाश्रित्येति वेदितव्यमिति ॥

नाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं इत्थी बंधइ पुरिसो बंधइ नपुंसओ बंधइ ? णोइत्थी नोपुरिसो नोनपुंसओ बंधइ ?, गोयमा ! इत्थीवि बंधइ पुरिसोवि बंधइ नपुंसओवि बंधइ नोइत्थी नोपुरिसो नोनपुंसओ सिय बंधइ सिय नो बंधइ एवं आउगवज्जाओ सत्त कम्मप्पगडीओ ॥ आउगे णं भंते ! कम्मं किं इत्थी बंधइ पुरिसो बंधइ नपुंसओ बंधइ ? पुच्छा, गोयमा ! इत्थी सिय बंधइ सिय नो बंधइ, एवं तिन्निवि भाणियद्वा, नोइत्थी नोपुरिसो नोनपुंसओ न बंधइ ॥ णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं संजए बंधइ असंजए० एवं संजयासंजए बंधइ नोसंजयनोअसंजएनोसंजयासंजए बंधति ?, गोयमा ! संजए सिय बंधति सिय नो बंधति असंजए बंधइ संजयासंजएवि बंधइ नोसंजएनोअसंजएनोसंजयासंजए न बंधति, एवं आउगवज्जाओ सत्तवि, आउगे हेड्डिह्ला तिन्नि भयणाए उवरिल्ले ण बंधइ ॥ णाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं सम्मदिट्ठी बंधइ मिच्छदिट्ठी बंधइ सम्मामिच्छदिट्ठी बंधइ ?, गोयमा ! सम्मदिट्ठी सिय बंधइ सिय नो बंधइ मिच्छदिट्ठी बंधइ सम्मामिच्छदिट्ठी बंधइ, एवं आउगवज्जाओ सत्तवि, आजए हेड्डिह्ला दो भयणाए सम्मामिच्छदिट्ठी

न बंधइ ॥ गाणावरणिजं किं सण्णी बंधइ असन्नी बंधइ नोसण्णीनोअसण्णी बंधइ ? गोयमा ! सन्नी सिय
बंधइ सिय नो बंधइ असन्नी बंधइ नोसन्नीनोअसन्नी न बंधइ, एवं वेदणिजाउगवज्जाओ छ कम्मप्पगडीओ,
वेदणिजं हेड्डिह्ला दो बंधति, उवरिल्ले भयणाए, आउगं हेड्डिह्ला दो भयणाए, उवरिल्लो न बंधइ ॥ गाणाव-
रणिजं कम्मं किं भवसिद्धीए बंधइ अभवसिद्धीए नोभवसिद्धीएनोअभवसिद्धीए बंधति ? गोयमा !
भवसिद्धीए भयणाए अभवसिद्धीए बंधति नोभवसिद्धीएनोअभवसिद्धीए न बंधइ, एवं आउगवज्जाओ
सत्तवि, आउगं हेड्डिह्ला दो भयणाए उवरिल्लो न बंधइ ॥ गाणावरणिजं किं चक्खुदंसणी बंधति अचक्खुदंसं
ओहिदंसं केवलदंसं ? गोयमा ! हेड्डिह्ला तिन्नि भयणाए उवरिल्ले ण बंधइ, एवं वेदणिजवज्जाओ सत्तवि, वेद-
णिजं हेड्डिह्ला तिन्नि बंधति केवलदंसणी भयणाए ॥ गाणावरणिजं कम्मं किं पज्जत्तओ बंधइ अपज्जत्तओ
बंधइ नोपज्जत्तएनोअपज्जत्तए बंधइ ? गोयमा ! पज्जत्तए भयणाए, अपज्जत्तए नोपज्जत्तएनोअपज्जत्तए
न बंधइ, एवं आउगवज्जाओ, आउगं हेड्डिह्ला दो भयणाए उवरिल्ले ण बंधइ ॥ नाणावरणिजं किं भासए
बंधइ अभासए ? गोयमा ! दोवि भयणाए, एवं वेदणियवज्जाओ सत्त, वेदणिजं भासए बंधइ अभासए
भयणाए ॥ गाणावरणिजं किं परित्ते बंधइ अपरित्ते बंधइ नोपरित्तेनोअपरित्ते बंधइ ? गोयमा ! परित्ते
भयणाए अपरित्ते बंधइ नोपरित्तेनोअपरित्ते न बंधइ, एवं आउगवज्जाओ सत्त कम्मप्पगडीओ, आउए परि-
त्तोवि अपरित्तोवि भयणाए, नोपरित्तेनोअपरित्तो न बंधइ ॥ गाणावरणिजं कम्मं किं आभिणिबोहिय-

नाणी बंधइ सुयत्नाणी ओहिनाणी मणपल्लवनाणी केवलनाणी बं० ? गोयमा ! हेडिछा चत्तारि भयणाए केवलनाणी न बंधइ, एवं वेदणिज्जवज्जाओ सत्तवि, वेदणिज्जं हेडिछा चत्तारि बंधंति केवलनाणी भयणाए । पाणावरणिज्जं किं मतिअन्नाणी बंधइ सुय० विभंग० ? गोयमा ! (सवेवि) आउगवज्जाओ सत्तवि बंधंति, आउगं भयणाए ॥ पाणावरणिज्जं किं मणजोगी बंधइ वय० काय० अजोगी बंधइ ? गोयमा ! हेडिछा तिन्नि भयणाए अजोगी न बंधइ, एवं वेदणिज्जवज्जाओ, वेदणिज्जं हेडिछा बंधंति अजोगी न बंधइ ॥ पाणावरणिज्जं किं सागारोवउत्ते बंधइ अणागारोवउत्ते बंधइ ? गोयमा ! अट्टसुवि भयणाए ॥ पाणावरणिज्जं किं आहारए बंधइ अणाहारए बंधइ ? गोयमा ! दोवि भयणाए, एवं वेदणिज्जाआउगवज्जाणं छण्हं, वेदणिज्जं आहारए बंधंति अणाहारए भयणाए, आउए आहारए भयणाए, अणाहारए न बंधंति ॥ पाणावरणिज्जं किं सुहुमे बंधइ बायरे बंधइ नोसुहुमेनोबादरे बंधइ ? गोयमा ! सुहुमे बंधइ बायरे भयणाए नोसुहुमेनोबादरे न बंधइ, एवं आउगवज्जाओ सत्तवि, आउए सुहुमे बायरे भयणाए नोसुहुमेनोबायरे ण बंधइ ॥ पाणावरणिज्जं किं चरिमे अचरिमे बं० ? गोयमा ! अट्टवि भयणाए ॥ (सूत्रं २३७)

स्त्रीद्वारे 'पाणावरणिज्जं णं भंते ! कम्मं किं इत्थी बंधइ' इत्यादि प्रश्नः, तत्र न स्त्री न पुरुषो न नपुंसको वेदोदयरहितः, स चानिवृत्तिवादरसम्परायप्रभृतिगुणस्थानकवर्त्ती भवति, तत्र चानिवृत्तिवादरसम्परायसूक्ष्मसम्परायौ ज्ञानावरणीयस्य बन्धकौ सप्तविधपञ्चविधबन्धकत्वात्, उपशान्तमोहादिष्व(त्स्व)बन्धक एकविधबन्धकत्वात्, अत उक्तं स्याद्ध-

नेति भजनेति ॥ आहारकद्वारे 'दोवि भयणाए'त्ति आहारको वीतरागोऽपि भवति न चासौ ज्ञानावरणं वध्नाति सरागस्तु
 वध्नातीति आहारको भजनया वध्नाति, तथाऽनाहारकः केवली विग्रहगत्यापन्नश्च स्यात्तत्र केवली न वध्नाति इतरस्तु
 वध्नातीति अनाहारकोऽपि भजनयेति । 'वेयणिज्जं आहारए वंधइ'त्ति अयोगिवर्जानां सर्वेषां वेदनीयस्य बन्ध-
 कत्वात्, 'अणाहारए भयणाए'त्ति अनाहारको विग्रहगत्यापन्नः समुद्घातगतकेवली च वध्नाति अयोगी सिद्धश्च न
 वध्नातीति भजना, 'आउए आहारए भयणाए'त्ति आयुर्वन्धकाल एवायुपो बन्धनात् अन्यदा त्वबन्धकत्वाद्भजनेति
 'अणाहारए ण वंधति'त्ति विग्रहगतिगतानामप्यायुष्कस्याबन्धकत्वादिति ॥ सूक्ष्मद्वारे 'वायरे भयणाए'त्ति वीतरागवा-
 दराणां ज्ञानावरणस्याबन्धकत्वात् सरागवादराणां च बन्धकत्वाद्भजनेति, सिद्धस्य पुनरबन्धकत्वादाह--'नो सुहुमे'
 इत्यादि, 'आउए सुहुमे वायरे भयणाए'त्ति बन्धकाले बन्धनादन्यदा त्वबन्धनाद् भजनेति ॥ चरमद्वारे 'अट्टवि
 भयणाए'त्ति, इह यस्य चरमो भवो भविष्य[ती]ति स चरमः, यस्य तु नासौ भविष्यति सोऽचरमः, सिद्धश्चाचरमः,
 चरमभवाभावात्, तत्र चरमो यथायोगमष्टापि वध्नाति अयोगित्वे तु नेत्येवं भजना, अचरमस्तु संसारी अष्टापि वध्नाति
 सिद्धस्तु नेत्येवमत्रापि भजनेति ॥

एएसिणं भंते ! जीवाणं इत्थिवेदगाणं पुरिसवेदगाणं नपुंसगवेदगाणं अवेयगाणय कयरे २ अप्पा वा ४?,
 गोयमा ! सबत्थोवा जीवा पुरिसवेदगा इत्थिवेदगा संखेज्जगुणा अवेदगा अणंतगुणा नपुंसगवेदगा अणंत-

गुणा ॥ एएसिं सवेसिं पदानं अप्पवहुगाहं उच्चारयेद्वाहं जाव सब्बथोवा जीवा अचरिमा चरिमा अणंतगुणा ।
सेवं भंते ! सेवं भंते ! ति (सूत्रं २३८) ॥ छट्ठसए तइओ उद्देशो समत्तो ॥ ६-३ ॥

अथाल्पबहुत्वद्वारं, तत्र 'इत्थीचेयगा संखेज्जगुणे'ति यतो देवनरतिर्यक्पुरुषेभ्यः तत्स्त्रियः क्रमेण द्वात्रिंशत्सप्तविंश-
त्तित्रिगुणा द्वात्रिंशत्सप्तविंशतित्रिरूपाधिकाश्च भवन्तीति, 'अचेयगा अणंतगुण'ति अनिवृत्तिवादरसम्परायादयः सिद्धा-
श्चावेदा अत(द्व)त्त्वात्, (ते) स्त्रीवेदेभ्योऽनन्तगुणा भवन्ति, 'नपुंसगवेयगा अणंतगुण'ति अनन्तकायिकानां सिद्धेभ्योऽनंत-
गुणानामिह गणनादिति । 'एएसिं सवेसि'मित्यादि, 'एतेपां' पूर्वोक्तानां संयतादीनां चरमान्तानां चतुर्दशानां द्वाराणां तद्वत-
भेदापेक्षयाऽल्पबहुत्वमुच्चारयितव्यं, तद्यथा—'एएसि णं भंते ! संजयाणं असंजयाणं संजयासंजयाणं नोसंजयनो असंजयनोसं-
जयासंजयाणं कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा चहुया वा ४ ? , गोयमा ! सब्बथोवा संजया संजयासंजया असंखेज्जगुणा नोसंजयनो-
असंजयनोसंजयासंजया अणंतगुणा असंजया अणंतगुणा' इत्यादि प्रज्ञापनानुसारेण वाच्यं यावच्चरमाद्यल्पबहुत्वं, एतदे-
वाह—'जाव सब्बथोवा जीवा अचरिमे'त्यादि, अत्राचरमा भव्याः चरमाश्च ये भव्याश्चरमं भवं प्राप्स्यन्ति—सेत्स्यन्तीत्यर्थः
ते चाचरमेभ्योऽनन्तगुणाः, यस्मादभव्येभ्यः सिद्धा अनन्तगुणा भणिताः, यावन्तश्च सिद्धास्तावन्त एव चरमाः, यस्मा-
द्यावन्तः सिद्धा अतीताद्धायां तावन्त एव सेत्स्यन्त्यनागताद्धायामिति ॥ पष्ठशते तृतीयः ॥ ६-३ ॥

अनन्तरोद्देशके जीवो निरूपितोऽथ चतुर्थोद्देशकेऽपि तमेव भग्नन्तरेण निरूपयन्नाह—

जीवे णं भंते ! कालाएसेणं किं सपदेसे अपदेसे ? , गोयमा ! नियमा ! नेरतिए णं भंते ! काला-
 देसेणं किं सपदेसे अपदेसे ? , गोयमा ! सिध सपदेसे सिध अपदेसे, एवं जाव सिद्धे । जीवा णं भंते ! काला-
 देसेणं किं सपदेसा अपदेसा ? , गोयमा ! नियमा सपदेसा । नेरइया णं भंते ! कालादेसेणं किं सपदेसा
 अपदेसा ? , गोयमा ! सब्बेवि ताव होज्जा सपदेसा ? अहवा सपएसा य अपदेसे य ? अहवा सपदेसा य
 अपदेसा य ३, एवं जाव थणियकुमारा ॥ पुढविकाइया णं भंते ! किं सपदेसा अपदेसा ? , गोयमा ! सपदेसा वि
 अपदेसा वि, एवं जाव वणप्फइकाइया, सेसा जहा नेरइया तथा जाव सिद्धा ॥ आहारगाणं जीवेगेंदियवज्जो तिय-
 भंगो, अणाहारगाणं जीवेगेंदियवज्जा छब्भंगा एवं भाणियद्वा-सपदेसा वा ? अपएसा वा ? अहवा सपदेसे य
 अपदेसे य ३ अहवा सपदेसे य अपदेसा य ४ अहवा सपदेसा य अपदेसे य ५ अहवा सपदेसा य अपदेसा य
 ६, सिद्धेहिं तियभंगो, भवसिद्धिया अभवसिद्धिया [भवसिद्धिया] जहा ओहिया, नो भवसिद्धियनो अभवसि-
 द्धिया जीवसिद्धेहिं तियभंगो, सण्णीहिं जीवादिओ तियभंगो, असण्णीहिं एगेंदियवज्जो तियभंगो, नेरइय-
 देवमणुएहिं छब्भंगो, नो सन्नियो असन्निजीवमणुयसिद्धेहिं तियभंगो सलेसा जहा ओहिया ॥ कण्हलेस्सानील-
 लेस्सा कांडलेस्सा जहा आहारओ नवरं जस्स अत्थि एयाओ, तेउलेस्साए जीवादिओ तियभंगो, नवरं पुढविका-
 इएसु आउवणप्फतीसु छब्भंगा, पम्हलेससुक्कलेस्साए जीवादिओहिओ तियभंगो, अलेसीहिं जीवसिद्धेहिं
 तियभंगो मणुस्से छब्भंगा, सम्मदिद्धिहिं जीवाइतियभंगो, विगलेंदिएसु छब्भंगा, मिच्छदिद्धिहिं एगेंदिय-

वज्रो तियभंगो सम्मामिच्छदिट्ठिहिं छब्भंगा, संजएहिं जीवाइओ तियभंगो, असंजएहिं एगिंदियवज्रो
 तियभंगो, संजयासंजएहिं तियभंगो जीवादिओ, नोसंजयनोअसंजयनोसंजयासंजय जीवसिद्धेहिं तिय-
 भंगो, सकसाईहिं जीवादिओ तियभंगो, एगिंदिएसु अमंगकं, कोहकसाईहिं जीवएगिंदियवज्रो तियभंगो,
 देवोहिं छब्भंगा, माणकसाईमायाकसाई जीवोगिंदियवज्रो तियभंगो, नेरतियदेवोहिं छब्भंगा, लोभकसाईहिं जीवो-
 गिंदियवज्रो तियभंगो, नेरतिएसु छब्भंगा, अकसाईजीवमणुएहिं सिद्धेहिं तियभंगो, ओहियनाणे आभिणिवो-
 हिघनाणे सुयनाणे जीवादिओ तियभंगो विगलेंदिणहिं छब्भंगा, ओहिनाणे मण० केवलनाणे जीवादिओ
 तियभंगो, ओहिए अन्नाणे मतिअण्णाणे सुघअण्णाणे एगिंदियवज्रो तियभंगो, विभंगनाणे जीवादिओ
 तियभंगो, सजोगी जहा ओहिओ, मणजोगी वयजोगी जीवादिओ तियभंगो नवरं काय-
 जोगी एगिंदिया तेसु अमंगकं, अजोगी जहा अलेसा, सागारोवउत्ते अणागारोवउत्ते जीवएगिंदियवज्रो तिय-
 भंगो सवेयगा य जहा सकसाई, इत्थियेयगपुरिसवेयगनपुंसगवेयगेसु जीवादिओ तियभंगो, नवरं नपुंसगवेदे
 एगिंदिएसु अभंगयं, अवेयगा जहा अकसाई, ससरीरी जहा ओहिओ, ओरालियवेउयियसरीराणं जीवए-
 गिंदियवज्रो तियभंगो, आहारगसरीरे जीवमणुएसु छब्भंगा, तेयगकम्मगाणं जहा ओहिआ, असरीरोहिं
 जीवसिद्धेहिं तियभंगो, आहारपज्जत्तीए सरीरपज्जत्तीए दंदियपज्जत्तीए आणापाणुपज्जत्तीए जीवएगिंदिय-
 वज्रो तियभंगो, भासमणपज्जत्तीए जहा सण्णी, आहारअपज्जत्तीए जहा अणाहारगा, सरीरअपज्जत्तीए

इंदियअपजत्तीए आणापाणअपजत्तीए जीवेगिंदियवज्जो तियभंगो, नेरइयदेवमणुएहिं छब्भंगा, भासामण-
अपजत्तीए जीवादिओ तियभंगो, नेरइयदेवमणुएहिं छब्भंगा ॥ गाहा-सपदेसा आहारगभविद्यसन्निलेस्सा
दिट्ठी संजयकसाए । पाणे जोगुवओगे वेदे य सरीरपजत्ती ॥ १ ॥ (सूत्रं २३९)

‘जीवे ण’ मित्यादि, ‘कालाएसेण’ति कालप्रकारेण कालमाश्रित्येत्यर्थः ‘सपएसे’ति सविभागः ‘नियमा सपएसे’ति
अनादित्वेन जीवस्यानन्तसमयस्थितिकत्वात् सप्रदेशता, यो ह्येकसमयस्थितिः सोऽप्रदेशः द्व्यादिसमयस्थितिस्तु सप्र-
देशः, इह चानया गाथया भावना कार्या-“जो जस्स पढमसमए वहति भावस्स सो उ अपदेसो । अण्णम्मि वहमाणो
कालाएसेण सपएसो ॥ १ ॥” [यो यस्य प्रथमसमये वर्तते भावस्य स त्वप्रदेशः । अन्यस्मिन् वर्तमानः कालादेशेन
सप्रदेशः ॥ १ ॥] नारकस्तु यः प्रथमसमयोत्पन्नः सोऽप्रदेशः द्व्यादिसमयोत्पन्नः पुनः सप्रदेशोऽत उक्तं ‘सिय सप्पएसे
सिय अप्पएसे’ एष तावदेकत्वेन जीवादिः सिद्धावसानः पट्ठविंशतिदण्डकः कालतः सप्रदेशत्वादिना चिन्तितः, अथा-
यमेव तथैव पृथक्त्वेन चिन्त्यते-‘सध्वेवि ताव होज्ज सपएस’ति उपपातविरहकालेऽसङ्ख्यातानां पूर्वोत्पन्नानां भावा-
त्सर्वेऽपि सप्रदेशा भवेयुः, तथा पूर्वोत्पन्नेषु मध्ये यदैकोऽप्यन्यो नारक उत्पद्यते तदा तस्य प्रथमसमयोत्पन्नत्वेनाप्रदेश-
त्वात् शेषाणां च द्व्यादिसमयोत्पन्नत्वेन सप्रदेशत्वाद् उच्यते-‘सप्पएसा य अपएसे य’ति, एवं यदा बहव उत्पद्यमाना
भवन्ति ते तदोच्यन्ते ‘सपएसा य अप्पएसा य’ति, उत्पद्यन्ते चैकैकादयो नारकाः, यदाह-“एगो वदो व तिन्नि व संखम-
संखा व एगसमएणं । उववज्जन्तेवइया उव्वट्ठावि एमेव ॥ १ ॥” [एको वा द्वौ वा त्रयो वा संख्याता असंख्याता

वैकसमयेन । उत्पद्यन्त एतावन्त उद्धर्त्तमाना अप्येवमेव ॥ १ ॥] 'पुढविकाइया ण'मित्यादि, एकेन्द्रियाणां पूर्वोत्पन्ना-
नामुत्पद्यमानानां च बहूनां सम्भवात् 'सपएसवि' अप्पएसवी'त्युच्यते 'सेसा जहा नेरइए'त्यादि, यथा नारका
अभिलापत्रयेणोक्तास्तथा शेषा द्वीन्द्रियादयः सिद्धावसाना वाच्याः, सर्वेषामेषां विरहसद्भावादकाद्युत्पत्तेश्चेति । एवमाहा-
रकानाहारकशब्दविशेषितावेतावेकत्वपृथक्त्वदण्डकावध्यैयौ, अध्ययनक्रमश्चायम्—'आहारए णं भंते ! जीवे कालाएसेणं किं
सपएसे २ ? , गोयमा० सिच सपएसे सिय अप्पएसे' इत्यादि स्वधिया वाच्याः, तत्र यदा विग्रहे केवलिसमुद्घाते वाऽनाहारको
भूत्वा पुनराहारकत्वं प्रतिपद्यते तदा तत्प्रथमसमयेऽप्रदेशो द्वितीयादिषु तु सप्रदेश इत्यत उच्यते—सिय सपएसे
सिय अप्पएसे'ति, एवमेकत्वे सर्वेष्वपि सादिभावेषु तु 'नियमा सपएसे'ति वाच्यं । पृथक्त्व-
दण्डके त्वेवमभिलापो दृश्यः—आहारया णं भंते ! जीवा कालाएमेणं किं सपएसा अप्पएसा ? , गोयमा ! सपए-
सावि अप्पएसवि'ति तत्र बहूनामाहारकत्वेनावस्थितानां भावात्सप्रदेशत्वं तथा बहूनां विग्रहगतेरनन्तरं प्रथमसमये
आहारकत्वसम्भवादप्रदेशत्वमध्याहारकाणां लभ्यत इति सप्रदेशा अपि अप्रदेशा अपीत्युक्तं, एवं पृथिव्यादयोऽप्यध्येयाः,
नारकादयः पुनर्विकल्पत्रयेण वाच्याः, तद्यथा—'आहारया [णं] भंते ! नेरइया णं किं सपएसा अप्पएसा ? , गोयमा ! सधेऽवि
ताव होज्ज सपएसा ? अहवा सपएसा य अप्पएसे य २ अहवा सपएसा य अप्पएसा ये'ति ३, एतदेवाह—आहारगाणं
जीवेगिंदियवज्जो तियभंगो' जीवपदमेकेन्द्रियपदपञ्चकं च वर्जयित्वा त्रिकरूपो भद्रः त्रिकभद्रो—भद्रत्रयं नाच्यमित्यर्थः, सिद्ध-
पदं त्विह न वाच्यं, तेषामनाहारकत्वात्, अनाहारकदण्डकद्वयमप्येवमनुसरणीयं, तत्रानाहारको विग्रहगत्यापन्नः समु-

दूधातगतकेचली अयोगी सिद्धो वा स्यात्, स चानाहारकत्वप्रथमसमयेऽप्रदेशः द्वितीयादिषु तु सप्रदेशस्तेन स्यात् सप्रदेश इत्याद्युच्यते । पृथक्त्वदण्डके विशेषमाह—‘अणाहारगा ण’मित्यादि, जीवानेकेन्द्रियांश्च वर्जयन्तीति जीवैकेन्द्रियवर्जाः, तान् वर्जयित्वेत्यर्थः, जीवपदे एकेन्द्रियपदे च ‘सपएसा य अप्पएसा ये’त्येवंरूप एक एव भङ्गको, बहूनां विग्रहगत्यापन्नानां सप्रदेशानामप्रदेशानां च लाभात्, नारकादीनां द्वीन्द्रियादीनां च स्तोक्ततराणामुत्पादः, तत्र चैककल्यादीनामनाहारकाणां भावात् पट्टभङ्गिकासम्भवः, तत्र द्वौ बहुवचनान्तौ अन्ये तु चत्वार एकवचनबहुवचनसंयोगात्, केवलैकवचनभङ्गकाविह न स्तः, पृथक्त्वस्याधिकृतत्वादिति । ‘सिद्धेहिं तियभंगो’त्ति सप्रदेशपदस्य बहुवचनान्तस्यैव सम्भवात्, ‘भवसिद्धी य अभवसिद्धी य जहा ओहिय’त्ति, अयमर्थः—औधिकदण्डकवदेषां प्रत्येकं दण्डकद्वयं, तत्र च भव्योऽभव्यो वा जीवो नियमात्सप्रदेशः, नारकादिस्तु सप्रदेशोऽप्रदेशो वा, बहवस्तु जीवाः सप्रदेशा एव, नारकाद्यास्तु त्रिभङ्गवन्तः, एकेन्द्रियाः पुनः सप्रदेशाश्चाप्रदेशाश्चेत्येकभङ्ग एवेति, सिद्धपदं तु न वान्च्यं, सिद्धानां भव्याभव्यविशेषणानुपपत्तेरिति । तथा ‘नोभवसिद्धियनोअभवसिद्धिय’त्ति एतद्विशेषणं जीवादिदण्डकद्वयमध्यं, तत्र चाभिलापः—‘नोभवसिद्धीएनोअभवसिद्धिए णं भंते ! जीवे सप्पएसे अप्पएसे ?’ इत्यादि, एवं पृथक्त्वदण्डकोऽपि, केवलमिह जीवपदं सिद्धपदं चेति द्वयमेव, नारकादिपदानां नोभव्यनोअभव्यविशेषणस्यानुपपत्तेरिति, इह च पृथक्त्वदण्डके पूर्वोक्तं भङ्गकत्रयमनुसर्तव्यमत एवाह—‘जीवसिद्धेहिं तियभंगो’त्ति । सञ्ज्ञिषु यौ दण्डकौ तयोर्द्वितीयदण्डके जीवादिपदेषु भङ्गत्रयं भवतीत्यत आह—‘सण्णीहि’इत्यादि, तत्र सञ्ज्ञिनो जीवाः सप्रदेशा भवन्ति चिरोत्पन्नानपेक्ष्य उत्पादविरहानन्तरं चैक-

स्योत्पत्तौ तत्प्राथम्ये सप्रदेशाश्चाप्रदेशश्चेति स्यात्, बहूनामुत्पत्तिप्राथम्ये तु सप्रदेशाश्चाप्रदेशश्चेति स्यात्, तदेवं भङ्गकत्रय-
 मिति, एवं सर्वपदेषु, केवलमेतयोर्दण्डकयोरेकेन्द्रियविकलेन्द्रियसिद्धपदानि न वाच्यानि, तेषु सञ्ज्ञिविशेषणस्यासम्भवादिति,
 'असञ्ज्ञीहि' इत्यादि, अयमर्थः—असञ्ज्ञेषु—असञ्ज्ञिविषये द्वितीयदण्डके पृथिव्यादिपदानि वर्जयित्वा भङ्गकत्रयं प्राग्
 दर्शितमेव वाच्यं, पृथिव्यादिपदेषु हि सप्रदेशाश्चाप्रदेशश्चेत्येक एव, सदा बहूनामुत्पत्त्या तेषामप्रदेशबहुत्वस्यापि सम्भ-
 वात्, नैरयिकादीनां च व्यन्तरान्तानां सञ्ज्ञानामप्यसञ्ज्ञत्वमसञ्ज्ञभ्य उत्पादाद्भूतभावतयाऽवसेयं, तथा नैरयिकादि-
 ष्वसञ्ज्ञत्वस्य कादाचित्कत्वेनैकत्वबहुत्वसम्भवात्पद् भङ्गा भवन्ति, ते च दर्शिता एव, एतदेवाह—'नैरइयदेवमणुए'
 इत्यादि, ज्योतिष्कैमानिकसिद्धास्तु न वाच्यास्तेषामसञ्ज्ञत्वस्यासम्भवात्, तथा नोसञ्ज्ञिनोअसञ्ज्ञिविशेषणदण्डकयोर्द्वि-
 तीयदण्डके जीवमनुजसिद्धपदेपूत्तरूपं भङ्गकत्रयं भवति, तेषु बहूनामवस्थितानां लाभादुत्पद्यमानानां चैकादीनां सम्भ-
 वादिति, एतयोश्च दण्डकयोर्जीवमनुजसिद्धपदान्येव भवन्ति, नारकादिपदानां नोसञ्ज्ञिनोअसञ्ज्ञीतिविशेषणस्याघटना-
 दिति, सलेश्यदण्डकद्वये औधिकदण्डकजीवनारकादयो वाच्याः, सलेश्यतायां जीवत्ववदनादित्वेन विशेषानुत्पादकत्वात्
 केवलं सिद्धपदं नाधीयते, सिद्धानामलेश्यत्वादिति, कृष्णलेश्या नीललेश्याः कापोतलेश्याश्च जीवनारकादयः प्रत्येकं
 दण्डकद्वयेनाहारकजीवादिवदुपयुज्य वाच्याः, केवलं यस्य जीवनारकादेरेताः सन्ति स एव वाच्यः, एतदेवाह—'कण्ह-
 लेसे' इत्यादि, एताश्च ज्योतिष्कैवमानिकानां न भवन्ति सिद्धानां तु सर्वा न भवन्तीति तेजोलेश्याद्वितीयदण्डके जीवा-
 दिपदेषु त एव त्रयो भङ्गाः पृथिव्यवृन्स्पतिषु पुनः पद् भङ्गाः, यत एतेषु तेजोलेश्या एकादयो देवाः पूर्वोत्पन्ना उत्प-

द्यमानाश्च लभ्यन्त इति सप्रदेशानामप्रदेशानां चैकत्वबहुत्वसम्भव इति, एतदेवाह—‘तेउलेसाए’इत्यादि, इह नारक-
 तेजोवायुविकलेन्द्रियसिद्धपदानि न वाच्यानि, तेजोलेश्याया अभावादिति, पद्मलेश्याशुक्कलेशयोर्द्वितीयदण्डके जीवा-
 दिषु पदेषु त एव त्रयो भङ्गकास्तदेवाह—‘पम्हलेसे’त्यादि, इह च पञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्यवैमानिकपदान्येव वाच्यानि,
 अन्येष्वनयोरभावादिति, अलेश्यदण्डकयोर्जीवमनुष्यसिद्धपदान्येवोच्यन्ते, अन्येषामलेश्यत्वस्यासम्भवात्, तत्र च
 जीवसिद्धयोर्भङ्गकत्रयं तदेव, मनुष्येषु तु षड् भङ्गाः, अलेश्यतां प्रतिपन्नानां प्रतिपद्यमानानां चैकादीनां मनुष्याणां
 सम्भवेन सप्रदेशत्वेऽप्रदेशत्वे चैकत्वबहुत्वसम्भवादिति, इदमेवाह—‘अलेसीहिं’इत्यादि । सम्यग्दृष्टिदण्डकयोः सम्यग्दर्शन-
 प्रतिपत्तिप्रथमसमयेऽप्रदेशत्वं द्वितीयादिषु तु सप्रदेशत्वं, तत्र द्वितीयदण्डके जीवादिपदेषु त्रयो भङ्गाः, तथैव विकले-
 न्द्रियेषु तु षड् यतस्तेषु सासादनसम्यग्दृष्टय एकादयः पूर्वोत्पन्ना उत्पद्यमानाश्च लभ्यन्तेऽतः सप्रदेशत्वाप्रदेशत्वयोरेक-
 त्वबहुत्वसम्भव इति, एतदेवाह—‘सम्मदिद्वीही’त्यादि, इहैकेन्द्रियपदानि न वाच्यानि, तेषु सम्यग्दर्शनाभावादिति,
 ‘मिच्छदिद्वीहिं’इत्यादि, मिथ्यादृष्टिद्वितीयदण्डके जीवादिपदेषु तु त्रयो भङ्गाः—मिथ्यात्वं प्रतिपन्ना बहवः सम्यक्त्व-
 भ्रंशे तत्प्रतिपद्यमानाश्चैकादयः सम्भवन्तीतिकृत्वा, एकेन्द्रियपदेषु पुनः सप्रदेशाश्चाप्रदेशाश्चेत्येक एव, तेष्ववस्थितानामु-
 त्पद्यमानानां च बहूनामेव भावादिति, इह च सिद्धा न वाच्याः, तेषां मिथ्यात्वाभावादिति, सम्यग्मिथ्यादृष्टिबहुत्वद-
 ण्डके ‘सम्माभिच्छदिद्वीहिं छव्भंगा’ अयमर्थः—सम्यग्मिथ्यादृष्टित्वं प्रतिपन्नकाः प्रतिपद्यमानाश्चैकादयोऽपि लभ्यन्त
 इत्यतस्तेषु षड् भङ्गा भवन्तीति, इह चैकेन्द्रियविकलेन्द्रियसिद्धपदानि न वाच्यान्यसम्भवादिति । ‘संजएहिं’इत्यादि, ‘संय-

तेषु' संयतशब्दविशेषितेषु जीवादिपदेषु त्रिकभङ्गः, संयमं प्रतिपन्नानां बहूनां प्रतिपद्यमानानां चैकादीनां भावात्, इह च जीवपदमनुष्यपदे एव वाच्ये, अन्यत्र संयतत्वाभावादिति, असंयतद्वितीयदण्डके—'असंजएही'त्यादि, इहासंयतत्वं प्रतिपन्नानां बहूनां संयतत्वादिप्रतिपातेन तत्प्रतिपद्यमानानां चैकादीनां भावाद्भङ्गकत्रयं, एकेन्द्रियाणां तु पूर्वोक्तयुक्त्या सप्रदेशाश्चाप्रदेशाश्चैक एव भङ्गः इति, इह सिद्धपदं नाध्येयमसम्भवादिति । संयतासंयतबहुत्वदण्डके 'संजयासंजएहिं' इत्यादि, इह देशविरतिं प्रतिपन्नानां बहूनां संयमादसंयमाद्वा निवृत्य तां प्रतिपद्यमानानां चैकादीनां भावाद्भङ्गकत्रय-सम्भवः, इह जीवपञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्यपदान्येवाध्येयानि, तदन्यत्र संयतासंयतत्वस्याभावादिति । 'नोसंजए'त्यादौ सैव भावना, नवरमिह जीवसिद्धपदे एव वाच्ये अत एवोक्तं 'जीवसिद्धेहिं तियभंगो'ति । 'सकसाईहिं जीवाइओ तियभंगो'ति, अयमर्थः—सकपायाणां सदाऽवस्थितत्वात्ते सप्रदेशा इत्येको भङ्गः, तथोपशमश्रेणीतः प्रच्यवमानत्वे सक-पायत्वं प्रतिपद्यमाना एकादयो लभ्यन्ते ततश्च सप्रदेशाश्चाप्रदेशश्च तथा सप्रदेशाश्चाप्रदेशपरभङ्गकद्वयमिति, नार-कादिषु तु प्रतीतमेव भङ्गकत्रयम्, 'एगिंदिएसु अभंगयं'ति अभङ्गकं—भङ्गकानामभावोऽभङ्गकं सप्रदेशाश्चाप्रदेशाश्चे-त्येक एव विकल्प इत्यर्थः, बहूनामवस्थितानामुत्पद्यमानानां च तेषु लाभादिति, इह च सिद्धपदं नाध्येयमकपायित्वात्, एवं क्रोधादिदण्डकेष्वपि, 'कोहकसाईहिं जीवेगिंदियवज्जो तियभंगो'ति, अयमर्थः—क्रोधकपायिद्वितीयदण्डके जीव-पदे पृथिव्यादिपदेषु च सप्रदेशाश्चाप्रदेशाश्चेत्येक एव भङ्गः शेषेषु त्रयः, ननु सकपायिजीवपदवत्कथमिह भङ्गत्रयं न लभ्यते ?, उच्यते, इह मानमायालोभेभ्यो निवृत्ताः क्रोधं प्रतिपद्यमाना बहव एव लभ्यन्ते, प्रत्येकं तद्वाशीनामनन्तत्वात्, न त्वेका-

दयो यथोपशमश्रेणीतः प्रच्यवमानाः सकषायित्वं प्रतिपत्तार इति । 'देवेहिं छब्भंग'त्ति देवपदेषु त्रयोदशस्वपि षड् भङ्गाः, तेषु क्रोधोदयवतामल्पत्वेनैकत्वे बहुत्वे च सप्रदेशाप्रदेशत्वयोः सम्भवादिति, मानकषायिमायाकषायिद्वितीयदण्डके 'नेरइयदेवेहिं छब्भंग'त्ति नारकाणां देवानां च मध्येऽल्पा एव मानमायोदयवन्तो भवन्तीति पूर्वोक्तन्यायात् षड् भङ्गा भवन्तीति, 'लोहकसाईहिं जीवेगेंदियवज्जो तियभंगो'त्ति एतस्य क्रोधसूत्रवद्भावनानां, 'नेरइएहिं छब्भंग'त्ति नारकाणां लोभोदयवतामल्पत्वात्पूर्वोक्ताः षड् भंगा भवन्तीति, आह च—'कोहे माणे माया वोद्धवा सुरगणेहिं छब्भंगा । माणे माया लोभे नेरइएहिं छब्भंगा ॥ १ ॥' [१ क्रोधे माने मायायां वोद्धव्याः सुरगणेषु षड् भङ्गाः । माने मायायां लोभे नेरयिकेण्वपि षड् भङ्गाः ॥ १ ॥] देवा लोभप्रचुरा नारकाः क्रोध-प्रचुरा इति, अकषायिद्वितीयदण्डके जीवमनुष्यसिद्धपदेषु भङ्गत्रयमन्येषामसम्भवात्, एतदेवाह—'अकसाई' इत्यादि । 'ओहियानाणे आभिनिवोहियणाणे सुयानाणे जीवाईओ तियभंगो'त्ति, औधिकज्ञानं—मत्यादिभिरविशेषितं तत्र मतिश्रुतज्ञानयोश्च बहुत्वदण्डके जीवादिपदेषु त्रयो भङ्गाः पूर्वोक्ता भवन्ति, तत्रौधिकज्ञानमतिश्रुतज्ञानिनां सदाऽवस्थितत्वेन सप्रदेशानां भावात्, सप्रदेशा इत्येकः, तथा मिथ्याज्ञानान्मत्यादिज्ञानमात्रं मत्यज्ञानान्मतिज्ञानं श्रुताज्ञानाच्च श्रुतज्ञानं प्रतिपद्यमानानामेकादीनां लाभात्सप्रदेशाश्चाप्रदेशश्च तथा सप्रदेशाश्च अप्रदेशाश्चेति द्वावित्येवं त्रयमिति । 'विगलेंदिएहिं छब्भंग'त्ति द्वित्रिचतुरिन्द्रियेषु सासादनसम्यक्त्वसम्भवेनाभिनिवोधिकादिज्ञानिनामेकादीनां सम्भवात्त एव षड् भङ्गाः, इह च यथायोगं पृथिव्यादयः सिद्धाश्च न वाच्याः, असम्भवादिति, एवमवध्यादिष्वपि भङ्ग-

त्रयभावना, केवलमवधिदण्डकयोरेकेन्द्रियविकलेन्द्रियाः सिद्धाश्च न वाच्याः, मनःपर्यायदण्डकयोस्तु जीवा मनुष्याश्च
 वाच्याः, केवलदण्डकयोस्तु जीवमनुष्यसिद्धा वाच्याः, अत एव वाचनान्तरे दृश्यते 'विणोयं जस्स जं अत्थि'ति ।
 'ओहिण् अन्नाणे'इत्यादि, सामान्येऽज्ञाने मत्यज्ञानादिभिरविशेषिते मत्यज्ञाने श्रुताज्ञाने च जीवादेषु त्रिभङ्गी भवति,
 एते हि सदाऽवस्थितत्वात्सप्रदेशा इत्येकः, यदा तु तदन्ये ज्ञानं विमुच्य मत्यज्ञानादितया परिणमन्ति तदैकादिसम्भवेन
 सप्रदेशाश्चाप्रदेशश्चेत्यादिभङ्गद्वयमित्येवं भङ्गत्रयमिति, पृथिव्यादिषु तु सप्रदेशाश्चाप्रदेशाश्चेत्येक एवेत्यत आह—'एगिंदि-
 यचज्जो तियभंगो'ति, इह च त्रयेऽपि सिद्धा न वाच्याः, विभङ्गे तु जीवादेषु भङ्गत्रयं, तद्भावनानादिवत्,
 केवलमिहैकेन्द्रियविकलेन्द्रियाः सिद्धाश्च न वाच्या इति, 'सजोई जहा ओहिओ'ति सयोगी जीवादेषु दण्डकद्वयेऽपि
 तथा वाच्यो यथौघिको जीवादः, स चैवम्-सयोगी जीवो नियमात्सप्रदेशो नारकादिस्तु सप्रदेशोऽप्रदेशो वा, ब्रह्मस्तु
 जीवाः सप्रदेशा एव, नारकाद्यास्तु त्रिभङ्गवन्तः, एकेन्द्रियाः पुनस्तृतीयभङ्गा इति, इह सिद्धपदं नाध्येयं, 'मणजोई'
 इत्यादि, मनोयोगिनो योगत्रयवन्तः सन्निह इत्यर्थः, वाग्योगिन एकेन्द्रियवर्जाः, काययोगिनस्तु सर्वेऽप्येकेन्द्रियादयः,
 एतेषु च जीवादेषु त्रिविधो भङ्गः, तद्भावनाना च मनोयोग्यादीनामवस्थितत्वे प्रथमः, अमनोयोगित्वादित्यागाच्च मनोयोगित्वा-
 द्युत्पादेनाप्रदेशत्वलाभेऽन्यद्भङ्गद्वयमिति नवरं काययोगिनो ये एकेन्द्रियास्तेष्वभङ्गकं, सप्रदेशा अप्रदेशाश्चेत्येक एव भङ्गक
 इत्यर्थः, एतेषु च योगत्रयदण्डकेषु जीवादेषु यथासम्भवमध्येयानि सिद्धपदं च न वाच्यमिति 'अजोगी जहा अलेस'ति
 दण्डकद्वयेऽप्येकस्य समवक्तव्यत्वात्तेषां, ततो द्वितीयदण्डकेऽयोगिषु जीवसिद्धपदयोर्भङ्गकत्रयं मनुष्येषु च पद्मभङ्गीति ॥

'सागारे'त्यादि साकारोपयुक्तेष्वनाकारोपयुक्तेषु च नारकादिषु त्रयो भङ्गाः, जीवपदे पृथिव्यादिपदेषु च सप्रदेशाश्चाप्रदेशाश्च-
 त्येक एव, तत्र चान्यतरोपयोगादन्यतरगमने प्रथमेतरसमयेष्वप्रदेशत्वसप्रदेशत्वे भावनीये, सिद्धानां त्वेकसमयोपयोगित्वेऽपि
 साकारस्येतरस्य चोपयोगस्यासकृत्प्राप्त्या सप्रदेशत्वं सकृत्प्राप्त्या चाप्रदेशत्वमवसेयम्, एवं चासकृदवाप्तसाकारोपयोगान् बहू-
 नाश्रित्य सप्रदेशा इत्येको भङ्गः, तानेव सकृदवाप्तसाकारोपयोगं चैकमाश्रित्य द्वितीयः, तथा तानेव सकृदवाप्तसाकारोपयोगांश्च
 बहूनाधिकृत्य तृतीयः, अनाकारोपयोगे त्वसकृत्प्राप्तानाकारोपयोगाश्रित्य प्रथमः, तानेव सकृत्प्राप्तानाकारोपयोगं चैकमा-
 श्रित्य द्वितीयः, उभयेषामप्यनेकत्वे तृतीय इति । 'सवेयगा जहा सकसाह'ति सवेदानामपि जीवादिपदेषु भङ्गकत्रयभावात्,
 एकेन्द्रियेषु चैकभङ्गसद्भावात्, इह च वेदप्रतिपन्नान् बहून् श्रेणिभ्रंशे च वेदं प्रतिपद्यमानकादीनेपेक्ष्य भङ्गकत्रयं
 भावनीयम्, 'इत्थीवेयगे'त्यादि, इह वेदाद्वेदान्तरसङ्क्रान्तौ प्रथमे समयेऽप्रदेशत्वमितरेषु च सप्रदेशत्वमवगम्य भङ्ग-
 कत्रयं पूर्ववद्योज्यं नपुंसकवेददण्डकयोस्त्वेकेन्द्रियेष्वेको भङ्गः सप्रदेशाश्चाप्रदेशाश्चैत्येवंरूपः प्रागुक्तयुक्तेरेवेति, स्त्रीदण्डक-
 पुरुषदण्डकेषु देवपञ्चेन्द्रियतिर्यग्मनुष्यपदान्येव, नपुंसकदण्डकयोस्तु देववर्जानि वाच्यानि, सिद्धपदं च सर्वेष्वपि न
 वाच्यमिति 'अवेयगा जहा अकसाह'ति जीवमनुष्यसिद्धपदेषु भङ्गकत्रयमकपायिवद्वाच्यमित्यर्थः 'ससरीरी जहा
 ओहिओ'ति औधिकदण्डकवत्सशरीरिदण्डकयोर्जीवपदे सप्रदेशतैव वाच्याऽनादित्वात्सशरीरत्वस्य, नारकादिषु तु बहुत्वे
 भङ्गकत्रयमेकेन्द्रियेषु तृतीयभङ्ग इति, 'ओरालियवेउवियसरीराणं जीवेगिंदियवज्जो तियभंगो'ति औदारिकादि-
 शरीरिसत्त्वेषु जीवपदे एकेन्द्रियपदेषु च बहुत्वे तृतीयभङ्ग एव, बहूनां प्रतिपन्नानां प्रतिपद्यमानानां चानुक्षणं लाभात्,

शेषेषु भङ्गकत्रयं, वहूनां तेषु प्रतिपन्नानां तथौदारिकवैक्रियत्यागेनौदारिकं वैक्रियं च प्रतिपद्यमानानामेकादीनां लाभात्,
 इहौदारिकदण्डकयोर्नारका देवाश्च न वाच्याः, वैक्रियदण्डकयोस्तु पृथिव्यपूतेजोवनस्पतिविकलेन्द्रिया न वाच्याः,
 यश्च वैक्रियदण्डके एकेन्द्रियपदे तृतीयभङ्गोऽभिधीयते स वायूनामसह्यातानां प्रतिसमयं वैक्रियकरणमाश्रित्य, तथा
 यद्यपि पञ्चेन्द्रियतिर्थञ्चो मनुष्याश्च वैक्रियलब्धिमन्तोऽल्पे तथाऽपि भङ्गकत्रयवचनसामर्थ्याद् वहूनां वैक्रियावस्थानस-
 म्भवः, तथैकादीनां तत्प्रतिपद्यमानता चावसेया, 'आहारगे'त्यादि, आहारकशरीरे जीवमनुष्ययोः पङ्क्तु भङ्गकाः
 पूर्वोक्ता एव, आहारकशरीरिणामल्पत्वात्, शेषजीवानां तु तन्न संभवतीति, 'तेयगे'त्यादि, तैजसकर्मणशरीरे समा-
 श्रित्य जीवादयस्तथा वाच्या यथौधिकास्त एव, तत्र च जीवाः सप्रदेशा एव वाच्याः, अनादित्वात्तैजसादिसंयोगस्य,
 नारकादयस्तु त्रिभङ्गाः, एकेन्द्रियास्तु तृतीयभङ्गाः, एतेषु च शरीरादिदण्डकेषु सिद्धपदं नाध्येयमिति, 'असरीरे'त्यादि
 अशरीरेषु जीवादेषु सप्रदेशतादित्वेन वक्तव्येषु जीवसिद्धपदयोः पूर्वोक्ता त्रिभङ्गी वाच्या, अन्यत्राशरीरत्वस्याभावा-
 दिति । 'आहारपञ्जत्तीए' इत्यादि, इह च जीवपदे पृथिव्यादिपदेषु च वहूनामाहारादिपर्याप्तीः प्रतिपन्नानां तदपर्या-
 प्तित्यागेनाहारपर्याप्त्यादिभिः पर्याप्तिभावं गच्छतां च वहूनामेव लाभात्सप्रदेशाश्चाप्रदेशाश्चेत्येक एव भङ्गः, शेषेषु तु त्रयो
 भङ्गा इति, 'भासामणे'त्यादि, इह भाषामनसोः पर्याप्तिर्भाषामनःपर्याप्तिः, भाषामनःपर्याप्त्योस्तु बहुश्रुताभिमतं
 केनापि कारणेनैकत्वं विवक्षितं, ततश्च तथा पर्याप्तिका यथा सञ्ज्ञिनस्तथा सप्रदेशादितया वाच्याः, सर्वपदेषु भङ्गकत्रय-
 मित्यर्थः, पञ्चेन्द्रियपदान्येव चेह वाच्यानि, पर्याप्तीनां चेदं स्वरूपमाहुः—येन करणेन भुक्तमाहारं खलं रसं च कर्तुं समर्थो

भवति तस्य करणस्य निष्पत्तिराहारपर्याप्तिः, करणं शक्तिरिति पर्यायौ, तथा शरीरपर्याप्तिर्नाम येन करणेनौदारिकवैक्रि-
 याहारकाणां शरीराणां योग्यानि द्रव्यानि गृहीत्वौदारिकादिभावेन परिणमयति तस्य करणस्य निर्वृत्तिः शरीरपर्याप्ति-
 रिति, तथा येन करणेनैकादीनामिन्द्रियाणां प्रायोग्यानि द्रव्यानि गृहीत्वाऽऽत्मीयान् विषयान् ज्ञातुं समर्थो भवति तस्य
 करणस्य निर्वृत्तिरिन्द्रियपर्याप्तिः, तथा येन करणेनानप्राणप्रायोग्यानि द्रव्याण्यवलम्ब्यावलम्बानप्राणतथा निःस्वप्नु-
 समर्थो भवति तस्य करणस्य निर्वृत्तिरानप्राणपर्याप्तिरिति, तथा येन करणेन सत्यादिभाषाप्रायोग्यानि द्रव्याण्यवलम्ब्या-
 वलम्ब्य चतुर्विधया भाषया परिणमय्य भाषानिसर्जनसमर्थो भवति तस्य करणस्य निष्पत्तिर्भाषापर्याप्तिः, तथा येन कर-
 णेन चतुर्विधमनोयोग्यानि द्रव्यानि गृहीत्वा मननसमर्थो भवति तस्य करणस्य निष्पत्तिर्मनःपर्याप्तिरिति । 'आहारअ-
 पपञ्जत्तीए' इत्यादि, इह जीवपदे पृथिव्यादिपदेषु च सप्रदेशाश्चाप्रदेशाश्चेत्येक एव भङ्गकोऽनवरतं विग्रहगतिमतामाहा-
 रपर्याप्तिमतां बहूनां लाभात्, शेषेषु च पङ्क्तौ भङ्गाः पूर्वोक्ता एवाहारपर्याप्तिमतामल्पत्वात्, 'सरीरअपपञ्जत्तीए' इत्यादि,
 इह जीवेष्वेकेन्द्रियेषु चैक एव भङ्गोऽन्यत्र तु त्रयं, शरीराद्यपर्याप्तकानां कालतः सप्रदेशानां सदैव लाभात् अप्रदेशानां
 च कदाचिदेकादीनां च लाभात्, नारकदेवमनुष्येषु च षडेवेति, 'भासे'त्यादि, भाषामनःपर्याप्त्याऽपर्याप्तकास्ते येषां
 जातिस्तौ भाषामनोयोग्यत्वे सति तदसिद्धिः, ते च पञ्चेन्द्रिया एव, यदि पुनर्भाषामनसोऽभावमात्रेण तदपर्याप्तका अभ-
 विष्यन्तदैकेन्द्रिया अपि तेऽभविष्यन्स्ततश्च जीवपदे तृतीय एव भङ्गः स्यात्, उच्यते च—'जीवाइओ तियभंगो'त्ति, तत्र
 जीवेषु पञ्चेन्द्रियतिर्यधु च बहूनां तदपर्याप्तिं प्रतिपन्नानां चैकादीनां लाभात् पूर्वोक्तमेव भङ्गत्रयं, 'नेर-

इयदेवमणुपसु छद्मभंग'ति नैरधिकानि मनीषपर्याप्तिकानामत्यतरेण नम्रदेवानामेतादीनां तामात्त एव पद
भङ्गाः, एषु च पर्याप्तपर्याप्तदण्डकेषु सिद्धपदं नाख्यममभवाद्यिति ॥ प्रयोजकद्वाराणां मतद्वयाया—'सपणमे'त्यादि,
'सपणस'ति कालतो जीयाः नम्रदेवाः इतरे चैकस्यागुत्ताभ्यामुक्ताः, 'आहार'ति आहारता अन्तारसाश्च तथैव,
'भविष्य'ति भव्या अभव्या उभयनियेधाश्च तथैव, 'मति'ति सन्निधोऽनन्विज्ञो द्रवनिधेयवन्तश्च तथैव, 'स्म'ति मलेद्वयाः
कृष्णादिलेद्वयाः [ग्रन्थग्रन्थ ६०००]द अलेद्वयाश्च तथैव, 'द्रिष्टि'ति दृष्टिः सम्यग्द्रष्टादिता ननु नन्व'ति 'मंजव'ति मंजता
असंयता मिश्रास्त्रयनियेधिनश्च तथैव, 'कसाय'ति कषायिणः क्रोधादिमन्तः ४ अक्षयाश्च तथैव, 'माणे'ति जालिनः आभि-
निवोधिकानि जालिनः ५ अज्ञानिनो मलजानादिमन्तश्च तथैव, 'लोग'ति मयोगाः मनआदियोगिनः अयोगिनश्च तथैव, 'उच-
ओगे'ति साकारानाकारोपयोगालयश्च, 'वेद'ति मयेदाः रोगेदादिमन्तः ३ अयेदाश्च तथैव, 'मन्मरीर'ति मन्मरीर आदारि-
कादिमन्तः ५ अन्मरीराश्च तथैव, 'पनत्ति'ति आहारादिपयोहिमन्तः ४ तपयतास्तथाः तपयोगश्च तथैव ॥ नीयापि तत्तदेतत्

जीया नं भंते । किं पचस्वानी अपचस्वानी पचस्वानी पचस्वानी ?, गोगमा ! जीया पचस्वानीपि
अपचस्वानीपि पचस्वानीपचस्वानीपि । सानीनां नं पुच्छा, गोगमा ! नेरद्वया असस्वानी जाल
चउरिंदिया, संसा दो पटिसेदेयवा, पंचदियभिरिस्वजोगिया नो पचस्वानी अपचस्वानीपि पचस्वानी
पचस्वानीपि, मणुस्मा निस्त्रि, संसा जहा नेरनिया ॥ जीया नं भंते ! किं पचस्वानी जालेति अपच-
स्वानी जालेति पचस्वानीपचस्वानी जालेति ?, गोगमा ! जे पंचदिया नं विस्त्रि जालेति आसेसा पच-

कखाणं न जाणंति ३ ॥ जीवा णं भंते ! किं पच्चक्खाणं कुव्वंति अपच्चक्खाणं कुव्वंति पच्चक्खाणापच्चक्खाणं
 कुव्वंति ? जहा ओहिंया तहा कुव्वणा ॥ जीवा णं भंते ! किं पच्चक्खाणनिव्वत्तिंति याउया अपच्चक्खाणणि०
 पच्चक्खाणापच्चक्खाणनि० ? गोयमा ! जीवा य वेमाणिया य पच्चक्खाणणिव्वत्तिंति याउया तिन्निवि, अव-
 सेसा अपच्चक्खाणनिव्वत्तिंति याउया ॥ पच्चक्खाणं ? जाणइ २ कुव्वंति ३ तिन्नेव आउनिव्वत्ती ४ । सपदेसुहेसंमि
 य एमेए दंडगा चउरो ॥ १ ॥ (सूत्रं २४०) ॥ सेवं भंते ! सेवं भंते ! स्ति छट्ठे सए चउत्थो उहेसो ॥ ६-४ ॥
 'जीवा ण'मित्यादि, 'पच्चक्खाणि'त्ति सर्वविरताः 'अपच्चक्खाणि'त्ति अविरताः 'पच्चक्खाणापच्चक्खाणि'त्ति देश-
 विरता इति 'सेसा दो पडिसेहेयवा' प्रत्याख्यानदेशप्रत्याख्याने प्रतिषेधनीये, अविरतत्वान्नारकादीनामिति ॥ प्रत्या-
 ख्यानं च तज्ज्ञाने सति स्यादिति ज्ञानसूत्रं, तत्र च 'जे पंचिंदिया ते तिन्निवि'त्ति नारकादयो दण्डकोक्ताः पञ्चे-
 न्द्रियाः, समनस्कत्वात् सम्यग्दृष्टित्वे सति ज्ञपरिज्ञया प्रत्याख्यानादित्रयं जानन्तीति, 'अवसेसे'त्यादि, एकेन्द्रियवि-
 कलेन्द्रियाः प्रत्याख्यानादित्रयं न जानन्त्यमनस्कत्वादिति ॥ कृतं च प्रत्याख्यानं भवतीति तत्करणसूत्रं, प्रत्याख्यानमा-
 युर्वन्धहेतुरपि भवतीत्यायुःसूत्रं, तत्र च 'जीवा ये'त्यादि, जीवपदे जीवाः प्रत्याख्यानादित्रयनिबद्धान्युक्ता वाच्याः,
 वैमानिकपदे च वैमानिका अप्येवं, प्रत्याख्यानादित्रयवतां तेषूपादात्, 'अवसेस'त्ति नारकादयोऽप्रत्याख्यान-
 निवृत्तायुषो, यतस्तेषु तत्त्वेनाविरता एवोत्पद्यन्त इति ॥ उक्तार्थसङ्ग्रहाथा—'पच्चक्खाण'मित्यादि, प्रत्याख्यानमित्येतदर्थ
 एको दण्डकः, एवमन्ये त्रयः ॥ षष्ठे शते चतुर्थः ॥ ६-४ ॥

अनन्तरोद्देशके सप्रदेशा जीवा उक्ताः, अथ सप्रदेशमेव तमस्कायादिकं प्रतिपादयितुं पञ्चमोद्देशकमाह—
 किमियं भंते ! तमुक्ताएत्ति पबुच्चइ किं पुढवी तमुक्ताएत्ति पबुच्चति आज तमुक्ताएत्ति पबुच्चति ? गोयमा !
 नो पुढवी तमुक्ताएत्ति पबुच्चति आज तमुक्ताएत्ति पबुच्चति । से केणट्टेणं ? गोयमा ! पुढविकाए णं अत्थे-
 गतिए सुभे देसं पकासेति अत्थेगइए देसं नो पकासेइ, से तेणट्टेणं । तमुक्ताए णं भंते ! कहिं समुट्टिए कहिं
 संनिट्टिए ? गोयमा ! जंबुदीवस्स २ बहिया तिरियमसंखेजे दीवसमुहे वीईवत्तिता अरुणवरस्स दीवस्स
 बाहिरिल्लाओ वेतियन्ताओ अरुणोदयं समुदं बायालीसं जोयणसहस्साणि ओगाहिता उवरिल्लाओ जलं-
 ताओ एकपदेसियाए सेठीए इत्थ णं तमुक्ताए समुट्टिए, सत्तरस एक्कवीसे जोयणसए उहुं उप्पइत्ता तओ
 पच्छा तिरियं पवित्थरमाणे २ सोहम्मीसाणसणकुमारमाहिंदे चत्तारिक्कपे आवरित्ताणं उहुं पि य णं जाव
 बंभलोणे कप्पे रिट्ठविमाणपत्थंडं संपत्ते एत्थ णं तमुक्ताए णं संनिट्टिए ॥ तमुक्ताए णं भंते ! किंसंठिए पन्नत्ते ?
 गोयमा ! अहे मल्लगमूलसंठिए उप्पि कुक्कडगंपजरगसंठिए पणत्ते ॥ तमुक्ताए णं भंते ! केवतियं विक्खं-
 भेणं केवतियं परिक्खेवेणं पणत्ते ? गोयमा ! दुविहे पणत्ते, तंजहा-संखेज्जवित्थडे य असंखेज्जवित्थडे
 य, तत्थ णं जे से संखेज्जवित्थडे से णं संखेज्जाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं
 परिक्खेवेणं प०, तत्थ णं जे से असंखिज्जवित्थडे से णं असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं विक्खंभेणं असंखेज्जाइं
 जोयणसहस्साइं परिक्खेवेणं पणत्ताइं । तमुक्ताए णं भंते ! केमहालए प० ? गोयमा ! अयं णं जंबुदीवे २ सबदी-

वसमुद्गाणं सववभंतराए जाव परिक्खेवेणं पणत्ते ॥ देवे णं महिद्दीए जाव महाणुभावे इणामेव २ त्तिकहु
 केवलकण्णं जंबुद्दीवं २ तिहिं अच्छरानिवाएहिं तिसत्तखुत्तो अणुपरियट्ठित्ताणं हवमागच्छिज्जा से णं देवे
 ताए उक्किट्ठाए तुरियाए जाव देवगईए वीईवयमाणे २ जाव एकाहं वा दुयाहं वा तियाहं वा उक्कोसेणं छम्मासे
 वीतीवएज्जा अत्थेगतियं तमुकायं वीतीवएज्जा अत्थेगतियं नो तमुकायं वीतीवएज्जा, एमहालए णं गोयमा !
 तमुक्काए पन्नत्ते । अत्थि णं भंते ! तमुकाए गेहाति वा गेहावणाति वा ? णो तिण्ठे समट्ठे, अत्थि णं भंते !,
 तमुकाए गामाति वा जाव संनिवेसाति वा ? णो तिण्ठे समट्ठे । अत्थि णं भंते ! तमुक्काए ओराला बला-
 हया संसेयंति संमुच्छंति संवासंति वा ? हंता अत्थि, तं भंते ! किं देवो पकरेति असुरो पकरेति नागो
 पकरेति ? गोयमा ! देवोवि पकरेति असुरोवि पकरेति णागोवि पकरेति । अत्थि णं भंते ! तमुकाए बादरे
 थणियसहे बायरे विज्जुए ? हंता अत्थि, तं भंते ! किं देवो पकरेति ? ३, तिन्निवि पकरेति ? अत्थि णं भंते ! तमु-
 काए बायरे पुढविकाए बादरे अगणिकाए ? णो तिण्ठे समट्ठे णणत्थ विग्गहगतिसमावन्नएणं । अत्थि णं
 भंते ! तमुकाए चंदिमसूरियग्गहणणक्खत्तताराखा ? णो तिण्ठे समट्ठे, पलियस्सतो पुण अत्थि । अत्थि णं
 भंते ! तमुकाए चंदाभाति वा सूरभाति वा ? णो तिण्ठे समट्ठे, कादूसणिया पुण सा । तमुकाए णं भंते ! केरिसए
 वन्नेणं पणत्ते ? गोयमा ! काले कालावभासे गंभीरलोमहरिसज्जणे भीमे उत्तासणए परमकिण्हे वन्नेणं
 पणत्ते, देवेवि णं अत्थेगतिए जे णं तप्पढमयाए पासित्ता णं खुभाएज्जा अहे णं अभिसमागच्छेज्जा तओ

पच्छा सीहं २ तुरियं २ खिप्पामेव वीतीचएज्जा ॥ तमुकायस्स णं भंते ! कति नामधेज्जा पणत्ता २, गोयमा ! तेरस नामधेज्जा पणत्ता, तंजहा-तमेति वा तमुकाएति वा अंधकारेह वा लोण्गंधकारेह वा लोण्गन्तमिस्सेह वा देवंधकारेति वा देवतमिस्सेति वा देवारत्तेति वा देववूहेति वा देवफलिहेति वा देवपडिक्खोभेति वा अरुणोदएति वा समुहे ॥ तमुकाए णं भंते ! किं पुढवीपरिणामे आउपरिणामे जीवपरिणामे पोण्गलपरिणामे २, गोयमा ! नो पुढविपरिणामे आउपरिणामेवि जीवपरिणामेवि पोण्गलपरिणामेवि । तमुकाए णं भंते ! सत्त्वे पाणा भूया जीवा सत्ता पुढविकाइयत्ताए जाव तसकाइयत्ताए उववन्नपुवा २, हंता गोयमा ! असत्तिं अहुवा अणंतखुत्तो णो चेव णं वादरपुढविकाइयत्ताए वादरअगणिकाइयत्ताए वा (सूत्रं २४१)

‘किमिय’मित्यादि, ‘तमुक्काए’त्ति तमसां-तमिश्रपुद्गलानां कायो-राशिस्तमस्कायः स च नियत एवेह स्कन्धः कश्चिद्विवक्षितः, स च तादृशः पृथ्वीरजःस्कन्धो वा स्यादुदकरजःस्कन्धो वा न त्वन्यस्तदन्यस्यातादृशत्वादिति पृथिव्यवृषियसन्देहादाह-‘किं पुढवी’त्यादि, व्यक्तं, ‘पुढविकाए णं’मित्यादि, पृथिवीकायोऽस्त्येककः कश्चिच्छुभो-भास्वरः, यः किंविधः ? इत्याह-देशं विवक्षितक्षेत्रस्य प्रकाशयति भास्वरत्वान्मण्यादिवत्, तथाऽस्त्येककः पृथ्वीकायो देशं-पृथ्वीकायान्तरं प्रकाशयमपि न प्रकाशयत्यभास्वरत्वादन्योपलवत्, नैवं पुनरप्यस्तस्य सर्वस्याप्यप्रकाशत्वात्, ततश्च तमस्कायस्य सर्वथैवाप्रकाशकत्वाद्प्रायपरिणामतैव, ‘एगपएसियाए’त्ति एक एव च न द्वयादय उत्तरार्धं प्रति प्रदेशो यस्यां सा तथा तथा, समभित्तिर्त्येत्यर्थः, न च वाच्यभेदप्रदेशप्रमाणयेति, असह्यातप्रदेशावगाहस्वभावत्वेन जीवानां तस्यां

जीवावगाहाभावप्रसङ्गात्, तमस्कायस्य च स्तिबुकाकाराष्कायिकजीवात्मकत्वात् बाह्यमानस्य च प्रतिपादयिष्यमाण-
त्वादिति, 'इत्थ णं'ति प्रज्ञापकालेख्यलिखितस्यारुणोदसमुद्रादेरधिकरणतोपदर्शनार्थमुक्तत्वात्, 'अहे'इत्यादि, अधः—
अधस्तान्मल्लकमूलसंस्थितः—शरावबुधसंस्थानः, समजलान्तस्योपरि सप्तदश योजनशतान्येकविंशत्यधिकानि यावद्वलयसं-
स्थानत्वात्, स्थापना च—॥ 'केवद्वयं विक्खंभेणं'ति विस्तारेण क्वचिद् 'आयामविक्खंभेणं'ति दृश्यते, तत्र चायाम-
उच्चत्वमिति । 'संखेज्जवित्थडे'इत्यादि, सङ्ख्यातयोजनविस्तृतः, आदित आरभ्योर्द्ध्वं सङ्ख्येययोजनानि यावत्ततोऽसङ्ख्या-
तयोजनविस्तृत उपरि तस्य विस्तारगमित्वेनोक्तत्वात्, 'असंखेज्जाइं जोजणसहस्साइं परिक्खेवेणं'ति सङ्ख्यातयोज-
नविस्तृतत्वेऽपि तमस्कायस्यासङ्ख्याततमद्वीपपरिक्षेपतो बृहत्तरत्वात्परिक्षेपस्यासङ्ख्यातयोजनसहस्रप्रमाणत्वम्, आन्तरवहिः
परिक्षेपविभागस्तु नोक्तः, उभयस्याप्यसङ्ख्याततया तुल्यत्वादिति । 'देवे णं'मित्यादि, अथ किंपर्यन्तमिदं देवस्य महद्ध्यौ-
दिकं विशेषणम् ? इत्याह—'जाव इणामेवे'त्यादि, इह यावच्छब्द ऐदम्पर्यार्थः, यतो देवस्य महद्ध्यौदिविशेषणानि गम-
नसामर्थ्यप्रकर्षप्रतिपादनाभिप्रायेणैव प्रतिपादितानि 'इणामेवत्तिकट्टु' इदं गमनमेवम्—अतिशीघ्रत्वावेदकचण्डिकारूप-
हस्तव्यापारोपदर्शनपरम्, अनुस्वाराश्रवणं च प्राकृतत्वात् द्विर्वचनं च शीघ्रत्वातिशयोपदर्शनपरमितिः—उपदर्शनार्थः
'कृत्वा' विधायेति 'केवलकप्पं'ति केवलज्ञानकल्पं परिपूर्णमित्यर्थः, वृद्धव्याख्या तु—केवलः—संपूर्णः कल्पत इति कल्पः—
स्वकार्यकरणसमर्थो वस्तुरूप इतियावत्, केवलश्चासौ कल्पश्चेति केवलकल्पस्तं 'तिहिं अच्छरानिवाएहिं'ति तिसृभि-
श्चण्डिकाभिरित्यर्थः 'तिसत्तखुत्तो'ति त्रिगुणाः सप्त त्रिसप्त त्रिसप्तवारांस्त्रिसप्तकृत्य एकविंशतिवारानित्यर्थः 'हव्वं'ति

शीघ्रम् 'अन्धेगइय'मित्यादि, सहायतयोजनमानं व्यतिव्रजेदितरं तु नेति । 'ओराला चलाहय'ति महान्तो मेघाः
 'संसेयंति'ति संस्विद्यन्ते तज्जनकपुद्गललोहसम्पत्त्या, संमूर्च्छन्ति तत्पुद्गलमीलनात्तदाकारतयोत्पत्तेः । 'तं भंते'ति तत्
 संस्वेदनं संमूर्च्छनं वर्षणं च । 'वायरे विजुयारे'ति, इह न वादरतेजस्कायिका मन्तव्याः, इहैव तेषां निषेत्यमाणत्वात्,
 किन्तु देवप्रभावजनिता भास्वराः पुद्गलास्त इति, 'णणत्थ विगगहगईसमावन्नेण'ति न इति योऽयं निषेधो वादरपृ-
 थिवीतेजसोः सोऽन्यत्र विग्रहगतिसमापन्नत्वाद्विग्रहगत्यैव वादरे ते भवतः, पृथिवी हि वादरा रत्नप्रभाद्यास्त्वष्टासु पृथि-
 वीषु गिरिविमानेषु, तेजस्तु मनुजक्षेत्र एवेति, तृतीया चेह पञ्चम्यर्थे प्राकृतत्वादिति, 'पलियस्सओ पुण अत्थि'ति
 परिपार्थितः पुनः सन्ति तमस्कायस्य चन्द्रादय इत्यर्थः, 'कादूसणिया पुण सा'इति ननु तत्पार्श्वतश्चन्द्रादीनां सद्भावा-
 त्प्रभाऽपि तत्रास्ति ?, सत्यं, केवलं कम्-आत्मानं दूषयति तमस्कायपरिणामेन परिणमनात् कटूपणा सैव कटूपणिका,
 दीर्घता च प्राकृतत्वात्, अतः सत्यप्यसावसतीति, 'काले'ति कृष्णः 'कालावभासे'ति कालोऽपि कश्चित् कुतोऽपि
 कालो नावभासत इत्यत आह-कालावभासः कालदीप्तिर्वा 'गंभीरलोमहरिसज्जणे'ति गम्भीरश्चासौ भीषणत्वाद्रो-
 महर्षजननश्चेति गम्भीररोमहर्षजननः, रोमहर्षजनकत्वे हेतुमाह-'भीमे'ति भीष्मः 'उत्तासणए'ति उत्कम्पहेतुः, निगम-
 यन्नाह-'परमे'त्यादि, यत एवमत एवाह-'देवेवि ण'मित्यादि, 'तप्पहमयाए'ति दर्शनप्रथमतायां 'खुभाएल'ति
 'स्कम्भीयात्' धुम्येत्, 'अहे ण'मित्यादि अथ 'एनं' तमस्कायम् 'अभिसमागच्छेत्' प्रविशेत्ततो भयात् 'सीहं'ति काय-
 गतेरतिवेगेन 'तुरियं तुरियं'ति मनोगतेरतिवेगात्, किमुक्तं भवति ? क्षिप्रमेव, 'वीइवएल'ति व्यतिव्रजेदिति ॥ 'तमे-

ति चे'त्यादि, तमः अन्धकाररूपत्वात् इत्येतत् 'वा' विकल्पार्थः, तमस्काय इति वाऽन्धकारराशिरूपत्वात्, अन्धकार-
मिति वा तमोरूपत्वात्, महान्धकारमिति वा महातमोरूपत्वात्, लोकान्धकारमिति वा लोकमध्ये तथाविधस्यान्यस्या-
न्धकारस्याभावात्, एवं लोकतमिश्रमिति वा, देवान्धकारमिति वा देवानामपि तत्रोद्द्योताभावेनान्धकारात्मकत्वात्, देव-
एवं देवतमिश्रमिति वा, देवारण्यमिति वा, बलवद्देवभयान्नश्यतां देवानां तथाविधारण्यमिव शरणभूतत्वात्, देव-
व्यूह इति वा देवानां दुर्भेदत्वाद्ब्यूह इव चक्रादिव्यूह इव देवव्यूहः, देवपरिघ इति वा देवानां भयोत्पादकत्वेन
गमनविघातहेतुत्वात्, देवप्रतिक्षोभ इति वा तत्क्षोभहेतुत्वात्, अरुणोदक इति वा समुद्रः, अरुणोदकसमुद्रज-
लविकारत्वादिति ॥ पूर्वं पृथिव्यादेस्तमस्कायशब्दवाच्यता पृष्टा अथ पृथिव्यपूकायपर्यायतां पृथिव्यपूकायौ च जीवपुद्ग-
लरूपाविति तत्पर्यायतां च प्रश्नयन्नाह—'तमुक्ताए ण'—मित्यादि, बादरवायुवनस्पतयस्त्रसाश्च तत्रोत्पद्यन्तेऽपूकाये
तदुत्पत्तिसंभवान्न त्वितरेऽस्वस्थानत्वात्, अत उक्तं 'नो चेव ण'मित्यादि । तम स्कायसाहचर्यात्कृष्णराजिप्रकरणम्—

कति णं भंते ! कणहराईओ पणत्ताओ ? गोयमा अट्ट कणहराईओ पणत्ताओ । कहि णं भंते ! एयाओ
अट्ट कणहराईओ पणत्ताओ ? गोयमा ! उट्पि सणकुमारमाहिंदाणं कप्पाणं हिट्ठं बंमलोए कप्पे रिट्ठे विमाणे
पत्थेडे, एत्थ णं अक्खाडगसमचउरंसंठाणसंठियाओ अट्ट कणहरातीओ पणत्ताओ, तंजहा—पुरिच्छिमेण
दो पच्चत्थिमेणं दो दाहिणेणं दो उत्तरेणं दो, पुरिच्छिमवन्तरा कणहराई दाहिणं चाहिरं कणहरातिं पुट्टा दा-
हिणवन्तरा कणहराती पच्चत्थिमवाहिरं कणहराई पुट्टा पच्चत्थिमवन्तरा कणहराई उत्तरवाहिरं कणहरातिं पुट्टा

व'त्ति वातोऽत्र वात्या तद्वद्वातमिश्रत्वात् परिघश्च दुर्लङ्घ्यत्वात् सा वातपरिघः, 'वायपरिक्खोभेइ व'-त्ति वातोऽत्रापि वात्या तद्वद्वातमिश्रत्वात् परिक्षोभश्च परिक्षोभहेतुत्वात् सा वातपरिक्षोभ इति, 'देवफल्लिहेइ व'त्ति क्षोभयति देवानां परिघेव-अर्गलेव दुर्लङ्घ्यत्वादेवपरिघ इति 'देवपलिक्खोभेइ व'त्ति देवानां परिक्षोभहेतुत्वादिति ॥

एतेसि णं अट्ठण्हं कणहराईणं अट्ठसु उवासंतरेसु अट्ठ लोगतियविमाणा पणत्ता, तंजहा-१अची२अच्चिमाली इवइरोयणे४पभंकरे५चंदामे६सुराभे७सुक्काभे८सुपतिट्ठाभे मज्जे९रिट्ठाभे । कहि णं भंते!अचीविमाणे प०?, गोयमा! उत्तरपुरच्छिमेणं, कहि णं भंते ! अच्चिमालीविमाणे प० ?, गोयमा ! पुरच्छिमेणं, एवं परिवाडीए नेयद्वं जाव कहि णं भंते ! रिट्ठे विमाणे पणत्ते?, गोयमा ! बहुमज्झदेसभागे । एएसु णं अट्ठसु लोगतियविमाणेसु अट्ठ-विहा लोगतियदेवा परिवसंति, तंजहा-सारस्सयमाइच्चा वण्ही वरुणा य गहतोया य । तुसिया अद्यायाहा अग्निच्चा चेव रिट्ठा य ॥ १ ॥ कहि णं भंते ! सारस्सया देवा परिवसंति?, गोयमा ! अच्चिविमाणे परिवसंति, कहि णं भंते ! आदिच्चा देवा परिवसंति?, गोयमा ! अच्चिमालिविमाणे, एवं नेयद्वं जहाणुपुवीए जाव कहि णं भंते ! रिट्ठा देवा परिवसंति?, गोयमा ! रिट्ठविमाणे ॥ सारस्सयमाइच्चाणं भंते ! देवाणं कति देवा कति देवसया पणत्ता?, गोयमा ! सत्त देवा सत्त देवसया परिवारो पणत्तो, वण्हीवरुणाणं देवाणं चउ-इस देवा चउइस देवसहस्सा परिवारो पणत्तो, गहतोयतुसियाणं देवाणं सत्त देवा सत्त देवसहस्सा पणत्ता, अवसेसाणं नव देवा नव देवसया पणत्ता-पढमजुगलम्मि सत्त उ सयाणि बीयंमि चोइसस-

हस्सा । तइए सत्तसहस्सा नव चेव सथाणि सेसेसु ॥ १ ॥' लोगतंगविमाणं भंते ! किंपतिट्ठिया पणत्ता ? , गोयमा ! वाउपइट्ठिया तहुभयपतिट्ठिया पणत्ता, एवं नेयद्धं ॥ 'विमाणं पतिट्ठाणं बाहल्लुच्चत्तमेव संठाणं ।' बंभलोयवत्तद्धया नेयद्धा [जहा जीवाभिगमे देबुहेसए] जाव हंता गोयमा ! असतिं अहुवा अणंतखुत्तो ! नो चेव णं देवित्ताए । लोगतियविमाणेसु णं भंते ! केवतियं कालं ठिती पणत्ता ? , गोयमा ! अहु सागरोवमाइं ठिती पणत्ता । लोगतियविमाणेहिंतो णं भंते ! केवतियं अवाहाए लोगतं पणत्ते ? , गोयमा ! असंखेज्जाइं जोयणसहस्साइं अवाहाए लोगतं पणत्ते । सेवं भंते ! सेवं भंते ! ६-५ ॥ (सूत्रं २४३) ॥

‘अहुसु उवासंतरेसु’ति द्वयोरन्तरमवकाशान्तरं तत्राभ्यन्तरोत्तरपूर्वयोरेकं पूर्वयोर्द्वितीयं अभ्यन्तरपूर्वदक्षिणयो-
स्तृतीयं दक्षिणयोश्चतुर्थं अभ्यन्तरदक्षिणपश्चिमयोः पञ्चमं पश्चिमयोः षष्ठं अभ्यन्तरपश्चिमोत्तरयोः सप्तमं उत्तरयोरष्टमं,
‘लोगतियविमाणं’ति लोकस्य-ब्रह्मलोकस्यान्ते-समीपे भवानि लोकान्तिकानि तानि च तानि विमानानि चेति
समासः, लोकान्तिका वा देवास्तेषां विमानानीति समासः, इह चात्रकाशान्तरवर्त्तिष्वष्टासु अर्द्धिःप्रभृतिषु विमा-
नेषु वाच्येषु यत् कृष्णराजीनां मध्यभागवर्त्ति रिष्टं विमानं नवममुक्तं तद्विमानप्रस्तावादवसेयम् ॥ ‘सारस्सयमाइच्चाणं’-
मित्यादि, इह सारस्वतादित्ययोः समुदितयोः सप्त देवाः सप्त च देवशतानि परिवार इत्यक्षरानुसारेणावसीयते, एवमु-
त्तरत्रापि, ‘अवसेसाणं’ति अव्याबाधाग्नेयरिष्ठानाम् ‘एवं नेयद्धं’ति पूर्वोक्तप्रश्नोत्तराभिलापेन लोकान्तिकविमानवक्त-
व्यताजातं नेतव्यं, तदेव पूर्वोक्तेन सह दर्शयति-‘विमाणं’मित्यादि गाथाद्धं, तत्र विमानप्रतिष्ठानं दर्शितमेव, बाहल्यं

तु विमानानां पृथिवीवाहृत्यं तच्च पञ्चविंशतिर्योजनशतानि, उच्चत्वं तु सप्त योजनशतानि, संस्थानं पुनरेषां नानाविध-
मनावलिकाप्रविष्टत्वात्, आवलिकाप्रविष्टानि हि वृत्तव्यस्रचतुरस्रभेदात् त्रिसंस्थानान्येव भवन्तीति ॥ 'वंभलोए' इत्यादि,
ब्रह्मलोके या विमानानां देवानां च जीवाभिगमोक्ता वक्तव्यता सा तेषु 'नेतव्या' अनुसर्त्तव्या, कियद्दूरम् ? इत्यत
आह—'जावे'त्यादि, सा चेयं लेशतः—'लेशंतिविमाणा णं भंते ! कतिवण्णा पणत्ता ? , गोयमा ! तिवण्णा पं०—लोहिया
हालिहा सुक्किहा, एवं पभाए निच्चालोया गंधेणं इट्ठगंधा एवं इट्ठफासा एवं सधरयणमया तेषु देवा समचउरंसा अल्लम-
हुगवन्ना पम्हलेसा । लेशंतिविमाणेषु णं भंते ! सवे पाणा ४ पुढविकाइयत्ताए ५ देवत्ताए उववन्नपुद्वा ? , 'हुंते'त्यादि
लिखितमेव, 'केवतिथं'ति छान्दसत्वात् कियत्या 'अवाधया' अन्तरेण लोकान्तः प्रज्ञप्त इति ॥ पष्ठशते पञ्चमः ॥ ६—५ ॥

व्याख्यातो विमानादिवक्तव्यताऽनुगतः पञ्चमोद्देशकः, अथ पष्ठस्तथाविध एव व्याख्यायते, तत्र—

कति णं भंते ! पुढवीओ पणत्ताओ ? , गोयमा ! सत्त पुढवीओ पणत्ताओ, तंजहा—रयणप्पभा जाव
तमतमा, रयणप्पभादीणं आवासा भाणियद्वा(जाव)अहेसत्तामाए, एवं जे जत्तिया आवासा ते भाणियद्वा जाव
कति णं भंते ! अणुत्तरविमाणा पणत्ता ? , गोयमा ! पंच अणुत्तरविमाणा पणत्ता, तंजहा—विजए जाव
सव्वट्सिद्धे । (सूत्रं २४४) । जीवे णं भंते ! मारणंति यसमुग्धाणं समोहए समोहणित्ता जे भविए इमीसे
यरणप्पभाए पुढवीए तीसाए निरयावाससयसहस्सेसु अन्नयरंसि निरयावासंसि नेरइयत्ताए उववज्जित्ताए

से णं भंते ! तत्थगते चेव आहारेज्ज वा परिणामेज्ज वा सरीरं वा बंधेज्जा ? गोयमा ! अत्थेगतिए तत्थगए
 चेव आहारेज्ज वा परिणामेज्ज वा सरीरं वा बंधेज्ज वा, अत्थेगतिए तओ पडिनियत्तति, ततो पडिनिय-
 त्तिता इहमागच्छति २ दोचंपि मारणंतियसमुग्घाएणं समोहणइ २ इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए तीसाए
 निरयावाससयसहस्सेसु अन्नयरंसि निरयावासंसि नेरइयत्ताए उववज्जित्ताए, ततो पच्छा आहारेज्ज वा परि-
 णामेज्ज वा सरीरं वा बंधेज्जा एवं जाव अहेसत्तमा पुढवी । जीवे णं भंते ! मारणंतियसमुग्घाएणं समोहए २ जे
 भविए चउसट्ठीए असुरकुमारावाससयसहस्सेसु अन्नयरंसि असुरकुमारावासंसि असुरकुमारत्ताए उवव-
 ज्जित्ताए जहा नेरइया तहा भाणियवा जाव थणियकुमारा । जीवे णं भंते ! मारणंतियसमुग्घाएणं समोहए
 २ जे भविए असंखेजेसु पुढविकाइयावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि पुढविकाइयावासंसि पुढविकाइयत्ताए
 उववज्जित्ताए से णं भंते ! मंदरस्स पव्वयस्स पुरिच्छिमेणं केवतियं गच्छेज्जा केवतियं पाप्पणेज्जा ? गोयमा !
 लोयंतं गच्छेज्जा लोयंतं पाडणिज्जा, से णं भंते ! तत्थगए चेव आहारेज्ज वा परिणामेज्ज वा सरीरं वा बंधेज्जा ?,
 गोयमा ! अत्थेगतिए तत्थगए चेव आहारेज्ज वा परिणामेज्ज वा सरीरं वा बंधेज्ज अत्थेगतिए तओ पडि-
 नियत्तति २ ता इह हव्वमागच्छइ २ ता दोचंपि मारणंतियसमुग्घाएणं समोहणति २ ता मंदरस्स पव्वयस्स पुरिच्छि
 मेणं अंगुलस्स असंखेज्जभागमेत्तं वा संखेज्जतिभागमेत्तं वा वाल्थं वा वालग्गपुहुत्तं वा एवं लिक्खं जूयं जवं-
 अंगुलं जाव जोयणकोडिं वा जोयणकोडाकोडिं वा संखेजेसु वा असंखेजेसु वा जोयणसहस्सेसु लोगंते वा

एगपदेसियं सेहिं मोचूण असंखेजेसु पुढविकाइयावाससयसहस्सेसु अन्नयरंसि पुढविकाइयावासंसि पुढवि-
काइयत्ताए उववलेत्ता तओ पच्छा आहारेज वा परिणामेज वा सरीरं वा बंधेजा, जहा पुरिच्छमेणं मंद-
रस्स पवयस्स आलावओ भणिओ एवं दाहिणेणं पच्चत्थिमेणं उत्तरेणं उहे अहे, जहा पुढविकाइया तथा
एगिंदियाणं सव्वेसिं, एक्केस्स छ आलावया भाणियवा। जीवे णं भंते ! मारणंतियसमुग्घाएणं समोहए २ ता
जे भविए असंखेजेसु बेंदियावाससयसहस्सेसु अण्णयरंसि बेंदियावासंसि बेंदियत्ताए उववज्जित्तए से
णं भंते ! तत्थगए चेव जहा नेरइया, एवं जाव अणुत्तरोववाइया । जीवे णं भंते ! मारणंतियसमुग्घाएणं
समोहए २ जे भविए एवं पंचसु अणुत्तरेसु महत्तिमहालएसु महाविमाणेसु अन्नयरंसि अणुत्तरविमाणंसि अणु-
त्तरोववाइयेवत्ताए उववज्जित्तए, से णं भंते ! तत्थगए चेव जाव आहारेज वा परिणामेज वा सरीरं वा
बंधेज ? । सेवं भंते ! सेवं भंते ! ॥ (सूत्रं २४५) ॥ पुढविउद्देशो समत्तो ॥ ६-६ ॥

‘कइ ण’मित्यादि सूत्रम्, इह पृथिव्यो नरकपृथिव्यो नरकप्रागभाराया अनधिकरिप्यमाणत्वात्, इह च पूर्वोक्तमपि
यत् पृथिव्याद्युक्तं तत्तदपेक्षमारणान्तिकसमुद्घातवक्तव्यताऽभिधानार्थमिति न पुनरुक्तता, ‘तत्थगए चेव’त्ति नरका-
वासप्राप्त एव ‘आहारेज वा’ पुद्गलानादद्यात् ‘परिणामेज व’त्ति तेषामेव खलरसविभागं कुर्यात् ‘सरीरं वा बंधेज’
त्ति तैरेव शरीरं निष्पादयेत् । ‘अत्थेगइए’त्ति यस्तस्मिन्नेव समुद्घाते म्रियते ‘ततो पडिनियत्तति’ ततो-नरकावासा-
त्समुद्घाताद्वा ‘इह समागच्छइ’त्ति स्वशरीरे ‘केवइयं गच्छेज्ज’त्ति किमद्दूरं गच्छेइ ? गमनमाश्रित्य, ‘केवइयं पाउ-

णेज्ज'त्ति कियद्दूरं प्राप्नुयात् ? अवस्थानमाश्रित्य, 'अंगुलस्स असंखेज्जइभागमेत्तं वे'त्यादि, इह द्वितीया सप्तम्यर्थे द्रष्टव्या, अङ्गुलं इह यावत्करणादिदं दृश्यं—'विहत्थिं वा रयाणिं वा कुञ्चिं वा धणुं वा कोसं वा जोयणं वा जोयणसयं वा जोयणसहस्सं वा जोयणसयसहस्सं वा' इति 'लोगंते वे'त्यत्र गत्वेति शेषः, ततश्चायमर्थः—उत्पादस्थानानुसारेणाङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रादिके क्षेत्रे समुद्घाततो गत्वा, कथम् ? इत्याह—'एगएणसियं सेहिं मोत्तुण'त्ति यद्यप्यसङ्ख्येयप्रदेशावगाहस्वभावो जीवस्तथाऽपि नैकप्रदेशश्रेणीवत्यसङ्ख्यप्रदेशावगाहनेन गच्छति तथास्वभावत्वादित्यतस्तां मुक्त्वेत्युक्तमिति ॥ पष्ठशते षष्ठः ॥ ६-६ ॥

पष्ठोद्देशके जीववक्तव्यतोका सप्तमे तु जीवविशेषयोनिवक्तव्यतादिरर्थ उच्यते, तत्र चेदं सूत्रम्—

अहं नं भन्ते ! सालीणं वीहीणं गोधूमाणं जवाणं जवजवाणं एएसि णं धन्नाणं कोट्टाउत्ताणं पल्लाउत्ताणं मंचाउत्ताणं मालाउत्ताणं उल्लित्ताणं लिताणं पिहियाणं सुद्धियाणं लंछियाणं केवतियं कालं जोणी संचिड्डइ ? गोयमा ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं तिन्नि संचच्छराइं तेण परं जोणी पमिलायइ तेण परं जोणि पविद्धंसइ तेण परं बीए अवीए भवति तेण परं जोणीवोच्छेदे पन्नत्ते समणाउसो ! अहं भन्ते ! कलायमसूर-तिलमुग्गमासनिप्फावकुलत्थआलिसंदगसतीणपलिमंथगमादीणं एएसि णं धन्नाणं जहा सालीणं तथा एयाणवि, नवरं पंच संचच्छराइं, सेसं तं चेव । अहं भन्ते ! अयसिक्कुसुंभगकोदवकं गुवरगरालगकोदूसगसणसरिसवमूलगवीयमादीणं एएसि णं धन्नाणं, एयाणिवि तहेव, नवरं सत्त संचच्छराइं, सेसं तं चेव ॥ (सूत्रं २४६)

‘अह भन्ते’ इत्यादि, ‘सालीणं’ति कलमादीनां ‘वीहीणं’ति सामान्यतः ‘जवजवाणं’ति यवविशेषाणाम् ‘एतंसिणं’-
मित्रादि, उक्तत्वेन प्रत्यक्षाणां, ‘कोट्टाउत्ताणं’ति कोष्ठे-कुशूले आगुप्तानि-तत्प्रक्षेपणेन संरक्षितानि कोष्ठागुप्तानि
तेषां ‘पल्लाउत्ताणं’ति इह पत्यो-वंशादिमयो धान्याधारविशेषः ‘मंचाउत्ताणं मालाउत्ताणं’मित्यत्र मञ्चमालयोर्भेदः—
“अकुडु होइ मंचो मालो य धरोवरिं होति,” [अभित्तिको मञ्चो मालश्च गृहोपरि भवति] ‘ओलिच्चाणं’ति द्वारदेशे पिधानेन
सह गोमयादिनाऽवल्लिप्तानां ‘लिच्चाणं’ति सर्वतो गोमयादिनैव लिप्तानां ‘पिहियाणं’ति स्थगितानां तथाविधाच्छादनेन
‘मुहियाणं’ति मृत्तिकादिमुद्रावतां ‘लंछियाणं’ति रेखादिकृतलाञ्छनानां, ‘जोगि’ति अङ्गुरोत्पत्तिहेतुः ‘तेण परं’ति
ततः परं ‘पमिलायइ’ति प्रम्लायति वर्णादिना हीयते ‘पविट्ठंसइ’ति क्षीयते, एवं च जीजमबीजं च भवति-उत्तमपि
नाङ्कुरमुत्पादयति, किमुक्तं भवति ?—‘तेण परं जोगीवोच्छेए पणत्ते’ति । ‘कलाय’ति कलाया वृत्तचनका इत्यन्ये
‘मसूर’ति भिलङ्गाः चनकिका इत्यन्ये ‘निष्काव’ति वल्लाः ‘कुलत्थ’ति चवलिकाकाराः चिपिटिका भवन्ति ‘आलिसं-
दग’ति चवलकप्रकाराः चवलका एवान्ये ‘सईण’ति तुवरी ‘पलिमंथग’ति वृत्तचनकाः कालचनका इत्यन्ये ‘अयसि’ति
भट्टी ‘कुसुंभग’ति लट्ठा ‘वरग’ति वरट्टो, रालग’ति कङ्गुविशेषः ‘कोट्टूसग’ति कोद्रवविशेषः ‘सण’ति त्वक्प्रधा-
ननालो धान्यविशेषः ‘सरिसव’ति सिद्धार्थकाः ‘मूलगवीय’ति मूलकवीजानि शाकविशेषवीजानीत्यर्थः ॥ अनन्तरं
स्थितिरुक्ताऽतः स्थितेरेव विशेषाणां मुहूर्तादीनां स्वल्पाभिधानार्थमाह—

एगमेगस्स णं भन्ते ! मुट्ठत्तस्स केवतिथा जसासद्दा वियाहिया ? गोयमा ! असंखेज्जाणं समयणं समुद-

यसमितिसमागमेणं सा एगा आवलियन्ति पवुच्चइ, संखेज्जा आवलिया ऊसासो संखेज्जा आवलिया नि-
स्सासो-हट्ठस्स अणवगल्लस्स, निरुवकिट्ठस्स जंतुणो । एगे ऊसासनीसासे, एस पाणुत्ति वुच्चति ॥ १ ॥
सत्त पाणूणि से थोवे, सत्त थोवाइं से लवे । लवाणं सत्तहत्तरिए, एस सुहुत्तो विद्याहिए ॥ २ ॥ तिन्नि सहस्सा
सत्त य सयाइं तेवत्तरिं च ऊसासा । एस सुहुत्तो दिट्ठो सवेहिं अणंतनाणीहिं ॥ ३ ॥ एएणं सुहुत्तपमा-
णेणं तीससुहुत्तो अहोरत्तो, पन्नरस अहोरत्ता पक्खो दो पक्खा मासे दो मासा उऊ तिन्नि उउए अयणे दो
अयणे संवच्छरे पंचसंवच्छरिए जुगे वीसं जुगाइं वाससयं दस वाससयाइं वाससहस्सं सयं वाससहस्साइं
वाससयसहस्सं चउरासीति वाससयसहस्साणि से एगे पुव्वगे चउरासीती पुव्वंगसयसहस्साइं से एगे पुव्वे,
[एवं पूव्वे] २ तुडिए २ अडडे २ अववे २ हूहए २ उप्पले २ पडमे २ नल्लिणे २ अच्छणिउरे २ अउए २ पउए
य २ नउए य २ चूलिया २ सीसपहेलिया २ एताव ताव गणियस्स विसए, तेण परं ?
ओवमिए । से कि तं ओवमिए?, २ डुविहे पणत्ते तंजहा पलिओवमे य सागरोवमे य, से किं तं पलिओवमे?
से किं तं सागरोवमे ? ॥ सत्थेण सुत्तिक्खेणवि छेत्तुं भेत्तुं च जं किर न सक्का । तं परमाणुं सिद्धा वयंति
आदिं पमाणानं ॥ १ ॥ अणंताणं परमाणुपोगगलाणं समुदयसमितिसमागमेणं सा एगा उस्सणहसण्हिया-
ति वा सण्हसण्हियाति वा उड्डरेणूति वा तसरेणूति वा रहरेणूति वा वालगोह वा लिक्खाति वा जूयाति
वा जवमज्जेति वा अंगुलेति वा, अट्ठ उस्सणहसण्हियाओ सा एगा सण्हसण्हिया अट्ठ सण्हसण्हियाओ

सा एगा उहरेणू अट्ट उहरेणूओ सा एगा तसरेणू अट्ट तसरेणूओ सा एगा रहरेणू अट्ट रहरेणूओ से
 एगे देवकुरुउत्तरकुरुगाणं मणूसाणं चालगे एवं हरिवासरम्मगहेमवाएरववायाणं पुवविदेहाणं मणूसाणं
 अट्ट चालगा सा एगा लिक्खा अट्ट लिक्खाओ सा एगा जूया अट्ट जूयाओ से एगे जवमज्जे अट्ट जवम-
 ज्जाओ से एगे अंगुले, एएणं अंगुलपमाणेणं छ अंगुलाणि पादो चारस अंगुलाइं विहत्थी चउवीसं अंगुलाइं
 रयणी अड्यालीसं अंगुलाइं कुच्छी छद्वउति अंगुलाणि से एगे दंडेति वा भणूति वा जूति वा नालियाति
 वा अक्खेति वा सुसलेति वा, एएणं धणुप्पमाणेणं दो धणुसहस्साइं गाउयं चत्तारि गाउयाइं जोयणं, एएणं
 जोयणप्पमाणेणं जे पल्ले जोयणं आयामविक्खंभेणं जोयणं उहुं उच्चत्तेणं तं तिउणं सचिसेसं परिरएणं, से णं
 एगाहियवेयाहियतेयाहिय उक्कोसं सत्तरत्तप्परूढाणं संमट्ठे संनिचिणं भरिणं चालगकोडीणं [ति], से णं चालगे
 नो अग्गी दहेज्जा नो वाज हरेज्जा नो कुत्थेज्जा नो परिविद्धंसेज्जा नो पूतिताणं हव्वमागच्छेज्जा, ततो णं वास-
 सए २ एगमेगं चालगं अवहाय जावतिणं कालेणं से पल्ले खीणे नीरणं निम्मले निट्ठिणं निट्ठेव अवहंढे
 विसुद्धे भवति, से तं पलिओवमे । गाहा-एणसिं पट्ठाणं कोडाकोडी हवेज्जा दसगुणिया । तं सागरोव-
 मस्स उ एक्कस्स भवे परिमाणं ॥ १ ॥ एएणं सागरोवमपमाणेणं चत्तारि सागरोवमकोडाकोडीओ कालो
 सुसमसुसमा १ तिन्नि सागरोवमकोडाकोडीओ कालो सुसमा २ दो सागरोवमकोडाकोडीओ कालो सुसम-
 दूसमा ३ एगा सागरोवमकोडाकोडी वायालीसाणं वाससहस्सेहिं ऊणिया कालो दूसमसुसमा ४ एक्कवीसं

वाससहस्साइं कालो दूसमा ५ एकवीसं वाससहस्साइं कालो दूसमदूसमा ६ । पुणरवि ओसपिणीए एकवीसं वाससहस्साइं कालो दूसमदूसमा १ एकवीसं वाससहस्साइं जाव चत्तारि सागरोवमकोडाको-
 डीओ कालो सुसमसुसमा, दस सागरोवमकोडाकोडीओ कालो ओसपिणी दस सागरोवमकोडाकोडीओ कालो
 उस्सपिणी वीसं सागरोवमकोडाकोडीओ कालो ओसपिणी य उस्सपिणी य ॥ (सूत्रं २४७) जंबूद्वीवे णं भंते !
 दीवे इमीसे ओसपिणीए सुसमसुसमाए समाए उत्तमट्टपत्ताए भरहस्स वासस्स केरिसेए आगारभावपडो-
 यारे होत्था ? गोयमा ! बहुसमरमणिजे भूमिभागे होत्था, से जहानामए-आलिङ्गपुक्खरेति वा एवं उत्तर-
 कुरुवत्तद्वया नेयद्वा जाव आसयंति सयंति, तीसे णं समाए भारहेधासे तत्थ २ देसे २ तहिं २ बहवे ओराला
 कुदाला जाव कुसविकुसविसुद्धरुक्खमूला जाव छविहा मणुस्सा अणुसज्जित्था पणत्ता, तं०-पम्हगंधा ?
 मियगंधा २ अममा ३ तेयली ४ सिहासणिं ५ चारि ६ । सेवं भंते ! सेवं भंते ! (सूत्रं २४८) ॥ ६-७ ॥

‘जसासद्धा वियाहिय’त्ति उच्छ्वासाद्धा इति उच्छ्वासप्रमितकालविशेषाः ‘व्याख्याताः’ उक्ता भगवद्भिरिति, अत्रोत्तरम्-
 ‘असंखेजे’त्यादि, असङ्ख्यातानां समयानां सम्बन्धिनो ये समुदाया-वृन्दानि तेषां याः समितयो-मीलनानि तासां
 यः समागमः-संयोगः समुदायसमितिसमागमस्तेन यत्कालमानं भवतीति गम्यते सैकाऽऽवलिकेति प्रोच्यते, ‘संखेजा आव-
 लिय’त्ति किल पट्पञ्चाशदधिकशतद्वयेनावलिकानां क्षुल्लकभवग्रहणं भवति, तानि च सप्तदश सातिरेकाणि उच्छ्वासनिःश्वास-
 काले, एवं च सङ्ख्याता आवलिका उच्छ्वासकालो भवति ॥ ‘हट्ठस्से’त्यादि, ‘हट्ठस्य’ तुष्टस्य ‘अनवकल्पस्य’ जरसाऽनभि-

भूतस्य 'निरूपकृष्टस्य' व्याधिना प्राक् साम्प्रतं चानभिभूतस्य 'जन्तोः' मनुष्यादेरेक उच्छ्वासेन सह निःश्वास उच्छ्वासनिः-
 श्वासः य इति गम्यते एष प्राण इत्युच्यते ॥ 'सत्ते'त्यादि गाथा, 'सत्ता पाणू' इति प्राकृतत्वात् सप्त प्राणा उच्छ्वासनिः-
 श्वासा य इति गम्यते स स्तोक इत्युच्यत इति वर्तते, एवं सप्त स्तोका ये स लवः, लवानां सप्तसप्तत्या एषः—अधिकृतो
 मुहूर्त्तो व्याख्यात इति ॥ 'तिन्नि सहस्सा' गाहा अस्या भावार्थोऽयम्—सप्तभिरुच्छ्वासैः स्तोकः स्तोकाश्च लवे सप्त
 ततो लवः सप्तभिर्गुणितो जातैकोनपञ्चाशत्, मुहूर्त्ते च सप्तसप्ततिर्लवा इति सा एकोनपञ्चाशता गुणितेति जातं यथोक्तं
 मानमिति । 'एताव ताव गणियस्स विसए'ति एतावान्—शीर्षग्रहेलिकाप्रमेयराशिपरिमाणः तावदिति क्रमार्थः गणितवि-
 पयो—गणितगोचरः गणितप्रमेय इत्यर्थः । 'ओवमिय'ति उपमया निर्वृत्तमौपमिकं उपमामन्तरेण यत् कालप्रमाणमनति-
 शयिना ग्रहीतुं न शक्यते तदौपमिकमिति भावः ॥ अथ पत्योपमादिप्ररूपणाय परमाण्वादिस्वरूपमभिधित्सुराह—'सत्थे-
 ने'त्यादि, छेतुमिति खड्गादिना द्विधा कर्तुं 'भेत्तुं' सूच्यादिना सच्छिद्रं कर्तुं 'वा' विकल्पे किलेति लक्षणमेवास्येदम-
 भिधीयते न पुनस्तंकोऽपि छेतुं भेत्तुं वाऽऽरभत इत्यर्थसं सूचनार्थः, 'सिद्ध'ति ज्ञानसिद्धाः केवलिन इत्यर्थः न तु सिद्धाः—
 सिद्धिगतास्तेषां वदनस्यासम्भवादिति, 'अदि' प्रथमं 'प्रमाणानां' वक्ष्यमाणोत्प्लक्ष्णलक्षिणादीनामिति, यद्यपि च
 नैश्चयिकपरमाणोरपीदमेव लक्षणं तथाऽपीह प्रमाणाधिकाराद्व्यावहारिकपरमाणुलक्षणमिदमवसेयम् ॥ अथ प्रमाणान्तर-
 लक्षणमाह—'अणंताण'मित्यादि, 'अनन्तानां' व्यावहारिकपरमाणुपुद्गलानां समुदयाः—द्व्यादिममुदयास्तेषां समितयो-
 मीलनानि तासां समागमः—परिणामवशादेकीभवनं समुदयसमिति समागमस्तेन या परिमाणमात्रेति गम्यते, सा एकाऽत्य-

न्तं श्लक्षणा श्लक्षणाश्लक्षणा सैव श्लक्षणाश्लक्षणा उत्-प्रावत्येन श्लक्षणाश्लक्षणा 'इति' उपदर्शने
 'वा' समुच्चये, एते च उत्-श्लक्षणाश्लक्षणाकादयोऽङ्गुलान्ता दश प्रमाणभेदा यथोत्तरमष्टगुणाः सन्तोऽपि प्रत्येकमनन्तरपरमा-
 णुत्वं न व्यभिचरन्तीत्यत उक्तम्—'उस्सण्हसण्हियाइ वे'त्यादि, 'सण्हसण्हिय'त्ति प्राक्तनप्रमाणापेक्षयाऽष्टगुणत्वाद्
 ऊर्द्धरेणवपेक्षया त्वष्टमभागत्वात् श्लक्षणाश्लक्षणा इत्युच्यते, 'उहरेणु'त्ति ऊर्द्धाधस्तियक्चलनधर्मोपलभ्यो रेणुः ऊर्द्धरेणुः
 'तसरेणु'त्ति त्र्यस्यति-पौरसत्यादिवायुप्रेरितो गच्छति यो रेणुः स तसरेणुः 'रहरेणु'त्ति रथगेमनोत्खातो रेणू रथरेणुः,
 बालाग्रलिखादयः प्रतीताः 'रयणि'त्ति हस्तः 'नालिय'त्ति यष्टिविशेषः 'अक्खे'त्ति शकटावयवविशेषः 'तं तिउणं
 सविसेसं परिरएणं'ति तद् योजनं त्रिगुणं सविशेषं, वृत्तपरिधेः किञ्चिद्व्यूतपङ्कभागादिकत्रिगुणत्वात्, 'से णं एक्काहि-
 यवेहियतेहिय'त्ति पष्ठीवहुवचनलोपाद् एकाहिकद्वयाहिकत्रयाहिकानाम् 'उक्कोस'त्ति उत्कर्षतः सप्तरात्रप्रखण्डानां भृतो
 बालाग्रकोटीनामिति समन्वधः, तत्रैकाहिकयो मुण्डिते शिरसि एकेनाह्वा यावत्यो भवन्तीति, एवं शेषास्वपि भावना कार्या,
 कथम्भूतः ? इत्याह—'संसृष्टः' आकर्णभृतः संनिचितः प्रचयविशेषान्निविडः, किंवहुना ? एवं भृतोऽसौ येन 'तेणं'ति
 तानि बालाग्राणि 'नो कुत्थेज्ज'त्ति न कुत्थेयुः प्रचयविशेषाच्छुपिराभावाद्वायोः सम्भवाच्च नासारतां गच्छेयुरित्यर्थः,
 अत एव 'नो परिचिद्धंसेज्ज'त्ति न परिचिद्धंसेरन्-कतिपयपरिशदमप्यङ्गीकृत्य न विध्वंसं गच्छेयुः, अत एव च 'नो
 पूहत्ताए हवमागच्छेज्ज'त्ति न पूतितया-न पूतिभावं कदाचिदागच्छेयुः 'तओ णं'ति तेभ्यो बालाग्रेभ्यः 'एगमेगं
 बालगं अवहाय'त्ति एकैकं बालाग्रमपनीय कालो मीयत इति शेषः, ततश्च 'जावइएण'मित्यादि, यावता कालेन

स पत्यः 'स्त्रीणे'ति वालाग्राकर्पणात्क्षयमुपगत आकृष्टधान्यकोष्ठागारवत्, तथा 'नीरए'ति निर्गतरजःकल्पसूक्ष्मतरवा-
लाग्रोऽपकृष्टधान्यरजःकोष्ठागारवत्, तथा 'निम्मले'ति विगतमलकल्पसूक्ष्मतरवालाग्रः प्रमार्जनिकाप्रमृष्टकोष्ठागारवत्,
तथा 'निट्टिय'ति अपनेयद्रव्यापनयमाश्रित्य निष्ठां गतः विशिष्टप्रयत्नप्रमार्जितकोष्ठागारवत्, तथा 'निष्ठेव'ति अत्य-
न्तसंश्लेषात्तन्मयतां गतः वालाग्रापहारादपनीतभित्त्यादिगतधान्यलेपकोष्ठागारवत्, अथ कस्मान्निलेपः ? इत्यत आह—
'अवहृडे'ति निःशेषवालाग्रलेपापहारात् अत एव 'विसुद्धे'ति रजोमलकल्पवालाग्रविगमकृतशुद्धत्वापेक्षया लेपकल्प-
वालाग्रापहरणेन विशेषतः शुद्धो विसुद्धः, एकार्थाश्रिते शब्दाः, व्याग्रहारिकं चेदमद्धापत्योपमं, इदमेव यदाऽसत्तैयखण्डी-
कृतैकैकवालाग्रभृतपत्त्याद्युपशते २ खण्डशोऽपोद्धारः क्रियते तदा सूक्ष्ममुच्यते, समये समयेऽपोद्कारे तु द्विधैवोद्धारपत्यो-
पमं भवति, तथा तैरेव वालाग्रैर्ये स्पृष्टाः प्रदेशस्तेषां प्रतिमयापोद्कारे यः कालस्तद्व्यावहारिकं क्षेत्रपत्योपमं, पुनस्तैरे-
वासङ्ख्येयखण्डीकृतैः स्पृष्टास्पृष्टानां तथैवापोद्कारे यः कालस्तत्सूक्ष्मं क्षेत्रपत्योपमम् ॥ एवं सागरोपममपि विज्ञेयमिति ॥
कालाधिकारादिदमाह—'जंबुदीचे ण'मित्यादि, 'उत्तमट्टपत्ताए'ति उत्तमान्-तत्कालापेक्षयोत्कृष्टानर्थान्-आयुष्कादीन्
प्राप्ता उत्तमार्थप्राप्ता उत्तमकाष्ठां प्राप्ता वा-प्रकृष्टावस्थां गता तस्याम् 'आगारभावपडोयारे'ति आकारस्य-आकृते-
र्भावाः-पर्यायाः, अथवाऽऽकाराश्च भावाश्च आकारभावास्तेषां प्रत्यवतारः-अवतरणमात्रिर्भाव आकारभावप्रत्यवतारः
'बहुसमरमणिज्ज'ति बहुसमः-अत्यन्तसमोऽत एव रमणीयो यः स तथा, 'आलिङ्गपुक्कतरे'ति मुरजमुखपुटं, लाघवा-
य सूत्रमतिदिशन्नाह—'एव'मित्यादि, उत्तरकुरुचकव्यता च जीवाभिगमोक्तैश्च दृश्या-मुद्गंगुक्खरेइ वा सरतलेइ वा

सरस्तलं सर एव 'करतलेइ वा' करतलं करएवेत्यादीति । एवं भूमिसमताया भूमिभागगततृणमणीनां वर्णपञ्चकस्य सुर-
भिगन्धस्य मृदुस्पर्शस्य शुभशब्दस्य वाप्यादीनां वाप्याद्यनुगतोत्पातपर्वतादीनामुत्पातपर्वताद्याश्रितानां हंसासनादीनां
लतागृहादीनां शिलापट्टकादीनां च वर्णको वाच्यः, तदन्ते चैतद् दृश्यम्—'तत्थ णं बहवे भारया मणुस्सा मणुस्सीओ
य आसयंति सयंति चिद्धंति निसीयंति तुयइंती'त्यादि । 'तत्थ तत्थे'त्यादि, तत्र तत्र भारतस्य खण्डे खण्डे 'देसे देसे'
खण्डांशे खण्डांशे 'तहिं तहिं'ति देशस्यान्ते २, उद्दालकादयो वृक्षविशेषाः यावत्करणात् 'कयमाला णट्टमाला'इत्यादि
दृश्यं, 'कुसविकुसविसुद्धरुक्खमूल'ति कुशाः—दर्भाः विकुशा—चत्वजादयः तृणविशेषास्तैर्विशुद्धानि—तदपेतानि वृक्ष-
मूलानि—तदधोभागा येषां ते तथा, यावत्करणात् 'मूलमंतो'इत्यादि दृश्यम्, 'अणुसज्जित्थ'ति 'अनुसक्त-
वन्तः' पूर्वकालात् कालान्तरमनुवृत्तवन्तः 'पम्हगंध'ति पद्मसमगन्धयः 'मियगंध'ति मृगमदगन्धयः 'अमम'ति
ममकाररहिताः 'तेयत्तलि'ति तेजश्च तलं च रूपं येषामस्ति ते तेजस्तलिनः 'सह'ति सहिष्णवः समर्थाः 'सणिंचारे'ति
शनैः—मन्दमुत्सुकत्वाभावाच्चरन्तीत्येवंशीलाः शनैश्चारिणः ॥ षष्ठ्यते सप्तमोद्देशकः ॥ ६-७ ॥

सप्तमोद्देशके भारतस्य स्वरूपमुक्तमष्टमे तु पृथिवीनां तदुच्यते, तत्र चादिसूत्रम्—

कइ णं भंते ! पुढवीओ पन्नत्ताओ ? , गोयमा ! अट्ट पुढवीओ पणत्ताओ, तंजहा—रणप्पभा जाव इसी-

१ प्रागाख्याताः पृथ्व्य ईपत्साभारविकला अत्र तथा युता इति विशेषः ।

प्यभारा । अत्थि णं भंते ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए अहे गेहाति वा ? गोयमा ! णो तिण्डे
 समडे । अत्थि णं भंते ! इमीसे रयणप्पभाए अहे गामाति वा जाव संनिवेसाति वा ? नो तिण्डे समडे ।
 अत्थि णं भंते ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए अहे उराला बलाहया संसेयंति संमुच्छंति वासं वासंति ?,
 हंता अत्थि, तिन्निवि पकरेति देवोवि प० नागोवि प० । अत्थि णं भंते ! इमीसे रयण०
 वादरे थणियसहे ? , हंता अत्थि, तिन्निवि पकरेति । अत्थि णं भंते ! इमीसे रयण० अहे वादरे अगणिकाए ?,
 गोयमा ! नो तिण्डे समडे, नन्नत्थ विग्गहगतिसमावन्नएणं । अत्थि णं भंते ! इमीसे रयण० अहे चंदिम
 जाव ताराखा ? , नो तिण्डे समडे । अत्थि णं भंते ! इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए चंदाभाति वा ? ,
 णो इण्डे समडे, एवं दोचाएवि पुढविए भाणियब्बं, एवं तचाएवि भाणियब्बं, नवरं देवोवि पकरेति असुरोवि
 पकरेति णो णागो पकरेति, चडत्थाएवि एवं नवरं देवो एक्को पकरेति नो असुरो० नो नागो पकरेति, एवं
 हेडिह्लासु सघासु देवो एक्को पकरेति । अत्थि णं भंते ! सोहमीसाणाणं कप्पाणं अहे गेहाइ वा ? , नो
 इण्डे समडे । अत्थि णं भंते ! उराला बलाहया ? हंता अत्थि, देवो पकरेति असुरोवि पकरेइ नो नाओ
 पकरेइ, एवं थणियसहेवि । अत्थि णं भंते ! वायरे पुढविकाए वादरे अगणिकाए ? , णो इण्डे समडे, नणत्थ
 विग्गहगतिसमावन्नएणं । अत्थि णं भंते ! चंदिम० ? , णो तिण्डे समडे । अत्थि णं भंते ! गामाइ वा ? ,
 णो तिण्डे स० । अत्थि णं भंते ! चंदाभाति वा ? , गोयमा ! णो तिण्डे समडे । एवं सणकुमारमाहिंदेसु

नवरं देवो एगो पकरेति । एवं बंभलोएवि । एवं बंभलोगस्स उवरिं सुवहिं देवो पकरेति, पुच्छियवो य, वायरे आउकाए वायरे अगणिकाए वायरे वणस्सइकाए अन्नं तं चेव ॥ गाहा—तमुकाए कप्पपणए अगणी पुढवी य अगणि पुढवीसु । आऊतेऊवणस्सइ कप्पुवरिमकण्हराईसु ॥ १ ॥ (सूत्रं २४९) ॥

‘कह ण’मित्यादि, ‘वादरे अगणिकाए’इत्यादि, ननु यथा वादराग्नेर्मनुष्यक्षेत्र एव सद्भावान्निषेध इहोच्यते एवं वादरपृथिवीकायस्यापि निषेधो वाच्यः स्यात् पृथिव्यादिष्वेव स्वस्थानेषु तस्य भावादिति, सत्यं, किन्तु नेह यद्यत्र नास्ति तत्तत्र सर्वं निषिध्यते मनुष्यादिवद् विचित्रत्वात् सूत्रगतेरतोऽसतोऽपीह पृथिवीकायस्य न निषेध उक्तः, अप्कायवायुवत-स्पतीनां त्विह घनोदध्यादिभावेन भावान्निषेधाभावः सुगम एवेति, ‘नो नाओ’ति नागकुमारस्य तृतीयायाः पृथिव्या अधोगमनं नास्तीत्यत एवानुमीयते, ‘नो असुरो नो नागो’ति, इहाप्यत एव वचनाच्च चतुर्थ्यादीनामधोऽसुरकुमारना-गकुमारयोर्गमनं नास्तीत्यनुमीयते, सौधर्मेशानयोस्त्वधोऽसुरो गच्छति चमरवत् न नागकुमारः अशक्तत्वात्, अत एवाह-‘देवो पकरेइ’इत्यादि, इह च वादरपृथिवीतेजसोर्निषेधः सुगम एवास्वस्थानत्वात्, तथाऽब्रवायुवनस्पतीनामनिषेधोऽपि सुगम एव, तयोरुदधिप्रतिष्ठितत्वेनावृणनस्पतिसम्भवाद् वायोश्च सर्वत्र भावादिति । ‘एवं सणकुमारमाहिंदेसु’ति इहातिदेशतो वादराबृवनस्पतीनां सम्भवोऽनुमीयते, स च तमस्कायसद्भावतोऽवसेय इति । ‘एवं बंभलोयस्स उवरिं सुवहिं’ति अच्युतं यावदित्यर्थः परतो देवस्यापि गमो नास्तीति न तत्कृतवलाहकादेर्भावः ‘पुच्छियवो य’ति वादरोऽप्कायोऽग्निकायो वनस्पतिकायश्च प्रष्टव्यः, ‘अन्नं तं चेव’ति वचनान्निषेधश्च, यतोऽनेन विशेषोक्तादन्यत्सर्वं पूर्वोक्त-

मेव वाच्यमिति सूचितं, तथा त्रैवेयकादीपत्यागभारान्तेषु पूर्वोक्तं सर्वं गेहादिकमधिकृतवाचनायामनुक्तमपि निषेधतोऽध्येयमिति ॥ अथ पृथिव्यादयो ये यत्राध्येतव्यास्तां सूत्रसङ्ग्रहाथयाऽऽह—‘तमुक्ताय’गाहा, ‘तमुक्ताए’ति तमस्का-
यप्रकरणे प्रागुक्ते ‘कल्पपणए’ति अनन्तरोक्तसौधर्मादिदेवलोकपञ्चके ‘अगणी पुढवी य’ति अशिकायपृथिवीकाया-
वध्येतव्यौ—‘अत्थि णं भंते ! वादरे पुढविकाए वादरे अगणिकाए !, नो इण्ठे सम्ठे, नणत्थ विगहगतिसमावन्नएणं’
इत्यनेनाभिलापेन । तथा ‘अगणि’ति अशिकायोऽध्येतव्यः ‘पुढवीसु’ति रत्नप्रभादिपृथिवीसूत्रेषु, ‘अत्थि णं भंते !
इमीसे रयणप्पभाए पुढवीए अहे वादरे अगणिकाए’इत्याद्यभिलापेनेति । तथा ‘आउत्तेज्जवणस्सइ’ति अष्कायतेजो-
वनस्पतयोऽध्येतव्याः—‘अत्थि णं भंते ! वादरे आउकाए वायरे तेउक्काए वायरे वणस्सइकाए !, नो इण्ठे सम्ठे’ इत्यादि-
नाऽभिलापेन, केषु ? इत्याह—‘कप्पुचरिस्म’ति कल्पपञ्चकोपरितनकल्पसूत्रेषु, तथा ‘कण्हुराईसु’ति प्रागुक्ते कृष्णराजी-
सूत्र इति, इह च ब्रह्मलोकोपरितनस्थानानामधो योऽब्रूवत्तपत्तिनिषेधः स यान्यब्रूवायुप्रतिष्ठितानि तेषामध आनन्तरेण
वायोरेव भावादाकाशप्रतिष्ठितानामाकाशस्यैव भावादवगन्तव्यः, अग्नेस्त्वस्वस्थानादिति ॥ अनन्तरं वादराष्कायादयो-
ऽभिहितास्ते चायुर्वन्धे सति भवन्तीत्यायुर्वन्धसूत्रम्—

कतिविहे णं भंते ! आउयवंधए पन्नत्ता !, गोयमा ! छविहा आउयवंधा पन्नत्ता, तंजहा—जातिनामनिह-
त्ताउए ? गतिनामनिहत्ताउए २ ठितिनामनिहत्ताउए ३ ओगाहणानामनिहत्ताउए ४ पएसनामनिहत्ताउए
५ अणुभागनामनिहत्ताउए ६ दंडओ जाव वेमाणियाणं ॥ जीया णं भंते ! किं जाइनामनिहत्ता जाव अणु-

भागनिहत्ता ? , गोयमा ! जातिनामनिहत्तावि जाव अणुभागनामनिहत्तावि, दंडओ जाव वेमाणियाणं । जीवा णं भंते ! किं जाइनामनिहत्ताडया जाव अणुभागनामनिहत्ताडया ? , गोयमा ! जाइनामनिहत्ताडयावि जाव अणुभागनामनिहत्ताडयावि, दंडओ जाव वेमाणियाणं । एवं एए दुवालस दंडगा भाणियद्वा । जीवा णं भंते ! किं जातिनामनिहत्ता ? जाइनामनिहत्ताडया २, १, २ । जीवा णं भंते ! किं जाइनामनिहत्ता ३ जातिनामनिहत्ताडया ४ जाइगोयनिहत्ता ५ जाइगोयनिहत्ताडया ६ जातिगोयनिहत्ता ७ जाइगोयनिहत्ताडया ८ जाइणामगोयनिहत्ता ९ जाइणामगोयनिहत्ताडया १० जाइणामगोयनिहत्ता ११ ? जीवा णं भंते ! किं जाइनामगोयनिहत्ताडया १२ जाव अणुभागनामगोयनिहत्ताडया ? , गोयमा ! जाइनामगोयनिहत्ताडयावि जाव अणुभागनामगोयनिहत्ताडयावि दंडओ जाव वेमाणियाणं ॥ (सूत्रं २५०) ॥

तत्र 'जातिनामनिहत्ताडए'ति जातिः एकेन्द्रियजात्यादिः पञ्चधा सैव नामेति-नामकर्मण उत्तरप्रकृतिविशेषो जीवपरिणामो वा तेन सह निधत्तं-निषिक्तं यदायुस्तज्जातिनामनिधत्तायुः, निषेकश्च कर्मपुद्गलानां प्रतिसमयमनुभवनार्थं रचनेति १, 'गतिनामनिधत्ताडए'ति गतिः-नरकादिका चतुर्धा शेषं तथैव २, 'छिइनामनिधत्ताडए'ति स्थितिरिति यत्स्यातव्यं क्वचिद्विवक्षितभवे जीवेनायुःकर्मणा वा सैव नाम-परिणामो धर्मः स्थितिनाम तेन विशिष्टं निधत्तं यदायुर्दलिकरूपं तत् स्थितिनामनिधत्तायुः ३, अथवेह सूत्रे जातिनामगतिनामावगाहनानामग्रहणाज्जातिगत्यवगाहनानां प्रकृतिमात्रमुक्तं, स्थितिप्रदेशानुभागनामग्रहणानु तासामेव स्थित्यादय उक्तास्ते च जाल्यादिनामसम्बन्धित्वान्नाम-

कर्मरूपा एवेति नामशब्दः सर्वत्र कर्माथो घटत इति स्थितिरूपं नाम-नामकर्म स्थितिनाम तेन सह निधत्तं यदायुस्तत्स्थि-
 तिनामनिधत्तायुरिति ३, 'ओगाहणानामनिधत्ताउए'ति अवगाहते यस्यां जीवः साऽवगाहना-शरीरं औदारिकादि
 तस्या नाम-औदारिकादिशरीरनामकर्मैत्यवगाहनानाम अवगाहनारूपो वा नाम-परिणामोऽवगाहनानाम तेन सह
 यन्निधत्तमायुस्तदवगाहनानामनिधत्तायुः ४, 'पएसनामनिहत्ताउए'ति प्रदेशानां-आयुःकर्मद्रव्याणां नाम-तथाविधा
 परिणतिः प्रदेशनाम प्रदेशरूपं वा नाम-कर्मविशेष इत्यर्थः प्रदेशनाम तेन सह निधत्तमायुस्तत्प्रदेशनामनिधत्तायुरिति
 ५, 'अणुभागनामनिधत्ताउए'ति अनुभाग-आयुर्द्रव्याणामेव विपाकस्तल्लक्षण एव नाम-परिणामोऽनुभागनाम अनु-
 भागरूपं वा नामकर्म अनुभागनाम तेन सह निधत्तं यदायुस्तदनुभागनामनिधत्तायुरिति ६। अथ किमर्थं जाल्यादिनामकर्म-
 णाऽऽयुर्विशेष्यते ?, उच्यते, आयुष्कस्य प्राधान्योपदर्शनार्थं यस्मान्नारकाद्यायुरुदये सति जाल्यादिनामकर्मणा मुदयो भवति,
 नारकादिभवोपग्राहकं चायुरेव, यस्मादुक्तमिहैव- 'नेरइए णं भंते ! नेरइएसु उववज्जइ अनेरइए नेरइएसु उववज्जइ ?,
 गोयमा ! नेरइए नेरइएसु उववज्जइ नो अनेरइए नेरइएसु उववज्जइ'ति, एतदुक्तं भवति- नारकायुः प्रथमसमयसंवेदन
 एव नारका उच्यन्ते तत्सहचारिणां च पञ्चेन्द्रियजाल्यादिनामकर्मणामप्युदय इति, इह चायुर्वन्धस्य पइविधत्वे उपक्षिप्ते
 यदायुपः पइविधत्वमुक्तं तदायुपो बन्धाव्यतिरेकाद्द्वस्यैव चायुर्व्यपदेशविषयत्वादिति । 'दंडओ'ति 'नेरइयाणं भंते !
 कतिविहे आउयबंधे पन्नत्ते' ? इत्यादिर्वैमानिकान्तश्चतुर्विंशतिदण्डको वाच्योऽत एवाह- 'जाव वेमाणियाणं'ति ॥
 अथ कर्मविशेषाधिकारात्तद्विशेषितानां जीवादिपदानां द्वादश दण्डकानाह- 'जीवा णं भंते !' इत्यादि, 'जातिनाम-

निहत्ता'त्ति जातिनाम निधत्तं-निषिक्तं विशिष्टबन्धं वा कृतं यैस्ते जातिनामनिधत्ताः १ एवं गतिनामनिधत्ताः २, याव-
 त्करणात् 'ठितिनामनिहत्ता ३ ओगाहणानामनिहत्ता ४ पएसनामनिहत्ता ५ अणुभागनामनिहत्ता ६' इति दृश्यं,
 व्याख्या तथैव, नवरं जाल्यादिनाम्नां या स्थितिर्ये च प्रदेशा यश्चानुभागस्तत्स्थित्यादिनाम अवगाहनानाम शरीरनामेति,
 अयमेको दण्डको वैमानिकान्तः १, तथा 'जातिनामनिहत्ता'त्ति जातिनाम्ना सह निधत्तमायुर्थैस्ते जातिनामनिध-
 त्तायुपः, एवमन्यान्यपि पदानि, अयमन्यो दण्डकः २, एवमेते 'दुबालस दंडग'त्ति अमुना प्रकारेण द्वादश दण्डका
 भवन्ति, तत्र द्वावाद्यौ दर्शितावपि सङ्ख्यापूरणार्थं पुनर्दर्शयति-जातिनामनिधत्ता इत्यादिरेकः, 'जाइनामनिहत्ता'उया'
 इत्यादिद्वितीयः २ । 'जीवा णं भंते ! किं जाइनामनिउत्ता'इत्यादिस्तृतीयः ३, तत्र जातिनाम निधुक्तं-नितरां युक्तं-
 संबद्धं निकाचितं वेदने वा निधुक्तं यैस्ते जातिनामनिधुक्ताः, एवमन्यान्यपि ५, 'जाइनामनिउत्ता'उया'इत्यादिश्चतुर्थः,
 तत्र जातिनाम्ना सह निधुक्तं-निकाचितं वेदयितुमारब्धं वाऽऽयुर्थैस्ते तथा, एवमन्यान्यपि ५, 'जाइगोयनिहत्ता'
 इत्यादिः पञ्चमः, तत्र जातेः-एकेन्द्रियादिकाया यदुचितं गोत्रं-नीचैर्गोत्रादि तज्जातिगोत्रं तन्निधत्तं यैस्ते जातिगोत्रनिधत्ता,
 एवमन्यान्यपि ५, जाइगोयनिहत्ता'उया य इत्यादि षष्ठः, तत्र जातिगोत्रेण सह निधत्तमायुर्थैस्ते जातिगोत्रनिधत्तायुप
 एवमन्यान्यपि ५ 'जाइगोयनिउत्ता'इत्यादिसप्तमः ७ तत्र जातिगोत्रं निधुक्तं यैस्ते तथा, एवमन्यान्यपि ५,
 'जाइगोयनिउत्ता'उया'इत्यादिरष्टमः ८ तत्र जातिगोत्रेण सह निधुक्तमायुर्थैस्ते तथा, एवमन्यान्यपि ५, 'जातिनाम-
 गोयनिहत्ता'इत्यादिनवमः ९ तत्र जातिनाम गोत्रं च निधत्तं यैस्ते तथा, एवमन्यान्यपि ५, 'जीवा णं भंते ! किं जाइ-

नामगोयनिहत्ताडया ?" इत्यादिदशमः १० तत्र जातिनाम्ना गोत्रेण च सह निधत्तमायुष्यैस्ते तथा, एवमन्यान्यपि ५, 'जाइनामगोयनिउत्ता' इत्यादिरेकादशः ११ तत्र जातिनाम गोत्रं च नियुक्तं यैस्ते तथा, एवमन्यान्यपि ५, 'जीवा णं भंते ! किं जाइनामगोयनिउत्ताडया' इत्यादिद्वादशः १२, तत्र जातिनाम्ना गोत्रेण च सह नियुक्तमायुष्यैस्ते तथा, एवमन्यान्यपि ५ ॥ इह च जात्यादिनामगोत्रयोरायुषश्च भवोपग्राहे प्राधान्यख्यापनार्थं यथायोगं जीवा विशेषिताः, वाचनान्तरे चाद्या एवाष्टौ दण्डका दृश्यन्त इति । पूर्वे जीवाः स्वधर्मतः प्ररूपिताः, अथ लवणसमुद्रं स्वधर्मत एव प्ररूपयन्नाह-

लवणे णं भंते ! समुद्दे किं उस्सिओदए पत्थडोदए खुभियजले अखुभियजले ? गोयमा ! लवणे णं समुद्दे उस्सिओदए नो पत्थडोदए खुभियजले नो अखुभियजले एत्तो आहत्तं जहा जीवाभिगमे जाव से तेण० गोयमा ! बाहिरया णं दीवसमुद्दा पुन्ना पुन्नप्पमाणा वोलट्टमाणा समभरघडत्ताए चिद्धंति संठाणओ एगचिहिविहाणा वित्थारओ अणेगविहिविहाणा दुगुणादुगुणप्पमाणओ जाव अस्सि तिरियलोए असंखेज्जा दीवसमुद्दा सयंभुरमणपल्लवसाणा पन्नत्ता समणाउसो ! । दीवसमुद्दा णं भंते ! केवतिया नामधेज्जेहिं पन्नत्ता ? गोयमा ! जावतिया लोए सुभा नामा सुभा रुवा सुभा गंधा सुभा रसा सुभा फासा एवतिया णं दीवसमुद्दा नामधेज्जेहिं पन्नत्ता, एवं नेयवा सुभा नामा उद्दारो परिणामो सब्बजीवा णं । सेवं भंते ! सेवं भंते ! (सूत्रं २५१) ॥ ६-८ ॥ छट्ठसयस्स अट्ठमो

'लवणे णं' मित्यादि, 'उस्सिओदए' ति 'उच्छित्तोदकः' ऊर्ध्ववृद्धिगंतजलः, तद्वृद्धिश्च साधिकपोडशयोजनसहस्राणि

'पथडोदए'त्ति प्रस्तुतोदक समजल इत्यर्थः 'खुभियजले'त्ति वेलावशात्, वेला च महापातालकलशगतवायुक्षौभादिति,
 'एत्तो आहत्ता'मित्यादि, इतः सूत्रादारब्धं तद्यथा जीवाभिगमे तथाऽध्येतव्यं, तच्चेदम्—'जहा णं भंते ! लवणसमुद्दे
 उस्सिओदए नो पथडोदए खुभियजले नो अखुभियजले तथा णं वाहिरगा समुद्दा किं उस्सिओदगा ४ ? , गोयमा !
 वाहिरगा समुद्दा नो उस्सिओदगा पथडोदगा नो खुभियजला अखुभियजला पुण्णा पुण्णप्पमाणा वोलइमाणा वोसइ
 माणा समभरघडत्ताए चिंठंति । अत्थि णं भंते ! लवणसमुद्दे बहवे ओराला बलाहया संसेयंति संमुच्छंति वासं वासंति ? ,
 हंता अत्थि । जहा णं भंते ! लवणे समुद्दे बहवे ओराला ५ तथा णं वाहिरेसुवि समुद्देसु ओराला ५ ? , नो इण्णंठे समंठे ।
 से केण्णं भंते ! एवं बुच्चइ—वाहिरगा णं समुद्दा पुन्ना जाव घडत्ताए चिंठंति ? , गोयमा ! वाहिरएसु णं समुद्देसु बहवे
 उदगजोणीया जीवा य पोगला य उदगत्ताए वक्कमंति विउक्कमंति चयंति उववज्जंति' शेषं तु लिखितमेवास्ति, व्यक्तं
 चेदमिति । 'संठाणओ'इत्यादि, एकेन 'विधिना' प्रकारेण चक्रवाललक्षणेन विधानं—स्वरूपस्य करणं येषां ते एक-
 विधिविधानाः, विस्तारतोऽनेकविधिविधानाः, कुतः ? इत्याह—'दुगुणे'त्यादि, इह यावत्करणादिदं दृश्यम्—'पवित्थरमाणा
 २ बहुउप्पलपडमकुमुयनलिणसुभगसोगंधियपुंडरीयसमहापुंडरीयसतपत्तसहस्सपत्तकेसरफुल्लोवइया' उत्पलादीनां केशैः
 फुल्लैश्चोपपेता इत्यर्थः 'उब्भासमाणवीइय'त्ति, (अवभासमानवीचयः सामान्यवातस्य सर्वत्र भावात् पातालकलशानामन्यत्रा-
 भावेऽपि नासंगतिर्वीचीनां) 'सुभा नाम'त्ति स्वस्तिकश्रीवत्सादीनि 'सुभा रुव'त्ति शुक्लपीतादीनि देवादीनि वा 'सुभा
 गंध'त्ति सुरभिगन्धभेदाः गन्धवन्तो वा कर्णूरादयः 'सुभा रस'त्ति मधुरादयः रसवन्तो वाः शर्करादयः 'सुभा फास'त्ति

मृदुप्रभृतयः स्पर्शवन्तो वा नवनीतादयः 'एवं' नेयवा सुभानाम'ति एवमिति-द्वीपसमुद्राभिधायकतया नेतव्यानि सुभानामानि पूर्वोक्तानि, तथा 'उद्धारो'ति द्वीपसमुद्रेषूद्धारो नेतव्यः, स चैवम्—'दीवसमुद्रा नं भंते ! केवइया उद्धारसमएणं पन्नत्ता ?', गोयमा ! जावइया अट्टाइज्जाणं उद्धारसागरोवमाणं उद्धारसमुद्रा उद्धारसमएणं पन्नत्ता' येनैकेन समयेन एकैकंवालाग्रमुद्रियतेऽसाबुद्धारसमयोऽतस्तेन । तथा 'परिणामो'ति परिणामो नेतव्यो द्वीपसमुद्रेषु, स चैवम्—'दीवसमुद्रा नं भंते ! किं पुढविपरिणामा आउपरिणामा जीवपरिणामा पोंगलपरिणामा ?', गोयमा ! पुढवीपरिणामावि आउपरिणामावि जीवपरिणामावि पोंगलपरिणामावी'त्यादि । तथा 'सवजीवाणं'ति सर्वजीवानां द्वीपसमुद्रेषूत्पादो नेतव्यः, स चैवम्—'दीवसमुद्रेषु नं भंते ! सव्वे पाणा ४ पुढविकाइयत्ताए जाय तसकाइयत्ताए उववन्नपुवा ?', हंता गोयमा ! असइं अदुवा अणंतखुत्तो'ति ॥ पष्ठशतेऽष्टमोद्देशकः ॥ ६-७ ॥

द्वीपादिषु जीवाः पृथिव्यादित्वेनोत्पन्नपूर्वा इत्यष्टमोद्देशके उक्तं, नवमे तूत्पादस्य कर्मवन्धपूर्वकत्वादसर्वेव प्ररूप्यत इत्येवं सम्वन्धस्यास्येदमादिसूत्रम्—

जीवे नं भंते ! णाणावरणिज्जं कम्मं वंधमाणे कति कम्मप्पगडीओ वंधति ?, गोयमा ! सत्तविहबंधणं वा अट्टविहबंधणं वा छविहबंधणं वा, वंधुहेसो पन्नवणाए नेयवो ॥ (सू० २५२) ॥

'जीवे नं' मित्यादि, 'सत्तविहबंधणं' आयुरवन्धकाले 'अट्टविहबंधणं'ति आयुर्वन्धकाले 'छविहबंधणं'ति

सूक्ष्मसम्परायावस्थायां मोहायुपोरबन्धकत्वात् । 'बन्धुद्देशो' इत्यादि, बन्धोद्देशकः प्रज्ञापनायाः सम्बन्धी चतुर्विंशति-
तमपदात्मकोऽत्र स्थाने 'नेतव्यः' अध्येतव्यः, स चायम्—'नेरइए णं भंते ! णाणावरणिज्जं कम्मं बंधमाणे कइ कम्मपग-
डीओ बंधइ ?, गोयमा ! अट्ठविह्वंधगे वा सत्तविह्वंधगे वा एवं जाव वेमाणिए, नवरं मणुस्से जहा जीवे' इत्यादि ॥

जीवाधिकारादेवजीवमधिकृत्याह—

देवे णं भंते ! महिहीए जाव महाणुभाए बाहिरए पोगले अपरियाइत्ता पभू एगवन्नं एगरूवं विउव्वि-
त्ताए ?, गोयमा ! नो तिणट्ठे० । देवे णं भंते ! बाहिरए पोगले परियाइत्ता पभू ?, हंता पभू, से णं भंते !
किं इहगए पोगले परियाइत्ता विउव्वति तत्थगए पोगले परियाइत्ता विउव्वति अन्नत्थगए पोगले परियाइत्ता
विउव्वति ?, गोयमा ! नो इहगए पोगले परियाइत्ता विउव्वति, तत्थगए पोगले परियाइत्ता विउव्वति, नो
अन्नत्थगए पोगले परियाइत्ता विउव्वति, एवं एएणं गमेणं जाव एगवन्नं एगरूवं ? एगवणं अणेगरूवं ?
अणेगवन्नं एगरूवं ? अणेगवन्नं अणेगरूवं ४ चउभंगो । देवे णं भंते ! महिहीए जाव महाणुभागे

बाहिरए पोगले अपरियाइत्ता पभू कालयं पोगलं नीलगपोगलत्ताए
परिणामेत्ताए नीलगं पोगलं वा कालगपोगलत्ताए परिणामेत्ताए ?,
गोयमा ! नो तिणट्ठे समट्ठे, परियाइत्ता पभू । से णं भंते ! किं इहगए
पोगले तं चेव नवरं परिणामेत्तित्ति भाणियवं, एवं कालगपोगलं

॥ पंचवर्णा भंगि १०			
गंधर्वो १	रत्नो १०	सुलोना ४	कु. २५
१२	१३	१४	१५
१६	१७	१८	१९
२०	२१	२२	२३
२४	२५	२६	२७
२८	२९	३०	३१
३२	३३	३४	३५

लोहियपोगलत्ताए, एवं कालएणं जाव सुक्किलं, एवं णीलएणं जाव सुक्किलं, एवं लोहियपोगलं जाव सुक्कि-
लत्ताए, एवं हालिहएणं जाव सुक्किलं, तंजहा-एवं एयाए परिवाडीए गंधरसफास० कक्खडफासपोगलं
मउयफासपोगलत्ताए २ एवं दो गरुयलहुय २ सीयउसिण २ णिद्धलुक्ख २ वन्नाइसवत्थ परिणामेइ,
आलावगा य दो पोगले अपरियाइत्ता परियाइत्ता ॥ (सूत्रं २५३) ॥

‘देवे ण’मित्यादि, ‘एगवन्नं’ति कालाद्येकवर्णम् ‘एकरूपम्’ एकविधाकारं स्वशरीरादि, ‘इहगए’ति प्रज्ञापकोपेक्षया
इहगतान् प्रज्ञापकप्रत्यक्षासन्नक्षेत्रस्थितानित्यर्थः ‘तत्थगए’ति देवः किल प्रायो देवस्थान एव वर्त्तत इति तत्रगतान्-
देवलोकादिगतान् ‘अणत्थगए’ति प्रज्ञापकक्षेत्रादेवस्थानाच्चापरत्रस्थितान्, तत्र च स्वस्थान एव प्रायो विकुर्वन्ते यतः
कृतोत्तरवैक्यरूप एव प्रायोऽन्यत्र गच्छतीति नो इहगतान् पुद्गलान् पर्यादाय इत्याद्युक्तमिति । ‘कालयं पोगलं
नीलपोगलत्ताए’इत्यादौ कालनीललोहितहारिद्रशुक्लक्षणानां पञ्चानां वर्णानां दश द्विकसंयोगसूत्राण्यध्येयानि ‘एवं
एयाए परिवाडीए गंधरसफास’ति इहसुरभिदुरभिलक्षणगन्धद्रव्यस्यैकमेव, तित्तकडुकपायाम्लमधुररसलक्षणानां पञ्चानां
रसानां दश द्विकसंयोगसूत्राण्यध्येयानि, अष्टानां च स्पर्शानां चत्वारि सूत्राणि, परस्परविरुद्धेन कर्कशमृद्धादिना द्वये-
नैकैकसूत्रनिष्पादनादिति ॥ देवाधिकारादिदसाह—

अविसुद्धलेसे णं भंते ! देवे असमोहएणं अप्पाणएणं अविसुद्धलेसं देवं देविं अन्नयरं जाणति पासति १ ? ।
णो तिण्ढे समेढे, एवं अविसुद्धलेसे असमोहएणं अप्पाणेणं विसुद्धलेसं देवं ३, २ । अविसुद्धलेसे समो-

हएणं अप्पाणेणं अविमुद्धलेसं देवं ३, ३ । अविमुद्धलेसे देवे समोहएणं अप्पाणेणं विमुद्धलेसं देवं ३, ४ । अविमुद्धलेसे समोहयाअसमोहएणं अप्पाणेणं अविमुद्धलेसं देवं ३, ५ । अविमुद्धलेसे समोहया० विमुद्धलेसं देवं ३, ६ ॥ विमुद्धलेसे असमो० अविमुद्धलेसे देवं ३, १ । विमुद्धलेसे असमोहएणं विमुद्धलेसं देवं ३, २ । विमुद्धलेसे णं भंते ! देवे समोहएणं अविमुद्धलेसं देवं ३ जाणइ०, हंता जाणइ०, एवं विमुद्ध० समो० विमुद्धलेसं देवं ३ जाणइ ? , हंता जाणइ ४ । विमुद्धलेसे समोहयासमोहएणं अविमुद्धलेसं देवं ३, ५ । विमुद्धलेसे समोहयासमोहएणं विमुद्धलेसं देवं ३, ६ । एवं हेट्ठिल्लएहिं अट्ठहिं न जाणइ न पासइ उवरिल्लएहिं चउहिं जाणइ पासइ । सेवं भंते ! सेवं भंते ! ॥ (सूत्रं २५४) छट्सए नवमो उद्देशो ॥ ६-९ ॥

‘अविमुद्धे’त्यादि, ‘अविमुद्धलेसे णं’ति अविमुद्धलेश्यो-विभङ्गज्ञानो देवः ‘असमोहएणं अप्पाणेणं’ति अनुपयुक्तेनात्मना, इहाविमुद्धलेश्यः १ असमवहतात्मा देवः २ अविमुद्धलेश्यं देवादिकम् ३, इत्यस्य पदत्रयस्य द्वादश विकल्पा भवन्ति, तद्यथा-‘अविमुद्धलेसे णं देवे असमोहएणं अप्पाणेणं अविमुद्धलेसं देवं ३ जाणइ’ पासइ ? , नो इण्ठे समंठे’इत्येको विकल्पः १ । ‘अविमुद्धलेसे असमोहएणं विमुद्धलेसं देवं ३ नो इण्ठे समंठे’इति द्वितीयः २ । अविमुद्धलेसे समोहएणं अविमुद्धलेसं देवं० नो इण्ठे समंठे’इति तृतीयः ३ । ‘अविमुद्धलेसे समोहएणं विमुद्धलेसं देवं०, नो इण्ठे समंठे’इति चतुर्थः ४ । ‘अविमुद्धलेसे समोहयासमोहएणं अप्पाणेणं अविमुद्धलेसं देवं ३, णो इण्ठे समंठे’ इति पञ्चमः ५ । ‘अविमुद्धलेसे समोहयासमोहएणं विमुद्धलेसं देवं ३, नो इण्ठे समंठे’इति षष्ठः ६ । ‘विमुद्धलेसे

असमोहएणं अप्पाणेणं अविमुद्धलेसं देवं ३ नो इण्डेत्ति सप्तमः ७ । विमुद्धलेसे असमोहएणं विमुद्धलेसं देवं ३, नो इण्डे समेट्ते'त्ति अष्टमः ८ । एतैरष्टभिर्विकल्पैर्न जानाति, तत्र पड्भिर्मिथ्यादृष्टित्वात् द्वाभ्यां त्वनुपयुक्तत्वादिति । 'विमुद्धलेसे समोहएणं अविमुद्धलेसं देवं ३ जाणइ' इति नवमः ९ । 'विमुद्धलेसे समोहएणं विमुद्धलेसं देवं ३ जाणइ' इति दशमः १० । विमुद्धलेसे समोहयासमोहएणं अप्पाणेणं अविमुद्धलेसं देवं ३ जाणइ २ ?, हंता जाणइ'त्ति एकादश ११ । 'विमुद्धलेसे समोहयासमोहएणं अप्पाणेणं विमुद्धलेसं देवं ३ जाणइ २'त्ति द्वादश १२ । एभिः पुन-
 श्रुतुभिर्विकल्पैः सम्यग्दृष्टित्वादुपयुक्तत्वानुपयुक्तत्वाच्च जानाति, उपयोगानुपयोगपक्षे उपयोगांशस्य सम्यग्ज्ञानहेतुत्वादिति । एतदेवाह—'एवं हेट्ठिल्लेहि' इत्यादि, वाचनान्तरे तु सर्वमेवेदं साक्षाद् दृश्यत इति ॥ षष्ठशते नवमोद्देशकः ॥ ६-९ ॥

प्रागविमुद्धलेदृश्यस्य ज्ञानाभाव उक्तः, अथ दशमोद्देशकेऽपि तमेव दर्शयन्निदमाह—

अन्नउत्थिया णं भंते ! एवमाइक्खंति जाव परूवेंति जावति या रायणिहे नयरे जीवा एवइयाणं जीवाणं नो चक्किया केइ सुहं वा दुहं वा जाव कोलट्टिगमायमवि निष्फावमायमवि कलममायमवि मासमायमपि मुग्गमायमवि जूयामायमवि लिक्खामायमपि अभिनिवट्ता उवदंसित्तए, से कहमेयं भंते ! एवं?, गोयमा ! जन्नं ते अन्नउत्थिया एवमाइक्खंति जाव मिच्छं ते एवमाहं सु, अहं पुण गोयमा ! एवमाइक्खामि जाव परू-
 वेमि सबलोएवि य णं सबजीवाणं णो चक्किया कोई सुहं वा तं चेव जाव उवदंसित्तए । से केणट्ठेणं?, गोयमा ! अयन्नं जंबूदीवे २ जाव विसेसाहिए परिकखेवेणं पन्नत्ते, देवे णं महिद्धीए जाव महाणुभागे एगं महं सविले-

वर्णं गंधसमुग्गं गहाय तं अवदालेति तं अवदालेत्ता जाव इणामेव कडु केवलकप्पं जंबुहीवं २ तिहिं
अच्छरानिवाएहिं तिसत्तखुत्तो अणुपरियट्ठिता णं हव्वमागच्छेज्जा, से नूणं गोयमा ! से केवलकप्पे जंबुहीवे
२ तेहिं घाणपोग्गलेहिं फुडे ? हंता फुडे, चक्किया णं गोयमा ! केति तेसिं घाणपोग्गलाणं कोलट्टियामा-
यमवि जाव उवदंसित्तए ? , णो तिणट्ठे समट्ठे, से तेणट्ठेणं जाव उवदंसित्तए ॥ (सूत्रं २५५) ॥

‘अन्नउत्थी’त्यादि, ‘नो चक्किय’त्ति न शक्नुयात् ‘जाव कोलट्टियमायमवि’त्ति आस्तां बहु बहुतरं वा यावत् कुवला-
स्थिकमात्रमपि, तत्र कुवलास्थिकं-वदरकुलकः ‘निष्फाव’त्ति वल्लः ‘कल’त्ति कलायः ‘जूय’त्ति यूका ‘अयन्न’मित्यादि-
ईष्टान्तोपनयः, एवं यथा गन्धपुद्गलानामतिसूक्ष्मत्वेनामूर्तकल्पत्वात् कुवलास्थिकमात्रादिकं न दर्शयितुं शक्यते एवं
सर्वजीवानां सुखस्य दुःखस्य चेति ॥ जीवाधिकारादेवेदमाह—

जीवे णं भंते ! जीवे २ जीवे ? , गोयमा ! जीवे ताव नियमा जीवे जीवेवि नियमा जीवे । जीवे णं भंते !
नेरइए नेरइए जीवे ? , गोयमा ! नेरइए ताव नियमा जीवे जीवे पुण सिय नेरइए सिय अनेरइए, जीवे णं भंते !
असुरकुमारे असुरकुमारे जीवे ? , गोयमा ! असुरकुमारे ताव नियमा जीवे जीवे पुण सिय असुरकुमारे
सिय णो असुरकुमारे, एवं दंडओ भाणियव्वो जाव वेमाणियाणं । जीवति भंते ! जीवे जीवे जीवति ? , गोयमा !
जीवति ताव नियमा जीवे जीवे पुण सिय जीवति सिय नो जीवति, जीवति भंते ! नेरइए २ जीवति ? ,
गोयमा ! नेरइए ताव नियमा जीवति २ पुण सिय नेरइए सिय अनेरइए, एवं दंडओ नेयव्वो जाव वेमाणि-

याणं । भवसिद्धीए णं भंते ! नेरइए २ भवसिद्धीए ? गोयमा ! भवसिद्धीए सिय नेरइए सिय अनेरइए
नेरइएऽविय सिय भवसिद्धीए सिय अभवसिद्धीए, एवं दंडओ जाव वेमाणियाणं ॥ (मूत्रं २५६) ॥

‘जीवे णं भंते ! जीवे जीवे जीवे?’ इह एकेन जीवशब्देन जीव एव गृह्यते द्वितीयेन च चैतन्यमित्यतः प्रश्नः, उत्तरं
पुनर्जीवचैतन्ययोः परस्परेणाविनाभूतत्वाज्जीवश्चैतन्यमेव चैतन्यमपि जीव एवेत्येवमर्थमवगन्तव्यं, नारकादिषु पदेषु पुनर्जीव-
त्वमव्यभिचारि जीवेषु तु नारकादित्वं व्यभिचारीत्यत आह—‘जीवे णं भंते ! नेरइए’ इत्यादि । जीवाधिकारादेवाह-
‘जीवति भंते ! जीवे जीवे जीवइ’ चि, जीवति—प्राणान्धारयति यः स जीवः उत यो जीवः स जीवति ? इति प्रश्नः,
उत्तरं तु यो जीवति स तावन्नियमाज्जीवः, अजीवस्यायुःकर्मभावेन जीवनाभावात्, जीवस्तु स्याज्जीवति स्यान्न जीवति,
सिद्धस्य जीवनाभावादिति, नारकादिस्तु नियमाज्जीवति, संसारिणः सर्वस्य प्राणधारणधर्मकत्वात्, जीवतीति पुनः
स्नान्नारकादिः स्यादनारकादिरिति, प्राणधारणस्य सर्वेषां सद्भावादिति ॥ जीवाधिकारात्तद्गतमेवान्यतीर्थिकवच्यतामाह—

अन्नउत्थिया णं भंते ! एवमाइक्खंति जाव परूवेति एवं खलु सब्बे पाणा भूया जीवा सत्ता एगंतदुक्खं
वेयणं वेयंति, से कहमेयं भंते ! एवं ? गोयमा ! जन्नं ते अन्नउत्थिया जाव मिच्छंते ते एवमाहंस्तु, अहं पुण
गोयमा ! एवमाइक्खामि जाव परूवेमि अत्थेगइया पाणा भूया जीवा सत्ता एगंतदुक्खं वेयणं वेयंति आहं च
सायं, अत्थेगतिया पाणा भूया जीवा सत्ता एगंतसायं वेयणं वेयंति आहं च अस्सायं वेयणं वेयंति, अत्थे-
गइया पाणा भूया जीवा सत्ता वेमायाए वेयणं वेयंति आहं च सायमसायं । से केणट्टेणं ? गोयमा ! नेरइया

एगंतदुक्खं वेयणं वेयंति [आहच्च सायमसायं] आहच्च सायं, भवणवइवाणमंतरजोइसवेमाणिया एगंत-
सायं वेदणं वेयंति आहच्च असायं, पुढविकाइया जाव मणुस्सा वेमायाए वेयणं वेयंति आहच्च सायमसायं,
से तेणट्ठेणं० ॥ (सूत्रं २५७) ॥

‘अन्नउत्थिया’इत्यादि, ‘आहच्च सायं’ति कदाचित्सातां वेदनां, कथम् ? इति चेदुच्यते—“उववाएण व सायं नेरइओ
देवकम्मुणा वावि” । ‘आहच्च असायं’ति देवा आहननप्रियविप्रयोगादिष्वसातां वेदनां वेदयन्तीति, ‘वेमायाए’ति
विविधया मात्रया कदाचित्सातां कदाचिदसातामित्यर्थः ॥ जीवाधिकारादेवेदमाह—

नेरइया णं भंते ! जे पोगले अत्तमायाए आहारेंति ते किं आयसरीरखेत्तोगाहे पोगले अत्तमायाए
आहारेंति अणंतरखेत्तोगाहे पोगले अत्तमायाए आहारेंति परंपरखेत्तोगाहे पोगले अत्तमायाए आहारेंति ?,
गोयमा ! आयसरीरखेत्तोगाहे पोगले अत्तमायाए आहारेंति नो अणंतरखेत्तोगाहे पोगले अत्तमायाए
आहारेंति नो परंपरखेत्तोगाहे, जहा नेरइया तहा जाव वेमाणियाणं दंडओ । (सूत्रं २५८) केवली णं

१—उत्पादे वा सातं नैरयिकः देवक्रियया, अपिशब्दात्तीर्थकरजन्मादिदिनेषु वेदयते । २ आगतमपि सूत्रमिदं छद्मस्थानामधोलो-
कस्य दुरधिगमता प्रतिपादिता ग्राह्ये इति भविष्यति केवलिनामपि तथेत्यधोलोकोपलक्षितभावेन पृच्छा, आहारपुद्गलानां वा सुसूक्ष्मत्वात्
प्रश्नः पुनः, नारकाणामवधिभिर्गन्तव्ये यत्ते न वगच्छन्ति स्वकमाहारमिति केवलिनमाश्रित्य प्रश्नः, यद्वा केवलिनां तत्र ज्ञानभावः कथमि-
न्द्रियाविषयत्वात्तदाहारपुद्गलानामिति शङ्कायां, अन्यद्वा सुधीभिः कारणमूढ्यम् ।

भंते ! आयाणेहिं जाणति पासति १, गोयमा ! नो तिण्डे० । से केण्डेणं १, गोयमा ! केवली णं पुरच्छिमेणं
 मियंपि जाणइ अमियंपि जाणइ जाव निब्बुडे दंसणे केवलस्स से तेण्डेणं० । गाहा-जीवाण सुहं दुक्खं जीवे
 जीवति तेहेव भवियाय । एगंतदुक्खवेयण अत्तमाया य केवली ॥ १ ॥ सेवं भंते ! सेवं भंते ! (सूत्रं २५९) ॥
 ॥ ६-१० ॥ छटं सयं समत्तं ॥ ६ ॥

‘नेरइया णं’मित्यादि, ‘अत्तमायाए’त्ति आत्मना आदाय-गृहीत्वेत्यर्थः ‘आयसरीरखेतोगाहे’त्ति स्वशरीरक्षेत्रेऽवस्थि-
 तानित्यर्थः ‘अणंतरखेतोगाहे’त्ति आत्मशरीरावगाहक्षेत्रापेक्षया यदनन्तरं क्षेत्रं तत्रावगाढानित्यर्थः, ‘परंपरखेतोगाहे’त्ति
 आत्मक्षेत्रानन्तरक्षेत्राद्यत्परं क्षेत्रं तत्रावगाढानित्यर्थः ‘अत्तमायाए’इत्युक्तमत आदानसाधर्म्यात् ‘केवली णं’मित्यादि सूत्रं,
 तत्र च ‘आयाणेहिं’ति इन्द्रियैः । दशमोद्देशकार्यसद्द्रहाय गाथा-‘जीवाण’मित्यादि गतार्थः ॥ पष्ठशते दशमोद्देशकः ॥ ६-१० ॥
 प्रतीत्य भेदं किल नालिकेरं, पष्ठं शतं मन्मतिदन्तभञ्जि । तथाऽपि विद्वत्सभसच्छिलायां, नियोज्य नीतं स्वपरोपयोगम् ॥ १ ॥

॥ पष्ठं शतं विवरणतः समासम् ॥

॥ अथ सप्तमशतकम् ॥

व्याख्यातं जीवाद्यर्थप्रतिपादनपरं पष्ठं शतम्, अथ जीवाद्यर्थप्रतिपादनपरमेव सप्तमशतं व्याख्यायते, तत्र चादावे-
वोद्देशकार्थसङ्ग्रहाथा—

आहार १ विरति २ थावर ३ जीवा ४ पक्खी य ५ आड ६ अणगारे ७ ।

छडमत्थ ८ असंबुड ९ अन्नउत्थि १० दस सत्तमंमि सए ॥ १ ॥

‘आहारे’त्यादि, तत्र ‘आहार’ति आहारकानाहारकवक्तव्यतार्थः प्रथमः १ ‘विरह’ति प्रत्याख्यानार्थो द्वितीयः २
‘थावर’ति वनस्पतिवक्तव्यतार्थस्तृतीयः ३ ‘जीव’ति संसारिजीवप्रज्ञापनार्थश्चतुर्थः ४ ‘पक्खी य’ति खचरजीवयोनि-
वक्तव्यतार्थः पञ्चमः ५ ‘आड’ति आयुष्कवक्तव्यतार्थः षष्ठः ‘अणगार’ति अनगारवक्तव्यतार्थः सप्तमः ७ ‘छडमत्थ’ति
छद्मस्थमनुष्यवक्तव्यतार्थोऽष्टमः ८ ‘असंबुड’ति असंवृतानगारवक्तव्यतार्थो नवमः ९ ‘अन्नउत्थि य’ति कालोदायि-
प्रभृतिपरतीर्थिकवक्तव्यतार्थो दशमः १० इति ॥

तेणं कालेणं तेणं समएणं जाव एवं वदासी-जीवे णं भंते ! कं समयमणाहारए भवइ ?, गोयमा ! पढमे
समए सिय आहारए सिय अणाहारए वितिए समए सिय आहारए सिय अणाहारए ततिए समए सिय
आहारए सिय अणाहारए चउत्थे समए नियमा आहारए, एवं दंडओ, जीवा य एणिंदिया य चउत्थे समए

सेसा तति ए सम ए ॥ जीवे णं भंते ! 'कं समयं सवप्पाहारं भवति ? गोयमा ! पढमसमयो-
ववन्न ए वा चरमसम ए भवत्ये वा एत्थ णं जीवे णं सवप्पाहारं भवइ, दंडओ भाणियवो जाव वेमा-
णियाणं ॥ (सूत्रं २६०) ॥

‘कं समयं अणाहारं’त्ति परमं गच्छन् कस्मिन् समयेऽनाहारको भवति ? इति प्रश्नः, उत्तरं तु यदा जीव ऋजु-
गत्योत्पादस्थानं गच्छति तदा परमवायुपः प्रथम एव समये आहारको भवति, यदा तु विग्रहगत्या गच्छति तदा प्रथम-
समये वक्रेऽनाहारको भवति, उत्पत्तिस्थानानवासौ तदाहारणीयपुद्गलानामभावाद्, अत आह—‘पढमे समं सिय आहा-
रं सिय अणाहारं’त्ति, तथा यदैकेन वक्रेण द्वाभ्यां समयाभ्यामुत्पद्यते तदा प्रथमेऽनाहारको द्वितीये त्वाहारकः,
यदा तु वक्रद्वयेन त्रिभिः समैरुत्पद्यते तदा प्रथमे द्वितीये चानाहारक इत्यत आह—‘दीयसमये सिय आहारं
सिय अणाहारं’त्ति, तथा यदा वक्रद्वयेन त्रिभिः समैरुत्पद्यते तदाऽऽद्ययोरनाहारकस्तृतीये त्वाहारकः, यदा तु
वक्रत्रयेण चतुर्भिः समैरुत्पद्यते तदाद्ये समयत्रयेऽनाहारकश्चतुर्थं तु नियमादाहारक इति कृत्वा ‘तदं समं सिय’
इत्याद्युक्तं, वक्रत्रयं चेत्यं भवति—नाड्या वहिर्विदिग्ब्यवस्थितस्य सप्तो यस्याधोलोकादूर्ध्वलोकं उत्पादो नाड्या वहिरेव
दिशि भवति सोऽवश्यमेकेन समयेन विश्रेणितः समश्रेणीं प्रतिपद्यते द्वितीयेन नाडीं प्रविशति तृतीयेनोर्ध्वलोकं गच्छति
चतुर्थेन लोकनाडीतो निर्गत्योत्पत्तिस्थाने उत्पद्यते, इह चाद्ये समयत्रये वक्रत्रयमवगन्तव्यं, समश्रेण्यैव गमनात्, अन्ये
त्वाहुः—वक्रचतुष्टयमपि संभवति, यदा हि विदिशो विदिश्येवोत्पद्यते तत्र समयत्रयं प्राग्वत् चतुर्थं समये तु नाडीतो निर्गत्य

समश्रेणिं प्रतिपद्यते पञ्चमेन तूत्पत्तिस्थानं प्राप्नोति, तत्र चाद्ये समयचतुष्टये वक्रचतुष्टयं स्यात्, तत्र चानाहारक इति, इदं च सूत्रे न दर्शितं, प्रायेणेत्यमनुत्पत्तेरिति । 'एवं दंडओ'त्ति अमुनाऽभिलाषेन चतुर्विंशतिदण्डको वाच्यः, तत्र च जीवपदे एकेन्द्रियपदेषु च पूर्वोक्तभावनयैव चतुर्थे समये नियमादाहारक इति वाच्यं, शेषेषु तृतीयसमये नियमादाहारक इति, तत्र यो नारकादित्रसस्त्रसेष्वेवोत्पद्यते तस्य नाख्या वहिस्तादागमनं गमनं च नास्तीति तृतीयसमये नियमादाहारकत्वं, तथाहि—यो मत्स्यादिर्भरतस्य पूर्वभागादैरवतपश्चिमभागस्याधो नरकेपूतपद्यते स एकेन समयेन भरतस्य पूर्वभागात्पश्चिमं भागं याति द्वितीयेन तु तत एरवतपश्चिमं भागं ततस्तृतीयेन नरकमिति, अत्र चाद्ययोरनाहारकस्तृतीये त्वाहारकः, एतदेव दर्शयति—'जीवा एगिंदिया य चउत्थे समये सेसा तइयसमए'त्ति ॥ 'कं समयं सव्वप्पाहारए'त्ति कस्मिन् समये सर्वाल्पः—सर्वथा स्तोको न यस्मादन्यः स्तोकतरोऽस्ति स आहारो यस्य स सर्वाल्पाहारः स एव सर्वाल्पाहारकः, 'पढमसमयोववन्नए'त्ति प्रथमसमय उत्पन्नस्य प्रथमो वा समयो यत्र तत् प्रथमसमयं तदुत्पन्नं—उत्पत्तिर्यस्य स तथा, उत्पत्तेः प्रथमसमय इत्यर्थः, तदाहारग्रहणहेतोः शरीरस्याल्पत्वात्सर्वाल्पाहारता भवतीति, 'चरमसमयभवत्थे व'त्ति चरमसमये भवस्य—जीवितस्य तिष्ठति यः स तथा, आयुषश्चरमसमय इत्यर्थः, तदानीं प्रदेशानां संहृतत्वेनाल्पेषु शरीरावयवेषु स्थितत्वात्सर्वाल्पाहारतेति ॥ अनाहारकत्वं च जीवानां विशेषतो लोकसंस्थानवशाद्भवतीति लोकप्ररूपणसूत्रम्—

किंसंठिए णं भंते ! लोए पन्नत्ते ? गोयमा ! सुपइट्टगसंठिएलोए पन्नत्ते, हेट्ठा विच्छिन्ने जाव उप्पि उट्ठमुइं गागारसंठिए, तेसिं च णं सासयंसि लोगंसि हेट्ठा विच्छिन्नंसि जाव उप्पि उट्ठमुइं गागारसंठियंसि उत्पन्न-

नाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली जीवेवि जाणइ पासइ अजीवेवि जाणइ पासइ तओ पच्छा सिज्झति जाव अंतं करेइ ॥ (सूत्रं २६१) ॥

‘सुपइदुगसंठिए’ति सुप्रतिष्ठकं शयन्त्रकं तच्चेह उपरिस्थापितकलादिकं ग्राह्यं, तथाविधेनैव लोकसादृश्योपपत्तेरिति, एतस्यैव भावनार्थमाह—‘हेट्ठा विच्छिन्ने’इत्यादि, यावत्करणात् ‘मज्झे संखित्ते उप्पिं विसाले अहे पलियंकसंठाण-संठिए मज्झे वरवयरविगहिए’ति दृश्यं, व्याख्या चास्य प्राग्वदिति ॥ अनन्तरं लोकस्वरूपमुक्तं, तत्र च यत्केवली करोति तद्वर्णयन्नाह—‘तंसी’त्यादि । ‘अंतं करेइ’ति, अत्र क्रियोक्ता, अथ तद्विशेषमेव श्रमणोपासकस्य दर्शयन्नाह—

समणोवासगस्स णं भंते ! सामाइयकडस्स समणोवासए अच्छमाणस्स तस्स णं भंते ! किं इरियावहिया किरिया कज्जइ संपराइया किरिया कज्जइ ? गोयमा ! समणोवासयस्स णं सामाइयकडस्स समणोवासए अच्छमाणस्स आया अहिगणीभवइ आयाहिगरणवत्तियं च णं तस्स नो इरियावहिया किरिया कज्जइ संपराइया किरिया कज्जइ, से तेणट्ठेणं जाव संपराइया ॥ (सूत्रं २६२) समणोवासगस्स णं भंते ! पुब्बामेव तसपाणसमारंभे पच्चक्खाए भवति पुढविसमारंभे अपच्चक्खाए भवइ से य पुढविं खगमाणेऽण्णयरं तसं पाणं विहिंसेज्जा से णं भंते ! तं वयं अतिचरति ? णो तिणट्ठे समट्ठे, नो खलु से तस्स अतिवायाए आउ-द्वति । समणोवासयस्स णं भंते ! पुब्बामेव वणस्सइसमारंभे पच्चक्खाए से य पुढविं खगमाणे अन्नगरस्स क-क्खस्स मूलं छिंदेज्जा से णं भंते ! तं वयं अतिचरति !, णो तिणट्ठे समट्ठे, नो खलु तस्स अइवायाए आउ-

द्विति । (सूत्रं) २६३ । समणोवासएणं भंते ! तहारूवं समणं वा माहणं वा फासुएसणिज्जेणं असणपाणखाइमसाइ-
मेणं पडिलाभेमाणे किं लब्भइ ? , गोयमा ! समणोवासए णं तहारूवं समणं वा जाव पडिलाभेमाणे तहारूवस्स
समणस्स वा माहणस्स वा समाहिं उप्पाएति, समाहिकारएणं तमेव समाहिं पडिलभइ । समणोवासए
णं भंते ! तहारूवं समणं वा जाव पडिलाभेमाणे किं चयति ? , गोयमा ! जीवियं चयति दुच्चयं चयति दुक्करं
करेति दुल्लहं लहइ वोहिं बुज्झइ तओ पच्छा सिज्झति जाव अंतं करेति (सूत्रं २६४)

‘समणे’त्यादि, ‘सामाइयकडस्स’त्ति कुतसामायिकस्य, तथा ‘श्रमणोपाश्रये’ साधुवसतावासीनस्य-तिष्ठतः ‘तस्स
ण’न्ति यो यथार्थस्तस्य श्रमणोपासकस्यैवेति, किलाकृतसामायिकस्य तथा साध्वाश्रयेऽनवतिष्ठमानस्य भवति साम्परा-
यिकी क्रिया, विशेषणद्वययोगे पुनरैर्यापथिकी युक्ता निरुद्धकषायत्वादित्याशङ्का अतोऽयं प्रश्नः, उत्तरं तु ‘आयाहिक-
रणीभवति’त्ति आत्मा-जीवः अधिकरणानि-हलशकटादीनि कषायाश्रयभूतानि यस्य सन्ति सोऽधिकरणी, ततश्च ‘आ-
याहिकरणवत्तिथं च णं’ ति आत्मनोऽधिकरणानि आत्माधिकरणानि तान्येव प्रत्ययः-कारणं यत्र क्रियाकरणे तदा-
त्माधिकरणप्रत्ययं साम्परायिकी क्रिया क्रियत इति योगः ॥ श्रमणोपासकाधिकारादेव ‘समणोवासगे’त्यादि प्रकरणम्,
तत्र च ‘तसपाणसमारंभे’त्ति त्रसवधः ‘नो खलु से तस्स अतिवायाए आउट्टइ’त्ति न खलु असौ ‘तस्य’ त्रसप्राणस्य
‘अतिपाताय’वधाय ‘आवत्ते’ प्रवर्तते इति न सङ्कल्पवधादेव च निवृत्तोऽसौ, न चैष तस्य संपन्न इति
नासावतिचरति व्रतं, ‘किं चगइ?’त्ति किं ददातीत्यर्थः ‘जीवियं चगइ’त्ति जीवितमिव ददाति, अन्नादि द्रव्यं गच्छन्

जीवितस्यैव त्यागं करोतीत्यर्थः, जीवितस्येवान्नादिद्रव्यस्य दुस्त्यजत्वात्, एतदेवाह- 'दुच्चयं चयइ'ति दुस्त्यजमेतत्, त्यागस्य दुष्करत्वात्, एतदेवाह- दुष्करं करोतीति, अथवा किं त्यजति-किं विरहयति ?, उच्यते, जीवितमिव जीवितं कर्मणो दीर्घां स्थितिं 'दुच्चयं'ति दुष्टं कर्मद्रव्यसञ्चयं 'दुष्करं'ति दुष्करमपूर्वकरणतो ग्रन्थिभेदं, ततश्च 'दुल्लभं लभइ'ति अनिवृत्तिकरणं लभते, ततश्च 'बोधिं बुज्झइ'ति 'बोधिं' सम्यग्दर्शनं 'बुध्यते' अनुभवति, इह च श्रमणोपासकः साधूपासनामात्रकारी ब्राह्मणः, तदपेक्षयैवास्मा सूत्रार्थस्य घटमानत्वात्, 'ततो पच्छ'ति तदनन्तरं सिद्ध्यतीत्यादि प्राग्वत् अन्यत्राप्युक्तं दानविशेषस्य बोधिगुणत्वं, यदाह- "अणुकंपडकामणिज्जरवालतवे दाणविणए" त्यादि, तद्यथा- "केइ ते- णेव भवेण निबुया सबकम्मओ मुक्का । केइ तइयभवेणं सिद्धिस्संति जिणसगासे ॥ १ ॥" ति ॥ अनन्तरमकर्मत्वमुक्तमतोऽकर्मसूत्रम्-

अथि णं भंते ! अकम्मस्स गती पन्नायति ?, हंता अथि ॥ कहन्नं भंते ! अकम्मस्स गती पन्नायति ?, गोयमा ! निस्संगयाए निरंगणयाए गतिपरिणामेणं बंधणछेयणयाए निरंधणयाए पुव्वपओगेणं अकम्मस्स गती पन्नत्ता ॥ कहन्नं भंते ! निस्संगयाए निरंगणयाए गइपरिणामेणं बंधणछेयणयाए निरंधणयाए पुव्वपओगेणं अकम्मस्स गती पन्नायति ?, से जहानामए-केइ पुरिसे सुक्कं तुवं निच्छिड्डं निरुवहयंति

१ अनुकम्पाकामनिर्जरावालतपोदानविनय (विमङ्गैः) । २ केचित्तेनैव भवेन सर्वकर्मतो मुक्ता निर्मुक्ताः केचित्चतृतीयभवेन जिनसकाशे सेत्स्यन्ति ॥ १ ॥

आणुपुष्पीए परिकम्ममेमाणे २ दब्भमेहि य कुसेहि य वेहेइ २ अट्ठहिं मट्ठियालेवेहिं लिंपइ २ उण्हे वलयति
 भूतिं २ सुक्कं समाणं अत्थाहमतारमपोरसियंसि उदगंसि पक्खिवेज्जा, से नूणं गोयमा ! से तुंबे
 तेसिं अट्ठण्हं मट्ठियालेवेणं गुरुयत्ताए भारियत्ताए गुरुसंभारियत्ताए सलिलतलमतिवइत्ता अहे धरं,
 णितलपइट्ठाणे भवइ ?, हंता भवइ, अहे णं से तुंबे अट्ठण्हं मट्ठियालेवेणं परिकखएणं धरणितलमतित-
 वइत्ता उट्ठिं सलिलतलपइट्ठाणे भवइ ?, हंता भवइ, एवं खलु गोयमा ! निस्संगयाए निरंगणयाए गइपरि-
 णामेणं अकम्मस्स गई पन्नायति । कहन्नं भंते ! बंधणछेदणयाए अकम्मस्स गई पन्नत्ता ?, गोयमा ! से जहा-
 नामए-कलसिंबलियाइ वा सुग्गसिंबलियाइ वा माससिंबलियाइ वा सिंबलिसिंबलियाइ वा एण्डमिंजि-
 याइ वा उण्हे दिन्ना सुक्का समाणी कुडित्ता णं एगंतमंतं गच्छइ, एवं खलु गोयमा ! ० । कहन्नं भंते ! निरं-
 धणयाए अकम्मस्स गती ?, गोयमा ! से जहानामए-धूमस्स इंधणविप्पमुक्कस्स उट्ठं वीससाए निवाधाएणं,
 गती पवत्तति, एवं खलु गोयमा ! ० । कहन्नं भंते ! पुव्वप्पओगेणं अकम्मस्स गती पन्नत्ता ?, गोयमा ! से
 हानामए-कंडस्स कोदंडविप्पमुक्कस्स लक्खाभिमुही निवाधाएणं गती पवत्तइ, एवं खलु गोयमा ! नीसंगया-
 ए निरंगणयाए जाव पुव्वप्पओगेणं अकम्मस्स गती पणत्ता ॥ (सूत्रं २६५) ॥

‘गई पण्णायइ’त्ति गतिः प्रज्ञायते अभ्युपगम्यते इति यावत् ‘निस्संगयाए’त्ति ‘निःसङ्गतया’ कर्ममलापगमेन ‘निरंगणया-
 ए’त्ति नीरागतया मोहापगमेन ‘गतिपरिणामेणं’ति गतिस्वभावतयाऽल्लबुद्रव्यस्यैव बंधणच्छेयणयाए’त्ति कर्मबन्धनच्छेद-

नेन एरण्डफलस्येव 'निरन्धणताए'ति कर्मन्धनविमोचनेन धूमस्येव 'पुष्पओगेण'ति सकर्ममतायां गतिपरिणामव-
त्त्वेन वाणस्येवेति ॥ एतदेव विवृण्वन्नाह- 'कहन्न' मित्यादि, 'निरुवहय'ति वाताद्यनुपहतं 'दब्भेहि य'त्ति दब्भैः स-
मूलैः 'कुस्सेहि य'त्ति कुशैः-दब्भैरेव छिन्नमूलैः 'भूहं भूह'न्ति भूयो भूयः 'अत्थाहे'त्यादि, इह मकारौ प्राकृतप्रभवावतः
अस्ताधेऽत एवातारेऽत एव 'अपौरुषेये' अपुरुषप्रमाणे 'कलसिंबलियाइ वा' कलायाभिधानधान्यफलिका 'सिंब-
लि'त्ति वृक्षविशेषः 'एण्डमिंजिया' एरण्डफलम् 'एगंतमंतं गच्छइ'त्ति एक इत्येवमन्तो-निश्चयो यत्रासावेकान्त एक
इत्यर्थः अतस्तमन्तं भूभागं गच्छति, इह च बीजस्य गमनेऽपि [यत्] कलायसिंबलिकादेरिति यदुक्तं तत्तयोरभेदोपचारादिति,
'उडुंवीससाए'त्ति ऊर्द्ध्वं 'विस्ससया' स्वभावेन 'निधाघाएणं'ति कटाद्याच्छादनाभावात् ॥ अकर्मणो वक्तव्यतोक्ता, अथा-
कर्मविपर्ययभूतस्य कर्मणो वक्तव्यतामाह—

दुक्खी भंते ! दुक्खेणं फुडे अदुक्खी दुक्खेणं फुडे ? गोयमा ! दुक्खी दुक्खेणं फुडे नो अदुक्खी दु-
क्खेणं फुडे । दुक्खी णं भंते ! नेरतिए दुक्खेण फुडे अदुक्खी नेरतिए दुक्खेणं फुडे ? गोयमा ! दुक्खी नेर-
इए दुक्खेणं फुडे नो अदुक्खी नेरतिए दुक्खेणं फुडे, एवं दंडओ जाववेमाणियाणं, एवं पंच दंडगा नेयवा-दु-
क्खी दुक्खेणं फुडे ? दुक्खी दुक्खं परियायइ २ दुक्खी दुक्खं उदीरेइ ३ दुक्खी दुक्खं वेदेति ४ दुक्खी दु-
क्खं निज्जेरेति ५ ॥ (सूत्रं २६६) ॥

'दुक्खी भंते ! दुक्खेण फुडे'ति दुःखनिमित्तत्वात् दुःखं-कर्म तद्वान् जीवो दुःखी भदन्त ! दुःखेन-दुःखहेतु-

त्वात् कर्मणा-स्पृष्टो बद्धः 'नो अदुःखी'त्यादि, 'नो' नैव अदुःखी-अकर्मा दुःखेन स्पृष्टः, सिद्धस्यापि तत्प्रसङ्गादिति, 'एवं पंच दण्डका णेयव'त्ति 'एवम्' इत्यनन्तरोक्ताभिलाषेन पञ्च दण्डका नेतव्याः, तत्र दुःखी दुःखेन स्पृष्ट इत्येक उक्त एव १, 'दुःखी दुःखं परियायह'ति द्वितीयः, तत्र 'दुःखी' कर्मवान् 'दुःखं' कर्म 'पर्याददाति' सामस्येनोपादत्ते, निधत्तादि करोतीत्यर्थः २, 'उदी रेइ'त्ति तृतीयः ३, 'वेएइ'त्ति चतुर्थः ४, 'निजरेइ'त्ति पञ्चमः ५, उदीरणवेदननिर्जरणानि तु व्याख्यातानि प्रागिति ॥ कर्मवन्धाधिकारात्कर्मवन्धचिन्तान्वितमनगरसूत्रं, अनगाराधिकाराच्च तत्पानकभोजनसूत्राणि—

अणगारस्स णं भंते ! अणाउत्तं गच्छमाणस्स वा चिट्ठमाणस्स वा निसियमाणस्स (वा) तुयद्वमाणस्स वा अणाउत्तं वत्थं पडिग्गहं कंबलं पायपुच्छं गेण्हमाणस्स वा निक्खिक्खमाणस्स वा तस्स णं भंते ! किं ईरियावहिया किरिया कज्जइ ? संपराइया किरिया कज्जइ ? गो० नो ईरियावहिया किरिया कज्जति संपराइया किरिया कज्जति । से केणट्ठेणं ? गोयमा ! जस्स णं कोहमाणमायालोभा वोच्छिन्ना भवन्ति तस्स णं ईरियावहिया किरिया कज्जइ नो संपराइया किरिया कज्जइ, जस्स णं कोहमाणमायालोभा अवोच्छिन्ना भवन्ति तस्स णं संपरायकिरिया कज्जइ नो ईरियावहिया, अहासुत्तं रीयमाणस्स ईरियावहिया किरिया कज्जइ उ-
स्सुत्तं रीयमाणस्स संपराइया किरिया कज्जइ, से णं उस्सुत्तमेव रियति, से तेणट्ठेणं ॥ (सूत्रं २६७) अह भंते ! संहंगालस्स सधूमस्स संजोयणादोसदुट्ठस्स पाणभोयणस्स के अट्ठे पणत्ते ? गोयमा ! जे णं निगंगंथे वा निगंगंथी वा फासुएसणिज्जं असणपाण ४ पडिगाहिता मुच्छिअ गिद्धे गडिअ अज्झोचवन्ने आहारं आहारिति एस

णं गोयमा ! सइंगाले पाणभोयणे, जे णं निगंगंथे वा निगंगंथी वा फासुएसणिज्जं असणपाण ४ पडिगाहिता
 महया २ अप्पत्तियकोहकिलामं करेमाणे आहारमाहारेइ एस णं गोयमा ! सधूमे पाणभोयणे, जे णं नि-
 गंगंथे वा २ जाव पडिगहेत्ता गुणुप्पायणहेउं अन्नद्वेण सद्धिं संजोएत्ता आहारमाहारेइ एस णं गोयमा ! सं-
 जोयणादोसदुट्टे पाणभोयणे, एस णं गोयमा ! सइंगालस्स सधूमस्स संजोयणादोसदुट्टस्स पाणभोयणस्स
 अट्टे पन्नत्ते । अह भंते ! वीतिंगालस्स वीयधूमस्स संजोयणादोसविप्पमुक्कस्स पाणभोयणस्स के अट्टे पन्नत्ते ?,
 गोयमा ! जे णं णिगंगंथो वा जाव पडिगहेत्ता असुच्छिए जाव आहारेति एस णं गोयमा ! वीतिंगाले पा-
 णभोयणे, जे णं निगंगंथे निगंगंथी वा २ जाव पडिगहेत्ता णो महया अप्पत्तियं जाव आहारेइ, एस णं गोय-
 मा ! वीयधूमे पाणभोयणे, जे णं निगंगंथे निगंगंथी वा २ जाव पडिगहेत्ता जहालद्धं तहा आहारमाहारेइ एस
 णं गोयमा ! संजोयणादोसविप्पमुक्के पाणभोयणे, एस णं गोयमा ! वीतिंगालस्स वीयधूमस्स संजोयणादोसवि-
 प्पमुक्कस्स पाणभोयणस्स अट्टे पन्नत्ते (सूत्रं २६८) अह भंते ! खेत्तातिक्कंतस्स कालातिक्कंतस्स मग्गातिक्कंतस्स पमाणा-
 तिक्कंतस्स पाणभोयणस्स के अट्टे पन्नत्ते ? , गो० जे णं निगंगंथे वा निगंगंथी वा फासुएसणिज्जं असणं ४ अणुगए
 सूरिए पडिगगाहिता उग्गए सूरिए आहारमाहारेति एस णं गोयमा ! खित्तातिक्कंते पाणभोयणे, जे णं नि-
 गंगंथो वा २ जाव साइमं पढमाए पोरिसीए पडिगगेत्ता पच्छिमं पोरिसिं उवायणाचेत्ता आहारं आहारेइ
 एस णं गोयमा ! कालातिक्कंते पाणभोयणे, जे णं निगंगंथो वा २ जाव साइमं पडिगगाहिता परं अद्धजोयण-

मेराए वीइक्कमावइत्ता आहारमाहारेइ एस णं गोयमा ! मग्गातिक्कंते पाणभोयणे, जे णं निगंगंथो वा निगंगंथी वा फासुएसणिज्जं जाव साइमं पडिगाहित्ता परं बत्तीसाए कुक्कुडिअंडगप्पमाणमेत्ताणं कवलणं आहारमाहारेइ एस णं गोयमा ! पमाणाइक्कंते पाणभोयणे, अट्टकुक्कुडिअंडगप्पमाणमेत्ते कवले आहारमाहारेमाणे अट्टगप्पमाहारे दुवालसंकुक्कुडिअंडगप्पमाणमेत्ते कवले आहारमाहारेमाणे अवट्ठोमोयरिया सोलसकक्कुडिअंडगप्पमाणमेत्ते कवले आहारमाहारेमाणे दुभागप्पत्ते चउवीसं कुक्कुडिअंडगप्पमाणे जाव आहारमाहारेमाणे ओमोदरिंए बत्तीसं कुक्कुडिअंडगमेत्ते कवले आहारमाहारेमाणे पमाणप्पत्ते, एत्तो एक्केणवि गासेणं जणगं आहारमाहारेमाणे समणे निगंगंथे नो पकामरसभोई इति वत्तवं सिया, एस णं गोयमा ! खेत्तातिक्कंतस्स कालातिक्कंतस्स मग्गातिक्कंतस्स पमाणातिक्कंतस्स पाणभोयणस्स अट्ठे पन्नत्ते ॥ (सूत्रं २६९) ॥

तत्र च 'वोच्छिन्ने'ति अनुदिताः, 'संहगलस्स'ति चारित्रेन्धनमङ्गारमिव यः करोति भोजनविषयरागाग्निः सोऽङ्गार एवोच्यते तेन सह यद्वर्त्तते पानकादि तत् साङ्गारं तस्य 'सधूमस्स'ति चारित्रेन्धनधूमहेतुत्वात् धूमो-द्वेषस्तेन सह यत्पानकादि तत् सधूमं तस्य 'संजोयणादोसदुट्ठस्स'ति संयोजना-द्रव्यस्य गुणविशेषार्थं द्रव्यान्तरेण योजनं सैव दोषस्तेन दुष्टं यत्तत्तथा तस्य 'जे णं'ति विभक्तिपरिणामाद्यमाहारमाहारायतीति सम्बन्धः 'मुच्छिण्'ति मोहवान् दोषानभिज्ञत्वात् 'गिद्धे'ति तद्विशेषाकाङ्क्षावान् 'गट्ठिण्'ति तद्वत्तत्स्नेहतन्तुभिः संदर्भितः 'अज्झोचवन्ने'ति तदेकाग्रतां गतः 'आहारमाहारेइ'ति भोजनं करोति 'एस णं'ति 'एषः' आहारः साङ्गारं पानभोजनं, 'महया अप्पत्तिधं'ति महदुप्रीतिकम्प-

अग्रेम 'कोहकिलामं'ति क्रोधकृमोऽतस्तं, 'गुणुप्पायणहेउं'ति रसविशेषोत्पादनायेत्यर्थः,
 वीङ्गालस्स'ति वीतो गतोऽङ्गारो-रागो यस्मात्तद्वीताङ्गारं, 'खेत्ताइक्कंतस्स'ति क्षेत्रं-सूर्यसम्बन्धि तापक्षेत्रं दिनमि-
 त्यर्थः तदतिक्रान्तं यत्तत् क्षेत्रातिक्रान्तं तस्य, 'कालाइक्कंतस्स'ति कालं-दिवसस्य प्रहरत्रयलक्षणमतिक्रान्तं कालाति-
 क्रान्तं तस्य, 'मग्गाइक्कंतस्स'ति अर्द्धयोजनमतिक्रान्तस्य 'पमाणाइक्कंतस्स'ति द्वात्रिंशत्कवलक्षणमतिक्रान्तस्य, 'उ-
 वाइणावित्त'ति उपादापथ्य-प्रापथ्येत्यर्थः परं 'अद्धजोयणमेराए'ति अर्द्धयोजनलक्षणमर्यादायाः परत इत्यर्थः 'वी-
 तिक्कमावेत्त'ति व्यतिक्रमथ्य-नीत्वेत्यर्थः, 'कुक्कुडिअंडगपमाणमेत्ताणं'ति कुक्कुट्यण्डकस्य यत् प्रमाणं-मानं तत् परि-
 माणं-मानं येषां ते तथा, अथवा कुकुडीव-कुटीरमिव जीवस्याश्रयत्वात् कुटी-शरीरं कुत्सिता अशुचिप्रायत्वात् कुटी
 कुकुटी तस्या अण्डकमिवाण्डकं-उदरपूरकत्वादाहारः कुकुट्यण्डकं तस्य प्रमाणतो मात्रा-द्वात्रिंशत्तमांशरूपा येषां ते
 कुक्कुट्यण्डकप्रमाणमात्रा अतस्तेषामयमभिप्रायः-यावान् यस्य पुरुषस्याहारस्तस्याहारस्य द्वात्रिंशत्तमो भागस्तत् पुरुषापेक्षया
 कवलः, इदमेव कवलमानमाश्रित्य प्रसिद्धकवलचतुःपष्ट्यादिमानाहारस्यापि पुरुषस्य द्वात्रिंशता कवलैः प्रमाणप्राप्ततोप-
 पन्ना स्यात्, न हि स्वभोजनस्यार्द्धं भुक्तवतः प्रमाणप्राप्तत्वमुपपद्यते, प्रथमव्याख्यानं तु प्रायिकपक्षपेक्षयाऽवगन्तव्यमिति।
 'अप्पाहारे'ति अल्पाहारः साधुर्भवतीति गम्यम्, अथवाऽष्टौ कुक्कुट्यण्डकप्रमाणमात्रान् कवलानाहारम् 'आहारयति'
 कुर्वति साधौ 'अल्पाहारः' श्लोकाहारः, चतुर्थांशरूपत्वात्तस्य, एवमुत्तरत्रापि 'आहारेमाणे' इत्येतत्पदं प्रथमैकवचनान्तं स-
 म्येकवचनान्तं वा व्याख्येयम् । 'अवहोमोयरिय'ति अवमस्य-ऊनस्योदरस्य करणमवमोदरिका, अपकृष्टं-किञ्चिद्-

नमर्द्धं यस्यां साऽपाद्धां द्वात्रिंशत्कवलापेक्षया द्वादशानामपाद्धैरूपत्वात् अपाद्धां चासाववमोदरिका चेति समासः सा भव-
तीत्येवं सप्तम्यन्तव्याख्यानं नेयं, प्रथमान्तव्याख्यानं तु धर्मधर्मिणोरभेदादपाद्धावमोदरिकः साधुर्भवतीत्येवं नेतव्यं,
'द्विभागपत्ते'ति द्विभागः-अर्द्धं तत्प्राप्तो द्विभागप्राप्त आहारो भवतीति गम्यं, द्विभागो वा प्राप्तोऽनेनेति द्विभाग-
प्राप्तः साधुर्भवतीति गम्यम्, 'ओमोयोरिय'ति अवमोदरिका भवति धर्मधर्मिणोरभेदाद्वाऽवमोदरिकः साधुर्भवतीति
गम्यं, 'पकामरसभोइ'ति प्रकामं-अत्यर्थं रसानां-मधुरादिभेदानां भोगी-भोक्ता प्रकामरसभोगीति ॥

अह भंते ! सत्थातीयस्स सत्थपरिणामियस्स एसियस्स वेसियस्स समुदाणिघस्स पाणभोयणस्स के अहे
पन्नत्ते ?, गोयमा ! जे णं निगंथे वा निगंथी वा निक्खित्तसत्थमुसले ववगयमालावन्नगविलेवणे ववगयचु-
यचइयचत्तदेहं जीवविप्पज्जं अकयमकारियमसंक्कप्पियमणाहूयमकीयकडमणुद्धिं नवकोडीपरिसुद्धं दसदो-
सविप्पमुक्कं उग्गमुप्पायणेसणासुपरिसुद्धं वीतिंगालं वीतधूमं संजोयणादोसविप्पमुक्कं असुरसुरं अचवचवं अ-
दुयमविलंबियं अपरिसाडीं अक्खोवंजणवणानुलेवणभूयं संयमजायामायावत्तियं संजमभारवहणट्टयाए
विलमिव पन्नगभूएणं अप्पाणेणं आहारमाहारिति एस णं गोयमा ! सत्थातीयस्स सत्थपरिणामियस्स जाव
पाणभोयणस्स अयमहे पन्नत्ते । सेवं भंते ! सेवं भंते ! ति ॥ (सूत्रं २७०) ॥ सत्तमसए पढमो उद्देशो समत्तो ७-१ ॥

'सत्थातीतस्स'ति शस्त्राद्-अश्यादेरतीतं-उत्तीर्णं शस्त्रातीतम्, एवंभूतं च तथाविधपृथुकादिवदपरिणतमपि स्यादत
आह- 'सत्थपरिणामियस्स'ति वर्णादीनामन्यथाकरणेनाचितीकृतस्येत्यर्थः, अनेन प्राप्तुकत्वमुक्तम्, 'एसियस्स'ति

एषणीयस्य गवेपणाविशुद्ध्या वा गवेपितस्य 'वेसियस्स'ति विशेषेण विविधैर्वा प्रकारैरेपितं-व्येपितं ग्रहणैपणाग्रासैपणा-
 विशोधितं तस्य, अथवा वेपो-मुनिनेपथ्यं स हेतुर्लाभे यस्य तद्वैपिकम्-आकारमात्रदर्शनादवाप्तं न त्वावर्जनया, अनेन
 पुनरुत्पादनादोषोपहमाह, 'सामुदाणियस्स'ति ततस्ततो भिक्षारूपस्य, किंभूतो निर्ग्रन्थः? इत्याह-'निखित्तसत्थमुस-
 ले'ति त्यक्तखज्जादिशस्त्रमुशलः 'ववगयमालावन्नगविलेवणे'ति व्यपगतपुष्पमालाचन्दनानुलेपनः, स्वरूपविशेषणे
 चेमे न तु व्यवच्छेदार्थे, निर्ग्रन्थानामेवंरूपत्वादेवेति, 'ववगयच्चुयचइयचत्तदेहं'ति व्यपगताः-स्वयं पृथग्भूता भोज्यव-
 स्तुसंभवा आगन्तुका वा कृम्यादयः च्युता-मृताः स्वत एव परतो वाऽभ्यवहार्यवस्त्वात्मकाः पृथिवीकायिकादयः 'च-
 इय'ति त्याजिता-भोज्यद्रव्यात् पृथक्कारिता दायकेन 'वत्त'ति स्वयमेव दायकेन त्यक्ता-भक्ष्यद्रव्यात्पृथक्फृता 'देहा'अ-
 भेदविवक्षया देहिनो यस्मात् स तथा तमाहारं, वृद्धव्याख्या तु व्यपगतः-ओघतश्चेतनापर्यायादपेतः च्युतः-जीववक्त्रि-
 यातो भ्रष्टः च्यावितः-स्वत एवायुष्कक्षयेण भ्रंशितः त्यक्तदेहः-परित्यक्तजीवसंसर्गजनिताहारप्रभयोपचयः, तत एपां-
 कर्मधारयोऽतस्तं, किमुक्तं भवति? इत्याह-'जीवचिप्पजहं'ति प्रासुकमित्यर्थः 'अकधमकारियमसंकप्पियमणाहूय-
 मकीयगडमणुद्धिट्ठं' अकृतं-साध्वर्थमनिर्वर्तितं दायकेन, एवमकारितं दायकेनैव, अनेन विशेषणद्वयेनानाधाकर्मिक-
 उपात्तः 'असङ्कल्पितं' स्वार्थं संस्कुर्वता साध्वर्थतया न सङ्कल्पितम्, अनेनाप्यनाधाकर्मिक एव गृहीतः, स्वार्थमार-
 ब्धस्य साध्वर्थं निष्ठां गतस्याप्याधाकर्मिकत्वात्, न च विद्यते आहृतं-आह्वानमामन्त्रणं नित्यं मद्गृहे पोषमात्रमभं ग्रा-
 ह्यमित्येवंरूपं कर्मकराद्याकारणं वा साध्वर्थं स्थानान्तरादन्नाद्यानयनाय यत्र सोऽनाहृतः-अनित्यपिण्डोऽनभ्याहृतो वेत्य-

र्थः, स्पष्टां वाऽऽहृतं तन्निषेधादनाहृतो, दायकेनास्पृष्ट्या दीयमानमित्यर्थः, अनेन भावतोऽपरिणताभिधानएषणादोषनिषेध उक्तोऽतस्तम् 'अक्रीतकृतं' क्रयेण साधुदेयं न कृतम्, अनुद्दिष्टम्-अनौद्देशिकं, 'नवकोडीपरिसुद्धं'ति इह कोटयो विभागास्ताश्चेमाः-बीजादिकं जीवं न हन्ति न घातयति घ्नन्तं नानुमन्यते ३, एवं न पचति ३ न क्रीणाति ३ इत्येवंरूपाः, 'दसदोसविप्पमुक्कं'ति दोषाः-शङ्कितस्त्रक्षितादयः 'उग्गसुपायेणेसणासुपरिसुद्धं'ति उद्गमश्च-आधाक-र्मादिः षोडशविधः उत्पादना च-धात्रीदूत्यादिका षोडशविधैव उद्गमोत्पादने एतद्विषया या एषणा-पिण्डविशुद्धिस्तया सुष्ठु परिशुद्धो यः स उद्गमोत्पादनैषणासुपरिशुद्धोऽतस्तम्, अनेन चोक्तानुक्तसङ्ग्रहः कृतः, बीताङ्गारादीनि क्रियाविशेष-णान्यपि भवन्ति, प्रायोऽनेन च ग्रासैषणाविशुद्धिरुक्ता, 'असुरसुरं'ति अनुकरणशब्दोऽयम्, एवमचवचवमित्यपि, 'अ-दुयं'ति अशीघ्रम् 'अविलंबियं'ति नातिमन्थरं 'अपरिसाडिं'ति अनवयवोज्झनम् 'अक्खोवंजणवणाणुलेचणभूयं'ति अक्षोपाञ्जनं च-शकटधूर्त्तक्षणं व्रणानुलेपनं च-क्षतस्यौषधेन विलेपनं अक्षोपाञ्जनव्रणानुलेपने ते इव विवक्षितार्थसिद्धिर-शनादिनिरभिष्वङ्गतासाधर्म्याद्यः सोऽक्षोपाञ्जनव्रणानुलेपनभूतोऽतस्तं, क्रियाविशेषणं वा, 'संजमजायामायावत्तियं'ति संयमयात्रा-संयमानुपालनं सैव मात्रा-आलम्बनसमूहांशः संयमयात्रामात्रा तदर्थं वृत्तिः-प्रवृत्तिर्यत्राहारे स संयमया-त्रामात्रावृत्तिकोऽतस्तं संयमयात्रामात्रावृत्तिकं वा यथा भवति संयमयात्रामात्रा प्रत्ययो यत्र स तथाऽतस्तं संयमयात्रामा-त्राप्रत्ययं वा यथा भवति, एतदेव वाक्यान्तरेणाह- 'संयमभारवहणहृद्याए'त्ति संयम एव भारस्तस्य वहनं-पालनं स एवार्थः संयमभारवहनार्थस्तद्भावस्तत्ता तस्यै, 'विलमिव पन्नगभूएणं अप्पाणेणं'ति विले इव-रन्ध्रे इव 'पन्नगभूतेन'

क्वायमिति वदमाणस्स एवं अभिसमन्नागयं भवह-इमे जीवा इमे तसा इमे थावरा, तस्स णं सव्वपाणेहिं जाव सव्वसत्तोहिं पच्चक्खायमिति वदमाणस्स सुपच्चक्खायं भवति नो दुपच्चक्खायं भवति, एवं खलु से सुपच्चक्खाई सव्वपाणेहिं जाव सव्वसत्तोहिं पच्चक्खायमिति वयमाणे सच्चं भासं भासइ नो मोसं भासं भासइ, एवं खलु से सच्चवादी सव्वपाणेहिं जाव सव्वसत्तोहिं तिविहं तिविहेणं संजयविरयपडिहयपच्चक्खा यपावकम्मे अकिरिए संबुडे एगंतपंडिएयावि भवति, से तेणट्ठेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ जाव सिय दुपच्चक्खायं भवति ॥ (सूत्रं २७१)

‘से नूण’ मित्यादि, ‘सिय सुपच्चक्खायं सिय दुपच्चक्खायं’इति प्रतिपाद्य यत्प्रथमं दुष्प्रत्याख्यानत्ववर्णनं कृतं तद्यथासङ्गन्यायत्यागेन यथाऽऽसन्नतान्यायमङ्गीकृत्येति द्रष्टव्यं, ‘नो एवं अभिसमन्नागयं भवति’ति ‘नो’ नैव ‘एवम्’इति वक्ष्यमाणप्रकारमभिसमन्वागतं-अवगतं स्यात्, ‘नो सुपच्चक्खायं भवति’ति ज्ञानाभावेन यथावदपरिपालनात् सुप्रत्याख्यानत्वाभावः, ‘सव्वपाणेहिं’ति सर्वप्राणेषु ४ ‘तिविहं’ति त्रिविधं कृतकारितानुमतिभेदभिन्नं योगमाश्रित्य ‘तिविहेणं’ति त्रिविधेन मनोवाक्कायलक्षणेन करणेन ‘असंजयविरयपडिहयपच्चक्खायपावकम्मे’ति संयतो-वधादिपरिहारे प्रयतः विरतो-वधादेर्निवृत्तः प्रतिहतानि-अतीतकालसम्बन्धीनि निन्दातः प्रत्याख्यातानि चानागतप्रत्याख्यानेन पापानि कर्माणि येन स तथा, ततः संयतादिपदानां कर्मधारयस्ततस्तन्निषेधाद् असंयतविरतप्रतिहतप्रत्याख्यातपापकर्मा, अत एव ‘सकिरिए’ति कायिक्यादिक्रियायुक्तः सकर्ममवबन्धनो वाऽत एव ‘असंबुडे’ति असंबुताश्रवद्वारः, अत

एव 'एगंतदंडे'ति एकान्तेन-सर्वथैव परान् दण्डयतीत्येकान्तदण्डः, अत एव 'एकान्तबालः' सर्वथा बालिशोऽज्ञ इत्यर्थः ॥ प्रत्याख्यानाधिकारादेव तन्नेदानाह—

कतिविहे णं भंते ! पच्चक्खाणे पन्नत्ते, गोयमा ! दुविहे पच्चक्खाणे पन्नत्ते, तंजहा—मूलगुणपच्चक्खाणे य उत्तरगुणपच्चक्खाणे य । मूलगुणपच्चक्खाणे णं भंते ! कतिविहे पन्नत्ते, गोयमा ! दुविहे पन्नत्ते, तंजहा—सव-मूलगुणपच्चक्खाणे य देसमूलगुणपच्चक्खाणे य, सवमूलगुणपच्चक्खाणे णं भंते ! कतिविहे पन्नत्ते, गोयमा ! पंचविहे पन्नत्ते, तंजहा—सवाओ पाणाइवायाओ वेरमणं जाव सवाओ परिगहाओ वेरमणं । देसमूलगुण-पच्चक्खाणे णं भंते ! कइविहे पन्नत्ते, गोयमा ! पंचविहे पन्नत्ते, तंजहा—थूलाओ पाणाइवायाओ वेरमणं जाव थूलाओ परिगहाओ वेरमणं । उत्तरगुणपच्चक्खाणे णं भंते ! कतिविहे पन्नत्ते, गोयमा ! दुविहे पन्नत्ते, तंजहा—सवुत्तरगुणपच्चक्खाणे य, सवुत्तरगुणपच्चक्खाणे य, सवुत्तरगुणपच्चक्खाणे णं भंते ! कतिविहे पन्नत्ते, गोयमा ! दसविहे पन्नत्ते, तंजहा—अणागय १ मइक्कंतं २ कोडीसहियं ३ नियंटियं ४ चेव । सागार ५ मणागारं ६ परिमाणकडं ७ निरवसेसं ८ ॥ १ ॥ सार्केयं ९ चेव अद्धाए १० पच्चक्खाणं भवे दसहा । देसुत्तरगुणपच्चक्खाणे णं भंते ! कइविहे पन्नत्ते, गोयमा ! सत्तविहे पन्नत्ते, तंजहा—दिसिधयं १ उवभोगप-रीभोगपरिमाणं २ अन्नत्थदंडवेरमणं ३ सामाइयं ४ देसावगासियं ५ पोसहोववासो ६ अतिहिसंविभागो ७ अपच्छिममारणंतियसंलेहणाझूसणाराहणता (सूत्रं २७२)

‘कतिविहे ण’मित्यादि, मूलगुणपञ्चखाणे य’त्ति चारित्रकल्पवृक्षस्य मूलकल्पा गुणाः—प्राणातिपातविरमणादयो मूलगुणास्तद्रूपं प्रत्याख्यानं—निवृत्तिर्मूलगुणविषयं वा प्रत्याख्यानं—अभ्युपगमो मूलगुणप्रत्याख्यानम् ‘उत्तरगुणपञ्चखाणे य’त्ति मूलगुणापेक्षयोत्तरभूता गुणा वृक्षस्य शाखा इवोत्तरगुणास्तेषु प्रत्याख्यानमुत्तरगुणप्रत्याख्यानं, ‘सध्वमूलगुणे’त्यादि, सर्वथा मूलगुणप्रत्याख्यानं सर्वमूलगुणप्रत्याख्यानं देशतो मूलगुणप्रत्याख्यानं देशमूलगुणप्रत्याख्यानं, तत्र सर्वमूलगुणप्रत्याख्यानं सर्वविरतानां, देशमूलगुणप्रत्याख्यानं तु देशविरतानाम् ॥ ‘अणागय’गाहा, अनागतकरणादनागतं, पर्युपणादावाचार्यादिवैयावृत्यकरणेनान्तरायसङ्गावादारत एव तत्तपःकरणमित्यर्थः, आह च—“होही पज्जोसवणा मम य तथा अंतराइयं होज्जा । गुरुवेयावच्चेणं १ तवस्सि २ गेलणयाए वा ३ ॥१॥ सो दाइ तवोकम्मं पडिवज्जइ तं अणागए काले । एयं पञ्चक्खाणं अणागयं होइ नायबं ॥ २॥” इति, एवमतिक्रान्तकरणादतिक्रान्तं, भावना तु प्राग्वत्, उक्तं च—“पेज्जोसवणाइ तवं जो खलु न करेइ कारणज्जाए । गुरुवेयावच्चेणं १ तवस्सि २ गेलणयाए वा ३ ॥ १ ॥ सो दाइ तवोकम्मं पडिवज्जइ तं अइच्छिए काले । एयं पञ्चक्खाणं अतिकंतं होइ नायबं ॥ २॥” ति, कोटीसहितमिति—मीलितप्रत्याख्यानद्वयकोटि

१ भविष्यति पर्युपणा मम च तदाऽन्तरायो भविष्यति । गुरुवैयावृत्येन तपस्विवै० ग्लानतया वा ॥ १ ॥ तदिदानीं तपःकर्म प्रतिपद्ये तदनागते काले । एतत् प्रत्याख्यानं अनागतं भवति ज्ञातव्यं ॥ २ ॥ २ पर्युपणायां तपो य एव न अकार्षं कारणजाते । गुरुवैयावृत्येन तपस्विवै० ग्लानतया वा ॥ १ ॥ तदिदानीं तपःकर्म प्रतिपद्ये तदतिक्रान्ते काले । एतत् प्रत्याख्यानमतिक्रान्तं भवति ज्ञातव्यं ॥ २ ॥

चतुर्थादि कृत्वाऽनन्तरमेव चतुर्थादेः करणमित्यर्थः, अवाचि च—“पठवणओ उ दिवसो पच्चक्खाणस्स निठवणओ य । जहियं समैति दोन्नि उ तं भन्नइ कोडिसहियं तु ॥२॥” “नियंठितं चेव’नितरां यच्चितं नियच्चितं, प्रतिज्ञातदिनादौ ग्लानत्वाद्यन्तरायभावेऽपि नियमात्कर्तव्यमिति हृदयं, यदाह—“मासे मासे य तवो अमुगो अमुगे दिणंमि एवइओ । हट्ठेण गिलाणेण व कायवो जाव ऊसासो ॥ १ ॥ एयं पच्चक्खाणं नियंठियं धीरपुरिसपन्नत्तं । जं गेण्हत्तऽणगारा अणिसियप्पा अपडिवद्धा ॥ २ ॥” ‘साकार’मिति आक्रियन्त इत्याकाराः—प्रत्याख्यानपवादहेतवो महत्तराकारादयः सहाकारैर्वर्तन्ते इति साकारम्, अविद्यमानाकारमनाकारं—यद्विशिष्टप्रयोजनसम्भवाभावे कान्तारदुर्भिक्षादौ महत्तराद्याकारमनुच्चारयद्भिर्विधीयते तदनाकारमिति भावः, केवलमनाकारेऽप्यनाभोगसहसाकाराबुद्धारयितव्यावेव, काष्ठाबुल्यादेर्मुखे प्रक्षेपणतो भङ्गो मा भूदिति, अतोऽनाभोगसहसाकारापेक्षया सर्वदा साकारमेवेति, ‘परिमाणकृत’मिति दत्त्यादिभिः कृतपरिमाणम्, अभाणि च—“दैत्तीहि व कवलेहि व घरेहि भिक्खाहिं अहव दवेहिं । जो भत्तपरिच्चायं करेति परिमाणकडमेयं ॥ १ ॥” ‘निरवशेषं’ समग्राशनादिविषयं, भणितं च—“सँव असणं सवं च पाणं सब्बखज्जेज्जविहिं । परिहरइ सब्बभावेणेयं भ-

१ प्रस्थापकस्तु दिवसः प्रत्याख्यानस्य निष्ठापकश्च । यत्र समेतो द्वौ तु तद्गण्यते कोटीसहितमेव ॥ ३ ॥ २ मासे मासे च तपोऽमुकममुष्मिन् दिने इयत् । हट्ठेन ग्लानेन वा कर्तव्यं यावदुच्छ्वासः ॥ १ ॥ एतत् प्रत्याख्यानं नियच्चितं धीरपुरुषप्रज्ञसं । यद् गृह्णन्त्यनगारा अनिश्रितात्मानोऽप्रतिबद्धाः ॥ २ ॥ ३ दत्तिभिश्च कवलैर्वा गृहैर्भिक्षाभिरथवा द्रव्यैः । यो भक्तपरित्यागं करोति परिमाणकृतमेतत् ॥ १ ॥ ४ सर्वमशनं सर्वं पानकं सर्वं स्वाद्यपेयविधिं । परिहरति सर्वभावेनैतत् भणितं निरवशेषं ॥ १ ॥

णियं निरवसेसं ॥ १ ॥” ‘साएयं चेव’ति केतः—चिह्नं सह केतेन वर्त्तते संकेतं, दीर्घता च प्राकृतत्वात्, संकेतयुक्तत्वाद्वा
 संकेतम्—अद्भुतसहितादि, यदाह—“अंगुष्ठमुष्टिगंघीघरसेजसासथिबुगजोइक्खे । भणियं संकेयमेयं धीरेहि अणंतणाणीहि
 ॥ १ ॥” ‘अद्धाए’त्ति अद्धा—कालस्तस्याः प्रत्याख्यानं—पौरुष्यादिकालस्य नियमनम्, आह च—“अद्धापच्चक्खाणं जं ते
 कालप्पमाणेएणं । पुरिमहुपौरुसीहिं मुहुत्तमासद्धमासेहिं ॥ १ ॥” ‘उवभोगपरिभोगपरिमाणं’ति उपभोगः—सकृद्भोगः,
 स चाशनपानानुलेपनादीनां, परिभोगस्तु पुनः पुनर्भोगः, स चाशनशयनवसनवनितादीनाम्, ‘अपच्छिममारणं’तिय-
 संलेहणाञ्जसणाराहणय’त्ति पश्चिमैवामङ्गलपरिहारार्थमपश्चिमा मरणं—प्राणत्यागलक्षणम्, इह यद्यपि प्रतिक्षणमावीची-
 मरणमस्ति तथापि न तद्गृह्यते, किं तर्हि ? , विवक्षितसर्वायुष्कक्षयलक्षणं इति, मरणमेवान्तो मरणान्तस्तत्र भवा मारणा-
 न्तिकी संलिख्यते—कृशीक्रियतेऽनया शरीरकषायादीति संलेखना—तपोविशेषलक्षणा ततः कर्मधारयाद् अपश्चिममा-
 रणान्तिकसंलेखना तस्या जोषणं—सेवनं तस्याराधनम्—अखण्डकालकरणं तद्भावः अपश्चिममारणान्तिकसंलेखनाजोषणा-
 राधनता, इह च सप्त दिग्ब्रतादयो देशोत्तरगुणा एव, संलेखना तु भजनया, तथाहि—सा देशोत्तरगुणवतो देशोत्तरगुणः,
 आवस्येके तथाऽभिधानात्, इतरस्य तु सर्वोत्तरगुणः साकारानाकारादिप्रत्याख्यानरूपत्वादिति संलेखनामविगणश्च

१ अद्भुतमुष्टिग्रन्थिगृहस्वेदोच्छ्वासस्तिबुक्कज्योतिष्काः । भणितं संकेतमेतत् धीरैननन्तज्ञानिभिः ॥ १ ॥ २ तत् अद्धापप्रत्याख्यानं
 यत् कालप्रमाणच्छेदेन । पूर्वार्धपौरुषीभ्यां मुहुत्तमासार्धमासैः ॥ १ ॥

सप्त देशोत्तरगुणा इत्युक्तम्, अस्याश्चैतेषु पाठो देशोत्तरगुणधारिणाऽपीयमन्ते विधातव्येत्यस्यार्थस्य ख्यापनार्थ इति ॥
अथोक्तभेदेन प्रत्याख्यानेन तद्विपर्ययेण च जीवादिपदानि विशेषयन्नाह—

जीवा णं भंते ! किं मूलगुणपञ्चक्खाणी उत्तरगुणपञ्चक्खाणी अपञ्चक्खाणी ?, गोयमा ! जीवा मूलगुणपञ्चक्खाणीवि उत्तरगुणपञ्चक्खाणीवि अपञ्चक्खाणीवि । नेरइया णं भंते ! किं मूलगुणपञ्चक्खाणी० पुच्छा ?, गोयमा ! नेरइया नो मूलगुणपञ्चक्खाणी नो उत्तरगुणपञ्चक्खाणी अपञ्चक्खाणी, एवं जाव चउरिंदिया, पंचिंदियतिरिक्खजोणिया मणुस्सा य जहा जीवा, वाणमंतरजोइसियवेमाणिया जहा नेरइया ॥ एएसि णं भंते ! मूलगुणपञ्चक्खाणी उत्तरगुणपञ्चक्खाणी अपञ्चक्खाणी य कयरे २ हिंतो जाव विसेसाहिया वा ?, गोयमा ! सवत्थोवा जीवा मूलगुणपञ्चक्खाणी उत्तरगुणपञ्चक्खाणी असंखेज्जगुणा अपञ्चक्खाणी अनंतगुणा । एएसि णं भंते ! पंचिंदियतिरिक्खजोणियाणं पुच्छा, गोयमा ! सवत्थोवा जीवा पंचिंदियतिरिक्खजोणिया मूलगुणपञ्चक्खाणी उत्तरगुणपञ्चक्खाणी असंखेज्जगुणा अपञ्चक्खाणी असंखिज्जगुणा । एएसि णं भंते ! मणुस्साणं मूलगुणपञ्चक्खाणीणं० पुच्छा, गोयमा ! सवत्थोवा मणुस्सा मूलगुणपञ्चक्खाणी उत्तरगुणपञ्चक्खाणी संखेज्जगुणा अपञ्चक्खाणी असंखेज्जगुणा । जीवा णं भंते ! किं सवमूलगुणपञ्चक्खाणी देसमूलगुणपञ्चक्खाणी अपञ्चक्खाणी ?, गोयमा ! जीवा सवमूलगुणपञ्चक्खाणी देसमूलगुणपञ्चक्खाणी अपञ्चक्खाणीवि । नेरइयाणं पुच्छा, गोयमा ! नेरइया नो सवमूलगुणपञ्चक्खाणी नो देसमूलगुणपञ्चक्खाणी अपञ्चक्खाणी, एवं जाव चउरिंदिया । पंचिंदि-

यतिरिक्खपुच्छा, गोयमा ! पंचिदियतिरिक्ख० नो सव्वमूलगुणपच्चक्खाणी देसमूलगुणपच्चक्खाणी अपच्चक्खा-
 णीवि, मणुस्सा जहा जीवा, वाणमंतरजोइसवेमाणिया जहा नेरइया । एएसि णं भंते ! जीवाणं सव्वमूलगुण-
 पच्चक्खाणीणं देसमूलगुणपच्चक्खाणीणं अपच्चक्खाणीणं य कयरेऱ्हितो जाव विसेसाहिया वा ? , गोय-
 मा ! सव्वत्थोवा जीवा सव्वमूलगुणपच्चक्खाणी देसमूलगुणपच्चक्खाणी असंखेज्जगुणा अपच्चक्खाणी अणंत-
 गुणा । एवं अप्पावहुगाणि तिन्निवि जहा पढमिहए दंडए, नवरं सव्वत्थोवा पंचिदियतिरिक्खजोणिया देस-
 मूलगुणपच्चक्खाणी अपच्चक्खाणी असंखेज्जगुणा । जीवा णं भंते ! किं सव्वुत्तरगुणपच्चक्खाणी देसुत्तरगुण-
 पच्चक्खाणी अपच्चक्खाणी ? , गोयमा ! जीवा सव्वुत्तरगुणपच्चक्खाणीवि तिन्निवि, पंचिदियतिरिक्खजोणिया
 मणुस्सा य एवं चेव, सेसा अपच्चक्खाणी जाव वेमाणिया । एएसि णं भंते ! जीवाणं सव्वुत्तरगुणपच्चक्खाणी
 अप्पावहुगाणि तिन्निवि जहा पढमे दंडए जाव मणूसाणं ॥ जीवा णं भंते ! किं संजया असंजया संजयासं-
 जया ? , गोयमा ! जीवा संजयावि असंजयावि संजयासंजयावि तिन्निवि, एवं जहेव पन्नवणाए तहेव भाणि-
 यद्वं, जाव वेमाणिया, अप्पावहुगं तहेव तिण्हवि भाणियद्वं ॥ जीवा णं भंते ! किं पच्चक्खाणी अपच्चक्खाणी०
 पच्चक्खाणापच्चक्खाणी ? , गोयमा ! जीवा पच्चक्खाणीवि एवं तिन्निवि, एवं मणुस्साणवि तिन्निवि, पंचिदियतिरि-
 क्खजोणिया आइह्लविरहिया सेसा सव्वे अपच्चक्खाणी जाव वेमाणिया । एएसि णं भंते ! जीवाणं पच्च-
 क्खाणीणं जाव विसेसाहिया वा ? , गोयमा ! सव्वत्थोवा जीवा पच्चक्खाणी पच्चक्खाणापच्चक्खाणी असंखे-

जगुणा अपञ्चक्खाणी अणंतगुणा, पंचदियतिरिक्खजोगिया सव्वथोवा पच्चक्खाणापच्चक्खाणी अपच्चक्खाणी असंखेज्जगुणा, मणुस्सा सव्वथोवा पच्चक्खाणी पच्चक्खाणापच्चक्खाणी संखेज्जगुणा अपच्चक्खाणी असंखेज्जगुणा ॥ (सूत्रं २७३)

‘जीवा ण’मित्यादि, ‘पंचदियतिरिक्खजोगिया मणुस्सा य जहा जीव’ति मूलगुणप्रत्याख्यानिन उत्तरगुणप्रत्याख्यानिनोऽप्रत्याख्याननिश्च, नवरं पञ्चोन्द्रियतिर्यङ्चो देशत एव मूलगुणप्रत्याख्यानिनः, सर्वविरतेस्तेषामभावात्, इह चोक्तं गाथया—“तिरियाणं चारित्तं निवारियं अह य तो पुणो तेमिं । सुवइ बहुयाणं चिय महवयारोवणं समए ॥ १ ॥” परिहारोऽपि गाथैव—“महवयसवभावेऽविय चरणपरिणामसंभवो तेसिं । न बहुगुणाणंपि जहा केवलसंभूइपरिणामो ॥ २ ॥”ति ॥ अथ मूलगुणप्रत्याख्यानादिमतामेवाल्पत्वादि चिन्तयति—‘एणसि ण’मित्यादि, ‘सव्वथोवा जीवा मूलगुणपच्चक्खाणी’ति देशतः सर्वतो वा ये मूलगुणवन्तस्ते स्तोकाः, देशसर्वाभ्यामुत्तरगुणवतामसंख्येयगुणत्वात्, इह च सर्वविरतेषु ये उत्तरगुणवन्तस्तेऽवश्यं मूलगुणवन्तस्तु स्यादुत्तरगुणवन्तः स्यात्तद्विकलाः, य एव च तद्विकलास्त एवैह मूलगुणवन्तो ग्राह्याः, ते चेतरेभ्यः स्तोका एव, बहुतरयतीनां दशविधप्रत्याख्यानयुक्तत्वात्, तेऽपि च मूलगुणेभ्यः सङ्ख्यातगुणा एव नासङ्ख्यातगुणाः, सर्वयतीनामपि सङ्ख्यातत्वात्, देशविरतेषु पुनर्मूलगुणवद्भ्यो भिन्ना

१—तिरिथां चारित्रं निवारितमथ च तत्पुनस्तेषां समये वहुनां महावतारोपणं श्रूयत एव ॥ १ ॥ २—तेषां महावतसद्भावेऽपि चरणपरिणामो न यथा बहुगुणानामपि केवलसंभूतिपरिणामः ॥ २ ॥

अयुत्तरगुणिनो लभ्यन्ते, ते च मधुमांसादिविचित्राभिग्रहवशाद्बहुतरा भवन्तीतिकृत्वा देशविरतोत्तरगुणवतोऽधिकृ-
 त्योत्तरगुणवतां मूलगुणवद्भयोऽसङ्ख्यातगुणत्वं भवति, अत एवाह—‘उत्तरगुणपञ्चक्वाणी असंखेज्जगुण’ति, ‘अपञ्च-
 क्वाणी अणंतगुण’ति मनुष्यपञ्चेन्द्रियतिर्यञ्च एव प्रत्याख्यानिनोऽन्ये त्वग्रत्याख्यानिन एव, वनस्पतिप्रभृतिकृत्वात्ते-
 षामनन्तगुणत्वमिति । मनुष्यसूत्रे ‘अपञ्चक्वाणी असंखेज्जगुणे’ति यदुक्तं तत्संमूर्च्छिममनुष्यग्रहणेनावसेयमितरेषां
 सङ्ख्यातत्वादिति । ‘एवं अप्पावहुगाणि तिन्निवि जहा पढमिछए दंडए’ति तत्रैकं जीवानामिदमेव, द्वितीयं पञ्चेन्द्रियति-
 रश्चां, तृतीयं तु मनुष्याणाम्, एतानि च यथा निर्विशेषगुणादिप्रतिबद्धे-दण्डके उक्तानि एवमिह त्रीण्यपि वाच्यानि,
 विशेषमाह—‘नचर’मित्यादि, ‘पंचेन्द्रियतिरिक्खजोणिया मणुस्सा य एवं चेव’ति यथा जीवाः सर्वोत्तरगुणप्रत्याख्यानादय
 उक्ता एवं पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चो मनुष्याश्च वाच्याः, इह च पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चोऽपि सर्वोत्तरगुणप्रत्याख्यानिनो भवन्तीत्यवसेयं,
 देशविरतानां देशतः सर्वोत्तरगुणप्रत्याख्यानस्याभिमतत्वादिति ॥ मूलगुणप्रत्याख्यानिप्रभृतयश्च संयतादयो भवन्तीति
 संयतादिसूत्रम्—‘तिन्निवि’ति जीवास्त्रिविधा अपीत्यर्थः, ‘एवं जहेवे’त्यादि, ‘एवम्’ अनेनाभिलापेन यथैव प्रज्ञापा-
 नायां तथैव सूत्रमिदमध्येयं, तच्चैवम्—‘नेरइया णं भंते ! किं संजया असंजया संजयासंजया ? गोयमा ! नो संजया
 असंजया नो संजयासंजये’त्यादि । ‘अप्पा’इत्यादि, अल्पबहुत्वं संयतादीनां तथैव यथा प्रज्ञापनायामुक्तं ‘तिण्हवि’ति
 जीवानां पञ्चेन्द्रियतिरश्चां मनुष्याणां च, तत्र सर्वस्तोकाः संयता जीवाः, संयतासंयता असङ्ख्येयगुणाः, असंयतास्त्वन-
 न्तगुणाः, पञ्चेन्द्रियतिर्यञ्चस्तु सर्वस्तोकाः संयतासंयताः असंयता असङ्ख्येयगुणाः, मनुष्यास्तु सर्वस्तोकाः संयताः संय-

तासंयताः सङ्क्षेयगुणाः असंयता असंक्षेयगुणा इति ॥ संयतादयश्च प्रत्याख्यान्यादित्वे सति भवन्तीति प्रत्याख्यान्यादिसूत्रम्-ननु षष्ठ्यशते चतुर्थोद्देशके प्रत्याख्यान्यादयः प्ररूपिता इति किं पुनस्तत्प्ररूपणेन ?, सत्यमेतत् किन्त्वल्पवहुत्वचिन्तारहितास्तत्र प्ररूपिता इह तु तद्युक्ताः सम्बन्धान्तरद्वारायाताश्चेति ॥ जीवाधिकारात्तच्छाश्वतत्वसूत्राणि-तत्र च जीवा नं भंते ! किं सासया असासया ?, गोयमा ! जीवा सिय सासया सिय असासया । से केणेट्टेणं भंते ! एवं बुच्चइ-जीवा सिय सासया सिय असासया ?, गोयमा !, दवट्टयाए सासया भावट्टयाए असासया, से तेणेट्टेणं गोयमा ! एवं बुच्चइ-जाव सिय असासया । नेरइया नं भंते ! किं सासया असासया ?, एवं जहा जीवा तहा नेरइयावि, एवं जाव वेमाणिया जाव सिय सासया सिय असासया । सेवं भंते ! सेवं भंते ! ॥ (सूत्रं २७४) ॥ सत्तमस्स विइओ उद्देशो समत्तो ॥ ७-२ ॥

‘दवट्टयाए’ति जीवद्रव्यत्वेनेत्यर्थः ‘भावट्टयाए’ति नारकादिपर्यायत्वेनेत्यर्थः ॥ सप्तमशते द्वितीयोद्देशकः ॥ ७-२ ॥

जीवाधिकारप्रतिबद्ध एव तृतीयोद्देशकस्तत्सूत्रम्—

वणस्सइक्काइया नं भंते ! किंकालं सवप्पाहारगा वा सवमहाहारगा वा भवंति ?, गोयमा ! पाउसवरिसारत्तेसु नं एत्थ नं वणस्सइक्काइया सवमहाहारगा भवंति तदाणंतरं च नं सरए तयाणंतरं च नं हेमंते तदानंतरं च नं वसंते तदाणंतरं च नं गिम्हे गिम्हा नं वणस्सइक्काइया सवप्पाहारगा भवंति, जइ नं भंते ! गि-

મ્હાસુ વળસસહકાહયા સઘપ્પાહારગા ભવંતિ, કમ્હા નં ભંતે ! ગિમ્હાસુ વહવે વળસસહકાહયા પત્તિયા પુપ્પિયા ફલિયા હરિયગેરિજ્જમાણા સિરીએ અર્હવ અર્હવ ઉવસોભેમાણા ઉવસોભેમાણા ચિટ્ઠંતિ ?, ગોયમા ! ગિમ્હાસુ નં વહવે ઉસિણજોણિયા જીવા ય પોગલા ય વળસસહકાહયત્તાએ વક્કમંતિ વિઝક્કમંતિ ચયંતિ ઉવવજ્જંતિ, એવં ઘલુ ગોયમા ! ગિમ્હાસુ વહવે વળસસહકાહયા પત્તિયા પુપ્પિયા જાવ ચિટ્ઠંતિ ! (સૂત્રં ૨૭૫) સે નૂણં ભંતે ! મૂલા મૂલજીવફુડા કંદા કંદજીવફુડા જાવ બીયા બીયજીવફુડા ?, હંતા ગોયમા ! મૂલા મૂલજીવફુડા જાવ બીયા બીયજીવફુડા ! જતિ નં ભંતે ! મૂલા મૂલજીવફુડા જાવ બીયા બીયજીવફુડા કમ્હા નં ભંતે ! વળસસહકાહયા આહારેંતિ કમ્હા પરિણામેંતિ ?, ગોયમા ! મૂલા મૂલજીવફુડા પુઢવિજીવપડિવદ્ધા તમ્હા આહારેંતિ તમ્હા પરિણામેંતિ કંદા કંદજીવફુડા મૂલજીવપડિવદ્ધા તમ્હા આહારેં તમ્હા પરિણામેં, એવં જાવ બીયા બીયજીવફુડા ફલજીવપડિવદ્ધા તમ્હા આહારેં તમ્હા પરિણામેં ॥ (સૂત્રં ૨૭૬) અહ ભંતે ! આલુએ મૂલુએ સિંગવેરે હિરિલી સિરિલિ સિસિસરિલી કિટ્ઠિયા છિરિયા છીરિવિરાલિયા કળહકંદે વજ્જકંદે સૂરણકંદે સ્વેલ્લુડે અદુએ ભદ્દુત્થા પિંઢહલિદા લોહી નીહૂ થીહૂ થિરુગા મુગ્ગકક્કી અસસકક્કી સીહંદી મુંસુંદી જે યાવન્ને તહપ્પગારા સંઘે તે અણંતજીવા વિવિહસત્તા ?, હંતા ગોયમા ! આલુએ મૂલુએ જાવ અણંતજીવા વિવિહસત્તા ॥ (સૂત્રં ૨૭૭)

‘વળસસહકાહયા નં ભંતે !’ ઇત્યાદિ, ‘કિંકાલં’તિ કસિન્ કાલે ‘પાઉસે’ત્યાદિ ગ્રાવૃડાદૌ વહુત્વાજ્જલસેહસ્ય મહા-
 હારતોક્કા, ગ્રાવૃદ્ શ્રાવણાદિર્વર્ષારાત્રોઽશ્વયુજાદિઃ ‘સરદે’તિ શરત્ત માર્ગશીર્ષાદિસ્તન્ન ચાલ્પાહારા ભવન્તીતિ જ્ઞેયં,

ग्रीष्मे सर्वाल्लिपाहारतोक्ताऽत एव च शेषेष्वप्यल्पाहारता क्रमेण द्रष्टव्येति, 'हरितगरेरिज्जमाने'ति हरितकाश्च ते नीलका रेरिज्जमानाश्च-देदीप्यमाना हरितकरेरिज्जमानाः 'सिरिण'ति वनलक्ष्म्या 'उसिणजोणिय'ति उष्णमेव योनि-
 र्थेषां ते उष्णयोनिकाः, 'मूला मूलजीवफुड'ति मूलानि-मूलजीवैः स्पृष्टानि व्याप्तानीत्यर्थः, यावत्करणात् 'खंधा खं-
 धजीवफुडा एवं तथा साला पवाला पत्ता पुष्पा फल'ति दृश्यम् ॥ 'जह्ण'मित्यादि, यदि भदन्त ! मूलादीन्येवं मूला-
 दिजीवैः स्पृष्टानि तदा 'कम्ह'ति 'कस्मात्' केन हेतुना कथमित्यर्थः वनस्पतय आहारयन्ति ? आहारस्य भूमिगतत्वात्
 मूलादिजीवानां च मूलादिव्याप्त्यैवावस्थितत्वात् केषाञ्चिच्च परस्परव्यवधानेन भूमेर्दूरवर्त्तित्वादिति, अत्रोत्तरं, मूलानि
 मूलजीवस्पृष्टानि केवलं पृथिवीजीवप्रतिवृद्धानि 'तम्ह'ति 'तस्मात्' तत्प्रतिवन्धाद्धेतोः पृथिवीरसं मूलजीवा आहार-
 यन्तीति, कन्दाः कन्दजीवस्पृष्टाः केवलं मूलजीवप्रतिवृद्धाः 'तस्मात्' तत्प्रतिवन्धात् मूलजीवोपात्तं पृथिवीरसमाहार-
 यन्तीत्येवं स्कन्धादिष्वपि वाच्यम् ॥ 'आलुण'इत्यादि, एते चानन्तकायभेदा लोकलुङ्घिगम्याः, 'तहस्पगार'ति 'तथा-
 प्रकाराः' आलुकादिसदृशाः 'अणंतजीव'ति अनन्ता जीवा येषु ते तथा 'विविहसत्ता'ति विविधा-बहुप्रकारा वर्णा-
 दिभेदात् सत्त्वा येषामनन्तकायिकवनस्पतिभेदानां ते तथा, अथैकस्वरूपैरपि जीवैरेषामनन्तजीविता स्यादित्याशङ्काया-
 माह-विविधा-विचित्रकर्मतयाऽनेकविधाः सत्त्वा येषु ते तथा, 'विविहसत्ता (चित्ताविहि)'ति क्वचिद् दृश्यते तत्र
 विचित्रा विधयो-भेदा येषां ते तथा ते सत्त्वा येषु ते तथा ॥ जीवाधिकारादेवेदमाह—

सिय भंते ! कणहलेसे नेरइए अप्पकम्मतराए नीललेसे नेरइए महाकम्मतराए ? हंता सिया, से केणट्टेणं

एवं बुच्चइ-कणहलेसे नेरइए अप्पकम्मतराए नीललेसे नेरइए महाकम्मतराए ? , गोयमा ! ठितिं पडुच्च, से तेणट्टेणं गोयमा ! जाव महाकम्मतराए । सिय भंते ! नीललेसे नेरइए अप्पकम्मतराए काउलेसे नेरइए महाकम्मतराए ? , हंता सिया, से केणट्टेणं भंते ! एवं बुच्चति-नीललेसे अप्पकम्मतराए काउलेसे नेरइए महाकम्मतराए ? , गोयमा ! ठितिं पडुच्च, से तेणट्टेणं गोयमा ! जाव महाकम्मतराए । एवं असुरकुमारेवि, नवरं तेउलेसा अब्भहिंया एवं जाव वेमाणिया, जस्स जइ लेसाओ तस्स तत्तिया भाणियवाओ, जोइसियस्स न भन्नइ, जाव सिय भंते ! पम्हलेसे वेमाणिए अप्पकम्मतराए सुक्कलेसे वेमाणिए महाकम्मतराए ? , हंता सिया, से केणट्टेणं सेसं जहा नेरइयस्स जाव महाकम्मतराए ॥ (सूत्रं २७८) ॥

‘सिय भंते ! कणहलेसे नेरइए’इत्यादि, ‘ठितिं पडुच्च’त्ति, अत्रेयं भावना-सप्तमपृथिवीनारकः कृष्णलेश्यस्तस्य च स्वस्थितौ बहुक्षपितायां तच्छेषे वर्तमाने पञ्चमपृथिव्यां सप्तदशसागरोपमस्थितिनारको नीललेश्यः समुत्पन्नः, तमपेक्ष्य स कृष्णलेश्योऽल्पकर्मा व्यपदिश्यते, एवमुत्तरसूत्राण्यपि भावनीयानि । ‘जोइसियस्स न भन्नइ’त्ति एकस्या एव तेजो-लेश्यायास्तस्य सद्भावात् संयोगो नास्तीति ॥ सलेश्या जीवाश्च वेदनावन्तो भवन्तीति वेदनासूत्राणि—

से नूणं भंते ! जा वेदणा सा निज्जरा जा निज्जरा सा वेदणा ? , गोयमा ! णो तिणट्टे समट्ठे, से केणट्टेणं भंते ! एवं बुच्चइ जा वेयणा न सा निज्जरा जा निज्जरा न सा वेयणा ? , गोयमा ! कम्म वेदणा णोकम्म निज्जरा, से तेणट्टेणं गोयमा ! जाव न सा वेदणा । नेरइयाणं भंते ! जा वेदणा सा निज्जरा जा निज्जरा सा वेयणा ? ,

ગોયમા ! ખો તિણદે સમદે, સે કેણદેખણં ભંતે ! એવં બુદ્ધહ નેરહયાણં જા વેયણાં ન સા નિજ્જરા જા નિજ્જરા ન
 સા વેયણા ? , ગોયમા ! નેરહયાણં કમ્મ વેદના ણોકમ્મ નિજ્જરા, સે તેણદેખણં ગોયમા ! જાવ ન સા વેયણા,
 એવં જાવ વેમાણિયાણં ! સે નૂણં ભંતે ! જં વેદંસુ તં નિજ્જરંસુ જં નિજ્જરંસુ તં વેદંસુ ? , ખો તિણદે સમદે,
 સે કેણદેખણં ભંતે ! એવં બુદ્ધહ જં વેદંસુ નો તં નિજ્જરંસુ જં નિજ્જરંસુ નો તં વેદંસુ ? , ગોયમા ! કમ્મં વેદંસુ નો-
 કમ્મં નિજ્જરંસુ, સે તેણદેખણં ગોયમા ! જાવ નો તં વેદંસુ, નેરહયા ણં ભંતે ! જં વેદંસુ તં નિજ્જરંસુ ? એવં
 નેરહયાવિ એવં જાવ વેમાણિયા ! સે નૂણં ભંતે ! જં વેદંતિ તં નિજ્જરંતિ જં નિજ્જરંતિ તં વેદંતિ ? , ગોયમા !
 ખો તિણદે સમદે, સે કેણદેખણં ભંતે ! એવં બુદ્ધહ જાવ નો તં વેદંતિ ? , ગોયમા ! કમ્મં વેદંતિ નોકમ્મં નિજ્જરંતિ,
 સે તેણદેખણં ગોયમા ! જાવ નો તં વેદંતિ, એવં નેરહયાવિ જાવ વેમાણિયા ! સે નૂણં ભંતે ! જં વેદિસ્સંતિ તં
 નિજ્જરિસ્સંતિ જં નિજ્જરિસ્સંતિ તં વેદિસ્સંતિ ? , ગોયમા ! ખો તિણદે સમદે, સે કેણદેખણં જાવ ખો તં વેદ-
 સ્સંતિ ? , ગોયમા ! કમ્મં વેદિસ્સંતિ નોકમ્મં નિજ્જરિસ્સંતિ, સે તેણદેખણં જાવ નો તં નિજ્જરિસ્સંતિ, એવં નેર-
 હયાવિ જાવ વેમાણિયા ! સે નૂણં ભંતે ! જં વેદનાસમણ સે નિજ્જરાસમણ સે વેદનાસમણ ? ,
 નો તિણદે સમદે, સે કેણદેખણં ભંતે ! એવં બુદ્ધહ જં વેયણાસમણ ન સે નિજ્જરાસમણ જં નિજ્જરાસમણ ન સે
 વેદનાસમણ ? , ગોયમા ! જં સમયં વેદંતિ નો તં સમયં નિજ્જરંતિ જં સમયં નિજ્જરંતિ નો તં સમયં વેદંતિ,
 અન્નમ્મિ સમણ વેદંતિ અન્નમ્મિ સમણ નિજ્જરંતિ અન્ને સે વેદનાસમણ અન્ને સે નિજ્જરાસમણ, સે તેણદેખણં જાવ

न से वेदणासमए न से निज्जरासमए । नेरइयाणं भंते ! जे वेदणासमए से निज्जरासमए जे निज्जरासमए से वेदणासमए ? गोयमा ! णो तिण्डे समडे, से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ नेरइयाणं जे वेदणासमए न से निज्जरासमए जे निज्जरासमए ? गोयमा ! नेरइया णं जं समयं वेदंति णो तं समयं निज्जरेति जं समयं निज्जरंति नो तं समयं वेदंति अन्नम्मि समए वेदंति निज्जरेति अन्ने से वेदणासमए अन्ने से निज्जरासमए, से तेणट्ठेणं जाव न से वेदणासमए एवं जाव वेमाणिआ ॥ (सूत्रं २७९) ॥

‘कम्म वेयण’त्ति उदयं प्राप्तं कम्म वेदना धर्मधम्मिणोरभेदविवक्षणात्, ‘नोकम्मं निज्जरे’ति कर्म्मभावो निर्जरा तस्या एवंस्वरूपत्वादिति ‘नोकम्मं निज्जरे’त्ति वेदितरसं कर्म नोकम्मं तन्निज्जरितवन्तः, कर्म्मभूतस्य कर्म्मणो निर्जरासम्भवादिति ॥ पूर्वकृतकर्म्मणश्च वेदना तद्वत्ता च कथञ्चिच्छाश्वतत्वे सति युज्यत इति तच्छाश्वतत्वसूत्राणि, तत्र च

नेरइया णं भंते ! किं सासया असासया ? गोयमा ! सिय सासया सिय असासया, से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चइ नेरइया सिय सासया सिय असासया ? गोयमा ! अब्बोच्छित्तिणयट्ठयाए सासया वोच्छित्तिणयट्ठयाए असासया, से तेणट्ठेणं जाव सिय सासया सिय असासया, एवं जाव वेमाणिआ जाव सिय असासया । सेवं भंते ! सेवं भंते त्ति ॥ (सूत्रं २८०) ॥ ७-३ ॥

‘अब्बोच्छित्तिणयट्ठयाए’त्ति अव्यवच्छित्तिप्रधानो नयोऽव्यवच्छित्तिनयस्तस्यार्थो-द्रव्यमव्यवच्छित्तिनयार्थस्तद्भावस्त-

त्ता तथाऽव्यवच्छित्तिनयार्थतया-द्रव्यमाश्रित्य शाश्वता इत्यर्थः, 'वोच्छित्तिणपट्ट्याए'ति व्यवच्छित्तिप्रधानो यो नय-
स्तस्य योऽर्थः-पर्यायलक्षणस्तस्य यो भावः सा व्यवच्छित्तिनयार्थता तथा २-पर्यायानाश्रित्य अशाश्वता नारका इति ॥
सप्तमशते तृतीयोद्देशकः ॥ ७-३ ॥

तृतीयोद्देशके संसारिणः शाश्वतादिस्वरूपतो निरूपिताश्चतुर्थोद्देशके तु तानेव भेदतो निरूपयन्नाह—

रायगिहे नगरे जाव एवं वदासी-कतिविहा णं भंते! संसारसमावन्नगा जीवा पन्नत्ता ?, गोयमा! छविहा
संसारसमावन्नगा जीवा पन्नत्ता, तंजहा—पुढविकाइया एवं जहा जीवाभिगमे जाव सम्मत्तकिरियं वा
मिच्छत्तकिरियं वा ॥ सेवं भंते सेवं भंतेत्ति। जीवा छविह पुढवी जीवाण ठिती भवट्ठिती काए । निह्लेवण
अणगारे किरिया सम्मत्तमिच्छत्ता ॥ १ ॥ (सूत्रं २८१) ॥ ७-४ ॥

‘कतिविहा ण’मित्यादि, ‘एवं जहा जीवाभिगमे’ति एवं च तत्रैतत्सूत्रम्—‘पुढविकाइया जाव तसकाइया, से किं
तं पुढविकाइया ?, पुढविकाइया दुविहा पन्नत्ता, तंजहा—सुहुमपुढविकाइया वायरपुढविकाइया’इत्यादि, अन्तः पुनरस्य—
‘एगे जीवे एगेणं समएणं एकं किरियं पकरेइ, तंजहा—सम्मत्तकिरियं वा मिच्छत्तकिरियं वा’ अत एवोक्तं ‘जाव सम्मत्ते’
त्यादि, वाचनान्तरे त्विदं दृश्यते—“जीवा छविह पुढवी जीवाण ठिती भवट्ठिती काए । निह्लेवण अणगारे किरिया सम्म-
त्त मिच्छत्ता ॥ १ ॥” इति, तत्र च पइविधा जीवा दर्शिता एव, ‘पुढवि’ति पइविधा चादरपृथ्वी श्लक्षणा १ शुद्धा २-
वालुका ३ मनःशिला ४ शर्करा ५ खरपृथिवी ६ भेदात्, तथैवमेव पृथिवीभेदजीवानां स्थितिरन्तर्मुहूर्त्तादिका यथा-

'खह्यरे'त्यादि, 'जोणीसंगहे'त्ति योनिः-उत्पत्तिहेतुजीवस्य तथा सद्ग्रहः-अनेकेषामेकशब्दाभिलाष्यत्वं योनिसेद्ग्रहः,
 'अंडय'त्ति अण्डाज्जायन्ते अण्डजाः-हंसादयः, 'पोयय'त्ति पोतवद्-वस्त्रवज्जरायुवार्जिततया शुद्धदेहा योनिविशेषाज्जाताः
 पोतादिव वा-जोहित्थाज्जाताः पोता इव वा-वस्त्रसंमार्जिता इव जाताः पोतजाः-वल्गुल्यादयः 'संमुच्छिम'त्ति संमूर्च्छेन-
 योनिविशेषधर्मेण निर्वृत्ताः संमूर्च्छिमाः-हिंसादयः। 'एवं जहा जीवाभिगमे'त्ति एवं च तत्रैतत्सूत्रम्- 'अंडया तिविहा
 पन्नत्ता, तंजहा-इत्थी पुरिसा नपुंसया, एवं पोययावि, तत्थ णं जे ते संमुच्छिमा ते सब्बे नपुंसगा'इत्यादि, एतदन्तसूत्रं
 त्वेवम्- 'अत्थि णं भंते ! विमाणाइं विजयाइं जयंताइं वेजयंताइं अपराजियाइं ? हंता अत्थि, ते णं भंते ! विमाणा
 केमहालया पन्नत्ता ? गोयमा ! जावइयं च णं सूरिए उदेइ जावइयं च णं सूरिए अत्थमेइ यावताऽन्तरेणेत्यर्थः एवंरूवाइं
 नव उवासंतराइं अत्थेगइयस्स देवस्स एगे विक्कमे सिया से णं देवे ताए उक्किट्ठाए तुरियाए जाव दिवाए देवगईए वीईवयमाणे
 २ जाव एगाहं वा दुयाहं वा उक्कोसेणं छम्मासे वीईवएज्ज'त्ति, शेषं तु लिखितमेवास्ते, तदेव च पर्यन्तसूत्रतया यावत्करणेन
 दर्शितमिति । वाचनान्तरे त्विदं दृश्यते-जोणिसंगहलेसा दिट्ठी णाणे य जोग उवओगे । उववायठिइसमुग्घायचवणजाई-
 कुलविहीओ ॥ १ ॥ तत्र योनिसेद्ग्रहो दर्शित एव, लेख्यादीनि त्वर्थतो दश्यन्ते-एषां लेख्याः षड् दृष्टयस्तिस्त्रःज्ञानानि त्रीणि
 आद्यानि भजनया अज्ञानानि तु त्रीणि भजनयैव योगास्त्रयः उपयोगौ द्वौ उपपातः सामान्यतश्चतसृभ्योऽपि गतिभ्यः स्थिति-
 रन्तमुहूर्त्तादिका पल्योपमासङ्ख्येयभागपर्यवसाना समुद्घाताः केवलयाहारकवर्ज्याः पञ्च तथा च्युत्वा ते गतिचतुष्टयेऽपि यान्ति
 तथैषां जातौ द्वादशकुलकोटीलक्षा भवन्तीति (जीवा० सू० ९६-९७-९८-९९) ॥ सप्तमशते पञ्चम उद्देशकः संपूर्णः ७-५ ॥

योगं द्वाविंशतिवर्षसहस्रान्ता वाच्या, तथा नारकादिषु भवस्थितिर्वाच्या, सा च सामान्यतोऽन्तर्मुहूर्त्तादिका त्रयस्त्रिं-
शत्सागरोपमान्ता, तथा कायस्थितिर्वाच्या, सा च जीवस्य जीवकार्ये सर्वाद्विमित्येवमादिका, तथा निर्लेपना वाच्या, सा
चैवं-प्रत्युत्पन्नपृथिवीकायिकाः समयापहारेण जघन्यपदेऽसङ्ख्याभिरुत्सर्विण्यवसर्धिणीभिरपह्नियन्ते, एवमुत्कृष्टपदेऽपि, किन्तु
जघन्यपदादुत्कृष्टपदमसङ्ख्येयगुणमित्यादि । ‘अणगारे’ति अतगारवक्तव्यता वाच्या, सा चेयम्—अविशुद्धलेशयोऽनगा-
रोऽसमवहतेनात्मनाऽविशुद्धलेश्यं देवं देवीमनगारं जानाति?, नायमर्थ(समर्थः) इत्यादि । ‘किरिया सम्मत मिच्छते’ति
एवं दृश्यः—अन्ययूधिका एवमाख्यान्ति—एको जीव एकेन समयेन द्वे क्रिये प्रकरोति सम्यक्त्वक्रियां मिथ्यात्वक्रियां चेति,
मिथ्या चैतद्विरोधादिति (जीवा० सू० १००—१०१—१०२—१०३—१०४) ॥ सप्तमशते चतुर्थोद्देशकः ॥ ७-४ ॥

चतुर्थे संसारिणो भेदत उक्ताः, पञ्चमे तु तद्विशेषाणामेव योनिसङ्ग्रहं भेदत आह—
 रायगिहे जाव एवं वदासी—खहरपंचिदियतिरिखखजोणियाणं भंते ! कतिविहे णं जोणीसंगहे पणत्ते ?,
 गोयमा ! तिविहे जोणीसंगहे पणत्ते, तंजहा—अंडया पोयया संसुच्छिमा, एवं जहा जीवाभिगमे जाव नो
 चेव णं ते विमाणे वीतीवएज्जा । एवंमहालयाणं गोयमा ! ते विमाणा पञ्चत्ता ॥ 'जोणीसंगह' लेसा दिट्ठी
 नाणे य जोग उवओगे । उववायठितिसमुग्घायचवणजातीकुलविहीओ ॥ १ ॥ सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति
 (सूत्रं २८२) ॥ ७-५ ॥

अनन्तरं योनिसङ्ग्रहादिरर्थ उक्तः, स चायुष्मतां भवतीत्यायुष्कादनिरूपणार्थः षष्ठः—

रायगिहे जाव एवं वदासी-जीवे णं भंते ! जे भविए नेरइएसु उववज्जित्तए से णं भंते ! किं इहगए नेरइया-
उयं पकरेति उववज्जमाणे नेरइयाउयं पकरेइ उववन्ने नेरइयाउयं पकरेइ ?, गोयमा ! इहगए नेरइयाउयं पक-
रेइ नो उववज्जमाणे नेरइयाउयं पकरेइ नो उववन्ने नेरइयाउयं पकरेइ, एवं असुरकुमारेसुवि एवं जाव वेमाणि-
एसु । जीवे णं भंते ! जे भविए नेरइएसु उववज्जित्तए से णं भंते ! किं इहगए नेरइयाउयं पडिसंवेदेति उववज्जमाणे
नेरइयाउयं पडिसंवेदेति उववन्ने नेरइयाउयं पडिसंवेदेति ?, गोयमा ! नेरइए णो इहगए नेरइयाउयं पडिसंवेदेइ
उववज्जमाणे नेरइयाउयं पडिसंवेदेइ उववन्नेवि नेरइयाउयं पडिसंवेदेति एवं जाव वेमाणिएसु । जीवे णं
भंते ! जे भविए नेरइएसु उववज्जित्तए से णं भंते ! किं इहगए महावेदणे उववज्जमाणे महावेदणे उववन्ने
महावेदणे ?, गोयमा ! इहगए सिय महावेयणे सिय अप्पवेदणे उववज्जमाणे सिय महावेदणे सिय अप्पवे-
दणे अहे णं उववन्ने भवति तओ पच्छा एगंतदुक्खं वेयणं वेयति आहच सायं ! जीवे णं भंते ! जे भविए
असुरकुमारेसु उववज्जित्तए पुच्छा, गोयमा ! इहगए सिय महावेदणे सिय अप्पवेदणे उववज्जमाणे सिय
महावेदणे सिय अप्पवेदणे अहे णं उववन्ने भवइ तओ पच्छा एगंतसायं वेयणं वेदेति आहच असायं, एवं
जाव थणियकुमारेसु । जीवे णं भंते जे भविए पुढविकाएसु उववज्जित्तए पुच्छा, गोयमा ! इहगए सिय महा-
वेयणे सिय अप्पवेयणे, एवं उववज्जमाणेवि, अहे णं उववन्ने भवति तओ पच्छा वेमायाए वेयणं वेयति एवं

जाव मणुस्सेसु, चाणमंतरजोइसियवेमाणिएसु जहा असुरकुमारिएसु । (सूत्रं २८३) जीवा णं भंते ! किं
 आभोगनिवृत्तियाउया अणाभोगनिवृत्तियाउया ? गोयमा ! नो आभोगनिवृत्तियाउया अणाभोगनिवृ-
 त्तियाउया, एवं नेरइयावि, एवं जाव वेमाणिया (सूत्रं २८४) । अत्थि णं भंते ! जीवा णं कक्कसवेयणिज्जा
 कम्मा कज्जंति ? [गोयमा !] हंता अत्थि, कहन्नं भंते ! जीवा णं कक्कसवेयणिज्जा कम्मा कज्जंति ? गोयमा !
 पाणाइवाएणं जाव मिच्छादंसणसह्णेणं, एवं खलु गोयमा ! जीवाणं कक्कसवेयणिज्जा कम्मा कज्जंति । अत्थि
 णं भंते ! नेरइयाणं कक्कसवेयणिज्जा कम्मा कज्जंति, [एवं चेव] एवं जाव वेमाणियाणं । अत्थि णं भंते ! जीवा
 णं अकक्कसवेयणिज्जा कम्मा कज्जंति ? हंता अत्थि, कहन्नं भंते ! अकक्कसवेयणिज्जा कम्मा कज्जंति ? गोयमा !
 पाणाइवायवेरमणेणं जाव परिग्गहवेरमणेणं कोहविवेगेणं जाव मिच्छादंसणसह्लविवेगेणं, एवं खलु गोयमा !
 जीवाणं अकक्कसवेयणिज्जा कम्मा कज्जंति । अत्थि णं भंते ! नेरइए (याणं) अकक्कसवेयणिज्जा कम्मा कज्जंति ? गोयमा !
 णो तिण्ढे समंढे, एवं जाव वेमाणिया, नवरं मणुस्साणं जहा जीवाणं । (सूत्रं २८५) । अत्थि णं भंते ! जीवाणं
 सायावेयणिज्जा कम्मा कज्जंति ? हंता अत्थि, कहन्नं भंते ! जीवाणं सातावेयणिज्जा कम्मा कज्जंति ? गोयमा !
 पाणाणुकंपाए भूयाणुकंपाए जीवाणुकंपाए सत्ताणुकंपाए बहूणं पाणाणं जाव सत्ताणं अदुक्खणयाए असो-
 यणयाए अजूरणयाए अतिप्पणयाए अपिड्डणयाए अपरियावणयाए एवं खलु गोयमा ! जीवाणं सायावेय-
 णिज्जा कम्मा कज्जंति, एवं नेरइयाणवि, एवं जाव वेमाणियाणं । अत्थि णं भंते ! जीवाणं अस्सायवेयणिज्जा कम्मा

कज्जंति ?, हंता अत्थि । कहन्नं भंते ! जीवाणं अस्सायावेयणिज्जा कम्मा कज्जंति ?, गोयमा ! परदुक्खणयाए परसोयणयाए परजूरणयाए परतिप्पणयाए परपरियावणयाए बहूणं पाणाणं जाव सत्ताणं दुक्खणयाए सोयणयाए जाव परियावणयाए एवं खलु गोयमा ! जीवाणं अस्सायावेयणिज्जा कम्मा कज्जंति, एवं नेरइयाणचि, एवं जाव वेमाणियाणं (सूत्रं २८६) ॥

तत्र च 'एगंतदुक्खं वेयणं'ति सर्वथा दुःखरूपां वेदनीयकर्ममनुभूतिम् 'आहच्च सायं'ति कदाचित्सुखरूपां नरकपालादीनामसंयोगकाले, 'एगंतसायं'ति भवप्रत्ययात् 'आहच्च असायं'ति प्रहाराद्युपनिपातात्, 'कक्कसवेयणिज्जा कम्म'ति कर्कशैः—रौद्रदुःखैर्वेद्यते यानि तानि कर्कशवेदनीयानि स्कन्दकाचार्यसाधूनामिवेति 'अकक्कसवेयणिज्जे'ति अकर्कशेन—सुखेन वेद्यन्ते यानि तान्यकर्कशवेदनीयानि भरतादीनामिव, 'पाणाइवायवेरमणेणं'ति संयमेनेत्यर्थः, नारकादीनां तु संयमाभावात्तदभावोऽवसेयः, 'अदुक्खणयाए'ति दुःखस्य करणं दुःखनं तदविद्यमानं यस्यासावदुःखनस्तद्भावस्तत्ता तथा अदुःखनतया अदुःखकरणेनेत्यर्थः, एतदेव प्रपञ्च्यते—'असोयणयाए'ति दैन्यानुत्पादनेन 'अजूरणयाए'ति शरीरापचयकारिशोक्रानुत्पादनेन 'अतिप्पणयाए'ति अश्रुलालादिक्षरणकारणशोक्रानुत्पादनेन 'अपिट्ठणयाए'ति यथादिताडनपरिहारेण 'अपरियावणयाए'ति शरीरपरितापानुत्पादनेन ॥ दुःखप्रस्तावादिदमाह—

जंजुदीवे णं भंते ! दीवे भारहे वासे इमीसे ओसप्पिणीए दूसमदूसमाए समाए उत्तमकट्टपत्ताए भरहस्स वासस्स कैरिसए आगारभावपडोयारे भविस्सति ?, गोयमा ! कालो भविस्सइ हाहाभूए भंभाभूए कोला-

हलञ्भूए समयाणुभावेण य णं खरफरुसधूलिमइहा दुविसहा वाउला भयंकरा वाया संवट्टगा य वाइति, इह
 अभिक्खं धूमाइति य दिसा समंता रउस्सलारेणुकलुसतमपडलनिरालोगा समयलुक्खयाए य णं अहिंयं चंदा
 सीयं मोच्छंति अहिंयं स्सरिया तवइस्संति अदुत्तरं च णं अभिक्खणं बह्वे अरसमेहा विरसमेहा खारमेहा खइमेहा
 अग्गिमेहा विज्जुमेहा विसमेहा असणिमेहा अप्पवणिज्जोदगा चाहिरेगेवेदणोदीरणपरिणामसलिला अमणुन्न-
 पाणिगगा चंडानिलपहयतिक्खधारानिवायपडर वासंवासिंहिति। जे णं भारहे वासे गामागरनगरखेडकब्बडम-
 डं वदोणमुहपट्टणासमागयं जणवयं चउप्पयगवेलगए खहयरे य पक्खिसंघे गामारन्नपयारनिरए तसे य पाणे बहुप्प-
 गारे रुक्खगुच्छगुम्मलयवह्जितणपव्वगहरितोसहिपवालंकुरमादीण य तणवणस्सइकाइए विद्धंसेहिंति पव्वयगिरि-
 डोंगरउच्छलभट्टिमादीए वेयहुगिरिवज्जे विरावेहिंति सलिलविलगदुग्गविसमं निणुन्नयाइं च गंगासिंधुवज्जाइं
 समीकरेहिंति॥ तीसे णं भंते! समाए भरहवासस्स भूमीए केरिसए आगारभावपडोयारे भविस्सति?, गोयमा!
 भूमी भविस्सति इंगालञ्भूया मुम्मुरभूया छारियभूया तत्तकवेल्लयभूया तत्तसमजोतिभूया धूलिचट्टुला रेणु-
 बट्टुला पंकवट्टुला पणगवट्टुला चलणिवट्टुला बहूणं धरणिगोयराणं सत्ताणं दोनिक्खमा य भविस्सति॥ (सूत्रं २८७)

'जंबुद्वीवे ण'मित्यादि, 'उत्तमकट्टपत्ताए'ति परमकाष्ठाप्राप्तायाम्, उत्तमानवस्थायां गतायामित्यर्थः, परमकट्टप्रा-
 प्तायां वा, 'आगारभावपडोयारे'ति आकारभावस्य-आकृतिलक्षणपर्यायस्य प्रत्यवतारः—अवतरणम् आकारभावप्रत्यवतारः
 'हाहाभूए'ति हाहाइत्येतस्य शब्दस्य दुःखार्त्तलोकेन करणं हाहोच्यते तद्भूतः—प्राप्तो यः कालः स हाहाभूतः 'भंभाभूए'ति

भां भां इत्यस्य शब्दस्य दुःखार्तगवादिभिः करणं भंभोच्यते तद्भूतो यः स भंभाभूतः, भम्भा वा-भेरी सा चान्तः शून्या ततो भंभमेव यः कालो जनक्षयाच्छून्यः स भंभाभूत उच्यते, 'कोलाहलभूए'ति कोलाहल इहात्तशकुनिसमूहध्वनिस्तं भूतः-प्राप्तः कोलाहलभूतः 'समयाणुभावेण य णं'ति कालविशेषसामर्थ्येन च णमित्यलङ्कारे 'खरफरुसधूलिमइल'ति खरपरुषाः-अत्यन्तकठोरा धूल्या च मलिना ये वातास्ते तथा 'दुधिसह'ति दुःसहा 'वाउल'ति व्याकुला असमञ्जसा इत्यर्थः 'संवद्वय'ति तृणकाष्ठादीनां संवर्त्तकाः 'इह'ति अस्मिन् काले 'अभिवक्त्रं'ति अभीक्ष्णं 'धूमाहिंति य दिसं'ति धूमाधिप्यन्ते-धूममुद्वमिष्यन्ति दिशः, पुनः किंभूतास्ताः ? इत्याह-'समंता रउस्सल'ति समन्तात्-सर्वतो रज-स्वला-रजोयुक्ता अत एव 'रेणुकलुसतमपटलनिरालोगा' रेणुना-धूल्या कलुषा-मलिना रेणुकलुषाः तमःपटलेन-अन्धकारवृन्देन निरालोकाः-निरस्तप्रकाशा निरस्तदृष्टिप्रसरा वा तमःपटलनिरालोकाः, ततः कर्मधारयः, 'समयलु-क्खयाए णं' कालरूक्षतया चेत्यर्थः 'अहिय'न्ति अधिकम् 'अहितं वा' अपथ्यं 'मोच्छंति'ति 'मोक्षयन्ति स्मक्षयन्ति 'अदुत्तारं च'ति अथापरं च 'अरसेमह'ति अरसा-अमनोज्ञा मनोज्ञरसवर्जितजला ये मेघास्ते तथा 'विरसमेह'ति विरुद्धरसा मेघाः, एतदेवाभिव्यज्यते-'खारमेह'ति सर्जादिक्षारसमानरसजलोपेतमेघाः 'खत्तमेह'ति करीषसमानरसज-लोपेतमेघाः, 'खट्टमेह'ति क्वचिदृश्यते तत्राम्लजला इत्यर्थः 'अग्गिमेह'ति अग्निवद्वाहकारिजला इत्यर्थः 'विज्जुमेह'ति विद्युत्प्रधाना एव जलवर्जिता इत्यर्थः विद्युन्निपातवन्तो वा विद्युन्निपातकार्यकारिजलनिपातवन्तो वा 'विसमेह'ति जन-मरणेहतुजला इत्यर्थः 'असणिमेह'ति करकादिनिपातवन्तः पर्वतादिदारणसमर्थजलत्वेन वा वज्रमेघाः 'अप्पव-

णिज्जोदग'त्ति अपातव्यजलाः 'अजवणिज्जोदए'त्ति क्वचिद् दृश्यते तत्रायापनीयं-न यापनाप्रयोजनमुदकं येषां
 ते अयापनीयोदकाः 'वाहिरोगवेदणोदीरणापरिणामसलिल'त्ति व्याधयः—स्थिराः कुष्ठादयो रोगाः—सद्योधा-
 तिनः शूलादयस्तज्जन्याया वेदनाया योदीरणा सैव परिणामो यस्य सलिलस्य तत्तथा तदेवंविधं सलिलं येषां ते
 तथाऽत एवामनोज्ञापनीयकाः 'चंडानिलपहयतिक्खधारा'निवायपउरं'त्ति चण्डानिलेन प्रहतानां तीक्ष्णानां—
 वेगवतीनां धाराणां यो निपातः स प्रचुरो यत्र वर्षे स तथाऽतस्तं 'जेणं'त्ति येन वर्षेण करणभूतेन पूर्वोक्तवि-
 शेपणा मेघा विध्वंसयिष्यन्तीति सम्बन्धः 'जणवयं'त्ति मनुष्यलोकं 'चउप्पयगवेलए'त्ति इह चतुष्पदशब्देन महिष्या-
 दयो गृह्यन्ते गोशब्देन गावः एलकशब्देन तु उरग्धाः 'खहयरे'त्ति सचरांश्च, कान् ? इत्याह—'पक्खिसंघे'त्ति पक्षि-
 सङ्घातान्, तथा 'गामारणपयारनिरए'त्ति आमारण्ययोर्यः प्रचारस्तत्र निरता ये ते तथा तान्, कान् ? इत्याह—
 'तसे पाणे बहुप्पयारे'त्ति द्वीन्द्रियादीनित्यर्थः, 'क्खवे'त्यादि, तत्र वृक्षाः—चूतादयः गुच्छाः—वृन्ताकीप्रभृतयः गुल्मा-
 नवमालिकाप्रभृतयः लता—अशोकलतादयः वह्यो—चालुद्धीप्रभृतयः तृणानि—वीरणादीनि पर्वगा—इक्षुप्रभृतयः हरितानि-
 दुर्वादीनि औषधयः—शाल्यादयः प्रवालाः—पल्लवाङ्कुराः अङ्कुराः—शाल्यादिवीजसूचयः ततो वृक्षादीनां द्वन्द्वस्ततस्ते आदि-
 र्थेषां ते तथा तांश्च, आदिशब्दात् कदल्यादिवलयानि पद्मादयश्च जलजविशेषा आह्याः, कर्नेवंविधान् ? इत्याह—'तण-
 वणस्सइकाइए'त्ति वादरवनस्पतीनित्यर्थः 'पन्वए'त्यादि, यद्यपि पर्वतादयोऽन्यत्रैकार्थतया ख्वासाथापीह विशेषो दृश्यः,
 तथाहि—पर्वतननात्—उत्सवविस्तारणात्पर्वताः—क्रीडापर्वता उज्जयन्तवैभारादयः गृणन्ति—शब्दायन्ते जननिवासभूतत्वे-

नेति गिरयः-गोपालगिरिचित्रकूटप्रभृतयः, डुङ्गानां-शिलावृन्दानां चौरवृन्दानां चास्तिवात् डुङ्गराः-शिलोच्चय-
 मात्ररूपाः 'उच्छ(त्थ)ल'ति उत्-उन्नतानि स्थलानि धूल्युच्चयरूपाण्युच्छ(त्थ)लानि, क्वचिदुच्छब्दो न दृश्यते, 'भट्टि'ति
 पांश्वादिवर्जिता भूमयस्त एषां इन्द्रस्ततस्ते आदिर्येषां ते तथा तान्, आदिशब्दात् प्रासादशिखरादिपरिग्रहः 'विरा-
 वेहि'ति विद्रावयिष्यन्ति, 'सलिले'त्यादि सलिलविलानि च-भूमिनिर्झरा गर्ताश्च-श्वभ्राणि दुर्गाणि च-खात-
 वलयप्राकारादिदुर्गमाणि विषमाणि च-विषमभूमिप्रतिष्ठितानि निम्नोन्नतानि च-प्रतीतानि इन्द्रोऽतस्तानि ॥ 'तत्तस-
 मजोऽभूय'ति तप्तेन-तापेन समाः-तुल्याः ज्योतिषा-वह्निना भूता-जाता या सा तथा 'धूलीबहुले'त्यादौ धूली-पांशुः
 रेणुः-वालुका पङ्क्तः-कर्दमः पनकः-प्रबलः कर्दमविशेषः, चलनप्रमाणः कर्दमश्चलनीत्युच्यते, 'दुश्चिकम'ति दुःखेन नितरां
 क्रमः-क्रमणं यस्यां सा दुर्निक्रमा ॥

तीसे णं भंते ! समाए भारहे वासे मणुयाणं केरिसए आगारभावपडोयारे भविससति ? गोयमा ! मणु-
 या भविस्संति दुरूवा दुवन्ना दुगंधा दुरसा दुफासा अणिद्धा अकंता जाव अमणाम्मा हीणस्सरा दीणस्सरा
 अणिद्धस्सरा जाव अमणामस्सरा अणादेज्जवयणपच्चायाया निह्लुज्जा कूडकवडकलहवहबंधवेरनिरया मज्जा-
 यातिक्कमप्पहाणा अकज्जनिच्चुज्जता गुरुनियोयविणयरहिंया य विकलरूवा परूढनहकेसमंसुरोमा काला खर-
 फरुसझामवन्ना फुट्ठसिरा कविलपलियेकेसा बहुणहारु[णि]संपिनद्धदुंसणिज्जरूवा संकुडियवलीतरंगपरिवेहि-
 यंगमंगं जरापरिणतव थेरगनरा पविरलपरिसडियदंतसेही उब्भडघडमुहा विसमनयणा वंकनासा वंगवली-

विगयभेसणमुहा कच्छकसराभिभूया खरतिक्खनखकंडूइयविवखयतणू ददुकिडिभसिंझकुडियफरुसच्छ-
 वी चित्तलंगाटोलगतिविसमसंधिचंधणउच्छुअट्टिगविभत्तादुब्बलकुसंधयणकुप्पमाणकुसंठिया कुरुवा कुठा-
 णासणकुसेज्जकुभोइणो असुइणो अणेगवाहिपरिपीलियंगमंगा खलंतवेज्जलगती निरुच्छाहा सत्तपरिव-
 ज्जिया विगयचिट्ठा नट्टतेया अभिक्खणं सीयउण्हखरफरुसवायविज्जडिया मलिणपंसुरयगुंडियंगमंगा बहु-
 कोहमाणमाया बहुलोभा असुहदुक्खभोगी ओसन्नं धम्मसणणसम्मत्तपरिब्भट्ठा उक्कोसेणं रयणिप्पमाण-
 मेत्ता सोलसवीसतिवासपरमाउसो पुत्तान्तुपरियालपणयबहुला गंगासिंधूओ महानदीओ वेयहं च पद्यं
 निस्साए वावत्तारिं निओदा वीयं वीयामेत्ता विलवासिणो भविस्संति ॥ ते णं भंते ! मणुया किमाहारमाहारं-
 ति ? गोयमा ! ते णं काले णं ते णं समए णं गंगासिंधूओ महानदीओ रहपहवित्थराओ अक्खसोयप्प-
 माणमेत्तं जलं वोज्झिहिंति सेवि य णं जलं बहुमच्छकच्छभाइने णो चेव णं आउयवहुले भविस्सति, तए णं
 ते मणुया सुरगमणमुहुत्तंसि य सूरत्थमणमुहुत्तंसि य विलेहितो ? निद्धाइत्ता मच्छकच्छमे थलाइं गाहे-
 हिंति सीयायवत्तएहिं मच्छकच्छएहिं एकवीसं वाससहस्साइं वित्तिं कप्पेमाणा विहरिस्संति ॥ ते णं भंते !
 मणुया निस्सीला निगुणा निम्मेरा निप्पचक्खाणपोसहोववासा ओसणं मंसाहारा मच्छाहारा खोदा-
 हारा कुणिमाहारा कालमासे कालं किचा कहिं गच्छिहिंति ? कहिं उववज्झिहिंति ? गोयमा ! ओसन्नं नरगति-
 रिक्खजोणिएसु उववज्जंति, ते णं भंते ! सीहा वग्धा वगा दीविया अच्छा तरच्छा परस्सरा निस्सीला

तहेव जाव कहि उववज्जिहिंति ? गोयमा ! ओसन्नं नरगतिरिक्खजोणिएसु उववज्जिहिंति, ते णं भंते ! ढंका कंका विलका महुगा सिही निस्सीला तहेव जाव ओसन्नं नरगतिरिक्खजोणिएसु उववज्जिहिंति । सेवं भंते ! सेवं भंते ! ति (सूत्रं २८८) ॥ सत्तमस्स छट्ठो उद्देसओ ॥ ७-६ ॥

‘दुरूव’ति दुःस्वभावा ‘अणाएज्जवयणपच्चायायं’ति अनादेयवचनप्रत्याजाते येषां ते तथा, प्रत्याजातं तु जन्म, ‘कूडे’त्यादौ कूटं-भ्रान्तिजनकद्रव्यं कपटं-वच्चनाय वेषान्तरादिकरणं ‘गुरुनिओगविणयरहिया य’ति गुरुषु-मात्रादिषु नियोगेन-अवश्यंतया यो विनयस्तेन रहिता ये ते तथा, चः समुच्चये ‘विकलरूव’ति असम्पूर्णरूपाः ‘खरफरूस-उद्दामवण’ति खरपरुषाः स्पर्शतोऽतीवकठोराः ध्यामवर्णा-अनुज्जवलवर्णास्ततः कर्मधारयः ‘फुट्टिसिर’ति विकीर्णशिरोजा इत्यर्थः ‘कविलपलियकेस’ति कपिलाः पलिताश्च-शुक्लाः केशा येषां ते तथा ‘बहुगहारूसंपिणद्ध-उदंसणिजरूव’ति बहुस्त्रायुभिः संपिणद्धं-बद्धमत एव दुःखेन दर्शनीयं रूपं येषां ते तथा ‘संकुडियवलीतरंगपरिवे-ठियंगमंगा’ सङ्कुटितं वलीलक्षणतरङ्गैः परिवेष्टितं चाङ्गं येषां ते तथा, क इव ? इत्यत आह—‘जरापरिणयव थेरय-णर’ति जरापरिगतस्थविरनरा इवेत्यर्थः, स्थविराश्चान्यथाऽपि व्यपदिश्यन्त इति जरापरिणतग्रहणं, तथा ‘पविरलपरि-सडियदंतसेही’ प्रविरला दन्तविरलत्वेन परिशदिता च दन्तानां केषाञ्चित्पतितत्वेन भग्नत्वेन वा दन्तश्रेणियेषां ते तथा ‘उब्भडघडमुह’ति उद्भटं-विकरालं घटकमुखमिव मुखं तुच्छदशनच्छदत्वाद्येषां ते तथा ‘उब्भडघाडामुह’ति क्वचित्तत्र उद्भटे-स्पष्टे घाटामुखे-शिरोदेशविषयौ येषां ते तथा ‘वंकवलीविगयभेसणमुह’ति वङ्कं-वक्रं पाठान्तरेण

व्यङ्गं-सलाञ्छनं वलिभिर्विकृतं च वीभत्सं भेषणं-भयजनकं मुखं येषां ते तथा 'कच्छूकसराभिभूया' कच्छूः-पामणा (मा)
तया कशरैश्च-खशरैरभिभूता-व्याघ्रा ये ते तथा, अत एव 'खरतिक्लनखकंहुइयचिक्खयतणु' ति खरतीक्ष्णनखानां
कण्डूयितेन विकृता-कृतत्रणा तनुः-शरीरं येषां ते तथा, 'दहुकिडिभसिंझफुडियफरुसच्छवि' ति दहुकिडिमसि-
ध्मानि क्षुद्रकुष्ठविशेषास्तप्रधाना स्फुटिता परुषा च छविः-शरीरत्वग्र्येषां ते तथा, अत एव 'चित्तालंग' ति कर्बुरावयवाः,
'दोले' त्यादि, दोलगतयः-उष्ट्रादिसमप्रचाराः पाठान्तरेण दोलाकृतयः-अप्रशस्ताकाराः विपमाणि ह्रस्वदीर्घत्वादिना सन्धि-
रूपाणि बन्धनानि येषां ते विपमसन्धिवन्धनाः उत्कुटुकानि-यथास्थानमनिविष्टानि अस्थिकानि-कीकसानि विभक्ता-
नीव च-दृश्यमानान्तरालानीव येषां ते उत्कुटुकास्थिकविभक्ताः अथवोऽत्कुटुकस्थितास्तथास्वभावत्वाद्विभक्ताश्च-भोजन
विशेषपरहिता ये ते तथा, दुर्बला-चलहीनाः कुसंहननाः-सेवात्तिसंहननाः कुप्रमाणाः-प्रमाणहीनाः कुसंस्थिताः-दुःसं-
स्थानाः, तत एषां 'दोलगे' त्यादिपदानां कर्मधारयः, अत एव 'कुरूव' ति कुरूपाः 'कुट्टाणासणकुसेज्जकुभोइणो' ति
कुत्तिताश्रयविष्टरदुःशयनदुर्भोजनाः 'असुइणो' ति असुचयः स्नानव्रत्तचर्वादिवर्जितत्वात्, अश्रुतयो वा शास्त्रवर्जिताः,
'खलंतविज्झलगइ' ति खलन्ती-स्खलन्ती विह्वला च-अर्दवितर्दा गतिर्येषां ते तथा अनेकज्याधिरोगपीडितत्वात्
'विगयचेट्टानटतेय' ति विकृतचेष्टा नष्टतेजसश्चेत्यर्थः 'सीण' त्यादि शीतेनोष्णेन खरपरुषवातेन च 'विज्झडिय' ति
मिश्रितं व्याप्तमित्यर्थः मलिनं च पांशुरूपेण रजसा द्रव्यरजसेत्यर्थः 'उग्गुंडिय' ति उद्भूलितं चाङ्गं २ येषां ते तथा
'असुहदुक्खभागि' ति दुःखानुबन्धिदुःखभागिन इत्यर्थः 'ओसणं' ति वाहृत्येन 'धम्मसण' ति धम्मश्रद्धाऽवसन्ना-

गलिता सम्यक्त्वभ्रष्टा 'रथणिपमाणमेत्त'ति रत्नेः-हस्तस्य यत्प्रमाणं-अङ्गुलचतुर्विंशतिलक्षणं तेन मात्रा-परिमाणं
 येषां ते रत्निप्रमाणमात्राः 'सोलसवीसइवासपरमाडसो'ति इह कदाचित् षोडश वर्षाणि कदाचिच्च विंशतिवर्षाणि पर-
 मायुर्येषां ते तथा 'पुत्तनत्तुपरियालपणयवहुल'ति पुत्राः-सुताः-नप्तारः-पौत्रा दौहित्राश्च एतल्लक्षणो यः परिवारस्तत्र
 यः प्रणयः-स्नेहः स बहुलो-बहुय्येषां ते तथा, पाठान्तरे 'पुत्तनत्तुपरिपालणवहुल'ति तत्र च पुत्रादीनां परिपालनं
 बहुलं-बाहुल्येन येषां ते तथा, अनेनाल्पायुष्कत्वेऽपि बहुपत्यता तेषामुक्ताऽल्पेनापि कालेन यौवनसम्प्राप्तादिति, 'नि-
 स्साए'ति निश्राय-निश्रां कृत्वेत्यर्थः 'निओय'ति निगोदाः-कुटुम्बानीत्यर्थः 'वीयं'ति बीजमिव बीजं भविष्यतां
 जनसमूहानां हेतुत्वात् 'वीयमेत्त'ति बीजस्येव मात्रा-परिमाणं येषां ते बीजमात्राः स्वल्पाः स्वरूपत इत्यर्थः ॥ 'रह-
 पट्ट'ति रथपथः-शकटचक्रद्वयप्रमितो मार्गः 'अक्खसोयप्पमाणमेत्त'ति अक्षश्रोतः-चक्रधुरः प्रवेशरन्ध्रं तदेव प्रमाण-
 मक्षश्रोतःप्रमाणं तेन मात्रा-परिमाणमवगाहतो यस्य तत्तथोक्ता 'वोज्झिहिंति, सेवि य णं जले' वक्ष्यतः 'आऊब-
 हुले'ति बहुएकायमित्यर्थः 'निद्धाहिंति'ति 'निर्द्धाविष्यन्ति' निर्गमिष्यन्ति 'गाहेहिंति'ति 'ग्राहयिष्यन्ति' प्रापयि-
 ष्यन्ति स्थलेषु स्थापयिष्यन्तीत्यर्थः 'विंत्ति कप्पमाणे'ति जीविकां कुर्वन्तः ॥ 'निस्सील'ति महाव्रतानुव्रतविकलाः
 'निग्गुण'ति उत्तरगुणविकलाः 'निम्मेर'ति अविद्यमानकुलादिमर्यादाः 'निपच्चक्खाणपोसहोववास'ति असत्पौ-
 रुष्यादिनियमा अविद्यमानाष्टम्यादिपूर्वोपवासाश्चेत्यर्थः 'ओसन्न'ति प्रायो मांसाहाराः, कथम्? इत्याह-मत्स्याहारा
 यतः, तथा 'खोदाहार'ति मधुभोजिनः भूक्षोदेन वाऽऽहारो येषां ते क्षोदाहाराः 'कुणिमाहारे'ति कुणपः-शवस्तद्र-

सोऽपि वसादिः कुणपस्तदाहाराः । 'ते नं'ति ये तदानीं क्षीणावशेषाश्चतुष्पदाः केचन भविष्यन्ति 'अच्छ'ति ऋक्षाः
 'तरच्छ'ति व्याघ्रविशेषाः 'परस्सर'ति शरभाः, 'ढंक'ति काकाः 'महुग'ति मद्गवो-जलवायसाः 'सिहि'ति मयूराः ॥
 सप्तमशते पष्ठः ॥ ७-६ ॥

अनन्तरोद्देशके नरकादावुत्पत्तिरुक्ता, सा चासंवृतानाम्, अथैतद्विपर्ययभूतस्य संवृतस्य यद्भवति तत्सप्तमोद्देशके आह-
 संबुडस्स णं भंते ! अणगारस्स आउत्तं गच्छमाणस्स जाव आउत्तं तुयदमाणस्स आउत्तं वत्थं पडिगंहं
 कंवलं पायपुंछणं गेण्हमाणस्स वा निक्खिण्वमाणस्स वा तस्स णं भंते ! किं ईरियावहिया किरिया कज्जइ
 संपराइया किरिया कज्जइ ?, गोयमा ! संबुडस्स णं अणगारस्स जाव तस्स णं ईरियावहिया किरिया कज्जइ
 णो संपराइया किरिया कज्जइत्ति । से केणट्ठेणं भंते ! एवं बुच्चह-संबुडस्स णं जाव संपराइया किरिया
 कज्जइ ?, गोयमा ! जस्स णं कोहमाणमायालोभा वोच्छिन्ना भवंति तस्स णं ईरियावहिया किरिया कज्जइ,
 तहेव जाव उस्सुत्तं रीयमाणस्स संपराइया किरिया कज्जइ, से णं अहासुत्तमेव रीयइ, से तेणट्ठेणं गोयमा !
 जाव नो संपराइया किरिया कज्जइ ॥ (सूत्रं २८९) ॥ रूवी भंते ! कामा अरूवी कामा ?, गोयमा ! रूवी
 कामा समणाउसो ! नो अरूवी कामा ! सचित्ता भंते ! कामा अचित्ता कामा ?, गोयमा ! सचित्तावि
 कामा अचित्तावि कामा ! जीवा भंते ! कामा अजीवा कामा ?, गोयमा ! जीवावि कामा अजीवावि

कामा । जीवाणं भंते ! कामा अजीवाणं कामा ? , गोयमा ! जीवाणं कामा नो अजीवाणं कामा, कति-
विहा णं भंते ! कामा पन्नत्ता ? , गोयमा ! दुविहा कामा पन्नत्ता, तंजहा-सदा य रुवा य, रुवी भंते !
भोगा अरूवी भोगा ? , गोयमा ! रुवी भोगा नो अरूवी भोगा, सचित्ता भंते ! भोगा अचित्ता भोगा ? ,
गोयमा ! सचित्तावि भोगा अचित्तावि भोगा, जीवा णं भंते ! भोगा ? पुच्छा, गोयमा ! जीवावि भोगा
अजीवावि भोगा, जीवाणं भंते ! भोगा अजीवाणं भोगा ? , गोयमा ! जीवाणं भोगा नो अजीवाणं भोगा,
कतिविहा णं भंते ! भोगा पन्नत्ता ? , गोयमा ! तिविहा भोगा पन्नत्ता तंजहा-गंधा रसा फासा । कतिवि-
हा णं भंते ! कामभोगा पन्नत्ता ? , गोयमा ! पंचविहा कामभोगा पन्नत्ता, तंजहा-सदा रुवा गंधा रसा
फासा । जीवा णं भंते ! किं कामी भोगी ? , गोयमा ! जीवा कामीवि भोगीवि । से केणट्टेणं भंते ! एवं
बुच्चइ जीवा कामीवि भोगीवि ? , गोयमा ! सोइदियच्चक्खिदियाइं पडुच्च कामी घाणिंदियजिडिंभदियफा-
सिंदियाइं पडुच्च भोगी, से तेणट्टेणं गोयमा ! जाव भोगीवि । नेरइया णं भंते ! किं कामी भोगी ? , एवंचेव
एवं जाव थणियकुमारा । पुढविकाइयाणं पुच्छा, गोयमा ! पुढविकाइया नो कामी भोगी, से केणट्टेणं जाव
भोगी ? , गोयमा ! फासिंदियं पडुच्च से तेणट्टेणं जाव भोगी, एवं जाव वणस्सइकाइया, वेइंदिया एवंचेव
नवरं जिडिंभदियफासिंदियाइं पडुच्च भोगी, तेइंदियावि एवंचेव नवरं घाणिंदियजिडिंभदियफासिंदियाइं पडुच्च
भोगी, चउरिंदियाणं पुच्छा गोयमा ! चउरिंदिया कामीवि भोगीवि, से केणट्टेणं जाव भोगीवि ? , गोयमा !

चर्क्खिदियं पडुच्च कामी घाणिंदियजिडिंभदियफासिंदियाहं पडुच्च भोगी, से तेणट्टेणं जाव भोगीवि, अव-
सेसा जहा जीवा जाव वेमाणिया ॥ एएसि णं भंते ! जीवाणं कामभोगीणं नोकामीणं नोभोगीणं भोगीण
य कयरे कयरेहिंतो जाव विसेसाहिया वा ? गोयसा ! सवत्थोवा जीवा कामभोगी नोकामीनोभोगी
अणंतगुणा भोगी अणंतगुणा ॥ (सूत्रं २९०) ॥

‘संबुद्धे’त्यादि ॥ संवृतश्च कामभोगानाश्रित्य भवतीति कामभोगप्ररूपणाय ‘रूखी’त्यादि सूत्रवृन्दमाह-तत्र रूपं-मूर्त्तता
तदस्ति येषां ते रूपिणः, तद्विपरीतास्त्वरूपिणः, काम्यन्ते-अभिलष्यन्ते एव न तु विशिष्टशरीरसंस्पर्शद्वारेणोपयुज्यन्ते
ये ते कामाः-मनोज्ञाः शब्दाः संस्थानानि वर्णाश्च, अत्रोत्तरं-रूपिणः कामा नो अरूपिणः, पुद्गलधर्मत्वेन तेषां मूर्त्त-
त्वादिति, ‘सचित्ते’त्यादि, सचित्ता अपि कामाः समनस्कप्राणिरूपापेक्षया, अचित्ता अपि कामा भवन्ति, शब्दद्रव्या-
पेक्षयाऽसञ्ज्ञिजीवशरीररूपापेक्षया चेति । ‘जीवे’त्यादि, जीवा अपि कामा भवन्ति जीवशरीररूपापेक्षया, अजीवा
अपि कामा भवन्ति शब्दापेक्षया चित्रपुत्रिकादिरूपापेक्षया चेति । ‘जीवाण’मित्यादि, जीवानामेव कामा भवन्ति काम-
हेतुत्वात्, अजीवानां न कामा भवन्ति तेषां कामासम्भवादिति । ‘रूखि’मित्यादि, भुज्यन्ते-शरीरेण उपभुज्यन्ते इति
भोगाः-विशिष्टगंधरसस्पर्शद्रव्याणि ‘रूखिं भोग’ति रूपिणो भोगा नो अरूपिणः पुद्गलधर्मत्वेन तेषां मूर्त्तत्वादिति ।
‘सचित्ते’त्यादि, सचित्ता अपि भोगा भवन्ति गन्धादिप्रधानजीवशरीराणां केषाञ्चित्समनस्कत्वात्, तथाऽचित्ता अपि
भोगा भवन्ति केषाञ्चिद्गन्धादिविशिष्टजीवशरीराणाममनस्कत्वात्, ‘जीवावि भोग’ति जीवशरीराणां विशिष्टगन्धा-

दिगुणयुक्तत्वात्, 'अजीवावि भोग'ति अजीवद्रव्याणां विशिष्टगन्धादिगुणोपेतत्वादिति ॥ 'सर्वतोवा कामभोगि'ति ते हि चतुरिन्द्रियाः पञ्चेन्द्रियाश्च स्युस्ते च लोका एव, 'नो कामी नो भोगि'ति सिद्धास्ते च तेभ्योऽनन्तगुणा एव, 'भोगि'ति एकद्वित्रीन्द्रियास्ते च तेभ्योऽनन्तगुणा वनस्पतीनामनन्तगुणत्वादिति ॥ भोगाधिकारादिदमाह—

छउमत्थे णं भंते ! मणूसे जे भविए अन्नयरेसु देवलोएसु देवत्ताए उववज्जित्तए, से नूणं भंते ! से खीणभोगी नो पभू उट्टाणेणं कम्ममेणं बलेणं वीरिएणं पुरिसक्कारपरक्कमेणं विउलाइं भोगभोगाइं भुंजमाने विहरित्तए ? , से नूणं भंते ! एयमट्टं एवं वयह ? , गोघमा ! णो इण्ठे समट्टे, पभू णं उट्टाणेणवि कम्ममेणवि बलेणवि वीरिएणवि पुरुसक्कारपरक्कमेणवि अन्नयराइं विपुलाइं भोगभोगाइं भुंजमाने विहरित्तए, तम्हा भोगी भोगे परिचयमाने महानिज्जरे महापल्लवसाने भवइ । आहोहिए णं भंते ! मणुस्से जे भविए अन्नयरेसु देवलोएसु एवं चेव जहा छउमत्थे जाव महापल्लवसाने भवति । परमाहोहिए णं भंते ! मणुस्से जे भविए तेणेव भवगगहणेणं सिद्धित्तए जाव अंतं करेत्तए ? , से नूणं भंते ! से खीणभोगी सेसं जहा छउमत्थस्सवि । केवली णं भंते ! मणुस्से जे भविए तेणेव भवगगहणेणं एवं जहा परमाहोहिए जाव महापल्लवसाने भवइ ॥ (सूत्रं २९१) ॥

'छउमत्थे णं'मित्यादि सूत्रचतुष्कं, तत्र च 'से नूणं भंते ! से खीणभोगि'ति 'से'ति 'असौ' मनुष्यः 'नूतनं' निश्चितं भदन्त ! 'से'ति अयम(शार्थः अथशब्दश्च परिप्रश्नार्थः 'खीणभोगि'ति भोगो जीवस्य यत्रास्ति तद्भोगि-शरीरं

तत्क्षीणं तपोरोगादिभिर्यस्य सः क्षीणभोगी क्षीणतनुर्दुर्बल इतियावत्, 'णो पशु'ति न समर्थः 'उट्टाणेणं'ति ऊर्ध्वी-
भवनेन 'कर्ममेणं'ति गमनादिना 'वलेणं'ति देहप्रमाणेन 'वीरिएणं'ति जीववलेन 'पुरिसक्कारपरक्कमेणं'ति पुरुषाभि-
मानेन तेनैव च साधितस्वप्रयोजनेनेत्यर्थः 'भोगभोगाहं'ति मनोज्ञशब्दादीन् 'से नूणं भंते ! एयमट्टं एवं वयह'
अथ निश्चितं भदन्त ! एतम्-अनन्तरोक्तमर्थमेवम्-अमुनैव प्रकारेण वदथ यूयम् ? इति प्रश्नः, पृच्छतोऽयमभिप्रायः-
यद्यसौ न प्रभुस्तदाऽसौ भोगभोजनासमर्थत्वान्न भोगी अत एव न भोगत्यागीत्यतः कथं निर्जरावान् ? कथं वा देवलो-
कगमनपर्यवसानोऽस्तु ? उत्तरं तु 'नो इणट्टे समट्टे'ति, कस्माद् ? यतः 'पभू णं से'ति स क्षीणभोगी मनुष्यः
'अन्नतराहं'ति एकतरान् कांश्चित्क्षीणशरीरसाधूचितान्, एवं चोचितभोगभुक्तिसमर्थत्वाद्भोगित्वं तत्प्रत्याख्यानाच्च
तत्त्यागित्वं ततो निर्जरा ततोऽपि च देवलोकगतिरिति । 'आहोहि ए णं'ति 'आधोऽवधिकः' नियतक्षेत्रविषयावधि-
ज्ञानी 'परमाहोहि ए णं'ति परमाधोऽवधिकज्ञानी, अयं च चरमशरीर एव भवतीत्यत आह—'तेणेव भवग्गहणेणं
सिज्जित्तए'इत्यादि ॥ अनन्तरं द्वादस्थादिज्ञानवक्तव्यतोक्ता, अथ पृथिव्याद्यज्ञानिवक्तव्यतोच्यते—

जे इमे भंते ! असन्निणो पाणा, तंजहा-पुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया छट्ठा य एगतिया तसा, एए
णं अंधा मूढा तमंपविट्ठा तमपडलमोहजालपडिच्छण्णा अकामनिकरणं वेदणं वेदंतीति वत्तव्वं सिया ?,
हंता गोयमा ! जे इमे असन्निणो पाणा जाव पुढविकाइया जाव वणस्सइकाइया छट्ठा य जाव वेदणं वेदंतीति
वत्तव्वं सिया ॥ अत्थि णं भंते ! पभूवि अकामनिकरणं वेदणं वेदंति ? , हंता गोयमा ! अत्थि, कहन्नं भंते !

पभूवि अकामनिकरणं वेदणं वेदंति ? गोयमा ! जे णं णो पभू विणा दीवेणं अंधकारंसि रुवाइं पासित्तए जे णं नो पभू पुरओ रुवाइं अणिज्झाइत्ता णं पासित्तए जे णं नो पभू मगओ रुवाइं अणवयविखत्ता णं पासित्तए [जे णं नो पभू पासओ रुवाइं अणुलोइत्ता णं पासित्तए जे णं नो पभू उहुं रुवाइं अणालोएत्ता ण पासित्तए जे णं नो पभू अहे रुवाइं अणालोएत्ता णं पासित्तए] एस णं गोयमा ! पभूवि अकामनिकरणं वेदणं वेदंति ॥ अत्थि णं भंते ! पभूवि पकामनिकरणं वेदणं वेदंति ? हंता अत्थि, कहन्नं भंते ! पभूवि पकामनिकरणं वेदणं वेदंति ? गोयमा ! जे णं नो पभू समुदस्स पारं गमित्तए जे णं नो पभू समुदस्स पारगयाइं रुवाइं पासित्तए जे णं नो पभू देवलोणं गमित्तए जे णं नो पभू देवलोणगयाइं रुवाइं पासित्तए एस णं गोयमा ! पभूवि पकामनिकरणं वेदणं वेदंति । सेवं भंते ! सेवं भंते ! (सूत्रं २९२) ॥

‘जे इमे’इत्यादि, ‘एगइया तस’त्ति ‘एके’ केचन न सर्वे समूच्छिमा इत्यर्थः ‘अंध’त्ति अंध इवान्धा-अज्ञानाः ‘मूढ’त्ति मूढाः तत्त्वश्रद्धानं प्रति एत एवोपमयोच्यन्ते ‘तमंपविट्ठ’त्ति तमः प्रविष्टा इव तमःप्रविष्टाः ‘तमपडलमोह’जालपडिच्छन्न’त्ति तमःपटलमिव तमःपटलं-ज्ञानावरणं मोहो-मोहनीयं तदेव जालं मोहजालं ताभ्यां प्रतिच्छन्ना-आच्छादिता ये ते तथा ‘अकामनिकरणं’ति अकामो-वेदनानुभावेऽनिच्छाऽमनस्कत्वात् स एव निकरणं-कारणं यत्र तदकामनिकरणम् अज्ञानप्रत्ययमिति भावस्तद्यथा भवतीत्येवं ‘वेदनां’ सुखदुःखरूपां वेदनं वा-संवेदनं ‘वेदयन्ति’ अनु-

भवन्तीति ॥ अथासञ्ज्ञविषयमाश्रित्याह—‘अत्थी’त्यादि, असत्ययं पक्षो यदुत ‘पभूवि’त्ति प्रभुरपि सञ्ज्ञत्वेन यथाव-
द्रूपादिज्ञाने समर्थोऽप्यास्तामसञ्ज्ञत्वेनाप्रभुरित्यपिशब्दार्थः ‘अकामनिकरणम्’ अनिच्छाप्रत्ययमनाभोगात्, अन्ये त्वाहुः—
अकामेन—अनिच्छया ‘निकरणं’ क्रियाया—इष्टार्थप्राप्तिलक्षणाया अभावो यत्र वेदने तत्तथा भवतीत्येवं वेदनां
वेदयन्तीति प्रश्नः, उत्तरं तु ‘जे णं’ति यः प्राणी सञ्ज्ञत्वेनोपायसद्भावेन च हेयादीनां हानादौ समर्थोऽपि ‘नो पहु’त्ति
न समर्थो विना प्रदीपेनान्धकारे रूपाणि ‘पासित्तए’त्ति द्रष्टुम्, एषोऽकामप्रत्ययं वेदनां वेदयतीति सम्बन्धः, ‘पुर-
ओ’त्ति अग्रतः ‘अणिज्झाएत्ता णं’ति ‘अनिच्छाय’ चक्षुरव्यापार्य ‘मग्गओ’त्ति पृष्ठतः ‘अणवयक्खित्ता णं’ति ‘अन-
वेक्ष्य’ पश्चाद्भागमनवलोकयेति ॥ अकामनिकरणं वेदनां वेदयतीत्युक्तम्, अथ तद्विपर्ययमाह—‘अत्थि णं’मित्यादि,
‘प्रभुरपि’ सञ्ज्ञत्वेन रूपदर्शनसमर्थोऽपि ‘पकामनिकरणं’ति प्रकामः—ईप्सितार्थाप्राप्तिः प्रवर्द्धमानतया प्रकृष्टोऽभि-
लाषः स एव निकरणं—कारणं यत्र वेदने तत्तथा, अन्ये त्वाहुः—प्रकामे—तीव्राभिलाषे सति प्रकामं वा अत्यर्थं निकरणम्—
इष्टार्थसाधकक्रियाणामभावो यत्र तत् प्रकामनिकरणं तद्यथा भवतीत्येवं वेदनां वेदयतीति प्रश्नः, उत्तरं तु ‘जे णं’मि-
त्यादि, यो न प्रभुः समुद्रस्य पारं गन्तुं तद्गतद्रव्यप्राप्त्यर्थे सत्यपि तथाविधशक्तिकैकल्यात्, अत एव च यो न प्रभुः समु-
द्रस्य पारगतानि रूपाणि द्रष्टुं, स तद्गताभिलाषातिरेकात् प्रकामनिकरणं वेदनां वेदयतीति ॥ सप्तमशते सप्तमः ॥७-७॥

सप्तमोद्देशकस्यान्ते छाद्वास्थिकं वेदनमुक्तमष्टमे त्वादावेव छद्मस्थवक्तव्यतोच्यते, तत्र चेदं सूत्रम्—

छउमत्थे णं भंते ! मणूसे तीयमणंतं सासयं समयं केवलेणं संजमेणं एवं जहा पढमसए चउत्थे उद्देसए तहा भाणियवं जाव अलमत्थु ॥ (सूत्रं २९३) ॥ से णूणं भंते ! हत्थिस्सं य कुंथुस्स य समे चेव जीवे ? , हंता गोयमा ! हत्थिस्स कुंथुस्स य, एवं जहा रायप्पसेणइज्जे जाव खुड्डियं वा महालियं वा से तेणट्ठेणं गोय-
मा ! जाव समे चेव जीवे (सूत्रं २९४) ॥

‘छउमत्थे णं’मित्यादि, एतच्च यथा प्राग् व्याख्यातं तथा द्रष्टव्यम् ॥ अथ जीवाधिकारादिदमाह—‘से णूणं’मित्या-
दि, ‘एवं जहा रायप्पसेणइज्जे’त्ति, तत्र चैतत्सूत्रमेवं—समे चेव जीवे, से णूणं भंते ! हत्थीओ कुंथू अप्पकम्मतराए चेव
अप्पकिरियतराए चेव अप्पासवतराए चेव कुंथुओ हत्थी महाकम्मतराए चेव ? , हंता ‘गोयमा ! । कम्हा णं भंते !
हत्थिस्स य कुंथुस्स य समे चेव जीवे ? , गोयमा ! से जहानामए—कूडागारसाला सिया दुहओ लिता गुत्ता गुत्तदुवारा
निवाया निवायगंभीरा अहे णं केई पुरिसे पईवं च जोइं च गहाय तं कूडागारसालं अंतो २ अणुपविसेइ २ तीसे कूडा-
गारसालाए सबओ समंता घणनिचियनिरन्तरनिच्छिड्डाइं दुवारवयणाइं पिहेत्ति तीसे य बहुमज्जेदेसभाए तं पईवं पली-
वेज्जा, से य पईवे कूडागारसालं अंतो २ ओभासति उज्जोएइ तवइ पभासेइ नो चेव णं कूडागारसालाए बाहिं, तए णं
से पुरिसे तं पईवं इड्डुरेणं पिहेइ, तए णं से पईवे इड्डुरस्स अंतो २ ओभासेइ नो चेव णं इड्डुरस्स बाहिं, एवं गोकिलं-
जएणं गंडवाणियाए पच्छिपिडएणं आढएणं अच्चाढएणं पत्थएणं अच्चपत्थएणं कुलवेणं अच्चकुलवेणं चउम्भाइयाए
अट्ठभाइयाए सोलसियाए वत्तीसियाए चउसड्डियाए, तए णं से पुरिसे तं पईवं दीवगर्चपणएणं पिहेइ, तए णं से पईवे

तं दीवगचंपण्यं अंतो २ ओभासइ नो चैव णं दीवगचंपणयस्स बाहिं नो चैव णं चउसड्डियाए बाहिं जाव नो चैव णं
कूडागारसालाए बाहिं, एवामेव गोयमा ! जीवेवि जारिसियं पुक्कम्मनिवद्धं बोदिं निवत्तेवं तं असंखेज्जेहिं जीवपएसेहिं
सचिन्तीकरेइ' शेषं तु लिखितमेवास्ति, अस्य धायमर्थः—कूटाकारेण—शिखराकृत्या युक्ता शाला कूटाकारशाला 'दुहओ
लित्ता' बहिरन्तश्च गोमयादिना लिप्ता 'गुप्ता' प्राकाराद्यावृता 'गुत्तदुवारा' कपाटादियुक्तद्वारा 'निवाया' वायुप्रवेश-
हिता, किल महद्गृहं प्रायो निवातं न भवतीत्यत आह—'निवायगंभीरा' निवातविशालेत्यर्थः 'पईवं' तैलदशाभाजनं
'जोइ'ति अग्निं 'घणनिचयनिरन्तरं निच्छिड्डुइं दुवारवयणाइं पिहेति' द्वाराण्येव वदनानि—मुखानि द्वारवदनानि पिधत्ते,
कीदृशानि कृत्वा ? इत्याह—घननिचितानि कपाटादिद्वारपिधानानां द्वारशाखादिषु गाढनियोजनेन तानि च तानि
निरन्तरं कपाटादीनामन्तराभावेन निच्छिद्राणि च—नीरन्ध्राणि घननिचितनिरन्तरनिच्छिद्राणि 'इद्धुरेण'ति गन्त्रीदृञ्च-
नकेन 'गोकिलंजएण'ति गोचरणार्थं महावंशमयभाजनविशेषेण डह्येत्यर्थः 'गंडवाणियाए'ति 'गण्डपाणिका' वंशम-
यभाजनविशेष एव यो गण्डेन—हस्तेन गृह्यते डह्यते लघुतरः 'पच्छिपिडएण'ति पच्छिकालक्षणपिटकेन आढका-
दीनि प्रतीतानि नवरं 'चउब्भाइय'ति घटकस्य—रसमानविशेषस्य चतुर्थभागमात्रो मानविशेषः 'अट्टभाइया' तस्यैवाष्ट
मभागमात्रो मानविशेषः एवं 'सोलसिया' षोडशभागमाना 'बत्तीसिया' तस्यैव द्वात्रिंशद्भागमात्रा 'चतुष्षष्टिका'
तस्यैव चतुःषष्टितमांशस्वभावा पलमिति तात्पर्यं 'दीवगचंपएण'ति दीपकचम्पकेन दीपाच्छादनेन कोशिकेनेत्यर्थः,
एतच्च सर्वमपि वाचनान्तरे साक्षाद्विखितमेव दृश्यत इति ॥ जीवाधिकारादिदमाह—

नेरइयाणं भंते ! पावे कम्मे जे य कडे जे य कज्जइ जे य कज्जिस्सइ सबे से दुक्खे जे निज्जिन्ने से सुहे ? , हंता गोयमा ! नेरइयाणं पावे कम्मे जाव सुहे, एवं जाव वेमाणियाणं (सूत्रं २९५) ॥ कति णं भंते ! सन्नाओ पन्नत्ताओ ? , गोयमा ! दस सन्नाओ पन्नत्ताओ, तंजहा-आहारसन्ना १ भयसन्ना २ मेहुणसन्ना ३ परिगहसन्ना ४ कोहसन्ना ५ माणसन्ना ६ मायासन्ना ७ लोभसन्ना ८ लोगसन्ना ९ ओहसन्ना १०, एवं जाव वेमाणियाणं ॥ नेरइया दसविहं वेयणिल्लं पच्चणुभवमाणा विहरंति, तंजहा-सीयं उप्पिणं सुहं पिवासं कंहुं परज्झं जरं दाहं भयं सोगं ॥ (सूत्रं २९६) ॥

‘नेरइयाणं’मित्यादि, ‘सबे से दुक्खे’त्ति दुःखहेतुसंसारनिबन्धनत्वाद् दुःखं ‘जे निज्जिन्ने से सुहे’त्ति सुखस्वरूप-मोक्षहेतुत्वाद्यन्निर्जीर्णं कर्म तत्सुखमुच्यते ॥ नारकादयश्च सज्जिन इति सज्जा आह—‘कति णं’मित्यादि, तत्र सज्जानं सज्जा-आभोग इत्यर्थः मनोविज्ञानमित्यन्ये संज्ञायते वाऽनयेति सज्जा वेदनीयमोहनीयोदयाश्रया ज्ञानदर्शनावरणक्ष-योपशमाश्रया च विचित्राहारादिप्राप्तये क्रियैवेत्यर्थः, सा चोपाधिभेदाद्भिद्यमाना दशप्रकारा भवति, तद्यथा—‘आहा-रसन्ने’त्यादि, तत्र क्षुद्रेदनीयोदयात् कावलिकाद्याहारार्थं पुद्गलोपादानक्रियैव संज्ञायतेऽनया तद्वानित्याहारसज्जा, तथा भयमोहनीयोदयाद्भयोद्भ्रान्तदृष्टिवचनविकाररोमाञ्चोद्भेदादिक्रियैव सज्जायतेऽनयेति भयसज्जा, तथा पुंवेदाद्युदयान्मै-थुनाय खयाद्यङ्गालोकनप्रसन्नवदनसंस्तम्भितोरुवेपथुप्रभृतिलक्षणा क्रियैव सज्जायतेऽनयेति मैथुनसज्जा, तथा लोभोद-यात्प्रधानभवकारणाभिष्वङ्गपूर्विका सचित्तेतरद्रव्योपादानक्रियैव सज्जायतेऽनयेति परिग्रहसज्जा, तथा क्रोधोदयादावे-

शगर्भा प्ररूक्षनयनदन्तच्छदस्फुरणादिचेष्टैव सञ्ज्ञायतेऽनयेति क्रोधसञ्ज्ञा, तथा मानोदयादहङ्कारात्मिकोत्सेकक्रियैव सञ्ज्ञायतेऽनयेति मानसञ्ज्ञा, तथा मायोदयेनाशुभसङ्केशादनृतसंभाषणादिक्रियैव सञ्ज्ञायतेऽनयेति मायासञ्ज्ञा, तथा लोभोदयाल्लोभसमन्विता सचित्तेतरद्रव्यप्रार्थनैव सञ्ज्ञायतेऽनयेति लोभसञ्ज्ञा, तथा मतिज्ञानावरणक्षयोपशमाच्छब्दाद्यर्थगोचरा सामान्यावबोधक्रियैव सञ्ज्ञायते वस्त्वनयेति ओघसञ्ज्ञा, एवं शब्दाद्यर्थगोचरा विशेषावबोधक्रियैव सञ्ज्ञायतेऽनयेति लोकसञ्ज्ञा, ततश्चौघसञ्ज्ञा दर्शनोपयोगो लोकसञ्ज्ञा तु ज्ञानोपयोग इति, व्यत्ययं त्वन्ये, अन्ये पुनरित्थमभिदधति—सामान्यप्रवृत्तिरोघसञ्ज्ञा लोकदृष्टिस्तु लोकसञ्ज्ञा, एताश्च सुखप्रतिपत्तये स्पष्टरूपाः पञ्चेन्द्रियानधिकृत्योक्ताः, एकेन्द्रियादीनां तु प्रायो यथोक्तक्रियानिवन्धनकर्मोदयादिरूपा एवावगन्तव्या इति ॥ जीवाधिकारात्—‘नेरहये’त्यादि, ‘परज्ज्ञ’त्ति पारवश्यम् ॥ प्राग् वेदनोक्ता सा च कर्मवशात् तच्च क्रियाविशेषात् सा च महतामितरेषां च समैवेति दर्शयितुमाह—

से नूनं भंते ! हृत्थिस्स य कुंथुस्स य समा चेव अपच्चक्खाणकिरिया कज्जति ? , हंता गोयमा ! हृत्थिस्स य कुंथुस्स य जाव कज्जति । से केणेट्ठणं भंते ! एवं वुच्चह जाव कज्जह ? , गोयमा ! अविरतिं पडुच्च, से तेणेट्ठणं जाव कज्जह (सूत्रं २९७ ॥ आहाकम्मणं भंते ! भुजमाणे किं बंधह ? किं पकरेह ? किं चिणाह ? किं उवचिणाह ? एवं जहा पढमे सए नवमे उद्देसए तथा भाणियं जाव सासए पंडिए पंडियत्तं असासयं, सेवं भंते ! सेवं भंते त्ति ॥ (सूत्रं २९८) सत्तमसयस्स अट्टमउद्देसो ॥ ७-८ ॥

‘से नूनं भंते ! हत्थिस्से’ त्यादि, अनन्तरमविरतिरुक्तां सा च संयतानामप्याधाकर्मभोजिनां कथञ्चिदस्तीत्यतः पृच्छति-
‘अहे’ त्यादि, ‘सासए पंडिए पंडियत्तं असासयं’ ति अयमर्थः—जीवः शाश्वतः पण्डितत्वमशाश्वतं चारित्रस्य
भ्रंशादिति ॥ सप्तमशतेऽऽष्टमोद्देशकः ॥ ७-८ ॥

पूर्वमाधाकर्मभोक्तृत्वेनासंवृतवक्तव्यतोका, नवमोद्देशकेऽपि तद्वक्तव्यतोच्यते, तत्र चादिसूत्रम्—

असंबुडे णं भंते ! अणगारे बाहिरए पोगगले अपरियाइत्ता पम् एगवन्नं एगरूवं विउव्वित्तए ? णो तिण-
डे समडे । असंबुडे णं भंते ! अणगारे बाहिरए पोगगले परिघाइत्ता पम् एगवन्नं एगरूवं जाव हंता पम् । से
भंते ! किं इहगए पोगगले परिघाइत्ता विउव्वइ तत्थगए पोगगले परिघाइत्ता विउव्वति अन्नत्थगए पोगगले परिघा-
इत्ता विकुव्वइ ? गोयमा ! इहगए पोगगले परिघाइत्ता विकुव्वइ नो तत्थगए पोगगले परिघाइत्ता विकुव्वइ नो
अन्नत्थगए पोगगले जाव विकुव्वति, एवं एगवन्नं अणेगरूवं चउभंगो जहा छट्टसए नवमे उद्देसए तहा इहावि
भाणियवं, नवरं अणगारे इहगयं इहगए चव पोगगले परिघाइत्ता विकुव्वइ, सेसं तं चव जाव लुक्खपोगगलं
निव्वपोगगलत्ताए परिणामेत्तए ? हंता पम्, से भंते ! किं इहगए पोगगले परिघाइत्ता जाव नो अन्नत्थगए
पोगगले परिघाइत्ता विकुव्वइ ॥ (सूत्रं २९९) ॥

‘असंबुडे णं’ मित्यादि, ‘असंवृतः’ प्रमत्तः ‘इहगए’ ति इह प्रच्छको गौतमस्तदपेक्षया इहशब्दवाच्यो मनुष्यलोक-

स्ततश्च 'इहगतान्' नरलोकव्यवस्थितान् 'तत्तथगए'त्ति वैक्रियं कृत्वा यत्र यास्यति तत्र व्यवस्थितानित्यर्थः 'अन्नतथ-
गए'त्ति उक्तस्थानद्वयव्यतिरिक्तस्थानाश्रितानित्यर्थः 'नवरं'ति अयं विशेषः—'इहगए'इति इहगतः अनगार इति इह-
गतान् पुद्गलानिति च वाच्यं, तत्र तु देव इति तत्रगतानिति चोक्तमिति ॥ अनन्तरं पुद्गलपरिणामविशेष उक्तः, स
सङ्ग्रामे सविशेषो भवतीति सङ्ग्रामविशेषवक्तव्यताभणनाय प्रस्तावयन्नाह—

णायमेयं अरहया सुयमेयं अरहया विन्नायमेवं अरहया महासिलाकंदए संगामे २ ॥ महासिलाकंदए णं
भंते ! संगामे वट्टमाणे के जइत्था के पराजइत्था ? गोयमा ! वल्ली विदेहपुत्ते जइत्था, नवमहइ नवलेच्छइ
कासीकोसलगा अट्टारसवि गणरायाणो पराजइत्था ॥ तए णं से कोणिए राया महासिलाकंदकं संगामं
उवट्ठियं जाणित्ता कोडुंविचयपुरिसे सद्दावेइ २ एवं वयासी—खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! उदाइं हत्थिरायं
पडिकप्पेह हयगयरहजोहकलियं चाउरंगिणिं सेणिं सन्नाहेह २ ता मम एयमाणत्तियं खिप्पामेव पच्चप्पिणह ।
तए णं ते कोडुंविचयपुरिसा कोणिएणं रन्ना एवं वुत्ता समाणा हट्टतुट्ट जाव अंजलिं कड्डु एवं सामी ! तहत्ति
आणाए विणएणं वयणं पडिसुणंति २ खिप्पामेव छेयायरियोवएसमतिकप्पणाविकप्पेहि सुनिउणेहिं एवं जहा
उववाइए जाव भीमं संगामियं अउज्झं उदाइं हत्थिरायं पडिकप्पेति हयगय जाव सन्नाहेति २ जेणेव कूणिए
राया तेणेव उवागच्छइ तेणेव उवागच्छइत्ता करयल० कूणियस्स रन्नो तमाणत्तियं पच्चप्पिणंति, तए णं से
कूणिए राया जेणेव मज्जणघरे तेणेव उवागच्छइ तेणेव उवागच्छित्ता मज्जणघरं अणुपविसइ मज्जणघरं अणु-

पविसित्ता ण्हाए कयबलिकम्मे कयकोउयमंगलपायच्छित्ते सधालंकारविभूसिए सन्नद्धबद्धविमयकवए उप्पी-
 लियसरासणपट्टिए पिणद्धगेवेल्ले विमलवरबद्धचिंधपट्टे गहियाउहप्पहरणे सकोरिंटमल्लदामेणं छत्तेणं धरि-
 ज्जमाणेणं चउचामरवालवीतियंगे मंगलजयसइकयालोए एवं जहा उववाइए जाव उवागच्छित्ता उदाइं
 हत्थिरायं दुख्खे, तए णं से कूणिए राया हारोत्थयसुकयरइयवच्छे जहा उववाइए जाव सेयवरचामराहिं
 उड्डुवमाणीहिं उड्डुवमाणीहिं हयगयरहपवरजोहकलियाए चाउरंगिणीए सेणाए सद्धिं संपरिबुडे महया भड-
 चडगरविंदपरिखत्ते जेणेव महासिलाए कंटए संगामे तेणेव उवागच्छइ तेणेव उवागच्छित्ता महासिलाकंटयं
 संगामं ओयाए, पुरओ य से सके देविंदे देवराया एगं महं अभेजकवयं वइरपडिरुवगं विउवित्ताणं चिट्ठति,
 एवं खल्ल दो इंदा संगामं संगामेति, तंजहा-देविंदे य मणुइंदे य, एगहत्थिणावि णं पभू कूणिए राया पराजि-
 णित्तए, तए णं से कूणिए राया महासिलाकंटकं संगामं संगामेमाणे नव मल्लइ नव लेच्छइ कासीकोसलगा
 अट्टारसवि गणरायाणो हयमहियपवरवीरघाइयवियडियचिंधयपडागे किच्छपाणगए दिसो दिसिं पडि-
 सेहित्था ॥ से केणट्टेणं भत्ते ! एवं बुद्धइ महासिलाकंटए संगामे !, गोयमा ! महासिलाकंटए णं संगामे
 वड्डमाणे जे तत्थ आसे वा हत्थी वा जोहे वा सारही वा तणेण वा पत्तेण वा कट्टेण वा सक्कराए वा अभि-
 हम्मति सव्वे से जाणइ महासिलाए अहं अभिहए म० २, से तेणट्टेणं गोयमा ! महासिलाकंटए संगामे ।
 महासिलाकंटए णं भत्ते ! संगामे वड्डमाणे कति जणसयसाहस्सीओ वहियाओ ?, गोयमा ! चउरासीइं जण-

सयसाहस्रीभो वहियाओ । ते णं भंते ! मणुया निस्सीला जाव निष्पचक्खणपोसहोववासा रुढा परि-
कुविया समरवहिया अनुवसंता कालमासे कालं किच्चा कहिं गया कहिं उववन्ता ? गोघमा ! ओसन्नं नरग-
तिरिक्खजोणिएसु उववन्ता (सूत्रं ३००) ॥

‘णायमेय’मित्यादि, ज्ञातं सामान्यतः ‘एतत्’ वक्ष्यमाणं वस्तु ‘अर्हता’ भगवता महावीरेण सर्वज्ञत्वात्, तथा ‘सुयं’ति
स्मृतमिव स्मृतं स्पष्टप्रतिभासभावात्, विज्ञातं विशेषतः, किं तत् ? इत्याह—‘महाशिलाकण्टए संगामे’ति महा-
शिलैव कण्टको जीवितभेदकत्वात् महाशिलाकण्टकस्ततश्च यत्र तृणशलाकादिनाऽप्यभिहतस्याश्वहस्यादेर्महाशिलाकण्ट-
केनेवाभ्याहतस्य वेदना जायते स सद्गामो महाशिलाकण्टक एवोच्यते, द्विर्वचनं चोल्लेखस्यानुकरणे, एवं च किलायं
सद्गामः सज्जातः—चम्पायां कूणिको राजा बभूव, तस्य चानुजौ हल्लविहल्लाभिधानौ भ्रातरौ सेचनकाभिधानग-
न्धहस्तिनि समारूढौ दिव्यकुण्डलदिव्यवसनदिव्यहारविभूषितौ विलसन्तौ दृष्ट्वा पद्मावत्यभिधाना कूणिकराजस्य
भार्या मत्सराहन्तिनोऽपहाराय तं प्रेरितवती, तेन तौ तं याचितौ, तौ च तद्भ्याद्वैशाल्यां नगर्यां स्वकीयमातामहस्य
चेटकाभिधानस्य राज्ञोऽन्तिकं सहस्तिक्का सान्तःपुरपरिवारौ गतवन्तौ, कूणिकेन च दूतप्रेषणतो मार्गितौ, न च तेन
प्रेषितौ, ततः कूणिकेन भाणितं—यदि न प्रेषयसि भो ! तदा युद्धसज्जो भव, तेनापि भाणितम्—एष सज्जोऽस्मि, ततः
कूणिकेन कालादयो दश स्वकीया भिन्नमातृका भ्रातरौ राजानश्चेटकेन सह सद्गामायाहताः, तत्रैकैकस्य त्रीणि २ हस्तिनां
सहस्राणि, एवं स्थानामश्वानां च, मनुष्याणां तु प्रत्येकं तिस्रः २ कीटयः, कूणिकस्याप्येवमेव, एनं च व्यतिकरं ज्ञात्वा

चेटकेनाप्यष्टादश गणराजा मिलिताः, तेषां चेटकस्य च प्रत्येकमेवमेव हस्त्यादिपरिमाणं, ततो युद्धं संप्रलम्, चेटकरा-
 जश्च प्रतिपन्नव्रतत्वेन दिनमध्ये एकमेव शरं मुञ्चति, अमोघबाणश्च सः, तत्र च कूणिकसैन्ये गरुडव्यूहः, [ग्रन्थाग्रं ७०००]
 चेटकसैन्ये च सागरव्यूहो विरचितः, ततश्च कूणिकस्य कालो दण्डनायको युध्यमानस्तावद्गतो यावच्चेटकः, ततस्तेनैक-
 शरनिपातेनासौ निपातितो, भग्नं च कूणिकवलं, गते च द्वे अपि वले निजं निजमावासास्थानम्, एवं च दशसु दिवसेषु
 चेटकेन विनाशिता दशापि कालादयः, एकादशे तु दिवसे चेटकजयार्थं देवताराधनाय कूणिकोऽष्टमभक्तं प्रजग्राह,
 ततः शक्रचमरावागतौ, ततः शक्रो वभाण-चेटकः श्रावक इत्यहं न तं प्रति प्रहरामि नवरं भवन्तं संरक्षामि, ततोऽसौ
 तद्रक्षार्थं वज्रप्रतिरूपकमभेद्यकवचं कृतवान्, चमरस्तु द्वौ सद्भामौ विकुर्वितवान्-महाशिलाकण्टकं रथमुशलं चेति ॥
 'जहत्थ'ति जितवान् 'पराजहत्थ'ति पराजितवान् हारितवानित्यर्थः 'वज्जि'ति 'वज्री' इन्द्रः 'विदेहपुत्ते'ति कोणिकः,
 एतावेष तत्र जेतारौ नान्यः कश्चिदिति 'नव मल्लह'ति मल्लकिनामानो राजविशेषः 'नव लेच्छह'ति लेच्छकिनामानो
 राजविशेषा एव 'कासीकोसलग'ति काशी-वाणारसी तज्जनपदोऽपि काशी तत्सम्बन्धिन आद्या नव कोशला-अयो-
 ध्या तज्जनपदोऽपि कोशला तत्सम्बन्धिनो नव द्वितीयाः, 'गणरायाणो'ति समुत्पन्ने प्रयोजने ये गणं कुर्वन्ति ते गणप्र-
 धाना राजानो गणराजाः सामन्ता इत्यर्थः, ते च तदानीं चेटकराजस्य वैशालीनगरीनायकस्य साहाय्याय गणं कृतवन्त
 इति ॥ अथ महाशिलाकण्टके सद्भामे चमरेण विकुर्विते सति-कूणिको यदकरोत्तद्दर्शनार्थमिदमाह-—'तए ण'मित्यादि,
 ततो' महाशिलाकण्टकसद्भामविकुर्याणानन्तरमुदायिनामानं 'हत्थिरार्य'ति हस्तिप्रधानं 'पडिकप्पेह'ति सन्नद्धं कुरुत

'पञ्चपिणह'ति प्रत्यर्पयत निवेदयतेत्यर्थः, 'हृष्टतुष्ट' इह यावत्करणादेवं दृश्यम्—'हृष्टतुष्टचित्तमाणां'दिया नंदिया
 पीडमणा'इत्यादि, तत्र हृष्टतुष्टं—अत्यर्थं तुष्टं हृष्टं वा—विस्मितं तुष्टं च—तोषवच्चित्तं—मनो यत्र तत्तथा तद् हृष्टतुष्टचित्तं यथा
 भवति इत्येवमानन्दिता—ईषन्मुखसौम्यतादिभावैः समृद्धिमुपगताः, ततश्च नन्दिताः—समृद्धितरतामुपगताः प्रीतिः—
 प्रीणनं—आप्यायनं मनसि येषां ते प्रीतिमनसः 'अंजलिं कहु'त्ति, इदं त्वेवं दृश्यम्—'करयलपरिगहियं दसणहं सिरसा-
 वत्तं मत्थए अंजलिं कहु' तत्र शिरसाऽप्राप्तं—असंस्पृष्टं मस्तकेऽञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः 'एवं सामी ! तहत्ति आणाए विण-
 एणं वयणं पडिसुणे'त्ति एवं स्वामिन् ! तथेति आज्ञया इत्येवंविधशब्दभणनरूपो यो विनयः स तथा तेन वचनं
 राज्ञः सम्बन्धि 'प्रतिश्रुण्वन्ति' अभ्युपगच्छन्ति 'छेयाय रिओचएसमहक्प्पणाधिगप्पेहि'ति छेको—निपुणो य आ-
 चार्यः—शिल्पोपदेशदाता तस्योपदेशाद् या मतिः—बुद्धिस्तस्या ये कल्पनाविकल्पाः—कृतिभेदास्ते तथा तैः प्रतिकल्प-
 यन्तीति योगः 'सुनिउणेहि'ति कल्पनाविकल्पानां विशेषणं नरैर्वा सुनिपुणैः, 'एवं जहा उववाइए'त्ति तत्र चेदं सूत्र-
 मेवम्—'उज्जलेनेवत्थहवपरिवच्छियं' उज्ज्वलनेपथ्येन—निर्मलवेपेण 'हृद्वं'ति शीघ्रं परिपक्षितः—परिगृहीतः परिवृतो यः स
 तथा तं, सुसज्जं 'चम्मियसन्नद्धवद्धकवइयउप्पीलियवच्छकच्छगेवेज्जगवद्धगलगवरभूसणविराइयं' चम्मणि नियुक्ताश्चार्म्मि
 कास्तैः सन्नद्धः—कृतसन्नाहश्चार्म्मिकसंनद्धः वद्धा कवचिका—सन्नाहविशेषो यस्य स बद्धकवचिकः उत्पीडिता—गाढीकृता
 वक्षसि कक्षा—हृदयरज्जुर्न्यस्य स तथा त्रैवेयकं वद्धं गलके यस्य स तथा वरभूषणैर्विराजितो यः स तथा ततः कर्मधारयोऽ-
 तस्तम् 'अहियेतेयजुत्तं विरइयवरकणपूरसल्लियपलंवावचूलचामरोयरकयंधयारं' विरचिते वरकर्णपूरे—प्रधानकर्णाभरण-

विशेषो यस्य स तथा सललितानि प्रलम्बानि अवचूलानि-यस्य स तथा चामरोत्करेण कृतमन्धकारं यत्र स तथा ततः कर्मधार्योऽतस्तं, 'चित्तपरिच्छोयपच्छयं' चित्तपरिच्छोको-लघुः प्रच्छदो-वखविशेषो यस्य स तथाऽतस्तं 'कणगघडियसु-त्तागसुबद्धकच्छं' कनकघटितसूत्रकेण सुष्ठु बद्धा कक्षा-उरोबन्धनं यस्य स तथा तं 'बहुपहरणावरणाभरियजुज्झ-सज्झं' बहूनां ग्रहरणानां (मस्यादीनां) मावरणानां च-स्फुरककण्टकादीनां भृतो युद्धसज्जश्च यः स तथाऽतस्तं 'सच्छत्तं सज्झयं सघटं' 'पंचामेलियपरिमंडियाभिरामं' पञ्चभिरापीडिकाभिः-चूडाभिः परिमण्डितोऽभिरामश्च-रम्यो यः स तथाऽतस्तम् 'ओसारियजमलजुयलघटं' अवसारितं-अवलम्बितं यमलयुगलं-द्वयं घण्टयोर्यत्र स तथाऽतस्तं 'विज्जु-पिणङ्गं व कालमेहं' भास्वरप्रहरणाभरणादीनां विद्युत्कल्पना(त्वात्) कालत्वाच्च गजस्य मेघसमतेति 'उप्पाइयपघ्वयं व सक्खं' औत्पातिकपर्वतमिव साक्षादित्यर्थः 'मत्तं मेहमिव गुलुगुलंतं' 'मणपवणजइणवेगं' मनःपवनजयी वेगो यस्य स-तथाऽतस्तं, शेषं तु लिखितमेवास्ति, वाचनान्तरे त्विदं साक्षाद्विखितमेव दृश्यत इति, 'कयवलिकम्मै'ति देवतानां कृतवलिकर्मा 'कयकोडयमंगलपायच्छित्ते'ति कृतानि कौतुकमङ्गलान्येव प्रायश्चित्तानीव दुःस्वप्नादिव्यपोहायावश्यं कर्त्तव्यत्वात् प्रायश्चित्तानि येन स तथा, तत्र कौतुकानि-भयीपुण्ड्रादीनि मङ्गलानि-सिद्धार्थकादीनि 'सन्नद्धवद्धव-म्मियकवए'ति सन्नद्धः संहननिकया तथा बद्धः कक्षाबन्धनतो वर्मितो वर्म्मतया कृतोऽङ्गे निवेशनात् कवचः-कङ्कदो येन स तथा, ततः कर्मधारयः, 'उप्पीलियसरासणपट्टिए'ति उत्पीडिता-गुणसारणेन कृतावपीडा शरा-सनपट्टिका-धनुर्दण्डो येन स तथा, उत्पीडिता वा-बाहौ बद्धा शरासनपट्टिका-बाहुपट्टिका येन स तथा, 'पिणङ्गवेज्ज-

विमलवरवद्धचिंधपट्टे'त्ति पिनद्धं-परिहितं त्रैवेयकं-ग्रीवाभरणं येन स तथा विमलवरो वद्धश्चिह्नपट्टो-योधचिह्नपट्टो
 येन स तथा, ततः कर्मधारयः, 'गहियाउहपहरणे'त्ति गृहीतानि आयुधानि-शस्त्राणि प्रहरणाय-परेषां प्रहारकरणाय
 येन स तथा, अथवाऽऽयुधानि-अक्षेप्यशस्त्राणि खड्गादीनि प्रहरणानि तु-क्षेप्यशस्त्राणि नाराचादीनि ततो गृही-
 तान्यायुधप्रहरणानि येन स तथा, 'सकोरिंटमल्लदामेगं'त्ति सह कोरिण्टप्रधानैः-कोरिण्टकाभिधानकुसुमगुच्छैर्माल्यदा-
 मभिः-पुष्पमालाभिर्धत्ततथा तेन, 'चउचामरवालवीइयंगे'त्ति चतुर्णां चामराणां वालैर्वीजितमङ्गं यस्य स तथा, 'मंग-
 लजयसइकयालोए'त्ति मङ्गलो-मङ्गल्यो जयशब्दः कृतो-जनैर्विहित आलोके-दर्शने यस्य स तथा, 'एवं जहा
 उववाइए जाव' इत्यनेनेदं सूचितम्-'अणेगणनायगदंडनायगराईसरतलवरमाडंविद्यकोडुंविद्यमंतिमहामंतिगणगदोचा-
 रियअमच्चचेडपीठमदणगरनिगमसेट्टिसेणावइसत्थवाहट्टूयसंधिपाल सद्धिं संपरिवुडे धवलमहामेहनगएविच गहगणदिप्पं-
 तरिक्खतारागणाण मज्झे सस्सिच पियदंसणे नरवई मज्जगघराओ पडिनिक्खमइ मज्जगघराओ पडिनिक्खमित्ता जेणेव
 वाहिरिया उवट्ठाणसाला जेणामेव उदाई हत्थिराया तेणामेव उवागच्छइ'त्ति तत्रानेके ये गणनायकाः-प्रकृतिम-
 हत्तराः दण्डनायकाः-तत्रपांलाः राजानो-भाण्डलिकाः ईश्वरा-युवराजाः तलवराः-परितुष्टनरपतिप्रदत्तपट्टचन्धविभू-
 पिता राजस्थानीया माडम्बिकाः-छिन्नमडम्बाधिपाः कौटुम्बिकाः-कृतिपयकुटुम्बप्रभवोऽवलगकाः मन्त्रिणः-प्रतीताः
 महामन्त्रिणो-मन्त्रिमण्डलप्रधानाः गणकाः-ज्योतिषिकाः भाण्डागारिका इत्यन्ये दौवारिकाः-प्रतीहाराः अमात्या-रा-
 ज्याधिष्ठायाकाः चेटाः-पादमूलिकाः पीठमर्दाः-आस्थाने आसनासीनसेवकाः वयस्या इत्यर्थः नगरमिह सैन्यनिवासिप्र-

कृतयः निगमाः—कारणिका वणिजो वा श्रेष्ठिनः—श्रीदेवताऽध्यासितसौवर्णपट्टविभूषितोत्तमाङ्गाः सेनापतयो—नृपतिनिरूपि-
 तचतुरङ्गसैन्यनायकाः सार्धवाहाः प्रतीताः द्रुता—अन्येषां राजादेशनिवेदकाः सन्धिपालाः—राज्यसन्धिरक्षकाः, एतेषां
 इन्द्रस्ततस्तैः, इह तृतीयावहुवचनलोपो द्रष्टव्यः ‘सङ्घि’ति सार्द्धं सहेत्यर्थः, न केवलं तत्सहितत्वमेव अपि तु तैः समिति-
 समन्तात् परिवृतः—परिकरित इति, ‘हारोत्थयसुकयरइयवच्छे’ हारावस्तृतेन—हारावच्छादनेन सुष्ठु कृतरतिकं वक्षः—उरो
 यस्य स तथा, ‘जहा चेव उवचाहए’ति तत्र चैवमिदं सूत्रम्—‘पालंवपलंबमाणपडसुकयउत्तरिल्ले’इत्यादितत्र प्रालम्बेन-
 दीर्घेण प्रलम्बमानेन—झुम्बमानेन पदेन सुष्ठु कृतमुत्तरीयं—उत्तरासङ्गो येन स तथा, ‘महया भडचडगरवंदपरिविखत्ते’ति
 महाभटानां विस्तारवत्सङ्घेन परिकरित इत्यर्थः ‘ओयाए’ति ‘उपयातः’ उपागतः ‘अभेजकवधं’ति परप्रहरणाभेद्यावरणं
 ‘वइरपडिरुवगं’ति वज्रसदृशम् ‘एगहत्थिणावि’ति एकेनापि गजेनेत्यर्थः ‘पराजिणित्तए’ति परानभिभवितुमित्यर्थः ।
 ‘हयमहियपवरवीरघाइयविवडियंचिंधद्धयपडागे’ति हताः—प्रहारदानतो मथिता—माननिर्मथनतः प्रवरवीराः—प्रधा-
 नभटा घातिताश्च येषां ते तथा, विपतिताश्चिह्नध्वजाः—चक्रादिचिह्नप्रधानध्वजाः पताकाश्च येषां ते तथा, ततः
 कर्मधारयोऽतस्तान्, ‘किच्छपाणगए’ति कृच्छ्रगतप्राणान्—कष्टपतितप्राणानित्यर्थः ‘दिसो दिसिं’ति दिशः सकाशा-
 दन्यस्यां दिशि अभिमतदिकूल्यागादिगन्तराभिमुखेनेत्यर्थः, अथवा दिगेवापदिगू नाशनाभिप्रायेण यत्र प्रतिषेधने तद्दि-
 गपदिक् तद्यथा भवत्येवं, ‘पडिसेहित्थ’ति प्रतिषेधितवान् युद्धान्निवर्त्तितवानित्यर्थः ॥

णायमेयं अरहया सुयमेयं अरहया विन्नायमेयं अरहया रहसुसले संगमे, रहसुसले णं भन्ते ! संगमे

वट्टमाणे के जइत्था के पराजइत्था ? , गोयमा ! बज्जी विदेहपुत्ते चमरे असुरिंदे असुरकुमाराराया जइत्था नव
 मल्लई नव लेच्छई पराजइत्था, तए णं से कूणिए राया रहसुसलं संगामं उवट्ठियं सेसं जहा महासिलाकंटए
 नवरं भूयाणंदे हत्थिराया जाव रहसुसलसंगामं ओयाए, पुरओ य से सक्के देविंदे देवराया, एवं तहेव जाव-
 चिट्ठंति, मग्गओ य से चमरे असुरिंदे असुरकुमाराराया एणं महं आयासं किहिणपडिख्वगं विउच्चित्ताणं
 चिट्ठइ, एवं खलु तओ इंदा संगामं संगामंति, तंजहा-देविंदे य मणुइंदे य असुरिंदे य, एगहत्थिणावि णं पभू
 कूणिए राया जइत्ताए तहेव जाव दिसो दिसिं पडिसेहित्था । से केणट्ठेणं भंते ! रहसुसले संगामे २ ? , गोयमा !
 रहसुसले णं संगामे वट्टमाणे एगे रहे अणासए असारहिए अणारोहए समुसले महया जणक्खयं जणवहं
 जणप्पमइं जणसंवट्ठकप्पं रुहिरकइमंकरेमाणे सबओ समंता परिधावित्था से तेणट्ठेणं जाव रहसुसले संगामे ।
 रहसुसले णं भंते ! संगामे वट्टमाणे कति जणसयसाहस्सीओ वहियाओ ? , गोयमा ! छन्नउत्तिं जणसयसाह-
 स्सीओ वहियाओ । ते णं भंते ! मणुया निस्सीला जाव उववत्ता ? , गोयमा ! तत्थ णं दस साहस्सीओ
 एगाए मच्छीए कुच्छिसि उववत्ताओ, एगे देवलोगेसु उववत्ते, एगे सुकुले पचायाए, अवसेसा ओसत्तं नर-
 गतिरिक्खजोणिएसु उववत्ता । (सूत्रं ३०१) कम्हा णं भंते ! सक्के देविंदे देवराया चमरे अमुरिंदे असुरकु-
 माराराया कूणियस्स रत्तो साहेज्जं दलइत्था ? , गोयमा ! सक्के देविंदे देवराया पुव्वसंगतिए चमरे अमुरिंदे
 असुरकुमाराराया परियायसंगतिए, एवंखलु गोयमा ! सक्के देविंदे देवराया चमरे य असुरिंदे असुरकुमाराराया

कूणिगस्स रत्तो साहिजं दलइत्था ॥ (सूत्रं ३०२) बहुजणे णं भंते ! अन्नमन्नस्स एवमाइक्खंति जाव परूवेति एवं
 खलु बहवे मणुस्सा अन्नगरेसु उच्चावएसु संगामेसु अभिसुहा चेव पहया समाणा कालमासे कालं किच्चा अन्नय-
 रेसु देवलोएसु देवत्ताए उववत्तारो भवंति, से कहमेयं भंते ! एवं ? गोयमा ! जणं से बहुजणो अन्नमन्नस्स
 एवं आइक्खति जाव उववत्तारो भवंति जे ते एवमाहंसु मिच्छं ते एवमाहंसु, अहं पुण गोयमा ! एवमाइ-
 क्खामि जाव परूवेमि-एवं खलु गोयमा ! तेणं कालेणं तेणं समएणं वेसाली नामं नगरी होत्था, वण्णओ, तत्थ
 णं वेसालीए नगरीए वरुणे नामं नागनत्तुए परिवसइ अहु जाव अपरिभूए सन्नणोवासए अभिगयजीवा-
 जीवे जाव पडिलाभेमाणे छट्ठं छट्ठेणं अनिक्खित्तेणं तवोक्कमेणं अप्पाणं भावेमाणे विहरति, तए णं से
 वरुणे नागनत्तुए अन्नया कयाइ रायाभिओगेणं गणाभिओगेणं बलाभियोगेणं रहसुसले संगामे आणत्ते
 समाणे छट्ठमत्तिए अट्टमभत्तं अनुवट्ठेति अट्टमभत्तं अनुवट्ठेत्ता कोहुंविगपुरिसे सदावेइ २ एवं वदासी-खि-
 प्पामेव भो देवाणुप्पिया ! चाउग्घंटां आसरहंजुत्तामेव उवट्ठावेह हयगयरहपवर जाव सत्ताहेत्ता मम एयमाण-
 त्तायं पच्चप्पिणह, तए णं से कोहुंविगपुरिस्सा जाव पडिसुणेत्ता खिप्पामेव सच्छत्तं सज्झयं जाव उवट्ठावेति
 हयगयरह जाव सत्ताहेति २ जेणेव वरुणे नागनत्तुए जाव पच्चप्पिणंति, तए णं से वरुणे नागनत्तुए जेणेव
 मज्जणघरे तेणेव उवागच्छति जहा कूणिओ जाव पायच्छित्ते सत्तालंकारविभूसिए सत्तद्धब्धे सक्कोरंढमल्ल-
 दामेणं जाव भरिज्जमाणेणं अणेगणनायग जाव दूयसंधिपाल सद्धिं संपरिबुडे मज्जणघराओ पडिनिक्खमति

પડિનિઘ્નમિત્તા જેનેવ વાહિરિયા ઉવઢાણસાલા જેનેવ ચાઝગંટે આસરહે તેનેવ ઉવાગચ્છહ ઉવાગચ્છહ ત્તા
 ચાઝગંટં આસરહં દુરુહહ ૨ હથગયરહ જાવ સંપરિહુઝે મહ્યા મહચડગર૦ જાવ પરિનિઘ્નત્તે જેનેવ રહમુ-
 સલે સંગામે તેનેવ ઉવાગચ્છહ ૨ ત્તા રહમુસલં સંગામં ઓયાઓ, તપ્ નં સે વરુને ણાગણતુપ્ રહમુસલં સંગામં
 ઓયાપ સમાણે અયમેયારૂવં અભિગ્ગહં અભિગ્ગહં-રુપ્પતિ મે રહમુસલં સંગામં સંગામેમાણસ્સ જે પુવિં
 પહ્ણહ સે પડિહ્ણિત્તાપ અવસેસે નો કપ્પતીતિ, અયમેયારૂવં અભિગ્ગહં અભિગ્ગહં અભિગ્ગહં ત્તા રહમુસલં
 સંગામં સંગામેતિ, તપ્ નં તસ્સ વરુણસ્સ નાગણતુયસ્સ રહમુસલં સંગામં સંગામેમાણસ્સ પ્પગે પુરિસે સરિસપ્
 સરિસત્તાપ્ સરિસવ્વપ્ સરિસમંડમત્તોવગરણે રહેણં પડિરહં હવમાગપ્, તપ્ નં સે પુરિસે વરુણં ણાગણતુયં
 एवं વયાસી-પહ્ણ મો વરુણા ! ણાગણતુયા ! ૫૦ ૨, તપ્ નં સે વરુણે ણાગણતુપ્ તં પુરિસં પ્પવં વદાસી-
 નો ચલુ મે કપ્પહ દેવાણુપ્પિયા ! પુવિં અહયસ્સ પહ્ણિત્તાપ્, તુમં ચેવ નં પુવં પહ્ણાદ્ધિ, તપ્ નં સે પુરિસે વરુણે
 ણાગણતુપ્પણં एवं હુત્તે સમાણે આનુરુત્તે જાવ મિસિમિસેમાણે ધણું પરામુસહ ૨ ઉમ્મં પરામુસહ ઉમ્મં પરામુ-
 સિત્તા ઠાણં ઠાતિ ઠાણં ઠિચા આયયકન્નાયયં ઉમ્મં કરેહ આયયકન્નાયયં ઉમ્મં કરેત્તા વરુણં ણાગણતુયં ગાઢપ્પ-
 હારી કરેહ, તપ્ નં સે વરુણે ણાગણતુપ્ તેણં પુરિસેણં ગાઢપ્પહારીરુપ્ સમાણે આનુરુત્તે જાવ મિસિમિસેમાણે
 ધણું પરામુસહ ધણું પરામુસિત્તા ઉમ્મં પરામુસહ ઉમ્મં પરામુસિત્તા આયયકન્નાયયં ઉમ્મં કરેહ આયયકન્નાયયં ૨
 તં પુરિસં પ્પગાહં ક્કહાદં જીવિયાઓ વવરોવહ, તપ્ નં સે વરુણે ણાગણતુપ્ તેણં પુરિસેણં ગાઢપ્પહારી-

कए समाणे अत्थामे अबले अवीरिए अपुरिसक्कारपरक्कमे अधारणिज्जमिक्तिकहु तुरए निगिण्हइ तुरए निगिण्हइ रहं परावत्तेइ रहं परावत्तित्ता रहसुसलाओ संगामाओ पडिनिक्खमतिरेएगंतमंतं अवक्कमइ एगंतमंतं अवक्कमित्ता तुरए निगिण्हइ २ रहं ठवेइ २ ता रहाओ पच्चोरुहइ रहाओ २ रहाओ तुरए मोएइ तुरए मोए ता तुरए विसज्जेइ २ ता [ग्रन्थ ४०००] २ दब्बमसंधारगं संथरइ २ [पुरच्छाभिमुहे दुरुहइ दब्बमसं० २] पुरच्छाभिमुहे संपलियंकनिसन्ने करयल जाव कहु एवं वयासी-नमोत्थु णं अरिहंताणं जाव संपत्ताणं नमोत्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स आइगरस्स जाव संगविउकामस्स मम धम्मायरियस्स धम्मो-वदेसगस्स वंदामि णं भगवन्तं तत्थगयं इहगए पासउ मे से भगवं तत्थगए जाव वंदति नमंसति २ एवं वयासी-पुर्विपि मए समणस्स भगवओ महावीरस्स अंतिए थूलए पाणातिवाए पच्चक्खाए जावज्जीवाए एवं जाव थूलए परिगहे पच्चक्खाए जावज्जीवाए, इयाणिपि णं अरिहंतस्स भगवओ महावीरस्स अंतियं सव्वं पाणातिवायं पच्चक्खामि जावज्जीवाए एवं जहा खंदओ जाव एयंपि णं चरमेहिं जसासनीसासेहिं वोसिरिस्सामित्तिकहु सन्नाहपइं सुयइ सन्नाहपइं मुइत्ता सहुद्धरणं करेति सहुद्धरणं करेत्ता आलोइयपडिक्कंते समाहिपत्ते आपुपुवीए कालगए, तए णं तस्स वरुणस्स पागनत्तुधस्स एगे पियवालवयंसए रहसुसलं संगामं संगामेमाणे एगेणं पुरिसेणं गाढप्पहारीकए समाणे अत्थामे अबले जाव अधारणिज्जमिक्तिकहु वरुणं पागनत्तुयं रहसुसलाओ संगामाओ पडिनिक्खममाणं पासइ पासइत्ता तुरए निगिण्हइ तुरए निगिण्हत्ता जहा

वरुणे जाव तुरए विसज्जेति पडिसंथारगं दुरुहत्ता पुरत्थाभिमुहे जाव अंजलिं कहुं
 एवं वयासी-जाइं णं भंते ! मम पियवालवयस्स वरुणस्स नागनलुयस्स सीलाइं वयाइं गुणाइं वेरमणाइं
 पच्चक्खाणपोसहोवयासाइं ताइं णं ममंपि भवंतुत्तिकहुं सत्ताहपट्टं सुयदं २ सहद्वरणं करेति सपुद्धरणं करेत्ता
 आणुपुवीए कालगए, तए णं तं वरुणं णागणलुयं कालगयं जाणिता अह्मासनिहिण्हिं वाणमंनरेहिं देवेहिं
 दिव्हे सुरभिगंधोदगवासे बुढे दसद्धवन्ने कुसुमे निवाडिण् दिव्हे य गीयगंधनिनादे कए यावि होत्था, तए णं
 तस्स वरुणस्स णागनलुयस्स तं दिव्धं देविहिं दिव्धं देवज्जुतिं दिव्धं देवाणुभागं सुणिता य पारिता य यहु-
 जणो अन्नमन्नस्स एवमाहक्खह जाव पख्वेनि-एवं खलु देवाणुत्पिया ! वरुणे मणुस्सा जाव उववत्तारो
 भवंति ॥ (सूत्रं ३०३) वरुणे णं भंते ! नागनलुए कालमासे कालं किचा कहिं गए कहिं उववन्ने ? गोयमा !
 सोहम्मं कप्पे अरुणाभे विमाणे देवत्ताए उववन्ने, तत्थ णं अत्थेगतियाणं देवाणं चत्तारि पलिओवमाणि ठिती
 पन्नत्ता, तत्थ णं वरुणस्सवि देवस्स चत्तारि पलिओवमाइं ठिती पन्नत्ता । से णं भंते ! वरुणे देवे ताओ देव-
 लोगाओ आउक्खणं भवक्खणं ठिइक्खणं जाव महाविदेहे वासे सिज्झिहिंति जाव अंतं करेहिंति ।
 वरुणस्स णं भंते ! णागणलुयस्स पियवालवयंसए कालमासे कालं किचा कहिं गए ? कहिं उववन्ने ? गोयमा !
 सुकुले पचायाते । से णं भंते ! तओहिंनो अणंतरं उव्वट्ठिता कहिं गच्छहिंति कहिं उववज्झहिंति ? गोयमा ! महा-
 विदेहे वासे सिज्झिहिंति जाव अंतं करेति । सेवं भंते ! सेवं भंते ! ति ॥ (सूत्रं ३०४) सत्तामस्स णयमो उव्वेसो ॥ ७२ ॥

'सारूढ'त्ति संरुष्टाः मनसा 'परिकुविय'त्ति शरीरे समन्ताद्दर्शितकोपविकाराः 'समरवहिय'त्ति सङ्ग्रामे हता 'रहसु-
 सले'त्ति यत्र रथो मुशलेन युक्तः—परिधावन् महाजनक्षयं कृतवान् असौ रथमुशलः 'मगगओ'त्ति पृष्ठतः 'आयसं'त्ति
 लोहमयं 'किढिणपडिरुवगं'त्ति किठिनं—वंशमयस्तापससम्बन्धी भाजनविशेषस्तत्प्रतिरूपकं—तदाकारं वस्तु 'अणा-
 सए'त्ति अश्वरहितः 'असारहिए'त्ति असारथिकः 'अणारोहए'त्ति 'अनारोहकः' योधवर्जितः 'महताजणक्खयं'त्ति
 महाजनविनाशं 'जणवहं'त्ति जनवधं जनवध्यां वा 'जणपमहं'त्ति लोकचूर्णनं 'जणसंवट्ठकप्पं'त्ति जनसंवर्त्त इव—लो-
 कसंहार इव जनसंवर्त्तकल्पोऽतस्तम् । 'एगे देवलोगेसु उववन्ने एगे सुकुलपचायाए'त्ति एतत्स्वभावत एव वक्ष्यति ।
 'पुव्वसंगइए'त्ति कार्तिकश्रेष्ठवस्थायां शक्रस्य कूणिकजीवो मित्रमभवत् 'परियायसंगइए'त्ति पूरणतापसावस्थायां चम-
 रस्यासौ तापसपर्यायवर्त्ती मित्रमासीदिति ॥ 'जन्नं से बहुजणो अन्नमन्नस्स एवमाइक्खइ' इत्यत्रैकवचनप्रक्रमे 'जे ते-
 एवमाहंसु' इत्यत्र यो बहुवचननिर्देशः स व्यक्त्यपेक्षोऽवसेयः 'अहिगयजीवाजीवे'इत्यत्र यावत्करणात् 'उवलद्ध-
 पुन्नपावा' इत्यादि दृश्यं 'पडिलाभेमाणे'त्ति, इदं च 'समणे निगंथे फासुएण एसणिज्जेण असणपाणखाइमसाइमेण
 वत्थपडिगहकंवलरओहरणेणं पीढफलगसेज्जासंधारएणं पडिलाभेमाणे विहरइ' इत्येवं दृश्यं, 'चाउग्घटं'त्ति घण्टाचतुष्ट-
 योपेतम् 'आसरहं'त्ति अश्ववहनीयं रथं 'जुत्तामेव'त्ति युक्तमेव रथसामग्र्येति गम्यं 'सज्झय'मित्यत्र यावत्करणादिदं
 दृश्यं—'सघटं सपडागं सतोरणवरं सणंदिघोसं सकिंकिणीहेमजालपेरंतपरिक्खित्तं' सकिंङ्किणीकेन—क्षुद्रघण्टिका-
 युक्तेन हेमजालेन पर्यन्तेषु परिक्षिप्तो यः स तथा तं 'हेमवयचिन्तेणिसकणगनिउत्तादारुयागं' हैमवसानि—हिमवद्भि-

रिजातानि चित्राणि-विचित्राणि तैनिशानि-तिनिशाभिधानवृक्षसम्बन्धीनि स हिमवतीति तद्ग्रहणं कनकनिगुक्तानि-
 निगुक्तकनकानि दारुणि यत्र स तथा तं 'संविद्धचक्रमंडलधुरागं' सुष्ठु संविद्धे चक्रे यत्र मण्डला च-वृत्ता धूर्यत्र स तथा
 तं 'कालायससुकयेनेभिजंतकम्मं' कालायसेन-लोहविशेषेण सुष्ठु कृतं नेमेः-चक्रमण्डलमालाया यन्त्रकर्म-बन्धनक्रिया
 यत्र स तथा तम्, 'आइन्नवरतुरयसुसंपवत्तं' जाल्यप्रधानाभ्यः सुष्ठु संप्रगुक्तमित्यर्थः, 'कुसलनरच्छेयसारहिंसुसं-
 पगगहियं' कुशलनररूपो यश्छेकसारथिः-दक्षप्राजिता तेन सुष्ठु संप्रगृहीतो यः स तथा तं, 'सरसयचत्तीसयतोणप-
 रिमंडियं' शराणां शतं प्रत्येकं येयु ते शरशतास्तेर्द्वात्रिंशता तोणः-शरधिभिः परिमण्डितो यः स तथा तं, 'सरूकउवंडं-
 संगं' सह कङ्कटैः-कवचैरवतंसैश्च-शेखरैकः शिरस्त्राणभूतैर्यः स तथा तं, 'सचायसरपहरणावरणभरियजोहजुद्धसज्जं'
 सह चापशरैर्यानि प्रहरणानि-खट्वादीनि आवरणानि च-स्फुरकादीनि तेषां भृतोऽत एव योधानां युद्धमज्जश्च-युद्धप्र-
 गुणो यः स तथा तं, 'चाउगधंट आसरहं जुत्तामेव'ति, वाचनान्तरे तु साक्षादेवेदं दृश्यत इति, 'अयमेयारूव'ति
 प्राकृतत्वादिदम् 'एतद्रूपं' वक्ष्यमाणरूपं 'सरिसण'ति सदृशकः-समानः 'सरिसत्ताण'ति सदृशल्वक 'सरिसत्ताण'ति
 सदृश्वयाः 'सरिसभंडमत्तोवगरणे'ति सदृशी भाण्डमात्रा-प्रहरणकोशादिरूपा उपकरणं च-कङ्कटादिकं यस्य स तथा,
 'पडिरहं'ति रथं प्रति 'आसुस्सत्ते'ति आशु-शीघ्रं रुसः-कोपोदयाद्विमूढः 'रूप लुप विमोहने' इति वचनात्, स्फुरि-
 तकोपलिङ्गो वा, यावत्करणादिदं दृश्यं 'रुटे कुविण'ति तत्र 'रुष्टः' उदितक्रोधः 'क्रुपितः' प्रवृद्धकोपोदयः
 'चाण्डिकितः' सज्जातचाण्डिक्यः प्रकृतितरौद्ररूप इत्यर्थः 'मिसिमिसीमाणे'ति क्रोधाग्निना दीप्यमान इय, एकार्थिका

वैते शब्दाः कोपप्रकर्षप्रतिपादनार्थमुक्ताः 'ठाणं'ति पादन्यासविशेषलक्षणं 'ठाति'ति करोति 'आययकणाययं'ति
 आयतः-आकृष्टः सामान्येन स एव कर्णायतः-आकर्णमाकृष्ट आयतकर्णायतस्तम्, 'एगाहचं'ति एका हत्या-हननं प्रहारो
 यत्र जीवितव्यपरोपणे तदेकाहृत्यं तद्यथा भवति, 'कूडाहचं'ति कूटे इव तथाविधपापाणसंपुटादौ कालविलम्बाभाव-
 साधर्म्यादाहत्या-आहननं यत्र तत् कूटाहृत्यम् 'अस्थामे'ति 'अस्थामा' सामान्यतः शक्तिविकलः 'अचले'ति शरीरशक्ति-
 वर्जितः 'अवीरिए'ति मानसशक्तिवर्जितः 'अपुरिसक्कारपरक्कमे'ति व्यक्तं नवरं पुरुषक्रिया पुरुषकारः-पुरुषाभिमानः
 स एव निष्पादितस्वप्रयोजनः पराक्रमः 'अधारणिजं'ति आत्मनो धरणं कर्तुमशक्यम् 'इतिकहु'ति इतिकृत्वा इतिहेतो-
 रित्यर्थः 'तुरए णिगिण्हइ'ति अश्वान् गच्छतो निरुणद्धीत्यर्थः 'एगंतमंतं'ति 'एकान्तं' विजनम् 'अन्तं' भूमिभागं
 'सीलाइ'ति फलानपेक्षाः प्रवृत्तयः ताश्च प्रक्रमान्छुभाः 'वयाइ'ति अहिंसादीनि 'गुणाइ'ति गुणव्रतानि 'वेरमणाइ'ति
 सामान्येन रागादिविरतयः 'पच्चक्खणपोसहोववासाइ'ति प्रत्याख्यानं-पौरुष्यादिविषयं पौषधोपवासः-पर्वदिनोप-
 वासः 'गीयगंधवनिनाए'ति गीतं गानमात्रं गन्धर्व-तदेव मुरजादिध्वनिसनाथं तल्लक्षणो निनादः-शब्दो गीतगन्धर्व-
 निनादः ॥ 'कालमासे'ति मरणमासे मासस्योपलक्षणत्वात् कालदिवसे इत्याद्यपि द्रष्टव्यं 'कहिं गए कहिं उववन्ने'ति
 प्रश्नद्वये 'सोहम्मे'त्याद्येकमेवोत्तरं गमनपूर्वकत्वादुत्पादस्योत्पादाभिधानेन गमनं सामर्थ्याद्वगतमेवेत्यभिप्रायादिति ।
 'आउक्खएणं' आयुःकर्मदलिकनिर्जरेण 'भवक्खएणं'ति देवभवनिवन्धनदेवगत्यादिकर्मनिर्जरेण 'ठिइक्खएणं'ति
 आयुष्कादिकर्मणां स्थितिनिर्जरेणेति ॥ सप्तमशते नवमोद्देशकः सम्पूर्णः ॥ ७-९ ॥

अनन्तरोद्देशके परमतनिरास उक्तो दशमेऽपि स एवोच्यते इत्येवंमन्वन्धस्यास्येदं सूत्रम्—

तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे नामं नगरे होत्था वन्नओ, गुणखिलए चेइए वन्नओ, जाव पुढविसिलाप-
इए वणओ, तस्स णं गुणसिलयस्स चेइयस्स अदूरसामंते वहवे अन्नउत्थिया परिवसंति, तंजहा—कालोदाई
सेलोदाई सेवालोदाई उदए नासुदए तम्मुदए अन्नवालए सेलवालए संववालए सुहत्थी गाहावई, तए णं
तेसिं अन्नउत्थियाणं भंते ! अन्नया कयाइं एगयओ समुवागयाणं सन्निविट्ठाणं सन्निसत्ताणं अयमेयारूवे मिहो
कहासमुह्हावे समुप्पज्जित्था—एवं खलु ससणे नायपुत्ते पंच अत्थिकाए पन्नवेति, तंजहा—धम्मत्थिकायं जाव
आगासत्थिकायं, तत्थ णं समणे नायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए अजीवकाए पन्नवेति, तंजहा—धम्मत्थिकायं
अधम्मत्थिकायं आगासत्थिकायं पोग्गलत्थिकायं, एणं च समणे नायपुत्ते जीवत्थिकायं अरुत्थिकायं जीव-
कायं पन्नवेति, तत्थ णं समणे नायपुत्ते चत्तारि अत्थिकाए अरुत्थिकाए पन्नवेति, तंजहा—धम्मत्थिकायं
अधम्मत्थिकायं आगासत्थिकायं जीवत्थिकायं पोग्गलत्थिकायं रूत्थिकायं अजी-
वकायं पन्नवेति, से कहमेयं मत्ते एवं?, तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे जाव गुणसिलए चेइए
समोसहे जाव परिसा पडिगया, तेणं कालेणं तेणंसमएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स जेहे अंतेवासी इंद-
भूईणामं अणगारे गोयमगेत्तेणं एवं जहा वितियसए नियंहुहेसए जाव भिक्खनायरियाए अट्टमाणे अहापज्जत्ते
भत्तापाणं पडिग्गहित्ता रायगिहाओ जाव अतुरियमचवलमसंभंतं जाव रिपं सोहेमाणे सोहेमाणे तेसिं अन्नउ-

तिथ्याणं अदूरसामंतेणं वीइवयति, तए णं ते अन्नउत्थिया भगवं गोयमं अदूरसामंतेणं वीइवयमाणं पासंति
 पासेत्ता अन्नमन्नं सदावेत्ति अन्नमन्नं सदावेत्ता एवं वयासी-एवं खलु देवाणुप्पिया ! अम्हं इमा कहा अविप्प-
 कडा अयं च णं गोयमे अम्हं अदूरसामंतेणं वीइवयइ तं सेयं खलु देवाणुप्पिया ! अम्हं गोयमं एयमहं पुच्छि-
 त्तएत्तिकहु अन्नमन्नस अंतिए एयमहं पडिसुणेंति २ त्ता जेणेव भगवं गोयमे तेणेव उवागच्छंति तेणेव
 उवागच्छित्ता ते भगवं गोयमं एवं वयासी-एवं खलु गोयमा ! तव धम्मायरिए धम्मोवदसए ससणे णाय-
 पुत्ते पंच अत्थिकाए पन्नवेत्ति, तंजहा-धम्मत्थिकायं जाव आगासत्थिकायं, तं चेव जाव रुविकायं अजीव-
 कायं पन्नवेत्ति से कहमेयं भंते! गोयमा ! एवं, तए णं से भगवं गोयमे ते अन्नउत्थिए एवं वयासी-नो खलु वयं
 देवाणुप्पिया ! अत्थिभावं नत्थिस्ति वदामो नत्थिभावं अत्थिस्ति वदामो, अम्हे णं देवाणुप्पिया ! सवं
 अत्थिभावं अत्थीति वदामो सवं नत्थिभावं नत्थीति वयासो, तं चेव सा खलु तुव्भे देवाणुप्पिया ! एयमहं
 सयमेयं पल्लुवेक्खहत्तिकहु ते अन्नउत्थिए एवं वयासी-एवं २, जेणेव गुणसिलए चेइए जेणेव ससणे भगवं
 महावीरे एवं जहा नियंहुइसए जाव भत्तपाणं पडिदंसेत्ता ससणं भगवं महावीरं वंदइ
 नमंसइ २ नच्चासन्ने जाव पल्लुवासति । तेणं कालेणं तेणं ससएणं ससणे भगवं महावीरे महाकहापडिवन्ने
 यावि होत्था, कालोदाईय तं देसं हवमागए, कालोदाईति ससणे भगवं महावीरे कालोदाई एवं वयासी-से
 नूणं [भंते !] कालोदाई अन्नया कयाई एगयओ सहियाणं समुवागयाणं सन्निविट्ठाणं तहेव जाव से कहमेयं

मन्त्रे एवं ? , से नूनं कालोदाई अत्थे समडे ? , हंता अत्थि तं०, सच्चै नं एसमडे कालोदाई अहं पंचत्थिकायं पन्नवेमि, तंजहा-धम्मत्थिकायं जाव एणं चत्तारि अत्थिकाए अजीवत्थिकाए अजीवत्तया पन्नवेमि तहेव जाव एणं चणं अहं पोग्गलत्थिकायं रुक्विकायं पन्नवेमि, तए णं से कालोदाई समणं भगवं महावीरं एवं वदासी-एयंसि णं भंते ! धम्मत्थिकायंसि अधम्मत्थिकायंसि आगासत्थिकायंसि अरुक्विकायंसि अजीवकायंसि चक्किया केइ आसइत्तए वा ? सहत्तए वा ? चिट्ठइत्तए वा ? निसीइत्तए वा ? तुयडित्तए वा ? , णो तिण्डे०, कालोदाई एगंसि णं पोग्गलत्थिकायंसि रुक्विकायंसि अजीवकायंसि चक्किया केइ आसइत्तए वा सहत्तए वा जाव तुयडित्तए वा, एयंसि णं भंते ! पोग्गलत्थिकायंसि रुक्विकायंसि अजीवकायंसि जीवाणं पावा कम्मा पावकम्मफलविवागसंजुत्ता कज्जंति !, णो इण्डे समडे कालोदाई !, एयंसि णं जीवत्थिकायंसि अरुक्विकायंसि जीवाणं पावा कम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति ? , हंता कज्जंति, एत्थ णं से कालोदाई संबुद्धे समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता एवं वयासी-इच्छामि णं भंते ! तुब्भं अंतियं धम्मं निसामेत्तए एवं जहा खंदए तहेव पवइए तहेव एक्कारस अंगाई जाव विहरइ (सूत्रं ३०५)

‘तेण’मित्यादि, ‘एगयओ समुवागयाणं’ति स्थानान्तरेभ्य एकत्र स्थाने समागतानामागत्य च ‘सन्निविट्ठाणं’ति उपविष्टानाम्, उपवेशनं चोत्कुटुकत्वादिनाऽपि स्यादत आह-‘सन्निस्सन्नाणं’ति संगततया निपण्णानां सुखासीनानामिति यावत् ‘अत्थिकाए’त्ति प्रदेशराशीन् ‘अजीवकाए’त्ति अजीवाश्च-ते अचेतनाः कायाश्च-राशयोऽजीवकायास्तान् ‘जीव-

तिथिकाय'मित्येतस्य स्वरूपविशेषणायाह—'अरुविकायं'ति अमूर्त्तमित्यर्थः 'जीविकायं'ति जीवनं जीवो-ज्ञानाद्युप-
 योगस्तत्प्रधानः कायो जीविकायोऽतस्तं, कैश्चिज्जीवास्तिकायो जडतयाऽभ्युपगम्यतेऽतस्तन्मतव्युदासायेदमुक्तमिति, 'से
 कहमेयं मन्त्रे एवं ?' ति अथ कथमेतदस्तिकायवस्तु मन्य इति वितर्कार्थः 'एवम्' अमुना चेतनादिविभागेन भव-
 तीति, एषां समुद्भापः, 'इमा क्हा अविप्पकड'ति इयं कथा—एषाऽस्तिकायवक्तव्यताऽप्यानुकूल्येन प्रकृता—प्रक्रान्ता,
 अथवा न विशेषेण प्रकटा अविप्रकटा, 'अविउप्पकड'ति पाठान्तरं तत्र अविद्वत्प्रकृताः—[अविज्ञप्रकृता] अथवा न
 विशेषत उत्—प्रावत्यतश्च प्रकटा अन्युत्प्रकटा 'अयं च'ति अयं पुनः 'तं चेयसा' इति यस्माद्वयं सर्वमस्तिभावमवोस्तीति
 वदामः तथा विधिसंवाददर्शनेन भवतामपि प्रसिद्धमिदं तत्—तस्मात् 'चेतसा' मनसा 'वेदस्'ति पाठान्तरे ज्ञानेन प्रमाणा-
 वाधितत्वलक्षणेन 'एयमट्टं'ति अमुमस्तिकायस्वरूपलक्षणमर्थं स्वयमेव 'प्रत्युपेक्षध्वं' पर्यालोचयतेति, 'महाकहापडिवन्ने'-
 त्ति महाकथाप्रवन्धेन महाजनस्य तत्त्वदेशनेन, 'एयंसि णं'ति एतस्मिन् उक्तस्वरूपे 'चक्किया केइ'त्ति शङ्कयात् कश्चित् ॥
 'एयंसि णं भन्ते ! पोगलत्थिकायंसि'इत्यादि, अयमस्य भावार्थः—जीवसम्बन्धीनि पापकर्ममाण्यऽशुभस्वरूपफल-
 लक्षणविपाकदायीनि पुद्गलस्तिकाये न भवन्ति, अचेतनत्वेनानुभववर्जितत्वात्तस्य, जीवास्तिकाय एव च तानि तथा
 भवन्ति अनुभवयुक्तत्वात्तस्येति । प्राकालोदायिप्रश्नद्वारेण कर्मवक्तव्यतोक्ता, अधुना तु तत्प्रश्नद्वारेणैव तान्येव यथा पाप-
 फलविपाकादीनि भवन्ति तथोपदिदर्शयिषुः 'एत्थ णं से' इत्यादि संविधानकशेषभणनपूर्वकमिदमाह—

तए णं समणे भगवं महावीरे अन्नया कयाइ रायगिहाओ गुणसिलए(या) चेइए(या) पडिनिक्खमति बहिया

जणवयविहारं विहरइ, तेणं कालेणं तेणं समएणं रायगिहे नामं नगरे गुणसिलेणामं चेइए होत्या, तएणं समणे
भगवं महावीरे अन्नया कयाइ जाव समोसडे परिसा पडिगया, तएणं से कालोदाई अणगारे अन्नया कयाइ
जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ २ समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ वंदित्ता नमंसित्ता एवं व-
यासी अत्थिणं भंते ! जीवाणं पावा कम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति ? हुंता अत्थि । कहणं भंते ! जीवाणं
पावा कम्मा पावफलविवागसंजुत्ता कज्जंति ? कालोदाई से जहानामए केइ पुरिसे मणुन्नं थालीपागसुद्धं
अट्टारसवंजणाउलं विससंमिस्सं भोयणं भुंजेत्ता तस्स णं भोयणस्स आवाए भद्दए भवति तओ पच्छा
परिणममाणे परि० दुरुवत्ताए दुगंधत्ताए जहा महासवए जाव सुज्जो २ परिणमति एवामेव कालोदाई जी-
वाणं पाणाइवाए जाव मिच्छादंसणसहे तस्स णं आवाए भद्दए भवइ तओ पच्छा विपरिणममाणे २ दुरु-
वत्ताए जाव सुज्जो २ परिणमति, एवं खलु कालोदाई जीवाणं पावा कम्मा पावफलविवाग० जाव कज्जंति ।
अत्थिणं भंते ! जीवाणं कट्ठाणा कम्मा कट्ठाणफलविवागसंजुत्ता कज्जंति ? हुंता अत्थि, कहन्नं भंते ! जी-
वाणं कट्ठाणा कम्मा जाव कज्जंति ? कालोदाई ! से जहानामए केइ पुरिसे मणुन्नं थालीपागसुद्धं अट्टारसवं-
जणाकुलं ओसहमिस्सं भोयणं भुंजेत्ता, तस्स णं भोयणस्स आवाए नो भद्दए भवइ, तओ पच्छा परिण-
ममाणे २ सुखवत्ताए सुवन्नत्ताए जाव सुहत्ताए नो दुक्खत्ताए सुज्जो २ परिणमति, एवामेव कालोदाई !
जीवाणं पाणाइवायवेरमणे जाव परिगहवेरमणे कोहिविवेगे जाव मिच्छादंसणसहचिवेगे तस्स णं आवाए

नो भद्दए भवइ तओ पच्छा परिणममाणे २ सुरुवत्ताए जाव नो दुक्खत्ताए भुज्जो २ परिणमइ, एवं खलु कालोदाई ! जीवाणं कल्लाणा कम्मा जाव कज्जति । (सूत्रं ३०६) ॥

‘अत्थि ण’मित्यादि, अस्तीदं वस्तु यदुत जीवानां पापानि कर्माणि पापो यः फलरूपो विपाकस्तत्संयुक्तानि भवन्तीत्यर्थः ‘थालीपागसुद्धं’ति स्थाल्यां-उखायां पाको यस्य तत् स्थालीपाकम्, अन्यत्र हि पक्कमपक्वं वा न तथाविधं स्यादिति विशेषणं, शुद्धं-भक्तदोषवर्जितं, ततः कर्मधारयः, स्थालीपाकेन वा शुद्धमिति विग्रहः, ‘अट्टारसवंजणाडलं’ति अष्टादशभिर्लोकप्रतीतैर्व्यञ्जनैः-शालनकैस्तक्रादिभिर्वा आकुलं सङ्कीर्णं यत्तत्तथा, अथवाऽष्टादशभेदं च तद्व्यञ्जनाकुलं चेति, अत्र भेद-पदलोपेन समासः, अष्टादश भेदाश्चैते-“सूओ १ दणो २ जवन्नं ३ तिन्नि य मंसाइं ६ गोरसो ७ जूसो ८ । भक्खा ९ गुललावणिया १० मूलफला ११ हरियगं १२ डागो १३ ॥ १ ॥ होइ रसाळू य १४ तहा पाणं १५ पाणीय १६ पाणगं १७ चेव । अट्टारसमो सागो १८ निरुवहओ लोइओ पिंडो ॥२॥” तत्र मांसत्रयं-जलजादिसत्कं ‘जूषो’ सुद्रतन्दुलजीरककुडभाण्डादिरसः ‘भक्ष्याणि’ खण्डखाद्यादीनि ‘गुललावणिया’ गुडपर्पटिका लोकप्रसिद्धा गुडधाना वा, मूलफलान्येकमेव पदं ‘हरितकं’ जीरकादि ‘डाको’ वास्तुलकादिर्भजिका ‘रसाळू’ मज्जिका, तल्लक्षणं चेदम्-“दो घयपला महुपलं दहिय-रसझाढयं मिरियवीसा । दस खंडगुलपलाइं एस रसाळू निवइजोगो ॥ १ ॥” ‘पानं’ सुरादि ‘पानीयं’ जलं ‘पानकं’ द्राक्षापानकादि शाकः-ऋसिद्ध इति, ‘आवाय’ति आपातस्तत्प्रथमतया संसर्गः ‘भद्दए’ति मधुरत्वान्मनोहरः ‘दुरुव-

ત્તા'ત્તિ દૂરૂપતયા હેતુભૂતયા 'જહા મહાસવ'ત્તિ પઘ્ગતસ્ય તૃતીયોદેશકો મહાશ્રવકસ્તત્ર યથેદં સૂત્રં તથેહાપ્યધ્યે-
 યમ્, '૯વામેવ'ત્તિ વિષમિશ્રમ્ભોજનવત્ । 'જીવા ણં ભંતે ! પાણાહવા'૯ત્યાદૌ ભવતીતિશેષઃ 'તસ્સ ણં'તિ તસ્ય
 પ્રાણાતિપાતાદેઃ 'તઓ પચ્છા વિપરિણમમાણે'ત્તિ 'તતઃ પચ્ચાત્' આપાતાનન્તરં 'વિપરિણમત્' પરિણામાન્તરાણિ
 ગચ્છત્ પ્રાણાતિપાતાદિ કાર્યે કારણોપચારાત્ પ્રાણાતિપાતાદિહેતુકં કર્મ્મતિ 'દુરૂવત્તા'ત્તિ દૂરૂપતાહેતુતયા પરિણમતિ
 દૂરૂપતાં કરોતીત્યર્થઃ । 'ઓસહમિસ્સં'તિ ઔપધં-મહાતિક્કકઘૃતાદિ '૯વામેવ'ત્તિ ઔપધમિશ્રમ્ભોજનવત્ 'તસ્સ ણં'તિ
 પ્રાણાતિપાતવિરમણાદેઃ 'આવા' નો ભદ્દ' ભવતિ'ત્તિ ઇન્દ્રિયપ્રતિકૂલ્લત્વાત્, 'પરિણમમાણે'ત્તિ પ્રાણાતિપાતવિરમ-
 ણાદિપ્રભવં પુણ્યકર્મ્મ પરિણામાન્તરાણિ ગચ્છત્ ॥ અનન્તરં કર્મ્માણિ નિરૂપિતાનિ, અથ ક્રિયાવિશેષમાશ્રિત્ય
 તત્કર્તૃપુરુષદ્વયદ્વારેણ કર્માદીનામલ્પચહુત્વે નિરૂપયતિ—

દો ભંતે ! પુરિસા સરિસયા જાવ સરિસંબંધમત્તોવગરણા અન્નમન્નેણં સન્દ્ધિ અગણિકાયં સમારંભંતિ તત્થ
 ણં ૯ગે પુરિસે અગણિકાયં ડજ્જાલેતિ ૯ગે પુરિસે અગણિકાયં નિઘાવેતિ, ૯ગ્ગસિ ણં ભંતે ! દોણહં પુરિસાણં
 કચરે ૨ પુરિસે મહાકમ્મતરા' ચેવ મહાકિરિયતરા' ચેવ મહાસવતરા' ચેવ મહાવેયતરા' ચેવ કચરે
 વા પુરિસે અપ્પકમ્મતરા' ચેવ જાવ અપ્પવેયતરા' ચેવ ? , જે સે પુરિસે અગણિકાયં ડજ્જાલેહ જે વા સે
 પુરિસે અગણિકાયં નિઘાવેતિ ? , કાલોદાઈ ! તત્થ ણં જે સે પુરિસે અગણિકાયં ડજ્જાલેહ સે ણં પુરિસે મહા-
 કમ્મતરા' ચેવ જાવ મહાવેયતરા' ચેવ, તત્થ ણં જે સે પુરિસે અગણિકાયં નિઘાવેહ સે ણં પુરિસે અપ્પકમ્મ-

तराए चेव जाव अप्पवेयणतराए चेव । से केणट्टेणं भंते ! एवं बुच्चइ-तत्थ णं जे से पुरिसे जाव अप्पवेयणतराए चेव ? , कालोदाई ! तत्थ णं जे से पुरिसे अगणिकायं उज्जालेइ से णं पुरिसे बहुतराणं पुढविकायं समारंभति बहुतराणं आउक्कायं समारंभति अप्पतरायं तेउक्कायं बहुतराणं वाउक्कायं समारंभति बहुतराणं वणस्सइकायं समारंभति बहुतराणं तसकायं समारंभति, तत्थ णं जे से पुरिसे अगणिकायं निद्वावेति से णं पुरिसे अप्पतरायं पुढविकायं समारंभइ अप्पतराणं आउक्कायं समारंभइ बहुतराणं तेउक्कायं समारंभति अप्पतराणं वाउक्कायं समारंभइ अप्पतराणं वणस्सइकायं समारंभइ अप्पतराणं तसकायं समारंभति से तेणट्टेणं कालोदाई ! जाव अप्पवेयणतराए चेव ॥ (सूत्रं ३०७) ॥

‘दो भंते !’ इत्यादि, ‘अगणिकायं समारंभति’ति तेजःकायं समारभेते उपद्रवयतः, तत्रैक उज्ज्वालनेनान्यस्तु विध्यापनेन, तत्रोज्ज्वालने बहुतरतेजसामुत्पादेऽप्यल्पतराणां विनाशोऽप्यस्ति तथैव दर्शनात्, अत उक्तं ‘तत्थ णं एगे’ इत्यादि, ‘महाकम्मतराए चेव’ति अतिशयेन महत्कर्म-ज्ञानावरणादिकं यस्य स तथा, चैवशब्दः समुच्चये, एवं ‘महाकिरियतराए चेव’ति नवरं क्रिया-दाहरूपा ‘महासवतराए चेव’ति बृहत्कर्मबन्धहेतुकः ‘महावेयणतराए चेव’ति महती वेदना जीवानां यस्मात्स तथा ॥ अनन्तरमग्निवक्तव्यतोक्ता, अग्निश्च सचेतनः सन्नवभासते, एवमचित्ता अपि पुद्गलाः किमवभासन्ते ? इति प्रश्न्यन्नाह—

अत्थि णं भंते ! अचित्तावि पोगगला ओभासंति उज्जोवेति तवेति पभासेति ? , हंता अत्थि । कयरे णं

भंते ! अचिन्तावि पोगला ओभासंति जाव पभासंति ? कालोदाई ! कुद्धस्स अणगारस्स तेषलेस्सा तहिं च ण निसद्धा समाणी दूरं गंता दूरं निपतइ देसं गंता देसं निपतइ जहिं जहिं च ण सा निपतइ तहिं ओभासंति ते अचिन्तावि पोगला ओभासंति जाव पभासंति, एणं कालोदाई ! ते अचिन्तावि पोगला चउत्थच्छट्ठ-जाव पभासंति, तए णं से कालोदाई अणगारे समणं भगवं महावीरं वंदति नमंसति २ वहुहिं चउत्थच्छट्ठ-दुम जाव अप्पाणं भावेमाणे जहा पढमसए कालासवेसियपुत्ते जाव सवहुक्खप्पहीणे । सेवं भंते ! सेवं भंते ! त्ति । (सूत्रं ३०८) ७-१० ॥ सत्तमं सयं समत्तं ॥ ७ ॥

‘अत्थि ण’मित्यादि, ‘अचिन्तावि’त्ति सचेतनास्तेजस्कायिकादयस्तावदवभासन्त एवेत्यपिशब्दार्थः, ‘ओभासंति’-त्ति सप्रकाशा भवन्ति ‘उज्जोइति’त्ति वस्तूद्द्योतयन्ति ‘तवंति’त्ति तापं कुर्वन्ति ‘पभासंति’त्ति तथाविधवस्तुदाहकत्वेन प्रभावं लभन्ते ‘कुद्धस्स’त्ति विभक्तिपरिणामात्कुद्धेन ‘दूरं गन्ता दूरं निवयइ’त्ति दूरगामिनीति दूरे निपततीत्यर्थः, अथवा दूरे गत्वा दूरे निपततीत्यर्थः, ‘देसं गंता देसं निवयइ’त्ति अभिप्रेतस्य गन्तव्यस्य क्रमशतादेदेशे-तददर्क्षादौ गम-नस्वभावेऽपि देशे तददर्क्षादौ निपततीत्यर्थः, कत्वाप्रत्ययपक्षोऽप्येवमेव, ‘जहिं जहिं च’त्ति यत्र यत्र दूरे वा तद्देशे वा सा तेजोलेश्या निपतति ‘तहिं तहिं’ तत्र तत्र दूरे तद्देशे वा ‘ते’त्ति तेजोलेश्यासम्बन्धिनः ॥ सप्तमशते दशमोद्देशकः ॥ ७-१० ॥

शिष्टोपदिष्टयस्या पदविन्यासं शनैरहं कुर्वन् । सप्तमशतविवृतिपथं लक्षितवान् वृद्धपुरुष इव ॥ १ ॥

॥ समासं च सप्तमं शतं वृत्तितः ॥ ७ ॥

